

ПІСЬМЕННІК – МОВА – СТЫЛЬ

Матэрыялы
III Міжнароднай навуковай канферэнцыі

Мінск, 29 – 30 верасня 2005 года

УДК 82.09(063)+882.6.09(063)+808.26(063)

ББК 83.3

П 35

Рэцэнзенты

Член-карэспандэнт НАН Беларусі, доктар філалагічных навук

А.М. Булыка;

доктар філалагічных навук *Л.Р. Маішчэнская;*

доктар педагагічных навук *Л.А. Мурына*

Рэдакцыйная калегія

Прыгодзіч М.Р., Свістунова М.І. (адказныя рэдактары), Бадзевіч З.І., Гапоненка І.А., Долбік А.Я., Запрудскі С.М., Казакова І.В., Красней В.П., Куліковіч У.І., Трайкоўская В.П., Шамякіна Т.І., Ялоўская Э.А.

Пад агульнай рэдакцыяй доктара філалагічных навук

М.Р. Прыгодзіча.

П 35

Пісьменнік – мова – стыль: матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 29-30 верасня 2005 г.) / Адк. рэд. М.Р. Прыгодзіч, М.І. Свістунова. – Мінск: РІВШ БДУ, 2006. – 274 с.

У кнізе змешчаны матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Пісьменнік – мова – стыль”, праведзенай на філалагічным факультэце БДУ 29-30 верасня 2005 года. Адрасуецца навукоўцам, настаўнікам, студэнтам.

УДК 82.09(063)+882.6.09(063)+808.26(063)

ББК 83.3

© Калектыў аўтараў

© РІВШ БДУ, 2006

І МАСЦІТЯ, І ПАЧЫНАЮЧЫЯ

29 – 30 верасня 2005 года на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта прайшла III-я Міжнародная навуковая канферэнцыя “Пісьменнік – мова – стыль”. Традыцыя навуковых аглядзін лінгвістаў, літаратуразнаўцаў і метадыстаў вышэйшай школы ўзыходзіць да верасня 1996 года, калі ўрачыста адзначалася 70-годдзе з дня нараджэння слыннага навукоўцы лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Беларусі прафесара Льва Шакуна. У той канферэнцыі прынялі ўдзел 47 даследчыкаў з Беларусі, Аўстрыі, Польшчы і Расіі. Значна пашырылася кола ўдзельнікаў ў 2001 годзе, калі на II Міжнародную навуковую канферэнцыю “Пісьменнік – мова – стыль” прыехала больш як 110 навукоўцаў, у тым ліку з Германіі, Венгрыі, Украіны. Сёлетняя канферэнцыя аб’яднала моваведаў і літаратуразнаўцаў з большасці вышэйшых навучальных устаноў Беларусі, а таксама гасцей з Расіі і Польшчы – усяго 137 удзельнікаў.

У прывітальных словах да гасцей і ўдзельнікаў канферэнцыі, з якімі выступілі начальнік Галоўнага ўпраўлення навукі БДУ Таццяна Дзік, дэкан філалагічнага факультэта прафесар Іван Роўда, старшыня Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў дацэнт Сяргей Запрудскі; адзначалася важная роля філалогіі ў сённяшнім свеце, акцэнтавалася ўвага на далейшых намаганнях навуковай грамадскасці ў справе пашырэння беларускамоўнай адукацыі ў краіне, падтрымцы беларускіх суполак у замежжы і інш.

На пленарным пасяджэнні былі заслуханы і абмеркаваны даклады прафесара Валянціны Русак “Мастацкі тэкст і марфалагічная прадуктыўнасць мовы”, прафесара Анатоля Андрэева “Гнасеалогія аднаго жарту, або Нежартоўная гнасеалогія”, прафесара Людмілы Машчэнскай “Тыпалагічная характарыстыка двух прарокаў (верш А. Пушкіна “Прарок” і паэма Я. Коласа “Сымон-музыка”), дацэнта Зінаіды Данільчык “Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове: семантыка і структура”, прафесара Віктара Краснея “Агульнамоўныя і дыялектныя з’явы ў беларускім пісьменстве XIX ст.”. Актыўная праца навукоўцаў пры абмеркаванні гэтых выступленняў прадвызначыла і зацікаўленыя дыскусіі на секцыях, якіх на гэты раз было восем.

Пяць секцый традыцыйна аб’ядналі лінгвістаў, што працуюць над рознымі праблемамі беларускай мовы. Гэта найперш асабліваці стыльвай арганізацыі мастацкіх тэкстаў (“Колер як элемент эстэтычнай канцэпцыі Ніла Гілевіча” – дацэнт І. Навасельцава, “Параўнанне як унутраная форма некаторых індывідуальна-аўтарскіх слоў” – дацэнт А. Солахаў, “Экспрэсіўныя сінтаксічныя канструкцыі ў афарыстычнай мове беларускіх мастакоў слова” – дацэнт Н. Шандроха, “Устойлівыя вобразы з антрапонімамі ў творчасці Я. Коласа” – дацэнт В. Трайкоўская, “Спосабы ўвядзення прозвішчаў літаратурных персанажаў у мастацкі тэкст (на матэрыяле “Палескай хронікі” І. Мележа) – ст. выкл. В. Струкаў і інш.). Пры абмеркаванні гэтых і іншых дакладаў і паведамленняў выказваліся прапановы аб увядзенні ў практыку школьнага і вузаўскага выкладання беларускай мовы і літаратуры спецыяльнага курса (факультатыва) па мове мастацкай літаратуры, дацэнт М. Шабоўч і аспірантка кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ В. Зразікава абгрунтавалі неабходнасць стварэння слоўніка аўтарскіх неалагізмаў беларускіх пісьменнікаў.

Значнай колькасцю дакладаў былі прадстаўлены гісторыкі беларускай мовы (“Дапаможнікі па справаводству 1920-х гадоў як крыніца гісторыі афіцыйна-дзелавога стылю беларускай мовы” – дацэнт Г. Кулеш, “Устарэлая лексіка ў беларускай мове” – дацэнт А. Макарэвіч, “Беларуская мова ў пасланнях пратэстантаў-падарожнікаў канца XVI ст.” – дацэнт Ж. Некрашэвіч-Кароткая, “Пытанні лексікалогіі ў слоўніку Памвы Бярынды” – дацэнт Г. Ціванова. Прыемна адзначыць, што многія даследчыкі засяродзілі сваю ўвагу на малавядомых або зусім не ўведзеных у навуковы ўжытак помніках пісьменства, тым самым даючы надзею на хуткае засваенне новага матэрыялу.

У апошнія гады беларускія лінгвісты сталі актыўна працаваць у галіне славянска-іншамовнай кампаратывістыкі, што было засведчана і грунтоўнымі выступленнямі ў пятай секцыі (“Лінгвакультуралагічны аналіз тэмпаральнай лексікі беларускай і англійскай моў” – аспір. Ю. Аляхновіч, “Этымалага-храналагічны аналіз запазычанняў” – дацэнт В. Галай, “Графіка-арфаграфічнае асваенне англіцызмаў у сучаснай беларускай публіцыстыцы” – выкл. М. Клюева, “Лексема жоу (радасць) і яе дэрываты” – выкл. Ю. Жукава, “Стылістычныя і моўныя праблемы перакладу беларускага празаічнага тэксту на балгарскую мову (на прыкладзе апавядання У. Караткевіча “Краіна Цыганія” – дацэнт Л. Супрун-Бялёвіч).

Шырокім ахопам праблематыкі вызначаліся даклады і паведамленні літаратуразнаўцаў, сярод якіх можна знайсці даследаванні як па розных гістарычных эпохах, так і па творах не толькі класікаў, але і майстроў мастацкага слова апошніх дзесяцігоддзяў (“Словатворчыя эксперыменты Ул. Дубоўкі як з’ява беларускага літаратурнага авангардызму” – дацэнт І. Багдановіч, “Сінергетычная парадыгма ў творчасці Кірылы Тураўскага і Грыгорыя Цамблака” – дацэнт Т. Казакова, “Канцэптуальныя праблемы інтэлектуалізацыі беларускай аповесці XX ст.” – дацэнт У. Навумовіч, “Максім Багдановіч і Польшча: паэтыка верша” – дацэнт А. Сабуць, “Стыль як інфармацыйны код: назіранні над стылем прозы Міхася Стральцова” – выкладчык В. Бурло, “Стыль аўтара і стыль перакладчыка ў перакладах прозы” – дацэнт М. Кенька.

Адной з самых прадстаўнічых аказалася секцыя “Мова і літаратура ў школе і ВНУ”, у якой сабраліся вучоныя-метадысты з розных гарадоў Беларусі. Напоўненымі новым матэрыялам, арыгінальнымі назіраннямі і ўласнымі напрацоўкамі вылучаліся даклады прафесара І. Казакавай “Выкарыстанне фальклорных матэрыялаў у сістэме адукацыі”, дацэнтаў С. Мароз і М. Ржавуцкай “Арыгінал і пераклад як аб’ект вывучэння на занятках па спецкурсе”, дацэнта Л. Хрышчановіч “Антрапонімы ў паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча (з вопыту выкладання курса “Беларуская мова: прафесійная лексіка””, дацэнта Л. Васюковіч “Перспектывы ўдасканалення школьнага падручніка па беларускай мове”, дацэнта А. Долбик “Экспрэсіўны патэнцыял сінтаксісу ў школьным падручніку па рускай мове” і інш.

Прыемна адзначыць, што побач з масцітымі і прызнанымі ў філалагічнай навуцы даследчыкамі актыўна працавалі аспіранты і магістранты, а таксама суіскальнікі і студэнты. Сплаў вопыту і маладосці абавязкова дасць плён у бліжэйшай перспектыве. А гэта радуе і абнадзейвае, што і ў будучым ніва беларускасці будзе засявацца і квітнець усё ярчэй і паўнакроўней.

Мікалай Прыгодзіч

**доктар філалагічных навук,
загадчык кафедры
гісторыі беларускай мовы**

ПЛЕНАРНЫЕ ДАКЛАДЫ

А.Н. Андреев

ГНОСЕОЛОГИЯ ОДНОЙ ШУТКИ, ИЛИ НЕШУТОЧНАЯ ГНОСЕОЛОГИЯ

Великую литературу от просто литературы, гениальную от просто хорошей, отличают два обстоятельства.

1. В плане содержательном великая литература отличается тем, что *подлинным предметом изображения писателя становится процесс превращения человека в личность*. Нет этого процесса – нет великой литературы. Такая литература превращается в способ “духовного производства человека”. “Личность”, с точки зрения духовно-информационных возможностей, отличается от “человека” количеством и качеством потребляемой и обрабатываемой духовной информации: в первом случае мы имеем дело с регуляцией процесса жизнедеятельности от “ума”, с управлением сознательного типа, во втором – с регуляцией всех отношений с миром, в том числе с собой, от души, от психики (бессознательный тип регуляции). Разумеется, “человека” невозможно оторвать от “личности”: эти стороны человека, становящиеся функциями культуры, следует не только диалектически развести, но и диалектически увязать друг с другом, продлить одно измерение в другое. И все же в плане принципиальном, в плане различий между психикой и сознанием (становящихся, в свою очередь, проявлением различий между натурой и культурой), разграничения между разными субъектами культуры – налицо. В литературе заурядной главным героем становится по преимуществу “человек”, в литературе великой (которая и является, собственно, художественной) – “личность”. Итак, *человека от личности выделяет способ управления духовной информацией. Способом превращения человека в личность выступает умение мыслить*.

2. Для того чтобы изобразить личность, требуются совершенно особые навыки (здесь от плана содержания мы переходим к плану выражения, так сказать, от вещества художественности к ее технологии). Приращение смысла в произведении, организованном по законам художественности, происходит не по “частям” и не по “кусочкам”, из которых лепится целое, а с помощью “единиц”, которые можно назвать “моменты целого”. Океан набирается из отдельных капель, которые содержат в себе все свойства океана. Гениальные романы, несмотря на свой чудовищный по художественным меркам объем (например, “Война и мир”), состоят из фрагментов, которые так или иначе содержат в себе целое. Причем чем более качественных характеристик целого содержит отдельный фрагмент, тем он более индивидуален и выразителен – с одной стороны; а с другой – именно из уникальных в своей выразительности моментов структурируется то самое художественное целое. Собственно говоря, в этом и заключена природа художественности, природа мышления образного, оперирующего суммами смыслов, умеющего через “одно” (конкретное, единичное, уникальное) передавать “все” (абстрактное, общее, универсальное). Высшее, родовое проявление художественности – это когда в “одном” непременно отражается “все”, и это “одно” направлено на воплощение личности. Для этого и только для этого необходим стиль. *Стиль, иначе говоря, рождается там, где присутствует художественность, ибо это способ воплотить художественность*.

Таким образом, быть великим писателем – дело достаточно простое, за исключением того пустячка, что стать им невозможно: надо им родиться. (То же самое, кстати, следует сказать и в отношении литературоведов.)

Для демонстрации этих двух положений мы обратимся к совершенно неприметной, “проходной”, на первый взгляд, шутке (не исключено, что многие и вовсе не разглядят здесь шуточного умысла), взятой из гениального романа в стихах А.С. Пушкина “Евгений Онегин” (конец Главы четвертой, строфа XLVIII). Чтобы понять и оценить весь ее смысл, надо воспринять ее в контексте целого, чрезвычайно сложно устроенного, романа.

Итак, “беседуют друзья”, Евгений Онегин и Владимир Ленский. Начинает Евгений (действие происходит в глуши, в имении Онегина, зимой, за обедом, у камина, когда “вечерняя находит мгла”).

“Ну, что соседки? Что Татьяна?

Что Ольга резвая твоя?”

– Налей еще мне полстакана...

Довольно, милый... Вся семья

Здорова; кланяться велели.

Ах, милый, как похорошели

У Ольги плечи, что за грудь!

Что за душа!.. Когда-нибудь

Заедем к ним; ты их обяжешь;

А то, мой друг, суди ты сам:

Два раза заглянул, а там

Уж к ним и носу не покажешь.

Да вот... какой же я болван!
Ты к ним на той неделе зван!

На самом деле перед нами не два, а три участника беседы: кроме Онегина и Ленского “незримо присутствует” еще и повествователь, иначе никакой шутки (которую мы выделили жирным шрифтом) и не получилось бы. Да вот, еще предполагается наличие читателя, но в каком качестве и на каких правах он будет участвовать в беседе, зависит от него. Читатель “зван”, приглашен; если он поймет и оценит всю глубину шутки, то улыбнется вместе с повествователем, а если поймет неправильно, то попадет в число тех, над кем повествователь посмеивается. Шутки в гениальных произведениях – дело серьезное.

По крайней мере двое из участников беседы, повествователь и Онегин, относятся к тому крайне редкому роду людей, который мы квалифицировали как личность. Ленский явно не попадает в этот разряд: он всего лишь “простодушный” поэт. Комизм ситуации в том, что он “проговаривается”. Он сказал правду, но ту правду, которую ему, как поэту, говорить было не к лицу, так сказать, не по чину. Ведь “Он пел разлуку и печаль, И *ничто*, и *туманну даль*, И романтические розы”; “Он в песнях гордо сохранил Всегда возвышенные чувства”; “Он верил, что душа родная Соединиться с ним должна”. Он был уполномочен, призван заботиться именно о душе (ибо он разделял миф о поэтах и поэзии). Поэт специализируется на неземном. И вдруг запросто признался, что все это шелуха, что на самом деле его интересуют в Ольге плечи и грудь, то есть начало телесное, вовсе не возвышенное. Он выболтал тайну, которую скрывал прежде всего от самого себя. Потом спохватился и вспомнил о душе, вспомнил о приличиях и о “чине”. Но слово не воробей... Разумеется, это вызывает улыбку.

Но это только первая, видимая часть шутки, выставленная на всеобщее обозрение. Главная и подспудная заключается в том, что представления Ленского о душе условны, фальшивы и мало чем отличаются от впечатлений, полученных от тех же “плеч”, и это как никому другому известно Онегину.

Онегин исходит из другой, вовсе не поэтической, философии человека. Для него, кроме души и связанных с нею чувств, самым ценным в человеке является ум, разум. Нам (читателям) известно, что Онегин, когда ему было столько же лет, сколько “шутнику” Ленскому, сполна отдал дань чувствам, страстям – даже “науке страсти нежной”. Нам известен также результат: “Кто жил и мыслил, тот не может, В душе не презирать людей”. Собственно, это, умение мыслить, и есть начало зрелости человека. Евгений давно понял, что душа, то есть чувства, это способ завуалировать потребности тела, и цинично эксплуатировал это свое раннее знание – до тех пор, пока не осознал свою зависимость от тела, от телесных удовольствий как унижительную в духовном отношении. Философ Онегин живет умом, выстраивает свои отношения с миром на основе понимания. А поэт Ленский, который “сердцем милый был невежда”, живет надеждами, “мечтою сладкой” (уже догадываясь, как видим, что поэзия – только флер, скрывающий нечто малопоэтическое). Шутка обнажила иллюзорную природу душевно-поэтического отношения. Онегин

Слушал Ленского с улыбкой.
Поэта пылкий разговор
И ум, еще в сужденьях зыбкой,
И вечно вдохновенный взор, –
Онегину все было ново (...).

Евгений думал:

Пушай покамест он (Ленский – А.А.) живет
Да верит мира совершенству;
Простим горячке юных лет
И юный жар, и юный бред.

Итак, шутка состоялась сразу в нескольких отношениях: она одновременно адресована тем “людям”, которые, в принципе, находятся на стороне (и на уровне) Ленского, “верят мира совершенству”, надеются и мечтают, – и тем, кто относится к “горячке” и “бреду” “с улыбкой”. Первые никогда не поймут вторых, вторые никогда не разубедят первых.

Если вы уловили только первую, “внешнюю”, часть шутки, то не вы смеетесь последним, ибо вы поддались на поэтическую провокацию и не прошли тест на “философа”: вы также разделяете наивные взгляды Ленского, согласно которым в человеке есть тело и душа, а душа и есть тот самый дух, который вселяется в личность; вы попадаете в число тех, над кем смеется повествователь вместе с Онегиным. Строго говоря, даже если бы Ленский начал не с плеч, а с души, – все равно было бы смешно. А так – смешно вдвойне. Утешить вас может лишь то, что смех “приятелей” (Онегин, добрый мой приятель») не издевательский, а, скорее, горький: ведь такой смех – вариант горя от ума.

Но и это еще не все. В шутке содержится романное пророчество: “резвая” Ольга, как известно, быстро забудет погибшего поэта, павшего от руки философа, лучшего своего друга (если не шутка, то ирония, причем, двойная), и выскочит замуж за улана.

Мой бедный Ленский! изнывая,
Не долго плакала она.

Увы! Невеста молодая
 Своей печали неверна.
 Другой увлек ее вниманье,
 Другой успел ее страданье
 Любовной лестью усыпить,
 Улан сумел ее пленить,
 Улан любим ее душою...

Променять поэта на улана. Что за душа! Ее не сразу разглядишь за грудью и плечами. Владимир (владеющий миром: этот мир создан явно не для одиноких евгениев, величественно-благородных гениев) Ленский верит в совершенства, но не умеет разбираться в людях, ибо он не умеет мыслить. Он проговаривается дважды. Он горько подшутил над собой, и, конечно, не заметил этого. А вот Онегин улыбнулся и по этому поводу. Если уж говорить о душе, то первой в этой связи следовало бы упомянуть Татьяну (что, собственно, Онегин и сделал: “Что Татьяна?”). Реакция Татьяны на проводы “молодых”, Оли и улана, подтверждает, что ее душа тонко, чутко и глубоко отзывается на несовершенства мира: “Но Таня плакать не могла; Лишь смертной бледностью покрылось Ее печальное лицо”. Не там искал поэт душу, пылко озабоченный душевными проблемами. Еще один повод продлить горькую улыбку. Поэт ничего не понимает в душе, которую он поэтизирует, ибо понимание души предполагает умение мыслить, “жить и мыслить”, влекущее за собой, в частности, такую неприятную вещь, как “презрение к людям” и проч.

Таким образом, мы видим, что в этой шутке меньше всего шуточного. Шутка стала способом подачи серьезного материала: в этом и заключается одна из особенностей стиля “Евгения Онегина”. Весь роман, собственно, состоит из подобных шуток, превращаясь в одну божественную шутку по поводу законов сочетания духа, души и тела. Доступен ли такой роман “людям”?

Это, конечно, шутливая постановка вопроса. Ответ хорошо известен.

Т.И. Вендина

ДОБРЫЙ ЧЕЛОВЕК В ДОБРЕ ПРОЖИВЕТ ВЕК (концепт “добро” в истории языка русской культуры)

Обращение к концепту “добро” в этом сборнике, является скромной данью глубокого уважения к крупнейшим белорусским ученым-славистам, вся жизнь которых яркое воплощение этого концепта в отношении к людям – академику Н.В. Бирилло и профессору Л.М. Шакуну.

Вопрос о роли старославянской стихии в формировании русского литературного языка сегодня, кажется, из разряда дискуссионных перешел в разряд очевидных. И старославянский язык оценивается современной наукой как моделирующий фактор русской культуры, сыгравший огромную роль в ее духовном становлении.

Язык культуры Средневековья, ее ценностные императивы оказались во многом созвучны русской культуре, являясь ее своеобразным “молчаливым наследием”. На это в свое время обратил внимание о. П.А. Флоренский, назвавший Кирилла и Мефодия духовными отцами русской культуры.

Усваивая старославянскую лексику, русский язык адаптировал и ментальные особенности этого сакрального языка. Именно старославянский язык, лексикон которого пронизывала идея противопоставленности божественного и земного, оказал существенное влияние на формирование всей концептосферы русского языка, с характерной для нее дихотомией горнего и дольного.

Попробуем проиллюстрировать эту мысль на примере такого важного для любой культуры концепта, как Добро.

Понимание человеком добра во многом определяет ценности общества, его этические и даже эстетические идеалы, поскольку вся жизнь человека предопределяется его выбором между добром и злом.

Как свидетельствуют материалы старославянского языка средневековое представление о Добре было во многом персонифицированным, ибо оно соотносилось прежде всего с Богом. “Само Божество есть Добро по существу, и все сущее причастно Добру, как творения – солнцу”, – говорит мудрый Дионисий Ареопагит [Дионисий Ареопагит 1994: 89]. Добро, таким образом, было сущностным атрибутом Бога, поэтому *áĭáðĭ=ũñðèâũ* это не просто ‘набожный’, но чтущий Бога. Однако добро могло соотноситься и с человеком, но, как свидетельствует старославянский язык, оно не было сущностным атрибутом человека, ибо человек был сопричастен не только добру, но и злу.

В старославянском языке было довольно глубоко проработано понятие “добра”, причем в разных аспектах – этическом, социальном, эстетическом и даже витальном.

Добро в языковом сознании средневекового человека – это прежде всего благо (само прилагательное *áèããĭ* (*áèããã*)), выступающее в функции существительного, имело значение ‘добро’: *èçèã@òũ ñòóâĭðũøâè áèããã áũ áũñèðhøáũũ æèâĭðĭó* СС, 90), ср. также *áèããĭñòũ* ‘доброта, милость’; *áèããĭñòũíè* ‘доброта’; *áèããũíè* ‘добро, доброта’. Естественно поэтому, что

“добро” в средневековом сознании соотносилось прежде всего с этическим понятием (прилагательное āīāđū имело значение ‘хороший, добрый’) и в первую очередь с религиозным, поскольку с добром связывалась набожность и благочестие человека (ср. $\text{āīāđī}=\text{ūñòè}$ ~ ‘благочестие, набожность’).

Дериваты с корнем āīāđ - говорят нам о том, что понималось под добром в средневековом обществе, какое ментальное содержание вкладывалось в это понятие:

добро – это благое деяние (ср. $\text{āīāđūūōāīđ}=\text{īè}$ ~ ‘добродеяние’; āīāđīūōāīđèèè ‘сделать добро’). Истинное добро исходит от Бога (ср. āīāđīāh > (о Боге) ‘делающий добро’: $\text{ěráčāūè}=\text{ūñōāīū} \text{āīāđī} \text{āh}\text{øèèèū} \text{đèñōīñū}$ СС, 191), но оно может плодиться и усилиями человека, в побуждении его воли к добрым делам, когда оно является творческим актом свободной личности, поэтому способность творить добро рассматривалась как одна из добродетелей человека (ср. $\text{āīāđīāh}=\text{īè}$ ~ ‘добрые дела, добродетель’; $\text{āīāđīāh}=\text{īū}$ ‘добродетельный’; āīāđīñōū ‘добродетель’; āīāđīōā ‘добродетель’);

добро – это и стремление следовать в своей жизни принятым нормам, образцам, правилам поведения (ср. āīāđīāđāčūīū ‘добропорядочный’ < īāđāčū ‘пример, образец’: īāīñāāūøè ‘ āī $\text{īā}=\text{āōū}$ $\text{ñ}=\text{ī}$ āīñīāè īā āīāđīāđāčūīū ~ bbè āēāīñđēēāčūīū ~ СС, 191);

добро – это разум, знания (ср. āīāđīđāčōīōīēāū ‘очень сведущий, знающий’).

Старославянский язык говорит нам о том, что Добро в средневековом обществе было понятием социологизированным, ибо с добром связывалось социальное происхождение человека (в частности, его знатность, ср. āīāđīāè ~ ‘знатность’; āīāđīđīāūīū ‘знатный, благородный’, поэтому знатный человек по определению должен был быть добрым человеком), а также его имущество (ср. āīāđī ‘имущество’).

Добро в средневековом обществе рассматривалось и как эстетическая категория, т.к. добро – это красота (ср. āīāđū ‘красивый’; āīāđīōā ‘красота’; $\text{āīāđīèè}=\text{ūīū}$ ‘красивый’).

Наконец, добро могло ассоциироваться с витальностью человека (ср. āīāđīñđēēīāōè ‘быть здоровым, сильным’), так как здоровым, по мнению старославянского языка, человек мог быть лишь тогда, когда он в душе своей “принимал” Бога.

Таким образом, категория “добра” в старославянском языке работала практически во всех сферах жизни средневекового человека – от витальной до социальной и религиозной, от этической до эстетической, оказывая влияние на формирование многих абстрактных понятий мира христианских существей.

Древнерусский язык не просто воспринял это философское и этическое осмысление добра в старославянском языке, но и по-своему его развил.

Прежде всего следует отметить, что “добро” в древнерусском языке оказывается связанным не только с человеком, но и с окружающим его миром. Присутствуя на земле (ср. āīāđīēīāīūè ‘плодородный’: $\text{Čāīēū} \text{īēīāīāèōāū}$ è āīāđīēīāīāā СРЯ XI-XVII 4: 265; āīāđīōīāīūè ‘плодородный’ 4: 266; āīāđīāīāīūè ‘имеющий чистую, светлую воду’ 4: 259; āīāđīèēñōāāīūè (ñāā) ‘сад с хорошей листвою’ 4: 263; āīāđīñāīūīè ‘с хорошими плодами’: $\text{Nāāīāèā} \text{āīāđīñāīūīā}$ 4: 264; āīāđīñāīāīūè ‘благоприятный по погоде’ 4: 265) и на небесах (ср. $\text{īāāñīāū} \text{āīāđīōā}$ ‘благоприятный климат’ 4: 267), оно как бы “разлито” в пространстве и во времени (ср. āīāđīāāīñōāī ‘счастлирое, благополучное время’: $\text{čāhčāīñēīāū} \text{īđāāāīčāhūñāřō}$ āīāđīāāīūñōāī è čēīāāīūñōāī , $\text{īhèèī} \text{æā}$ è āīēāīōō $\text{æèdèū} \text{īñāāāřōū}$ 4: 261; āīāđīāīāèā ‘подходящее время’ 4: 260; āīāđīāīāū ‘своевременно’ 4: 260; $\text{āīāđīā} \text{āđhīū}$ ‘благоприятное время’ 4: 271).

Вместе с тем “добро” по-прежнему осмысливается как некая сакральная сущность (ср. āīāđīāāāāōū ‘творящий, дарующий добро (о Боге)’: $\text{Āīāđīāāāāōū} \text{āī} \text{āāū} \text{ñūè}$, $\text{āñāīō} \text{āīāđō} \text{āāèāōāēū} \text{āñū}$ 4: 260; āīāđīāāđèè ‘подающий добро’(о Боге) 4: 260), и как следствие этого оно интерпретируется прежде всего как категория этики (ср. āīāđī ‘все хорошее, доброе, честное’ 4: 258; āīāđīñōū 1) ‘добродетель’; 2) ‘доброта’ 4: 267; āīāđūīū 1) ‘доброе отношение’; 2) ‘добродетель’ 4: 271), как должное и нравственно положительное благо (ср. āēāāī ‘добро’ 1: 191). Причем это не только благочестие (ср. $\text{āīāđī}=\text{āñōèā}$ ‘благочестие’ 4: 270), как в старославянском языке, но и доброжелательность (ср. āīāđīđīōđhīèā ‘доброжелательность’ 4: 269), отзывчивость (ср. āīāđīñāđāèā ‘отзывчивость’ 4: 266), послушание (ср. $\text{āīāđī}=\text{ēīñōāī}$ ‘послушание’ 4: 270), благородство (ср. āīāđīīđīāèā ‘благородство’ 4:264), т.е. все то, что вызывает уважение в человеке (ср. āīāđīāīāhīèā ‘уважение’ 4: 257).

В древнерусском языке «добро» получает развитие и как эстетическая категория (ср. āīāđīōā – это ‘красота’ // ‘привлекательность и миловидность’ 4: 267; $\text{āīāđīčđā}=\text{èā}$ ‘миловидность, красота’ 4: 262; āīāđīèhīèā ‘красота’ 4: 263), которая могла конкретизироваться в различных сущностях прекрасного. Корень āīāđ - активно используется в создании “портрета” человека, в котором особо выделяется красота лица (āīāđīèèèèè ‘с красивым лицом’ 4: 263; $\text{āīāđīèè}=\text{īūè}$ ‘красивый, миловидный’ 4: 263), волос (ср. āīāđīèīñūè ‘с красивыми косами’: $\text{æāīū} \text{āīāđīèīñūū}$ 4: 263), бороды (āīāđīāđāāūè ‘с красивой бородой’ 4: 258), носа (āīāđīīñūè ‘имеющий красивый нос’: $\text{īēīāèīñū} \text{īèčīèū} \dots \text{èđhñēū}$, đōīyūū , āīāđīīñū , āīāđīèèèū , āōñōīāđāāū 4: 264), глаз (ср. đīāđīèèè ‘имеющий красивые глаза’ 4: 264), роста человека (āīāđīđāñōūè ‘рослый, высокий’ 4: 266), вообще всей его осанки (ср. āīāđīñāīūè ‘имеющий красивую осанку’ 4: 266), а у женщины и красота груди (ср. āīāđīñīñūè ‘с пышной грудью’ 4: 267).

“Добро” в древнерусском языке воспринимается и как социальная категория, т.к. с одной стороны, оно указывает на социальное происхождение человека (ср. āīāđīđīāñōāī ‘родовитость, знатность, благородное происхождение’; āīāđīđīāæāīūè ‘знатного происхождения’ 4: 266; āīāđīōđīæāīūè ‘знатного происхождения’ 4: 268), а с другой – на его имущество (ср. āīāđī ‘имущество, богатство’ 4: 258).

Наконец, “добро” осмысливается и как количественная категория, служащая своеобразной “мерой” проявления действия или признака (ср. *āīādh* ‘очень, весьма’ 4: 257; *āīādh āīādī* ‘весьма хорошо’ 4: 257; *āīādūē* ‘полномерный, неурезанный (о мерах)’ 4: 270; *āīādāīūēēē* ‘значительный, большой по количеству’ 4: 257; *āīādēēē* ‘уравнивать пахотные земли в соответствии с нормами сошного письма’ 4: 257).

Все это делает “добро” в древнерусском языке категорией аксиологической (ср. *āīādīāhōāēū* ‘хорошие отношения’ 4: 261; *āīādīāēōāēūūē* ‘хорошей, правильной жизни, поведения’ 4: 262; *āīādīīāīāūē* ‘хорошего образа жизни’ 4: 265; *āīādīōīūē* ‘прекрасный, хороший’ 4: 268; *āīādīēāīūē* ‘замечательный, превосходный’ 4: 267) и даже прагматической, так как материализованной ипостасью добра становится польза (ср. *āīādī* ‘полезно, похвально’ 4: 258; *āīādīōāīdāīēā* ‘польза’ 4: 268; *āīādīāīāūē* ‘удобный, подходящий, полезный для чего-либо’ 4: 260).

Дериваты с корнем *āīād-* (а число их в древнерусском языке превышает цифру 200) рисуют нам целую картину, в центре которой находится человек. Именно он формирует текст “добра” в древнерусском языке. Что же осмысливается в человеке как добро, какой человек, с точки зрения этики древнерусского языка, является добрым?

Конечно, это прежде всего набожный, благочестивый человек (ср. *āīādīāhđūē* ‘благочестивый, набожный’ 4: 258; *āīādī-āīōēāūē* ‘благочестивый’ 4: 269; *āīādī-āīōūē* ‘благочестивый’ 4: 270), отстаивающий свою веру и побеждающий в этой борьбе (ср. *āīādīīāhāīēū* ‘одержавший победу (в борьбе за веру)’ 4: 265); богобоязненный (*āīādīāīāhēūē* ‘богобоязненный, почтительный’ 4: 260), проповедующий и творящий добро (*āīādīīāhāōāēū* ‘проводник добра’ 4: 265; *āīādīāhāōū* ‘тот, кто делает добро’ 4: 260; *āīādīāhē* ‘благодетель’ 4: 260; *āīādīāhōāēāūē* ‘добродетельный’ 4: 261; *āīādīōāīdāōū* ‘тот, кто делает добро’ 4: 268), морально устойчивый (*āīādīāōōūē* ‘устойчивый в добром поведении и взглядах’ 4: 262), душевный, отзывчивый человек (ср. *āīādāīūēēē* ‘душевный, отзывчивый’ 4: 257; *āīādīāāāūē* ‘отзывчивый’ 4: 266; *āīādīēāēāūē* ‘склонный к добру’ 4: 263), благожелательный (*āīādīāēōāēūūē* ‘благожелательный, добропорядочный’ 4: 262; *āīādīōīdēūē*, *āīādīōīdūē* ‘доброжелательный’ 4: 269), а потому любимый всеми (ср. *āīādīāhēāīūē* ‘тот, кто сопровождает любовью’ 4: 265), опытный, умелый (*āīādīēāēōīūē* ‘опытный, умелый’ 4: 263; *āīādīdāōūē* ‘искусный в военном деле’ 4: 266), мудрый, здравомыслящий (*āīādīōāđūē* ‘умный, здравомыслящий’ 4: 264; *āīādīōīēāūē* ‘разумный’ 4: 267), благоразумный (*āīādīīūēāīūē* ‘рассудительный, благоразумный’ 4: 264; *āīādīdāōōūē* ‘благоразумный’ 4: 266; *āīādīdāīāōēāūē* ‘благоразумный, рассудительный’ 4: 266; *āīādīhīūēūē* ‘благоразумный’ 4: 257), благонравный (*āīādīdāāīūē* ‘добродетельный, благонравный’ 4: 264), ведущий примерный образ жизни (*āīādīādāōūē* ‘примерного образа жизни’ 4: 264), добропорядочный (*āīādīdāāūē* ‘добропорядочный’ 4: 265), доступный людям (*āīādīdēāōōūē* ‘благосклонный, всем доступный’ 4: 265), испол-нительный (*āīādīēāēāūē* ‘исполнительный’ 4: 267).

Интересно, что древнерусский язык так же, как и старославянский, настойчиво призывает человека “творить” добро (*āīādīōāīāāōē* ‘совершать добро’ 4: 270), о чем свидетельствуют многочисленные дериваты, опорная основа которых содержит глаголы *творить* и *делать* (ср. *āīādīōāīdēē* ‘делать добро’ 4: 268; *āīādīōāīdāīēā* ‘доброе дело’ 4: 268; *āīādīōāīdēā* ‘благодетель’ 4: 268; *āīādīāhūōē*, *āīādīāhōē* ‘делать добро’ 4: 262; *āīādīāhōāēū* ‘хорошие отношения’ 4: 261). Однако чтобы творить добро, нужно не только его любить (ср. *āīādīēāēāūē* ‘склонный к добру’ 4: 263; *āīādīāhēāīūē* ‘сопровождается любовью’ 4: 265; *āīādīēāēōāēūūē* ‘весьма расположенный’ 4: 263), но и желать (*āīādīāēāōāēūūē* ‘благожелательный’ 4: 262; *āīādīōāōōē* ‘желать добра кому-либо’ 4: 269, *āīādīōīōāīāāōē* ‘проявлять доброжелательность к кому-либо’ 4: 269), а для этого необходимо усилие воли (ср. *āīādīāīēūōāī* ‘благожелательность’ 4: 259, *āīādīāīēāīēā*, *āīādīāīēāīōāī* ‘хорошее отношение’ 4: 259), т.е. добро в древнерусском языке предстает как активная категория, которая “изволяется” вовне, оно плодится усилиями человека, побуждая его волю к добрым делам и тем самым развивая и совершенствуя характер человека.

Таким образом, в категории “добра” в древнерусском языке причудливо сочеталось нравственное, эстетическое, социальное и прагматическое, что делало эту категорию земной, которая, однако, соответствовала высшим понятиям идеального бытия, связывавшим человека и Бога.

Современный русский литературный язык многое воспринял из этой философии “добра”, однако еще больше утратил (число дериватов с корнем *добр-* в нем вдвое меньше, чем в древнерусском языке).

Утрачено прежде всего космическое осмысление “добра”, в том числе и сакральное, в связи с чем оно является категорией прежде всего антропоцентрической. Сами существительные *добро* и *доброта* апеллируют к межличностным отношениям (ср. значение слова *доброта* ‘отзывчивое, сочувственное, дружеское расположение к людям’ СРЯ I: 555).

В отличие от древнерусского языка современный русский литературный язык утратил самую философскую основу осмысления Добра: древнерусский язык говорит нам о том, что истинным субъектом Добра является Бог, который “изволяет”, дарует Добро человеку (ср. *āīādīāāāōū* ‘творящий, дарующий добро (о Боге)’ 4: 260; *āīādīāāđēē* ‘подающий добро’ (о Боге) 4: 260), человек же лишь получатель Добра, поэтому его богатство и благополучие – это лишь дар Божий (ср. *āīādīīēō-ēā* ‘благополучие’ 4: 264).

Утрачено и эстетическое осмысление “добра”. Даже в устаревшей народно-поэтической формуле *добрый молодец* на первый план вышло этическое понимание добра ‘обладающий положительными качествами, достойный уважения’ СРЯ I: 555 (ср. также обращение: *люди добрые* или *добрый человек*).

Трансформировалось осмысление добра и как социальной категории: хотя существительное *добро* сохраняет значение 'имущество' (приобретая в ироническом употреблении значение чего-то 'негодного, мало нужного', ср. *этого добра у нас хватает*), однако указание на происхождение человека в нем уже не актуализируется, зато сочетание с корнем *сосед-* (*добрососедствовать, добрососедский*) переводит "добро" в область общежитийных отношений.

Значительно сузилась и сфера количественной интерпретации добра, которая сохранилась лишь в разговорном языке у прилагательного *добрый* в значении 'целый, полный, в полную мере (о количестве)' СРЯ I: 555, ср. *прождать добрый час*.

Существенные изменения произошли и в осмыслении "добра" как этической категории, о чем пожалуй, ярче всего свидетельствуют субъектные номинации. Добрый человек в представлении языка элитарной культуры – это 'очень хороший человек' (*добряк*), 'обладающий добродетелями' (*добродетельный*), 'отличающийся скромным поведением' (устар. *добронравный*) и вообще 'положительными качествами' (*добропорядочный*), 'отзывчивый' (*добрый*), 'мягкий, расположенный к людям' (*добродушный*), 'обладающий добрым сердцем' (*добросердечный*), 'желающий им добра' (*доброжелательный*, устар. *доброхот*), 'честно, старательно выполняющий свои обязанности' (*добросовестный*), СРЯ I: 553-555.

Сопоставление этих субъектных номинаций с именами лица в древнерусском языке говорит о том, что современный русский язык в понятие 'добрый' уже не включает такие качества человека, как *богобоязненный, благочестивый, морально устойчивый, опытный, искусный* (в каком-либо ремесле), *здравомыслящий, благоразумный, доступный людям, любимый всеми*. По-иному осмысляется и понятие добропорядочный: если древнерусский язык связывал его с отношением к праву (ср. *аіадиіаііуе* 'добропорядочный' 4: 265), то современный русский язык соотносит его с порядком, устоями общества; изменения произошли и в осмыслении понятия исполнительный, характеризующего человека с точки зрения его отношения к службе: современный русский язык предпочитает здесь апеллировать к совести (ср. *добросовестный*), а не вообще к служению человека, как древнерусский (ср. др.-рус. *аіадиіаііуе* 'исполнительный' 4: 267).

И еще одна особенность современного русского языка: в отличие от старославянского и древнерусского он не призывает человека творить добро. В современном языке присутствует лишь один глагол *доброжелательствовать*, апеллирующий к желанию человека, а не к самому процессу «творения добра», тогда как в древнерусском языке существовал особый глагол *аіадиіаііааде* 'совершать добро' 4: 270, а также целая вереница глаголов и имен с корнями *аһуоде* и *оаідеоде* (ср. др.-рус. *аіадиіаіідеоде* 'делать добро' 4: 262; *аіадиіаһоаеііаіааде* 'вести добрую подвижническую жизнь' 4: 262; ср. также *аіадиіаііаіаеа* 'доброе дело' 4: 268; *аіадиіаііаеа* 'благодеяние' 4: 268; *аіадиіаһаіаеа* 'совершение добрых дел' 4: 261; *аіадиіаһуіаеа* 'добро, благо, польза' 4: 262; *аіадиіаһоаеіі* 'хорошие отношения' 4: 261). И даже в субъектных именах и в именах качества (свойства) в современном русском языке преобладает идея не активного "творения" добра (ср. единичные *добродетель, добродетельный, добродетельно*), а только лишь пассивного его желания (ср. *доброжелатель, доброжелательность, доброжелательный, доброжелательствовать, доброхот, доброхотный*). Здесь следует отметить, что русский язык избрал иной предмет "творения" добра – благо (не случайно многие древнерусские дериваты с инициальным корнем *добр-* утвердились в русском языке с начальным *благ-*, ср. *аіадиіаоііуе* 'благоразумный', *аіадиіаіаіуе* 'благородный', *аіадиіаадиіааеоде* 'благодарить', *аіадиіаоаііаіааде* 'благодушествовать', *аіадиіаоііаеа* 'благоразумие', *аіадиіоаіаеа* 'благоухание', *аіадиііео+еа* 'благополучие', *аіадиіоіаіаеа* 'благожелательство', *аіадиі-аііоаеа* 'благочестие', *аіадиі-аііоаеіуе* 'благочестивый', *аіадиіоііуе* 'благозвучный' и др.

Такова ситуация в языке элитарной культуры, а как адаптировал эту древнюю этическую категорию язык традиционной духовной культуры?

Прежде всего следует отметить, что в языке русской традиционной культуры "добро" (*добро, доброты, доброта*) сохранило свой универсальный характер, поскольку оно определяет не только реальный мир человека, но и мир ирреальный (ср. *доброхотушка* 'домовой' Волог., СРНГ 8: 80; *доброходница* Волог., *доброхотица* Волог., *доброходушко* Волог. 'по суеверным представлениям сверхъестественное существо, доброй или злой дух, живущий в доме' СВГ 2: 31-32; *доброхот* 'бран. черт' Калуж., Смол.: *Доброхот тебя возьми* СРНГ 8: 79). В этом обращении к корню *добр-* как к своеобразному эвфемизму в именовании нечистой силы проявляется охранительная функция добра (ср. в связи с этим следующий текст, сопровождающий название лихорадки *добрава* 'лихорадка' Твер., Симб.: *Чтобы не гневить иродовой сестрицы, называют ее так те, которым кажется мало честить ее дедюхой, кумахой, теткой, соседкой и проч.* СРНГ 8: 75).

Добрый для русского человека является все, что окружает его, все, что находится в мире природы: растения и грибы (ср. *доброе дерево: от доброго дерева и добрый плод* Даль I: 443; *добрик* 'гриб подберезовик' Орл., СОГ 3: 60; *добрый гриб* 'гриб боровик' Курск., СРНГ 8: 80), животные, особенно лошади (ср. *доброход* 'хорошо бегающий, рысистый конь' Казан., СРНГ 8: 79; *доброта* 'ретивая лошадь' Пенз., Опыт: 48; *добродышка* 'здоровая, незапаленная лошадь' Даль I: 443; *добрый скот* 'дородный, сытный' Даль I: 443), время (ср. *дobre* 'долго, давно' Калуж.: *Дobre уж как ушел* СРНГ

8: 75; *добро* ‘пора’: *Аль уж добро идти* Даль I: 443; *задобро* ‘вовремя’ СРНГ 10: 60; *доброугодная пора* Даль I: 443), место (ср. *доброесельное место* ‘место удобное для поселения’ Даль I: 443), река (ср. *доброточная река* ‘богатая, обильная рыбой река’ Даль I: 443) и т.д.

Добром определяется и достоинство вещей, окружающих в быту человека (ср. *добрый* ‘добротный’ Семейск., СГС: 120; *добрин* ‘прочность, достоинство вещи’ СРНГ 8: 76; *добристый* ‘высокого качества’ Пск., Твер., Смол., Олон. // ‘красивый’ Олон., СРНГ 8: 76; *доброта* ‘хорошее качество чего-либо’ Том., СРНГ 8: 78; Волог.: *Пирог-то вкусные, доброты-то там много* СВГ 2: 31).

Добро приносит в жизнь человека радость, довольство и благополучие (*добрывать* ‘жить в добре, в довольстве, в покое’ Даль I: 443; *добродни* ‘благополучие, достаток, довольство’ Волог., СРНГ 8:80; *доброхотно* ‘зажигочно’ Волог.: *Вон как доброхотно Иванович живет* СВГ 2: 32; *добрить* ‘нежить, холить, ласкать’ Арх., Новг.: *Уж так-то он ее добрил, а она, поди, другого полюбила* СРНГ 8: 76).

Добро для русского человека является и социальной категорией. Добром он меряет свое имущество, движимое и недвижимое (ср. *доброе* в знач. сущ. ‘имущество, добро’ Яросл., Костром., Смол., Олон., Калуж., Ряз., Тул., Орл., Курск: *Все мое доброе пригорело* // ‘приданое невесты’ Тул. СРНГ 8: 78; *добрин* ‘всякого рода движимое имущество’ Арх., СРНГ 8: 76; *доброта* ‘всякого рода движимое имущество’ Арх.: *Было у него многой всякой доброты* СРНГ 8: 78; *добрыдни* ‘пожитки имущество’ Курск., Орл., Тул., Калуж., Смол., СРНГ 8: 80), добром он называет и свою одежду (ср. *добро* ‘одежда, платье’ Ворон., СРНГ 8: 76), особенно праздничную (ср. *добрая рубаха* ‘самая лучшая, праздничная рубаха’ Ворон., СРНГ 8: 80; *добрая понёва* ‘особенно нарядная, праздничная понева, украшенная лентами, позументами’ Орл., СОГ 3: 60; *добрая сорока* ‘старинный, праздничный женский головной убор’ Орл., СОГ 3: 60), с добром он связывает социальное происхождение человека (ср. *доброродный* ‘благородный’ Олон., СРНГ 8: 78).

Но главное – добром регулируются отношения человека в обществе. Поэтому добро осмысливается и как регулятивная категория, которая определяет нормы человеческого общежития (ср. *добрить* ‘благодарить’ Орл., СОГ 3: 60 // ‘желать добра кому-либо’ Даль I: 443; *доброедействие* ‘доброжелательность’ Арх., СРНГ 8: 77; *доброродство* ‘доброжелательность’ Арх., СРНГ 8: 78; *подобриться* ‘проявлять доброту, щедрость’ Арх., СРНГ 8: 108; *доброхотиться* ‘быть гостеприимным, хлебосольным’ Пск., СРНГ 8: 79; *добросто* ‘радушно’ Пск., Олон., СРНГ 8: 76; *добрословить* ‘хвалить кого-либо’ Даль I: 443) и с этой точки зрения “добро” оценивается как прагматическая категория, жизненно необходимая для человека (ср. *надобный* ‘добрый’ Пск., СРНГ 19: 241).

Интересно, что понятие “добра” “работает” даже в коммуникативном регистре, украшая человеческое общение, ср., например, различные формулы благопожеланий или приветствий, включающих в себя лексему *добро*: *Доброго тебе добра* ‘приветствие гостя’ Яросл., ЯОС 4: 7; *доброжаловать* 1) ‘благодарственный ответ на приветствие “Бог в помощь”’ Перм.; 2) ‘ответ на приветствие “Здравствуйте”’ Урал.; 3) ‘приглашение войти’ Перм., СРНГ 8: 78; Волог., СВГ 2:31; *добраночь* ‘пожелание доброй ночи при прощании’ Смол. СРНГ 8: 75; *добрыдень, добрывечер* ‘приветствие при встрече’ Южн., Зап., Смол., Пск., Калуж.СРНГ 8: 80; а также комплиментарное обращение: *добррик* ‘ласковое обращение к собеседнику’ Волог.: *Посговаривайте его, добрики, может согласиться* СВГ 2: 30; *доброхот* 1) ‘ласковое обращение к собеседнику’ Волог.: *Давай, доброхот, женись* СВГ 2: 30; 2) ‘приветствие к прохожему’ Арх., Олон., Север: *Что тебе, доброхот*; 3) ‘ласковое обращение к отцу, к родителям’ Арх., Волог., СРНГ 8: 79).

Добро в языке русской традиционной культуры осмысливается и как количественная категория, оно является мерилем признака или действия, находящегося в норме (отсюда значение ‘достаточно’, ср. *добро* ‘достаточно’ Костром., Яросл.: *Прибавить каши-то, али добро* СРНГ 8: 76) или достигнутого своего высшего проявления (отсюда значения ‘очень’, ср. *добро* ‘очень’ Арх.: *Добро хорошо живут* СРНГ 8: 76; *добре* ‘очень, весьма’ Перм., Волог., Пенз., Яросл., Казан., Твер., Моск., Ряз., Тамб., Тул., Калуж., Орл., Курск., Ворон., Самар., Куйбыш., Саратов., Астрах., Оренб., Перм., Тобол., Том.: *Добре платок хороший у тебе* СРНГ 8: 75; *Матушка добре дюже умирая* ‘очень болеет’ Тамб., Даль I: 443; *добреш* ‘очень, весьма’ Орл.: *Добреш у ней мужик-то хорош* СОГ 3: 60; *добрятко* Перм.; *добрятко* Перм.; *добрятце* Тобол. ‘очень хорошо’: *Время провели добрятце* СРНГ 8: 81; ‘много’ (ср. *добре* ‘много’ Курск., Том.: *Добре мне присылают, добре, по сто рублей* СРНГ 8: 75); ‘сильно’ (добром ‘очень сильно’ Свердлов.: *Он добром простыл* СРНГ 8: 78).

При этом в языковом сознании человека отчетливо оформлена следующая установка русской культуры: Добра должно быть много, если же его мало, то это – Зло (ср. *злун* ‘немного, мало’ Смол., СРНГ 11: 292; *злыдни* ‘очень мало’ Волог., Новг., Влад., Калуж., Вят., Перм., Байкал., Иркут.: *Вишь, какие злыдни дала пирога-то, не во что и влипать; Хлеба-то злыдни остались* СРНГ 11: 294), это говорит о том, что при уменьшении количества Добро переходит в другое качество – Зло, в то же время как бы много Добра не было сделано, оно всегда остается Добром, т.е. Зло рождается от недостатка Добра или, как говорил Дионисий Ареопагит, “зло представляет собой слабость и убывание добра” (Дионисий Ареопагит 1994: 179). И в этом проявляется удивительный максимализм русского языкового сознания, оставшегося верным этике старославянского языка.

Все это делает “добро” в традиционной русской культуре категорией не только аксиологической (ср. *добро* ‘хорошо’ Яросл., ЯОС 4: 7; Волог., СВГ 2: 30; Новг., НОС 2: 88; Перм., Урал., Том., Казан.,

Костром., Яросл., Волог., Арх., Новг., Пск., Смол., Орл., СРНГ 8: 76; *добре* ‘хорошо, ладно’ Тамб., Орл., Смол., Курск., Дон., Калуж., Новг., Яросл., Костром., Печор., Урал., Том. СРНГ 8: 75; *добристо* ‘хорошо’ Пск., Олон., СРНГ 8: 76; *добры* ‘хорошо’ Дон., СРНГ 8: 80; *добровитый* Дон; *добрячий* Верхн. Дон; *добряцкий* Тобол., Тюмен., Перм. ‘хороший’ СРНГ 8: 77; *добренный* ‘очень хороший’ Яросл., ЯОС 4: 7; Новг., НОС 2: 88), но и прагматической (ср. *добрый* ‘полезный’ Калуж., СРНГ 8: 80; *надобный* ‘добрый’ Пск., СРНГ 19: 241).

Главным действующим лицом в тексте “добра” в языке русской традиционной культуры является человек, ибо Добро не только вне человека, но и в нем самом.

При этом добрый человек осмысливается в самых разных аспектах – в витальном, эстетическом, этическом, социальном. Понятно, что этическое восприятие “добра” лучше всего проработано в диалектном лексиконе.

Добрый человек (*добруга* Перм., *добряга* Новг., *добрик* Орл., *добрыш* Онеж., СРНГ 8: 80) в представлении русского народа – это прежде всего человек, стремящийся сделать добро другим людям (ср. *добродей* ‘добродетельный человек’ Волог., Север., СРНГ 8: 77; *добродетель* ‘благодетель’ Волог., СРНГ 8: 77), радушный и приветливый (*добролюбчивый* ‘приветливый, радушный’ Том., СРНГ 8: 78), гостеприимный, хлебосольный (ср. *доброрадный* ‘гостеприимный’ Олон., СРНГ 8: 78; *доброхотный* ‘хлебосольный, гостеприимный’ Пск., Твер., СРНГ 8: 80), простой, доступный для общения (ср. *добродище* ‘добрый, простой человек’ Перм., СРНГ 8: 77).

Язык традиционной народной культуры устойчиво связывает добро с семьей, с теми отношениями, которые царят в семье, о чем говорят обращения членов семьи друг к другу, в которых подчеркивается идея “желания” друг другу добра (ср. *доброхотница* ‘ласковое обращение к матери’ Олон., Арх., СРНГ 8: 79; *доброхотинка* ‘ласковое обращение к брату’ Север, СРНГ 8: 79; *доброхот* ‘ласковое обращение к отцу’ Арх., Волог., СРНГ 8: 79; *доброхотничек* ‘ласковое обращение к родственнику’ Север, СРНГ 8: 80; *добротинка* ‘ласковое слово по отношению к дочери’ Север, СРНГ 8: 79; *добротушка* ‘ласковое слово по отношению к матери или женщине-родственнице’ Север, Олон. СРНГ 8: 79), поэтому кормилец и заступник семьи – это *доброхот* ‘заступник, кормилец’ Волог., СВГ 2: 32; *доброречный* ‘заботливый’ Даль I: 443).

Социальное осмысление “добра” проявляется и в том, что добрый человек в языке русской традиционной культуры – это человек, получивший своеобразное признание в обществе как человек умный и дельный (ср. *добрый* ‘умный, дельный’ Самар., Калуж.: *Добрая голова сто голов кормит* СРНГ 8: 80; *доброумный* ‘добрый, рассудительный человек’ Даль I: 443), принимающий разумные решения (ср. *доброумиться* ‘принимать разумные решения’ СРНГ 8: 79), а потому достойный уважения (ср. *раздобрый* ‘обладающий положительными человеческими качествами, достойный уважения’ Орл., Урал, СРНГ 33: 328), не случайно к нему часто обращаются за советами (ср. *подоброумить* ‘дать совет’ Север., СРНГ 28: 108).

Наконец, социальность “добра” выражается и в том, что добрый человек является, с точки зрения традиционной народной культуры, богатым, зажиточным (ср. *добрый* ‘богатый, зажиточный’ Кузбас.: *Муж-то добрый, богато живут* СРГК: 67), не случайно одно из значений слова *добро* – ‘имущество’ (ср. также *доброта* ‘имущество’ Арх.: *Было у него многой всякой доброты* СРНГ 8: 78).

“Добро” в языке традиционной народной культуры предстает и как витальная категория, которая воспринимается визуально. Доброта человека, красота его души отражается в его внешности, она становится заметной, “видной” окружающим людям (ср. *добровидный* ‘миловидный’ Олон., СРНГ 8: 77; *добротный* ‘красивый’ Даль I:443), отсюда эстетическое осмысление добра, в котором этическое и эстетическое слиты воедино (ср. *добрый* ‘красивый’ Олон., СРНГ 8: 76; *доброликый*, *доброличный* ‘красивый лицом, пригожий’ Даль I: 443). Это визуальное восприятие добра позволяет нарисовать своеобразный портрет “добротного” человека: он должен быть непременно надлежащего роста (ср. *добрый* ‘надлежащего роста’ Смол., СРНГ 8: 80; *добророслый* ‘высокий’ Даль I: 443) и притом довольный плотным (ср. *добреть* ‘тучнеть, плотнеть, жиреть’, ср. здравницу, которую приводит В.И. Даль: *Жить да молодеть, добреть да богатеть* Даль I: 443; *подобреть* ‘стать здоровее, сильнее, крупнее’ Пск., Твер., СРНГ 28: 108; *подобрее* ‘полнее, толще’ Арх., СРНГ 28: 107).

В языке традиционной народной культуры (так же как и в языке элитарной культуры) Добро предстает прежде всего как атрибутивная категория. И хотя глаголов, содержащих корень *добр-* здесь значительно больше, чем в литературном языке (ср. *добрить*, *добриться*, *доброумиться*, *доброхотиться*, *задобрить*, *подобреть*, *подобриться*, *подоброумить*), однако на общем фоне номинативных образований они в целом теряются, что еще раз свидетельствует о том, что добро для русского языкового сознания – это скорее качественная категория, чем процессуальная. В то же время нельзя не отметить, что в языке русской традиционной культуры корень *добр-* сочетается прежде всего с глаголом *хотеть*, а не *желать*, как в языке элитарной культуры (ср. *доброхотиться*, *доброхот*, *доброхотинка*, *доброхотница*, *доброхотушка*, *доброхотный*, *доброхотно*).

И дело здесь не только в разных стилистических регистрах этих глаголов (для глагола *желать* в утвердительных предложениях характерна стилистическая маркированность, указывающая на “неравенство социального статуса субъекта желания по сравнению со статусом его партнера” – Апресян 1997: 458), но и в их семантической противопоставленности: глагол *желать* “обозначает чистое желание без намека на действенную волю” тогда как глагол *хотеть* “указывает на действенность воли субъекта, т.е. помимо

чистого желания он предполагает еще и готовность субъекта прилагать усилия для его реализации... И эта действенность в свою очередь мотивируется тем, что субъект ощущает нужность предмета желаний для поддержания нормальных условий своего существования” (Апресян 1997: 457-458). Эта “нужность” добра в тексте русской традиционной культуры материализована в десятках разных номинаций.

Таким образом, здесь выявляется тонкое различие в “персонажах” языка элитарной и традиционной русской культуры: если в элитарной культуре человек только лишь желает добра, то в традиционной он проявляет готовность к его реализации в жизнь.

Итак, судьба этого концепта в языке русской традиционной духовной культуры говорит о его этической значимости, поскольку в нем до сих пор сохраняется духовно-христианская направленность в осмыслении категории Добра. “Секуляризация культуры не затронула глубоких структурных основ национальной модели, сложившейся в предшествующие века” (Лотман 1994: 367). Пережив своеобразную трансформацию в языке традиционной духовной культуры эта категория расширила сферу своего концептуального осмысления, обогатившись новыми смыслами, т.е. “принимая новое, духовная культура в значительной степени сохранила и старое, установив своеобразные формы сосуществования нового со старым” (Толстой 1999: 37). На примере этого концепта можно увидеть, как христианские традиции Средневековья “проросли” через тысячелетие и вошли в живую реальность нашей современности в виде тех языковых реликтов, которые до сих пор живут в языке русской традиционной духовной культуры, составляя основу народной нравственности.

Литература

- Апресян 1999* – Апресян Ю.Д. Хотеть // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Т. 1, М., 1999.
- Даль* – Даль В.И Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1978-980.
- Дионисий Ареопагит 1994*– *Дионисий Ареопагит* О божественных именах. О мистическом богословии. СПб., 1994.
- Лотман 1994* – Лотман Ю.М. Русская литература послепетровской эпохи и христианская традиция // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. М., 1994.
- НОС* – Новгородский областной словарь. Новгород 1992-2000. Вып.1-13.
- СВГ* – Словарь вологодских говоров. Вологда. 11983-2000. Вып. 1-9.
- СОГ* – Словарь орловских говоров. Ярославль; Орел, 1989-2001. Вып. 1-12.
- СРНГ* – Словарь русских народных говоров. М.; Л. (СПб.), 1965-2001. Вып. 1-35.
- СРЯ* – Словарь русского языка XI-XVII вв. Т. 1-25., М., 1975-.
- СРЯ* – Словарь русского языка. Т. I-IV. М., М., 1957-1961.
- СС* – Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.)//Под ред. Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки, Э.Благовой. М.,1994.
- Толстой 1999* – Толстой Н.И. Этногенетический аспект исследований древней славянской духовной культуры// Толстой Н.И. Избранные труды. Т. III. М., 1999.
- ЯОС* – Ярославский областной словарь: В 10 вып. / Под ред. Г.Г. Мельниченко. Ярославль, 1981-1991.

З.П. Данильчик

СІНТАКСІЧНА НЕПАДЗЕЛЬНЫЯ СЛОВАЗЛУЧЭННІ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ТЫПЫ, СЕМАНТЫКА, СТРУКТУРА

Пры сінтаксічным аналізе ў школе і ВНУ вялікія цяжкасці выклікаюць сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні (СНС). У адрозненне ад свабодных словазлучэнняў (СС) з рухомым, свабодным спалучэннем слоў, якое ствараецца ў момант гутаркі, СНС – гэта два і больш самастойныя словы, што цесна звязаны паміж сабой і выконваюць ролю аднаго члена сказа. Яны не чляняцца ў сказе, бо адзін з кампанентаў “семантычна аслаблены і недастатковы для перадачы патрэбнай інфармацыі” [1, 15]. Функцыянаванне СНС у сказе абумоўлена суадносінамі структурных і семантычных уласцівасцей словаформаў, што ўваходзяць у словазлучэнне. Як і СС, яны будуцца па той жа структурнай схеме, а кампаненты ў іх звязваюцца пры дапамозе падпарадкавальнай сувязі. Для СНС не характэрна такая семантычная спаянасць слоў-кампанентаў, як у фразеалагічных словазлучэннях (ФС), а таксама ўзнаўляльнасць, як ФС. Паміж кампанентамі СНС устанаўліваюцца камплетыўныя семантыка-сінтаксічныя адносіны, г.зн., што залежнае слова папаўняе недахоп інфармацыі, заключанай у галоўным кампаненце. Як слушна заўважае В.В. Бабайцава, у гэтым выпадку “галоўнае слова не мае дастатковай для члена сказа семантычнай паўнаты, яно выконвае ролю структурнага кампанента сказа, а залежнае слова выступае ў якасці яго семантычнага канкрэтызатара, г.зн. бярэ на сябе асноўную сэнсавую нагрузку члена сказа” [2, 57]. Члены сказа, выражаныя СНС, уяўляюць сабой “аналітычнае выражэнне граматычнага значэння члена сказа” [3, 12].

Засяродзім увагу на тыпах СНС, іх структуры і семантыцы.

1. Іменныя словазлучэнні, дзе ў якасці галоўнага кампанента выступае назоўнік з лексічна паслабленым значэннем, а ў якасці залежнага кампанента – прыметнік з ацэначным значэннем. Напр.:

Спраўны Мацей *хлопец* (А.Савецкі); Дружба – *вялікая справа* (К.Чорны); Жоўтагаловыя каласавікі – *грыбы нядоўгія* (І.Навуменка) і інш.

Калі ўлічваць толькі фармальна-граматычны бок гэтых сказаў, то назоўнікі *хлопец*, *справа*, *грыбы* трэба было б вылучыць як выказнікі. Але такі аналіз быў бы павярхоўным, няпоўным, адарваным ад сэнсавай накіраванасці сказаў. Сэнсавая накіраванасць такіх канструкцый заключаецца ў тым, каб прыпісаць дзейнікам нейкую якасную характарыстыку. Значыць, функцыю выказніка ў прыведзеных сказах будуць выконваць СНС *хлопец спраўны*, *вялікая справа*, *грыбы нядоўгія*. У такім выпадку магчыма трансфармацыя словазлучэння. Параўн.: 1. Палын – *зелле горкае* (А.Савіцкі) і 2. Палын – горкі.

Адзначаныя СНС неабходна размяжоўваць з падобнымі СС, у якіх назоўнікі-выказнікі называюць прафесію, род заняткаў людзей, а прыметнікі выконваюць ролю азначэння. Напр.: *Добры каваль* дзядзька Кандрат (Х.Шынклер); Проста не ведалі, што ты *рыбак першакасны* (А.Савіцкі) і г.д.

У прыведзеных сказах назоўнікі *каваль*, *рыбак* не паслабляюць свайго лексічнага значэння і выконваюць ролю выказнікаў, а прыметнікі *добры*, *першакасны* функцыянуюць як азначэнні з ацэнным значэннем.

2. Як СН вылучаюцца іменныя словазлучэнні ў сказах таўталагічнага характару, дзе назоўнік-выказнік дубліруе назоўнік-дзейнік і, злучаючыся з прыметнікам, займеннікам ці назоўнікам, пераадрасоўвае прымету дзейніку. Напр.: Час світаньня – *час зычлівы* (Я.Колас); Ласка бацькоў – *сонечная ласка* (І.Грамовіч); Месяц люты – *месяц завірух* (А.Звонак) і інш.

Прыклады сведчаць, што дзейнікі тут таксама выражаюцца СНС *час світаньня*, *ласка бацькоў*, *месяц люты*. СНС фарміруюцца на ўзроўні семантыкі сказаў, непадзельнасць іх, як сведчаць прыклады, залежыць ад слоўнага акружэння ў сінтаксічнай канструкцыі. У прыведзеных прыкладах з СНС нельга апусціць залежнае слова, таму што яно з’яўляецца семантычным канкрэтызатарам галоўнага кампанента словазлучэння.

3. Заўсёды як СН выступаюць словазлучэнні, што выконваюць ролю састаўнога іменнага выказніка і складаюцца з матэрыяльна выражанай дзеяслоўнай звязкі (ідэальнай, паўзнамянальнай або знамянальнай) і прызвясчонай часткі, у якасці якой функцыянуюць іменныя часціны мовы. Напр.: *Завецца* спадчына мая ўсяго *старонкай роднаю* (Я.Купала); Пасля дажджу лес *зробіўся панурым, непрытульным* (М.Лынькоў).

Аналагічныя СНС маюць месца ў сказах з састаўным дзеяслоўным выказнікам, дзе інфінітыў спалучаецца з фазавымі і мадальнымі дзеясловамі, кароткімі прыметнікамі, назоўнікамі з паслабленым лексічным значэннем, што выступаюць у якасці звязак. Напр.: Яраш *скончыў распытваць* пра здароўе і змоўк (І.Шамякін); Міхал, навошта ўжо таіцца, *любіў-такі навесяліцца* (Я.Колас); Мы *здатны ўсе* пра шчасце *паразважаць* парой (Н.Гілевіч); Ён толькі *хваліцца майстар* (І.Мележ) і інш.

4. Да СНС адносяцца спалучэнні двух назоўнікаў або назоўніка з займеннікам са значэннем сумеснасці, у якіх галоўны кампанент выражаецца назоўнікам або займеннікам у форме Н. склону, а залежны – назоўнікам ці займеннікам у форме Тв. склону з прыназоўнікам з (*са*). Дзеяслоў-выказнік у такім разе мае форму множнага ліку, “устанаўліваючы” тым самым раўназначнасць дзеячаў, абазначаных рознымі склонавымі формамі. Напр.: Шэпчуцца *явар з калінаю* ў сумнай даліне пад ярам (Я.Купала); *Мы з табою* справілі заручыны на зары далёкае пары (А.Звонак).

Як адзначае Г.А. Золатава, такія словазлучэнні абазначаюць “сукупнасць двух (або некалькіх, але пры гэтым аб’яднаных такім чынам, што захоўваюцца два кампаненты) прадметаў, з якіх другому належыць некалькі залежнае, даданае месца” [4, 16]. У такіх канструкцыях форма Тв. склону не здольна выконваць ролю асобнага члена сказа, бо да яе нельга паставіць сэнсавага пытання.

Ад такіх СНС патрэбна адрозніваць словаформы з прыназоўнікам з, якія выконваюць функцыю асобнага члена сказа. Напр.: У час непагоды вецер з *коранем* вырываў дрэва; На сьнеданне была прыгатавана *бульба з грыбамі*.

У прыведзеных канструкцыях словаформы з *корнем*, з *грыбамі* з’яўляюцца даданымі членамі (акалічнасцю спосабу дзеяння і недапасаваным азначэннем).

5. Вельмі распаўсюджаны ў мове колькасна-іменныя СНС, дзе кампанентамі з’яўляюцца лічэбнікі і імёны. Сярод іх вылучаюцца наступныя разрады:

а) Лічэбнік абазначае канкрэтную колькасць. Напр.: *Два* высокія *клёны* каля гумна здаваліся сінімі і мокрымі (К.Чорны); Над руінамі палаца *мільёны* яркіх *зор* (М.Машара).

У словазлучэннях *два клёны*, *мільёны зор* граматычна залежнымі выступаюць назоўнікі, а галоўнымі кампанентамі – лічэбнікі. Але з сэнсавага боку семантычна галоўнымі з’яўляюцца назоўнікі. Паколькі семантычную прымету разглядаюць у сказе як выдчужую, то абодва кампаненты словазлучэнняў лічацца як СН і выконваюць функцыю аднаго члена сказа (дзейніка).

б) Аналагічныя СНС утвараюць няпэўна-колькасныя словы ў спалучэнні з імёнамі ў форме Р. склону. Напр.: *Шмат* вайной *людзей* закалыхана, *многа* спіць іх у зямлі сырой (А.Куляшоў).

в) СН мэтазгодна лічыць колькасна-іменныя словазлучэнні тыпу *пяць чалавек рабочых*, *трыццаць штук патронаў*, у якіх кампаненты *чалавек*, *штук* маюць семантычна паслабленае значэнне, выконваюць указальную функцыю і могуць быць апушчаны без страты зместу сказа. Параўн.: 1. Трыццаць штук патронаў ляжала ў патранташы. 2. Трыццаць патронаў ляжала ў патранташы.

г) Блізкімі да разгледжаных СНС з’яўляюцца колькасна-іменныя словазлучэнні са значэннем прыблізнасці тыпу *мени пяцідзесяці рублёў, да дзесяці чалавек, каля трох гадзін*. Значэнне прыблізнасці тут рэалізуецца з дапамогай слоў *мени, да, каля*. Сінтаксічная непадзельнасць такіх спалучэнняў выклікана няздольнасцю аднаго са слоў выступаць у якасці асобнага члена сказа без другога слова. Напр.: На сходзе былі *каля трох гадзін*; Дэталі каштуе *мени пяцідзесяці рублёў* і інш.

д) СНС, у якіх галоўнае слова абазначае меру вагі, даўжыні, аб’ёму: *кілаграм мукі, літр малака, метр тканіны* і інш.

е) Словазлучэнні, у якіх галоўнае слова выражае колькасць і меру, але гэта мера непадзельна з тым прадметам, які вымяраецца: *кавалак хлеба, пучок цыбулі, жменя арэхаў* і інш.

ё) Словазлучэнні з канкрэтна-прадметным значэннем галоўнага кампанента, а залежны кампанент называе прадмет, што вымяраецца: *шклянка гарбаты, кошык грыбоў, вагон цэменту, цыстэрна бензіну* і г.д.

ж) Словазлучэнні, у якіх галоўнае слова называе сукупнасць прадметаў, а залежнае – тыя прадметы, якія складаюць гэту сукупнасць: *група студэнтаў, натоўп людзей, табун коней, зграя ваўкоў* і інш.

6. Назоўнікі-метафары ўтвараюць з назоўнікамі ў форме Р. склону СНС, бо першыя з іх не бываюць зразумелымі без залежных кампанентаў. Напр.: У яго вочы – *кавалак блакіту* (М.Лынькоў); Цёмны бор, кусты, балоты, кучы траў і лязняку, рэкі, купіны, чароты, *мора траў і хмызняку* (Я.Колас).

Калі разглядаць састаўныя кампаненты словазлучэнняў *кавалак блакіту, мора траў і хмызняку* як асобныя члены сказа, то страчваецца семантычная непадзельнасць мастацкіх вобразаў.

Да гэтых СНС блізкія такія словазлучэнні, у якіх галоўны кампанент-назоўнік абазначае пачатак, канец, сярэдзіну з’явы, названай залежным назоўнікам у форме Р. склону: *пачатак вясны, канец верасня, сярэдзіна тыдня*. Напр.: У *пачатку восені* паехала Аленка ў Загор’е (Я.Колас); Быў *канец верасня*, і маладыя бязрозкі на ўзлесці стаялі ў залатым убранні (І.Шамякін).

7. Пры характарыстыцы чалавека, апісанні яго знешнасці, якасцей у ролі аднаго члена сказа выкарыстоўваюцца спалучэнні тыпу *чалавек высокага росту, дзяўчына вялікіх здольнасцей, дзіця з блакітнымі вачыма* і інш. Непадзельнасць гэтых словазлучэнняў тлумачыцца семантычнай недастаковасцю назоўнікаў, што называюць абавязковыя прыметы асобаў. Такія спалучэнні можна трансфармаваць у прыметнікі: *высокага росту – высокі, вялікіх здольнасцей – здольная* і г.д. Напр.: У пакой увайшоў чалавек *высокага росту* (В.Хомчанка); Іванова – студэнтка *вялікіх здольнасцей*.

8. У мове шырока ўжываюцца словазлучэнні тыпу *хтосьці іншы, штосьці незразумелае, нешта цікавае* і інш., у якіх сэнсавая вага займеннікаў *хтосьці, штосьці, нешта* недастатковая для таго, каб выступаць самастойна ў функцыі членаў сказа. І толькі ў спалучэнні са словафармамі *іншы, незразумелае, цікавае* перадаецца задуманы сэнс. Напр.: *Хтосьці іншы* адказаў на пытанне; Бабуля расказвала *нешта цікавае*.

9. Як СН выкарыстоўваюцца ў функцыі выказніка дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні тыпу *падаць каманду, дапусціць памылку, зрабіць запіс*. Напр.: Штурман *падаў каманду* лётчыку (М.Лынькоў); Лабановіч прынес журналі *зрабіў запіс* (Я.Колас).

Сінтаксічная непадзельнасць такіх спалучэнняў тлумачыцца семантычнай непаўнотай дзеяслова. Згаданыя словазлучэнні можна лёгка трансфармаваць у адпаведнікі-дзеясловы. Параўн.: *падаў каманду – скамандаваў, зрабіў запіс – запісаў*.

Такім чынам, падсумоўваючы некаторыя назіранні, можна зрабіць выснову, што асноўны характар непадзельнасці такіх словазлучэнняў – гэта слоўнае акружэнне ў кантэксце, якое абумоўліваецца як семантычнымі, так і лексіка-граматычнымі ўмовамі. У адрозненне ад СС у СНС залежны кампанент з’яўляецца семантычным канкрэтызатарам, бярэ на сябе асноўную сэнсавую нагрузку быць членам сказа. Пералічаныя тыпы СНС далёка не прэтэндуюць на іх вычарпальнасць. Пры сінтаксічным аналізе такіх канструкцый патрэбна вельмі скрупулёзна падыходзіць да апошніх, бо яны, як паказалі назіранні, вельмі разнастайныя як з боку структуры, так і з боку семантыкі.

Літаратура

1. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мн., 1987. С.15.
2. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. М., 1988. С.57.
3. Міхневіч А.Я. Сінтаксічная непадзельная словазлучэнні ў беларускай мове: Трансфармацыйны аналіз. Мн., 1965. С.12.
4. Золотова Г.А. О типах неделимых сочетаний в предложении // Рус. яз. в нач. шк. 1965. №3. С.16.

Л.Р. Машичэнская

ТЫПАЛАГІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ДВУХ ПРАРОКАЎ (верш А.С. Пушкіна “Прарок” і паэма Я. Коласа “Сымон-музыка”)

Верш А.С. Пушкіна “Прарок” і паэма Я.Коласа “Сымон-музыка”, розныя ў жанравых адносінах, аб’яднўае мастацкая вартасць: абодвы творы ўваходзяць у златы фонд нацыянальных рускай і беларускай літаратур. Яны былі напісаны ў пераломныя гістарычныя перыяды грамадскага жыцця рускага і беларускага народаў (1826 і 1925 гг.), паэты былі амаль у адным узросце, калі пачалі працаваць над творами: 27 гадоў А.С. Пушкіну і 29 Якубу Коласу, які пісаў паэму на працягу 14 гадоў (з 1911 па 1925 гг.).

У складанай ідэйна-тэматычнай прасторы паэмы “Сымон-музыка” вылучаецца фрагмент “прарок”, які амаль цалкам суадносіцца з ідэяй і тэмай верша Пушкіна. Тыпалагічнаму аналізу вобразаў двух прарокаў і прысвячаецца наступныя разважанні, якія, па сутнасці, з’яўляюцца першай спробай асэнсавання інфармацыі, здабытай метадам “павольнага чытання” (М.Гершензон), ці “пільнага/ уважлівага прачытання” (А.Ричардсон).

Звернемся да семантыкі слова *прарок*. Па свайму паходжанню яно адносіцца да стараславянізму і з’яўляецца вытворным ад дзеяслова **прорешти** (**prorekti*) “сказаць”, “выказаць” і ўзыходзіць да індаеўрапейскай асновы **tek-ti* “крычаць”, “раўсці” (КЭСРЯ, 389). У сучасным семантычным аб’ёме слова вылучаецца сакральнае значэнне “выбраннік Бога на зямлі, які адкрывае яго волю і сэнс гісторыі – мінулае, сучаснае і будучае” і мірскае “той, хто прарочыць, прадказвае што-н.” (Ожегов, Шведова, ТСРЯ, 1998). Такім чынам, лексічная семантыка слова вызначае моўную камунікацыю сферай здейнасці прарокаў. Функцыянальны аспект семантыкі слова пашыраецца за конт прыметнікавых “сэнсаў”, прарок – носьбіт высокіх маральных якасцей, праўды, выкрывальнік уладароў свету, абаронца народа. Этасны характар асобы і з’яўляецца асновай вылучэння яе Богам сярод іншых для выканання на зямлі высокай місіі быць “правадніком” Божай волі, сакральных ведаў жыцця міраздання, духоўным памочнікам і абаронцай. Выбранасць не залежыць ад узросту асобы: носьбітам этаснасці можа быць дарослы чалавек, які асэнсаваў немагчымасць жыцця, кіруючыся толькі рацыянальнымі мэтамі, які балюча асэнсаваў сваю грэхоўнасць, ушчэрбнасць бездухоўнага жыцця (прарок Пушкіна, які *духовной жаждою томим, В пустыне мрачной ... влачился*) ці бязгрэшнае дзіця з чыстай душою (купалаўскі герой).

Абранасць Богам суправаджаецца харызмай (дарам Бога), якая праяўляецца ў незвычайных творчых здольнасцей выканаўцы Божай волі на зямлі. Творчая дзейнасць прарока не залежыць ад яго, ён віртуозна валодае тэхнікай мастацкай мовы (прарок Пушкіна – славеснай, Сымон – музыкай). Прарокі не задумваюцца пра змест сваіх казанняў, ні пра мастацкую форму і экспрэсіўна-эмацыянальныя сродкі афарбоўкі зместу: усе састаўныя творчага працэсу адзначаны харызмай, таму што прарок “гаворыць” не ад свайго імя, а ад Бога: *не прежде пейцется, что возглаголете, ни поучитесь: но еже аще дастся вамъ въ той часъ, се глаголите: не вы бо будете глаголющии, но духъ святыи* (Ев. ад Марка, гл. 13, ст. 11). У паэме матыў дару развіваецца ў двух выявах: матэрыяльнага, канкрэтнага падарунка ад чалавека – чалавеку і абстрактнага, духоўнага дару-здольнасці ад Бога – чалавеку. Ад чалавека, дзед Курылы, маленькі сялянскі хлапчук атрымаў спачатку дудку (*Дудку дам тебе я ў дар; Як бы дар які там з неба, / Дудку тую ўзяў Сымон*), а потым і скрыпку (*Рад быў хлопчык: дар вялікі, / Неспадзеўны то быў дар*), ад Бога – дар патроенагага слыху (Сымон – музыка – музыка), мажлівасць тонкага адчування жыцця сусвету, прыроды, людзей, пазнання ісціны, звышмагчымай для чалавека віртуознай тэхнікі граня і здольнасці раскрыць у гуках дынамічныя імпульсы сусвету і быцця чалавека. І ўжо ўвесь свой талент музыкі-творцы, музыкі-імправізатара, свой дар Сымон аддае народу: “*Панёс ён людзям песень дар – / Агонь душы і сэрца жар, / Панёс пяснярскай каляінай*”. Духоўны дар адтрымаў ад Бога і герой верша Пушкіна. Абодвы прарокі сталі носьбітамі харызмы, і ў гэтым праяўляецца іх агульная тыпалагічная сутнасць.

Два героя проціпастаўляюцца ў знешнім плане: узроставым, сацыяльным, прафесіянальным, дынамічным і эмацыянальным.

Коласаўскі Сымон – хлопчык-падлетак, які, па справядлівым цверджанні Т.І.Шамякінай, ў карчме Шлёмы праходзіць своеасаблівую ініцыяцыю, старажытны абрад пасвячэння юнакоў у дарослых мужчын шляхам цяжкіх выпрабаванняў (1). Пад уздзеяннем знешніх абставін Сымон хутка змяняецца фізічна, становіцца юнаком, і яго моцныя духоўныя здольнасці заімаюць фізічны падмурак. У адрозненне ад Сымона прарок Пушкіна – дарослы чалавек, які страчвае свае фізічныя сілы, ў пошуках крыніцы духоўнага асэнсавання жыцця: ён мае добрую фізічную аснову, але не ведае, як пабудаваць на ім духоўны будынак. Такім чынам, у пачатковай стадыі свайго пераўтварэння абодва героі знаходзяцца ў адносінах адзін да аднаго ў апазіцыі дадатковага размеркавання: сялянскі хлапчук валодае надзвычайнымі духоўнымі магчымасцямі, але гэты духоўны гмах не абапіраецца на моцную фізічную аснову, лірычны герой Пушкіна мае фізічныя сілы, якія губляюцца ў адсутнасці духоўнай надбудовы. І шлях абодвух прарокаў ідзе ў напрамку атрымання патрэбнага складніка. Прарок Коласа атрымлівае фізічны стан “даросласці”, пранікаецца ведамі складаных жыццёвых адносін паміж людзьмі і ідзе новымі дарогамі выконваць свой абавязак прарока; герой Пушкіна па воле Бога і з дапамогай шасцікрылага Серафіма праходзіць стадыі духоўнага ператварэння, каб ісці, як і Сымон, “*глаголом жечь сердца людей*”. Цудадзейнае ператварэнне звычайнага чалавека ў прарока ў вершы адбываецца ў некалькіх этапах. Спачатку ператварэнню падвяргаюцца вочы, потым слых, грэшны і лукавы язык і апаля трапяткое, перапоўненае страсцямі сэрца. Новы прарок стаў не толькі бачыць, як арліца, але і прад-бачыць, яго вушы сталі чуць тое, што не паддаецца звычайнаму слыху (*И вяля я неба содрасанье, / И горний ангелов полет, / И гад морских подземный ход, / И дольной лозы прозябанье*; прозябать – “расці”), мова стала чыстая, праўдзівая, розум – мудры, і сэрца ператварылася ў палаючы вугаль. Ці ж не напамінаюць незвычайныя здольнасці прарока Пушкіна здольнасці кволага неграмацкага сялянскага хлопчыка?

І сапраўды, Сымон чуе ўвесь сусвет; ён прыслухоўваецца да прыродных гукаў, якія раздаюцца з усіх бакоў, “*дзіўныя спевы*” “*звіняць вакол яго*”, ён перапоўнены гучаннем, і нават дзед Курыла, стары музыка, не можа спасцігнуць таго, што чуе “*учуўшы*” (*Дзедка, чуеш: во спявае! / Ці ж не чуеш, дзедка?*

Вунь! / Гэта здань твая такая: / Адхрысціся, хлопча. Пюнь! / Як то здань? А ты **наслухай!** / Дзед схіляе галаву, / Чуць не ўлазчы ў траву. / Не, **не чую!** – Ото, дзедка! / Мусіць ты зусім **алух:** / То **спявае з кветкай кветка**). Сымон чуе не толькі шурханне залаценькага пясочку, гоман жыта, спевы насякомых, смех васількоў; розныя гукавыя праявы жыцця (*А наслухаеш – чутно, / Як расце трава і збожжжа – / Нівак свежае руно*), але і касмічныя гукі маўклівых прастораў, “*Што над зорамі ляжаць; / І цяпер, у часе згоды, / Хоры песень іх чутны, / Голас нейкай асалоды*”. У ўяўленні Сымона суб’екты гукаў, звонаў, спеваў антрапаморфныя (падобныя да чалавека), жывыя істоты, якія могуць радавацца, смяцца, гараваць, сумаваць, стагнаць, паміраць і нараджацца зноў. Для яго прыродныя гукі і штучныя (царкоўны звон, гукі музычных інструментаў) своеасаблівая мова, якую ён спасцігнуў і спасцігае (*Глушыць землю шум і мовы, / І выконвае ім словы / Гром выразней і мацней; / Скрыпка раптам ажывала / І ўжо новым языком жаласць сэрца выяўляла; / Як жыта шумам-спевам / Мову-песню павядзе?*).

Прафесійная напраўленасць пушкінскага прарока азначаецца яго моўнай магчымасцю, гэта прарок-красамоўца, талент Сымона праяўляецца ў музыцы. Прафесійная дзейнасць Сымона мае дзве іпастасі: гранне-заробак і гранне-творчасць, але галоўным музычным прыцягненнем становіцца творчасць. “*Сын торбы і зямлі*” выяўляе праз музыку любую думку (спатканне з Ганнай, вобраз дзяўчынкі, свабодную і шырокую волю, сваю адзіночную долю, родны дом, свае бязлетнае жыццё, сусветнае імкненне, крыўду зямлі і гнеў і г.д.), любы настрой, бо грае ён “*чуллівым сэрцам*” і чыстай праўдзівай душою. Гранне-творчасць Сымона мае магічнае ўздзеянне на прыроду і на чалавека. “*Лес замёр, стаіць, не дыша, / Не варушачы лістком; / Прытнілі спевы птушкі – / Скрытцы ім не ўзяць у тон ...*”. Ад змены настрою сымонавай скрыпкі змяняецца і настрой прыроды: лес можа смяецца і рыдаць, поўніцца і радасцю, і слязьмі. Музыка Сымона пранікае ў сэрца слухачоў. Серп застывае ў руках жнеек, заміраюць у хаце бацькі Ганны, стаяць нерухома паны і леснікі; нібы акамянелы, слухае гранне маладога творцу дзед Даніла. Усеаб’ёмная музыка Сымона не толькі можа зачароўваць, уводзіць ў нерухомы стан, падобны сну, слухачоў, але і валодае чароўнай сілай выводзіць з ліхога сну-хваробы ў жыццё, прыводзіць слухачоў у **за-хапл-енне**, нібы ён усіх забірае ў палон сваёй душы, і яны не скупяцца на добрыя словы, каб падзякаваць песняру і высказаць ураджанне аб пачутым (*Так, галубкі, выцінае, / Што рве сэрца на кукі; Добра граеш, хвацка граеш! – /.../ І вялікі талент маеш!...; Ну ж і хлопец! Моц святая!; Тваё гранне гоіць раны, / Ну й мастак ты, хоць малы!; Як жа граеш ты, браток!; Вельмі добра граеш ты: / Век бы слухала, здаецца!; Дасканала, дасканала! / Вось дзе талент захаван!.. / Але здольнасць, якіх мала!; Ну, здзіўленне! /.../ Гм! праўдзівы ты мастак!*).

Розніца герояў у сацыяльным плане праяўляецца ў апазіцыі “**музык – пан**”. Сымон – сялянскі, народны прарок. Не трэба забывацца на тыя абставіны, што ён неграматы, не ўмее ні чытаць, ні пісаць, не валодае музыкай граматай. Ён думае, што ў замку паны-дабрэдзі “*навучаць чытаць кнігі, / Ноты твая разбіраць, / Сам бы ноты стаў складаць, – / Граў бы ён не горш Галыгі*”. Але на ўсе яго просьбы (*Я хацеў бы ведаць ноты... / Паішкадуй мае цямоты: / Навучы, скінь з мяне ночку, / Каб і я мог чытаць кнігі / І па нотах граць, як пан!; прыйшоў прасіць васпана / Паказаць навуку мне: / Без навукі жыць пагана; / Яе сню, панок, у сне – / Так хачу я знаць навуку, / За яе б аддаў жыццё*) пан Гулыга зняважліва адмаўляецца: **музык павінен жыць “слепаком”**, каб з яго “*менша была шкода*” (*Раз музык – будзь музыком*). Герой Пушкіна – высока адукаваны чалавек, аб чым сведчыць апавяданне аб здарэнні з ім на скрыжыванні дарог. Расказ ідзе ад першай асабы (*я влаліся – мне явіўся – моіх зеніц коснуўся – моіх ушей коснуўся – к устам моім прынік – вырвал мой язык – в уста мои вложил – мне грудь рассек – я лежал – Бога глас ко мне воззвал – восстать – виждь – внемли – жги сердца людей*), і мова верша, насычаная славянствамі, кніжнай сімволікай, і ювелірнай форма “**расказання**” адназначна сведчыць аб высокім узроўні валодання кніжнай культурай апавядальніка.

Сымон не прымае, як і прарок Пушкіна, хцівасці, зману, крывадушнасці, душэўнай і духоўнай слепаты. Ён пакідае старога жабрака (*Лжэ ён, гэты стары пень*), і павука-карчмара (*Хітры ты, шынкару-Шлэма! ... Ацуканец, жываглот!*), і князя (*Адзе ж тая праўда тут?*). Ён разумее, што толькі чалавек з чыстай душой можа пранікнець у “**тайнасці**” свету, жыцця, паказаць зло і дабро, і жадае “*быць ... агнём*”, несці “*Сэрца жар, агонь душы*” людзям; ззяць “*людзям бліскучай зоркай / У іх цемрадзі ... / І скажаць ім, як ішчасліва / Можна жыць і на зямлі*”, атуліць іх дабром, “*Каб палёжку людзям даць*”), абудзіць у панах спавядлівасць (*О, каб мог агнём някучым / Ён ім душы апаліць, / Болям вострым, негачучым / Думкі іх усе авіць! / Каб аддчулі крыж няволі, / Заняпаласць прасцяка, /.../ І лёс гэты бедака!*).

Абодвы прарокі розняцца па ступені рэалізацыі свайго прызначэння і па эмацыянальнай афарбоўцы. Прарок Пушкіна статычны, патэнцыяльны, ён толькі прайшоў этапы пераўтварэння звычайнага чалавека ў прарока і толькі знаходзіцца на парозе сваёй місіі (*Востань, прарок, и виждь и внемли, / Исполнишь волею моею*). Коласаўскі прарок дынамічны, ён увесь у дзейнасці, у гушчы жыцця. Герой паэмы Коласа – прарок народны, які зліўся з народным жыццём, лірычны, гарманічны, больш мірскі; прарок Пушкіна як бы яшчэ стаіць над народам, больш халодны, філасафічны і сакралізаваны.

Такім чынам, абодвух прарокаў аб’ядноўвае самая істотная прымета – харызма, іх прызначэнне быць носбітамі праўды, абаронцамі народа, прадвеснікамі ісціны, выкрывальнікамі ўладароў свету, настаўнікамі жыцця, якія валодаюць ведамі развіцця прыроды, сусвету і чалавечага лёсу і незвычайнымі творчымі магчымасцямі рэалізацыі Божай волі. Яны адрозніваюцца знешнімі прыметамі – узростам, сацыяльным статусам, прафесійнай сферай рэалізацыі свайго доўгу і інш.

Літаратура

1. Шамякіна Т.І. Беларуская класічная літаратурная традыцыя і міфалогія. Мн., 2001. С.145.

В.П. Русак

МАСТАЦКІ ТЭКСТ І МАРФАНАЛАГІЧНАЯ ПРАДУКТЫЎНАСЦЬ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Стала добрай традыцыяй БДУ першую новуковую канферэнцыю новага навучальнага года праводзіць у верасні і прысвячаць яе памяці выдатнага педагога і вучонага – прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна. Усе, хто яго ведаў, вучыўся ў яго і працаваў разам з Львом Міхайлавічам, да сённяшняга дня захавалі самую светлую памяць у сваіх сэрцах аб цудоўным чалавеку, выдатным лінгвісце, уважлівым кіраўніку. Яшчэ раз хачу падкрэсліць, што Леў Міхайлавіч належыць да плеяды тых вялікіх таленавітых вучоных і незабыўных яркіх асоб, горыч страты якіх спалучаецца адначасова з пачуццём удзячнасці за тое, што яны былі, што пашчасціла працаваць побач. Багатая і шматгранная творчасць, яго плённая праца на ніве беларускага мовазнаўства, неацэнны ўклад у справу выхавання паслядоўнікаў высока цэняцца сучаснымі беларускімі лінгвістамі. Мы ўдзячныя за тое, што ён быў і ёсць у лінгвістыцы. У Льва Міхайлавіча быў бяспэжны дар – уменне жадаць дапамагчы людзям, перадаць веды і навыкі сваім вучням. Ён актыўна рыхтаваў кадры мовазнаўцаў. Пад яго кіраўніцтвам вучыліся працаваць са словам, адказна ставіцца да кожнага слова. Адсюль сімвалічна, што канферэнцыю з тэматыкай “Пісьменнік – мова – стыль” называюць “Шакуноўскія чытанні”. Данінай глыбокай павагі да яго з’яўляецца гэта паведамленне.

Творчая лабараторыя пісьменніка, журналіста – гэта шматгранны, своеасаблівы працэс, у якім, бадай, важнейшую ролю адыгрывае работа над мастацкім словам. Выбар тых ці іншых моўных сродкаў і спосабаў іх выражэння патрабуе высокага майстэрства і выключнага ведання багаццяў роднай мовы. Гэта было заўсёды першачарговай задачай, а тым больш у нашай не прастай моўнай сітуацыі. І калі прыгадаць парады народнага пісьменніка Беларусі Якуба Коласа, які раіў, што: “... перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні сваёй памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, праслухаць да жывой гаворкі – а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам” [1, 309], то не лішнім будзе ўспомніць, у сваю чаргу, што **нязменнасць** асноўных сховішчаў сэнсу палягчае працэс разумення, таму што мы, як адзначаў Р.Якабсон “...гаворым дзеля таго, каб нас пачулі, паколькі мы хочам, каб нас пачулі дзеля таго, каб нас зразумелі” [2, 43]. Выходзіць, што для таго, каб людзі паразумеліся, ім неабходна валодаць адзінымі кадыфікаванымі нормамаі, а дзеля таго, каб мова, як складаная знакавая сістэма, магла выконваць свае асноўныя функцыі (камунікатыўную, акумулятыўную, эстэтычную і г.д.), то яе вышэйшая форма – літаратурная – павінна адпавядаць строгім нормам, якія распрацоўваюцца і абгрунтаваныя вучонымі-лінгвістамі. Асабліва гэта датычыць пісьмовай формы мовы, якая цалкам рэгламентуецца правіламі арфаграфіі і пунктуацыі, слоўнікамі і граматыкамі. Вусная літаратурная мова рэгламентуецца правіламі арфаэпіі. Таму неабходнай умовай існавання літаратурнай мовы з’яўляюцца яе нормы – арфаэпічныя, лексічныя, стылістычныя, граматычныя, марфаналагічныя, якія выпрацоўваліся на працягу доўгага часу многімі пакаленнямі людзей у працэсе іх моўнай практыкі, абгрунтаваны спецыялістамі і замацаваны ў выглядзе зводу правіл. Няўвага да гэтых норм можа правесці да таго, што мова страціць сваё асноўнае прызначэнне быць сродкам зносін. Пры існуючым разнаб’і ў выкарыстанні ў мастацкіх тэкстах шматлікіх слова-і формаўжыванняў, неабходна ўстанаўленне эфектыўных крытэрыяў ацэнкі тых ці іншых фіксуемых словаформ з пункту погляду лагічнай апраўданасці іх ужывання. Надзейным інструментам такога абгрунтаванага адбору граматычных форм могуць стаць марфаналагічныя абмежаванні і крытэрыі. Варта звярнуць увагу на ролю марфаналагічных з’яў, якія праяўляюцца не толькі ў тым, каб здзяйсняць падтрымліваць або ўзмацняць дыферэнцыяцыю форм на марфалагічным узроўні, але і захоўваць адзінства слова і яго частак.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, у якой захавалася шмат архаічных рыс і якая ў сваёй літаратурнай форме адчувае моцны ўплыў дыялектаў, пры развітым словазмяненні і наяўнасці бясконцых спосабаў словаўтварэння, шырока прадстаўлены фанемныя змены на межах і ўнутры марфем. Для параўнання можна ўгадаць, што праведзена аб’яднанне фанем, якія выдзелены пры вар’іраванні фанемнага складу марфем, дазволіла ўстанавіць 30 тыпаў кансанантных чаргаванняў, у якіх заключана 103 альтэрнацыі, што характэрны для словаўтварэння. Таму часта паўстае патэнцыяльная неабходнасць сказаць “так” ці “не” пры выбары канкрэтнага варыянта словаформы. Але толькі адказ на пытанне “чаму” прыводзіць да стварэння дынамічнай мадэлі альтэрнацыі. Таму пры вырашэнні, а як жа правільна пісаць *кляпаю* ці *кляплю*, *кляпоць*, *кляпуць* ці *кляпаць* (усе прыклады ўзяты з мастацкіх твораў Я.Коласа, Я.Брыля, І.Гурскага, С.Аляксандравіча, М.Ароцкі, М.Аўрамчыка, У.Паўлава, Х.Жычкі, А.Карпюка, П.Макаля, У.Мысліўца, І.Навуменкі, Т.Хадкевіча і інш.), трэба ўлічваць камбінаторыку гукавых змен, якім падвяргаюцца марфемы ў марфемных спалучэннях. Ацэнка разгледжаных дублетных форм з пункту погляду іх нарматыўнасці неаднолькавая. Пра гэта сведчаць не толькі пісьмовая практыка, але і лінгвістычная літаратура. Так, для разгледжанага дзеяслова *кляпаць* рэгулярна падкрэсліваецца дапусцімасць двух варыянтаў словазмяняльных форм як нарматыўных (*кляпаю* і *кляплю*, *кляпаеш* і *кляплеш*, *кляпае* і *кляпле...*) [3, 4]. Адхіленнем ад сучаснай літаратурнай нормы трэба лічыць ужыванне ў

мастацкіх творах асабовых форм дзеяслова *кляпаць* на ўзор 2 спражэння без захавання эпентычнага -л' у асабовых формах і з ужываннем канчаткаў 1 спражэння (*кляпееш, кляпе, ... кляпоць* або *кляпуць*), а таксама з канчаткам 2 спражэння (*кляпаць*).

Аналіз мовазнаўчых прац паказаў, што тэндэнцыя станаўлення нарматыўнага словаўжывання праходзіць з улікам распаўсюджанасці і уніфікацыі форм. Так, напрыклад, пры разглядзе дзеяслоўнай лексікі, матэрыял дае падставы лічыць, што ў мове мае месца прадуктыўнасць пэўных словазмяняльных мадэлей, якую нельга звесці да прадуктыўнасці пэўных словаўтваральных мадэлей. Інакш кажучы, у мове існуе асобная марфалагічная прадуктыўнасць, якая дазваляе вывесці правілы сінтэзу дзеяслоўных парадыгм, г.зн. правілы, якія даюць магчымасць пабудаваць, у адпаведнасці з літаратурнай нормай, прадуктыўнасць любога беларускага дзеяслова, выкарыстоўваючы адзінства прынацыпу. Так, пад уздзеяннем дзеясловаў з мадэллю словазмянення, калі захоўваецца суфікс **-а-**, прысутнасць якога ў пераважнай большасці дзеясловаў сігналізуе аб адсутнасці чаргавання папярэдніх зычных каранёвай марфемы, дзеясловы з іншай мадэллю словазмянення пераходзяць у іх разрад. Таму магчыма, менавіта такая прадуктыўнасць – марфалагічная – аказвае ўплыў на распаўсюджанне канкрэтных дзеяслоўных форм з **-а** (*дыхаю, дыхаеш, дыхае*). Такім чынам, калі словаўтваральная прадуктыўнасць выражаецца ў магчымасці ўтварэння новых слоў па пэўных мадэлях і служыць узбагачэнню слоўнікавага складу мовы, а марфалагічная прадуктыўнасць датычыцца словазмянення тых дзеясловаў, якія ўжо ўвайшлі ў слоўнік, то марфалагічная прадуктыўнасць праяўляецца ва ўцягненні дзеясловаў адных словазмяняльных груп (класаў) у іншыя. Напрыклад, дзеясловы, асабовыя формы якіх характарызуюцца захаваннем суфікса **-а-** пры словазмяненні, аказваюць празмерна моцнае ўздзеянне на дзеясловы з чаргаваннем канцавых зычных пры словазмяненні. У апошніх, формы, утварэння з захаваннем суфікса **-а-**, пачынаюць выкарыстоўвацца часцей і замацоўваюцца ў якасці літаратурнай нормы. Доказам можа паслужыць уніфікацыя асабовых форм дзеяслова *дыхаць*.

У адпаведнасці з матэрыялам картатэк “Слоўніка мовы Якуба Коласа” і ТСБМ у літаратурных творах за апошнія дзесяцігоддзі мінулага стагоддзя прасочваецца распаўсюджанае выкарыстанне абодвух варыянтаў каранёвых марфем (*дыха-е* і *дыш-а*). Так, у 50 – 60-х гадах ХХ ст. у мове мастацкай літаратуры паралельна выкарыстоўваліся два варыянты асабовых форм гэтага дзеяслова (*дыхаю* і *дышу, дыхаеш* і *дышаеш, дыхае* і *дыша...* і г.д.). Паступова часцей сталі выкарыстоўвацца формы з захаваннем суфікса **-а**. Калі, напрыклад, Якубам Коласам у яго творах з 27 выпадкаў выкарыстання асабовых форм гэтага дзеяслова 21 прадстаўлены асабовымі формамі з чаргаваннем < х ~ ш > і толькі 6 з захаваннем суфікса **-а-**, то ў выданнях 70-х гадоў картатэка ТСБМ ужо фіксуе толькі формы з захаваннем суфікса **-а-**. Да цяперашняга часу існуе і неаднолькавая ацэнка гэтых дублетных форм з пункту погляду іх нарматыўнасці лексікаграфічнымі крыніцамі. Так, ТСБМ рэкамендуе асабовыя формы з суфіксам **-а-**, пры захаванні двух варыянтаў *дыхае* і *дыша* для 3 асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу. “Слоўнік беларускай мовы” дае толькі формы з захаваннем суфікса **-а-**. Неадназначнасць падачы літаратурнай нормы ў лінгвістычных даведачных крыніцах падкрэслівае працэс яе станаўлення. Сучасныя выданні мастацкіх твораў фіксуюць формы з захаваннем **-а-**, што сведчыць аб замацаванні для дзеяслова *дыхаць* адзінай моўнай нормы.

Стабілізацыя асобных моўных норм магчыма толькі на падставе дасканалага вывучэння творчай спадчыны майстроў беларускага мастацкага слова, сучаснай моўнай практыкі, дыялектных асаблівасцей мовы. А паколькі літаратурная мова пастаянна развіваецца і час ад часу мяняе ўстарэўшыя нормы на больш характэрныя з пункту погляду нацыянальнай спецыфікі, неабходна імкнуцца без дастатковых на тое падстаў не адступаць ад тых норм, якія складаюцца на сучасным этапе яе развіцця.

Разгляд прыкладаў з твораў мастацкай літаратуры сведчыць аб тым, што правільнаму напісанню асобнай словаформы, адбору трапнага слова не заўсёды ўдзяляецца належная ўвага. Хаця найпершы абавязак кожнага, хто працуе на моўнай ніве, на ніве літаратуры, культуры – дбаць аб чысціні сваёй мовы, клапаціцца аб яе развіцці, узбагачэнні і нармалізаваным ужыванні. “Пісьменнік, які не працуе над мовай, не клапаціцца аб папаўненні сваіх моўных запасаў, – слухна папярэджаў Я. Колас, – можа стаць перад небяспекай апынуцца за дзвярыма літаратуры” [1, 310].

Літаратура

1. Якуб Колас. Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы. Мн., 1957.
2. Якобсон Р. Избранные работы. М., 1985.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т.1-5. Мн., 1977-1984.
4. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1987.

Т.І. Шамякіна

МІФАЛАГЕМА ЯК ХАРАКТЭРНАЯ РЫСА СТЫЛЮ РАННІХ ПАЭМ ЯНКІ КУПАЛЫ

У апошні час даследаванне стылю пісьменніка з дапамогай сістэмы міфалагем і летматываў робіцца адным з прыярытэтных напрамкаў літаратуразнаўчых даследаванняў.

Міф – не толькі матэрыял, з якога ў свой час развілася мастацкая літаратура, і не толькі крыніца натхнення мастака – міфапаэтычная здольнасць уключана непасрэдна ў разумовы працэс, яна адпавядае

пэўным запатрабаваннем чалавека. Даследуючы стыль пісьменніка, важна зыходзіць з вечна жывой міфапаэтычнай глебы ў самой творчай фантазіі, у псіхіцы творцы.

Міфалагема з'яўляецца як бы адзінкай логікі разгортвання міфа ў наратыўнай форме; яна абавязкова ўключае ў сабе амбівалентнасць міфа як яго важнейшую характарыстыку, выяўленую праз сістэму бінарных апазіцый. Міфалагемы – своеасаблівыя цагліны стылю – не матывы, а адносіны ў выглядзе элементарных семантычных апазіцый [3, 108]. Важнейшая з апазіцый – жыццё-смерць. Менавіта яна выразна прасочваецца ў ранніх паэмах Янкі Купалы.

Трагедыіны напал паэм Купалы настолькі вялікі, беларускае жыццё, жыццё простага чалавека, настолькі цяжкае, бесперспектыўнае, што магіла, іншасвет, той свет успрымаецца як ідэал, як найбольш рэальнае выйсце для чалавека. Адсюль частыя выразы – “салодкі сон, магільны сон” і, як правіла, трагедыіныя фіналы. Замярае з дзіцем Гануля (“Зімою”), забівае Тамаш Алену, каб не дасталася пану (“Нікому”), канчае недзе на дарозе жыццё жабрак (“Калека”), гінуць абодва закаханыя – Янка і Зося – у “Адплаце каханню”, памірае сын і замярае яго бацька, што паехаў за лекамі (“У піліпаўку”), паны забіваюць Гусяра (“Курган”), Бандароўну (“Бандароўна”), Наталька забівае ўласнага каханага Машэку, які стаў злодзеям, пракляццем для людзей (“Магіла льва”). Смерць ва ўсіх творах – як збавенне, выхад, пазбаўленне ад праблем.

Каб усвядоміць купалава стаўленне да смерці, неабходна зразумець увогуле яго светапогляд. Можна думаць, Купала знаёміўся з сучаснымі дасягненнямі навукі, быў чалавекам прагрэсіўных поглядаў, але не марксістам. Марксізм у трактоўцы праблем смерці выступае як філасофскі манізм, інакш кажучы, гэта такі светапогляд, які адвяргае раздзяленне на зямны свет і іншасвет. Між тым не толькі міфалагічны светапогляд, але ўся ўсходняя філасофія, ды значная частка і заходняй асноўваюцца якраз на гэтым глабальным дуалізме. Паводле Платона, канцавая або сапраўдная рэальнасць ляжыць па-за межамі фізічнага свету і не можа быць трохмернай. Вялікі філосаф быў упэўнены, што іншасвет нельга апісаць чалавечымі словамі – і ўсё ж імкнуўся да гэтага. Галоўная думка Платона, якая прайшла праз стагоддзі, – аб смерці як вызваленні, пабегу душы з цялеснай турмы. У дыялогу “Федон” Платон нагадвае пра думку Сакрата, свайго настаўніка, што смерць – забыццё, але сам Платон лічыць, што душа прыходзіць у цела з вышэйшых, божаскіх, сфер і, значыць, сном, забыццём на самай справе неабходна называць нараджэнне чалавека, паколькі ў гэты час душа як бы прыглушана і фактычна спіць. У цялесным сваім быцці душа ў значнай ступені забываецца пра ўсё тое, што паспела спасцігнуць у папярэднім існаванні. Такім чынам, смерць для душы – выхад са сна, абуджэнне і ўспамін пра ранейшыя жыцці. У канцэпцыі Платона сном з'яўляецца жыццё, а не смерць [4, 80–86].

Пэўны водбліск канцэпцыі Платона, які стаў вельмі папулярны зноў у пачатку XX ст., адчуваецца ў творах Купалы ў апісаннях саміх сноў, якія ў сімвалічных вобразах уяўляюць нейкія сутнасныя пачаткі жыцця, а, значыць, яго сапраўднасць. Верагодная блізкасць Купалы і да Марціна Лютэра, які лічыў, што толькі перад тварам смерці чалавек атрымоўвае сапраўдную, нічым не абмежаваную, свабоду, бо астаецца сам насам з Богам [Паводле: 6, 171]. Але ў Купалы гэтая думка выяўлена праз прыродныя вобразы, яе навявае героям твораў звычайна мяцеліца-завіруха (“Зімою”, “У піліпаўку”): “Скончу я песеньку-байку сваю, // Зоры пачнуць усміхацца, // Будуць глядзець на спакойнасць тваю, // Будуць табой уцяшацца!” (“У піліпаўку”) [1, 45].

Зоркі, неба – і ёсць увасабленне Вечнасці, Божаскага. Глыбокія філасофскія ідэі Купала агортвае ў нацыянальную форму. Дарэчы, тое, што Купала не канчаў прэстыжных універсітэтаў, як ні парадаксальна, удача для беларускай літаратуры, бо ён не быў апантаным пазітывісцкімі ідэямі сваёй эпохі, аптымізмам XIX ст. у адносінах магчымасцей навукі. Пройдзе зусім нямнога часу, і ранейшы аптымізм шмат якіх інтэлігентаў будзе ў значнай ступені знішчаны войнамі, рэвалюцыямі і сацыяльнымі патрасеннямі XX ст. Паводле творчасці савецкага перыяду, мы не можам уявіць сапраўдных філасофскіх поглядаў Купалы. А вось на аснове ранняй творчасці можна скласці ўяўленне, якімі ідэямі, больш за тое, – архетыпамі, – жывіцца яго паэзія.

Зусім невыпадкова смерць і зіма, холад – сінанімічныя паняцці ў Купалы. У нашых продкаў “жыццё атаесамлівалася са святлом і цяплом”, а смерць – са змрокам і холадам [5, 34]. Навявае сон (смерць) і губіць герояў Купалы завіруха, мяцеліца. З аднаго боку, сітуацыя зусім рэальная: гінуць людзі ў пургу, ад ураганаў і ў наш час. Але вецер (рознай сілы) – у Купалы – і міфалагічны персанаж. Старажытныя арыіцы, згодна Ведам, лічылі, што пасля смерці чалавека погляд яго скіроўваецца на сонца, дыханне далучаецца да ветру, мова – да агня, а кроў да вады (і ў стыхіі пераходзяць, ператвараюцца). У такіх поглядах выяўляецца пракланенне перад прыроднымі універсальямі, якое выразна прасочваецца ў вуснай народнай творчасці і ў прафесійнай паэзіі. Нельга не адзначыць яшчэ адной акалічнасці. Амаль усе трагічныя перыпетыі паэм і сюжэтных вершаў Купалы звычайна адбываюцца на святы: на Вяселле (“Курган”, “Нікому”) або на каляндарныя ўрачыстасці, часцей за ўсё

Каляды. У прасторы міфалагічны чалавек або чалавек рэлігійны (але гэта адно і тое ж), якога назіраў Купала штодзённа, жадаў быць бліжэй да багоў (Бога) і ў сувязі з гэтым імкнуўся размяшчацца ў “цэнтры” свету (у Купалы такі цэнтр – родная хата). Чалавеку хацелася б жыць у чыстым і святым Космасе, такім Космасе, які быў з самага пачатку, калі выйшаў з рук Творцы-Дэміурга. Адсюль і зыходзіць раздзяленне існага на два светы, прычым як у прасторы, так і ў часе, бо і тое і тое на зямлі – страшныя, цяжкія, сапсаваныя: “Бядак жыве толькі сягоння, // Дзён лепшых яму не чакаць (“Зімою”) [1, 10].

Між тым ідэальны час – гэта адначасова мінулае і будучае разам, а не сённяшняе. Такое злучэнне часоў здараецца толькі на Каляды, бо час у міфалагічным мысленні разумеўся толькі як цыклічны. Цэнтральнай ідэяй Каляд з’яўляецца ідэя вяртання да Хаосу, за якім ідзе новае стварэнне. “Гэта вечнае паўтарэнне касмаганічнага акту, што ператварае кожны новы год у светкаванне пачатку эры, робіць магчымым вяртанне мёртвых да жыцця і падтрымлівае надзею вернікаў у адраджэнне” [7, 74]. Сапраўды, рэлігійнаму чалавеку не вельмі падабаецца жыць у гістарычным, цяперашнім часе, тым больш у беднай, гаротнай, заціснутай сацыяльна і нацыянальна Беларусі. Для яго важнейшы свяшчэнны, сакральны час, які раўназначны Вечнасці. Жыць на “тым свеце” – жыць у Вечнасці. Для чалавека нерэлігійнага ў часе няма перапынкаў, няма таямніцы. Для Купалы святочная ноч – незвычайная, “ночка-чараўніца”, калі выходзіць зданню загінуўшая маці з дзіцем або збіраюцца на куццю ў старадаўнім замку “духі мінуўшчыны”: “Адзін, адзін раз толькі ў год // Збірацца можам з ласкі року, // Каб год іржавы карагод // Зганяць з мінуўшчыны далёкай (“На куццю”) [1, 66]. Або: “У год раз ночкай з гуслімі дзед // З кургана, як снег белы, выходзіць (“Курган”) [1, 58]. Прычым пяе Гусліяр тое, што “жывым не паняць”, але калі б зразумеў яго хто, той “не зазнаў бы ніколі ўжо гора...”, неабходна толькі “слухаць душой...”

Клопат пра душу – і ёсць на самай справе галоўны клопат нашай літаратуры.

Такім чынам, тое, што прадстаўляецца бяспрэчным трагічным канцом, у падтэксце твораў Купалы нясе ідэю адраджэння, жыцця новага, лепшага, сапраўднага, вечнага. Усе гэтыя рэчы вельмі цяжка паддаюцца лагічнаму вытлумачэнню, бо на самай справе сакральная прастора і сакральны час з’яўляюцца паняццямі не геаметрычнымі, а экзістэнцыяльнымі, – нельга чакаць ад рэлігійнай веры, каб яна была рацыянальная і паслядоўная. Але амбівалентнасць – якраз характэрная рыса міфалагемы як адзінкі стылю.

На першы погляд, правіць баль у творах Купалы смерць; яна ўспрымаецца як з’ява памежная, што абсалютна раздзяляе два светы, абясцэньвае зямное быццё. На самай справе раннія творы Купалы выяўляюць глыбока старажытны расавы і этнічны архетып: смерць – неабходны момант самога жыцця, за якім жыццё зноў уладарыць і працягваецца. Асабліва паказальны ў гэтым плане эпізод з паэмы “На куццю”, дзе мёртвыя ацэньваюць жывых. Канчатковая выснова наконт жывых беларусаў мёртвага князя (аналаг бога Рода) наступная: “Не ўмруць, не ўмруць ужо яны, // Раз хочучь сонца, славы, песні” [1, 70].

Князь-Род і надалей пасылае сваіх ганцоў на зямлю і заклікае абудзіць людзей ад сну (ідэя Платона, што іменна жыццё – сон): “Гуслімі, лукам і святлом // Будзіце, клічце і свяціце // І так спануйце іхнім сном, // Каб сон іх счэз і ўсталі жыці” [1, 70].

Сон жывых і сон мёртвых ствараюць своеасаблівыя арэлі, пастаяннае перацяканне сэнсаў – у агульнай “прасторы” трох часоў адначасова: “А чарку першую ўзнясём // За цень мінуўшчыны ў сеці, // Другой к цяпершчыне прап’ём, // Праславім будучыню трэцяй” [1, 70].

Такім чынам, смерць (бо спяваюць гімн часу мёртвыя – духі) становіцца ў заўсёды пераможны рад жыцця, у агульную іерархічную карціну свету, і ні для каго не з’яўляецца істотным канцом. У прынцыпе над чалавекам уладараць вышэйшыя сілы, якія і вызначаюць лёс яго (словы “доля” – “нядоля” сустракаюцца ледзь не ў кожным творы Купалы), і ніхто не здольны супрацьстаяць лёсу, але неабходна зліцца з ім – і не толькі ў акце смерці, а і ў абагаўленні, адухаўленні рэальнасці, што прадугледжвае не ў апошнюю чаргу аднаўленне, уваскрашэнне паўнаты часу, аднаўленне страчаных сувязей.

Для дасягнення гэтага Купала выкарыстоўвае прыём, які практычна не ўжывалі яго папярэднікі і які мы можам назваць часовай перспектывай, звязанай з катэгорыяй *памяці*. Сутнасць прыёму ў тым, што непасрэдна сюжэт распавядаецца пасля некаторага ўступлення, зусім не звязанага з тэмай твора, напрыклад, у паэме “Нікому” апісваецца вячэрні вясковы дзень, калі расказчык, мяркуючы па ўсім, стары дзед, пачынае расповед пра мінулае: “Раскажу вам тутка // Здарэнне адно, – // За часоў прыгону // Здарылася яно” [1, 17].

Гэты знешні стылістычны прыём, у якім аб’яднаны хранатоп аўтара і хранатоп чытача, у сучаснай літаратуры ўжываецца надзвычай шырока, але адным з першых яго адкрыў менавіта Купала, запазычыўшы з фальклору: з зачыну-запеву заўсёды пачыналі рапсоды, скальды, лірнікі, гусліяры. Такая запевка (часам яна выступае як кампазіцыйнае абрамленне, напрыклад, у паэмах “Адплата каханню”, “Курган”) з’яўляецца моцным сэнсавым акцэнтам, бо адмяжоўвае падзею ў бязмежным рэчышчы знешняй і унутранай рэальнасцей, адцяняе цэласнасць літаратурнага твора, проста псіхалагічна

падрыхтоўвае чытача да яго ўспрыняцця: чалавеку неабходны некаторы час, каб увайсці ў зусім іншую рэальнасць – рэальнасць мастацкага твора. У некаторым сэнсе гэта драматургічны прыём: як бы падрыхтоўка сцэнічнай пляцоўкі для дзеяння.

Увогуле ж часава-прасторавая арганізацыя твораў Купалы адчувае цягненне да рытмізму. Драматычныя паэмы “Адвечная песня” і “Сон на кургане” – падзяляюцца на пэўныя кампазіцыйныя адзінкі, якія надаюць творах дынамічную ўпарадкаванасць. Паэма “Адвечная песня” падзяляецца на 12 раздзелаў-праяў. Лічба 12 тут – невыпадковая. 12 – адна з самых сакральных (яна ўвасабляе паўнату Усяго) лічбаў, акрамя таго, гэта лік месяцаў года, з якімі звязаны асноўныя сельскагаспадарчыя работы і сямейныя святы беларусаў: хрэсьбіны, вяселле, хаўтуры. Што ж тычыцца філасофскага сэнсу твора, – ён не адрозніваецца ад зместу ранніх паэм, толькі трагічнае напаўненне бадай мацнейшае. Як слухна заўважае А. Лойка: “Як чалавек Мужык нараджаецца, паводле купалаўскага разумення, “царом прыроды”. А як Мужык, кім ён нараджаецца? Уся паэма – адказ на гэта пытанне: шукальнікам шчасця, свабоды” [1, 147]. Але менавіта такая дыхатамія твора сведчыць пра магутнае праяўленне ў ім міфалагічнага мыслення: Мужык у Купалы не паказаны па-за сацыяльным, канкрэтна-гістарычным вопытам людзей, як у п’есе Л. Андрэева “Чалавек”, пад уплывам якой, як лічаць даследчыкі, знаходзіўся Купала, – яго Мужык, хоць самім ладам жыцця ўключаны ў прыродны кругаварот, знаходзіцца і ў часе лінейным, гістарычным, – і ў гэтым трагедыя. Надзвычай кампазіцыйна складаная і другая драматычная паэма Купалы “Сон на кургане”. Складанасць яе – у кампазіцыйна малюнкаў рэальных і ўмоўных, а таксама – у тых нюансах, намёках, асацыяцыях, у якіх якраз праяўляюцца архетыповыя матывы.

Такім чынам, у паэмах Я.Купалы стыль у многім вызначаецца дыхатамічным архетыпам, пошукам ідэалу і шляхоў да шчасця. Вылучэнне ў паэмах Купалы розных відаў часу ўсведамляецца як свайго роду метапраблема, што сканцэнтравала ў сабе цэлы комплекс іншых вузлавых праблем, усю сістэму духоўных уяўленняў эпохі, суму духоўнага вопыту самога аўтара. Думка Купалы ўсё ж найперш скіравана ў мінулае, якое ўключае ў сябе ўстойлівую культурную традыцыю, але менавіта духоўныя каштоўнасці працэсуюцца ў будучае – такім чынам адбываецца своеасаблівая стыкоўка часоў.

Літаратура

1. Купала Янка. Поўны збор твораў. У 9-ці тамах. Т.6. Мн., 1999.
2. Лойка А.А. Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд. У 2-х ч. Ч.2. Мн., 1987.
3. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1995.
4. Платон. Диалоги. М., 1986.
5. Соболев А.Н. Мифология славян. Загробный мир по древнерусским представлениям. СПб, 1999.
6. Токарчик А. Мифы о бессмертии. Пер. с польск. М., 1992.
7. Элиадэ М. Мифы. Сновидения. Мистерии. М., 1996.

СТЫЛЬ І МОВА МАСТАЦКАГА ТВОРА

*Н.А. Барысенка
Т.М. Казачэнка*

УСТАРЭЛЫЯ САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ НАМІНАЦЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЕ

У творах гістарычнага жанру ўстарэлая сацыяльна-эканамічная тэрміналогія складае значнае лексічнае аб'яднанне. Сацыяльна-эканамічнае становішча насельніцтва з'яўляецца неабходным элементам пры апісанні падзей мінулага. Яскрава падрэслівае няроўнасць насельніцтва наяўнасць моўных адзінак, якія называюць гандлёвыя пошліны, адміністрацыйна-судовыя плацяжы, што збіраліся на карысць дзяржавы і для забеспячэння эканамічнай незалежнасці пануючага класа.

Найбольш ужывальнымі назвамі гандлёвых пошлін з'яўляюцца *мыта*, *вазавое*, *вагавое*, *квітавое*, *маставое*, *стругавое*.

Сярод іх выдзяляецца назва *мыта*. Яна мае шырокую семантычную сферу і выступае як родавая, абагульняючая назва ў адносінах да відавых. *Мыта* (<польск. *tuто*, ад с-в-н. *tiita* 'пошлина, мыта' – [14, т.7, 119; 3, т.2, 101]) 'агульная назва натуральнага ці грашовага плацяжу за ўвоз, вываз, правоз тавараў праз мяжу, а таксама за гандаль імі': *Мыта плаціць тэўтоны? – спытаўся ў епіскапа Уладзімір* [6, 125]; *Другі месяц ён збіраў аброк, мыта і перавоз* [1, 146]; *Алекса заплаціў паложаную парубежную мыту і ехаў спакойна* [7, 69]. У помніках старажытнай беларускай пісьменнасці лексема *мыто* са значэннем 'пошлина' сустракаецца з XIV ст., магла абазначаць 'месца, дзе збіралі пошліну', 'пасаду мытніка', 'заработак' [5, в.18, 254-255]. Дыялектнай мове словы *мыт*, *мыта* даўно вядомы са значэннем 'падатак за правоз тавараў праз граніцу ці па тэрыторыі дзяржавы' [14, т.7, 119]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта назва замацавалася ў якасці гістарызма. Для абазначэння 'асобы, якая збірала мыта' ўжываецца дэрыват *мытнік*, утвораны пры дапамозе суфікса **-нік-**: *Мытнікі насілі велізарныя акулярны* [13, 181].

Відавчыя назвы пошлін і плацяжоў адрозніваюцца звужанай семантыкай. Гэта матываваныя назвы, характэрнай асаблівасцю якіх з'яўляецца марфалага-сінтаксічны спосаб тэрміналагізацыі.

Вагавое (<*вагавы*) 'пошлина, якую плацілі купцы за ўзважванне тавару': *Купцы – гэта вагавое, урокі* [8, 219]. У мове старажытных помнікаў плату за ўзважванне абазначала лексема *вага* і ўжывалася з XVI ст. [5, в.2, 284-286]. Са значэннем 'пошлина за ўзважванне' з XVI ст. ужываліся старабеларускія прыметнікі ў значэнні назоўніка *важчое*, *важчье*, *вазчое* [5, в.2, 300-301].

Вазавое (<*вазавы*) 'пошлина за вываз тавараў за мяжу, якая бралася з кожнага воза' [5, в.4, 112]: *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам!* [8, 254]. У пісьмовых крыніцах старабеларускай мовы прыметнік *вазавое* з пададзеным вышэй значэннем засведчаны ў XVI ст. [5, в.4, 112].

Сярод відавчых назваў пошлін шырокае распаўсюджанне меў тэрмін *маставое* (<*маставы*) 'мыта, якое трэба было плаціць, каб правезці тавары праз мост' [4, 159]: *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам!* [8, 254]. У помніках старабеларускай пісьменнасці моўная адзінка *мастовое* 'пошлина за карыстанне мастам' ужывалася з XV ст. [5, в.18, 170-171].

Блізкім па семантыцы і спосабу ўтварэння з'яўляецца падатковы тэрмін *стругавое* (<*стругавы*) 'мыта, якое трэба было плаціць за карыстанне стругам': *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам!* [8, 254].

Да разгледжаных намінацый гандлёвых пошлін далучаецца назва *квітавое* (<*квітавы*) 'пэўная грашовая сума, якую пісцы і розныя ўрадавыя чыноўнікі бралі за напісанне квітоў, лістоў, распараджэнняў' [5, в.15, 26]: *Нібыта гэта не нам плаціць бясконцыя гэтыя маставыя, стругавыя, вазавыя, а вам! – А квітавыя, а замкавыя!* [8, 254]. Творы старажытнай беларускай пісьменнасці фіксуюць ужыванне лексемы *квітавое* 'тс' з XVI ст. [5, в.15, 26].

Ужыванне ў прааналізаваным прыкладзе назваў гандлёвых пошлін і плацяжоў у форме множнага ліку не выпадковае. На нашу думку, аўтары паказваюць непамерную колькасць пабораў на карысць пануючых класаў.

Да назваў гандлёвых пошлін прымыкаюць гістарызмы, што абазначалі адміністрацыйна-судовыя плацяжы, штрафы.

У старажытнасці за забойства або цяжкае калецтва вольнага чалавека неабходна было заплаціць грашовае штраф, які называўся *віра* (<прасл.**virьна* 'штраф за забойства мужчыны', ад прасл. адпаведніка літ. *vyras* 'муж, мужчына' – [12, т.1, 318]) [11, т.1, 492]: *Яны хочуць, каб наша абшчына заплаціла князю Рагвалоду Свіслацкаму дзікую віру; "Дзікая віра! Дзікая віра!" – панеслася па Гарэлай Веси. Гэта былі страшныя словы* [6, 73]; *Калі нехта заб'е маю маці, то заплаціць не віру, а так – слёзы, а калі гэтую дзеўку, то ажно дзесяць грывнаў* [7, 14]. У старажытнарускай мове з XII ст. найменне *вира* абазначала 'штраф на карысць князя за забойства вольнага чалавека' [14, т.2, 153-154]. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці гэтага тэрміна не адлюстроўваюць. У сучасных лексікаграфічных працах не адзначаецца, што слова носіць адценне ўстарэласці. Для абазначэння 'асобы, якая збірала віру' [12, т.1, 319], выкарыстоўвалася лексема *вірнік*, утвораная ад назоўніка *віра* пры дапамозе суфікса **-нік-**: *У Гарэлую Весь прыезджаў княжацкі вірнік са сваім памочнікам; Акрамя таго, дала вірніку і памочніку ягонаму корм на сядміцу* [6, 76].

Урок (<старажытнарус. *уроць*, ад *у* + *реку*, *рок* – [12, т.4, 168]) 'плацёж, падатак' [8, 219]: *Аддаваць усё неабходна і каму трэба – урок, даніну* [9, 72]. Старажытнарускае *уроць* мела шырокае кола значэнняў: 'умова'; 'завяршэнне'; 'правіла'; 'здзелка'; 'плацёж'; 'падатак'. У сучаснай беларускай мове слова *ўрок* мнагазначнае, але з адценнем устарэласці вядома толькі са значэннем 'праца, якая павінна быць выканана да пэўнага тэрміну' [11, т.5, кн.2, 49]. Улічваючы вышэйсказанае, не зусім зразумела,

чаму В.Іпатава ў апавяданні “Расанка” піша: *Купцы – гэта вагавае, урокі, гэта тавары і, галоўнае, – папаўненне казне* [8, 219]. А затым у зносцы тлумачыць: *урок – судовая пошліна* [8, 219]. Чаму менавіта “судовая пошліна” ў адносінах да купцоў? Хутчэй за ўсё, меўся на ўвазе ўрок як ‘падатак, плацёж’.

Такім чынам, найменні пошлін і плацяжоў прадстаўлены, у асноўным, гістарызмамі, што не маюць сінонімаў у сучаснай лексічнай сістэме. Выключэннем з’яўляецца слова *мыта*. Яно падаецца ў сучасных лексікаграфічных крыніцах з паметай *гіст.* як назва рэаліі, якая ўжо знікла. Аднак знікла слова, а не паняцце ‘грашовага плацяжу за ўвоз, вываз, правоз тавараў цераз мяжу, а таксама за гандаль імі’.

Аналіз такіх тэрміналагічных назваў мае значэнне не толькі ў лінгвістычным плане, але садзейнічае больш поўнаму ўяўленню аб сацыяльна-эканамічным становішчы насельніцтва ў старажытны перыяд.

Літаратура

1. Арлоў У.А. Міласць князя Гераніма: Аповесці, апавяданні. Мн.: Юнацтва, 1993. 272 с.
2. Булыка А.М. Даўнія запазычаныя беларускай мовы. Мн., 1972. 383 с.
3. Булыка А.М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. Мн.: БелЭн, 1999. Т.1. 736 с.; Т.2. 736 с.
4. Гілевіч Н.І. 3 гісторыі павіннасна-службовай тэрміналогіі ў беларускай мове: (На матэрыялах пісьменнасці XV–XVII стст.) // Вопросы литературы и языка. Мн., 1968. С.156-163.
5. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: У 18 вып. Мн.: Навука і тэхніка, 1982-1999.
6. Дайнека Л. Меч князя Вячкі; След ваўкалака: Раманы. Мн.: Юнацтва, 1993. 606 с.
7. Іпатава В.М. За морам Хвалынскім: Аповесці, апавяданні. Мн.: Маст. літ., 1989. 351 с.
8. Іпатава В. Прадыслава: Аповесці і апавяданні. Мн.: Беларусь, 1977. 272 с.
9. Ліпскі У.С. Невядомы: Аповесць пра Ігната Грынявіцкага. Мн.: Маст. літ., 1990. 295 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р.Судніка, Н.М.Крыўко. Мн.: БелЭн., 1999. 784 с.
11. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн.: БелСЭ, 1977-1984.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М.: Прогресс, 1986-1987.
13. Чаропка В. Храм без Бога: Раман. Мн.: Маст. літ., 1992. 261 с.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т.1-8. Мн.: Навука і тэхніка, 1978-1993.

Ж.Я. Белакурская

АКСІЯЛАГІЧНАЯ СПЕЦЫФІКА АНХІСТОНІМА ПРЫ АЦЭНЦЫ МАСТАЦКАГА ТЭКСТУ

Аналіз тэксту як складанага поліфункцыянальнага знакавага комплексу займае ў апошні час усё большае месца ў працах моваведаў, літаратуразнаўцаў і ўвогуле спецыялістаў-гуманітарыяў самага шырокага профілю. Сярод праблем, якія даследуюцца вучонымі, адной з найважнейшых з’яўляецца праблема адэкватнага ўспрыняцця, разумення і ацэнкі тэксту.

Ацэнка тэксту, рэпрэзентам якога выступае вядомая асоба, у значнай ступені залежыць ад каштоўнаснай ацэнкі дзейнасці таго ці іншага пісьменніка, замацаванай у моўным мысленні носьбітаў мовы.

Як вядома, імя ў мове функцыянуе як нейкае нерасчлененае адзінства дзейнасці асобы і яе ацэнкі, уяўляючы сабой стэрэатыпнае выслоўе, што апісвае культурна-гістарычны вопыт соцыуму. У сувязі з гэтым цікавасць уяўляе параўнальны аналіз тэкстаў, аўтарамі якіх з’яўляюцца як вядомыя ў беларускай літаратуры аўтары, так і маладыя пісьменнікі, менш вядомыя шырокаму чытачу.

Асноўная задача эксперыменту – выявіць ступень уплыву імя аўтара (анхістоніма) на агульную ацэнку мастацкага тэксту.

Для выяўлення ацэнак быў праведзены эксперымент, у ходзе якога 10 студэнтам 4 курса былі прапанаваны чатыры мастацкія тэксты аднолькавага аб’ёму наступных аўтараў: 1. Я. Колас. 2. У. Арлоў. 3. Т. Бондар. 4. М. Гарэцкі.

У серыі “А” эксперыменту імя аўтара тэксту адпавядала напісанаму ім тэксту. Тэксты ацэньваліся наступнымі баламі: “1” (“дрэнна”), “2” (“сярэдне”), “3” (“добра”).

У ходзе эксперыменту выкарыстоўвалася не шкаліраванне тэкстаў, а толькі іх ранжыраванне па трохбальнай сістэме. Студэнтам прапаноўвалася таксама ўказаць матывы сваіх ацэнак. У выніку атрыманы ацэнкі “нецікава” (“1”), “так сабе” (“2”), “добра” (“3”) і г.д. У некаторых выпадках студэнты параўноўвалі тэксты паміж сабой (ацэначнае супастаўленне): “добра, паколькі лепш за іншыя”, “сярэдне, хоць і не вельмі цікава” і г.д. Тэксты супастаўляліся таксама з эталонамі (вобразамі), якія склаліся ва ўяўленні рэспандэнтаў: “чытала лепшыя творы гэтага аўтара”.

Паколькі ў прапанаваных творах абзначалася асоба аўтара, выяўляўся яго ўласны погляд на з’явы, то зразумела, што аўтар такога тэксту разглядаўся чытачамі як нейкая значная асоба. Напрыклад, многія студэнты лічылі, што калі тэкст напісаны Коласам, то гэты тэкст павінен быць адпаведным і ацэнкі яго павінны мець праспектыўна-дадатную канатацыю: “змястоўна і цікава” (“3”), “добры стыль” (“3”), “чудоўна, як і ўсё ў Коласа” (“3”). Калі тэкст не спадабаўся, то мелі цесца такія адказы: “чакала большага” (“1”), “нудна, не хапае дынамізму” (“1”) і інш.

Вынікі эксперыменту “А” можна паказаць у выглядзе табліцы 1.

Табліца 1

Серыя “А”

№	тэкст	дрэнна	сярэдне	добра	сума ацэнак	месца тэксту
1.	Я. Колас		10	15	25	2
2.	У. Арлоў		3	27	30	1
3.	Т. Бондар	2	10	9	21	3
4.	М. Гарэцкі	4	6	8	18	4

Такім чынам, тэкст №1 (Я. Колас) ацэнены ў асноўным як “сярэдне”, тэкст №2 (У. Арлоў) як “добры”, тэкст №3 (Т. Бондар) – як “дрэнны”, тэкст №4 (М. Гарэцкі) – як “вельмі дрэнны”.

Ацэначныя разважанні студэнтаў наступныя: “змястоўны тэкст” (“3”), “актуальны па змесце” (“3”).

Пры гэтым у некаторых выпадках вобраз аўтара, аказваючы вырашальны ўплыў на чытачоў, інтэрфераваў з праекцыяй тэксту і ўплываў на ацэначнае меркаванне аб тэксце. Падаваліся наступныя матывіроўкі ацэнак: “толькі аўтарытэт Коласа, а на самой справе не вельмі” (у той жа час тэкст ацэньваўся як “добры” (“3”), “паставіў “сярэдне”, толькі з-за аўтарытэту” (“2”), “трэба ацаніць так, каб не праявіць свой дрэнны густ” (“2”) і інш.

У серыі “Б” эксперыменту студэнтам былі прапанаваны тэксты без імя аўтара. Вынікі прадстаўлены ў табліцы 2.

Табліца 2

Серыя “Б”

№	тэкст	дрэнна	сярэдне	добра	сума ацэнак	месца тэксту
1.	Я. Колас	5	8	3	16	3
2.	У. Арлоў		2	27	29	1
3.	Т. Бондар	7	6		13	4
4.	М. Гарэцкі	2	2	21	25	2

Такім чынам, самымі высокімі баламі ацэнены тэкст У. Арлова, самую нізкую ацэнку атрымалі тэксты Т. Бондар і Я. Коласа.

Калі параўнаць дадзеныя вынікі з вынікамі серыі “А”, у якой тэксты падаваліся з іменем аўтара, то можна зрабіць наступны вывад: наяўнасць у тэкстах анхістонаімаў Я. Колас і У. Арлоў паляпшала ацэнку тэкстаў, а наяўнасць у тэкстах анхістонаіма, напрыклад, Т. Бондар пагаршала ацэнку тэксту (гл. табліцу 3).

Табліца 3

№	тэкст	серыя “А”		серыя “Б”	
		балы	месца	балы	месца
1.	Я. Колас	25	2	16	3
2.	У. Арлоў	30	1	29	1
3.	Т. Бондар	21	3	13	4
4.	М. Гарэцкі	18	4	25	2

Больш выразна ўплыў імя аўтара на ацэнку тэксту можна прасачыць з дапамогай “3-1” эксперыменту (змена першая), у якім мы змянілі прозвішчы (анхістонаімы) аўтараў тэкстаў: тэкст М. Гарэцкага быў прыпісаны Я. Коласу, тэкст Я. Коласа – М. Гарэцкаму; тэкст У. Арлова – Т. Бондар, адпаведна тэкст Т. Бондар – У. Арлову.

Вынікі эксперыменту паказаны ў табліцы 4.

Табліца 4

Серыя “3-1”

№	тэкст	дрэнна	сярэдне	добра	балы	месца
1.	Я. Колас (“М. Гарэцкі”)		6	18	24	3
2.	У. Арлоў (“Т. Бондар”)		4	24	28	1
3.	Т. Бондар (“У. Арлоў”)		4	24	28	1
4.	М. Гарэцкі (“Я. Колас”)		6	21	27	2

Як бачна, змены ў ацэнках увогуле нязначныя. Аднак, калі параўнаць гэтыя дадзеныя з дадзенымі серыі “А”, то відаць, што амаль не змянілася ацэнка тэксту Я. Колас і У. Арлова, якія занялі адпаведна 2 і 1 месцы.

У ацэнках астатніх тэкстаў адбыліся зрухі. Так, узрасла ацэнка тэксту М. Гарэцкага. Паводле нашай гіпотэзы, гэта адбылося па той прычыне, што яму быў прыпісаны анхістонім Я. Коласа (з пазіцыі 4 ён перамясціўся на 2).

Параўнальны аналіз ацэнкі тэкстаў змешчаны ў табліцы 5.

Табліца 5

эксперымент	тэкст			
	Я. Колас	У. Арлоў	Т. Бондар	М. Гарэцкі
Серыя “А”	25	30	21	18
Серыя “З-1”	27	28	28	24

Аднак, як паказаў эксперымент серыі “№1”, змена анхістонамаў не дала магчымасці зрабіць адназначныя вывады аб уплыве перастаноўкі. У сувязі з гэтым, у наступнай серыі эксперыменту “З-2” (змена другая) анхістонамы змяняліся наступным чынам: тэксту Я. Коласа прыпісаны анхістонім У. Арлоў, тэксту У. Арлова – анхістонім М. Гарэцкі, тэксту М. Гарэцкага – анхістонім Т. Бондар.

Вынікі паказаны ў табліцы 6.

Табліца 6

Серія “З-2”						
№	тэкст	дрэнна	сярэдне	добра	балы	месца
1.	Я. Колас (“У. Арлоў”)	5	4	9	18	3
2.	У. Арлоў (“Я. Колас”)		10	15	25	1
3.	Т. Бондар (“М. Гарэцкі”)		10	15	25	1
4.	М. Гарэцкі (“Т. Бондар”)	4	2	15	21	2

Дастаткова значнымі аказаліся зрухі ў ацэнцы тэксту Т. Бондар, якому быў прыпісаны анхістонім М. Гарэцкі. Гэты тэкст перамясціўся на 1 месца. Адбылося таксама пагаршэнне ацэнкі тэксту Я. Коласа пад уплывам анхістонама У. Арлоў. Тэкст перамясціўся з 2 месца ў “А” на 3 ў “З-2”, і, адпаведна, паляпшэнне ацэнкі тэксту Т. Бондар пад уплывам анхістонама М. Гарэцкага: тэкст перамясціўся з 3 на 1 месца ў “З-2”.

Дадзены супастаўлення пададзены ў табліцы 7.

Табліца 7

№	тэкст	месца				балы				агульная колькасць балаў	агульн. месца
		“А”	“Б”	“З-1”	“З-2”	“А”	“Б”	“З-1”	“З-2”		
1.	Я. Колас	2	3	2	1	25	16	27	25	93	2
2.	У. Арлоў	1	1	1	3	30	29	28	18	105	1
3.	Т. Бондар	3	4	1	2	21	13	28	21	83	4
4.	М. Гарэцкі	4	2	3	1	18	25	24	25	92	3

Пры правядзенні серыі эксперыментаў “З-1” і “З-2” у студэнтаў узніклі пытанні адносна аўтарства тэкстаў. Так, некаторыя студэнты сцвярджалі, што тэксты, магчыма, не належаць тым аўтарам, імёны якіх стаяць пад загаловамі. Гэта заўважылі студэнты, якія глыбока ведаюць творчую манеру Я. Коласа. Так, напрыклад, студэнтка на конт тэксту з анхістонамам У. Арлоў адзначыла, што тэкст напамінае стыль Я. Коласа. Аналагічныя заўвагі былі зроблены аб тэксце з анхістонамам М. Гарэцкі. Аднак пасля таго, як чытачам паведамлялася, што тэксты напісаны аўтарамі ў маладосці і/ці знойдзены нядаўна, чытачы прымалі гэту заўвагу і не імкнуліся ў самім тэксце знайсці факты змястоўнага і моўнага кшталту, якія пярэчылі б словам эксперыментатара.

На аснове праведзенага эксперыменту можна зрабіць наступныя высновы:

1. Эксперымент дазваляе выдзеліць з шэрагу праекцый тэксту нейкі яго інварыянт. Выяўляючы сярэдняю ацэнку тэкстаў, можна тым самым змадэліраваць ацэначны (каштоўнасны) профіль чытачоў і наблізіцца да выяснення аб’ектыўных параметраў тэксту, якія існуюць незалежна ад індывідуальных праекцый чытачоў. Параўнанне ацэначных (каштоўнасных) каэфіцыентаў тэкстаў дае магчымасць класіфікаваць тэксты аб’ектыўна, папярэдняя класіфікацыйная іерархія некаторых тэкстаў можа быць выяўлена пры дапамозе падліку колькасці балаў, якія набраныя тым ці іншым тэкстам. Вынікі эксперыменту пацвердзілі высокі рэйтынг тэкстаў У. Арлова, Я. Коласа, больш нізкую ацэнку атрымалі тэксты М. Гарэцкага і Т. Бондар.

2. У самым агульным выглядзе ацэнкі, што даваліся тэкстам, можна разглядаць як сэнсавыя апорныя кропкі ў пэўнай семантычнай прасторы і ідыялекту рэспандэнтаў. З’яўляючыся структурна

значимыми элементами їх семантичнага профілю, гэтыя ацэнкі ўяўляюць сабой спецыфічныя сігналы каштоўнасных арыентацый, што выяўляюцца пры ўзаемадзеянні чытача і тэксту.

3. Ацэнкі тэкстаў з улікам змены анхістонімаў даюць магчымасць атрымаць пэўныя дадзеныя аб механізме ўзнікнення праекцый чытачоў і ролі тых змястоўна-моўных структур, якія вызначаюць іх аксіялагічную значнасць. З гэтага пункту погляду ў анхістонімах даецца аксіялагічная характарыстыка.

4. Анхістонім аказвае ўплыў на ацэнку тэксту рэспандэнтамі, фарміруючы каштоўнасныя меркаванні аб тэксце, г. зн. ён з'яўляецца адным з вызначальных фактараў пры ўспрыняцці тэксту.

5. Каштоўнасная ацэнка тэксту не з'яўляецца пастаянным дадзеным. Схільнасці і густы чытача маюць зменлівы характар, абумоўлены, найперш, прыярытэтамі масавай культуры.

А.И. Головня

СПЕЦИФИКА ЛЕКСИКИ ПОЭТИЧЕСКОГО СТИЛЯ А.С. ПУШКИНА

Особенности языка художественной литературы в целом определяются несколькими факторами. Ему присуща широкая метафоричность, образность языковых единиц почти всех уровней, наблюдается использование синонимов всех типов, многозначности, разных стилевых пластов лексики. Кожина М.Н. пишет: “все средства, в том числе нейтральные, призваны служить здесь выражению системы образов, поэтической мысли художника”. В художественном стиле (по сравнению с другими функциональными стилями) существуют свои законы восприятия слова. Значение слова определяется целевой установкой автора, жанровыми и композиционными особенностями того художественного произведения, элементом которого является это слово. Оно в контексте литературного произведения может приобретать художественную многозначность, не зафиксированную в словарях. Слово может сохранять свою связь с идейно-эстетической системой этого произведения и оцениваться нами как прекрасное или безобразное, возвышенное или низменное, трагическое или комическое.

Как известно, художественный образ является главной “строительной единицей” при создании художественной картины мира в произведении. При прочтении художественного произведения важно не только логическое понимание, но и чувственное, разовое, мгновенное восприятие всей системы образов, которые находятся в ассоциативной связи с окружающей действительностью. Рассмотрим особенности поэтического стиля на примере произведений А.С. Пушкина.

Многозначность играет очень важную роль в художественных произведениях. А.С. Пушкин давал различные наименования одним и тем же явлениям, чтобы не повторяться, и использовал явление многозначности для метафорического переноса.

Синонимы характерны для большинства языков мира, но особенно широкая и разветвлённая их сеть представлена в русском поэтическом языке. Богатая синонимика свидетельствует о богатстве языка.

Синонимы широко употребляются в художественной литературе, являясь основой своеобразия индивидуального стиля писателя. В произведениях художественной литературы используются приёмы противопоставления и параллельного употребления синонимов. А.С. Пушкин в своих произведениях широко использовал синонимы.

Я твой: я променял порочный двор цирцей,
Роскошные *пиры, забавы, заблужденья*
На мирный шум дубров, на тишину полей,
На праздность вольную, подругу размышленья.

В данном случае лексемы *пиры, забавы* являются синонимами, характерными для всего русского языка, в то время как лексема *зablужденья* является контекстуальным синонимом.

С темой праздности в поэзии Пушкина связаны и некоторые другие контекстуальные синонимы (которые являются таковыми только в контексте стихотворения):

Но вскоре верный обожатель
Забав и лени золотой,
Держась моего совета
И волю всей душой любя,
Оставишь круг большого света
И жить решишься для себя.

В русском языке лексемы «забава» и «лень» не всегда являются синонимами (значения только частично взаимонакладываются), однако в поэзии Пушкина постоянно подчёркивается тождественность их значения.

В художественной литературе антонимы используются для создания контраста, построенного на резком противопоставлении (сравнении), слов с противоположным значением. А.С. Пушкин: «*Ты богат, я очень беден, ты прозаик, я поэт*».

Иногда антонимы встречаются и не в виде явного противопоставления, а в виде подразумеваемого:

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства *добрые* я лирой пробуждал,

Что в мой *жесток*ий век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал.

Встречаются и другие случаи употребления антонимов:

Тесней, о милые друзья,
Тесней наш верный круг составим,
Почившим песнь окончил я,
Живых надеждою поздравим.

Богатство выразительных художественных средств (тропов), употребляемых в поэзии А.С. Пушкина, отражает богатство тропики русского языка. В тропах противопоставляются явления на основе общих черт, одна из которых характеризуется через признаки другой. Встречаются тропы в устной речи, литературном языке, но чаще всего – в языке художественной литературы, где наблюдается своеобразная их концентрация. Они помогают в образной и лаконичной форме выявить сущность явления, его индивидуальность, дать ему оценку. Троп – не просто украшение речи, а один из очень важных приёмов воздействия на сознание человека, тропы обогащают речь новыми смысловыми оттенками. Поэтому не только писатели, но и публицисты, журналисты, даже учёные испытывают органическую потребность в тропах.

Различают два вида тропов: простые – эпитет, сравнение, и сложные – метафора, одухотворение, синестезия, оксюморон, метонимия, синекдоха, гипербола, литота, символ, гротеск, перифраза, антономазия, эвфемизм, апострофа, идиома, обратная метафоризация. Для разных видов тропов характерна одна общая черта: ориентированность в словах не на первичное, прямое значение, а на переносное.

Это, в частности, выделяет эпитет – один из наиболее распространённых тропов – из множества простых грамматических определений. Эпитеты выражаются чаще всего прилагательными, а также существительными, причастиями или деепричастиями.

В синестезии объединяются различные ассоциации: зрительные и слуховые, зрительные и осязательные (*чёрная печаль метели; лохматый, белый ветра шум; ветра синий пересвист* и т. д.)

В оксюморе определение и то, что оно обозначает, противопоставляются, как бы взаимоисключают друг друга (*звонкая тишина, умный дурак, светлая боль* и т.д.).

В сравнении сопоставляются два предмета, явления или понятия, в результате чего одно из них художественно проясняется за счёт другого. Сравнение помогает сделать поэтическую картину более яркой, зрительно наглядной, живописной, даёт ей определённую оценку.

К сравнению близка метафора, в которой метафорические значения возникают в результате переноса наименования с одного предмета на другой по сходству каких-либо признаков (формы, цвета и т.д.). Однако в ней, в отличие от сравнения, присутствует только один член сопоставления, и не называется, а только подразумевается то, что сопоставляется. Метафоры обычно перифразируются в сравнения при помощи слов “как”, “как будто”, “будто”. Метафоры встречаются в разговорном языке (*садится солнце, идёт дождь*), однако основной сферой их употребления является художественная литература.

Выделяют простую метафору, которая состоит из одного слова или выражения, и развёрнутую метафору, которая охватывает целый отрезок текста или весь текст.

Разновидностью метафоры является одухотворение или персонификация – перенесение свойств живых существ на предметы, абстрактные понятия, явления природы. К персонификации близка апострофа – обращение к отсутствующему или умершему, к предмету как к присутствующему человеку. Этот приём может придать выразительность и живость не только художественному произведению, но и выступлению перед большой аудиторией, публицистическому тексту.

В то время как в метафоре определённые явления просто противопоставляются, в иронии понятию, заключённому в слове, придаётся противоположное значение, в итоге за внешним подчёркнутым значением слова или выражения прячется насмешка.

Метафору очень напоминает аллегория, в основе которой то же перенесение значений. Аллегория является, по большому счёту, развёрнутой метафорой, так как охватывает весь текст или образ какого-нибудь явления. В поэзии Пушкина встречается очень много метафор, и этой теме можно посвятить целую отдельную работу.

К аллегории близок символ – условное обозначение сущности какого-нибудь явления определённым предметом или словесно-образным знаком. Символ характеризуется многозначностью, он может быть адресован различным явлениям действительности.

В качестве символов Пушкин использует названия различных явлений природы, предметов повседневной жизни: **орёл** – символ свободы и мощи; **море** – символ страсти; **река** – также символ страсти, несокрушимой воли.

В литературном языке достаточно часто употребляется метонимия – перенесение названия одних понятий на другие на основании их внутренней связи. Притом, в отличие от метафоры, внешнее сходство предметов не имеет значения.

На особенностях метонимии основывается перифраза, когда названия явлений или предметов подаются через описание их отдельных особенностей (*пустить огнём, сойти в могилу* и т.д.). Очень

важным тропом в литературном языке, в публицистике является эвфемизм, когда некрасивое или неприличное слово заменяется более приемлемым для данного стиля.

Все тропы разделяются на два типа – конкретно-чувственные и абстрактно-ассоциативные. Первый тип учитывает конкретность и реальность признаков явлений или предметов (зрительное, слуховое, осязательное восприятие и т.д.). Второй тип апеллирует к логическому, образному мышлению, жизненному опыту.

Поэзия А.С. Пушкина, безусловно, относится к метафорическому стилю. Он активно употребляет различные виды тропов. В произведениях Пушкина встречается главные образы, вокруг которых объединены несколько центральных образов: *природа, женщина, свобода, Родина*.

Активное употребление этих образов требует соответствующих лексических средств, активного употребления эпитетов.

Соответственно, *стихия* у Пушкина в большинстве случаев встречается с эпитетами “вольный”, “свободный”. В поэзии Пушкина часто встречаются эпитеты со значением цвета:

Прощай, *свободная* стихия!
В последний раз передо мной
Ты катишь волны *голубые*
И блещешь *гордою* красотой.

В стихотворениях, посвящённых *стихии* поэт неоднократно подчёркивает свою личную несвободу, ограниченность возможностей в сравнении со стихией. В то же время поэт в ярких тонах описывает свои мечты, тайные желания, и использует для этого соответствующие эпитеты:

Моей души предел *желанный*!
Как часто по брегам твоим
Бродил я *тихий* и *туманный*,
Заветным умыслом томим!

В этом же отрывке встречаются эпитеты, употреблённые в переносном смысле: бродил я *тихий* и *туманный*. Человек не может быть охарактеризован определением *туманный* в прямом значении этого слова.

Мотив движения по открытой местности, который переключается со стремлением к идеалу, порывам страсти, можно наблюдать на протяжении всего творчества поэта. Этот мотив определяет ряд типических для творчества поэта образов: *дорога, зимняя дорога и поле, море, поток в горах* и т.д. Все эти образы объединяются в тематическую группу по признакам стремления, волеизъявления, свободы действий.

Скользя по утреннему снегу,
Друг милый, предадимся бегу
Нетерпеливого коня
И наведем поля пустые,
Леса, недавно столь густые,
И берег, милый для меня.

В указанную тематическую группу образов, несомненно, входит *орёл*. Птица выступает как символ истинной пространственной воли, духовной свободы, а также воли в значении свободы волеизъявления и возможности удовлетворять свои желания.

В общую с орлом тематическую группу, объединённую вокруг природы и стихии, входят также Кавказ, горы, бурные горные реки.

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины;
Орёл, с отдалённой поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне.

Несомненно, одним из самых важных для понимания пушкинского языка и богатства художественных средств, является известное стихотворение А.С. Пушкина “Узник”. Здесь мы сталкиваемся с антонимической парой лексем “*воля – неволя*”. Орёл в произведении символизирует свободный и мятежный дух человека, который находится в рамках общественных условностей и ограничений. Орёл в данном случае символизирует как самого автора, так и любого творческого человека, неординарную личность. Всё это требует соответствующих лексических средств, в стихотворении с применением соответствующих эпитетов противопоставляются молодость и жизненная сила орла и тяжесть жизни в темнице:

Сижу за решёткой в темнице *сырой*
Вскормлённый в неволе орёл *молодой*.
Мой *грустный* товарищ, махая крылом,
Кровавую пищу клонёт за окном.

В стихотворениях мы сталкиваемся с прилагательным *вольные*, а также сразу со многими образами, которые объединены вокруг тематической группы *стихия: горы, ветер, море*.

Мы вольные птицы: пора, брат, пора!
Туда, где за тучей белеет *гора*,
Туда, где синеют морские края,
Туда, где гуляем лишь *ветер*... да я.

В этом отрывке мы также наблюдаем, что Пушкин использует художественный метод градации, повторения слов для усиления смысла:

.....пора.....пора....; Туда, где.....; Туда, где.....; Туда, где.....

Несмотря на несколько мрачное настроение стихотворения, здесь утверждается извечное право поэта в любых условиях оставаться свободным. Хотя он и чувствует себя узником, одновременно он утверждает своё право гулять в недостижимой вышине.

Как символ динамической воли, страсти и стихии выступает горная река Терек. Ему посвящается отдельное стихотворение, которое называется “Обвал”. Здесь очередная версия обработки и восприятия мятежного духа, заключённого в рамки условностей, зажатого препятствиями, из-за которых становится невозможным реализовать свои порывы страсти, стремление к необузданной стихии, которая стремится на волю. Излюбленные образы, символы свободы, – *орёл, горы* – встречаются с самого начала стихотворения. В стихотворении используются специфические лексические средства для создания атмосферы ощущения свободы и вольной стихии:

Дробясь о *мрачные* скалы,
Шумят и пенятся валы,
И надо мной *кричат* орлы,
И *ропщут* бор,
И *блещут* средь волнистой мглы
Вершины гор.

А.С. Пушкин показывает, что случается со свободолюбивым человеческим духом, когда его ограничивают какими-то рамками. Поэту симпатична всё сметающая на своём пути *злость реки*, здесь можно заметить мотив народного гнева и революции.

В данном случае Пушкин противопоставляет слова различных лексико-семантических групп: объединённые вокруг темы *спокойствия, смирения* слова противопоставляются словам со значением *страсти, рвения*. Широкою лексико-семантическую группу образуют слова со значением *упорства, силы, могущества*:

Вдруг, *истощась и присмирив,*
О Терек, ты прервал свой рёв;
Но задних волн *упорный* гнев
Прошиб снега...
Ты затопил, осwirепев,
Свои берега.

Характерна для произведений на тему стихии природы зависть поэта к их свободе и мощи. Неукротимость стихии часто противопоставляется ограниченности возможности поэта, он тяготится своей человеческой судьбой, своим ничтожеством на фоне стихии. Хотя очевидно, что эти тяжесть и тоска не являются не решаемыми проблемами для человека как такового, а являются следствием конкретных общественных условий. Тоска по счастью вызвана отсутствием свободы самовыражения, сильных чувств, большой любви в повседневной жизни.

При описании своего душевного состояния Пушкин пользуется эпитетами, объединёнными в одно лексико-семантическое поле со значением “тоски”.

Не удалось навек оставить
Мне *скучный, неподвижный* брег,
Тебя восторгами поздравить
И по хребтам твоим направить
Мой поэтический побег.

Для того, чтобы описать своё душевное состояние, Пушкин использует противопоставления, выраженные не всегда синтаксически, но подразумевающиеся:

Ты ждал, ты звал... я был окован;
Вотще рвалась душа моя:
Могучей страстью очарован,
У берегов остался я...

Анализ произведений А.С. Пушкина показал, что в его поэзии встречаются различные языковые средства художественной выразительности, используемые исключительно в поэтическом стиле речи, а также слова, объединённые в различные лексико-семантические группы.

Е.А. Желудович

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КОМПАРАТИВОВ В “ПИСЬМАХ РУССКОГО ПУТЕШЕСТВЕННИКА”

“Письма русского путешественника” (далее – ПРП) Н.М. Карамзина в русской литературе стали подлинно художественным открытием эпистолярного жанра, с которым связано возникновение нового литературного направления – сентиментализма и “нового слога” в истории русского литературного

языка. “Письма русского путешественника” – этап не только в развитии русской литературы и общественной мысли, но и в истории русского литературного языка. [1, 582]

Основу повествования “Писем” составили заграничные впечатления “чувствительного” путешественника, молодого русского дворянина, проявившего глубокий интерес к истории и политике, культуре и искусству, быту и нравам жителей стран Запада. “Письма” стали в этом смысле “окном в Европу”. Прекрасно образованный, говорящий с мыслителями разных европейских стран на их языках, наблюдательный и тонко чувствующий писатель и журналист Карамзин раскрыл русскому читателю стороны социальной и культурной жизни европейских стран, показал им собственное отношение к описываемому, делясь с читателем богатством “духовного мира русского путешественника”. В “Письмах” впервые в истории русской литературы утверждался новый образ автора, сосредоточившего свое внимание на “душе человеческой” и способного активно воспринимать и творчески оценивать окружающую действительность.

В изучении семантической природы сравнений распространено мнение о том, что сравнение представляет собой окказиональный семантический комплекс, значение которого отличается от словарных значений составляющих его компонентов. Исходя из этого, семантическая структура сравнений рассматривается с точки зрения отношений компонентов друг к другу, их взаимосвязи и отношения сравнения к контексту. Таким образом, семантической структурой образного сравнения будем называть соотношение лексико-семантического содержания двух конституирующих членов референта и агента.

Для выделения типов лексико-семантического содержания основных компонентов сравнения (референта и агента) предварительно была проведена классификация синтаксически доминирующих существительных, входящих в состав референта и агента сравнений. В основу классификации была положена принадлежность или отнесенность существительного к одному из следующих семи лексико-семантических классов: 1) “человек”, куда вошли названия лиц разного социального положения (господин, крестьяне, лакей и др.); лица разной национальной принадлежности (англичане, немцы, русские и т.д.); разного возраста (младенец, молодой человек, ребенок, старик); разных профессий и рода занятий (воин, парикмахер, пастух, философ, художник, врач); родственных и дружеских отношений (брат, друг, сын, отец); имена персонажей произведения, а также сам автор; названия частей человеческого тела, лица (глаза, губы, волосы); внешние проявления чувств (слезы, улыбка); а также перифрастические обозначения человека в определенной ситуации (кто был в Париже и не видал Большой оперы, (подобен тому) кто был в Риме и не видал папы); 2) “явления живой природы”, куда включены названия диких и домашних животных (волк, лев, серна, коза и т.д.); 3) “явления неживой природы” составляют названия элементов рельефа (горы, луг, пещера, поля и т.д.); небесные светила (звезды, луна, Сириус, месяц); различные состояния атмосферы и природные явления (гроза, гром, туман, молния); названия водной стихии (волна, море, поток, ручей); элементы флоры (деревья, лес, травинка, цветы); соответствующие общие понятия (натура, природа); 4) “культура”, куда включаются названия литературных и музыкальных произведений, спектаклей, документов (“Парамифии”, журнал “Memoires de Trevoux”); названия стран, городов, селений (Англия, Данциг, Париж), названия строений (дворец, дом, синагога, хижина, церковь), лексика, связанная с просвещением, культурой (азбука, книги, опера, слово, спектакль, трагедия, язык), а также имена литературных персонажей известных произведений (Лаиса, рыцарь печального образа, Стернов дядя Тоби); 5) “мифологические имена” включают библейские имена и персонажи античной мифологии (амазонки, ангел, антихрист, Атрей, Бавклида, Иов, сатиры, музы, Язон, Крез и т.д.); 6) “вещи”, куда вошли названия предметов быта (вещь, вино, зеркало, обед, постель, фонарь, чернильница); 7) “абстрактные понятия”, куда отнесены слова, называющие различные чувства, психологические состояния человека и их проявления, способность его мыслить (взор, злоба, любовь, смерть, слава, сон, счастье и т.д.), а также названия, связанные с ощущением человеком времени (время, годы, месяц, минута, часы, неделя).

Распределение референтов (того, что сравнивается) по указанным лексико-семантическим классам показало преимущественное положение группы “человек” – 53,8%. Вторую позицию по частоте использования занимает группа “культура” – 12,5%. Близки по количественным показателям группы “абстрактные понятия” (11,6%) и “явления неживой природы” (10,2%). Всё названное позволяет говорить о повышенном внимании Карамзина-путешественника к таким темам, как человек, его внутренний мир, культура, природа и предметы материальной культуры (9,4%). “Явления живой природы” (2,1%) и “мифологические имена” (0,4%) на фоне сложившейся ситуации не оказывают существенного влияния на тематическую структуру сравнений.

Распределение лексико-семантических классов агентов (того, с чем сравнивается) показывает, что основным источником образов является группа “явления неживой природы” (28,7%) и “человек” (20,7%). Например, образы из мира неживой природы достаточно выразительны, содержательны и несколько неожиданны при описании такой проблемы, как воспитание и образование. Ср., “Другие европейские земли похожи на регулярные сады, в которых видите ровные деревья, прямые дорожки и все единообразное; англичане же в нравственном смысле растут, как дикие дубы, по воле судьбы, и хотя все одного рода, но все различны” [2, 501]; “Русские... не читали и воспитывали детей своих, как натура

воспитывает травки и цветочки, то есть поили и кормили их, оставляя все прочее на произвол судьбы” [2, 95]. Многочисленные образы из области неживой природы являются неиссякаемым источником описания женской внешности: “Сестры прелестницы! Я ... хотел бы сравнить бело-румяные щеки ваши с чистым снегом высоких гор, когда восходящее солнце сыплет на него алые розы; я хотел бы уподобить улыбку вашу *улыбке весенней природы*” [2, 166]. Однако в изображении состояния человека и внешнего проявления этого состояния автор более сдержан и традиционен в выборе источника образности: “Карл IX *холоден как лед*” [2, 282]; “Я был в своем сердце так *холоден, как мрамор*” [2, 146-147]; “Как мучительна, ужасна морская болезнь! Кажется, что душа хочет выпрыгнуть из груди; *слезы льются градом*, тоска несносная” [2, 502].

Сопоставление количественных данных показало также непопулярную для “Писем” сферу образности – “абстрактные понятия” (6,0%).

Обращает на себя внимание сравнительно равномерная наполняемость лексико-семантических классов агентов, относимых к группам “мифологические имена” (12,9%), “вещи” (12,0%) и “явления живой природы” (10,7%), “культура” (9,0%), что в целом создает живую и пеструю картину мировосприятия автора, в которой гармонично сочетаются человек, природа и культура.

Круг привлекаемых образов животного мира в ПРП широк и разнообразен: *малиновка, птичка, серна, птицы небесные, улей пчел, горлицы, волки, зайцы, петухи, звери, лев* и т.д. Однако лишь в одном высказывании образ зверей используется в качестве элемента, способствующего описанию определенных сторон человеческого характера: “Те, которым потерять нечего, *дерзки, как хищные волки*, те, которые всего могут лишиться, *робки, как зайцы*” [2, 309]. В остальных случаях в сравнениях с животными первенствует экспрессия, картинность же – вторична. Писатель может открыто восхищаться прекрасным пением девушки и сравнивает его с пением малиновки: “Сидя за клавином, среди блестящего общества, ты, красавица, хочешь нравиться и поешь, *как малиновка...*” [2, 472], в другом сравнении с нескрываемой иронией говорит об исполнении вечерней молитвы и танца. Ср., “Лейпцигский студент тотчас пристал к магистру, и они, *как добрые ослы*, затаили такое дуо, что надобно было затыкать уши” [2, 102]; “Вестрис в пастушьем платье прыгал, *как резвая коза*” [2, 270].

Широкое использование в составе сравнений имен героев из классической (древнегреческой и древнеримской мифологии) в ПРП отвечает одной из традиций книжной речи, заложенной еще в XVIII веке. Мифические имена, развившие переносно-характеризующие значения, содержат комплекс типизированных черт и, будучи использованы в качестве агента сравнения, включаются в описание манеры поведения, образа жизни, характера и деятельности сравниваемых лиц. Ср., “Георг Орлеанский запишет имя свое в истории, как Геростат; гений его есть злой дух разрушения” [2, 337] – *геростатова слава* – позорная слава. “Мрачный Кребилон воображал себя злобным Атреем” [2, 334] – Атрей в греческой мифологии – царь, отличавшийся чрезвычайной злобой [3, 26]. Чтобы избежать искажения информации в случае использования мифологических имен, Карамзин чаще всего оставляет “ключ” к пониманию высказывания – основание сравнения или придаточное предложение, содержащее конкретное указание на аспект сопоставления. Поэтому в сравнениях данного типа хорошо просматривается сходство сопоставляемых лиц по функции или действию: “Мирабо и Мори вечно *единоборствуют, как Ахиллес и Гектор*” [2, 420], “Вильян находит в Кафрии привлекательную Нерину, *гоняется за нею, как Аполлон за Дафною...*” [2, 396]. Употребляя мифологические имена в составе сравнений, Карамзин апеллирует к интеллектуальному багажу читателя, что способствует возникновению дополнительных ассоциаций, связанных с каждым образом. В “Письмах” автор редко обращается к лексике из области культуры и мифологии как средству индивидуализации внешности, речи, эмоционального настроения персонажа или отражению собственного восприятия внешнего мира.

Самое характерное и самое значительное в “Письмах” – участие сравнений в изображении психологического состояния самого Карамзина, его чувств и эмоциональных откликов на события внешнего мира. Ср., “Темные, лесные надежды сердца! Исполнитесь ли вы когда-нибудь? Или, со всеми правами быть счастливым узнаю счастье только воображением, увижу его только мельком, вдали, *подобно блистанью молнии*, и при конце жизни скажу: “Я не жил!” [2, 463]. Чарующая красота природы, которой наслаждается Карамзин во время своих путешествий, уводит писателя от пессимистических настроений. И в “Письмах” появляются сравнения, выражающие всплески восторженных эмоций. Ср., “Насыщайся мое зрение!.. Построю хижину на голубой Юре, и жизнь моя протечет, *как волшебный сон!* ...Но ах! Здесь нет друзей моих!” [2, 233]. В своеобразных характеристиках-рассуждениях о достоинствах поэтических сочинений и их авторов сравнения призваны подчеркнуть то необычное и индивидуальное, что больше всего поражает самого Карамзина. Ср., “В английских поэтах ... есть какая-то приятная мечтательность, которая, *подобно английскому саду*, представляет вам тысячу неожиданных вещей” [2, 480].

Таким образом, в “Письмах” сравнения отличаются многообразием источников образности и шириной охвата описываемых явлений. Разнообразные в своих оттенках и художественных функциях, они обнаруживают определенные закономерности в употреблении агента сравнения. Главным отличием карамзинских сравнений является широкое использование в системе аналогов огромного багажа знаний автора из различных областей (античной мифологии, русской и зарубежной литературы, истории, философии). Сравнения такого типа позволяют постигать реальную действительность сквозь призму

культуры, представленную русским путешественником. В этом ярко сказалось “цивилизующее значение”, по словам Ф.И. Буслаева, “Писем” Карамзина в истории русской культуры” [4, 186].

Литература

1. Лотман Ю.М., Успенский Ю.А. “Письма русского путешественника” Карамзина и их место в развитии русской культуры // Карамзин Н.М. Письма русского путешественника. Л.: Наука, 1984. С.525-607.
2. Карамзин Н.М. Письма русского путешественника. М.: Правда, 1988. 544 с.
3. Мифологический словарь: Кн., для учителя /М.Н.Ботвинник, Б.М.Коган, Б.П.Селецкий. 4-е изд., испр. перераб. М.: Просвещение, 1985. 176 с.
4. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. М.: Учпедгиз, 1941. С.186.

І.М. Зуева

ЖАНРАЎТВАРАЛЬНАЯ РОЛЯ АНТРАПОНІМАЎ У ТВОРАХ ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЫ

Пісьменнікі гістарычнай прозы ўзнаўляюць падзеі і воблік мінулага. Творы гэтага жанру маюць вялікую каштоўнасць, паколькі валодаюць сілай вялікага эмацыянальнага ўздзеяння і даюць унікальную магчымасць сучаснаму чытачу далучыцца да гісторыі, увасобленай у жывой, вобразнай форме. Менавіта таму значная частка персанажаў з’яўляюцца не вымысленымі, а рэальнымі асобамі, сярод якіх не толькі князі, паны, царкоўныя дзеячы, але і прадстаўнікі іншых сацыяльных груп, чыя храналагічная канва жыцця захавана летапісамі, хронікамі, гістарычнымі дакументамі.

Спецыфічнай асаблівасцю твораў аднаго з найбольш папулярных беларускіх гістарычных раманаў, Ул. Караткевіча, з’яўляецца выкарыстанне пераважна рэальна-гістарычных антрапонімаў для імянавання як шырокавядомых асоб у гісторыі, так і іншых персанажаў, у тым ліку другарадных. Творчы стыль Ул. Караткевіча можна вызначыць як стыль пісьменніка-даследчыка, які імкнуўся скурпулёзна і дакладна, у дэталях, хаця і ў зямальнай мастацкай форме перадаць драматычныя падзеі беларускай гісторыі і пры гэтым выказаць сваю ўласную версію. Вызначыўшы для сваёй гістарычнай прозы зыходны рубаж шаснаццацім-дзевятнаццацім стагоддзямі, спалучыўшы рэальна-фактычнае з інтуітыўна-творчым Ул. Караткевіч даў чытачам магчымасць зазірнуць у “сіваю мінуўшчыну”. “Гістарычную прозу Караткевіча можна ўмоўна раздзяліць на дзве часткі: першая – творы, прысвечаныя асэнсаванню жыццядзейнасці беларусаў у познім сярэднявеччы (раман “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”, апавесці “Сівая легенда”, “Цыганскі кароль”, “Ладдзя Роспачы”); другая – творы, якія адлюстроўваюць барацьбу роднага народа супраць царскага самаўладдзя ў XIX стагоддзі (раман “Каласы пад сярпом тваім”, апавесць “Зброя”, апавяданне “Паром на бурнай рацэ” – своеасаблівы ўступ да рамана “Нельга забыць”))” [1, 58-59].

Раман “Каласы пад сярпом тваім” [2; 3] – першы беларускі гістарычны раман у поўным сэнсе гэтага слова (С.Андранюк, Г.Кісялёў, А.Сямёнава і інш.). Менавіта на прыкладзе гэтага рамана паспрабуем устанавіць жанраўтваральную ролю антрапонімаў.

Даволі часта антрапонімы ў згаданым рамане Ул.Караткевіча забяспечаны аўтарскімі падрадкавымі заўвагамі гісторыка-этамалагічнага зместу, што яднае мастацкі твор з гістарычнымі опусамі і хронікамі: – *Вы [Алесь Загорскі] не заўважалі, што найбольш хлусяць у гісторыі? І краз тых, што найбольш крычаць аб сённяшнім дні і рэкамендуюць былое як альбом з цікавенькімі малюнкамі. Ну, хаця б мой [Віктара Каліноўскага] непасрэдны начальнік **Барон Мадэст Корф** нямецкая каўбаса на імперскай рускай службе (Корф Мадэст – рэакцыйны гісторык, у 1849 – 1861 гг. – дырэктар Публічнай бібліятэкі. У 1864 – 1872 гг. – старшыня дэпартаменту законаў Дзяржаўнага савета) [3, 127-128]. Больш таго, аўтар дакладна ўзнаўляе рэальныя антрапанімічныя дэталі. Так, у дыялогу Алеся і Віктара, які назваў барона Корфа нямецкай каўбасой на імперскай рускай службе (пэўна, улічваючы яго нацыянальнасць і не толькі), Караткевіч перадае форму імені Мадэста так, як яна гучала з вуснаў дзейных персанажаў, даючы пэўную характарыстыку рэальным гістарычным асобам – **Корфу** і **Пушкіну**: – *Ведаеце [Алесь], з кім **Модзінька** вучыўся? З **Пушкіным**. Ворагі былі. Сварыліся. Афрыканец наш яго, здаралася, і пабіваў. І атрымалася так, што перакрыжоўваліся іхнія шляхі. Адзін за кнігу – і другі за кнігу. Адзін гісторыю пісаць – і другі пісаць. Мяркую [Віктар], у **Модзінькі**, хоць ён і нахапаў чыноў, увесь час аставалася пачуццё ўшчэрбнасці, абдзеленасці, падсвядомае жаданне саперніцтва. Ну і пісалі. Адзін свае смярдзючыя кніжачкі, абяцалі для бедных, а другі – “Гісторыю пугачоўскага бунту”... [3, 128]. Між іншым, на вобраз **Пугачова** аўтар звяртае ўвагу чытача некалькі разоў, прычым выкарыстоўваючы розныя антрапанімічныя сродкі: адпрозвішчнае імянаванне гістарычнага працэсу: – *Ты [Хаданскі]звар’яцеў, сказаў князь [Юрый Загорскі]. – Калі ў цябе няма жалю, успомні, што цяпер трэба сядзець цішы вады і ніжэй травы. **Пугачоўчыны** хочаш? [3, 21] ці двухчленную мадэль “размоўна-гутарковая форма імені + ўсечаная форма прозвішча”: – *Гэта паляк [Зыгмунт (а па-нашаму Цыкмун) Серакоўскі], нашага поля ягада. Шмат адседзеў і адмаршыраваў у тых краях, ...дзе над зямлёю лунае нябачны дух **Ямелькі Пугача**... [3, 93]. Абедзве антрапанімічныя мадэлі дэманструюць вобраз, сугучны часу, які адлюстравана аўтар у рамане.****

Пад пяром раманіста нават рэальна-гістарычныя імёны іншы раз пачынаюць выконваць не зусім уласціваю ім мастацкую функцыю таму, што Ул. Караткевіч, адлюстроўваючы мінулае, творыць над ім свой суд. Так, прозвішча міністра ўнутраных спраў Расіі таго часу **Бібікава** ў кантэксце аўтарскай характарыстыкі актуалізуе сваё этымалагічнае значэнне ў фразеалагізме **біць бібікі** (разм. неадабр. Ужыв. Пры дзейн са знач асобы. Гультаяваць, займацца пустымі справамі [4, 93]: *Так званыя “вярышкі грамадства”, разбэшчаныя наскрозь, звар’яцелыя ад выраджэння, тупыя, кіравалі людзьмі, якія ва ўсіх адносінах былі вышэйшыя і лепшыя за іх. Унутранымі справамі Расіі тры гады кіраваў Бібікаў, адзін з найбольшых містыкаў таго часу: ён рэгулярна на начах выклікаў дух нябожчыка сына, які памёр у Дрэздэне, і нібы гутарыў з ім ...* [3, 227]. Не менш яскравую актуалізацыю свайго этымалагічнага значэння атрымала і прозвішча **Растоўцаў** (ад рускага *ростовщик* (бел. ліхвар) – “чалавек, які дае грошы ў доўг і бярэ вельмі высокія працэнты за іх” [5, 320]: *... Яшчэ раней імператар даручыў генерал-ад’ютанту Якаву Растоўцаву, што падаў калісьці сваю прапанову¹ адмены кіраваць падрыхтоўкай рэформы* (¹Ліквідацыя абавязковых адносін, добраахвотны і бестэрміновы, не абмежаваны часам, выкуп, фінансавая садзейнічанне ўрада выкупным аперацыям, а адсюль вотчынная ўлада – да заключнай выкупной здзелкі. Пры крэдытах такі метада быў значна больш выгадны для землеўласнікаў, чым абавязковыя адносіны) [3, 226] *... ён [Растоўцаў] трымаў сябе так, быццам быў бессмяротны, і імкнуўся як мага хутчэй здзеці сабе і тысячам такіх, як сам, усё, што магчыма – і больш за гэта – з народа, які “высочайше доверили” яму* [3, 228]. Вызначальную ролю ў характарыстыцы яшчэ аднаго рэальна-гістарычнага персанажа **Мікалая Мураўёва** адыгралі спецыфічныя антрапанімічныя мадэлі: “прозвішча з прыдаткам”: *... устрывожаны і ўражаны да глыбіні душы, Пуцята зрабіў даклад ... Мураўёву-вешальніку ...* [3, 230] і “поўнае асабовае імя з прыдаткам”: *... грамадства, якое ўсё яшчэ не можа расхлябаць спадчыны Мікалая-душыцеля* [3, 90] (Граф М.Мураўёў быў губернатарам магілёўскім у 1823/31 гг. Ён арганізаваў хуткае падаўленне паўстання ў 1831 г. [3, 30]).

Прыведзеныя вышэй прыклады пераканаўча сведчаць, што гістарычныя раманісты, у тым ліку і Ул. Караткевіч, дастаткова ўдала карыстаюцца прыёмам своеасаблівай “мастацкай этымалогіі” імені ці прозвішча героя, не адыходзячы пры тлумачэнні оніма ад гістарычнай рэальнасці, захоўваючы дакладнасць фактаў, адлюстраваных у гістарычных крыніцах, разам з тым, падкрэсліваючы ў пэўным вобразе мастацкую дэталю, якая ўспрымаецца як матывавальная аснова намінацыі.

З псіхалагічнай пранікліваасцю і талентам мастака Ул. Караткевіч знаёміць чытача і з іншымі рэальна-гістарычнымі асобамі, даючы ім пэўную партрэтную характарыстыку, у якой увасабляў сваё ўяўленне пра людзей розных характараў: *... стаяў хлопец, можа, на нейкі год старэйшы за Алеся, невысокі, каржакаваты, з цёмна-русымі прыгожымі валасамі. Рысы ў хлопца былі няправільныя, але буйныя і нават у чымсьці прыгожыя. Цяжкаватае падбароддзе, вялікі цвёрды рот. Жарсткаваты няправільны нос. З тысяч і тысяч людзей, па адной толькі форме носа з крутымі ноздрамі, Алеся заўсёды назнаў бы ў ім мясцовага, тутэйшага* [2, 273]. Вось так некалькімі штырхамі аўтар малюе вобраз **Кастуся Каліноўскага** – мясцовага, тутэйшага, беларуса, у якім сумяшчаецца ўсё: ад “няправільнасці” да прыгажосці і наадварот. Пасля партрэтных назіранняў пісьменнік праводзіць непасрэднае знаёмства персанажаў, найчасцей ужываючы пры гэтым двухчленную антрапамадэль “поўнае асабовае імя + прозвішча”, якая характэрна для іменавання як маладых персанажаў (пры павазе да іх), так і сталага ўзросту. У працэсе далейшых узаемаадносін паміж персанажамі ў пэўнай сітуацыі аўтар актыўна ўводзіць у тэкст і адначленныя антрапамадэлі “прозвішча” і “поўнае асабовае імя”: **Каліноўскі, Кастусь**. Аналагічны характар пранікнення ў твор імёнаў і іншых дзейных гістарычных персанажаў: **Віктар Каліноўскі, Віктар** (археограф, адзін з кіраўнікоў рэвалюцыйнай арганізацыі ў Пецярбурзе ў 1858 – 1862 гадах, старэйшы брат К.Каліноўскага), **Адам-Ганорыя Кіркор, Кіркор** (этнограф, археолаг, публіцыст, выдавец, гісторык, грамадскі дзеяч. Належаў да небагатага беларускага шляхецкага роду татарскага паходжання), **Зыгмунт Серакоўскі, Серакоўскі, Зыгмунт** (блізкі сябар Чарнышэўскага, вопытны і заслужаны вайсковец, ён узяў на сябе ў 1863 годзе ваеннае кіраўніцтва літоўскімі паўстанцамі), **Валерый Урублеўскі** (адважны кіраўнік паўстанцаў Гродзеншчыны, а потым Падляшша і Любліншчыны), **Юзаф Ямант** (быў сакратаром Кастуся Каліноўскага, кватэра Ямантаў на Ратушнай плошчы была сапраўдным штабам Каліноўскага ў Вільні).

Акрамя дзейных гістарычных персанажаў у рамане шмат імёнаў гістарычных асоб, згаданых у творы або ўжытых у тэксце для разнастайных параўнанняў, у пераносным значэнні, паколькі ў такой ролі ў тэкст звычайна ўводзяцца імёны, якія валодаюць пэўным узуральным значэннем з улікам агульнавядомасці на ўзроўні мовы. Ул. Караткевіч уводзіць у раман цэлую галерэю імёнаў гістарычных асоб, якія служаць для стварэння каларыту пэўнай эпохі і вызначэння мяжы інтарэсаў дзейных персанажаў твора, сярод іх імёны легендарных і гістарычных беларускіх герояў-паўстанцаў **Ваўкалака, Машэка, Вашчыла, Ляўшун, Сымон-аршанеці** іншыя, імёны грамадскіх дзеячаў, людзей мастацтва: **Кірыла Тураўскі, Сымон Будны, Баршчэўскі, Напалеон, Лермантаў, Цютчаў, Гогаль, Бунін, Моцарт, Глінка, Бах, Манюшка** і шмат іншых. Імёны агульнавядомых гістарычных асоб, якія валодаюць дастатковымі канатацыямі, здольныя служыць для выражэння пэўных комплексаў ідэй і эмоцый аўтара. Сапраўды, гэта не толькі імёны канкрэтных людзей, якія жылі ў пэўную эпоху, бо яны яшчэ канататыўна маюць значэнне “цікавыя, творчыя і перадавыя людзі свайго часу”, і тое, што дзейныя персанажы рамана пэўным чынам цікавіліся імі, ускосна характарызуе і іх саміх: ім былі вядомыя перадавыя ідэі часу.

Акрамя рэальна-гістарычных імёнаў у рамане “Каласы пад сярпом тваім” вялікая колькасць антрапонімаў, створаных самім аўтарам па ўзоры адлюстраванага часу ці падабраных з лексікаграфічных

крыніц для іменавання вымышленых персанажаў. Такі антрапанімічны матэрыял можа стаць прадметам асобнага навуковага назірання і, безумоўна, прывядзе да пэўных высноў.

Прааналізаваны вышэй матэрыял сведчыць, што антрапанімічныя сродкі, з'яўляючыся часткай анамастычнай прасторы мастацкага твора на гістарычную тэму, служыць для ўзнаўлення гістарычнага каларыту. Письменнік імкнецца да мастацкай актуалізацыі этымалагічнай семантыкі гістарычных асоб, прытрымліваючыся гістарычнай рэальнасці і выказваючы аўтарскія адносіны да адлюстраванага.

Літаратура

1. Русецкі А. Уладзімір Караткевіч: праз гістрыю у сучаснасць: Нататкі літ. творчасці. Мн.: Маст. літ., 2000. С.58-59.
2. Караткевіч Ул. Збор твораў: У 8-і т. Т.4. Каласы пад сярпом тваім: Раман, Кн. 1. Мн., 1989.
3. Караткевіч Ул. Збор твораў: У 8-і т. Т.5. Каласы пад сярпом тваім: Раман. Кн. 2. Мн., 1989.
4. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т. Т.1. А – Л. Мн., 1993.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. 2-е выд. Мн., 1999.

В.А. Карпов

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ КАК СИСТЕМЫ

А для низкой жизни были числа,
как домашний, подъяремный скот,
потому что все оттенки смысла
умное число передает.

Н. Гумилев

Проверка гармонии алгеброй, а лингвистического исследования хотя бы числом, – со временем станет нормой. Тогда даже такое размытое пограничное понятие как “стиль” (лингвистика и литературоведение) предстанет как система своего рода. Для этого сегодня есть системно-философское и математическое обоснование. И этот доклад – еще одна попытка внести строгость и точность в представление о стиле как системе. При доказательстве системности стиля я воспользуюсь некоторыми количественными и фактографическими данными предыдущих работ [1 и 3].

В 1995 году при подготовке лексической базы для компьютерного учебника белорусского языка сотрудники НИЛ теоретической и прикладной лингвистики ввели в компьютер 5 стилиевых частотных словарей (авторы Можейко Н.С. и Супрун А.Е.). Объем всех пяти словарей до анализа и обработки составил 105927 слов.

Гипотетически предполагалось, что лексика стилей должна пересекаться, т.е. какая-то лексема могла входить во все 5 стилей, какая-то в 4, 3, 2 стиля. И, наконец, каждый стиль должен иметь специфическую лексику, отмеченную в относящихся только к этому стилю текстах (специфика предполагает спектр особенностей от фонетических, морфологических до собственно лексических). Сегодня можно утверждать, что эта гипотеза базируется не столько на интуиции и опыте восприятия текстов, относящихся к разным стилям (от разговорного до научного), сколько на 3-х законах системной философии (законы соответствия, межсистемного сходства и межсистемной симметрии) [4, 29-30]. Если стиль – система своего рода – значит, должно быть и межсистемное межстилевое сходство, проявляющееся через симметрию совпадения, наложения.

Вторая гипотеза касалась поэтичности белорусского языка. Автору, родившемуся “там, где резной палисад”, после знакомства с белорусским языком настойчиво казалось, что этот язык – язык поэзии.

Третья гипотеза – интуитивно-практическая – касалась того, что совсем неточно, на мой взгляд, называют словом менталитет, а я бы назвал мировосприятием белорусского народа.

Все три гипотезы нашли свое подтверждение при логико-математическом подходе.

Теоретически же при этих условиях должно существовать 32 подмножества (26 подсистем сходств и 5 подсистем специфики при одной пустой подсистеме). Сравнение содержания файлов 5 словарей программой (Я.В. Карпов) позволило выделить на указанном объеме 30 подмножеств, учитывающих различные вхождения лексем. Нет только одной подсистемы, где проза, фольклор и поэзия должны пересекаться, при этом публицистика и разговорный стиль как подсистемы должны быть пусты. После этого наложения-сопоставления объем словаря сжался почти вдвое до 55460 единиц.

Количественные данные сведены в матрицу, где стили имеют следующие обозначения – художественная проза (Пр), публицистика (Пу), устное народное творчество (У), разговорный (Р) и поэзия (По). После плюс-минусовых кодов подсистем идут четыре столбца числовых показателей, характеризующих своеобразие каждой подсистемы с точки зрения высокой и низкой частотности. Расшифровка заголовков столбцов матрицы следующая. Столбец “общие лексеммы” представляет числа слов общих для всех пяти, четырех, трех, двух (суммарные данные) стилей и в конце представляет число слов специфических для одного стиля. Второй столбец “максимальная частота” содержит данные по

встречаемости наиболее употребительного слова. Третий столбец представляет предельные минимумы, допустим, (1 + 1 + 1 + 1 + 1 = 5), т.е. слово отмечено по 1 разу в каждом стиле. Это хороший показатель, который увязывается со следующим столбцом “число слов с минимальной частотой” (в первой строке таких слов 5).

Матрица 1. Дифференциально-частотный словарь пяти стилей

	Пр	Пу	У	Р	По	Общих лексем	Макс. частота	Мин. допустим. частота	Слов с мин. частотой
1	+	+	+	+	+	3627	51800	5	5
2	-	+	+	+	+	324	1053	4	6
3	+	+	+	+	-	350	460	4	9
4	+	+	+	-	+	461	2088	4	7
5	+	-	+	+	+	1422	5904	4	30
6	+	+	-	+	+	1687	4889	4	23
7	+	-	+	-	+	-	-	3	-
8	+	+	+	-	-	130	42	3	19
9	-	+	+	+	-	140	390	3	12
10	-	+	+	-	+	184	59	3	22
11	-	+	-	+	+	471	237	3	51
12	+	-	+	+	-	561	272	3	64
13	-	-	+	+	+	686	156	3	60
14	+	+	-	+	-	760	429	3	63
15	+	-	-	+	+	934	713	3	111
16	+	+	-	-	+	1033	177	3	89
17	-	+	+	-	-	182	231	2	77
18	+	-	+	-	-	543	61	2	172
19	-	+	-	+	-	766	157	2	221
20	+	-	-	+	-	905	105	2	480
21	-	-	-	+	+	952	164	2	363
22	-	+	-	-	+	1031	143	2	290
23	+	+	-	-	-	1037	340	2	301
24	-	-	+	-	+	1073	91	2	302
25	-	-	+	+	-	1248	93	2	316
26	+	-	-	-	+	1824	40	2	604
27	-	-	-	+	-	5164	253	1	3934
28	+	-	-	-	-	5434	81	1	4264
29	-	+	-	-	-	5864	300	1	3476
30	-	-	-	-	+	7892	264	1	5920
31	-	-	+	-	-	8865	142	1	5507
32	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Подсистема 1 зона общности всех пяти стилей – это зона стабильности, предположительно она должна содержать: а) служебные слова – предлоги, частицы, союзы – эти своеобразные языковые “шайбочки”, “винтики”, “гаечки” и пр. без которых в текстах любого стиля нам не собрать словосочетания или предложения как единицы более высокого уровня; б) местоимения – т.к. в любом стиле есть говорящий... в). многозначные слова и слова с наиболее абстрактной, нейтральной семантикой, что позволяет их использование в конкретном стиле в одном из значений. Анализ лишь первой десятки самых частых слов в каждом отдельном стиле убедительно доказывает эту гипотезу. Эти данные сведены в таблицу, где произведено частеречное выравнивание, нарушающее ранговую частоту, но показывающее даже без частот специфику внутри общности.

Таблица 1. Частеречный состав первой десятки слов зоны общности

№	проза	публ.	устн. нар. тв.	разгов.	поэзия
1	ён	ён	ён	ён	ён
2	І	і	і	і	і
3	у (ў)	у (ў)	у (ў)	у (ў)	у (ў)
4	не	не	не	не	не
5	на	на	на	на	на
6	я	гэты (гэта)	я (мы)	я (мы)	я (мы)

7	з	з	з	ты (вы)	з
8	быць	быць	ты (вы)	быць	ты (вы)
9	а	які	а	а	а
10	што (злуч.)	увесь	да	гэты (гэта)	як

Косвенно о подсистеме 1 можно судить по данным Частотного словаря русского языка объемом около 40 000 слов, полученных на текстах объемом свыше одного миллиона словоупотреблений. Там первые 10 слов (0,025 всего словника) покрывают 192777 словоупотреблений (18. 25 % всех словоупотреблений), первые 100 слов (0, 254 словника) покрывают 436 949 словоупотреблений (41.36 % всех словоупотреблений), первая тысяча слов (2.54 % словника) покрывает 712 552 словоупотреблений (67,46 % всех словоупотреблений) [5, 924]. Как видим, 3627 слов от словаря мощностью в 55460 единиц составляют менее 10 процентов и это ядро должно перекрывать уже значительно больший, чем 67 процент словоупотреблений в текстах разных стилей.

Что же мы находим в этом ядре среди авторсемантических слов? Ограничимся 10-15 примерами, следующих по убыванию частоты в каждой части речи:

1. Существительные (*год* 3366, *дзень* 2836, *людзі* 2790, *рука* 2437, *час* 2400, *зямля* 2254, *пан* 2288, *чалавек* 2206, *раз* 2133, *вока* 1875, *хата* 1820, *лес* 1814, *дзіця* 1728, *поле* 1661, *сэрца* 1498);

2. Глаголы (*быць* 17301, *ісці* 3637, *пайсці* 3289, *сказаць* 3203, *казаць* 3102, *магчы* 2850, *ведаць* 2677, *даць* 2469, *жыць* 2314, *хацець* 2282, *стаць* 2169, *гаварыць* 2018, *бачыць* 1980, *прыйсці* 1830, *хадзіць* 1774);

3. Прилагательные (*новы* 1756, *кожны* 1706, *добры* 1702, *малады* 1586, *вялікі* 1520, *іныя* 1282, *стары* 1127, *белы* 987, *савецкі* 931, *родны* 920, *зялёны* 744, *чорны* 695, *чырвоны* 684, *цэлы* 633, *малы* 632, *беларускі* 604);

4. Наречия (*цяпер* 2640, *тады* 1811, *добра* 1521, *зноў* 1405, *вельмі* 1127, *сёння* 1008, *зусім* 771, *многа* 738, *разам* 673, *зараз* 627, *ніколі* 590, *проста* 578, *рана* 577, *сюды* 575, *далей* 573);

5. Числительные (*адзін* 5149, *два* 1905, *першы* 1832, *тысяча* 1591, *тры* 1375, *дваццаць* 819, *пяць* 755, *трэці* 643, *чатыры* 578, *сорак* 439, *дзсяць* 388, *трыццаць* 371, *семдзсят* 303, *шэсць* 286, *мільён* 278).

Какой простор открывают эти данные для построения точной и строгой концептуальной картины “БЕЛАРУСЫ” даже по отрывочным данным 5 стилей: это – *люди, хорошо живущие сегодня во времени-пространстве (на своей земле), где находятся их лес-поле-хата. Они – добрыя-великие, молодые и старые, они все видят, знают и отдают свое сердце детям* – очень значащие слова... И это еще одно новое фундаментальное направление дальнейшего исследования материала стилового дифференциального словаря (начальная гипотеза 3).

Подсистемы 2 – 6 представляют первую ослабленную зону варьетета, который на количественном уровне уже есть в зоне общности, где количество переходит в качество. Подсистемы 7 – 16 и 17 – 26 представляют также еще более ослабленные подзоны варьетета, переходя в подсистемах 27 – 31 в зону специфики.

Суммарно специфика составляет 33219 слов. Это более половины от мощности всего словаря. И это значимо, т.к. внутри стиля есть своеобразные собственные “ядра стилей”, а слова с частотой 1 – 5 представляют их собственную периферию. Представлю предельно кратко наполнение подсистем специфики конкретными примерами.

Специфика художественной прозы составляет 5434 слова (*належыць* 27, *ух!* 16, *перанятыць* 15, *парушыць* 13, *расчалка* 12, *начштаба* 12, *выйсце* 12, “*час ад часу*” 11, *разглядваючы* 11, *падміргнуць* 11, *няўпэўнена* 11, *даверца* 11).

Специфика публицистики представлена 5864 словами (*КПСС* 300, *эканамічны* 221, *БССР* 123, *восемсот* 102, *кангрэс* 96, *імперыялізм* 92, *пяцідзсяцігоддзе* 80, *масавы* 79, *укараненне* 78, *ААН* 77, *прагрэсіўны* 71, *міралюбівы* 71, *правядзенне* 70, *фонд* 63, *забеспячэнне* 63).

Специфика устного народного творчества составляет 8865 слов (*каляда* 142, *люлі-люлі-люлі* 94, *дай* 81, *люлі-люлі* 77, *выбіраці* 68, *пападдзя* 65, *піці* 63, *а-а* 63, *біці* 62, *сячы* 62, *гулец* 54, *шуба* 47, *анно ‘толькі’* 44, *пісар* 43, *жаці* 43).

Специфика разговорной речи представлена 5164 словами (*стары* 253, *галаўны* 86, *бывала* 83, *неўміручасць* 45, *алі* 26, *дзсяты* 24, *усяроўна* 16, *рада* 16, *маёўка* 16, *напрадаваць* 15, *э-э-э* 14, *перагіб* 12).

Специфика поэзии составляет 7892 слова (*нямака* 70, *мёртвы* 51, *жаўрук* 49, *гоні* 42, *днём* 40, *поўня* 38, *любая* 37, *высь* 31, *каханая* 27, *святальны* 25, *прарасці* 25, *грымота* 25, *прамяністы* 24, *строма* 23, *сплыць* 21, *мінулае* 19, *многія* 18, *гаючы* 18, *увысь* 17, *сяжына* 17, *пупышка* 16, *навальнічны* 16, *лістота* 16, *замець* 16, *спачын* 15, *пуціна* 15). Видно, что специфика каждого из стилей связана со всем комплексом языковых явлений. Так, аббревиатуры часты в публицистике, но там практически невозможны междометия, характерные для художественной прозы, устного народного творчества и разговорного стиля. Произносительные варианты являются особенностью разговорной речи, а глаголы двусложные вместо односложных (ср. *біці* и *біць*, *жаці* и *жаць* и т.п.) отмечены в устном народном творчестве, связанном с ритмом и рифмой.

Проверку на то, что выделение стилей и межстилевой лексики имеет под собой строгую математическую основу, легко сделать построив вероятностную модель явления.

С точки зрения теории вероятности априорно количественное наполнение всех подсистем мы можем считать только равновероятным при равных объемах текстов выборки. При 32 подсистемах мы имеем 6 макросостояний, которые могут иметь микросостояния. Подсистемы 1 и 32 имеют макросостояния равные микросостояниям. Макросостояния 2 и 5 имеют по 5 микросостояний (подсистемы 2 – 6 и 27 – 31), а макросостояния 3 и 4 включают по 10 микросостояний (подсистемы 7 – 16 и 17 – 26). Шестое макросостояние и микросостояния у нас пусты – их наполнения равны нулю. Исключив его из расчетов, получаем вероятность 1/31 для любого микросостояния. В числовом выражении 1/31 от объема сжатого словаря 5-ти стилей в 55460 слов будет составлять 1789 слов. С вероятностной моделью детально можно ознакомиться в указанных предыдущих работах [см. 1 и 3]. Здесь мы приведем лишь данные о количественном наполнении модели.

Таблица 2. Данные вероятности и реальности

1/31	5/31	10/31	10/31	5/31		их вероятные доли
1789	8945	17890	17890	8945		вероятно-числовые доли
3627	4244	4899	9561	33219		их реальные данные
+ 2.02	- 0.47	- 0.27	- 0.53	+ 3.71		превышение/уменьшение

Как видим из данных, теоретическая вероятность и реальное наполнение подсистем вступают в противоречия. Чтобы разобраться в них, построим систему противоречий “вероятность : реальность” в виде двухмерного куба, где В означает вероятные данные, а Р – реальные данные, “+” означает равное и больше, а “-” означает неравное и меньше.

Соотношение вероятностных и реальных данных в подсистемах оказалось следующим. Подсистема 1 должна представлять данные, где вероятность события соответствует реальности, что указывает на равновесность данной системы, ее строгую детерминированность. В нашем случае эта подсистема пуста. Значит, лексическая система языка является **неравновесной** (должна состоять из различного рода подсистем), что мы и имеем в реальности. А этот факт **однозначно** указывает на динамику системы. Подсистема 2 представляет данные, где вероятность превышает реальные данные. У нас это макросостояния 2, 3 и 4. Подсистема 3 представляет превышение реальных данных над вероятностными. У нас это макросостояния 1 и 5. Подсистема 4 представляет отрицательное согласие вероятности события и реальности. У нас это подсистема 32, где не ожидалось слов, которые бы не относились ни к одному стилю, т.к. любое новое слово, входящее в систему языка, должно автоматически попадать в одну из подсистем. Так, любой новый термин, допустим, физический, сначала попадает именно в свою подсистему физической терминологии, или, если шире, в подсистему научной лексики. Далее он может входить в другие терминологии, становясь более общим, и постепенно подниматься вверх, входя в другие подсистемы, что означает его уход из подсистемы специфики.

Плюсовые макросостояния-подсистемы 1 и 5 доказывают три фундаментальных лингвистических положения, характеризующих любое явление:

1) существования в языке-системе “ядра” лексики (подсистема 1), которое не имеет оппозиции, а, значит, является нейтральным по отношению к любому стилю (макросостояние 1). Объем этой подсистемы в сравнении с другими не столь велик (3627), но это количество в 2 раза превышает вероятность, которую мы до опыта могли предполагать только как равную; 2) существование в языке-системе обширной переходной зоны, состоящей из 3-х подзон варьетета (подсистемы 7 – 26), где видны три разнонаправленные тенденции: стремление к общности (2 – 6), стремление к устойчивости (7 – 16) и стремление к унификации (17 – 26); 3) существование в системе языка специфической лексики, создающей непересекающиеся подмножества, или собственную лексику конкретных языковых стилей. Превышение над вероятностью почти в 4 раза (3.71), т.е. почти в 2 раза больше, чем у “ядра” лексики.

Макросостояния 2, 3, 4, показывающие различные степени сходств подсистем, иллюстрируют следующую динамику:

а) подсистемы с 4-мя плюсами и 1-им минусом (сходств больше, чем различий) стремятся к вероятностным данным, что означает факт поддержки ядра периферией и указывает на взаимосвязи и взаимодействия в рамках целостной системы лексики;

б) подмножества с 3-мя плюсами и 2-мя минусами, где сходств также пока больше, чем различий, уже меньше поддерживают ядро системы, не случайно среди подсистем этого макросостояния уже есть пустая подсистема - микросостояние 7;

в) подмножества с 2-мя плюсами и 3-мя минусами демонстрируют переход к подсистемам специфики уменьшением реальных данных над вероятием, показывая, что сходство (пересечения) начинают вырождаться в специфику (непересечения).

Вывод: с позиций теории вероятности на уровне лексики доказаны:

1) правомерность интуитивного выделения в языке-системе 5-ти указанных стилей;

2) количественные неравенства, которые при анализе конкретной лексики обнаруживают качественные отличия в виде новых количественных преобладаний типа оппозиций “свое :

заимствованное”, “одни морфемы : другие морфемы”, “одна фоносема лексемы : другая фоносема лексемы” в терминах гласных и согласных и т.п.;

3) связность подсистем, динамика их развития и переходов из одной в другую.

Гипотеза 2 о поэтичности белорусского языка доказывается следующими фактами, представленными в таблице 3.

Таблица 3. Соотношение объема отдельного словаря и специфики

	проза	публицистика	устное нар.тв-во	разговорный	поэзия	
1	21754	18319	21000	20351	24629	мощность
2	5434	5864	8865	5164	7892	специфика
3	1789	1789	1789	1789	1789	вероятие
4	16320	11455	12135	15184	16737	пересеч-я

О чем говорят эти сухие числа? Данные второй строки показывают, что в основе белорусского языка лежат устное народное творчество и... поэзия, превышающие вероятие почти в 4 раза, тогда как специфика остальных превышает в 3 раза.

При втором месте по объему специфики поэзия отдала в общестилевую «копилку» больше всего, что видно из четвертой строки таблицы 3.

Тот же результат виден при пересечении двух стилей: поэзия – проза 1 место (есть связь с жизнью), поэзия – устное народное творчество 3 место (близость к истокам!), поэзия – публицистика 5 место (гражданская лирика) из 10 возможных. Пересечения поэзии с двумя иными стилями показывает, что опять поэзия в 3-х случаях из 10 впереди: поэзия-проза-публицистика (1 место), поэзия-проза-разговорный стиль (2 место), поэзия-разговорный стиль-устное народное творчество (4 место). И по пересечениям четырех стилей 3 “медальных” места и одно призовое из 5 достаются поэзии: поэзия-разговорный-публицистика-проза (1 место), поэзия-разговорный-проза-устное народное творчество 2, поэзия-публицистика-проза-устное народное творчество (3).

Как видите, число позволило нам доказать маркированность, внутреннюю неявную поэтичность белорусского языка по первым местам, где обязательно оказывается поэзия.

Вместо сухого заключения, где опять надо в деталях показывать, что инструментарий в виде матриц-классификаторов и матрицы вероятности несложны и могут использоваться в любых работах по языку, я закончу стихами:

Число бесстрастно, но какую страсть
мы видим в жизни, равной единице,
делимой на мгновения, страницы...,
где только слову отдается власть.

Литература

1. Карпов В.А. Дифференциально-частотный стилевой словарь белорусского языка // Письменник – мова – стиль. Тэз. дакл. і павед. міжнар. навук. канф., прысв. 70-годдзюпраф. Л.М. Шакуна. Мн., 1996.
2. Карпов В.А. Текст о тексте в тексте. Язык и социум // Матер. VI Междун. научн. конф. Ч. II. Мн.: 2004. С.40-48.
3. Карпаў Уладзімір. Слоўнік пяці стыляў беларускай мовы // Роднае слова. №9. С.51-54.
4. Урманцев Ю.А. Девять плюс один этюд о системной философии. М.: Современные тетради, 2001.
5. Частотный словарь русского языка. Под редакцией Л.Н. Засориной. М.: Русский язык, 1977.

Т.І. Куррэва

СЕМАНТЫЧНЫЯ І СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ СКЛАДАНАСАСТАЎНЫХ ПРЫНАЗОЎНИКАВЫХ ЗВАРОТАЎ У МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ

Для больш поўнай характарыстыкі такой з’явы, як утварэнне і ўжыванне новых прыназоўнікаў, т. зв. складанасастаўных прыназоўнікавых зваротаў [1, 8], іх ролі ў мастацкім творы былі прааналізаваны адпаведныя тэксты. Крыніцамі збору матэрыялу паслужылі аповесці і апавяданні В. Быкава, К. Чорнага, І. Чыгрынава, І. Навуменкі.

У прозе К.Чорнага найбольш пашыранымі з’яўляюцца прыназоўнікі, што выражаюць прасторавыя адносіны. Яны прадстаўлены адзінкамі з параметрычнымі назоўнікамі *месца, перад, сярэдзіна, канец, бок, край, глыбіня, бераг, бляск*. Прыназоўнікі, утвораныя пры дапамозе прадстаўленых назоўнікаў, указваюць на: лакалізаванасць аб’екта, прадмета ў прасторы (*Дзядзька Язэп стаў у варотах і глядзіць на пажоўклую траву перад гумном... Гэта тады брат цыганскае дзяўчыны стаяў на беразе рэчкі. Быў ён [жах] у бляску сонца і ў трывожным шуме жыта*); становішча аб’ектаў ў адносінах адзін да аднаго (*Тады ён, невядома дзеля чаго,*

сказаў **ў бок Мікіткі** – *Хоць бы агонь ў лампе прыкруціць трохі.*); здольнасць аб'ектаў мець параметры: аб'ём, глыбіню, шырыню, даўжыню (*Амелька адплыў на сярэдзіну ракі, прытыніўся і стаў глядзець на ваду. І тады прытомнілася самае важнае, што ўсё рупіла неяк несвядома, знаходзілася недзе ў глыбіні істоты...*).

Другую па-колькасці групу складаюць ССПЗ, што абазначаюць тэмпаральныя адносіны: *у час, у хвіліны, да пачатак, у канцы, у працэсе, у такт.*

Назоўнік *час* з'яўляецца найбольш агульным у абазначэнні тэмпаральных адносінаў. Канструкцыя *ў час* абазначае перыяд, адрэзак, адзначаныя нейкім здарэннем або звязаныя з жыццём ці дзейнасцю каго-небудзь (*Шкода вельмі стала нечага, і адчуў Андрэй вялікі смутак па тым харакстве, якое бачыў тады вечарам у час скокаў цыганкі...*).

Для ўказання на пэўны адрэзак часу, на працяглае, незакончанае дзеянне ўжываюцца канструкцыі *ў хвіліны, у працэсе* (*Цяпер часам, у хвіліны бур і вострых пакут духу, я думаю так... Можжа гэтая агульнасць з'явілася ў працэсе жыцця.*).

“Фазавыя” назоўнікі *пачатак, канец* з'яўляюцца “стрыжневымі” кампанентамі канструкцый, дзе дзеянне лакалізуецца ў часе і характарызуе яго структуру (*Можжа быць, – сказаў ён з пачуццём блізім да пачатку злосці.*).

Сярод складанасастаўных прыназоўнікавых зваротаў (ССПЗ) вылучаецца ССПЗ *у канцы*. Прыназоўнік з'яўляецца агульным сегментам у абазначэнні розных відаў адносінаў, у прыватнасці прасторавых і тэмпаральных. У адным выпадку ССПЗ *у канцы* ўжываецца для абазначэння месца аб'екта (*Ясна свяціўся ў канцы вуліцы клуб*), а ў другім абазначае час дзеяння (*Будка парома была змайстравана яшчэ ў канцы лета з бярозавых дубцоў*).

ССПЗ *у такт* абазначае рытм руху, дадатковага дзеяння, якое адбываецца сінхронна з асноўным дзеяннем (*І яшчэ навялічвалі гэтыя адчуванні дзяўчыны словы, якія яна неяк гаварыла часта ў такт свайго танца...*).

Значна меншая па-колькасці група ССПЗ, што ўжываюцца для абазначэння сацыяльнага статусу, становішча асобы і сувязей у грамадстве. Група прадстаўлена прыназоўнікамі *пад кіраўніцтвам, у ролі, пад сцягам, у адказ на* (*А заду за імі беглі яшчэ «штацкія» хлапчкі пад кіраўніцтвам Юзіка Юзікава... Каля стала стаяў настаўнік у ролі рэжысёра, махаў рукой і нешта раскаваў. Усе тыя, што самі працуюць, – гаварыў прамоўца, злучыўшыся, пад сцягам камунізма, арганізуюць вялікую сілу...*).

Грунтуючыся на лексічным значэнні імя *выгляд*, якое замацавалася ў свядомасці носьбітаў як “знешнасць, вонкавае аблічча, стан” [4, 122], утварыўся прыназоўнік *у выглядзе* (*Ведама, цяжка, – адказаў жабрак з выглядам чалавека, які мала цікавіцца – лёгка яму ці цяжка*). Прыназоўнікавая канструкцыя з'яўляецца інструментам параўнання.

Такім чынам, проза К. Чорнага характарызуецца наяўнасцю груп ССПЗ, што абазначаюць прасторавыя, часавыя адносіны, а таксама сацыяльны статус і становішча асобы ў грамадстве.

У творах В. Быкава новыя прыназоўнікі прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі: *на працягу, у часе, за час, з прычыны, у адносінах да, у дачыненні да, на чале з, у якасці*. Яны ўтвараюць групы ССПЗ, што выражаюць прасторавыя, часавыя, прычынныя адносіны, указваюць на сацыяльны статус асобы (*За час вайны ён і не падумаў пра магчымасць іншае смерці, чым ад асколка ці кулі... Апынуўшыся ў палоне, былы камбат вызваляў яго ад усіх абавязкаў у адносінах да сябе. Баба Хвядора вельмі сачыла і за імі – малымі, і пасля, як падраслі, – каб не было якой несправядлівасці ў дачыненні да іншых, малодшых.... У якасці заложнікаў яны не дадуць яму ашукаць немцаў*).

Творы І. Чыгрынава найбольш насычаны ССПЗ, што абазначаюць прасторавыя адносіны. Акрамя звыклых канструкцый *у сярэдзіне, на сярэдзіне, у бок, у глыб, у глыбіні, на паверхні, на беразе, на краі, за край, на ўскрайне, на ўскрайку, на дне, на скрыжаванні*, якія ўказваюць на локус або параметры аб'екта ў прасторы, сустракаюцца прыназоўнікі тыпу *ў галаве, на выхадзе з, на захад ад, на фоне*, што прыблізна або дакладна называюць месца або ўказваюць геаграфічныя каардынаты (*На скрыжаванне вуліц выплыў у галаве пярэтай калоны піянерскі сцяг з сілуэтам Леніна на чырвоным палотнішчы. Фронт тады стаяў кіламетраў за сто на захад ад вёскі – на беларускай Проні. Ужо на выхадзе з вёскі, якраз на тым месцы, дзе раней стаяў замішлы крыж, яе раптам аклікнулі. Над зямлёю, на фоне чорнага неба, лунаў Андрэй заграбаючы рукамі густое паветра*).

У канструкцыях *на сконе* (*У Бары Андрэй вяртаўся на сконе дня*), *да ўсходу* (*На гэтай станцыі пасажырскі поезд Ленінград – Марыупаль спыняўся двойчы: з Ленінграда ўранні заўсёды да ўсходу сонца, з Марыупаля ўвечары*), *перад заходам* (*Мне гаварыў пра гэта Мікола, калі перад заходам сонца праводзіў суды, на грыву, якую цыганы выбралі пад свой табар*) выявілася больш цесная сувязь паміж прыназоўнікам і залежным кампанентам, бо *ўсход і захад* – гэта характарыстыка толькі сонца, а лексема *скон* (сканчэнне) з'яўляецца параметрам назоўнікаў *дзень, жыццё* [4, 604].

Трэція па велічыні групай з'яўляецца група ССПЗ са значэннем сацыяльнага статусу і стасункаў у грамадстве. У яе ўваходзяць такія прыназоўнікі, як *на чале з, на загаду, за званне, пад прыкрыццём* (*Багацеі стварылі на чале з местачковымі ээрамі. Па загаду Леніна нам выдалі кажухі, валёнкі, шапкі-вушанкі. Бригада змагаецца за званне бригады камуністычнай працы. Нарэшце недзе за Белай Дубровай камандаванне, пад прыкрыццём “кацюш” пераправіла цераз Беседзь танкавую бригаду...*).

Вылучаюцца адзінкавыя прыклады ССПЗ *пры дапамозе* са значэннем “садзейнічанне каму-н. у чым-н.” [4, 767], *у дадатак да, са значэннем* “тое, што прыбаўляецца да чаго-н.” [4, 165]: *Пацягнуш за*

шнурок — *і пры дапамозе спецыяльнай спружыны запалка сама чыркае аб карабок і падпальвае спірт. Гэтая віртуозная прадуманасць кожнай дэталі, у дадатак да заведама найўнага — з нашага цяперашняга пункту погляду,—тэхнічнага матэрыялу і прымушае пакланяцца забытаму генію інжынера Андрэ.*

Найбольшая колькасць ССПЗ сустракаецца ў аповесцях і апавяданнях І. Навуменкі. Дамінуючую групу складаюць ССПЗ са значэннем прасторавых адносінаў. Да названых прыназоўнікаў належаць такія канструкцыі, як *на прасторах, у межах, за межамі, у галаве, на край, на ўскрайку, з вышыні, у напрамку да, у напрамку, у цэнтры, у глыбіні, у канцы, на ўзбочыне, у засені, з dna, на рог, ля падножжжа, на развілку, на ўзмежку з, на вечку (Калі выйшлі на рог вуліцы, звярнуўшы да новага, з добрых сасновых бяверняў дома ляснічага, трапіўся насустрач Пухцін... Пакуль яна, па-жураўлінаму падцяўшы нагу, стаяла ў будачцы, ён адышоўся, купіў у зялёным ларку на развілку вуліцы пачак папярос і бутэльку гарэлкі... Трэба было напісаць нейкія словы на вечку табакеркі, каб Косця не забываў свайго класа і свайго гарадка. Ён заўсёды дрэмле ў кустах, на ўзмежку з полем, і ўцякае заўсёды ў поле.)*

Сярод прыназоўнікаў вылучаюцца і ССПЗ, што, абазначаючы прасторавыя адносіны, ужываюцца са значэннем тэмпаральных адносінаў (*У тую самую хвіліну, калі я, здавалася, быў на парозе да вернай перамогі, паяўлялася кватарантка і падымала Пеку ад шахматнай дошкі. Паветра напоена той празрыстасцю і чысцінёй, якая толькі і бывае на схіле гарачага лета. Такая яна вельмі падобная на тую далёкую студэнтакчу, якая спаткалася на сцяжыніцы юнацтва.)*

ССПЗ са значэннем часавых адносінаў характарызуюцца семантычнай разнастайнасцю. Сустракаюцца “фазавыя” назоўнікі *пачатак, сярэдзіна, канец*, лексемы, што абазначаюць пэўны перыяд, адрэзак часу *хвіліны, перыяд (Рэзкі і фанатычны Раман-малодшы ў хвіліны разоражнення крычаў, што ў жылах яго суседа па ложку цячэ не кроў, а слізкая флегма. У перыяд адказных работ праводзім разлік штомесяц.)*, словы, якія ўжываюцца са значэннем ‘часавая мяжа якога-н. дзеяння, найменшая магчымая велічыня’ *приход, рубжж, прыезд (Да прыходу Веранікі самай прыгожай у класе лічылася Ліда Шашолка. Паход у начны чэрвеньскі лес ляжаў ужго на рубяжы той новай паласы жыцця, калі дзяцінства канчалася, а юнацтва яшчэ не надышло. Па прыездзе ў Дзеўкі я меціў кватараваць і сталавацца ў цёткі, стрыечнай матчынай сястры.)*

Назоўнік *час* прадстаўлены ССПЗ *за час, у час (За час адпачынку я нават на цыркулярах засумаваў. Адночы, яшчэ ў час канікулаў, мы рашылі праверыць сваю вытрымку на год.)*

У прыназоўнікавым ланцужку *на час* пасля адбываецца спалучэнне значэнняў простага прыназоўніка *за* ‘ўказвае на адлегласць да часовай мяжы’, назоўніка *час* ‘прамежак пэўнай адлегласці, у які што-н. адбываецца’, прыслоўя *пасля* ‘па заканчэнні, здзяйсненні чаго-н.’ (*І хоць на зямлі была вясна, хоць так прывабна расцвітаў бэз, мы трымаліся стойка, адкладваючы сардэчныя справы на час пасля вайны.)*

Наступная па колькасці група прыназоўнікаў, што ўжываецца са значэннем сацыяльнага статусу і стасункаў у грамадстве, напрыклад, *за сувязь, для сувязі з, ва ўладзе, на пасадзе, на грунце, у адносінах да, у гонар, на правах, у асобе, у адрас, па загаду, пад аховай*. Канструкцыі ўжываюцца пры ўказанні на службовае становішча, кваліфікацыю і г. д. (*Саўчанка тут быў ляснічым, але выйшаў на пенсію, застаўшыся на пасадзе бухгалтара. Па загаду каменданта на станцыі і каля школы спешина будаваліся дзоты. Старэйшыя браты на правах гасцей разважаюць з бацькам аб палітыцы і міжнародным становішчы.)*

У прозе І. Навуменкі назіраецца падрабязная дыферэнцыяцыя адносінаў, напрыклад, прадстаўлены колькасныя адносіны (*Па багаціі фарбаў, гукаў, пераходаў лес багацей за мора...)*, мэтавыя адносіны (*Дзве танкеткі, пушчаныя, відаць, у мэтах разведкі, падарваліся на мінах...)*, адносіны параўнання (*Кірылава няласка да навукі была дробяззю ў параўнанні з тым радасным, захапляючым, што прыносіў нам кожны ўрок.)*, адносіны дапамогі (*Да вайны ў мястэчку была электрычнасць, а цяпер яго жыхары нібы перавандравалі ў каменны век: яны асвятляюць сваё жытло пры дапамозе лучыны і валоўяга тлушчу.)*, адносіны проціпастаўлення (*У процівагу Міколу, у юнацтве Цішка быў больш сузіральнай натурай...)*, прычынныя адносіны (*Родныя бары і бярэзнікі ў залежнасці ад патрэбы маглі пераўтварыцца ў трапічныя зараснікі ці ў сібірскую тайгу.)*, адносіны падабенства (*Грунвальд нічым асаблівым не вызначаўся: крытыя чырвонай чарапіцай дамкі, загнутыя на манер падковы двары з мураванымі хлявамі і стадоламі.)*

Такім чынам, новыя прыназоўнікі ў сваёй большасці з’яўляюцца адной з характэрных рыс мастацкага стылю. Найчасцей сустракаюцца прыназоўнікі са значэннем прасторавых адносінаў, часавых адносінаў. Ядром групы “часавыя адносіны” з’яўляюцца назоўнікі, якія ўказваюць на канкрэтны момант часу, адрэзак часу або незакончанае працяглае дзеянне. Усе яны матывуюцца абстрактнымі назоўнікамі, і характарызуюць рэальныя часавыя адносіны. Сярод прааналізаваных прыназоўнікаў вылучаюцца канструкцыі са значэннем сацыяльнага статусу і стасункаў ў грамадстве. Яны, указваючы на адносіны “па вертыкалі”, характарызуюць сацыяльную мабільнасць індывідаў, акрэсліваюць службовае становішча асобы.

Сярод прадстаўленых аўтараў яасна вылучаюцца творы І. Навуменкі. Яны характарызуюцца максімальнай насычанасцю ССПЗ, багатым спектрам у выражэнні адносінаў з дапамогай новых прыназоўнікаў і стварэннем аўтарскіх неалагізмаў (*на вечку, з сілуэтам, на парозе да, на прыездзе ў і інш.)*

У ліку прааналізаваных канструкцый сустракаюцца чыстыя ССПЗ, за якімі трывала замацаваўся статус прыназоўнікаў (у якасці, у адносінах да, з прычыны і г. д.), у слоўніках яны ўжываюцца з паметай прыназ., у якасці прыназоўніка, у знач. прыназ.; “сумніўныя” ССПЗ, у якіх адбываецца сумяшчэнне семантычнай і службовай функцый (на фоне, на схіле, на манер, на вечку і пад.); а таксама прыназоўнікавыя ланцужкі, дзе службовасць размыта, прадстаўлена некалькімі словамі, а семантыка канструкцыі грунтуецца на спалучэнні значэнняў яе складнікаў (у прамежку паміж сцяной і грубкай, перад заходам сонца, пасля нападу фашыстаў, пад выглядам падрыхтоўкі ўрокаў і інш.).

Такім чынам, працэс утварэння класа прыназоўнікаў няспынны, побач з невытворнымі прыназоўнікамі (даўно існуючымі), якія страцілі сувязь, матывацыю з паўназначнымі словамі, існуюць новыя, што знаходзяцца ў працэсе фарміравання і яшчэ не ўвайшлі ў клас прыназоўнікаў. Пра такія прыназоўнікі П.П. Шуба пісаў, што “канструкцыі, выконваючы тую самую сінтаксічную функцыю ў словазлучэнні, што і прыназоўнік, толькі імкнуцца стаць часцінай мовы, служаць базай, крыніцай, асновай для росту, узбагачэння і складвання гэтай часціны мовы – прыназоўніка” [7, 59].

Літаратура

1. Бондаренко В.С. Предлоги в современном русском языке. М.: Учпедгиз, 1961. 75 с.
2. Быкаў В. Выбранае. Мн.: Ураджай, 2001. 415 с.
3. Навуменка І. Збор твораў. У 6-ці т. Т.І. Апавесці і апавяданні. Мн.: Маст. літ., 1981. 559 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мн.: БелЭн, 2002. 784 с.
5. Чорны К. Выбраныя творы. Мн.: Беллітфонд, 2000. 608 с.
6. Чыгрынаў І. Выбраныя творы. У 3-х т. Т.І. Апавяданні. Мн.: Маст. літ., 1984. 366 с.
7. Шуба П.П. Граматычная характарыстыка прыназоўніка. Веснік БДУ. Серыя IV. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. Мн.: Выд-ва БДУ, 1970. №1. С.57-65.

Т.С. Кухарэнка

АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ АНТРАПОНІМАЎ У РОЗНЫХ ВІДАХ ФАЛЬКЛОРНЫХ ТЭКСТАЎ

Антрапонімы выступаюць як важны арыбут мовы фальклорных твораў: беларускіх народных песняў, казак, легенд і паданняў, прыказак і прымавак. У кожным з відаў фальклорных тэкстаў уласныя імёны валодаюць адметнымі характарыстыкамі ў плане агульнага складу, прадстаўленасці розных антрапонімных тыпаў і функцыянальнага прызначэння. У дакладзе ажыццёўлены параўнальны аналіз асаблівасцей функцыянавання антрапонімаў у складзе такіх фальклорных разнавіднасцей, як прыказкі і прымаўкі, з аднаго боку, і казкі і апавяданні – з другога. Матэрыял для вывучэння і аналізу быў цалкам выбраны са “Сборника белорусских пословиц” І.Насовіча (1874 г.), а таксама з двух зборнікаў А.Сержпутоўскага – “Сказки и рассказы белорусов-полеиуков” (1911г., перавыд. 1999 г.) і “Казкі і апавяданні беларускага Палесся” (1965 г.).

У беларускіх прыказках, прымаўках, казках і апавяданнях адзначаецца некалькі антрапонімных разнавіднасцяў.

І. Самым распаўсюджаным тыпам з’яўляюцца **асабовыя імёны**.

1.1. Сярод **мужчынскіх імёнаў** ва ўсіх прааналізаваных тэкстах найбольш пашыранымі з’яўляюцца: Іван, Кузьма, Даніла, Мікіта, Змітрок (Зміцер – у А.Сержпутоўскага). У адзінкавых выпадках сустракаюцца наступныя імёны: Грышка, Паўлюк, Якім, Малах і інш. Разам з тым у парэміях зафіксаваны імёны, якія не сустракаюцца ў казачным жанры: Макар, Халімон, Якаў, Саўка, Хомка, Піліп, Дзямід, Аўдзей, Мірон, Ярмошка, Гаўрылка, Атроха. І наадварот: героям беларускіх народных казак і апавяданняў надаюцца імёны, якія не ўжываюцца ў прыказках і прымаўках са зборніка І.Насовіча: Ахрэм, Платон, Алёкса, Міхаль, Семко, Нічыпар (Ніцыпар).

1.2. Імёны асоб **жаночага** полу ў прааналізаваных разнавіднасцях фальклорных тэкстаў сустракаюцца значна радзей, чым імёны асоб мужчынскага полу. Так, у казках і апавяданнях зафіксавана толькі чатыры імені жанчын: Матруна, Ганна, Мар’яна, Маша (прычым толькі імя Матруна мы сустракаем у трох казках) і пяць жаночых імёнаў: Кацька (Каця), Хадоска, Машка, Хоўрачка, Салоха – у парэміях.

Невялікая колькасць жаночых імёнаў у фальклорных тэкстах, як адзначае М.В. Бірыла [1, с.307] з’яўляецца адлюстраваннем бяспраўнасці, асабістай залежнасці, абмежаванага эканамічна-гаспадарчага і прававога становішча жанчыны ў грамадстве ў XVI – XVIII стст. А Л.У. Хрышчановіч [2, с.38] заўважае, што ў праваслаўным іменаслове жаночых імёнаў у прынцыпе ў чатыры разы менш, чым мужчынскіх.

Характэрна, што кананічныя формы імёнаў сустракаюцца адносна рэдка: Андрей, Мірон, Ілля, Григорій. У зборніку казак А.Сержпутоўскага яны ўвогуле не сустракаюцца. Фактычна ў абедзвюх фальклорных тэкставых разнавіднасцях засведчана своеасаблівая антрапанімічная сістэма – беларускі народны імянік, які сфарміраваўся на аснове праваслаўнага і рымска-каталіцкага іменасловаў [1]. Гэты разрад імёнаў у колькасных адносінах значна большы, чым дзве канфесійныя афіцыйныя сістэмы імёнаў,

паколькі склад антрапанімічных адзінак папаўняецца за кошт шматлікіх фанетычных, марфалагічных, лексічных варыянтаў імёнаў: Ганна, Мікіта, Даніла, Зміцер, Паўлюк, Пятро, Васіль, Юр'я і інш.

Параўноўваючы ўжыванне ўласных імёнаў у розных разнавіднасцях фальклорных тэкстаў, можна адзначыць, што ў прыказках і прымаўках уласныя асабовыя імёны больш разнастайныя. Па колькасці антрапанімічных адзінак казкі і апавяданні уступаюць ім, але ў гэтым жанры адны і тыя ж імёны часта паўтараюцца. У парэміях у большасці выпадкаў уласныя імёны не называюць канкрэтных асоб, а выконваюць па сутнасці сімвалічную функцыю і, не маючы акрэсленых дэсігнатаў, выступаюць для абазначэння людзей увогуле, жанчын або мужчын. У казках і апавяданнях асабовыя імёны ў першую чаргу выконваюць намінацыйную функцыю і з'яўляюцца стылістычным сродкам ўзнаўлення вобраза, месца дзеяння і гістарычнай рэчаіснасці.

1.3. Імёны ў прааналізаваных фальклорных тэкстах могуць называць **біблейскіх персанажаў**. Такія імёны ўжываюцца ў казках, сюжэт якіх заснаваны на перадачы падзей рэлігійнага зместу (*Даўно тое было, як жыццэ сам бог на зямлі хадзіў. Адаў бог увесь свет Ільі і Пятру...*) або для перадачы пэўнай даты, імянуемай днём гэтага святога (*Выбраў сабе самую прыгожую дзеўку, а на вешняго Міколу ены й набраліся ("Поп")*). У парэміях біблейскіх імёнаў значна больш: яны выступаюць у прыказках, якія перадаюць якую-небудзь народную прымету, напрыклад: *На Миколу нѣту ни зимы хорошей, ни лѣта; На Лѣксѣя шука хвостом ледь пробиваець*.

1.4. У фальклорных тэкстах адзначаюцца **імёны рэальных гістарычных асоб**. У прыказках і прымаўках: Барыс Гадуноў, Мсціслаў Храбры, Станіслаў Панятоўскі, Стэфан Баторый, Грыгорый Загорскі; у казках і апавяданнях: Напалеон, Пётр I. Цікава, што нават у гэтых выпадках пераважаючымі з'яўляюцца народныя іменалагічныя формы: Пятро Вялікі, святыя Мікола, Пятро, Юр'я, Сымон, Зміцер.

1.5. У казках і апавяданнях, сабраных і апрацаваных А.К.Сержпутоўскім, зафіксаваны таксама ўласна казачныя імёны: Кашчэй Бясмертны, Баба Яга, Змей. У якасці асабовых імёнаў у беларускіх народных казках выкарыстоўваліся і назвы абстрактных паняццяў: Праўда, Крыўда з казкі "*Праўда і Крыўда*". Такія антрапанімічныя адзінкі нельга лічыць уласна антрапонімамі, аднак яны заслугоўваюць упамінання як спецыфічная адзнака фальклорнай іменалогіі.

II. Менш рэгулярным кампанентам у фальклорных тэкстах абодвух аналізуемых тыпаў з'яўляюцца **прозвішчы**.

2.1. Звычайна гэта прозвішчы з суфіксамі *-ск*, *-цк*, якія ўказваюць на прыналежнасць носбітаў гэтых прозвішчаў да шляхты, дваранства. Напрыклад: дваранін Пятроўскі (Сержп.), пан Далецкі, шляхціц Кабылянскі (Нас.). У прыказцы *Старшій пан Козловскій, як Барановскій* прозвішчы Козловскій і Барановскій, маючы сацыяльна матываваную форму, напauняюцца заніжаным зместам (казёл і баран – сімвалы тупасці і зазнайства), у выніку чаго набываюць іранічнае адценне.

2.2. Прадстаўнікі вясковага асяроддзя у большасці выпадкаў называюцца прозвішчамі ў выглядзе чыстых апелятываў, не аформленых антрапанімічным фармантам: Канцавейка (Сержп.), Мархотка, Падаруй (Нас.).

III. У казках і апавяданнях адным з асноўных сродкаў эмацыянальных ацэнак і характарыстык персанажаў з'яўляюцца **мянушкі**. У парэміялагічных адзінках такі від антрапоніма не зафіксаваны.

У прааналізаваных казках і апавяданнях сустракаюцца розныя віды мянушак:

3.1. **Мянушкі з выразнай (празрыстай) ступенню матывацыі**. У якасці такіх мянушак выступаюць агульныя найменні, утвораныя на падставе зразумелых чытачу апелятываў, якія адлюстроўваюць фізічныя, псіхічныя, маральныя і разумовыя якасці чалавека: Іванка Прастачок, Хлапец-Удалец, Асілак, Мудры Салімон

3.2. **Мянушкі, семантыка і ўнутраная форма якіх не адразу вядомая чытачу**. У тэксце яны звычайна суправаджаюцца аўтарскімі тлумачэннямі, каментарыямі, удакладненнямі або падаюцца ў шырокім кантэксце:

- Мякіннік: *Быў адзін чалавек ды такі скупы, што ішкадаў нават даць людзям напіцца... Смяюцца людзі з таго дурнога чалавека, што й сабе ішкадуе хлеба да есць мякіну. І празвалі яго Мякіннікам ("Хто выдумаў грошы")*.
- Штукар: *Быў сабе адзін поп да вельмі бедны... Трымаў ён сабе паробка, горкага п'яніцу Сцанана Штукара. Яго дражнілі Штукаром затым, што гэты дохлы п'яніца часам такія вытвараў штукі, што й не прыдумаць ("Іншы сон як у руку дасць")*.

3.3. **Мянушкі, якія указваюць на прафесію, род заняткаў, паходжанне персанажа**: Каваль, Бортнік, Музыка, Паляшук.

IV. У зборніках казак і апавяданняў А. К. Сержпутоўскага адзначаецца такі спецыфічны прыём іменавання персанажаў як **антанамасія** – безыменныя, ананімныя героі. Часам адсутнасць уласнага імя ў кантэксце для ідэнтыфікацыі літаратурнага персанажа, які прысутнічае ў творы, – гэта сведчанне негатыўнага стаўлення аўтара да ўчынкаў такіх дзейных асоб. Акрамя таго, такі спосаб увядзення персанажаў ў тэкст выконвае абагульняючую функцыю:

- Пайшоў маскаль у чужы край ("Неба і пекла").
- Жылі сабе старэнькія дзед з бабаю ("Смерць").

Часта абагульняючая функцыя ўзмацняецца за кошт спалучэння агульнага назоўніка, што абазначае асобу, са словамі адзін, адна, адны: *Быў сабе адзін поп, да вельмі хцівы да маладзіц ("Новы*

чорт”); *І той багатыр, хто мае многа ўсякага добра, і той, хто вельмі дужы і здаравенны... Гэтак жа, кажучы, даўней жыў адзін багатыр (“Багатыр”)*.

Часам пры ананімным іменаванні персанажаў А.К. Сержпутоўскі абмяжоўваецца характарызуючымі прыметнікамі. Пры такім спосабе ўвядзення персанажаў кантэкст твора становіцца канатацыйна насычаным, нападнёўца дадатковым эмацыянальна-сэнсавым значэннем: *Быў сабе адзін валачаічыся парабак. Ён не меў сваёй дамоўкі, а ўсё парабкаваў (“Валачаічыся парабак, ці служачы хлеб сабачы”)*.

У даследаваным матэрыяле адзначаецца наступны цікавы факт. У зборніках А.К. Сержпутоўскага зафіксаваны выпадкі ўжывання прыказкі з іменалагічным кампанентам у кантэксце казкі. Напрыклад: *Даўно тое было, як яшчэ сам бог на зямлі хадзіў. Адаў бог увесь свет Ільі і Пятру. Але, ведама, дзе два паны, там ніколі ладу няма. Адзін пасылае дождж, а другі – хмару. Плачуць хмары, не ведаюць, што рабіць, каго слухаць. Пойдзе дождж, то Пятро бяжыць ды крычыць, лаецца на чым свет стаіць... – Ах, вы... я вам пакажу Ілью! Ілля заўсёды наробиць гнілля! (“Ілья і Пятро”)*. А казка “Кузьма” зместам непасрэдна пераклікаецца з прыказкай: *На вёску всего наживешь, и Кузьму татою назовешь*, зафіксаванай І. Насовічам. Насовіч дае разгорнутае тлумачэнне прыказкі, у аснову якой пакладзена рэальная падзея: *На вёску всего наживешь, и Кузьму татою назовешь. – Говорят полушутливо. Когда обстоятельства заставляют поклониться тому, кому не хотѣлось бы. Пословица произошла от слѣдующаго сказа. Одинъ пасынокъ, привыкши съ малолѣтства называть отчима своего по имени Кузьмою и, подросши, не оставялъ своей привычки. Но одинъ разъ, везя съ отчимомъ по возу пшеницы сноповой, как-то ѣхалъ на косогоръ и попался подъ оборотившійся на него возъ. Пасынокъ, крича, сталъ звать на помощь своего Кузьму, ѣхавшаго впереди, но Кузьма, не откликаясь, продолжалъ ѣхать. Пасынокъ, видя невнимательность отчима, началъ кричать: Тата, тата! Поможи мнѣ выльзть! Отчимъ немедленно остановился и освободилъ пасынка; но онъ, пріѣхавши домой, при разсказѣ о такомъ случаѣ, сказалъ: на вёску усего наживешь и Кузьму татою назовешь*. У казцы гэты ж факт апісаны больш разгорнута. Цяжка вызначыць, ці прыказка пашырылася ў казку з павучальным зместам, ці казка ў выніку абагульнення дала штуршок для нараджэння прыказкі, ці сапраўднае здарэнне стала асновай для ўзнікнення такіх розных фальклорных тэкставых разнавіднасцяў.

Знаёмства са зместам зборнікаў А. Сержпутоўскага і І. Насовіча паказала, што ў беларускіх народных прыказках, прымаўках, казках і апавяданнях уласныя імёны, прозвішчы і мянушкі выбіраюцца не выпадкова. Функцыянаванне антрапонімаў у фальклорных тэкстах розных тыпаў мае некаторыя агульныя рысы: у плане агульнага складу – ужыванне асабовых імёнаў і прозвішчаў, невялікая колькасць жаночых імёнаў, пераважанне народных іменалагічных формаў над кананічнымі. Але адзначаецца і шэраг спецыфічных асаблівасцяў: адсутнасць у парэміях уласна казачных імёнаў, адрозненне паводле матываванасці ўжывання антрапанімічных адзінак ў складзе фальклорных тэкстаў розных тыпаў, спецыфіка функцый, якія выконваюць антрапонімы ў розных відах фальклорных тэкстаў. Акрамя таго, ў казках і апавяданнях адзначаецца новы від антрапонімаў – мянушкі, а таксама спецыфічныя прыёмы іменавання персанажаў. Ужыванне антрапанімічных адзінак абумоўлена перш за ўсё ідэяй фальклорнага твора, спецыфікай тэкставай арганізацыі. Зыходзячы з гэтых характарыстык антрапонімы ў парэміях пераважна з’яўляюцца носбітамі універсальнага зместу, а ў казках – захоўваюць больш цесную сувязь з жыццёвымі сітуацыямі і фактамі і таму вызначаюцца большай ступенню рэалістычнасці і аўтэнтчнасці.

Літаратура

1. Бірыла М. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы. Мн., 1966.
2. Насович И. Сборник белорусских пословиц. Спб.: Типография Императорской Академии Наук, 1874.
3. Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. 2-е выд. Мн.: Універсітэцкае, 1999.
4. Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларускага Палесся. Мн., 1965.
5. Сержпутовский А.К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков. Мн., 1911.
6. Хрышчановіч Л. “Па імені і жыццё”. Антрапанімічная парстара беларускай народнай казкі // Роднае слова. 1999. №5-6.

Л.А. Мельникова

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЛОЖНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Оригинальные и самобытные писатели целенаправленно используют прилагательные в художественном тексте, творчески преобразуя их семантику, совмещенную в контексте с семантикой других языковых средств, с целью создания художественного образа. Благодаря неожиданной сочетаемости прилагательных с существительными, особенно характерных для поэтической речи, слова и словосочетания приобретают субъективно-авторский смысл.

Большие выразительные возможности прилагательных, особенно ярко проявляющееся их тропеическое значение, еще более заметно при использовании в художественном тексте сложных прилагательных. Частое использование писателями средств синонимии, а также сближения семантики несинонимичных слов находит отражение в многообразии индивидуализированных сложных слов. Их употребление решает задачу и речевой экономии и семантической емкости образа одновременно.

Основное место среди языковых средств выражения образных представлений принадлежит метафоре. Метафорические значения слов и словосочетаний позволяет писателю передавать особенность, неповторимость, индивидуальность изображаемых предметов и явлений действительности.

Для каждого временного периода и литературного направления существуют предпочтения в выборе определенных, характерных способов образования сложных прилагательных, определенных типов сложных слов. Несмотря на это, большинство окказиональных употреблений талантливых художников слова оригинальны и непредсказуемы. Во многих случаях они представляют собой новаторские поиски, включающие как эвристические элементы, ведущие к потенциальному языковому развитию, так и неудачные эксперименты, имеющие разовое употребление, так и оставшееся в рамках речевого опыта.

Сравнительный языковой материал, который могли бы дать словари идиостилей писателей, к сожалению, отсутствует. Однако даже фрагментарные наблюдения над функционированием в художественных текстах сложных прилагательных позволяют говорить об их важной роли в поэзии и прозе начала XX века. При этом одинаковые способы образования, одинаковые типы слов являются характерными для представителей самых разных литературных стилей и направлений. Характерно также то, что использование определенных типов сложных прилагательных объединяет поэзию и прозу того времени.

Именно поэтому, используя традиции, заложенные своими предшественниками – поэтами XVIII – XIX вв., поэты начала XX века позволили войти в речевой оборот огромному количеству сложных прилагательных, выполняющих в художественных произведениях функцию эпитета.

Можно выделить несколько типов сложных прилагательных, среди которых значительная роль принадлежит цветообозначениям. Это, прежде всего прилагательные, обозначающие оттенки цвета и сложные цвета: *день лазурно-алый* (Брюсов), *темно-индиговое море* (Катаев), *темно-зеленый ветер* (Вс. Иванов), *просвет зелено-золотистый* (Анненский). Но самое большое разнообразие находим в сложных словах, часть из которых является прямым обозначением цвета, а другая представляет какую-либо качественную характеристику обозначаемого предмета или явления: *равнодушно-желтый огонь* (Ахматова), *вечер бледно-скромный* (Брюсов) *среброснежная ночь, светлосмелейные метели, выюга темнокрылая, мгла пыльно-серая, вечер дымно-голубой* (Блок), *на коне-черной тучице* (Есенин) *волнисто-белая грудь (волн)* (Хлебников), *свод картонно-синий, выси бледно-безбрежные* (Анненский) *бархатно-зеленые глаза* (Куприн), *розово-свежая внешность* (Каверин), *замшево-желтая рука, ивово-серебряная листва, атласно-белые стволы* (Федин) и др.

Для сложных прилагательных характерно сближение, одновременное проявление каких-либо качеств, сходных, противоположных, разносторонне характеризующих предмет или явление: *деревья весело-сухие, статуя нарядно-обнаженная* (Ахматова), *светливо-беспорядочный бег, недвижимо-гордое лицо* (Каверин) *голос медово-взволнованный* (Ан. Цветаева), *взор упорно-дерзкий, испуганно-суровая зима* (Д.Бедный).

В художественной литературе начала XX века представлены примеры виртуозного владения мастерством однословного определения. В поэзии сложные слова используются также для звукового решения образа. Так, у К.Бальмонта структура определений отражает стремление автора сделать стихи созвучными шуму морских волн:

*Волны морей, беспредельно-пустынно-шумящих,
Бог океан, многогласно-печально-взывающий
Пенные ткани, бесцельно-воздушно-летающие
Брызги с воздушностью призрачно-сказочно-тающей...*

Наиболее ярко выраженное стремление поэтов и писателей к как можно более точной передаче сложности и противоречивости мира человеческих чувств, человеческих взаимоотношений и отношений с окружающим миром также отражается в широком использовании и многообразии сложных слов. При этом используются композиты, состоящие не только из двух, но и, как в приведенном выше примере, трех и более основ: *крестов страдающе-спокойно-безразличных* (Маяковский), *пушкинско-гончаровско-римско-корсаковско-дягилевский Золотой Петушок* (Цветаева).

К очень распространенному типу сложных прилагательных относятся слова, составной частью которых являются *-образный, -видный, -подобный*, свидетельствующие о наличии тропеического значения сравнения: *боксеровидный дядя, хозяин мопсовидный* (Маяковский), *щебетовидные звуки, девчокообразные подружки* (Грин). Наличие сравнения угадывается часто и в соединении определенных слов: *огнегубые домны, моря револицы, сороконогая мебель* (Маяковский), *тонкогубый ветер, зеленокосяя береза* (Есенин), *медноскачущий гнев* (Иванов) (сравнение со скачущим Медным всадником очевидным становится лишь в контексте).

На примере словоупотребления А.С. Грина (выборка из авторского словаря атрибутивно-именной сочетаемости писателя) показано использование сложных прилагательных в художественной прозе. Однако, поскольку язык этого писателя отличается редким своеобразием, можно в связи с этим говорить и о «поэтической» природе его языка.

Среди определений писателя значительное количество сложных прилагательных, образующих индивидуально-авторские словосочетания: *ветвисторогая голова (олень), багроволицый усач, быстроглазое лицо, кругломордый босьяк, черномазый птенец, абсурдно-логические построения, ресторанный-ювелирное качество, таинственно-чистое волнение* и др.

Словосочетания с такими прилагательными в качестве определений являются единичными, за исключением четырех слов, встретившихся в сочетании с несколькими существительными: *товаро-пассажирский поезд, товаро-пассажирский пароход; темно-зеленый – автомобиль, листья, материя; желто-красный – гостиная, шелк; красно-желтый – гостиная, комната, оттенки (гостиной)*. Компоненты сложных определений представляют собой оксюморон (*грациозно-шаловные тела, иронически-серьезный вид, курьезно-мрачное дело, красиво-зловещая жизнь, спокойно-веселые глаза*), однородные определения, характеризующие с разных сторон один и тот же объект (*дремуче-зеленый мир, туманно-синее пространство, туманно-вопросительное настроение, известково-ноздреватый камень, рыжевато-курчавая голова, снежно-кружевные березы, солнечно-морская тишина*), оттенки и сочетания цветов (*бледно-зеленые чулки, желто-черная лента, золотисто-серое платье, лазурно-стальной цвет, сине-фиолетово-коричневый верх, снежно-белые снасти*). Окказиональная сочетаемость сложных прилагательных связана с задачами, которые ставит писатель, в их числе авторская ирония, но прежде всего стремление к детализации и точности описания (*волосорастительная реклама, глубокомысленная бессмысленность, чистосердечные глаза, быстроглазое лицо, лениво-завистливая мысль*).

В словосочетании *солнечно-морская тишина* одновременно даются три качественных характеристики – *солнечный, морской, тихий*. Подобную картину наблюдаем в словосочетании *ветро-весенний зной*, где также показаны три состояния: *ветер, весна, зной*. Соединение разных понятий, которые связаны только во времени (хотя возможны сочетания *весенний ветер* и *весенний зной*, а ветер и зной – несколько противоречивые понятия), создает эффект новизны и неожиданности. При обращении к контексту становится ясно, что писатель, внося в высказывание элемент пародийности, выступает против чрезмерного увлечения формой в современной ему поэзии. Речь идет о том, как друг Друда, сторож маяка Стеббс относился к своим стихам: «Не раз видел он себя в образе чугунного памятника, простирающим вещую руку над солнечной площадью. Но в малой его душе поэзия лежала ничком, ибо негде ей было повернуться» («Блестящий мир»). И далее: «Сторож заговорил нараспев:

*В ветро-весеннем зное,
Облачась облаком белым.
Покину царство земное
И в подземное сойду смело...*

Затем приводятся слова Друда, который в ответ на вопрос Стеббса о впечатлении, произведенном на Друда стихами поэта, ответил: «Никакого: ... Твои стихи подобно тупой пиле, дергают душу, не разделяя ее. Творить – это, ведь, - р а з д е л я т ь , вводя с в о е в массу чужой души...» («Бегущая по волнам»). Отношение Друда к стихам Стеббса – это отношение писателя к поэзии такого рода.

Наблюдение над характером функционирования сложных прилагательных в художественном тексте позволяет подойти к их изучению с позиции выявления некоторых стилиобразующих характеристик, поскольку в художественном произведении носителями образности могут становиться все стороны лексико-грамматической природы слова.

І.І. Навасельцава

КОЛЕР ЯК ЭЛЕМЕНТ ЭСТЭТЫЧНАЙ КАНЦЭПЦЫ НІЛА ГІЛЕВІЧА

У кожнага творцы сваё бачанне свету, а значыць і свае спосабы і сродкі адлюстравання рэчаіснасці, адкрыцця мастацкай энергіі слова, у якім “і пластыка, і музыка, і фарбы, і тое, чаго нідзе і ні ў чым няма – сэнс, адухоўленасць, страснасць” [13, 200]. Выбар і ўжыванне слоў вызначае не толькі індывідуальны стыль мастака, але і характарызуе культурныя асаблівасці таго этнічнага арэала, у які ўваходзіць пісьменнік як моўная асоба. Акадэмік В.У. Вінаградаў зазначаў, што “словаўжыванне пісьменніка абумоўлена яго ўменнем знаходзіць неабходны і характэрны для адпаведнай мастацкай задумкі спосаб вобразнага абагульнення прадмета, з’явы, асобы, дзеяння” [1, 17], аднак апісанне разнастайных рэалій не можа быць поўным, дакладным без выкарыстання лексікі са значэннем колеру. Нямецкі паэт і вучоны І.В. Гётэ, заснавальнік тэорыі колераў, сцвярджаў, што “колера казвае пэўнае ўздзеянне на пачуццё зроку, а праз яго і на душу: здольны выклікаць пачуцці, абуджаць эмоцыі і думкі, якія нас супакойваюць або хваляюць, прымушаюць смуткаваць або радавацца” [12, 240]. Таму бачанне навакольнага свету ў колерах вымагае ад пісьменніка не толькі добрага валодання моўнымі сродкамі для перадачы разнастайных адценняў, але і асабістага прыроднага таленту да колерапісу словам.

Сістэма моўна-выяўленчых сродкаў народнага паэта Беларусі Ніла Гілевіча шматгранная і гарманічна скампанаваная. Неад’емная частка слоўніка паэта – лексіка колераабзначэння, якая вылучаецца эмацыянальна-сэнсавай змястоўнасцю, раскрывае эстэтычныя погляды Ніла Гілевіча. Колеравая палітра паэта паліхромная, аднак ахраматычныя колеры пераважаюць.

Асноўным крытэрыем прыгажосці ў класічнай эстэтыцы лічыцца ізаляваны колер. Яшчэ Г. Гегель адзначаў, што колеры павінны быць “яснымі, вызначанымі і простымі, бо найбольш простыя колеры якраз і складаюць пачуццёвы бок прыгажосці, выяўляюць самае моцнае ўражанне” [2, 261]. У сістэме колерапісу Ніла Гілевіча ізаляваны колер – адзін з асноўных кампанентаў, які “выступае адносна незалежным носьбітам пэўнага настрою, ідэйна-вобразнага зместу” [10, 85].

Аб’ект аўтарскага захаплення – белы колер, самы частотны ў мове паэта. У еўрапейскіх народаў гэты колер агаясамліваецца з найвышэйшай святасцю, сімвалізуе “чысціню, нявіннасць, згоду, святло, мудрасць, бязвіннасць і праўду” [14, 61], гармонію, традыцыі, веру, мір, ачышчальную ваду, а ў славян гэта яшчэ і ўвасабленне духоўнай велічы. Сярод лексікі з колеракодам “белы” ў мове паэта дамінуюць прыметнікі, што ўжываюцца як у ролі азначэння-назвы колеру (*У небе стайка белых галубоў над разамлеаю зямлёй уецца* [3, 41]; *У чыстым белым ільняным уборы, / Дарогаю, што ў лужынах была, / У горад Маці крывічоў ішла* [9, 186]), так і ў якасці азначэння-эпітэта (*Я глядзеў на белае каменне, / Што з раллі тырчала на зіме. / І з тых белых знакаў на імгненне / Слова ўзніклі: “Беларусь жыве!” / І гукнуў я з радасці: “Браты! / Вось ён – сімвал нашай праваты* [9, 120]; *А хоць бы хто, а хоць бы дзе / Азваўся словам забалелым / – У незлічонай грамадзе, / У неаглядным свеце белым* [9, 159]).

Паўтарэнне ў кантэксце прыметніка белы павышае адчуванне ізаляванасці, дазваляе паэту дакладна і тонка перадаць магію прыгажосці беларускай прыроды ў час панавання зімы, заварожвае, напаўняе душу спакоем, прадчуваннем здзяйснення чагосьці радаснага, доўгачаканага, патаемнага: *Белыя сыплюцца долу крышталікі, / Белыя крышаца хмаркі ўгары. / Сосны ахутаны ў белыя шалікі. / Белая мітусь у белым бары. / Белая, мяккая ціша няхрусткая, / Белай дрымотай спавіты кусты. / Белая казка... Зіма беларуская... / Што ж мне не дорыш снягурачку ты?..*[3, 335], а таксама стварае атмасферу святочнасці, урачыстасці, узнёскасці, першароднай чысціні: *Для гасцей абрус у нас / Сцелюць гэтакі якраз белы-белы* [3, 149]; *Каб над зямлёй, што мела ў ранах, / ... Цвіў гэты белы-белы май* [5, 31].

Чорны колер, традыцыйны сімвал гора, цяжару, жалобы, ужываецца паэтам пры характарыстыцы пэўных з’яў, псіхалагічнага стану, якасцей герояў: *Божэ, колькі чорных гадзюк за жыццё прыгарнуў да грудзей!* [9, 89]; *А на душы ад чорных думак чорна* [9, 183]; *На трыбуну, як на эшафот, / Чорны страх на чарзе іх выводзіў* [9, 90].

Важны і па-мастацку матываваны аўтарскі прыём – нагнятанне чорнага колеру, у выніку чаго развіваецца абагульнена-сімвалічнае значэнне, перадаюцца адмоўныя канатацыі. У вершы “Балада ў Чорным” паўтор тых самых ці аднакаранёвых слоў дакладна перадае трагічнасць сітуацыі, спрыяе выразнаму выяўленню інфарматыўнага і эстэтычнага напаўнення вершаванага радка: *Чорныя палкоўнікі, / Чыняць чорны гвалт, / Чорныя іх постаці – / Чорныя суды. / Чорныя апосталы / Гора і бяды! / Ачарніць не брыдка ім / Нават і Хрыста – / Чорнымі адбіткамі / З чорнага ліста. / Чорных полаў цемрыва. / Чорных колаў лязг. / Дула рэвальвернага / Варанёвы бляск. / Вязіца халодная – / Цёмны-цёмны склеп. / Стужачка жалобная – / Чорны-чорны крэп. / Нават неба зорнае не цвіце ўгары: / Як вуголле чорнае / Размялі вятры. / Чорная Мядзведзіца. / Чорны Млечны Шлях...* [3, 294]. Колеракод “чорны” выконвае ў вершы ролю эмацыянальна-ацэначнага пульсара, своеасаблівай апоры цэласнага экспрэсіўнага абрамлення ўсяго тэксту.

Пры апісанні адзення чорнага колеру паэт пераносіць колеравую адзнаку з адзення на аблічча персанажа, надаючы вобразу дадатковае адмоўнае ацэначнае значэнне “той, хто нясе зло, варожасць, небяспеку, гвалт”: *Нехта ў чорным, дробнай косці / З Гебельса навелькі, / Поўны шалу, поўны злосці, / Нас трасе за пелькі* [8, 96].

Колеракод “шэры” паэт ужывае і ў якасці сродку намінацыі (*Па шэрых руінах – астатках былога страхоцця – / Бязбоязна лазіць / Вяснушчыты / Заўтрашні / Дзень* [3, 231]), і ў якасці сродку выражэння эмацыянальна-экспрэсіўных ацэнак рэчаіснасці ў значэнні “невывразны, нецікавы, непрыязны, сумны”: *Толькі золь. Толькі шэрая стынь. / Ды варон у прысадах вячэрня* [9, 125]; *О, сябры таленавітарозныя! / Песнятворцы міжчасоўя шэрага!* [9, 179].

Храматычная група каларатываў у мове паэта па колькасці займае другое месца і прадстаўлена наступным чынам: *чырвоны, ружовы, жоўты, залаты, зялёны, сіні* колеры.

Чырвоны колер спрадвеку асноўны для славян, сімвалізуе агонь, сонца, Бога Ярылу, вечнае жыццё, выкарыстоўваецца ў беларускім нацыянальным ткацтве, адзённі, мастацтве. Са станоўчай канатацыяй паэт выкарыстоўвае чырвоны колер у асноўным у якасці сродку намінацыі, зрэдку – метафарызацыі: *Ах, як добра Манечцы / Бегаць на дзядзінцы, / На галоўцы маючы / Каснічок чырвоны* [5, 109]; *Ці не полымя гэта – чырвоны той шоўк?* [3, 61]. Прыметнік *кывавы* “ярка-чырвоны, колеру крыві” паэт ужывае для стварэння адмоўнай канатацыі вобразаў, перадаючы пачуццё трывогі, усеагульнага гора: *Усё шырэй кывавыя кругі / І там і сям расходзяцца па краі* [9, 316]; *Апошні кывавы пажар на Радзіме* [5, 263]. Таму слушна заўважае Л. Міронава, што “чырвоны колер у XX стагоддзі робіцца носьбітам негатывных сэнсаў і крыніцай пераважна непрыемных асацыяцый” [12, 47]: *Па ўсім па краі родным / Ляціць чырвоны снег* [5, 68].

Часта Ніл Гілевіч выкарыстоўвае замацаванае ў народнай псіхалогіі, гісторыі і эстэтыцы кантрастнае спалучэнне *белага і чырвонага*: *Як цябе любяць, упэўніўся, кветкі чароўныя – / Ружы, чырвоныя з белымі...* / *Гэтак насустрач імкнуліся – / Чырванню ўсёю і ўсёй незямной белізною* [9, 103]; *Кветкі маміны – вяргіні: / Аж бел-чырвана ў двары! / Кветкі мамінай нявесткі. / Сімвал святасці жывы* [9, 29].

Ружовы колер, што спалучае ў сабе чырвоны і белы, ужываецца паэтам у намінацыйнай функцыі, са становачай канатацыяй: *Зара ружовая* плыла з-за гор, / *І ружавеў на раннім ветры твар* [3, 19]. *Ружовы* – колер юнацкіх мар, патаемных памкненняў, надзей. У прыкладзе *Пабіты ржой, сук быў адпілаваны / Ад яблыні старой, быў ацярэблены / І кінуты на дол як непатрэбны. / А ён, вясновым сокам набрынялы, / І на зямлі пусціў ружовы квет!*.. / *Так безнадзейна, што ажэно заплакаў, / Пазнаўшы ў ім сябе, стары паэт* [9, 181] кантэкст сведчыць, што прыметнік *ружовы* паслужыў асновай для развіцця больш глыбокага значэння: “усведамленне хуткаплыннасці жыцця, немагчымасці вярнуць маладосць”.

Колеракод “жоўты” выкарыстоўваецца паэтам у асноўным для намінацыі колеру розных прадметаў, з’яў прыроды: *У скверыку ціхім зноў верасень жоўты* [9, 145]; *Сосны жоўтыя тым сонцам мыліся* [9, 30]. Такое адценне колеракода “жоўты”, як *залаты* “бліскуча-жоўты, як золата” нясе ў мове паэта толькі дадатную ацэнку, выражае захапленне, усхваляванасць, радасць: *Мой край, мой рай бульбяна-жытны! / Зеленадолы, залаты!* [6, 60]; *Што не паспею я сказаць табе – / Даскажуць сонца залатыя промні* [7, 10]; *Гэта свеціцца сонцам твая залатая святліца* [3, 276]; *Як успыхнуў, як узвіўся [касцёр] языкасты, залаты* [5, 356]; *Цэлы вечар на Выстаўцы я хаджу ўсхваляваны, / Дзе над клумбамі высяцца залатыя фантаны* [3, 115].

Выкарыстанне *зялёнага і сіняга* колераў актывізавана тэматыкай пейзажнай лірыкі паэта, у якой выяўляецца прасторава характар апісання рэалій. У фальклоры *зялёны* колер сімвалізуе надзею, таму Ніл Гілевіч, прадстаўнік вёскі, эстэтызуе гэты колер пры апісанні лесу, дрэў, нівы, прасторы наогул, якія з’яўляюцца важнымі кампанентамі ў моўнай карціне свету паэта: *Дзень добры, старонка мая дарагая – / Зялёны, азёрны, прасторны, прыветлівы край!* [9, 77]; *Адпусці мяне дамоў – / У прастор зялёны* [4, 265]; *Яна раптоўна, з гуічыні зялёнай, / Насустрач выйшла мне, на сцежку ў травах* [9, 107].

Колеракод “сіні” ў мове паэта мае становачую ацэнку “чысты, ясны, прыгожы” і асацыіруецца з небам, вадой, бязмежнасцю, часткамі сутак: *Я спяшаўся за табою / Сінім золкам, ясным раннем* [7, 81]; *Як толькі ноч ліпнёвая / Махне крыламі сінімі...* / *А неба сіняе аж перасіненна* [5, 188]; *Расступіўся вечар сіні ад такога аганька* [5, 356]. Пры апісанні неба *сіні* колер часам набывае ў паэта сімвалічнае значэнне смутку, самоты, паказвае на адлегласць, недасягальнасць: *І ў марозную зорную сінь / Ты, як воўк адзінокі, завяеш* [8, 9].

Асобную групу ў мове твораў Ніла Гілевіча складаюць прыметнікі-кампазіты, што спалучаюць у адно два колеры ці іх адценні, якасныя прыметы прадметаў розных колераў, і выяўляюць фантазію паэта, надаюць тэксту ўзвышаную стылістычную афарбоўку, а паводле характару семантычных адносін аб’яднаных асноў падзяляюцца на дзве групы: утварэнні са спалучальнымі і ўтварэнні з падпарадкавальнымі адносінамі асноў.

Складаныя прыметнікі са значэннем колеру, што аб’яднанія спалучальнай сувяззю і абазначаюць колер і колеравае адценне прадмета, прадстаўлены наступнымі мадэлямі: 1) адносны (у значэнні якаснага) + якасны прыметнік: *Хоць пахнуў паранкай праснак і быў зямліста-шэры – / Я і дагэтуль помню смак сіроцкай той вячэры* [5, 19]; *Агіста-барвовым, нявыцвілым, / Яркім усходзіла сонца над ліпавым паркам* [3, 155]; 2) якасны + якасны прыметнік: *На столі, бы ў небе, – блакітна-ружовыя зоры* [3, 270]; *На камені чорным, / Над бела-блакітнай раўнечай вады, / Як на пастаменце – / Фігурысты лебедзь: / Прыгожы, наважны і немалады* [9, 52]; 3) якасны + адносны (у значэнні якаснага): *Стаяў – задыханы, увесь абсытаны / Не руж пялёткамі, не з лаўра лісцем – / Пяском – бялёса-залацістым, чыстым* [7, 67]; *Чыстая прынцэса!.. / З блакітна-васільковымі вачыма* [9, 284].

Складаныя прыметнікі-колераабазначэнні з падпарадкавальнымі адносінамі асноў утвораны з дзвюх асноў, дзе першая ўдакладняе другую – апорны кампанент: *Іду, а неба – нізкае, а ночка – сінякрылая* [5, 19]; *Клёны, ясені спяць, / Сны ішчаслівыя спяць, / Вечар іх атуліў шызакрылы* [4, 247]; *Шчасліва-клапатлівая манголка / Увішна, спрытна перапеляноўвае / Маслінавокага сынка-анёлка* [7, 70]; *Жаўталістым ранкам, на Пакровы / У святы багаслаўны дзень, / Ты сказала, што закон суровы / Не пакінуў месца для надзей* [9, 146].

У мове паэта складаныя прыметнікі са значэннем колеру адыгрываюць ролю нечаканых і адзінкавых у сваім родзе эпітэтаў, што з’явіліся ў выніку ўдумлівага вывучэння і асэнсавання матэрыяльнага свету, утвараюць сабой своеасаблівую сінтагму, кампаненты якой выражаюць якасна новае паняцце-характарыстыку.

Вынікам індывідуальна-мастацкага бачання свету з’яўляюцца перыфразы паэта, якія базіруюцца на метафарычным значэнні граматычна апорнага кампанента, што ўзнікае праз падабенства знешніх прымет, выражаных якасным прыметнікам са значэннем колеру: *Маладыя яблыні каля школы ўкруг / Пальцамі пазяблымі ловаць белы пух* (снег) [3, 37]; *З мамаю ціхусенька Манечка ляжала – / Цёк па шыўцы худзенькай / Каснічок чырвоны* (кроў) [5, 110]; *Зялёныя чэрвень кілімы* (трава) *расцэле* [4, 230]. Каларатывы-перыфразы з каранем *-залат-* не толькі рэалізуюць зрокавае ўспрыманне вобраза, але і выяўляюць адмысловае індывідуальна-аўтарскае бачанне свету: *Спі, мая лугавая, мая залатая мядуначка* (каханая) [3, 343]; *Той, якую любіў і лю-*

бло, / Дай здароўя, адхланнасці дай / І яе залаты адвячорак (старасць) / Як мага надаўжэй затрымай!.. [9, 193];
Вось і сонца шар на ўсходзе, / За сцяною бору, / Залатыя стрэлы (промі) узводзіць / У прастор, угору [3, 28].

Пры дапамозе колеравых дзеяслоўных метафар паэт характарызуе разнастайныя з'явы прыроды, ствараючы тым самым адмысловыя пейзажныя замалёўкі, надаючы апісанню дынамічны характар: *Мяне сцяжынка ўжо вяла дадому, / У бацькаў двор аселицай вяла, / Дзе на траве бялеюць ранкам росы* [3, 135]; *Чырванелі гронкамі каля хат рабіны* [4, 275]; *А снег на лапцю валіць – / Бахматы і густы, / Не беліць, а крываціць – / Падворкі і платы...* [5, 68]; *Пачатак лета зеляніўся буйна* [3, 230]; *А на сталі – як лёсу выклік – / Сінелі кветкі-васількі* [6, 142].

Такім чынам, колер у мове паэта непасрэдна звязаны з адлюстраваннем жыццёва важных падзей і з'яў, дапамагае кампактна ахарактарызаваць якасць, уласцівасць прадмета, стварыць станоўчае ці адмоўнае ўздзеянне на чытача, дакладна і тонка перадаць зрокавае ўспрыманне вобраза, яго суладнасць, гармонію, адпавядае і агульнаначалавечым уяўленням аб прыгожым, і сістэме колеравых сімвалаў беларускіх народных традыцый. Прыярытэтны выбар ахраматычных колераў сведчыць пра рэалістычнае светаўспрыманне Ніла Гілевіча, пры гэтым многія колераабзначэнні набываюць у кантэксце паэта канатацыі індывідуальна-аўтарскага характару, нясуць значную канцэптуальную, ідэйна-тэматычную і эстэтычную нагрузку, дапамагаючы чытачу праз прызму аўтарскіх асацыяцый лепш спазнаць свет, лепш яго адчуць і ўспрыняць. Багацце лексічнай колеравай палітры паэта, яе сімвалічная насычанасць у сукупнасці з іншымі моўнымі сродкамі вызначае адметнасць індывідуальнага стылю Ніла Гілевіча, яго высокае слоўнае майстэрства, эстэтычны густ і самабытнасць колераўспрымання.

Літаратура

1. Виноградов В.В. Язык художественных произведений//Вопросы языкознания. М., 1957. №5. С.17-25.
2. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: В 4-х т. Т.1. М., 1968. 312 с.
3. Гілевіч Н. Выбраныя творы ў 2-х т. Вершы і паэмы. Т.1. Мн., 1981. 462 с.
4. Гілевіч Н. Выбраныя творы ў 2-х т. Вершы і паэмы. Т.2. Мн., 1981. 366 с.
5. Гілевіч Н. Выбраныя творы ў 2-х т. Вершы і паэмы. Т.1. Мн., 1991. 478 с.
6. Гілевіч Н. Выбраныя творы ў 2-х т. Вершы і паэмы. Т.2. Мн., 1991. 470 с.
7. Гілевіч Н. Повязь. Мн., 1984. 110 с.
8. Гілевіч Н. На высокім алтары. Мн., 1994. 143 с.
9. Гілевіч Н. Збор твораў. Т.3. Мн., 2001. 350 с.
10. Зайцев А.С. Наука о цвете и живопись. М., 1986. 159 с.
11. Лихтенштадт В. О Гете. Борьба за реалистическое мировоззрение. Искания и достижения в области изучения природы и теории познания. Пг., 1920. 500 с.
12. Миронова Л.Н. Цветоведение. Мн., 1984. 286 с.
13. Сачанка Б. Жывое жыццё. Мн., 1985. 260 с.
14. Фоли Джон. Энциклопедия знаков и символов. М., 1996. 315 с.

В.У. Русак

КАНСТРУКЦЫІ З СІНТАКСІЧНЫМ ПАЎТОРАМ У МОВЕ МАСТАЦКАГА ТВОРА: СТРУКТУРА І СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ

Адна з галоўных задач лінгвістычнай стылістыкі – вывучэнне сістэмы стылістычных прыёмаў і сродкаў выразнасці, накіраваных на эфектыўнае выражэнне зместу. Сярод гэтых сродкаў і прыёмаў належнае месца адводзіцца адзінкам экспрэсіўнага сінтаксісу, на неабходнасць вывучэння якіх неаднаразова ўказвалі акадэмікі В.У. Вінаградаў, А.І. Яфімаў і іншыя.

У сістэме экспрэсіўных сінтаксічных сродкаў адметнае месца займаюць канструкцыі з сінтаксічным паўторам. Сутнасць сінтаксічнага паўтору заключаецца ў “агульнасці канструкцый, не звязаных лексічнай тоенасцю”[2, 57]: сінтаксічная канструкцыя аднаго выказвання паўтараецца ў наступным выказванні з іншым ці часткова іншым лексічным напаўненнем. Такім чынам, для сінтаксічнага паўтору неабходна дзве ці больш аднатыпных сінтаксічных канструкцый, якія звычайна называюць паралельнымі.

Даследчыкі сінтаксічнага паўтору вылучаюць тры ўмовы паралелізму: аднолькавая колькасць членаў у канструкцыях, аднолькавыя адносіны паміж членамі канструкцый і аднолькавы парадак слоў [1, 3]. Пры захаванні ўсіх умоў канструкцыі лічацца паралельнымі поўнаасцю, пры парушэнні хоць адной з умоў паралелізму мае месца так званы няпоўны (частковы) паралелізм.

Багаты матэрыял для назірання за структурай і стылістычным выкарыстаннем канструкцый з сінтаксічным паўторам дае мова твораў беларускага паэта, празаіка, нарысіста Янкі Сіпакова. Найперш звернем увагу на тыпы сінтаксічна паралельных канструкцый паводле іх суаднесенасці з межамі сказа. Іх у мове твораў Я.Сіпакова тры, а іменна: сінтаксічна паралельныя часткі сказа, паралельныя цэлыя сказы і паралельныя групы сказаў.

Сінтаксічны паўтор частак сказа прадугледжвае аднатыпную будову канструкцый з аднароднымі членамі і аднолькавую структуру частак складанага сказа: *Дні і ночы, тыдні і месяцы расказваў вязень*

усё, што ведаў пра свой народ, пра яго веліч і славу, пра яго нягоды і засмучэнні, пра яго ворагаў і дабрадзеяў, пра яго годнасць і чысціню (“Яма”); Яго вочы прывыклі да яе вачэй, яго рукі прывыклі да яе рук, яго дыханне прывыкла да яе дыхання (“Лета з мятлушкамі”); Яны баяцца ўсяго – баяцца, каб не захварэць, каб не памерці, каб не выгнالی з работы, каб не пасадзілі ў турму... Каб, каб, каб... (“Выгнанне дэманаў”).

У першым сказе паралелізм ахоплівае канструкцыі з аднароднымі дапаўненнямі, у другім – адносна раўнапраўныя часткі складанага бяззлучнікавага сказа, у трэцім – аднародныя даданыя часткі складаназалежнага сказа.

Другі структурны тып паралельных канструкцый – гэта паралельныя цэлыя сказы, простыя і складаныя. Напрыклад: *Зараз і час, і прастора зніклі для яго. Вецер знік. Холад знік. Душа знікла* (“Клетка”); *Але ніхто не пераняў яе. Ніхто не адраіў. Ніхто не сказаў: “не бяры”* (“Знаёмыя жнівеньскія сны”); *Хіба можна рабіць нешта добрае, калі самі злыя? Хіба можна быць святым, калі думкі нашы далёкія ад святасці?* (“Выгнанне дэманаў”).

У першым прыкладзе тры паралельныя сказы, усе яны простыя, двухсастаўныя, неразвітыя, з аднолькавым парадкам слоў (дзеянік перад выказнікам). Канструкцыі са “Знаёмых жнівеньскіх сноў” вельмі блізкія па структуры (сказы простыя, з аднолькавым парадкам галоўных членаў сказа і іх марфалагічным выражэннем (дзеянік, выражаны займеннікам, выказнік – дзеясловам прошлага часу з адмоўем не). Аднак у структуры апошняга сказа прысутнічае элемент *не бяры*, які не мае адпаведнікаў у дзвюх папярэдніх паралельных канструкцыях. Таму прыведзены прыклад можна разглядаць як з’яву няпоўнага паралелізму з парушэннем першай умовы паралельнасці – аднолькавай колькасці членаў ва ўсіх паралельных канструкцыях. Апошні прыклад ілюструе структурна аднаатыпныя пыталыя складаназалежныя сказы з даданымі часткамі ўмовы.

Да трэцяга тыпу паралельных канструкцый адносіцца паралелізм груп сказаў. Напрыклад: *Паспрабавалі гуляць у фанты. Не, нешта не тое... Хоць мы і стараліся ўсё рабіць, як і раней. Паспрабавалі аднавіць нашы вясельныя хованкі. Не, нецікава... Хоць мы і стараліся крычаць нават болей, як раней* (“Акно, расчыненае ў зіму”).

У структуру паралельных груп ў гэтым ўрыўку ўваходзіць па тры сказы: першыя сказы аднасастаўныя пэўна-асабовыя, другія – безасабовыя, адмоўныя, трэція – парцэляваныя даданыя часткі складаназалежных сказаў з уступальнымі адносінамі.

А мне яшчэ і сёння памятаюцца два выбухі. Адзін – гулкі і моцны, які аж скалануў лес. Гэта Пеця з падлеткамі знайшлі недзе снарад і ўзарвалі яго ў лесе. Другі – ціхі, ледзь чутны... Гэта немцы, пачуўшы выбух, выехалі ў лес і злавлі там Пецю (“Акно, расчыненае ў зіму”).

У гэтым прыкладзе паралельныя групы складаюцца з двух сказаў. У структуру першай групы ўваходзяць другі і трэці сказы з прапанаванага ўрыўка, у структуру другой – чацвёрты і пяты.

Аднаатыпныя канструкцыі ў мове ўзнікаюць па аб’ектыўных прычынах, такіх, як усхваляванасць таго, хто гаворыць, у момант абурэння, гневу ці радасці, імкненне ў дыялагічным маўленні пабудаваць другую рэпліку па той самай сінтаксічнай схеме, што і першая, няўменне выразіць свае думкі ў больш скаладанай форме, імкненне супаставіць перажыванні чалавека са з’явамі прыроды.

У мове мастацкай літаратуры сінтаксічны паўтор мае стылістычную накіраванасць, становіцца сродкам актывізацыі перажыванняў і эмоцый у чытача ці слухача. Аналіз фактычнага матэрыялу, выбранага з твораў Я.Сіпакова, дазволіў вылучыць шэраг функцый сінтаксічнага паўтору.

- Паралелізм выступае як сінтаксічны сродак выражэння працягласці або паўтаральнасці дзеяння: *Ляцелі над садамі, дзе ўвачавідкі большалі і даспявалі яблыкі. Ляцелі над стагамі, якія ён паспеў паставіць ужо* (“Лета з мятлушкамі”); *Міналі дні і ночы, а ён не заўважаў іх. Міналі тыдні і месяцы, а ён не адчуваў гэтага* (“Яма”).

Як бачым, сказы ў кожнай пары пабудаваны па адной схеме: у першым прыкладзе абодва сказы складаназалежныя з даданымі азначальнымі, у другім – складаназлучаныя са злучнікам **а** паміж часткамі. Паралельная арганізацыя сказаў у спалучэнні з анафарай стварае ўражанне працягласці дзеяння і надае ўрыўку рытмічнасць.

- Паралелізм ужываецца для разгорнутай характарыстыкі прадмета, з’явы. Напрыклад: *Ды і наогул, што гэта за край такі – бела-зялёны Сібір?*

Сібір, якім здаўна, горш чым турмою, палохалі нашых дзядоў і прадзедаў.

Сібір, куды на тры гады, нібы у глухую адзіночную цэлю, быў кінуты Уладзімір Ільіч Ленін.

Сібір, які сёння выгадаваў цэлую сям’ю электрастанцый, новабудоўляў, гарадоў, заводаў.

Сібір, куды пехатою і на ламаных калёсах амаль цэлае стагоддзе ішлі і ехалі беларусы – ішлі ўсяго толькі па кавалак хлеба (“Па зялёную маланку”).

Агульнасць будовы сінтаксічных адзінак з гэтага прыкладу ў тым, што ўсе сказы складаныя, у структуру першай часткі кожнага сказа ўваходзіць толькі адно слова – Сібір, якое паясняецца даданай азначальнай. Акрамя таго, ўсе сказы вылучаны ў асобныя абзацы, што дазваляе лагічна выдзеліць кожную думку.

- Выкарыстанне сінтаксічнага паралелізму дазваляе перадаць усхваляванае маўленне і мысленне: *А малая ужо расказвала дзядзьку Мішу свае навіны – усе падрад: “А яшчэ ў нас кошка кацянілася — пяць кацянятак прывяла... А яшчэ у нашага Жучка нага баліць – на пчалу стаў... А яшчэ*

ўчора мой татка маю мамку цалаваў... Я сама бачыла” (“Госць пад час сенакосу”); *Люблю, люблю, люблю. А ты ведаеш, як прагнуцца ўночы і адчуць рукою сценку канапы. Люблю, люблю, люблю. А ты ведаеш дзікуства і горыч маёй рэўнасці. Люблю, люблю, люблю. А ты ведаеш, як невыносна думаць, што ў нас няма будучыні і ніколі не будзе нашага сына* (“Лета з мятлушкамі”).

Паралелізм сказаў у прыкладзе з апавядання “Госць пад час сенакосу” падкрэслівае ўсхваляванасць маленькай гераіні, жаданне дзяўчынкі расказаць госцю – новаму чалавеку ў хаце – пра ўсё як мага хутчэй. Сказы складаныя, дзвухчасткавыя, з бязлучнікавай сувяззю, пры гэтым другія часткі кожнага сказа няпоўныя, бо апушчаны дзейнікі.

Своеасаблівы паводле кампазіцыі і другі прыклад. Сказы маюць не толькі аднолькавы пачатак і сінтаксічную арганізацыю (гэта складаназлучаныя сказы са злучальным словам **як**), але яшчэ і звязаны своеасаблівым рэфрэмам *Люблю, люблю, люблю*, які адыгрывае важную ролю ў рытміка-інтанацыйным афармленні выказвання і падкрэслівае сканцэнтраванасць гераіні на адной думцы – на сваім нешчаслівым каханні.

- Сінтаксічны паралелізм – гэта сродак выражэння падабенства. Напрыклад: *“Святлінка ты мая! – адразу расчулена выдыхнуў ён. – Я дарую табе вось гэты востраў! І прашу: будзь на ім царыцаю.” – “Каханы мой! – прашаптала яна. – Я прымаю твой шчодры падарунак і загадваю: будзь заўсёды маім царом!”* (“Двое для дваіх”); *“Харошая мая..” – І на палатняных штанах з’явіўся новы пісяг. – “Слаўны мой ...” – І на блакітнай спадніцы ўзнік яшчэ адзін шрам* (“Катаванне на стайні”).

Аднолькавая сінтаксічная арганізацыя рэплік герояў і слоў аўтара перадае адзінства думак персанажаў, іх падабенства. І ў першым, і ў другім прыкладзе дзякуючы сіметрычнай сінтаксічнай будове тэксту выразна праяўляецца жаданне пісьменніка паказаць сапраўднае каханне, духоўную еднасць, узаемнае палкае пачуццё.

Паралелізм у дыялогу асабліва ярка падкрэслівае падабенства герояў тады, калі яны самі імкнуцца паказаць сваю адметнасць, індывідуальнасць: *“Ты левая!” – грэбліва, са злосцю, нібы ў нейкім вельмі жахлівым злачынстве абвінавачвае сваю родную сястру правая рука. “А ты правая!” – яшчэ з большай нянавісцю кідае ёй цяжкі вырак другая рука. “Левая, левая!” – назалеяцца, дражніцца, насмешліва тычкаючы ў бок сваёй копіі пальцам, правая рука. “Правая, правая!” – здэкліва адказвае ёй тым жа самым левая рука* (“Усё, што па пары”).

Аўтар наўмысна аднолькава будзе рэплікі сваіх гераінь: паказвае, што пры ўсім іх жаданні выдзеліцца, яны падобныя, бо і паводзяць сябе, і нават гавораць аднолькава.

- Паралелізм сінтаксічных канструкцый у Я.Сіпакова ўжываецца і для пераканання. Напрыклад: *Дрэнна мне ў жыцці, горды мужчына. Няўтульна і няўпэўнена мне ў жыцці, горды мужчына. Адзінока і непрыкаянна мне ў жыцці, горды мужчына.* (“Лета з мятлушкамі”).

Аднолькавая сінтаксічная структура ўсіх трох сказаў у спалучэнні з паўторам зваротка дае магчымасць эфектыўна ўздзейнічаць на суб’ядніка, у сціслай, лаканічнай форме перадае эмацыянальны стан гераіні, дазваляе немагаслоўна, без доўгіх разважанняў пераканаць, упэўніць чытача і адрасата ў шчырасці яе пачуццяў.

- Паралелізм пыгальных сказаў – гэта сродак інтэнсіфікацыі пытання. Напрыклад: *Ці не цябе гэта папярэдзвалі: “Каханне ў нас забаронена”? Ці не цябе гэта перасцерагалі: “Не пажыдай жонкі бліжняга сваяго”? Ці не табе цярыліва тлумачылі: “Нам не трэба дзяцей”?* (“Клетка”); *А хіба вось так вольна, без прымусу ходзіць, як вы звычайна ходзіце, не баючыся, што нехта вам крыкне: “Назад! Нельга!” – не свята?! А хіба стаяць, дзе хочаш, рабіць, што хочаш, хлядзець куды хочаш і на што хочаш, і не чуць жахлівага, балючага, як нагайка: “Назад! Нельга!” – не свята?!* (“Чужаніцы”).

Дзякуючы паралелізму пытанні становяцца экспрэсіўнымі, набываюць рытарычнае гучанне, бо адказы на іх відавочныя. Паралелізм пыгальных сказаў у спалучэнні з лексічнымі паўторамі (у першым прыкладзе ўжываецца анафара, у другім – анафара ў спалучэнні з паўторам усяго сказа проста мовы) дазваляе не толькі задаць пытанне, але і эмацыянальна сцвердзіць: “цябе папярэдзвалі і перасцерагалі не раз” – у першым выпадку, “быць вольным – свята” – у другім.

- Сінтаксічны паралелізм – гэта і сродак рытмічнай арганізацыі тэксту, ён сінтаксічна вылучае пэўную частку выказвання, падкрэслівае яе эмацыянальнае гучанне. Напрыклад: *Яго вынослівасць скінецца бядою. Яго юнацтва знішчыць яго сталасць. Яго здароўе задушыць і самога сябе, і маці таксама...* (“Клетка”); *Чалавек глядзеў на кветкі і травы, якія пакуль што не ўбачыў і не засведчыў, не сістэматызаваў ніводзін батанік. Чалавек глядзеў на дрэвы, якія не трапілі на вока ніводнаму прыродазнаўцу* (“Тысячагадовы дзень”).

У прыкладзе з апавядання “Клетка” сказы кароткія, а таму рытм чаканны, адрывісты, што перадае ўсхваляванасць, занепакоенасць героя. У другім прыкладзе сказы доўгія, а таму рытм плаўны, паведамленне вядзецца спакойна, нетаропка, што падкрэслівае засяроджанасць і ўраўнаважанасць апавядальніка.

Прааналізаваныя моўныя факты раскрываюць стылістычныя магчымасці прыёма паралелізму толькі часткова. У мове мастацкага твора канструкцыі з сінтаксічным паралелізмам ужываюцца з разнастайнымі стылістычнымі мэтамі, валодаюць незвычайнай эмацыянальнасцю, становяцца сродкам актывізацыі семантыкі выказвання, сігналам, які вядзе да разгадкі ідэі тэксту.

Літаратура

1. Астафьева И.М.. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование: автореф. дис. ...канд. филолог. наук. М., 1962. 23 с.
2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977. 223 с.
3. Рабчинская И.А. Синтаксический параллелизм как способ организации сложных конструкций: автореф. дис. ...канд. филолог. наук: 10.02.01 / Бел. гос. ун-т. им. В.И.Ленина. Минск, 1976. 23 с.

А.В. Солахаў

**ПАРАЎНАННЕ ЯК УНУТРАНАЯ ФОРМА
НЕКАТОРЫХ ІНДЫВІДУАЛЬНА-АЎТАРСКІХ СЛОЎ**

Унутраная форма слова разглядаецца лінгвістамі як “першапачатковае яго значэнне, у аснову якога пакладзена якая-небудзь прымета прадмета або з’явы” [1, 44]. Імкнучыся знайсці свежы, ёмкі мастацкі вобраз, паэты нярэдка звяртаюцца да словатворчасці. Многія індывідуальна-аўтарскія словы ўздзейнічаюць на чытача актуалізаванай унутранай формай, аснову якой складае параўнанне.

Як вядома, гукавая абалонка слова непарыўна звязана з яго значэннем. Калі характар гэтай сувязі узуальных слоў тыпу *вуліца*, *дуб*, *рака* зразумець цяжка, то ў індывідуальна-аўтарскіх словах яна відавочная. Асаблівасцю семантыкі многіх з іх з’яўляецца выражэнне параўнання, якое падтрыліваецца метафарызацыяй. Так, метафарызаваныя індывідуальна-аўтарскія прыметнікі, утвораныя з дапамогай прадуктыўнага суфікса *-н-*, матывуюцца параўнальнымі зваротамі: *ручайны* ‘чысты, звонкі, як у ручая’: *Памерлі бабулькі, А песні не ўмерці, Іх песні ручайнага голасу...* (А.Пісарык); *волатны* ‘магутны, як волат’: *Папрацаваўшы адмыслова, у схове волатных дубоў гаворым пра людзей мясцовых, пра луг, пра Прыпяць, пра баброў* (Г.Пашкоў); *цудны* ‘незвычайны, як цуда’: *І робіцца простае цудным імгненне...* (Е.Лось).

Такія ўтварэнні набываюць у тэксце вялікую семантычную ёмістасць, здольнасць канцэнтраваць інфармацыю пра розныя з’явы рэчаіснасці.

Значэнне параўнання могуць выражаць таксама індывідуальна-аўтарскія прыметнікі іншай структуры, напрыклад з суфіксамі *-лів-* і *-іст-*: *бадзяжлівы* ‘бяздомны, як бадзяга’: *...Бадзяжлівы восеньскі вецер свісча ў полі глухім уначы* (Р.Баравікова); *мройлівы* ‘такі, як мроя’: *Здалёк убачаць мройлівыя зоры, Як у палоне грозных завірух Яна (Венера) пад небам, гордая, сатворыць Матэрыі жывой павечны рух* (М.Мятліцкі); *брылісты* ‘з шапкай, падобнай на брыль’: *Як важкія, брылістыя грузды, Абапал сцежак урны забялелі...* (Р.Барадулін).

Пераход адносных прыметнікаў у якасныя садзейнічае набыццю імі значэння параўнання: *асвенцімскі* ‘такі, як у Асвенціме’: *Трэблінкі – вар’яцкі сон... Вусны жанчын, у якія Асвенцімскі рвецца “цыклон”* (У.Караткевіч); *мефістофельскі* ‘такі, як у Мефістофеля’ *Ты голас даверу майго не глушы Сваім мефістофельскім рогатам* (Н.Гілевіч).

Іншы раз з метафарычным значэннем ужываюцца прыналежныя прыметнікі. Набываючы значэнне якасці, яны таксама выражаюць параўнанне: *цяцерчын* ‘такі, як у цяцеркі’: *...Цяцерчынай мовай Струменьчык булькоча* (К.Камейша).

Параўнанне ў семантыцы разгледжаных прыметнікаў мае ацэначны характар – станючы або адмоўны. У іх часта заключаецца іронія: *рудыментны* ‘недаразвіты, падобны на рудымент’: *Разбуральнікаў шмат – рудыментнага розуму хопіць* (І.Пракаповіч); *аблочысты* ‘такі, якога, як аблок, не дастаць’, *прарочысты* ‘такі, як прарок’: *Да аблочыстага Кастуся, Да прарочыстага Максіма Дацягнуцца амаль немагчыма* (Р.Барадулін).

З сэнсавымі адносінамі параўнання шырока ўжываюцца індывідуальна-аўтарскія прыметнікі-кампазіты. Вялікую групу складаюць складаныя словы, у якіх першы кампанент знаходзіцца ў параўнальных адносінах да другога кампанента і канкрэтызуе яго: *віхурна-рэзкі* ‘рэзкі, як віхура’: *Сцяпан спыніўся: неспакоем Віхурна-рэзкі шквал дыхнуў* (Н.Гілевіч); *казачна-дзівосны* ‘дзівосны, як казка’: *Ужо каторы год ускрай дарогі Яна [жанчына-маці] стаіць над брацкаю магілай, Дзе прах дзяцей, што вынашаны ёю, Якім яна калісьці падарыла Прыгожы, казачна-дзівосны свет* (Н.Гілевіч); *палынна-горкі* ‘цяжкі, горкі, як палын’: *І ў мовы лёс палынна-горкі* (А.Пісарык).

Сярод гэтых утварэнняў актыўна выкарыстоўваюцца кампазіты, якія абазначаюць колер: *беласнежна-белы* ‘белы, як белы снег’: *Дзве беласнежна-белыя Бярозы Аблашчаны Святлом тваіх вачэй* (А.Пісарык); *ватна-белы* ‘белы, як вата’: *Ватна-белыя аблокі растварыліся ў блакіце* (І.Хадарэнка); *вогненна-барвовы* ‘барвовы, як агонь’: *Вазьму камандзіроўку ў лістапад, У вогненна-барвовы, залацісты...* (Г.Дашкевіч); *дымна-белы* ‘белы, як дым’: *Снег – дымна-белы кот Зацягвае курню* (Р.Барадулін); *попельна-руды* ‘руды, як попел’: *А з імі (дзецюкамі) Ева! Вочы як у лані! Ды твар, як цэгла, попельна-руды, Без цеплыні, без ласкі, без жадання...* (З.Марозаў); *тварожна-белы* ‘белы, як тварог’: *...у туманах тварожна-белых Мая згубілася душа* (З.Марозаў).

Іншы раз у мове паэтычных твораў ужываюцца складаныя ўтварэнні, у якіх у параўнальных адносінах да першага знаходзіцца другі кампанент: *пярэста-цыганісты* ‘пярэсты, як у цыган’: *І хусцінкам Пярэста-цыганістым Цяжка ордэны ўсе засланыць* (Р.Барадулін); *рыжа-агністы* ‘рыжы, як

агонь': *Чаканне ўсю зеляніну знішчыла І з распаччу нейкай у рукі ўзяло Два пэндзлі рыжа-агністыя...* (Р.Барадулін).

Кампазіты з параўнальнымі адносінамі кампанентаў даюць трапную характарыстыку прадмета або з'явы, ствараюць яркі запамінальны мастацкі вобраз. Яны выражаюць сілу пачуцця аўтара, выяўляюць яго ідэйна-эстэтычныя пазіцыі.

Складана-нульсуфіксальныя выражаюць параўнанне пры дапамозе двух кампанентаў або аднаго з іх: *азёрнавокі* 'з азёрамі, падобнымі на вочы': *Зямлянікі на грудзях маёй зямлі – Азёрнавокай, гордай партызанкі, – Як стужкі кулямётныя, ляглі* (Р.Барадулін); *вогненнапёры* 'падобны на вогненнае пярэ': *Душу яму зноў апякла Маланкаю вогненнапёрай На полі крыжастага зла* (М.Мятліцкі); *вогнехвосты* 'з хвастом, як агонь': *Вясёлкі кола, вакаём, Тут як тут – прыйшла лісіца, Вогнехвостая хітрыца...* (Р.Барадулін); *залатаскабы* 'падобны на залатую скабу': *Мерыдыян залатаскабы – У завушніцы пазнаём, І позірк робіцца ласкавы* (Р.Барадулін); *зеленакосы* 'падобны на зялёныя косы': *Зеленакосымі, тугімі сеткамі Злавіла Свіцязь юнакоў спакой* (Р.Барадулін); *маланкавалосы* 'падобны на валасы маланкі': *І горад не здолее нават здзівіцца, Убачыўшы, хто не дае яму спаць – Маланкавалосыя гэта Грамніцы На воблаку срэбных мятлушак ляцяць!* (Л.Рублеўская); *павуцінавалосы* 'з валасамі, падобнымі на павуціну': *Час, як хірамант павуцінавалосы, паваражы, успамін дагані...* (Р.Барадулін); *полымнаверхі* 'з верхам, падобным на полымя': *...рабіны-дамы Глеюць полымнаверхія Праз дажджы, праз дымы...* (Р.Барадулін); *полымначолы* 'такі, як чало полымя': *Каб полымначолым паклонам жаль залагодзіць, свет абышоўшы, ў перагібельным краі У партызанскі магільнік сонца заходзіць* (Р.Барадулін); *хмарагрывы* 'з грывай, падобнай на хмару': *Задрамаць не даюць страмёны Хмарагрывага рысака* (Р.Барадулін); *чарнамызы* 'падобны на чорную мызу': *Ды і колюцца ж лапкі! Толькі ты іх не чуеш: Чарнамызыя бабкі Асцярожна карчuess* (Н.Гілевіч); *чырваналычы* 'падобны на чырвоны лыч': *Прабіў ляхі закалец, Расток чырваналычы* (Р.Барадулін).

Метафарычнае ўжыванне складана-суфіксальных індывідуальна-аўтарскіх прыметнікаў таксама надае ім значэнне параўнання: *сінязорны* 'падобны да сініх зор': *Суседзі пазіраюць на вянок, чытаюць надпіс на істужцы чорнай... Чаму я не сказала васілёк хаця б адзін уплесці сінязорны?* (Е.Лось).

Значэнне параўнання ў сваёй семантыцы захоўваюць многія прыслоўі. Да іх адносіцца група прыслоўяў з суфіксам *-а*, якія ўтвараюцца ад асноў прыметнікаў з суфіксам *-ов-* (*-ёв-*, *-ав-*) або непасрэдна ад асноў назоўнікаў. Утваральныя прыметнікі выражаюць пастаянную статычную прымету, уласціваюць толькі прадмету: яна не здольна абазначыць якасць працэсу дзеяння. Таму прыслоўі ад іх звычайна не ўтвараюцца. У паэтычным жа маўленні ад іх утвараюцца прыслоўі з рознымі значэннямі, у т.л. са значэннем параўнання: *вясёлкава* 'як вясёлка': *І вясёлкава стронга страляе Па блакітнай тваёй быстрыні* (К.Камейша); *дыванова* 'як дыван': *Дыванова абжыты ландшафт* (Р.Барадулін); *кумачова* 'як кумач': *А вуль гарыць кумачова – зарыва ваіны нагадае СУЗОР'Е ЗУБАЧОВА...* (Р.Барадулін).

Выразны характар параўнання маюць прыслоўі на *-а*, утвораныя ад асноў прыметнікаў з суфіксам *-іст-* (*-ыст-*), матываваных назоўнікамі: *змяіста* 'так, як змеі': *І сцежкі змяіста паўзуць на гару...* (М.Мятліцкі); *скнарыста* 'так, як скнара': *Будзе ўдача скнарыста Абрываць кручкі* (Р.Барадулін).

Прыслоўі з суфіксам *-а*, утвораныя ад прыметнікаў з суфіксам *-н-*, што матывуюцца назоўнікамі, ужываюцца са значэннем "падобна таму, што названа ўтваральнай асновай": *аблачынна* 'так, як воблакі': *Ягоны (Катулаў) цень Плыве з бліжэйшых гор, Каб ацяніць Еўропу аблачынна* (Р.Барадулін); *арганна* 'так, як арган': *...нібы ў Рызе двух'ярусны Домскі сабор уздыхае арганна* (А.Русецкі); *рабінна* 'так, як рабіна': *Барвяніць досвітак рабінна* (А.Шушко).

Значэннем параўнання могуць валодаць і прыслоўі, утвораныя ад асноў складана-нульсуфіксальных прыметнікаў: *крутаклуба* 'так, як жанчына з крутымі клубамі': *Няхай планета крутаклуба Пакручваецца ў туманах* (Р.Барадулін).

У сістэме дзеяслова індывідуальна-аўтарскія ўтварэнні часта набываюць значэнне параўнання. Так, адназоўнікавыя дзеясловы з суфіксам *-е-* (*-э-*) маюць агульнае значэнне 'набываць прымету той асобы або прадмета, які названы ўтваральнай асновай', што канкрэтызуецца ў кантэксце: *быдлец* 'станавіцца (быць) падобным на быдла': *Ерась, вялікая маці ўсіх народаў вялікіх, Выратуй сына свайго, што не будзе быдлец спакваля...* (У.Караткевіч); *вугалець* 'станавіцца (быць) падобным на вугаль': *Восем боханаў часу вугалець ў начы* (В.Аколава); *лісець* 'станавіцца (быць) падобным на ліса': *Лісеем, брат, лісеем (лісеем ад слова "ліс")* (А.Вярцінскі); *ніцець* 'станавіцца (быць) падобным на ніць': *У вякоў пад цёмнымі ялінамі Белаю бярэзінкай ніцееш* (Р.Барадулін); *Дожджык ціха ніцее* (М.Баравік); *самець* 'станавіцца (быць) падобным на сома', *свінець* 'станавіцца (быць) падобным на свінню': *З Душою пусцэзнай свінееш, Лысееш, бруднееш, самееш* (В.Аколава).

Група індывідуальна-аўтарскіх дзеясловаў з суфіксам *-е-* (*-э-*) ужываецца са значэннем 'утвараць (выконваць) падобнае на тое, што называе ўтваральная аснова': *верадаваць* 'утвараць тое, што падобна на верад': *Бывае так, што слова верадае, віруе, быццам рыба пад ільдом* (У.Лісіцын); *вечываць* 'утвараць тое, што падобна на веч': *За аселяй вечывалі іпакі – гарластыя, смелья* (В.Лукша); *гапакаваць* 'выконваць тое, што падобна на гапак': *У Маскве-рацэ ічупак станцаваць хацеў гапак. Запярэчылі сябры: "Гапакуюць у Дняпры!"* (У. Марук).

Параўнанне складае ўнутраную форму многіх індывідуальна-аўтарскіх дзеясловаў з суфіксам *-ава-* (*-ява-*). Да іх адносяцца наступныя структурна-семантычныя тыпы:

а) ‘выконваць дзеянне з дапамогай падобнага на тое, што называе ўтваральная аснова’: **кіпцюраваць** ‘выконваць дзеянне з дапамогай таго, што падобна на кіпцюры’: *Ката здань у храм заляцела і на плаху кладзе маё цела, і душу кіпцюруе, крумкач.* (Я.Хвалей); **медаваць** ‘выконваць дзеянне з дапамогай таго, што падобна на мёд’: *Аддам каханья грэшныя даўгі, пакуль душа мядуе ў буйным цвеце* (В.Гарановіч);

б) ‘быць падобным на таго, каго называе ўтваральная аснова’: **ведзьмаваць** ‘быць падобным на ведзьму’: *У золь вядзьмуем над капотам, зайздросцім – з фарами – саве* (Р.Барадулін); **какетаваць** ‘быць падобным на каетку’: *Панна Варшава каетавала з Парыжам* (Р.Барадулін); в) ‘выконваць дзеянне так, як тое (той), што названа (хто названы) ва ўтваральнай аснове’: **буславаць** ‘выконваць дзеянне так, як бусел’: *Няхай буслуоць крыламі радка мае гады ўрачыста над зямлёю* (М.Пазнякоў); **зязюляваць** ‘выконваць дзеянне так, як зязюля’: *Нашто пела ў ім (бары) зязюляй? Дзе цяпер зязюляваць?* (У.Лісіцын).

Гэту групу індывідуальна-аўтарскай лексікі дапаўняюць дзеяслоўныя дэрываты, матываваныя назвамі жывых істот, якія атрымалі пераноснае значэнне і ўжываюцца для адмоўнай характарыстыкі чалавека: **драпежыць** ‘утвараць дзеянне, уласцівае драпежніку’: *Мы ад зямлі суздром залежым – Як і яна ад нас, людзей. Завошта ж мы яе драпежым – Штораз бяздумней і люцей?* (Н.Гілевіч); **звярыць** ‘утвараць дзеянне, уласцівае зверу’: *Падумаеш – нешта, калісьці Скрыжоўвала нервы, звярыла, Як звер, Раскрывам крыві халадзіла* (В.Аколава); **тхарыць** ‘утвараць дзеянне, уласцівае тхору’: *Пры Коласе й Купале не тхарыце, Даларныя пажары прытушыце* (В.Аколава).

Часта выражаюць параўнанне індывідуальна-аўтарскія дзеясловы з суфіксам *-і- (-ы-)*. Да іх адносяцца структурна-семантычныя тыпы з наступнымі словаўтваральнымі значэннямі:

а) ‘утвараць падобнае на тое, што названа ва ўтваральнай аснове’: **вечарыніць** ‘утвараць тое, што падобна на вечарыну’: *На палянах грыбы вечарыніць найшлі* (К.Камейша); **клёвіць** ‘утвараць тое, што падобна на клёў’: *У часці мне не клёвіць* (К.Камейша); **лаўжыць** ‘утвараць тое, што падобна на лоўж’: *За Коласа й Купалу не кажыце, Для біяграфій месца не лаўжыце* (В.Аколава);

б) ‘рабіць (станавіцца, быць) такім, як тое, што названа (хто названы) ва ўтваральнай аснове’: **палыніць** ‘рабіць такім, як палын’: *Ды ў ёй (спадчыне) нязбытным кроўным болем – Трывога матчынай бяды Штодзённа сэрца маё коле. Палыніць горыччу гады* (Н.Аксёнчык); **парасоніць** ‘рабіцца такім, як парасон’: *Парасонілі цнотна спадніцы, Міні-сукні імкнулі ўгару* (Г.Юрчанка);

в) ‘утвараць дзеянне падобна таму, што названа ва ўтваральнай аснове’: **кінжаліць** ‘утвараць дзеянне падобна кінжалу’: **Кінжальцаць яго** [Гарсія Лорка] *рамансы* (Р.Тармола); **кіпцюрыць** ‘утвараць дзеянне падобна кіпцюрам’: **Кіпцюрыць сэрца нейкая віна** (З.Марозаў).

З параўнальным значэннем могуць выступаць і дзеепрыметнікі: **наструнены** ‘напята, як струна’: *На твае наструненыя плечы Заглядзеўся месяц залаты* (З.Марозаў).

Такім чынам, параўнанне складае ўнутраную форму многіх індывідуальна-аўтарскіх слоў – прыметнікаў, прыслоўяў, дзеясловаў. Утварэнне іх у сучасным беларускім паэтычным маўленні трэба разглядаць як пашыраны выяўленчы прыём, які пры эканоміі моўных сродкаў дапамагае стварыць запамінальны мастацкі вобраз.

Літаратура

1. Иванов В.В. Внутренняя форма слова // Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. М.: Советская энциклопедия, 1979. С.43-44.

Н.В. Філімонава

АБ УСТОЙЛВЫХ І ЗМЕНЕННЫХ ФРАЗЕЛАГІЧНЫХ АДЗІНКАХ У МАСТАЦКІМ ТВОРЫ

Існуе два віды стылістычнага выкарыстання фразеалагічных адзінак (далей – ФА): іх ужыванне ў нязменным выглядзе і са змяненнямі разнастайнага характару. Часта ФА выкарыстоўваюцца ў іх звычайнай, нарматыўнай форме з замацаваным за імі значэннем. І гэта зразумела, бо і ў такім выглядзе яны выступаюць яркім стылістычным сродкам. Аднак ужыванне менавіта трансфармаваных ФА адлюстроўвае творчы падыход аўтара да выкарыстання моўнага матэрыялу, неабходнага для дакладнага выражэння думак і пачуццяў, а таксама для стварэння яркіх вобразаў і стылёвых эфектаў. З гэтага пункту погляду ўяўляе цікавасць прасачыць функцыянаванне ФА ў кантэксте твора “Прымакі” Янкі Купалы, дзе яны прадстаўлены ў колькасным (усяго каля 170) і якасным багацці іх выкарыстання. З мэтай актуалізацыі ФА пісьменнік змяняе іх, што можа выражацца ў замене, пашырэнні або скарачэнні іх кампанентаў.

Замена аднаго кампанента іншым, паводле выказвання І.Я. Лепешава, мае свае асновы, паколькі ФА, “уступаючы ў сувязь з іншымі словамі ў сказе, патрабуе ў некаторых выпадках у адпаведнасці з творчымі задачамі пісьменніка канкрэтызацыі, сітуацыйнага прыстасавання да кантэксту” [1, 121].

У творы пісьменнік змяняе лексічны склад ФА, абнаўляючы адзін ці некалькі яе кампанентаў, з рознымі мэтамі. Адзначаецца замена кампанента ФА з мэтай узмацнення стылёвага аспекту выказвання. Напрыклад, у мове Даміцэлі адзначаем ФА *сачыць бельмачамі*, у якой назіраецца замена двух кампанентаў адносна ФА *страляць вачамі* ‘какетліва паглядаць на каго-н.’, прычым калі дзеясловы з’яўляюцца аднолькавымі ў стылістычных адносінах, то назоўнікі адрозніваюцца: *вочы* – стылістычна нейтральнае слова, *бельмачы* – размоўнае. Ці яшчэ: ФА *выдзіраць бельмачы* замест *выдзіраць вочы* ‘вельмі здэкліва дакараць’ або ФА *збядаць галаву*, якая ўзыходзіць да ФА *звярнуць галаву* ‘скалечыцца, загінуць’, дзе ў абодвух выпадках назіраем замену толькі іменнага кампанента. Як можна меркаваць, замена аднаго ці двух структурных кампанентаў у прыведзеных прыкладах не ўплывае на значэнне ФА, а вядзе да новага экспрэсіўнага насычэння выразу, робіць выказванне больш вобразным.

Найбольшую цікавасць уяўляюць ФА, кампаненты якіх зменены не толькі з мэтай узмацнення экспрэсіўнасці выказвання, але і з мэтай семантычнага прырашчэння. Напрыклад, у мове Паланеі чытаем: *А чорт яго [Максіма] бяры, калі ён пусціўся ў бадзяцкую скуру і дома не начуе!*, дзе назіраецца замена кампанента-прыметніка ФА *пусціцца ў сабачую скуру* ‘страціць сумленне, разбэсціцца; стаць нягоднікам’, у выніку чаго абноўленая ФА набывае семантычнае прырышчэнне – ‘пакінуць сям’ю’.

У мове Максіма адзначаем ФА *споўзаць на розум да галавы*, якая, хоць і ўзыходзіць да ФА *схадзіць на розум да галавы* ‘адмовіцца ад ранейшых намераў, адумацца’, мае адметнае значэнне, абумоўленае кантэкстным акружэннем, – ‘успомніць’: *Але як тут споўзаць на розум да галавы і навясці спраўку, куды мяне ліхаманка з сваёй хаты перавалакла?* Трэба адзначыць, што значэнне ФА *споўзаць на розум да галавы* звязана ў першую чаргу з разумовай сферай дзейнасці, замена ў ёй дзеяслоўнага кампанента (*схадзіць на споўзаць*) канцэнтруе ўвагу на фізічных здольнасцях чалавека, якому цяжка рухацца ў стане пахмельнага сіндрома.

Максім замест ФА *сядзець пад абцасам* ужывае *сядзець пад хвартухом*: *“Ды што ж бы было, каб даведаліся суседзі, што я ў сваёй аздабулькі пад хвартухом сяджу?”* На нашу думку, дзякуючы замене аўтар выражае адносіны героя да сваёй жонкі не столькі як да аўтарытарнай асобы, колькі як да клапатлівай гаспадыні, якая не забараняе яму рабіць пэўныя ўчынкі без яе ведама, а “абараняе” мужа ад знешніх негатыўных жыццёвых праяў і побытавых спраў, што, дарэчы, і дае ёй права строга абыходзіцца з ім. Такое ўжыванне ФА ўзмацняе камічны эфект, надае выказванню гумарыстычную афарбоўку.

У мове гэтага ж персанажа замест ФА *як на злосць* ‘быццам кімсьці падстроена (выказванне шкадавання ў сувязі з чым-н.)’ выкарыстоўваецца ФА *як на безгалоўе*, у выніку чаго выказванне заключае ў сабе не толькі неадабральную ацэнку, але і прадвызначае негатыўны ход падзей.

Даміцэля, эмацыянальна рэагуючы на рэпліку Максіма – *Ці не ведаеш, якім такім манерам я сюды папаўся?* – адказвае: *Я зараз манеры выганю васпану з галавы!*, на хадзі замаянучы кампанент ФА *дур выгнаць з галавы* ‘строга ўздзейнічаючы, адвучаць каго-н. ад дрэнных звычак, схільнасцей і пад.’ (*дур на манеры*) словам, якое папярэдне было ўжыта яе суб’яднакам. Адзначым, што калі ў мове Максіма слова *манерам* уваходзіць у склад адвербіяльнага выразу *якім такім манерам*, то ў мове Даміцэлі дадзенае слова з’яўляецца іменным кампанентам ФА, таму мэтазгодна гаварыць пра запазычанне аўтарам толькі слоўнай абалонкі ў суразмоўцы дадзенага персанажа і падсвядомы (а можа, і свядомы?!) выбар для ФА кампанента, які надае выказванню іранічнае адценне: адсутнасць хоць якіх-небудзь станоўчых манер у чалавека, які з-за недарэчнасці трапіў у чужы дом. У прыведзеных прыкладах і асабліва ў апошнім замена кампанента ФА, выкарыстанай у мове пэўнага персанажа служыць яшчэ паказчыкам яго разумовых здольнасцей, сведчыць пра дасціпнасць, кемлівасць, якая выяўляецца ў яго ўменні карыстацца моўнымі сродкамі ў адпаведнасці з пэўнай сітуацыяй, спантана відазмяняць тыя ці іншыя ўстойлівыя выразы, а таксама выражае ацэнку аўтарам паводзін дзеючых асоб праз іх адносіны адзін да другога.

Часам замена кампанента ФА вядзе да ўзнікнення дадатковага адцення значэння, якое ўказвае на ступень праяўлення прыкметы. Напрыклад, у маналогу Максіма выкарыстоўваюцца ФА *каб цябе паляруш, каб цябе немач, каб цябе ліхаманка*, якія ўзыходзяць да ФА *каб на яго ліха* ‘выказванне прыкрасці, абурэння, злосці і пад.’ Замена кампанента *ліха*, што па-за межамі ФА мае значэнне ‘гора, бяда, няшчасце’, назоўнікамі, якія ў свабодным выкарыстанні з’яўляюцца назвамі хвароб, – *паляруш, немач, ліхаманка* – вядзе да семантычнага прырашчэння ФА – ‘праклён з мэтай наслаць цяжкую хваробу, якая стане найвялікшым горам’.

Акрамя замены кампанента ФА Янка Купала карыстаецца таксама прыёмам пашырэння кампанентнага складу ФА словам свабоднага ўжывання. Найбольш распаўсюджаным спосабам ускладнення ФА з’яўляецца ўвядзенне слова свабоднага ўжывання, якое паясняе адзін кампанент ФА. Звычайна пад такое ўскладненне падпадаюць дзеяслоўныя ФА, а паясняецца іх субстантыўны кампанент. Напрыклад, у творы ў склад ФА *за вантробы забрала* ўключаецца ўзмацняльная часціца *самыя*, а састаўной часткай ФА *наварыць саладухі* з’яўляецца займеннік *якой*, якія выступаюць як дадатковыя кампаненты і выконваюць функцыю агалення ўнутранага фармы дадзеных ФА, у выніку чаго іменны кампанент кожнай успрымаецца як слова свабоднага ўжывання, але сувязь з ФА відавочная.

Адзначаюцца выпадкі, калі прыём ускладнення ФА выконвае не адну, а адначасова дзве функцыі: функцыю агалення ФА і функцыю пашырэння межаў яе значэння. Так, Даміцэля выкарыстоўвае ў сваёй мове, адрасаванай Максіму, ФА *каб мае і людскія вочы не бачылі*, дадатковым

кампанентам якога з'яўляецца прыметнік *людскія*. У дадзеным выпадку ён не толькі паясняе іменны кампанент ФА, але разам з займеннікамі, які ўваходзіць у яе склад, утварае рад аднародных членаў. ФА *каб мае вочы не бачылі* мае наступнае значэнне: 'выказванне абурэння і рашучага нежадання бачыцца з кім-н.', а ўвядзенне ў склад ФА прыметніка *людскія* вядзе да пашырэння межаў яе значэння: 'выражэнне пачуцця страху быць асуджанай людзьмі'.

Увядзенне дадатковага кампанента можа ўказаць на ступень праяўлення дзеяння. Напрыклад, уключэнне ў ФА *дастаць лазні* 'сурова распраўляцца з кім-н., біць з бязлітасцю каго-н.' дадатковага кампанента *сухой* вядзе да семантычнага прырашчэння – 'у большай ступені'.

Відазмяненні ФА могуць заключацца не толькі ў замене яе кампанента ці увядзенні ў яе склад слова свабоднага ўжывання, але і ў скарачэнні, ці рэдукцыі. Рэдукцыя ФА адзначаецца, напрыклад, у мове Кацярынкі, якая становіцца сведкай сцэны сваркі паміж маці і хросным бацькам, у выніку чаго тыя рашаюцца на самагубства: *Я думала, што яны жартуюць, ажно такі напраўдзе шукаюць гуза*. Скарачэннем ФА *шукаць гуза на сваю галаву* аўтар перадае адчуванне чалавека, які знаходзіцца ў стане эмацыянальнага ўзрушэння, у выніку чаго ён, абрываючы фразу на паўслове, стымулюе свой розум на пошук выйсця з пэўнай сітуацыі, і менавіта клопат пра далейшыя дзеянні перабіваюць думкі пра тое, што адбываецца ў дадзены момант.

У мове Паланей ў рэдукаванай форме выкарыстоўваецца ФА *зводзіць з трону*: *Дык гэта ты [Даміцэля] мне, імаць, зводзіш майго старога? Як табе стыду няма! З дапамогай рэдукцыі аўтар канцэнтруе ўвагу менавіта на ўзрушаным стане жанчыны, эмоцыі якой награвашчаюцца адна на адну і не паспяваюць апрацоўвацца мазгавай дзейнасцю для іх фармулявання на вербальным узроўні.*

Ужыванне ФА ў змененым выглядзе прыводзіць да пэўных зрухаў у іх семантыцы: пашыраюцца межы значэння ФА, падкрэсліваюцца пэўныя яго адценні, сумяшчаюцца значэнні ці адно значэнне накладаецца на другое. Аўтарскія змяненні ў пэўнай ступені заснаваны на "ўваскрашэнні" ўнутранай формы ФА, у выніку чаго парушаецца адзінства формы і зместу ФА, якая ўжо не ўспрымаецца як такая. Але, нягледзячы на гэта, нават у максімальным змяненні, якое прыводзіць да дэтымалагізацыі ФА, да разбурэння яе цэласнасці, выяўляецца фразеалагізацыя пэўнага словазлучэння і арыентуе на агульнаўжывальную ФА. Слушна аб гэтым заўважае В.М. Макіенка: "Стабільнасць, устойлівасць фразеалагічных прымет гарантуе тоеснасць фразеалагізма, разуменне яго вобразу пры ўсіх адрозненнях яго фармальнага ўвасаблення, фіксуе фразеалагічную адзінку ў часе і прасторы", у сваю ж чаргу "мабільнасць, няўстойлівасць лексічных параметраў фразеалагізмаў забяспечваюць іх дынамізм, гатоўнасць да пастаяннага абнаўлення, павышае экспрэсіўнасць, вельмі важную для іх функцыянавання" [2, 48].

Вызначэнне тыпаў змен і характарыстыка іх функцый прымушаюць падысці да пытання аб крытэрыі ўстойлівасці ФА. У фразеалогіі паняцце ўстойлівасці цесна звязана з няўстойлівасцю, яны дапускаюць адно другое, існуюць у дыялектычным адзінстве і забяспечваюць функцыянаванне і дынаміку фразеалагічнага фонду. Аналіз змен ФА толькі ў адным творы Янкі Купалы сведчыць аб выключным майстэрстве пісьменніка ў выкарыстанні ФА, стварэнні абноўленых адзінак і новых кантэкстаў, што абумоўлена інтэлектуальнымі здольнасцямі аўтара, адметнасцю яго светабачання і, у выніку, адлюстравання рэчаіснасці праз моўны матэрыял.

Літаратура

1. Лепешаў І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. Мн.: Навука і тэхніка, 1984. 264 с.
2. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. М.: Высшая школа, 1989. 287 с.

М.К. Чаеўская

МЕТАФАРА Ў ПРАЗІАЧНЫХ ТВОРАХ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ 20-Х ГГ. XX СТ.

Спецыфіка метафары не дазваляе выкарыстоўваць яе ў асобных відах дыскурса. Не запатрабавана яна ў практычным маўленні. Тэхнічны бок, творчы працэс кладзецца ў аснову многіх семантычных працэсаў, з якімі звязана развіццё "сінанімічных сродкаў, паяўленне новых значэнняў і іх нюансаў, стварэнне полісеміі, развіццё сістэм тэрміналогіі і эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі" [1, 9].

Увядзенне метафары ў навуковы дыкурс успрымалі станоўча ці адмоўна ў залежнасці ад дамінуючых на пэўным этапе форм сацыякультурнай дэтэрмінацыі і, у прыватнасці, ад поглядаў на сутнасць і прызначэнне мовы. Напрыклад, сцвярджэнне, што толькі словы, ужытыя ў прамым сэнсе, прыдатныя для выражэння думкі і перадачы ведаў, перашкаджае ўбачыць творчы патэнцыял метафары: здольнасць улоўліваць і ствараць падабенства паміж вельмі рознымі індывідамі і класамі аб'ектаў. Між тым як менавіта гэтая здольнасць, на думку многіх вучоных, мае велізарнае значэнне ў практычным і тэарэтычным мысленні. Адштурхоўваючыся ад падабенства, метафара азначае пачатак працэсу мыслення. Толькі ў навуковым дыскурсе яна выступае як штуршок, сродак, што потым "згасае", а ў паэзіі, мастацтве – як сродак і як вынік паэтычнай думкі.

Выкарыстанне метафары ў мастацкім тэксе выглядае натуральна, нават заканамерна. Яна пацвярджае выключныя мастацкія здольнасці, унікальнае ўменне заўважыць падабенства паміж

прадметамі, з’явамі, паміж якімі нібыта няма нічога агульнага. Па семантычных асаблівасцях, абумоўленых кампанентным складам, граматычнай будовай, метафары большасці беларускіх пісьменнікаў пазначаны традыцыйнасцю. Паказальнай ў гэтым сэнсе з’яўляецца метафарычная вобразнасць М. Багдановіча (зор грамада, зор пасеў, зоркі расцвілі, зорак дрыжачых вянкi, іскрацца зорак сняжынкi, брызгі золата ў небе блішчаць і інш.). Яна грунтуецца на адметным бачанні рэчаіснасці, звязана з імпліцытным супрацьпастаўленнем трывіяльнага ўспрымання незвычайнаму, што ў сваю чаргу выяўляе схаваную сутнасць прадмета.

Найчасцей у метафары бачаць скарочанае параўнанне (А. Рычардс, Н.Н. Аруцюнава, Ф. Уілрайт). Разам з тым яна адлюстроўвае “супярэчліваць уражанняў, адчуванняў і пачуццяў” [1, 18], бо непасрэдна абумоўлена індывідуальным вопытам і суб’ектыўнай свядомасцю аўтара. У прыватнасці, уплыў розных сацыякультурных фактараў на беларускія праявіны творы 20-х гг. XX ст. прадвызначыў не толькі асаблівасці зместу, сюжэта, вёў да схематызму і зададзенасці вобразнай сістэмы, але адначасова уніфікаваў і вобразна-выяўленчыя сродкі, садзейнічаў арнаменталізму. Захопленасць рэвалюцыйнай рамантыкай “не дазволіла” многім мастакам слова ўзняцца да арыгінальных параўнанняў, метафар. Нават архетыповы сімвал “кроў”, які мае парадаксальную прыроду і стварае больш значнае, чым звычайна, напружанне, бо семантычна звязаны як з дабром, так і са злом, у маладнякоўцаў меў слабае сэнсавое напаўненне (“Лісце алешнікаў нібы крывёю аплывана...”) [2, 143]. У І. Шмялёва чытаем: “Запах кровавых полей проникает в меня до недр...” [3, 22]. Абодва пісьменнікі пішуць пра грамадзянскую вайну, пра пакуты і гібель людзей. І паводле логікі архетыповы сімвал “кроў” у дадзеным выпадку павінен стаць сімвалам смерці. Таму можна заўважыць, што развіццё вобраза ў рускага мастака пазначана традыцыйнасцю. М. Чарот жа прапанаваў сваю, праўда, не вельмі арыгінальную трактоўку: семантычна яго параўнанне нельга суаднесці з пазітыўнай часткай значэння “кроў”, паколькі яна не з’яўляецца канатацыяй жыцця.

Скіраванасць на рэвалюцыйна-рамантызаванае ўспрымання і адлюстраванне падзей з фактычнай адасобленасцю ад традыцыі прадвызначала спрошчанае, схематычнае некаторых твораў М. Зарэцкага. Спецыфічныя метафары, пераважна арнаментальныя, бо перанос ажыццяўляўся з арыентацыяй на прыземленае, натуралізм (“Смагла косы ўпіваюцца ў пожную...З смакам жруць ядраную, сакавітную траву... Аж сліна цячэ...”[4, 36]), выглядалі штучна ўведзенымі ў твор.

Такім чынам, паступовы адыход ад маладнякоўскай эстэтыкі садзейнічаў выяўленню самабытных талентаў, адлюстраванню ў творах індывідуальнага ўспрымання, якое, калі паглыблялася і ўступала ў новыя адносіны, выходзіла за першапачатковыя межы. Развіццё ж думкі праз параўнанне з’яўлялася перадумовай метафарызацыі.

Літаратура

1. Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск.. М., 1990.
2. Чарот М. Збор твораў. Мн., 1958. Т.2.
3. Шмелев И.С. Собрание сочинений: В 5 т. Т.7 (доп.) Это было. М., 1999.
4. Зарэцкі М. Збор твораў: У 4т. Мн., 1989. Т.1.

Н.Э. Шандроха

СІНТАКСІЧНАЯ ЭКСПРЭСІЯ Ў АФАРЫСТЫЧНАЙ МОВЕ БЕЛАРУСКІХ МАСТАКОЎ СЛОВА

Ну і што такое афарызм? – А гэта разумна
выказаная думка, якая жыла ў галаве філосафа,
а цяпер будзе вісець на кручку мудрасці.

Я. Колас

Грунтоўнае, дасканалае вывучэнне афарыстычнай мовы беларускіх мастакоў слова з’яўляецца адной з актуальных праблем сучаснай беларускай лінгвістыкі. Нездарма вядомы беларускі мовазнавец А.Я. Міхневіч адзначаў, што “збіранне, вывучэнне і выданне афарызмаў беларускіх аўтараў – адна з наспелых, неадкладных задач нашай філалогіі” [1, 61].

Афарызмы выступаюць дастаткова адметным жанрам інтэлектуальнага мастацтва, гарманічна ўвасабляюць павучальнасць, глыбокую мудрасць, бо яшчэ з часоў старажытнай антычнасці вучылі лагічна думаць, стылістычна правільна афармляць наша маўленне, красамоўна гаварыць. На думку даследчыка лінгваафарыстыкі Я.Я. Іванова, “звычайна пад афарызмамі разумеюцца выслоўі, у якіх сцісла, ёміста, абагульнена і разам з тым у стылістычна вытанчанай форме выражаюцца закончаныя думкі пераважна агульназначнай тэматыкі” [2, 61]. У беларускай лінгвастылістыцы афарыстыка – параўнальна маладая навука, і хоць яшчэ створана вельмі мала выданняў нацыянальнай афарыстыкі, разам з тым у аспекце даследавання праблемы беларускага паэтычнага афарызма з гонарам можна назваць Ф.М. Янкоўскага, А.Я. Міхневіча, Я.Я. Іванова, А.Я. Леванюк, Ю.В. Назаранку і іншых.

Мастацкія творы беларускіх паэтаў змяшчаюць шмат афарыстычных выслоўяў, у якіх раскрываюцца і характарызуюцца асноўныя праявы нацыянальнага жыцця беларусаў: нараджэнне і смерць, лёс і воля, радасць і гора, прырода і светапогляд, праца і паводзіны, сэнс жыцця і вартасць учынкаў. Надзвычай багатая і разнастайная афарыстыка Я.Коласа, нямала трапных выслоўяў занатавана і на старонках твораў Я.Купалы, К.Крапівы, П.Панчанкі, М.Танка, В.Быкава, Р.Барадуліна, Н.Гілевіча і іншых.

У дадзеным артыкуле зроблены невялікі экскурс па даследаванні аўтарскай афарыстыкі Я.Коласа, В.Быкава, Р.Барадуліна ў аспекце стылістычна-сінтаксічнай спецыфікі, у прыватнасці сінтаксічнай экспрэсіі. Акцэнтуюцца увагу, што беларускі паэтычны афарызм валодае шырокім спектрам экспрэсіі, але менавіта сінтаксічны лад мовы разглядаецца як стрыжнёвая аснова маўлення і праблемы **сінтаксічнай экспрэсіі** набываюць у сучаснай лінгвістыцы надзённую актуальнасць. Актывізацыя цікавасці да камунікатыўных аспектаў мовы, у прыватнасці, да праблемы экспрэсіўнасці, тлумачыцца павышанай увагай у апошнія дзесяцігоддзі да праблемы моўнай асобы. Як слушна адзначае лінгвіст В.А. Маслава, “асноўнай функцыяй экспрэсіўнасці якраз і з’яўляецца ўзмацненне ўздзеяння на інтэлектуальную, эмацыянальную і валявую сферы асобы рэцыпіента. Экспрэсіўнасць змяняе эмацыянальны стан носьбіта мовы, уплываючы такім чынам на яго мэтанакіраваную дзейнасць” [3, 12]. Экспрэсія дазваляе ўявіць змест маўлення даволі наглядна, пераканаўча, актыўна ўздзейнічае на слухача і чытача. Адным з прыёмаў арганізацыі экспрэсіўнага маўлення з’яўляюцца фігуры.

Фігура (у перакладзе з лацінскай мовы *figura* – знешні выгляд, вобраз, зварот маўлення) – прыём узмацнення эмацыянальнай выразнасці маўлення, нязвыклы моўны зварот. “Фігуры для маўлення адно і тое ж, што жэсты і міміка для твару: яны надаюць выказванню больш выразнасці, бліскучасці, энергіі або вытанчанасці” [4, 209]. Паколькі найвышэйшым узроўнем арганізацыі маўлення з’яўляецца тэкставы ўзровень, то сярод усёй разнастайнасці фігур (графічныя, фанетычныя, семантычныя) мэтазгодна акцэнтаваць увагу на фігурах **сінтаксічных** (або, інакш іх называюць, стылістычных) – своеасаблівых сінтаксічных канструкцыях праяўнага або вершаванага маўлення, якія не зусім адпавядаюць агульнапрынятым у звычайнай моўнай практыцы сінтаксічным нормам. Сінтаксічныя фігуры маўлення ўтвараюцца шляхам пэўнай стылістычнай пабудовы словазлучэння, сказа ці групы сказаў у тэксце. Функцыя экспрэсіўных сінтаксічных фігур – выдзеліць, падкрэсліць, узмацніць выказванне.

У залежнасці ад сінтаксічнай структуры і экспрэсіўнай функцыі бачыцца мэтазгодным усю разнастайнасць сінтаксічнай экспрэсіі афарыстычнай мовы паэтаў аб’яднаць у пэўныя групы: 1) фігуры павелічэння аб’ёму выказвання; 2) фігуры памяншэння аб’ёму выказвання; 3) фігуры размяшчэння і перастаноўкі; 4) уласнарытарычныя фігуры.

Рытарычны прыём павелічэння аб’ёму выказвання заключаецца ў тым, што пры ўжыванні экспрэсіі сэнс выказвання перадаецца ў больш шырокай, “разгорнутай” форме ў параўнанні са звычайным спосабам выражэння. Даволі часта беларускія мастакі слова Я.Колас, В.Быкаў, Р.Барадулін ужываюць у афарыстычных выслоўях сінтаксічную анафару – своеасаблівыя паўторы ў пачатку вершаваных радкоў ці праяўнага сказаў:

*Ды ёсць жа ты, праўда на свеце,
Ды ёсць жа ты, вечны закон. (Я.Колас)*

*Толькі жыццё дае людзям пэўныя магчымасці, якія здзяйсняюцца імі або прападаюць марна;
толькі жыццё можа процістаяць злу і несправядлівасці. (В.Быкаў)*

*Свет уратуе не прыгажосць,
Свет уратуе
Вера й злосць. (Р.Барадулін)*

У афарызмах сустракаецца і анадып্লзіс (стык) – фігура маўлення, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку наступнага сказаў. Паўтор сегментаў на мяжы сумежных сказаў уплывае на ўзаемапранікненне іх сэнсу, узмацненне выразнасці, далей развівае падзеі, думкі. Афарыстычным выслоўям надаецца своеасаблівая рытмічная арганізацыя і цэласнасць, напрыклад:

*Не мяняй свой куток на прастору чужую –
На прасторы чужой птушка гнёзды не ўе. (Р.Барадулін)*

*Над намі пануе **шаблон**, **шаблон** пустых слоў, пустыя выразы, чужыя формы думак і чужы змест іх. (Я.Колас)*

Да фігур павелічэння аб’ёму выказвання адносіцца і сінтаксічны паралелізм – ужыванне адна тыпу сінтаксічных канструкцый у сумежных або блізкіх частках афарызма:

*Які прывет – такі прыём,
Які тавар – такая плата. (Я.Колас)*

Калі жыццё ў маленстве ператрэ добра – будзе чалавек. Залашчыць – прапаў чалавек. (В.Быкаў)

Другая група фігур у афарыстычных тэкстах звязана з рознымі трансфармацыямі аб'ёму выказвання, у прыватнасці, з пропускам пэўных маўленчых адзінак, а таму і памяншэннем аб'ёму выказвання. Да найбольш ужывальных адносяцца эліпсіс і асіндэтон.

Асіндэтон – сінтаксічная фігура, у якой наўмысна адсутнічаюць злучнікі паміж граматычна аднароднымі словамі і сказамаі з мэтай узмацнення экспрэсіі, дынамічнасці, насычанасці з'яў, падзей, фактаў. Афарызму надаецца энергічнасць і большая выразнасць:

Незразумелая, складаная, супярэчлівая істота – чалавек. (В.Быкаў)

*І нашы назвы носяць рэкі
Лясы, азёры, гарады... (Я.Колас)*

Эліптычныя канструкцыі прадугледжваюць пропуск асобных фрагментаў выказвання, якія лёгка ўзнаўляюцца з папярэдняга кантэксту. Такім чынам аформлены афарыстычны сказ з'яўляецца семантычна поўным, а эліптычная канструкцыя толькі выйграе ў дынамізме і нічога не губляе ў зразумеласці:

*Сэрца мудрых – у доме плачу,
Неразумных – у доме балю. (Р.Барадулін)*

Афарыстычныя выслоўі адметныя наяўнасцю фігур размяшчэння і перастаноўкі, якія перадаюць не толькі змену напрамку, але менавіта рух у адваротным напрамку. Да такіх фігур адносяцца зеўгма, хіязм, інверсія, парцэляцыя, парантэза, сегментацыя і іншыя. Так, напрыклад, хіязм уяўляе сабой такую экспрэсіўную сінтаксічную канструкцыю, у якой паўтараюцца два элементы, прычым пры паўторы яны размяшчаюцца ў адваротным парадку, а сэнс і значэнне выказвання застаюцца нязменнымі:

*Ты спрадвечны Радзімай,
І Радзіма – табой. (Р.Барадулін)*

*Без радзімы народа няма,
Без народа няма радзімы. (Р.Барадулін)*

І складаюцца самыя дзівосныя казкі, падобныя іншы раз да праўды, і нараджаецца праўда, яшчэ больш цікавая часам, чым сама казка. (Я.Колас)

Тыповай для афарыстычных выслоўяў з'яўляецца і зеўгма – сінтаксічная фігура, у межах якой да аднаго апорнага слова адносяцца два або больш слоў, якія раўнапраўныя граматычна, але абсалютна адрозныя паміж сабой семантычна. Ужыванне зеўгмы ў афарызмах апраўдана выражэннем іроніі або камічнага:

Лічыўся ў мястэчку чалавекам мыслі, няра і бутэлькі. (Я.Колас)

*Але ў машыны і паэта
Свая канструкцыя і мэта. (Я.Колас)*

Напрыканцы адзначым, што паэтычныя афарыстычныя выслоўі характарызуюцца і так званымі “гібрыднымі” фігурамі – арганічным спалучэннем некалькіх фігур у адным выказванні з мэтай узмацнення экспрэсіі, сэнсавай і эмацыянальнай выразнасці паэтычнага выслоўя. Абмяжуемся толькі некаторымі прыкладамі:

а) рытарычны зварот + рытарычнае пытанне + анафара + перыяд:

*Дарогі, цёмныя дарогі!
Вы так маўклівы, вы так строгі!
Хто вас аблічыць? Хто вас змерыць?
Хто вашы звівы ўсе праверыць?
Хто вашы ходы абижуае?
Бо ўсё сваю дарогу мае! (Я.Колас)*

б) хіязм + антытэза:

Выйсці з сябе не цяжка,

Цяжка ў сябе ўвайсці. (Р. Барадулін)

в) азначэнне + гемінацыя + парцэляцыя:

Жыццё – гэта мільёны сітуацый, мільёны характараў. І мільёны лёсаў. (В. Быкаў)

На жаль, у дазволенах межах дадзенага паведамлення не бачыцца магчымым прадэманстраваць у поўным аб'ёме шматлікія сінтаксічна-стылістычныя разнастайнасці афарыстычнай мовы беларускіх мастакоў слова. Але разам з тым відавочна, што сінтаксічная экспрэсія паэтычных афарызмаў характарызуецца найбольш багатым і разнастайным праяўленнем індывідуальных асаблівасцяў моўнай манеры айчынных паэтаў, што беларускі афарызм дзякуючы паэтычнаму таленту з'яўляецца ўзорам гармоніі зместу і формы. Аўтар згаданага матэрыялу мае ўпэўненасць, што трапнае беларускае выслоўе сапраўды варта таго, каб яго ведаў і актыўна ўжываў у сваёй штодзённай маўленчай практыцы кожны беларус.

Літаратура

1. Міхневіч А.Я. Афарызмы // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я.Міхневіча. Мн: БелЭН. 1999. С.60-61.
2. Іваноў Я.Я. Афарызм як прадмет філалогіі і аб'ект лінгвістыкі // Веснік БДУ. 1994. №3. С.61-65.
3. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста: Учебное пособие. Мн.: Вышэйшая школа, 1997. 156 с.
4. Луцкий К.Л. Судебное красноречие. М: Наука, 1992. 283 с.

І.М. Яраш

СПАСАБЫ ЎТВАРЭННЯ АКАЗІЯНАЛЬНЫХ НАЗОЎНІКАЎ (на прыкладзе вершаў Рыгора Барадуліна)

У творах сучасных беларускіх паэтаў можна знайсці шмат слоў-наватвораў. Асабліва часта звяртаюцца да такіх словаў Р. Барадулін, В. Зуёнак, П.Панчанка і многія іншыя паэты.

У артыкуле на матэрыяле больш за 100 аказіянальных назоўнікаў са зборнікаў вершаў Р.Барадуліна аналізуецца іх словаўтваральная структура.

Разнастайныя па семантыцы і ўтварэнню аказіянальных назоўнікаў можна падзяліць на 3 групы: 1) назоўнікі, якія утварыліся на аснове прадуктыўных словаўтваральных мадэляў; 2) назоўнікі, утвораныя па непрадуктыўных і малапрадуктыўных тыпах; 3) назоўнікі, утвораныя нетыпова – па аказіянальным тыпах.

Адным з самых актыўных спосабаў утварэння аказіяналізмаў у сучаснай беларускай мове з'яўляецца суфіксацыя. Суфіксальныя аказіяналізмы ўтвараюцца па аналогі з рэгулярнымі прадуктыўнымі ўтварэннямі па існуючых прадуктыўных мадэлях. Аналіз вершаў Рыгора Барадуліна паказвае, што найчасцей ім выкарыстоўваюцца наступныя суфіксы –*інк/-ынк*, –*асць*, –*ін/-ын-*, –*к-*, –*ік/-ык-* і іншыя.

З дапамогай суфікса –*асць* ад якасных ці адносных прыметнікаў або назоўнікаў утвараюцца назоўнікі са значэннем адцягненай прыметы якасці, названага матывіруючай асновай: *скрыплівы – скрыплівасць*, *няўмольны – няўмольнасць*, *неадумны – неадумнасць*, *голазяды – голазадасць*, *нямы – немасць*, *святальнасць*, *сутасць*, *выжласць*, *міначасць*, *спрагнёнасць*: *Жывы ў здрадным плоцевым грыве Спяшаецца, вязень вярсты, А змоўкне – І дол яго прыме, Бо з прахам няўмольнасць на ты; У краіне лайдакоў, Дружных радасцю, Дзеляцца спакон вякоў Голазадасцю; І дамавіна Рупнасць тваю ацаніць павінна. У немасці сценаў Дазваляеш багаславіцца.*

Актыўна выкарыстоўваецца пры ўтварэнні аказіянальных назоўнікаў суфікс –*к(а)*. Семантыка гэтых слоў даволі разнастайная: гэта назвы асоб жаночага полу і неадусаўленых прадметаў. Матывіруюцца яны асновамі назоўнікаў мужчынскага роду: *лунацік* – лунатка, *павадыр* – павадырка: *Узмежкам, павадком, лядком За словам быкаўскім, Радком, Не ўзяўшы ў павадыркі стому, Іду, Вяртаюся дадому..;* асновамі прыметнікаў і дзеясловаў: *не чакаць – нечаканка*.

Неадусаўленыя назоўнікі з суфіксам –*інк/-ынк* выражаюць пэўныя абстрактныя паняцці памяншальна-ласкальным адценнем: *альтанчынка*, *папялінка*, *жарсцвінка*, *ішынка*, *хлამідзінка*: *І польмя болю маму ўзяло – Растала, як папялінка, за хмарами; Калі апошні міг Адлічыць мне Апошняя жарсцвінка прыпамінаў, Адчую – Свет бацькоў мяне пакінуў, Пясчынкай стану роднай старане; Хламідзінка з корту пацёртага, Жудасцю не абдымай!*

З суфіксам –*ачк-выяўлены* наступныя аказіянальныя назоўнікі: *хохмачка*, *ласачка*: *З барадатага анекдота розных Наіўнасць святая Хохмачак насукала...* Утвораны яны ад асноў назоўніка і прыметніка са значэннем асобы ці прадмету жаночага роду.

Даволі актыўна выкарыстоўваецца пры ўтварэнні назоўнікаў *ін/-ын-*: *саксауліна*, *лугавіна*, *хмурына*, *стажына*, *чарупіна*, *пярліна*, *краміна*, *дзвярына*: *Каб злюцець – Ледзь тузані Адну саксауліну, Згінуць злыдні, Як авадні!; За далягляд наважваешся, А ўжо стаіш на адхоне, Цень на*

лугавіне спрадвечча, Чалавеча; Ты, як перад дажджом трава, І я міжволі адчуваю, Як адпывае галава, Яшчэ мая. А дажджавая Хмурына заплыла ў мяне – І ўжо шалее навальніца. Траве ў стажыне ў душным сне Раса сцюдзёная прысніца; Брама ў святло і ў свет, Дзвярыны пасляваенныя, Апошні раз зачыніцца Не спяшайце за мной – Прашу.. Утвараюцца яна ад асновы назоўніка, суфікс *in-/-ын-* надае словам значэнне прадмета або асобы, якія належаць да сукупнасці аднародных прадметаў або асоб, або звязаны з ідэяй павялічвання: *пер’іна* – пер’інка: *На ты лепей з Богам і з маці, Чужое, халоднае Вы, Як тыя пустыя палаці, Дзе ні пер’іны, ні травы.*

Да гэтай жа групы прымыкаюць словы з суфіксам *-ін/я/*, утварэння ад асновы назоўніка: *пінгвіня, хіпіня*: *Пінгвін на льдзіне радасны Пад пахаю пінгвіня Трымае, Як ранішні градуснік...; Вясёлага хапіла Чагосьці, Бо ўсю ноч Вясёлая хіпіня Танцуе басанож.* Яны называюць асоб жаночага полу.

Пры дапамозе суфікса *-ік/-ык-* утвораны аказіяналізмы *ручасцік, часцік, намерык*: *Ад намеру да намерыку, Як ад прорвы да калодзежа.* Слова намерык атрымала пры гэтым стылістычна-зніжаную афарбоўку.

З суфіксам *-нік* сустрэліся наступныя аказіяналізмы, утварэння ад асноў назоўніка: помста – *помснік*, і прыметніка: наступны – *наступнік*: *Вышэй ад пірамід Кастры народных помснікаў.* Гэтыя словы маюць значэнне асобы, якой уласцівы стан, названы матывіруючай асновай.

З суфіксам *-ніц-* адзначаны аказіянальныя назоўнікі жаночага роду, якія абазначаюць асоб у іх адносінах да прадмета, названага матывіруючай асновай: *курортніца* – курорт, *пляжніца* – пляж: *Пенсіянеру-дубу сніцца Чынара – Улюбёнка гор. Курортніцай сараматніца Здымае Свой хіповы ўбор; На пляжніцы З крамянным станам Сукенка модная ліпіць Перапялёсістым бананам, Што толькі пачалі Як бы да “бананачкі” Папрасіцца ў наначкі?!; Мама мая хрысціянкай зжыла, З богабаязнай душою, іконніцай. Ды, вернапададзеная святла, Болей была яна Вознепаклонніцай.*

У прааналізаваным матэрыяле сустрэўся назоўнік з суфіксам *-ан/я/*: *адамяня*: *Адаму даў адну спакусу, Адамяняй раз’ела зло,* матываваны імем уласным. Аказіянальныя назоўнікі з гэтым суфіксам састаўляюць назвы дзяцін жывёл, маюць экспрэсію ласкавасці.

Суфікс *-j(o)/-j(o)* выяўлены ў слове *вудаўё*: *Променем ляшчыны Вудаўё З бацькавай рукі Цябе прасвечвала,* якое мае зборнае значэнне.

Цікавымі з’яўляюцца ўтварэнні з іншымі, менш прадуктыўнымі суфіксамі. Вось прыклады новаўтварэнняў з суфіксам *-ых-*, якія называюць самак жывёлін і ўтварыліся ад назоўнікаў мужчынскага роду: *вужыха, камарыха*: *Прыкметы горай ад вужых Сіпяць старанна: Хто на падушках спіць чужых, Лысее рана; Хаця кусае камарыха, Абэлка ўся на камара!* Сустрэўся назоўнік з суфіксам *-ух-*: *бяхуха*: *А святлом да святла прабіцца З паднявольнае глухаты Можжа толькі Бяхуха крыніца Ды яшчэ, мама вечная, ты, які ўтвораны па той жа мадэлі і называе асобу жаночага полу. Яшчэ адзін непрадуктыўны суфікс -б- сустрэўся у словах *тварба, пасьба, старба, харашиба*: *Я дбаў, Як быў тварбой заняты, Пра дух, Не забываў пра плоць; Веяцьме час малады ў старбе Кожную хвілю праз сітца; Тут, дзе ў пустой пасьбе Вальней святым каровам, След глянуць на сябе Нам, быццам бы здаровым; У харашибе, У варажбе Усю святую Да хвіліны Я выцісну цябе з сябе, Як выціскаюць яд змяніны.* Утвораны яны ад дзеясловаў *пасці, тварыць, старэць, харашыць.**

Прэфіксальны спосаб пры ўтварэнні аказіянальных назоўнікаў выкарыстоўваецца менш. У прааналізаваным матэрыяле часцей сустракаўся прэфікс *анты-*: *антыяйкі, антыбайка, антыпара, антытвар*: *Зязюлі хацелася надта Наседзець самой антыяйкі, Каб вывесці антыпернатых Для антыбайкі; Прыйшла да антыквара З вяселля антыпара:* – *Калі ўжо антыквар ты, Прадай нам антыкварты... Пайшли. Жахнуўся антыквар – Прапаў ягоны антытвар!*

Нязначнае месца займае ў сістэме словаўтварэння і прэфіксальна-суфіксальны спосаб. Гэтым спосабам утвораны такія назоўнікі як *падиэфак, завейнік, адмеліна, прыглядка*: *А пакуль няма Вятроў-завейнікаў, Што перапаўзуць мяжу, З вішша навяжу Бухматых венікаў.*

Вельмі прадуктыўным спосабам утварэння новых назоўнікаў з’яўляецца складанне. Паводле сэнсавых адносінаў паміж кампанентамі складання назоўнікі падзяляюцца на дзве групы – са спалучальнымі адносінамі асноў і з падпарадкавальнымі адносінамі асноў [4, 316]. У першай групе матывіруючыя асновы выступаюць як раўнапраўныя паводле сэнсу, напрыклад, *жаўталес, пашлапень, белакужаль*: *Паспець усё зрабіць, і ў час сысці, Не затрымаўшыся ні на хвіліну, І ціха легчы ў жаўталес ці ў гліну, Такое розніцы, як і ў жыці: Ці смелай ложкай боўтацца ў гусці; Не паспелі наткаць белакужалю кросны, Тлеў Балоча туман Зраненай цішыні.* Да другой групы назоўнікаў з падпарадкавальнымі адносінамі можна аднесці такія словы як *авіяхмарка, аэрапрызба, кіна-, фотавочы, мікраэдэм*: *Выбег ад аэрапрызбы Дрогкі бетонны дыван; Усё змізарнела і зрабнела, Абмацанае Кіна- і фотавальмі..*

Актыўна выкарыстоўваецца пры ўтварэнні аказіянальных назоўнікаў нульсуфіксальна-складаны спосаб: *зімавея (зіма+веяць), веснавея, снегавей, крэслацёр, градабой, дабрасей*: *І на хвалях ішла ці плыла, як плотка, у белым кажусе, у белай хусціне, лёгкая на ўспаміне, Зімавея – крамяная цётка; Ураджай, недарод, Градабой – на народ, Гнеў і ласка зямлі і неба..*

Таксама сустракаюцца назоўнікі, утварэння нетыпова: спосабам кантамінацыі, міжслоўнага сумяшчэння або фанетычным афармленнем утвараючых кампанентаў. Пры міжслоўным сумяшчэнні на канец асновы аднаго слова накладаецца аманімічны пачатак другога, напрыклад, *скупень (скуп-ы+пень)*: *Выскачыў з канпель Піліп-пашлапень. Узелянелае лісце Расквакалася рапенькамі. Лысы, як поўня, Пень-*

скупень Хоча выпендрывацца апенькамі. У некаторых выпадках утварэнне новага слова адбываецца двайным спосабам (тэрмін І.С. Улуханава, 7, 62). Напрыклад, міжслоўнае сумяшчэнне са скарачэннем: **ранетадром** (*ранет+ра-к-етадром*), **вакаём** (*вока+ва-д-аём*), **Іматраархат** (*Іматра+матр-ы-архат*): *З ранетадрома стартуе лета; Вяселькі кола, вакаём, Мерыдыян залатаскабы – У завушніцы пазнаём, І позірк робіцца ласкавы; Радкі з сасноварэбрных хат Да вадаспаду давыкалі – Валодаў Іматраархат Пячорамі, ледавікамі.* Пры фанетычным пераафармленні асобныя часткі слова замяняюцца: **імгла+ігла-тэрапія=імглатэрапія.**

Прааналізаваны матэрыял сведчыць пра багацце і разнастайнасць індывідуальна-аўтарскіх назоўнікаў у сучасным паэтычным маўленні. Што датычыцца структуры такіх слоў, то ўтвараюцца яны па аналогіі са словамі прадуктыўных і малапрадуктыўных тыпаў ці па аказіянальных мадэлях. Вывучэнне словаўтваральнай структуры аказіяналізмаў дае магчымасць не толькі разгледзець стылістычна-вобразныя функцыі аказіяналізмаў, а і выявіць тэндэнцыі развіцця словаўтваральнай сістэмы мовы.

Літаратура

1. Барадулін Р. Вечалле: Кніга паэзіі. Мн.: Маст. літ., 1980. 336 с.
2. Барадулін Р. Выбраныя творы: У 2-х т. Т.1. Мн.: Маст. літ., 1984. 415 с.; Т.2 Мн.: Маст.літ.,1984. 335 с.
3. Басова А.И. Окказиональные слова в современной белоруской художественной речи: Автореф. дис. ...канд. филол. наук:10.02.02 / Бел. гос. ун-т. Мн.,1981. 24 с.
4. Беларуская граматыка: У 2-х ч.:Ч.1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. Мн.: Навука і тэхніка,1985. 431 с.
5. Чарнаброўкіна Н.У. Аказіянальныя словы у складзе лексічных сродкаў сучаснай беларускай паэзіі: Аўтарэф. Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Бел. дзярж. ун-т. Мн.,1998. 14 с.
6. Лопатин В. В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. М.: Наука, 1973. 152 с.
7. Улуханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. М., 1996. 215 с.

ПІСЬМЕННІК І МОВА

А.М. Асіпчук

АНТОНІМЫ-НАЗОЎНІКІ ЯК АДЗІН СА СРОДКАЎ ВЫРАЗНАСЦІ Ў ТВОРАХ НІЛА ГІЛЕВІЧА

Імя Ніла Сымонавіча Гілевіча, беларускага паэта, фалькларыста, перакладчыка, заслужанага дзеяча навукі, палымянага прамоўцы, мужа патрыёта, вядома далёка за межамі Беларусі. Нашы суйчыннікі па праву ганарацца адным з найлепшых сыноў сваёй зямлі.

Шматграннасць асобы Ніла Гілевіча, безумоўна, знайшла адлюстраванне ў творчасці, найперш у паэзіі. Матывы, якія гучаць у вершаваных радках песняра, зразумелыя і блізкія многім, таму што ідуць ад сэрца, кранаюць самыя патаемныя струны чалавечай душы.

У адпаведнасці з выбранай тэмай, сюжэтам аўтар вельмі ўважліва і адказна падыходзіць да адбору моўных сродкаў, што дазваляе яго паэзіі гучаць самабытна, адметна, востра.

Сярод разнастайных сродкаў выразнасці ў паэтычных творах Н.Гілевіча пэўнае месца адводзіцца антонімам, у прыватнасці, антонімам-назоўнікам.

Так, акрамя лексічнага значэння, кожная пара антонімаў выконвае і пэўную стылістычную функцыю. Як слухна заўважае Л.А. Новікаў, “супрацьлегласці могуць у тэксце не толькі супрацьпастаўляцца, але і складвацца, спалучацца, а таксама супастаўляцца, раздзяляцца, чаргавацца, параўноўвацца, дапаўняць адна адну і г.д.” [1, 229]. Выдзяленне і аналіз стылістычных фігур праводзіліся на аснове значэння антанімічнага кантэксту.

Як сведчыць фактычны матэрыял, са 108 стылістычных фігур, заснаваных на антанімі назоўнікаў, 57 пар пабудавана на **антытэзе**, асноўным прызначэннем якой з’яўляецца “супрацьпастаўленне супрацьлеглых, кантрастных па сваім значэнні слоў (шырай – вобразаў)” [1, 248]. Найбольш пашыранай з’яўляецца простая неразгорнутая антытэза, выражаная як лексічнымі, так і граматычнымі антонімамі-назоўнікамі: *Мір* на зямлі даўно, а ў іх у сэрцы яшчэ смыліць, яшчэ грыміць *вайна* [2, 244]; *Брава!* Колькі *набытку* без *страты!* Мова нам ні к чаму сапраўды, Калі рот будзе справай заняты – Цэлы дзень будзе повен яды [3, 131]; *Гора* ў прорву нябыту сплыло. *Шчасце* зведалі дзеці. Толькі б ціха на свеце было, толькі б ціха на свеце [2, 39]; Бухгалтар-крытык дзівіцца з балансу: На кожную *удачу* – сем *няўдач* [2, 3]; Дабранач, Зося!.. Хай вам спіцца соладка! А да мяне не прыйдзе *сон* мой сёння, А прыйдзе біць у скроні гулкім молатам Вялікае, шчаслівае *бяссонне!* [4, 92].

Аднак пераважную большасць стылістычных фігур, заснаваных на антытэзе, складаюць кантэкстуальныя антонімы-назоўнікі, якія з’яўляюцца сапраўднай аўтарскай знаходкай. Напрыклад: Я да цябе звяртаю слова: Ты паглядзі на тых між нас, Каму дзяржавы нашай мова – *Кусок руды*, а не *алмаз* [3, 122]; Не думай, Што гэта імгненне Было не нашым з табою, А толькі маім, Што я – *пагарэлец*, А ты – *херувім* [3, 79]; Мог сто кашуль шаўковых мець, А ён сказаў: “Не трэба! Ці ж я магу *шаўкі* надзець, Калі на іншых – *зрэб’е?*” [2, 41].

Разгорнутая антытэза сустракаецца значна радзей: Распадаецца грамадства. Скрэпы трэскаюцца скрозь. *Згода-еднасць* – толькі маска, Пад якой – *нянавісць-злосць* [3, 86]. Часам антытэза будзецца па прынцыпу паралелізму (паўтарэнне аналагічных структур). Прыкладам таму можа служыць верш “Ісціна, адвечная, як свет...”, дзе паэт па-філасофску разважае аб нашым жыцці, якое складаецца з супрацьлеглых (але не супярэчлівых) праяў чалавечага існавання: Ісціна, адвечная, як свет: *Шчасце* ходзіць толькі ў пары з *горам*. За *надзеяй* – *боль зняверу* ўслед. За *паішанай* – *прыніжэння сорам*. За *святлом знаходкі* – *горыч страты*, За *агнём любові* – *разлукі снег*. За *абдымкамі* – *падножка здрады*... Ісціна, адвечная, як свет [4, 37]. У дадзеным выпадку паралелізм дасягае ў антытэзе вялікай сілы, паколькі спалучаецца з лексічным паўторам у выглядзе пачатковага прыназоўніка *за*.

На другім месцы па частаце ўжывання пасля антытэзы знаходзіцца фігура **злучэння (амфітэза)**, асноўны сэнс якой заключаецца ў “складанні” супрацьлегласцей да агульнага цэлага. Значэнне антанімічных кантэкстаў пры гэтым з’яўляецца сінанімічным словам **усё, усе, заўсёды, поўнасьцю** і пад. Напрыклад: Чытач! А можа – не прыдумаў? А – толькі кінуй свой пагляд на сутнасць *радасці* і *суму*, З якіх сатканы побыт-лад? [4, 107]; І зноў і зноў там, ледзь сцямнее ў полі, Хаджу, як прывід, з *вечара* да *ранку* – *Ўсё* запаветную шукаю брамку *У* тым сяле, дзе я не быў ніколі [2, 155]; Дзе ж ты дзелася, пушча? У палац твой зялёны *І спякотай* і *сцюжай* *Я* прыносіў паклоны [2, 13]; Эгаізм – чалавечых душ іржа. Што там аднасць таварыская святая? Мы і з *сябрам*, мы і з *д’яблам* на нажах, Калі рыбка не паслужыць залатая [5, т.1, 303] і інш.

Ужывае Н.Гілевіч у сваіх творах і фігуру **нейтралізацыі (дыятэзу)**, сутнасць якой заключаецца ў тым, што антонімы-назоўнікі не супрацьпастаўляюцца, а адмаўляюцца, нейтралізуюцца. Я – не *Хрыстос*, о не! Але й на *Юду* *Я* не гаджуся – не з яго радні. Чаму ж, за што ж усё жыццё паўсюду *Я* мушу чуць: “Распі яго! Распі!” [3, 46]; Не знаю, хто на борце карабля, хто ў гэты час стаіць каля руля, Не чуў пра іх ні *ганьбы* ні *пахвал*, Але мне ўсё сказаў Дзевяты вал [5, т.1, 128]; О, краю родны! Чым стрымаш, Адвернеш лёс свой ад пятлі, Калі заступніка не маеш Ні ў *небе* ты, ні на *зямлі?* [4, 259].

Даволі часта сустракаецца ў творах Н.Гілевіча фігура **раздзялення**, структурная формула якой “х або у”, “х ці у”, “ці х, ці у”: У школе, тэатры і з кожнай трыбуны – Хай чуюцца нашы п’явучыя гукі. Ад сэрца да сэрца – ці *свята*, ці *будні* – Ідзі, мая мова, ідзі без прынукі! [4, 25]; Дзецям нашым, самым блізкім кроўна, Мы даём жыццё навечна ў дар. І для іх далёка не ўсё роўна, Хто іх бацька: *раб* або *змагар* [5, т.1, 162] і інш.

Для паказу пераходу адной супрацьлегласці ў другую выкарыстоўваецца аўтарам фігура **пераўтварэння**. Напрыклад: Аптымісты мы, відаць, па духу, Калі ў вечнай з лёсам барацьбе Ухітраемся свой *сум* і *скруху* Абярнуць у *радасць* для сябе [5, т.1, 338]; І звыклы *парадак*, і звыклы спакой – Усё абярнула *хаосам*, Дзе сэнсу і логікі, ну, ніякой – на наш недарослы розум [4, 74]; Які ганебны пераход, Ад *велічы* і *чыннасці* – Да чорнай *роспачы згрызот*, Да *нэндзы* і *нікчымнасці* [3, 98].

Зафіксаваны і адзінкавы выпадак стылістычнай фігуры **супярэчнасці**, пабудаванай на антанімі назоўнікаў. Сэнс яе заключаецца ў падкрэсленым выражэнні супярэчлівай сутнасці той ці іншай з’явы рэчаіснасці. Прыкладам могуць служыць наступныя радкі: Усё адносна. Усё – у дыялектыцы. І так адведу на зямлі было: Тым самым лечацца, чым і калечацца, Бо ў *зле дабро* ёсць, а ў *дабры ёсць зло!* [5, т.2, 214].

Як відаць з прыведзеных вышэй прыкладаў, агульным для ўсіх стылістычных фігур з’яўляецца тое, што іх утвараюць антонімы-назоўнікі. Адрозніваюцца яны па сваім асноўным змесце і сінтаксічнай канструкцыі.

Па-майстэрску ўжытыя антонімы-назоўнікі разам з іншымі мастацкімі сродкамі надаюць мове твораў Ніла Гілевіча трапнасць, яркасць, непаўторную вобразнасць.

Літаратура

1. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М.: Изд-во МГУ, 1973.

2. Гілевіч Н.С. Лісце трыпутніку. Выбраныя творы. Мн.: Беларусь, 1968.
3. Гілевіч Н.С. На высокім алтары. Новая кніга паэзіі. Мн.: Маст. літ., 1994.
4. Гілевіч Н.С. Вечны матыў: Лірыка, паэмы, раман у вершах. Мн.: Юнацтва, 1994.
5. Гілевіч Н.С. Выбраныя творы. У 2-х т. Мн.: Маст. літ., 1981.

З.І. Бадзевіч

ВАРЫЯНТНЫЯ ФОРМЫ ІНФІНІТЫВА Ё МОВЕ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА

У мове твораў Якуба Коласа адзначана варыянтнасць форм многіх часцін мовы, якая з'яўляецца вынікам няўстойлівасці моўных норм, але і праяўленнем натуральнага стану мовы як канкрэтна-гістарычнай з'явы, адным з унутраных праяўленняў літаратурнай мовы, надзеленай разнастайнымі культурна-гістарычнымі прыметамі, што, у сваю чаргу, дазваляе выкарыстаць варыянтныя формы ў якасці аднаго са сродкаў стылістычнага ўзбагачэння мастацкага маўлення [1].

Пад марфалагічнымі варыянтамі аднаго і таго ж слова лічацца такія яго відазмяненні, якія захоўваюць тоеснасць марфалага-словаўтваральнай структуры, лексічнага і граматычнага значэння і адрозніваюцца словаўтваральнымі афіксамі, параўн.: *плыць* – *плысці*, *даць* – *даці*.

У мове твораў Якуба Коласа намі выяўлены наступныя варыянтныя формы інфінітыва *плыць* – *плысці*: *Брат маркотны, брат мой бедны! Не нудзіся, дарагі! Будзем плыць памалу далей, хоць далёка берагі...* (Згнанніку, 1, 59; Спасылкі ў гэсце (назва, том, старонка) даюцца па выданню: Колас Я. 36. Тв.: У 12-ці тт. Мн., 1961-1964) *Лабановіч шпарка накіраваўся ў сяло, каб узяць лодку і плысці да Янкі. (На ростанях, IX, 591); І казалі другія гусі, што... трэба ўзляцець у паветра або плысці па вадзе. (Гусі, V, 500).*

Варыянтнасць інфінітыва выяўляецца і ў некаторых прэфіксальных дзеяслоўных формах *даплыць* – *даплысці*: *Аўгінін човен рушыў з болей блізкай дыстанцыі, шансы даплыць першай на яе старане. (Дрыгва, VII, 225) І нічога не гавораць між сабою гусі адно ў іх імкненне – даплысці да вострава. І не могуць гусі даплысці, дасягнуць жаданай мэты і на бераг не могуць узысці. (Гусі, V, 501)*

Другія ж прэфіксальныя інфінітывы ўжыты Якубам Коласам толькі з суфіксам –*ць* або з суфіксам –*сці*: *Сляза з вачэй паплыць гатова. (Рыбакова хата, VIII, 135); Нам дорага толькі ўсплыць на рэчку... (Гусі, V, 500); І месяц зрушыў з палавіны... Гатовы ў кожную хвіліну заплысці хмаркам пад страху. (Рыбакова хата, VIII, 120)*

Дарэчы, варыянтнасць форм інфінітыва дзеяслова *плыць* – *плысці* ўласціва не толькі мове Якуба Коласа, але і мове сучаснай беларускай мастацкай літаратуры, што засведчана ў “Слоўніку беларускай мовы” (1987) і пяцітомным “Глумачальным слоўніку беларускай мовы”. Данія беларускіх народных гаворак таксама пацвярджаюць вар’іраванне форм інфінітыва пералічаных дзеясловаў [2]. Паспрабуем разабрацца, у чым прычына гэтай з’явы.

Як вядома, дзеясловы ў беларускай мове падзяляюцца на пятнаццаць словазмяняльных класаў (чатыры прадуктыўныя і адзінаццаць непрадуктыўных) у залежнасці ад суадносін асновы інфінітыва (або прошлага часу) і асновы цяперашняга часу. Дзеяслоў *плыць*, згодна гэтага падзелу, адносіцца да другога падкласа (Б) адзінаццаціга непрадуктыўнага класа, які ўключае дзеясловы з асновай інфінітыва на галосны і асновай цяперашняга часу, ускладненай суфіксам -*в*- (*плыць* – *плывуць*, *жыць* – *жывуць*, *слыць* – *слывуць*). Форма інфінітыва гэтых дзеясловаў заканчваецца на –*ць*.

Форму інфінітыва на –*сці* ў беларускай літаратурнай мове маюць толькі дзеясловы чацвёртага непрадуктыўнага класа, да якога адносяцца дзеясловы тыпу *несці*, *трэсці*, *пасці*, у якіх аснова інфінітыва і аснова цяперашняга часу заканчваецца на [с] (*несці* – *нясуць*, *трэсці* – *трасуць*), а таксама дзеясловы *брысці*, *весці*, *гусці*, *класці*, *красці*, *прасці*, *месці*, *па’сці*, *плесці*, *сесці* і інш., у якіх аснова цяперашняга часу заканчваецца на [д] або [т] (*брыд-уць*, *вяд-уць*, *мят-уць*, *плят-уць*).

У дзеясловах тыпу *месці*, *брысці* [с] развіўся на месцы спрадвечных т і д у выніку пэўных фанетычных працэсаў. Па словах даследчыка Ю.Ф. Мацкевіча, відазменены зычны асновы ў спалучэнні з суфіксам –*ці* стаў успрымацца і асэнсоўвацца моўцамі як інфінітыўны суфікс –*сці* [3].

Традыцыйна беларускімі лінгвістамі прызнаецца існаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове толькі трох інфінітыўных суфіксаў рэлятывага характару: –*ць* (пасля асновы на галосны: *мы-ць*, *чыта-ць*, *піса-ць*), –*ці* (пасля асновы на зычны: *нес-ці*, *вез-ці*, *грэб-ці*), –*чы* (пасля асновы на –г і –к: *стрыг-чы*, *пек-чы*). Інфінітыўны суфікс –*сці* не вылучаецца. Калі ў дзеясловах чацвёртага непрадуктыўнага класа з’яўленне с у інфінітыве можна растлумачыць дысімільцай зычнага кораня і зычнага інфінітыўнага суфікса, то з’яўленне варыянта на –*сці* дзеяслова *плыць* фанетычным шляхам немагчыма. У гэтым выпадку хутчэй трэба гаварыць пра аналагічнае ўздзеянне форм інфінітыва дзеясловаў, якія адносяцца да розных словазмяняльных класаў, а больш дакладна, пра ўплыў на дзеяслоў *плыць* формы інфінітыва дзеясловаў чацвёртага непрадуктыўнага класа. Улічваючы заканамернасці ўтварэння і ўжывання катэгарыяльных разрадаў слоў, прыходзіцца прызнаць, што форма на –*сці* дзеяслова *плыць* (і вытворных ад яго) з’яўляецца адхіленнем ад літаратурнай нормы, паколькі ў беларускай літаратурнай мове форму інфінітыва на –*сці* маюць толькі дзеясловы чацвёртага непрадуктыўнага класа, у якіх аснова цяперашняга часу заканчваецца на з, с (*везці*, *несці*) або на д, т (*брысці*, *месці*). Аднак лексікаграфічныя даведнікі беларускай мовы не змяшчаюць да дзеяслова *плысці* ніякіх дадатковых памет.

Ужыванне інфінітыўных форм пляць і плясці ў мове твораў Якуба Коласа ў вершаваных радках можа быць абумоўлена рытмікай твора – суадноснасцю націскных і ненаціскных складоў:

*І месяц зрушыў з палавіны
Свайго спрадвечнага шляху,
Гатовы ў кожную хвіліну
Заплясці хмаркам пад страху.*

(Рыбакова хата)

У многіх выпадках ужыванне дыялектных марфалагічных варыянтаў у мастацкай мове можа быць абумоўлена і тым, што пісьменнік норму роднага дыялекта лічыць і прымае за норму беларускай літаратурнай мовы, не асэнсоўваючы таго, што нормы дыялектаў афармляюцца стыхійна і вызначаюцца інтуітыўным уяўленнем аб правільным і няправільным словаўжыванні.

У мове твораў Якуба Коласа, асабліва паэтычных, дастаткова пашыраны формы паралельнага ўжывання інфінітыўных асноў на галосны з суфіксамі –ць і –ці: абараніць – абараніці, абурьць – абурьці, адмыкаць—адмыкаці, адпачыць—адпачыці, араць – араці, даць—даці, ратаваць – ратаваці, разгнаць – разгнаці, спазнаць – спазнаці, спачываць – спачываці, спаць – спаці, узляцець – узляцеці і інш. Формы інфінітываў на –ці з асновай на галосны сёння адназначна лічацца адхіленнем ад сучаснай літаратурнай нормы, яна захавалася ў гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Беларусі.

Жывучасць гэтай формы ў паэзіі тлумачыцца найперш яе стылістычнай функцыяй: як правіла, яна ўжываецца ў тых паэтычных творах Якуба Коласа, якія стылізаваны пад народную песню, казку або напісаны па матывах вуснай народнай творчасці. Напрыклад:

Сеў цвіркун

На чыгун

Ды тне на кларнеце,

А жучок-чарнячок

Пачаў песні пеці.

(Рак-вусач, III, 215);

Не слухала стара маці,

Легла спачываці;

А мар'яна са слязамі

Не ўсядзела ў хаце. (X, 486);

Накарміла, напаіла,

Палажыла спаці.

Ды ціхенька выйшла з хаты,

Каб не замінаці. (X, 549)

У адзінкавых выпадках ужыванне формы інфінітыва на –ці абумоўліваецца рытмічнай будовай верша, патрабаваннямі рыфмы:

І так заціхлі сенажаці,

Пайшла каса адпачываці,

Да часу звісшы пад страхою,

Каб быць заўсёды пад рукою,

На ўсякі выпадак, патрэбу.

(Новая зямля, VI, 221);

Антось на словы не зважае,

Бо ўласным вокам уздужае

Зямлі вартоўнасці спазнаці,

Ці яна мачыха, ці маці,

Ці не збяжыш ты з яе ўпрочкі.

(Новая зямля, VI, 238)

Варыянтныя формы інфінітываў ў мове твораў Якуба Коласа з'яўляюцца адлюстраваннем працэсу станаўлення літаратурнага словаўжывання і выкарыстання пісьменнікам устарэлых форм, якія даўно выйшлі з ужытку ў сучаснай беларускай мове, найперш у стылістычнай функцыі.

Літаратура

1. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978. С.9.
2. Мацкевіч Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. Мн., 1959. С.12
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мн., 1964, С.248.

П.П. Жаўняровіч

ДЭЙКТЫЧНЫЯ СРОДКІ МАРКІРЭЎКІ СУБ'ЕКТА ДЫСКУРСУ
Ў ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

Дыкурс, як любы камунікатыўны акт, прадугледжвае наяўнасць дзвюх фундаментальных роляў – аўтара-адрасанта – рэцыпіента-адрасата і іх дыялога. Маналагічнасць тэкстаў публіцыстыкі – рэч даволі ўяўная. Па сутнасці, маналог у публіцыстыцы – гэта прыватны выпадак дыялога, хаця традыцыйна дыялог і маналог супрацьпастаўляліся. Камуніканты ў любым выпадку інтэрпрэтуюць маўленне і дзеянні, і “працэс гэты заўсёды інтэрактыўны, прадугледжвае ўзаемадзеянне людзей” [1, 284].

Дыялагічнасць публіцыстычнага дыскурсу У.Караткевіча пацвярджаецца ў першую чаргу аналізам дзейных сродкаў маркіроўкі аўтара і адрасата, якія разам з іншымі паказчыкамі фармуюць прагматычны кампанент зместу. Сярод сродкаў маркіроўкі суб’екта дыскурсу вылучаюцца займеннікі *я*, *мы* і *мой*, *наш*.

Я аўтара, ідэнтычнае асобе пісьменніка, з’яўляецца дынамічнай структурай для арганізацыі публіцыстычнага, у прыватнасці эсэістычнага дыскурсу У.Караткевіча. “Уласна, “я” – гэта найвышэйшая ступень індывідуалізацыі, якая можа быць дасягнута сродкамі мовы” [2, 165]. У той жа час гэта *я* семантычна ўскладняецца дзякуючы ўжыванню пашыранага займенніка *мы* і прыналежных займеннікаў, ствараючы фармальнае займеннікавае ядро – абавязковую ўмову функцыянавання менавіта эсэістычнага дыскурсу.

У.Караткевіч як суб’ект дыскурсу “з тых літаратараў, чью прысутнасць у творы адчуваеш непасрэдна, ён не адыходзіць на такую адлегласць ад сваіх герояў, каб суцэльна знікнуць за далягдыям твора. І, канечне ж, асабліва адчуваецца гэта ў яго эсе” [3, 176]. Прычым *я* У.Караткевіча заўсёды супадае з асобай пісьменніка, бо ў публіцыстыцы паміж аўтарам і тэкстам “няма прамежжавых звёнаў” [4, 75]. У тэкстах гэта пацвярджаецца выкарыстаннем фактаў біяграфіі: “*Я паехаў у мінскі аэрапорт і там абмяняў некаторую колькасць грашовых знакаў на білет “Мінск – Рыга”, у якім касірка акуратна прапісала маё прозвішча, забыўшыся чамусьці дапісаць, што мне трыццаць адзін год і што я нежанаты*” [5, 14-15]; указаннем на творчыя кантакты: “*Сорамна пісаць, што гэты чалавек некалькі разоў ілюстравалі мае кнігі? Аніколькі!*” [5, 338]; ужываннем уласнага прозвішча: “*Лёс зводзіў мяне з многімі людзьмі мастацтва, ды так, што абставіны знаёмства маглі б здацца нейкай містыкай і хто-ніхто з крытыкаў абавязкова кінуў бы свой дзяжурны сказ: “Караткевіч выдумае, а пасля сам жа ў гэта і паверыць*” [5, 123]; наяўнасцю іранічных фраз: “*Каб не рызыкаваць сваёй рэпутацыяй, звесткі пра сябе я рассею на працягу ўсяго апавядання*” [5, 53]; спасылкамі на дасведчанасць: “*Таму я насмельваюся сказаць, што ведаю сваю краіну і яе людзей. І менавіта таму, дарагія дзяўчаты і хлопцы, я стану гаварыць з вамі толькі аб тым, што сам бачыў і чуў*” [6, 384-385].

Неабходна зазначыць, што шматмернасць асобы аўтара, прапанаваная М.Бахціным, эстрапалюецца перш за ўсё на мастацкія творы, а не на публіцыстыку. Сцвярджаюць, што біяграфічнага аўтара “мы знаходзім па-за твораў як чалавека, які жыве сваім біяграфічным жыццём” [7, 403], не стасуецца з прыведзенымі вышэй прыкладамі. Пісьменніцкае *я* ў публіцыстыцы У.Караткевіча, такім чынам, набліжае яго да чалавека прыватнага, які мае такія ж інтарэсы, як і яго чытачы, пагружаны ў быт, не цураецца зямных патрэб. Зразумела, на кагнітыўным узроўні “прыватны чалавек У.Караткевіч” значна пераўзыходзіць “свайго чытача” па ведах і дасведчанасці, што дазваляе аўтару больш дзейсна выконваць пастаўленыя пры стварэнні тэкстаў мэты.

Цесна звязаны з аўтарскім *я* таксама займеннік (займеннікавы прыметнік) *мой*, шырока прадстаўлены ў публіцыстыцы У.Караткевіча. Эпідыгматыка лексемы пацвярджае наяўнасць у лексіка-семантычных варыянтаў экспліцытнай інтэгральнай прыкметы ‘я’ на першым кроку аналізу. Пашырэнне полісеманта *мой* яшчэ раз пераконвае ў выкарыстанні аўтарам эсэістычнага метаду адлюстравання складаных працэсаў рэчаіснасці.

Лексіка-семантычны варыянт лексемы *мой* са значэннем ‘які належыць мне па сваяцкіх, сяброўскіх і пад. адносінах’ аўтар, для пацвярджэння сваіх меркаванняў, актыўна ўключае ў спасылкі на звесткі, атрыманыя ад родных, блізкіх і знаёмых людзей (“*Дый мой бацька расказваў, што, калі ён быў маладым чалавекам, у Дняпры, ля Оршы злавілі васьміпудовага сома*” [6, 428]; “*Маці мая расказвае, што, калі яна настаўнічала, лірнікі часта праходзілі праз сяло, гралі па хатах, і яны, настаўніцы, таксама клікалі іх да сябе і дарылі, як усе, і слухалі...*” [5, 158]); “*Я ведаю людзей (адзін з іх нават мой сябра, якому я веру), якія казалі мне, што ім здаралася сасніць верш*” [5, 355]). Такі прыём садзейнічае ўсталяванню меншай адлегласці паміж агенсам і рэцыпіентам, ажыўляе ўяўны дыялог, становіцца дзейным аргументам у перакананні адрасата. Дэмакратызм аўтара праяўляецца больш за ўсё менавіта тады, калі ён у тэксце экспліцытна дапускае наяўнасць іншых меркаванняў: “*Аднак, многа паездзіўшы па рэспубліцы, перазнаёміўшыся з тысячамі людзей, я насмелюся назваць некаторыя досыць тыповыя рысы, уласцівыя народнаму беларускаму характару. Гэта пераважна мой погляд (могуць быць і іншыя), хаця многія і многія людзі, і не толькі з беларусаў, падзяляюць яго*” [6, 446]. Рэфэрэнт падсвядома далучаецца да “судумання”, “суразважання”, супастаўляе свае погляды з аўтарскімі і часцей за ўсё “апынаецца” на баку Караткевіча.

Лексіка-семантычны варыянт з аб’ёмным значэннем ‘які мае адносіны да мяне як члена якога-н. калектыву; які належыць мне разам з іншымі; які складаецца з чаго-н., уключаючы мяне’ усё роўна не можа поўнацэнна ахапіць семантыку займенніка ў публіцыстыцы У.Караткевіча. *Мой* атрымлівае прырашчэнні сэнсу, дадатковыя канатацыі са станючай ацэнкай, становіцца не толькі ‘належным мне разам з іншымі’, але і ‘самым блізкім для мяне (высок.)’: “*Але не будзе людзей, якія больш зрабілі б для майё мовы, для майё песні, для майё Радзімы, нарэшце*” [5, 313]; “*Гэта была прыгажосць, неаддзельная*

ад лёгкага адцення тугі, бо гэта была мая радзіма, мая купель і курган маіх продкаў, і я дужа хацеў, каб яна стала роднай і хлопцам – уся, ад Прарова да Кісяннёўскіх круч” [5, 328]. Мой атрымлівае прырашчэнні сэнсу: ‘той, які ўяўляецца мне’: “І ўсё ж гэта крыху не мой Мефістофель” [5, 417]; ‘створаны мной’: “Ясна, што і Алесь мой іншы і Выліваха крыху іншы (уяўленне кожнага чалавека дужа не падобнае і своеасаблівае), але яны максімальна прыбліжаныя да майго аблічча” [5, 338]; ‘зроблены мной’, ‘падрыхтаваны мной’: “Мая карта рэк (а на ёй памечаны толькі рэкі даўжэйшыя за пяць кіламетраў) уся пранізана сінімі жылкамі, мабыць, гусцей, чым плоць чалавечая капілярамі” [6, 421].

Як слухна заўважаюць даследчыкі, займеннік **мы** сведчыць не аб я і другім я, а аб я і ты, аб я разам з іншымі. У гэтым выпадку важна высветліць, хто ж у канкрэтным тэксце з’яўляецца суб’ектам дыскурсу разам з аўтарам.

У суб’ект дыскурсу **мы** ўключаны аўтар і той, хто з’яўляецца семантычным суб’ектам (аб’ектам даследавання) пры сумесным выкананні нейкіх дзеянняў, у час гутаркі, калі аўтар лічыць неабходным гэта засведчыць: “Аднойчы, прыехаўшы ўжо з Оршы, я заначаваў у яго [Я.Брыля], і тут **мы** перагаварылі адной з тых шчырых, бадай толькі славянскіх, размоў, калі са здзіўленнем і раптоўнай гарачнасцю заўважаеш, што думаеш аднолькава з іншым, што словы аднаго падхапляе другі, не чакаючы нават канца выказанай думкі, бо яна, як свая” [5, 322].

Суб’ектам дыскурсу **мы** з’яўляецца аўтар і некалькі асоб, якія разам з аўтарам выконваюць нейкія сумесныя дзеянні: “Зайшлі **мы** ў той дзень і да дырэктара Прыпяцкага ландшафтна-гідралагічнага запаведніка – Лыі Аляксандравіча Салановіча” [5, 186]; “**Мы** ў Малой Кракотцы, у сябра-настаўніка, дужа добрага чалавека” [5, 334]. Падкрэслім, што дзве асобы або некалькі асоб у складзе такога суб’екта дыскурсу, – як і аўтар, рэальныя людзі.

У публіцыстычным дыскурсе У.Караткевіча найбольш пашыраны “інклюзіўны суб’ект” [68, 101] дыскурсу **мы**, які ўключае ў сябе аўтара ў складзе групы асоб (сярод якіх можа прысутнічаць і аб’ект дыскурсу) і такім чынам паказвае прыналежнасць да іх. У адных выпадках уключэннем займенніка **мы** аўтар хоча засяродзіць увагу на неаддзельнасці свайго я ад іншых, на важнасці для сябе менавіта гэтай неаддзельнасці. Напрыклад, у невялікім эсе “Рша камен...”, прысвечаным роднаму гораду пісьменніка, няма ніводнага суб’екта я, а прысутнічаюць 6 арганічна ўключаных у структуру тэксту суб’ектаў **мы**: “Падтрымлівалі **мы** крамольнага князя Усяслава (быў гэта 1067 год, год першага ўпамінання аб горадзе)” [5, 49]. У другіх выпадках для ўдакладнення суб’екта **мы** аўтар выкарыстоўвае прыдаткі, канкрэтызуючы тым самым семантычнае напаўненне займенніка: “Але **мы**, дзеці Беларусі, ганарымся тым, што ў гэтых войнах яна ніколі, запамятайце гэта, ніколі не была агрэсарам” [5, 170]. У “Зямлі пад белымі крыламі” найбольш выразна выяўляецца суб’ект **мы** як ‘жыхары Беларусі’: “Калі на нашы старажытныя славянскія землі прыйшлі татары-манголы – здолелі адбіцца ад іх амаль адны толькі **мы**” [6, 384]; “Дарэмна **нас** дражняць бульбаю” [ЗП, 400].

У публіцыстычным дыскурсе У.Караткевіча сустракаецца суб’ект **мы**, у якім аўтар з’яўляецца часткай няпэўна-абагульненай групы. Такім чынам аўтарскае я суседнічае і з займеннікамі аб’екта дыскурсу, і з асобамі – жыхарамі канкрэтнай мясцовасці, краіны, і, урэшце, з усім чалавецтвам. Гэты суб’ект дыскурсу, безумоўна, больш за ўсё характарызуе аўтара як чалавека, які можа ўзняцца да самых высокіх вяршынь абагульнення, выявіць вечныя, агульначалавечыя каштоўнасці. Выказванні з такім займеннікам нагадваюць кампрэсію думак, афарыстычнасць якіх несумненна: “**Мы** ведаем ганебна мала – і **мы** робім выгляд, што ведаем усё” [5, 64]; “Вайна – гэта асколак, які і дагэтуль сядзіць у калясардэчнай сумцы кожнага з **нас**” [5, 17]; “Але як бы **мы** ні ставіліся да езуітаў і да іх тактыкі, трэба, дзеля справядлівасці, прызнаць, што гэта былі самыя адукаваныя людзі свайго часу” [5, 86].

Даследаванне, аналагічнае разгляду прыналежнага займенніка **мой**, можна правесці і ў дачыненні займенніка **наш**, семантычна звязанага з суб’ектам **мы**.

На заканчэнне разгляду выражэння суб’екта ў публіцыстычным дыскурсе У.Караткевіча прасочым суадносіны выкарыстання займеннікаў **мы** і **я** як “дзвюх граняў, якія складаюць сутнасць катэгорыі аўтара – чалавека сацыяльнага і чалавека прыватнага” [4, 80]. Гэта даволі складаная задача, бо акрамя я-сказаў і мы-сказаў у дыскурсе прысутнічаюць пэўна-асабовыя сказы, у якіх на суб’ект указвае граматычная форма дзеяслова 1-й асобы, і іншыя канструкцыі. Але нават колькасныя суадносіны гэтых займеннікаў дазваляюць у пераважнай большасці выпадкаў ахарактарызаваць выражэнне суб’екта дыскурсу, што паказана ў Табліцы на прыкладзе трынаццаці твораў.

Табліца

№ п.п.	Назва твора	Займеннік я	Займеннік мы
1.	Зямля пад белымі крыламі	163	103
2.	Казкі Янтарнай краіны	100	54
3.	Дыяментавы горад	76	41
4.	Абраная	91	11
5.	Saxifraga	16	8
6.	Цёплы жніўеньскі поўдзень	31	25
7.	Абдуванчык на кромцы вады	22	11

8.	Балады каменя	10	4
9.	Званы ў прадоннях азёр	73	120
10.	Сцюдзёная вясна, або 1000 год і 7 дзён	35	43
11.	Вільнюс – часцінка майго сэрца	17	-
12.	Подзвіг Францыска Скарыны	-	12
13.	Гэта было 10 сакавіка 1864 года	-	4

Як можна заўважыць, у большасці тэкстаў суб'ект дыскурсу выражаны адначасова з дапамогай займеннікаў *я* і *мы*, прычым у тэкстах 1-8 відаць колькасная перавага першага. Займеннік *я* ў гэтых тэкстах выяўляе значны суб'ектыўзм аўтара ў дачыненні да разгляду канкрэтнай тэмы, што і з'яўляецца галоўнай прыкметай менавіта эсістычанага дыскурсу. У той жа час частотны займеннік *мы*, акрамя вышэйсказанага, дазваляе аўтару актыўна падключаць да дыялога ўяўнага чытача, даючы яму магчымасць згаджацца з прапанаванымі меркаваннямі, інтэрпрэтаваць іх, лічыць або не лічыць сябе часткай гэтага *мы*.

У тэкстах 9-10 перавага займенніка *мы* выклікана ў першую чаргу прычынамі, звязанымі з далучэннем да асобы аўтара іншых людзей.

На падставе даных табліцы 1 тэкст 11 ператвараецца ў лірычны маналог аўтара як суб'екта дыскурсу, і гэта можа быць пацверджана адпаведнымі прыкладамі.

Тэксты 12 і 13 паказваюць на суб'екта дыскурсу як чалавека сацыяльнага, а чалавек прыватны выяўляецца не толькі праз уваходжанне ў *мы*, але і праз выбар тэмы, стылістыку выказванняў, аўтарскую ўзрушанасць і т. п.

Праведзенае даследаванне дазваляе сцвярджаць, што дэйтэчныя сродкі маркіроўкі суб'екта дыскурсу ў публіцыстыцы Уладзіміра Караткевіча з'яўляюцца не столькі фармальным паказчыкам прысутнасці аўтара, колькі адным з дзейных спосабаў уздзеяння і змянення тэзаўрусу рэцыпіента.

Літаратура

1. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ.; Сост. В.В. Петрова; Под ред. В.И. Герасимова. М.: Прогресс, 1989. 312 с.
2. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиотическая грамматика). М.: Едиториал УРСС, 2002. 360 с.
3. Сямёнава А. Стагоддзяў срэбны звон // Гарачы след таленту: Літ.-крытыч. эцюды. Мн.: Маст. літ., 1979. С.158-183.
4. Солганик Г.Я. Автор как стилиобразующая категория публицистического текста // Вестник МГУ. Сер. 10, Журналистика. 2001. № 3. С.74-83.
5. Караткевіч У. Збор твораў: У 8 т. Т.8. Кн.2. З жыццяпісу, нарысы, эсэ, публіцыстыка, постаці, крытычныя творы, інтэрв'ю, летапіс жыцця і творчасці. Мн.: Маст. літ., 1991. 495 с.
6. Караткевіч У. Збор твораў: У 8 т. Т.8. Кн.1. П'есы. Нарыс. Мн.: Маст. літ., 1990. 591 с.
7. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. М.: Худ. лит-ра, 1975. 502 с.
8. Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. М.: Едиториал УРСС, 2002. 368 с.

В.А. Зразікава

ДА АЗНАЧЭННЯ МАЎЛЕНЧЫХ НОВАЎТВАРЭННЯЎ

Пытанне аб месцы і функцыянаванні новых слоў у лексічнай сістэме мовы, а таксама прынцыпы іх класіфікацыі заўсёды прыцягвалі ўвагу лінгвістаў. Пры гэтым большасць мовазнаўцаў вылучае ў асобны тып новых слоў лексічныя адзінкі маўлення, якія ўзніклі ў працэсе індывідуальна-аўтарскай словатворчасці пісьменнікаў і не сталі набыткам літаратурнай мовы. Аднак, як паказвае агляд літаратуры па тэме даследавання, для іх абазначэння няма адзінага тэрміна: “аказіянальныя словы” (Г.І. Басова, А.Г. Лыкаў, А.А. Жыгарава), “патэнцыяльныя словы” (Р.В. Вінакур, Э.І. Ханпіра), “эгалагізмы” (А.А. Аржанаў), “словы-самаробкі” (Н.І. Фельдман), “індывідуалізмы” (Р.Ю. Намітокава), “неалагізмы” (А.А. Габінская, В.П. Грыгор'еў, Г.В. Параскевіч), “аўтарскія неалагізмы” (Р.Ю. Намітокава, М.Р. Прыгодзіч), “індывідуальна-стылістычныя неалагізмы” (М.К. Давыдава), “словы-метэарыты” (М.Д. Сцяпанова), “словы-беззаконнікі” (А.А. Земская) і інш.

Кожнае з гэтых найменняў адлюстроўвае тую ці іншую асаблівасць маўленчых новаўтварэнняў, хаця некаторыя з іх, на наш погляд, з'яўляюцца менш навуковымі і ўдалымі: “словы-самаробкі”, “словы-метэарыты”, “словы-беззаконнікі”.

Тэрміналагічны разнабой у азначэнні новаўтварэнняў маўлення можна растлумачыць шматаспектнасцю іх вывучэння, у выніку чаго розныя даследчыкі ў аснову наймення кладуць розныя прыметы такіх адзінак. Напр., тэрмін “індывідуальна-стылістычныя неалагізмы” акцэнтнае ўвагу на тым, што ў мове мастацкіх твораў такія адзінкі звычайна выкарыстоўваюцца з пэўнымі стылістычнымі мэтамі, у прыватнасці, для стварэння адпаведнай экспрэсіўнасці, адзначнасці і вобразнасці выказвання. Тэрмін жа “эгалагізм” падкрэслівае суб'ектыўны характар узнікнення падобных лексем.

Між тым, неаднолькавыя найменні адной і той жа з’явы не толькі не спрыяюць узаемаразуменню паміж лінгвістамі, але ў пэўнай ступені перашкаджаюць і больш глыбокаму вывучэнню самой з’явы.

Мы маем на мэце разгледзець суадносіны паміж паняццем маўленчы неалагізм і такімі яго азначэннямі, як “неалагізм”, “аўтарскі неалагізм”, “патэнцыяльнае слова” і “аказіянальнае слова”.

Неалагізмамі ў мовазнаўстве прынята называць “словы, значэнні слоў, ідыёмы, якія узуальна існуюць у мове, падмове, моўнай сферы і г.д. і не існавалі ў пэўным чынам абмежаваны папярэдні перыяд у той жа мове, падмове, моўнай сферы” [1, 14]. Неалагізм – любое слова, якое знаходзіцца на пачатковай стадыі свайго гістарычнага жыцця ў мове [2]. Узнікаючы спачатку як факты маўлення, неалагізмы становяцца фактамі мовы, што галоўным чынам і адрознівае іх ад новаўтварэнняў маўлення, якія ў большасці выпадкаў так і застаюцца па-за межамі актыўнага выкарыстання, захоўваючы сваю індывідуальную маўленчую прыналежнасць і ўжываючыся толькі ў мастацкіх тэкстах, дзе яны з’яўляюцца неабходным вобразна-выяўленчым сродкам. Таму тэрмін “неалагізм” у вышэйпрыведзеным значэнні не адпавядае сутнасці паняцця маўленчае новаўтварэнне.

Найменне “аўтарскі неалагізм” аб’ядноўвае неаднолькавыя па сваёй прыродзе новаўтварэнні. Так, да аўтарскіх неалагізмаў, напр., належаць новыя словы, якія ў пэўны перыяд развіцця мовы былі ўведзеныя ў яе літаратурны ўжытак рознымі аўтарамі. Значная частка з іх была створана ў 20-30-ыя гады ХХ ст.: *адлюстроўваць, дабрабыт, жыхар, мілагучнасць, носьбіт, святар* і інш. У прыватнасці, У.Дубоўка звярнуў увагу на тое, што шырока ўжываны дзеяслоў *адбіваць* як адпаведнік рускаму слову *отражать* падыходзіць не да ўсіх моўных сітуацый (напр., “*отражать* взгляд” – “*адбіваць* погляд”) [3]. На яго думку, у такім разе больш дакладна было б скарыстаць дзеяслоў з празрыстай матывацыяй *адлюстроўваць*. Паводле меркаванняў даследчыка, па аналогіі з узгаданым наватворам-дзеясловам можна ўжываць і вытворны ад яго назоўнік *адлюстравак* (отражение).

Стварэнне падобных аўтарскіх неалагізмаў адпавядае ўнутранаму развіццю мовы і патрэбнасцям моўнага калектыву ў новых намінацыйных сродках. Таму натуральна, што яны папоўнілі лексічны склад беларускай літаратурнай мовы новымі значэннямі.

Сярод неалагізмаў вылучаюцца лексемы, якія так і не сталі агульнаўжывальнымі, хаця, верагодна, і мелі канкрэтныя стваральнікаў. Асабліва многа такіх адзінак узнікла ў 20-30-ыя гады мінулага стагоддзя з-за неўнармаванасці тагачаснай беларускай літаратурнай мовы: *агульналюдскі* ‘агульначалавечы’ [4, 309], *вязенне* ‘зняволенне’ [5, 51], *дзеясас* ‘эпоха’ [6, 756], *канцавоесе* ‘полюс’ [7, 176], *лавечыць* ‘паляваць’ [5, 351] і інш. Яны ўтвараліся з мэтай пошуку найбольш адэкватных сродкаў намінацыі, але ў будучым не былі прынятыя узусам, а для абазначэння адпаведных прадметаў, з’яў і паняццяў лягчэй засвойваліся агульнаразумельныя словы, запазычаныя з рускай мовы [8, 50]. Прычынай непрыняцця наватвораў такога роду магло стаць і згортанне пурыстычнага кірунку ў развіцці беларускай мовы.

Нарэшце, свядома стварэння і ўвядзеныя пісьменнікамі ў мову мастацкіх твораў для павышэння яе выразнасці і вобразнасці ненарматыўныя маўленчыя новаўтварэнні таксама з’яўляюцца аўтарскімі, паколькі маюць адпаведных стваральнікаў і ўяўляюць з сябе адну з разнавіднасцей аўтарскіх неалагізмаў. Зыходзячы з гэтага, тэрмін “аўтарскі неалагізм” абазначае больш шырокае ў параўнанні з апошнім тыпам новых слоў паняцце.

Тэрмін “патэнцыяльныя словы” выкарыстоўваецца ў тых выпадках, калі даследчыкі праводзяць размежаванне маўленчых новаўтварэнняў на патэнцыяльныя і аказіянальныя словы (І.П. Казейка, С.Д. Купрадзэ, Э.І. Ханпіра і інш.). Пры гэтым ў аснове такой класіфікацыі знаходзіцца словаўтваральны аналіз, з улікам якога да патэнцыяльных адзінак вучоныя адносяць словы, створаныя па высокапрадуктыўных ці прадуктыўных тыпах узуальнай дэрывацыі, а да аказіянальных – па непарадуктыўных, малапрадуктыўных, аказіянальных (з парушэннем адпаведных законаў словаўтварэння мовы) тыпах або нетыповым для мовы спосабам.

Аднак не ўсе лінгвісты лічаць неабходным размяжоўваць патэнцыяльную і аказіянальную лексіку. Услед за такімі даследчыкамі, як Г.І. Басова, А.Г. Лыкаў, І.Л. Загрузня і інш. мы не праводзім дыферэнцыяцыі маўленчых неалагізмаў і ўсе адзінкі разглядаем як аказіянальныя. Думаецца, што з пункту гледжання навуковасці і адпаведнасці зместу паняцця менавіта тэрмін “аказіянальныя словы, або аказіяналізмы” (ад лац. *occasionalis* – выпадковы) найбольш поўна адлюстроўвае асаблівасці стварэння і функцыянавання ў мастацкіх тэкстах новых лексічных адзінак маўлення.

Аказіяналізмамі называюцца ўтвораныя ў працэсе індывідуальнага творчага акта маўленчыя адзінкі, якія характарызуюцца цеснай сувяззю з кантэкстам і ўспрымаюцца як унікальныя з прычыны незвычайнай камбінацыі марфем. Аказіянальныя словы адсутнічаюць у моўнай традыцыі, але часцей за ўсё ствараюцца без парушэнняў адпаведных законаў дэрывацыі кананічных слоў, маюць адметнае семантычнае напauненне, індывідуальную словаўтваральную структуру і выкарыстоўваюцца для павышэння вобразна-мастацкай выразнасці твора. Часам яны дазваляюць выконваць заданыя, якія не могуць вырашыць словы звычайны, агульнамоўныя, паколькі прызначаныя для рэалізацыі патрэб пэўнага мастацкага кантэксту аказіянальныя новаўтварэнні больш насычаныя па сэнсе і эмацыянальнай нагрузцы, чым узуальныя лексічныя адзінкі: напр., *паністы* ‘адукаваны, як пан’: – *Не ашукаеіся, хто да казакаў пераходзіць – даюць таму палёгкі... Ды што казаць! Там народ – ня нашаму раўня! Далікатныя, паністыя ўсё... Ведае, што рабіць і як абыходзіцца. Усе вучоныя, зусім інакш нашага...* (Ц.Гарнты); *сінябровы* ‘з сінімі хмарамі-палосамі, якія плывуць над

гарызонтам пасля заходу сонца, нагадваючы сабой абрысы броваў: ... і ўжо вечар-юнак *сінябровы* / не галубіць у мэндях дзяўчыны (Я.Пушча); *скурганіць* ‘загубіць’: *Скурганіў* бы душу чырвонцам тваім я; / Гусям, княжа, не пішуць законаў... (Я.Купала); *срэбрамёт* ‘звонкае, гучнае паданне’: *Пякаюць каплі вады, – / ў срэбрамёце іх сьмех.* / *На іх дзень малады / кулакі / скамячыць не пасьмеў* (Я.Пушча); *шматструнне* ‘мноства промняў’: *Сонца шматструннем / праз вецер / Налётамі выбіла шлях...* (А.Александровіч) і інш.

Калі кананічнае слова – неабходны для пэўнай эпохі развіцця мовы найбольш адэкватны сродак наймення адпаведных з’яў, прадметаў і паняццяў аб’ектыўнай рэчаіснасці, то аказіянальнае новаўтварэнне такой неабходнасцю не вызначаецца: немалаважную ролю пры яго ўзнікненні адыгрывае суб’ектыўная мэта стваральніка. У гэтым выпадку працэс аказіянальнай намінацыі як бы кампенсуе адсутнасць у мове тых слоў, якія, на думку аўтара, дапамагаюць найбольш поўна і дакладна акрэсліць вобразнасць прадмета або з’явы, аказаць уплыў на чытача, даць агульную характарыстыку падзей, герояў і г.д. Па сваёй сутнасці аб’ект наймення можа і не мець тых якасцей і ўласцівасцей, якімі надзяляе яго мастак слова, але на аснове асацыятыўнага ўспрымання аўтарам навакольнага свету ствараюцца новыя вобразы, новае бачанне і разуменне.

Паколькі аказіяналізмы перадаюць непаўторнае (і ў гэтым сэнсе адметнае, індывідуальнае) светабачанне рэчаіснасці іх стваральнікаў, нам здаецца, што ў дачыненні да такіх адзінак правамерна было б ужываць таксама тэрмін “індывідуальна-аўтарскія неалагізмы”.

Літаратура

1. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. Л., 1978.
2. Розен Е.В. Некоторые уточнения понятия неологизм // Вопросы немецкой филологии. Учен. зап. Московского пед. ин-та, 1986. № 317.
3. Дубоўка У. Отражать–адбіваць–адлюстроўваюць: Лінгвістычныя нататкі // Узвышша. 1927. №6.
4. Некрашэвіч С.М., Байкоў М.Я. Расійска-беларускі слоўнік. Мн., 1928.
5. Гарэцкі М. Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік. 2-е выданне. Вільня, 1921.
6. Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924.
7. Байкоў М.Я., Некрашэвіч С.М. Беларуская-расійскі слоўнік. Мн., 1926.
8. Баханькоў А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс. Мн., 1982.

Ю.Д. Лаўрова

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ РАЗНАСТАЙНАСЦЬ ЛЕКСІЧНАГА ПАЎТОРУ Ў ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА

Лексічны паўтор – мэтанакіраванае паўтарэнне слоў. Ён “падкрэслівае значнасць паўторанага слова” і “забяспечвае тэматычнае адзінства паэтычнага тэксту” [1, 90]. У паэтычнай спадчыне Якуба Коласа гэты від паўтору – адзін з найбольш пашыраных “паводле формы і выражэння эмоцый прыём” [4, 199], які праходзіць амаль праз усю лірыку пісьменніка. Напрыклад, у вершы “Кірыла”, які складаецца з 6 строф, у 4 паўтараецца імя галоўнага героя, прычым у 3-й страфе паўтор утварае лексічную анафару з прыназоўнікам у. Гэтым самым Якуб Колас іранізуе над героем, канцэнтруе ўвагу чытача на яго асобе, а тое, што адбываецца навокал, тыя людзі, якія займаюць вялікія пасады і з якімі ён мае зносіны, для Кірылы сталі самымі звычайнымі, але толькі пасля таго, як ён “выбіўся ў людзі”:

*У Кірылы добры коні,
Бо Кірыла – галава!..
Цвіце збожжа на загоне,
У жонкі многа палатна.*

*Адзін розум – яго мова;
З башлыком яго халат;
У Кірылы хата нова,
У Кірылы грошай шмат* (I, 78), [3].

Паўтор адной і той жа лексемы на працягу ўсяго верша нярэдка канцэнтруе ў сабе яго асноўны змест. Найбольш яркаватым падмацаваннем з’яўляюцца вершы “Не бядуі”, “На полі вясною”, “Хмары”. Першы складаецца з 6 строф, 4 з якіх пачынаюцца дзеясловам бядуі у форме загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку з адмоўнай часціцай не, адначасова з’яўляючыся страфічнай анафарай. “Анафарыстычны паўтор канкрэтызуе думку аўтара, надзвычай узмацняе яе гучанне” і “падкрэслівае агульны каларыт твора, узмацняе яго семантыку” [2, 67]. Пры такім паўторы ўвага чытача канцэнтруецца на дадзенай лексеме ў форме настойлівага загада-просьбы на працягу ўсяго твора, і дасягаецца асноўная мэта пісьменніка: данесці ўпэўненасць у заўтрашні дзень, напоўніць душу аптымізмам:

*Не бядуі, што сонца нізка,
Што прыходзіць нудны дзень,*

Не бядуі, што восень блізка
І на дол кладзецца цень (I, 49).

Паўтор слова можа дапаўняць тое, што ўжо сказана, развіваць і ўзбагачаць сэнс паэтычнага твора, што і назіраецца ў вершы “На полі вясною”, у якім з 8 строф лексема *люблю* з асабовым займеннікам *я* паўтараецца ў 6 з указаннем на аб’ект (прыволле, дарогі, узгоркі), утвараючы анафарычную кампазіцыю.

І вузкія стужкі
Сялянскіх палос –
Люблю цябе, поле,
Люблю я твой плёс (I, 76).

У вершы “Хмары” дзеяслоў у форме 1-ай асобы адзіночнага ліку ўмоўнага ладу паляцеў бы паўтараецца 4 разы з удакладненнем месца назначэння – куды. У 1-ай страфе ён знаходзіцца ў канцы 3-га радка, а 2-ая страфа з яго пачынаецца. Такі паўтор лексем выкарыстоўваецца для развіцця думкі ў творы. Анафарычны паўтор дадзенай лексемы ў 2-ой, 3-й і 5-ай страфе акцэнтуюе ўвагу чытача на імкненні лірычнага героя да волі, свабоды, як і хмары. А каб яшчэ больш узмацніць уражанне падабенства да хмараў, паэт выкарыстоўвае паўтор лексемы хмары ў якасці зваротка:

Хмары, хмары, што на небе
Ходзіце гарамі!
Каб меў крылле, паляцеў бы
Я на волю з вамі.

Паляцеў бы ў край той родны,
Дзе так сэрцу міла,
Дзе я вырас, дзе мне радасць
Моладасць суліла.

Паляцеў бы ў луг, дзе Нёман
Бераг точыць, мые,
Дзе гамоняць з ветрам-бурай
Дубы векавыя (I, 15).

На эмацыянальным, экспрэсіўным паўторы асобных лексем будуюцца многія вершы Якуба Коласа. Напрыклад, у вершы “Наш родны край” на працягу ўсяго твора паўтараюцца лексемы *край*, найчасцей у ролі зваротка з азначэннямі, а прыналежны займеннік *наш* (наша) выражае аднасць паэта з народамі, з роднай зямлёю. І менавіта такі паўтор выражае пафас, эмоцыі паэта:

Край наш бедны, край наш родны!
Лес, балоты і пясок...
Чуць дзе крыху луг прыгодны...
Хвойнік, мох ды верасок (I, 22).

Нярэдка размяшчэнне паўтораных слоў у вершы прадугледжвае не толькі вызначэнне галоўнай думкі твора, але і сканцэнтраванасць увагі чытача на асноўным суб’екце (аб’екце), што з’яўляецца цэнтральным ядром усяго верша. Часта такім “галоўным героям” прыпісваецца роля суб’екта з лірычным героем.

Як ліхія думкі-мыслі,
Над зямлёю хмары звілі.
Ой вы, хмары, што вы сталі?
Што вы неба нам заслалі?
Тады, хмары, дзе былі вы? (Хмары) (I, 44).

Часта ў творах Я. Коласа назіраецца паўтор асабовых займеннікаў *я*, *ты*, *мы*, *вы*. Паўтор лексемы *я* выкарыстоўваецца ў тых вершах, дзе аўтар, выступаючы ад імя ўсяго народу, прадстаўніком якога з’яўляецца, гаворыць аб хвалюючых яго праблемах.

Я на свеце хадзіў,
Косці ўсюды занёс,
Я на землю праліў
Многа слёз, многа слёз (Мужык) (I, 80).

Паўтор лексемы *мы* нясе ў сабе абагульняючую нагрузку. Мы – больш моцны паўтор, увасабляе сабой адзінства народа:

Мы маўчалі, як нямыя,
Мы ўздыхалі ўсё цяжэй,
Грызлі думкі нас благія,
Слёзы падалі з вачэй (Мы маўчалі, як нямыя...) (I, 86).

Паўтор займенніка *ты* выкарыстоўваецца паэтам часцей з мэтай перадачы дыялогу з асобай, прадметам або з’явай у маналагічнай форме:

Дзе ты, краска-зорка ясная?

*Між народу ты свяцілася,
У глухім кутку забытая,
Па жыцці ты ўсё смуцілася* (Моладасць) (I, 29).

Паўтораныя лексемы маюць самае рознае размяшчэнне ў вершах: “непасрэдны кантакт, дыстантны парадак у пачатку, канцы і сярэдзіне страфы, анафарычна, эпіфарычна і сімплачна” [4, 203], але ў кожным выпадку паўтор узмацняе і надае новае адценне: працягласці дзеяння, упэўненасць, маруднасць яго выканання і інш. Так, працягласць дзеяння выражаюць падвоеныя дзеясловы, напрыклад:

*Трэслі, трэслі, калацілі, –
З жалю хоць разбіся* (Як і калісь) (I, 303).

Упэўненасць у немагчымасці заканчэння дзеяння аўтар выражае анафарычнай падачай дзеяслова з адмоўем, напрыклад:

*Хочам мы жыцця і волі,
Цяжка нам насіць ярмо, –
Не спадзе яно ніколі,
Не спадзе яно само* (Тры жаданні) (I, 280).

Своеасаблівае ўдакладненне дзеяння ці з’явы назіраецца пры паўторы лексемы ў канцы радка і ў пачатку другога ў межах адной страфы, або ў канцы адной і ў пачатку новай, што называецца парознаму: акраманаграма, стык, эпанастрафа, анадыпловіс. Напрыклад:

*Гэй ты, лес, хваёвы бор,
Бор густы, высокі* (З турмы) (I, 151).

Такая будова страфы ці верша ўтварае сабой ланцужковую кампазіцыю, “калі наступныя вершаваныя радкі “падхопліваюць” і развіваюць думку асобных папярэдніх радкоў” [5, 371]. Напрыклад:

*Знаць, няшчасным урадзіўся,
Што свет белы зачыніўся,*

*Зачыніўся, збегся клінам...
Горка быць мужычым сынам!* (З песень адзінокага) (I, 194).

Паўтор лексемы ў канцы страфы і ў пачатку новай страфы служыць своеасаблівым развіццём удакладнення, якое, напрыклад, ускладняецца прыдаткам:

*І падпершы твар рукою,
Зорыць на дарогу,*

*На дарогу-пуцявіну –
Там яе Гануля* (Доля батрачкі) (I, 70).

У вершы “Дзяўчыне” больш выразна дапамагае ўдакладніць сэнс указальны займеннік:
*Сэрца крыўду ўсю забудзе,
Час загоіць раны.*

*Тыя раны, што зладзеі
Сэрцу прычынілі* (I, 307).

“Своеасаблівай разнавіднасцю акраманаграмы з’яўляецца дыяфара, калі пачатак наступнага радка ўзнаўляе, паўтарае лексему з папярэдняга радка, дзе яна можа знаходзіцца ў розным месцы радка” [4, 202]. І такое размяшчэнне паўтораў у Я. Коласа пашырана, напрыклад:

*Божа! Колькі прастаяла,
Колькі часу ўбіла* (Каля парога) (I, 173).

*Ды забыта ўсё ліхое,
Ўсё, што дух смуціла...* (Сцёпкаў сон) (I, 123).

Як відаць, у паэтыцы Я. Коласа лексічны паўтор – адзін з распаўсюджаных прыёмаў, які адыгрывае немалаважную ролю ў перадачы асноўнага сэнсу твора, яго галоўнай думкі. Аналіз прыкладаў паказвае, што паўторы размяшчаюцца ў вершах у розных месцах: на працягу ўсяго твора, у асобных строфах або радках, анафарычна, дыяфарычна, акраманаграмна, кантактна і дыстантна. Ад месца і колькасці паўтораных лексем залежыць іх функцыя: выдзяленне пэўнага слова з мэтай раскрыцця больш дакладнай семантыкі слова, сэнсу верша, удакладненне і развіццё думкі, дапаўненне інфармацыі, дакладная перадача аўтарскіх пачуццяў, раскрыццё тэмы і ідэі твора і інш., а ўсе разам служаць сродкамі гукавой арганізацыі твора.

Літаратура

1. Азарка В. Паўтор як сродак арганізацыі тэксту // Роднае слова. 1999. №11. С.90-94.
2. Бароўская І.А. Беларуская песенная лірыка: Моўна-выяўленчая сістэма вобразнасці. Гомель, 2004. 186 с.
3. Тут і далей у дужках указваецца том і старонка па выданні : Колас Якуб. Збор твораў: У 14-і т. Мн.: Мастацкая літаратура, 1972.

4. Ляшчынская В.А. Слова ў паэзіі Янкі Купалы. Мн.: Беларуская навука, 2004. 272 с.
5. Рагойша В.П. Паэтычны слоўнік. Мн.: Беларуская навука, 2004. 576 с.

А.И. Лазовская

КОНЦЕПТОСФЕРА РАССКАЗА ДИНЫ РУБИНОЙ “ТЕРНОВНИК”

Дина Рубина, наряду с Игорем Губерманом, Анатолием Алексиним, Ниной Воронель и др., является представительницей израильской ветви четвертой волны русской эмиграции.

Дина Рубина родилась в 1953 году в семье художника и преподавательницы истории. В 16 лет она удачно дебютировала в популярном советском журнале “Юность”. Первый рассказ назывался “Беспокойная натура”. Далее последовали публикации в “Новом мире”, “Знамени”, “Огоньке”, “Дружбе народов” и др. изданиях. Дина Рубина покинула Россию в начале 90-х гг., будучи уже известным писателем. На сегодняшний день она – автор более тридцати книг, которые читают более чем на пятнадцать языках мира, лауреат известных литературных премий.

Произведения Дины Рубиной очень разнообразны как по жанру, (рассказы “Двойная фамилия”, “День уборки”, “Яблоки из сада Шлицбутера”, “Один интеллигент ушел на дороге” и др., новеллы “Две истории”, “На исходе августа”, “Область слепящего света” и др., повести “Камера наезжает”, “Во вратах твоих”, “На верхней Масловке” и др., романы “Вот идет Мессия”, “Синдикат” и др., путевые очерки (записки) “Воскресная месса в Толедо”, “Холодная весна в Провансе” и др., эссе, четки “Иерусалимцы” и т.д.), стилю и направлению (социально-психологический и психологический реализм, постмодернизм), так и по содержанию.

Предметом данного исследования является рассказ Дины Рубиной “Терновник”, который рассматривается с позиции когнитивной лингвистики, принадлежащей к числу наиболее приоритетных и динамично развивающихся современных лингвистических направлений. Она исследует, “как хранятся наши знания о мире, как они структурированы” [4, 33].

Основным термином когнитивной лингвистики является “концепт”, который имеет разные толкования. Наиболее универсальное: “Концепт (от лат. *conceptus* – мысль, понятие), смысловое значение имени (знака), т.е. содержание понятия, объем которого есть предмет (денотат) этого имени” [1, 568]. Данное определение представляется лингвистам несовершенным, поэтому чаще используется следующее: концепт – это “семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующее носителей определенной этнокультуры” [3, 36].

Термин “концептосфера” мы заимствуем у Лихачева Д.С. [2, 280], но употребляем его в узком значении “совокупность концептов произведения”.

Рассказ Дины Рубиной “Терновник” по праву можно считать образцом “женской прозы”. Он во многом автобиографичен: судьба главной героини повторяет судьбу писательницы: несчастливый брак, уход от мужа с маленьким ребенком, покупка кооперативной квартиры, беспросветная работа и попытка встать на ноги, воспитание сына – вот основа сюжета рассказа. Однако даже в таком небольшом произведении отразились представления автора о жизни, человеке, главных человеческих ценностях.

Рассказ “Терновник” включает в себя универсальные, базовые концепты (“любовь”, “семья”, “человек”, “дом”, “я”), национальные (“душа”, “страдания”, “жертва”) и индивидуально-авторские (“работа”, “выбор”, “воспитание”, “гордость”). Они взаимодействуют между собой, накладываются друг на друга и переосмысливаются, образуя в единстве и совокупности концептосферу произведения.

В качестве центрального хочется выделить концепт “семья”, который включает в себя следующие составляющие: “мать”, “мальчик” (“сын”), “отец”, “род”. Для называния главных героев рассказа практически не используются имена собственные (только один раз упоминается имя сына – Сережа и три раза имя матери – Марина, Мариша). Этот прием помогает создать на примере единичного максимально обобщенный образ семьи. В нарушение традиционному представлению о семье Дина Рубина изображает семью неполную, состоящую из 2-х человек – матери и ребенка, исключает мужчину – отца, считая такое явление актуальным времени.

Пересматриваются также традиционные отношения внутри семьи на уровне “мать – сын” (они становятся более демократичными): ребенок называет мать по имени: “– Ой, Марина! – ахнул мальчик. – Какие красивые!” [5, 369], “В первый миг мальчик захотел взять фотографию, объяснить отцу – я забрал карточку, где веселая Марина...” [5, 393] и др. Ребенок и ведет себя как маленький взрослый, что вызывает недоумение отца: “– А ты у меня философом стал... Раньше времени...” [5, 392] и др.

Мир отца и мир матери полярны. Он и она различны по характеру, являются носителями разных ценностей. Пересматриваются представления о мужчине и женщине. Традиционная оппозиция “мужественность/женственность” и следующие за ним противопоставления “сила/слабость” опрокидываются: “У матери силы были, очень много было сил” [5, 366].

В рассказе не мужчина ведет себя благородно, а женщина: в ситуации разлада именно она уходит из дома с ребенком, не взяв с собой ничего из нажитых вещей, оставляя мужчину в пространстве обустроенного быта, что вполне устраивает последнего. Облик отца прозаизируется. Он проявляет чрезмерное внимание к вещам и собственной внешности, педантичен в делах: “Тот брился тщательно,

дотошно, как делал все” [5, 391]), в какой-то мере даже оребячивается: “На них не угодишь. Одна твердит: “Думай, думай обо всем!” ...Другой третий год сказку про медведя и зайчика рассказывает...” [5, 392]).

Мать умеет сочувствовать, сопереживать, сострадать людям, извинять им их недостатки, помогать. Она является носителем гуманистических ценностей и хочет видеть их в сыне: “– Не может заработать! Понимаешь?! Бывает так. Сил нет у человека. Нет сил ни заработать, ни жить на свете. Может, горе было большое, война, может, еще что... Спился! Сломался... Нет сил!...” [5, 366].

Отец – большой прагматик и, в отличие от нее, вполне современный человек: “Мальчик встрепенулся: – Папа! Дай деньгу! – Зачем? – спросил отец. – Я нищему подам! – Этого еще не хватало – алкоголиков поить! – А мы с Мариной всегда подаем, – сказал мальчик и пожалел, что сказал” [5, 393].

Мать представляется мальчику очень разной: “Вот мать была объемной: и круглой и с углами, и шершавой и гладкой, и тихой и громкой – в матери столько всего было понаверчено” [5, 381]. На протяжении всего рассказа она реализует разные свои качества.

“Мать”, как семантическую часть концепта “семья”, определяют разные части речи: существительные, прилагательные, но больше всего глаголы разных семантических групп: работать, воспитывать, плакать, любить, рассказывать, объяснять, возмущаться, орать, кричать, накаляться, ругаться, стирать, готовить и др.

В качестве наиболее значимого отметим глагол “работать”, который является одновременно составляющим концепта “работа”. В тексте встречаются его синонимы: ишачить (простореч.), хрящить (простореч.), пахать (простореч.) и другие. Слово “работа” особенно часто употребляется в тексте, и чаще всего с эпитетом левая, при этом оба слова пишутся с большой буквы и составляет понятие. Работа занимает совершенно особенное место в жизни матери и мальчика. Она, словно божество, регламентирует всю жизнь семьи: “Непонятно, откуда она бралась, эта Левая Работа, она подстерегала их, как бандит из-за угла. Она насканивала на их жизнь, как одноглазый пират с кривым ножом, и сразу все подчиняла себе. Кромсала этим ножом все планы... Можно сказать она была третьим членом их семьи, самым главным, потому что от нее зависело все...” [5,362-363]. Мальчик воспринимал ее как живое существо: “– У меня срочная левая работа! – Чтоб она сдохла... – бормотал мальчик” [5, 365], “– Сгинет когда-нибудь эта многоголовая, хвостатая, когтистая Левая Работа!” [5, 387].

Важное место в рассказе занимают концепты “человек”, “я”, и “воспитание”. Они взаимосвязаны между собой. Мать хочет вырастить (воспитать) из сына человека: “Скажет только обессиленно: “Станешь ты когда-нибудь человеком, а?” [5, 360], “Мы купим все автомобили в магазине, но ты у меня вырастешь человеком. А если не человеком, то я убью тебя собственными руками” [5, 378]. Даже в эпоху прагматизма и всеобщего безразличия она желает привить сыну гуманистические ценности, которые постепенно уходят в прошлое. Ее система воспитания построена на преодолении эгоизма, на принесении в жертву мелких личных интересов во благо другим людям. Мир материального она никогда не считала главным.

Иные качества стремится привить ему отец. Мир отца проще, понятнее, он не предполагает мучительного преодоления, борьбы с собой. Этот мир более вещный, нежели духовный и приносит легкие удовольствия: “С отцом-то было легко, спокойно” [5, 370], “Да, отец дарил веселые подарки, интересные и этим выгодно отличался от матери” [5, 371], “Приятное начиналось с отцовских карманов” [5, 389], “...и тут, в мягкой подушке тонула праздничная, буйная, зеленая в красных яблоках суббота” [5, 389].

Мальчик постоянно находится в состоянии выбора, и можно только предполагать, какой из 2-х миров он примет: “Он шел от отца к матери, словно плыл от одного берега к другому. Трудно плыл, как против течения” [5, 398].

Его “я” формируется в сложной борьбе с собой. Символом этой борьбы, а также трудностей, испытаний, страданий является в рассказе терновник. Концепт “терновник” очень важен, т.к. появляется неоднократно и стоит в сильной позиции текста (название, последняя строка): “Терновник тянул к самой решетке окна свою скрюченную руку с корявыми пальцами... Если присмотреться, можно различить в сплетении веток большую корявую букву “Я”, она как будто шагает по перекладине решетки” [5, 364-365], “За окном спустилась темень, и не видать было терновника, и не видать было, как шагает в неизвестные дали самостоятельная и отважная буква “Я”...” [5, 398].

Терновник, как мы видим, имеет в рассказе как конкретное значение (дерево за окном), так и аллегорическое, берущее начало в христианской традиции: “Вот дерево терновник. Очень древнее дерево. Колючки видишь? Это тернии. Из таких колючек люди однажды сплели терновый венок и надели на голову одному человеку. – За что? – испугался он. – А, непонятно... До сих пор непонятно...” [5, 364].

Концепт “страдание”, воплощаемый терновником, тесно связан с концептом “любовь”. Последний также находится в рассказе в сильной позиции. Вот первые фразы произведения: “Мальчик любил мать. И она любила мальчика страстно. Но ничего толкового из этой любви не получалось” [5, 359]. Глагол “любить” употребляется в тексте с наречиями страстно, очень и др. Любовь признается героиней главной ценностью, основой жизни; ради нее можно вытерпеть очень многое. Концепт “любовь” связан с важным для русской нации концептом “душа”: “Баба Шура не была здесь посторонней, она любила мальчика и его мать, болела за них душой...” [5, 375].

Следует упомянуть о еще одном концепте, который является особенно значимым для “женской прозы”. В рассказе он реализуется посредством слов “дом”, “квартира”, “кооператив”. Данный концепт

вбирает в себя семантическое поле “вещи”, однако оно не является главным. Это доказывает то, как мальчик воспринимает дома матери и отца: “Нет, дом был там, где была мать. Это мальчик чувствовал очень остро. Даже когда не существовало вообще никакого дома и они ютились у тети Тамары с дядей Сережей, его дом был там, где находилась она – ее голос, ее запах, ее черный свитер, ее жесты и выкрики” [5, 370-371]. Дом в рассказе является основным местом действия. Это защищенное пространство, в котором и мать, и мальчик чувствуют себя комфортно и счастливо, несмотря на неустроенность быта.

В рассказе “Терновник” в сгущенной форме нашли воплощение концепты, значимые в целом для творчества Дины Рубинной. Такие понятия, как “любовь”, “семья”, “человек”, “дом”, “страдание” и т.д. наряду с многими другими составляют концептосферу художественного мира данного мастера слова.

Литература

1. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Большая Российская Энциклопедия; СПб.: Норинт, 1998. 1456 с.
2. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М.: Academia, 1997. С.280-287.
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. 2-е изд. Мн.: ТетраСистемс, 2005. 256 с.
4. Маслова В.А. Современные лингвистические направления: Методические рекомендации. Витебск: Издательство УО “ВГУ им. П.М. Машерова”, 2003. 40 с.
5. Рубина Д. Когда же пойдет снег?: Повести и рассказы. М.: Изд-во Эксмо, 2005. 400 с.

А.В. Леванцэвіч

БЕЛАЕ І ЧОРНАЕ Ў ПАЭТЫЧНЫМ КАНТЭКСЦЕ НІНЫ МАЦЯШ

Як і многія іншыя прадметы, значэнне колераў “прайшло” міфалагічны этап, і да нашых дзён колеры захоўваюць сімвалічнае значэнне. Ва ўжытку першабытных людзей колеры былі вельмі важнымі магічна-заклінальнымі сродкамі. Колер быў своеасаблівым словам – добрым або злым. Ён выконваў і важнейшую функцыю слова – падтрымліваць зносіны паміж чалавекам і яго “багамі” або духамі.

Нашыя продкі класіфікавалі колеры ў цеснай сувязі з будовай космасу, са светам багоў і людзей. Усё самае вартаснае ў гэтым свеце адзначалася якім-небудзь колерам, і гэтыя колеры лічыліся асноўнымі. Для першабытных людзей жыццёва важнымі стыхіямі былі кроў, малако, агонь, зямля. Ім адпавядалі чырвоны, белы і чорны колеры.

Белая фарба – гэта міфалагічны эквівалент дзённага святла; гэта эквівалент малака і семени – жыватворных пачаткаў; гэта прыкмета верхніх, незямных сфер, паколькі звязаны з воблакамі, незямной чысцінёй і святлом. Белы колер – гэта мадэль вады (наталіе смагу і ачышчае цела), гэта колер добра, вылячэння, удачы, перамогі над злымі духамі (бо даспадобы добрым духам), ачышчэння.

Колесаў Ул.В. адзначае, што першапачатковае значэнне слова белы было ‘бліскучы, празрысты ці нябачны’ [1, 233]. Затым з гэтага зыходнага значэння выдзелілася ‘светлы’, адкуль ужо недалёка было і да паняцця ‘белы’ (як колер).

Чорны колер заўсёды супастаўляецца з белым і чырвоным, абазначае міфічны падземны свет. Гэта і колер ночы, цемры, магілы, і колер дажджавых хмар, урадлівай зямлі. Чорны – гэта сімвал пакуты і хваробы, смерці, а значыць, зла, няшчасця. Чорны колер амбівалентны. Як колер ночы і зямлі ён сімвалізуе зараджэнне любога жыцця. Можа таму беларусы верылі, што “шыхуе таму дому, дзе хазяін чорны, да ката чорнага дзержыць, да пеўня, да собаку”. Аднак чорны – гэта і знак смерці, сімвал чорнай магіі.

У паэтычнай мове Ніны Мацяш колеры белы/чорны могуць утвараць бінарную апазіцыю. Яшчэ першабытныя людзі не змаглі не заўважыць пераходу супрацьлеглых з’яваў адной у другую: дзень ператвараецца ў ноч, святло – у цемру, жыццё – у смерць, белое – у чорнае, і наадварот [3, 20]. Таму:

І на Чорным возеры растуць

Белыя лілеі (Лілея) [2, 92]

Добрае заўсёды лепш бачнае на фоне дрэннага, праўда на фоне лухты, як белое на фоне чорнага:

Сёння, калі нашы душы пад знакам

Злітнасці і паўнаты,

Зараз, калі ў іх ні следу ніякай

Лухты.

Выстыў даўно ў белых кубачках чорны

Чай на вячэрнім сталі... [2, 114]

Памірае чалавек, яго душа імкнецца на “той свет”, у верхнія светлыя сферы, сімвалам якіх з’яўляецца белы колер. Родныя ж аплакваюць страту блізкага, смерць-бяду, сімвалам якой з’яўляецца чорны колер:

І ў печы пячэцца твой белы – наш чорны – пірог... (Паэма жніва) [2, 133]

Чорны колер у метафарычнай мове можа быць амбівалентным, таму што сутнасць супрацьлеглых з'яў адна, змяняецца толькі іх знешнасць. Як жаночае боства – зямля – і нараджае і ўмярцае, так і чорны колер смерці можа змяшчаць у сабе белы колер жыцця. У якасці колеру ночы і зямлі чорны колер – сімвал зараджэння любога жыцця:

Зернейку трэба загінуць у чорнай раллі,

Каб выжыць... (Надмернасць) [2, 80]

Як веснік бяды неаднаразова выступае чорны колер у “Паэме жніва”:

Васковая свечка паколі гарыць-дагарае.

У слоік з ячменем сыходзіць счарнелая ніць. [2, 133]

Ой, мылі, ой, мылі крылі вокны чорныя вораны! [2, 134]

Вясновая чорная вуліца... Людзі... Літання...

Магіла... Аркестр... Пахаванне... [2, 134]

Злавесныя бліскаўкі за даляглядам

Толькі болей згушчаюць чарноцця сіло. [2, 128]

Чорны колер полісемантычны. У метафарычнай мове ён можа набываць значэнне нязбыўнасці:

Была такой вясёлкаваю птушка (=мара-надзея) –

Скуль на далоні чорнае пяро? (Балада мары) [2, 34]

Першапачатковыя значэнні слова “белы” – ‘бліскучы, празрысты’, ‘нябачны’, ‘светлы’, пазней ‘белы’, ‘чысты’. У сучаснай мове значэнні слова белы размяшчаюцца ў наступным парадку: ‘белы’, ‘чысты’, ‘светлы’. Спалучэнне “белы свет” абазначае зямныя рубяжы, нязведаны свет, які знаходзіцца вакол нас і які можна зведаць. Са значэннем ‘акаляючы свет, Зямля з усім існым на ёй’ гэтае спалучэнне ўжыта ў вершах “Снегапад”, “Заканамернасць”, “Плата”:

Замець –

З белага свету ды з чыстага поля. [2, 36]

Мяне ўразіла б іншае:

Каб у ім без пакуты варочаўся

Свет гэты белы... [2, 90].

А колькі ж каштуе святло? –

Белы свет

Знае плату адну за яго спагон веку:

Жыццё чалавека. [2, 108]

Белы набывае значэнне ‘светлага’ ў наступных радках:

...А яго закалыхала

Ноч

На белым голлі саду. [2, 55]

За сэнс высокі, што жыццё займела,

За мой вясёлкаю замкнёны круг,

Дажджынкай шызай ці сняжынкай белай

Я прыпаду к табе і паўтару... [2, 60]

Значэнне ‘светлы’ дапаўняецца адценнямі ‘ясны’ і, можа, нават ‘добры’, ‘станоўчы’:

Толькі белая замець. Ні гора. Ні смерці.

Белы вір раўнавагі. Ні здрады. Ні звады. [2, 36]

...І ўскіне возера, ускалыхне

З таемнага прадоння белы ранак. [2, 37]

У значэнні ‘моцна пасівельны валасы’ з семантычным адценнем ‘памяць продкаў’ слова белы выступае ў вершы “Бязладная размова”:

Цяпер, кал па валасах маіх

Усё натхнёнай чыркае галубка

Крылом з’інула-белым... [2, 51]

Колеравы кантраст белы/чорны ў мове Ніны Мацяш заўважыла Данута Бічэль-Загнетава і ўдала абыграла гэта ў вершы “Белае возера” (прывечаным Ніне Мацяш).

Літаратура

1. Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. С.-П., 2000.
2. Мацяш Н. Паварот на лета. Мн., 1986.
3. Миронова Л.Н. Цветоведение. Мн., 1984.

Е.В. Михайлова

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕНИЯ В ПОЭЗИИ А.БЛОКА

Концепт “общение” присутствует в стихотворениях и поэмах многих русских поэтов, в том числе и А.Блока [2]. Он отражает поэтический мир А.Блока, содержит характерные черты идиостиля поэта.

В структуре этого концепта выделяется ядро и периферия. В его центре – общение лирического героя А.Блока и Прекрасной Дамы (образа женщины); на периферии – лирического героя с остальными людьми и людей друг с другом. Средствами общения являются глаголы говорения (глаголы речи), реализующие этот концепт. Это, например, глагол *кричать*: “Толпа кричит – я хладен бесконечно, // Толпа зовет – я нем и недвижим” [2, т.1, 68], “И крик, когда ты начнешь кричать, // Как камень, канет...” [2, т.2, 224]. Данные примеры демонстрируют, что на крик нет ответа.

Перед дверями возлюбленной лирический герой не кричит: “Я искал голубую дорогу // И кричал, оглушенный людьми, // Подходя к золотому порогу, // Затихал пред Твоими дверьми” [2, т.1, 260-261]. Женщина может общаться с любимым при помощи крика: “И голосом, зовущим, как рога, // Не прегражу ей путь. И не скажу: // “Моя! Моя!” – И пусть она мне крикнет: // “Твоя! Твоя!”” [2, т.2, 53].

Общение женского образа с лирическим героем может происходить при помощи глагола *усмехнуться*: “Кто взманил меня на путь знакомый, // Усмехнулся мне в окно тюрьмы? // Или – каменным путем влекомый // Нищий, распеваящий псалмы?” [2, т.1, 363]. В данном примере выражается сомнение в субъекте действия. Сомнение и в субъекте действия, и в самом действии передается в стихотворении “Отворяются двери – там мерцанья...” при использовании глагола *улыбаться*: “Весна ли за окнами – розовая, сонная? // Или это Ясная мне улыбается? // Или только мое сердце влюбленное? // Или только кажется? Или всё узнается?” [2, т.1, 272]. Прекрасная Дама находится за пределами реальности, она передает улыбкой чувства лирическому герою, выраженные деепричастием *улыбаясь*: “И вновь опущен факел душный, // И, улыбаясь мне, прошла – // Такой же дымной и воздушной, // Как окружающая мгла” [2, т.1, 400]. Общение с девою может происходить в воображении (для реализации этого общения поэт употребляет деепричастия *волнуясь* и *смеясь*): “Напрасно, дева, ты бежала, // Моей пытливости страшась. // Моя мечта дорисовала // Тебя, волнуясь и смеясь” [2, т.1, 95]. В поэзии А.Блока мужчина и женщина испытывают одинаковое чувство грусти, переданное глаголом *погрустить* (“Тихо пой у старой двери, // Нежной песне мы поверим, // Погрустим с тобою, Мэри” [2, т.2, 91]), противоположные чувства (тоску и ликование), выраженные соответствующими деепричастиями (“Хоронил я тебя, и, тоскуя, // Я растил на могиле цветы, // Но в лазури, звеня и ликуя, // Трепетала, блаженная, ты” [2, т.1, 215]), очень сильные чувства, представленные глаголом *изнемогнуть* (“Чтоб с тобою, сердцу милой, // В серебристом лунном круге // Вся душа изнемогла!” [2, т.2, 16]). Иногда лирический герой не может выражать эмоции и чувства: “Но язык бессилен крикнуть. // Ты проходишь. За тобою // Над священными следами // Почивает синий мрак” [2, т.1, 375]. Чувства, переданные глаголами *грустить*, *плакать* и *улыбаться*, порой заменяют слова: “Смотрел я тусклыми глазами, // Как надо мной она грустит, // И больше не было меж нами // Ни слов, ни счастья, ни обид...” [2, т.2, 94], “Я не скрываю, что плачу, когда поклоняюсь, // Но, перейдя за черту человеческой речи, // Я и молчу, и в слезах на тебя улыбаюсь: // Проводы сердца – и новые встречи” [2, т.1, 269]. В последнем примере у глагола *улыбаться* при сочетании с объектом *тебя* и предлогом *на* актуализируется сема ‘общение’. Чувства возлюбленной – святыня для лирического героя: “Ты несравненна, ты – богиня, // Твои веселье и печаль – // Моя заветная святыня, // Моя пророческая даль” [2, т.1, 115].

В поэтических произведениях А.Блока при глаголах выражения эмоций и чувств употребляется местоимение *кто-то* в сочетании с глаголами *улыбаться*, *вздыхать*, *смеяться*, *ахать*, из-за этого субъект общения является неопределенным: “Мне кто-то руку подает // И кто-то улыбается” [2, т.2, 66], “В час, когда пьянеют нарциссы, // И театр в закатном огне, // В полутень последней кулисы // Кто-то ходит вздыхать обо мне...” [2, т.1, 322], “Кто-то долго, бессмысленно смеялся, // И кому-то становилось больно” [2, т.1, 277], “Кто-то шепчет и смеется // Сквозь лазоревый туман” [2, т.1, 140], “А в саду кто-то тихо смеется, // А потом – отойдет и поет” [2, т.2, 265], “Кто-то громко ахал, качая головой” [2, т.1, 342].

Люди в поэтическом мире А.Блока могут передавать неискренние чувства при общении (в данном случае в глаголе *кричать* актуализируется сема ‘веселье’ из-за употребления глагола *веселиться*): “И дряблость мускулов и грудей обнажив, // Они, визжа, влезают в воду. Шарят // Неловкими ногами дно. Кричат, // Стараясь показать, что веселятся” [2, т.2, 50]. Поэт часто описывает чувства большого количества людей: “И везде проснулись, кричали, поджидая вестницу, // И седые головы наклонялись в тень” [2, т.1, 256], “И когда я внезапно сбивался, // Из толпы кричали: “Довольно!”” [2, т.1, 277], “Все кричали у круглых столов, // Беспокойно меняя место” [2, т.1, 259], “Пока внизу боролись и кричали // Нестройные людские голоса” [2, т.1, 261], “И вот – заря последнего сознанья, – // Они кричат в неслыханной борьбе...” [2, т.1, 261], “Толпа пронзительно кричала...” [2, т.1, 78], “Кругом о злате иль о хлебе // Народы шумные кричат...” [2, т.1, 132], “Подходили многие к дому, // Крича и плача навзрыд” [2, т.1, 219] (глагол *кричать* используется без субъекта, сочетается с субъектами *все*, *голоса*, *они*, *толпа*, *народы*, деепричастие *крича* – с субъектом *многие*). Чувства одного человека могут быть противоположными собственным чувствам и чувствам всех людей: “Никто не слышал ничего. // Все визжали неистово, как звери. // А один, сам не зная отчего, – // Качался и хохотал, указывая на него // И на девушку, вошедшую в двери” [2, т.1, 259], “И вдруг тот, кто качался и хохотал, // Бессмысленно протягивая руки, // Прижался к столу, задрожал, – // И те, кто прежде безумно кричал, // Услышали

плачущие звуки” [2, т.1, 259]. Эти противоположные чувства переданы автором при помощи глаголов *визжать – хохотать, хохотать – задрожать*, глагола *кричать* и причастия *плачущий*.

У лирического героя и образа женщины могут возникать разноплановые чувства: “Я пред тобой о счастья въздыхал, // И ты презрительно молчала” [2, т.1, 114] (в данном случае поэт использует глаголы *воздыхать* и *молчать*). В ответ у героя стихотворения может появиться чувство скорби в душе: “Но скорбью полнилась в ответ // Душа, истерзанная песней” [2, т.1, 108]. Информацию человеку передает музыкальный инструмент, звучание которого выражает глагол *стонать*: “Узкая лира, // Звезда богини, // Снежно стонет // Мне” [2, т.2, 22]. Поэт описывает странное общение лирического героя и Прекрасной Дамы, употребляя глагол *вздохнуть*: “В гробу вздохну я – // Услышишь ты: // О темной дали // Великих лет, // Когда мы знали // Вечерний свет” [2, т.1, 224].

Основная реализация концепта “общение” в кодифицированном языке – это глаголы говорения (глаголы речи). С.М. Антонова пишет: “Выделяемые со времён античности, глаголы речи, представляют собою одну из самых древних, продуктивных, объёмных и активно функционирующих подсистем лексико-семантической системы русского языка. То же можно сказать и о статусе их в других языках. И это закономерно: ими обозначается сфера деятельности человека, делающая его особым, уникальным на земле существом – **Homo loquens** (человеком говорящим)” [1, 95]. В поэтическом языке для реализации концепта “общение” могут использоваться глаголы, не содержащие семы ‘общение’ в кодифицированном языке: *усмехнуться, улыбаться, погрузить, изнемогать, грустить, плакать, вздыхать, смеяться, ахать, хохотать, задрожать, въздыхать, стонать* и др. Названную сему в поэзии А.Блока имеет глагол *улыбаться/улыбнуться* и др., кроме этого, в семантике глагола *крикнуть* и др. может выделяться сема ‘передача информации’.

Большая нагрузка в плане реализации концепта “общение” приходится на глаголы *кричать* и *улыбаться*. Это глаголы из группы глаголов выражения эмоций и чувств. Первый принадлежит к глаголам, передающим эмоции и чувства со звуками, второй – к глаголам, передающим эмоции и чувства с изменениями внешнего вида. В семантике глагола *кричать/крикнуть* актуализируются следующие семы: 1) ‘интеллектуальная деятельность’ (“Кругом о злате иль о хлебе // Народы шумные кричат...” [2, т.1, 132]), 2) ‘передача информации’ (““Моя! Моя!” – И пусть она мне крикнет: // “Твоя! Твоя!”” [2, т.2, 53]), 3) ‘локатив’ (‘направление’) (““Упал! Упал!” – опять кричали с барки” [2, т.2, 46]), 4) ‘локатив’ (‘направление’ и ‘проникновение’) (“Из царства сна звенящей крикну птицей, // Орлом – в туман” [2, т.1, 183]). В семантике глагола *улыбаться/улыбнуться* имеются следующие семы: 1) ‘интеллектуальная деятельность’ (“И улыбался суете // Чужой военной панихиды...” [2, т.2, 305] и др.; эта же сема имеется у причастия и деепричастия, образованных от данного глагола, – “И чему-то над равнинами снежными // Улыбнувшаяся задумчиво заря” [2, т.2, 15], “Лягу, робкий, улыбаясь мигу...” [2, т.1, 293]), 2) ‘передача информации’: (“И над водой, за мглой туманной, – // Мне улыбнулся тот же брег” [2, т.1, 371] и др.; эта же сема есть и у деепричастия, соответствующего данному глаголу, – “И, улыбаясь мне, прошла...” [2, т.1, 400]), 3) ‘локатив’ (‘направление’) (“Божья мать улыбнулась // С красного угла” [2, т.2, 241]), 4) ‘общение’ (“Как твой мальчик в белой шапке // Улыбнулся на тебя” [2, т.1, 375] и др.). Эти глаголы способны представлять концепт “общение”, поскольку глагол *крикнуть* имеет сему ‘передача информации’ и может относиться и к группе глаголов выражения эмоций и чувств, и к группе глаголов говорения, а глагол *улыбаться/улыбнуться* содержит семы ‘передача информации’ и ‘общение’.

А.И. Новиков и Е.И. Ярославцева считают: “Концепт всегда соотнесен с некоторой областью знаний, т.е. с конкретным тематическим полем” [3, 72]. Концепт “общение” в поэзии А.Блока имеет настолько сложные реализации, что его “тематическое поле” [3, 72] является очень разноплановым.

Литература

1. Антонова С.М. Глаголы говорения – динамическая модель языковой картины мира: опыт когнитивной интерпретации: Монография / С.М. Антонова. Гродно: ГрГУ, 2003. 519 с.
2. Блок А.А. Собрание сочинений: В 6 т. Л.: Худож. лит., Ленингр. отд-ние, 1980-1983. Т.1. Стихотворения и поэмы 1898-1906. 1980. 512 с.; Т.2. Стихотворения и поэмы 1907-1921. 1980. 472 с. Все дальнейшие ссылки на это издание даются в тексте с указанием № тома и страницы.
3. Новиков А.И., Ярославцева Е.И. Семантические расстояния в языке и тексте / Отв. ред. д.ф.н. В.Н. Телия. М.: Наука, 1990. 136 с.

Ю.В. Назаранка

ЛЕКСЕМА ЯК АСНОВА ПАНЯЦЦЯ ПРЭЦЭДЭНТНАСЦІ (на матэрыяле выслоўяў Я.Коласа)

Навукова-тэарэтычнае даследаванне абавязкова ўключае ў свой інструментарый класіфікацыю як спосаб упарадкавання эмпірычнага матэрыялу на падставе пэўных прынцыпаў. Як могуць быць раскласіфікаваны тэксты-выслоўі аднаго аўтара, эксцэпціраваныя з яго твораў?

Відавочна, што такая класіфікацыя перш за ўсё павінна арыентавацца на сэнс выслоўяў і грунтавацца на тэматычным прынцыпе. Па-другое, у аснову класіфікацыі можа быць пакладзены жанравы прынцып. Па-трэцяе, падзел можа ўлічваць “тэхніку выслоўнасці”, г.зн. асаблівасці вобразна-мастацкіх сродкаў, якія выкарыстоўваюць пісьменнікі.

Змест выслоўя – істотная рыса яго як тэксту пэўнага тыпу. “...Пад тэкстам мы будзем разумець, – адзначае А.А. Брудны, – звязную, кампактную, узнаўляльную паслядоўнасць знакаў або вобразаў, разгорнутую па страле часу, якая выражае пэўны змест і валодае сэнсам, у прынцыпе даступным разуменню”.

Авалодванне зместам выслоўя, *асэнсаванне* яго адбываецца ў пэўным “кагнітыўным полі”. Аднясенне тэксту да “кагнітыўнага поля” здзяйсняецца з дапамогай ключавых паняццяў, якія перадаюцца прэцэдэнтнымі моўнымі адзінкамі – лексемамі, уласнымі найменнямі, выказваннямі, тэкставымі рэмінісцэнцыямі [8, 83-107] і пад. I само выслоўе, як мы ўжо адзначалі, можа быць ахарактарызавана як прэцэдэнтны тэкст.

Паняцце прэцэдэнтнасці шырока выкарыстоўваецца ў сучаснай навуцы, у прыватнасці – этнапсіхалінгвістыцы і лінгвакультуралогіі [Красных В.П., Бурвікова Н.Д., Костомаров В.Г., Чумак Л.Н]. Але ў межах беларускага мовазнаўства яно патрабуе, як кагнітыўна-тэрміналагічны неалагізм, пэўных дадатковых тлумачэнняў перад тым, як гэта катэгорыя будзе выкарыстана для тэматычнай класіфікацыі Коласавых выслоўяў.

Сярод прэцэдэнтных феноменаў для мэты нашай працы як найважнейшае будзе выкарыстоўвацца паняцце прэцэдэнтнай лексемы. Прэцэдэнтная лексема – гэта слова, якое, акрамя канкрэтнага лексічнага значэння, мае яшчэ статус знака вышэйшай духоўнай каштоўнасці. Такія лексемы А.Ф. Лосеў называў “роднымі і вечнымі словамі”. “Найвышэйшай формай значэння служыць *каштоўнасць*. Вядомы, напрыклад, спіс Ларана: *Бог, Радзіма, веды, абавязак, дружба, няшчота, жыццё, надзея*... Гэта каштоўнасці, якім не месца за музейным шклом; яны павінны жыць у свядомасці, і прыходзяць яны ў свядомасць не толькі з асабістага досведу, але і з апаздальных тэкстаў – гістарычных, фальклорных, літаратурна-мастацкіх” [2, 25].

Прэцэдэнтныя лексемы маюць у мове адносны статус: яны могуць актуалізавацца, станавіцца сітуацыйна-ключавымі адзінкамі, указваць на значнасць прадмета разважання ў пэўных жыццёвых абставінах; але могуць і не выяўляць сваёй сувязі са светам духоўных каштоўнасцей. Прыкладам першага могуць служыць лексемы, што сталі загалоўнымі словамі ў “Спробе слоўніка новага мыслення” [7]: *асоба, сям’я, мода, утопія, памяць, гісторыя, творчасць, экалогія* і іншыя; або ўваходзяць у склад назваў раздзелаў, як у кнізе “Кветкі ў легендах і паданнях” [5]: *Царыца з царыц – ружа; Эмблема цнатлівасці, кветка Архангела Гаўрыіла і дынастыя Бурбонаў – лілея; Улюбёнец гарэмаў і кветка гульні на біржы – цюльпан* і г.д.; або уваходзяць у тэксты як назвы колераў у кнізе “Пра дзелавую этыку і этыкет” [3;161-162]: *Шэра-зялёны – вельмі не любяць у Францыі; Блакітны – для кітайцаў адзін з колераў жалобы, у Індыі – сімвал праўдзівасці, для мусульман – абярэг ад сурокаў, егіпцяне вельмі любяць яго* і г.д.

У аснове прэцэдэнтнага ці звычайнага (лексікаграфічнага) успрыняцця слова нярэдка ляжаць адрозненні паміж людзьмі ў кругаглядзе, адукаванасці, вопыце, веданні роднай мовы і роднай культуры, дыскурсіўнай падрыхтаванасці і шмат у чым іншым. Таму прэцэдэнтнасць той ці іншай лексемы можа стаць аб’ектам філасофіі, прадметам тлумачэння і навучання як пэўны феномен быцця чалавека.

Прэцэдэнтная лексема ў свядомасці носьбіта мовы выступае як своеасаблівы фрэйм – адмысловая уніфікаваная канструкцыя ведаў, як спосаб семантызацыі вопыту, як цэнтр лексічнага поля [11, 58] і адначасова як сродак духоўна-культурнага структуравання рэчаіснасці, інструмент і катэгорыя семантыкі разумення, паказчык кагнітыўнага развіцця моўнай асобы.

Вакол прэцэдэнтнай лексемы групуюцца іншыя парадыматычна і сінтагматычна звязаныя з ёю адзінкі – сінонімы, антонімы, дэрываты і пад., утвараючы своеасаблівае кагнітыўнае поле, якое бяспрэчна з’яўляецца феноменам нацыянальнай культуры. Напрыклад, як сведчыць С.М. Талстая, “лексіка-семантычнае поле *лёсу* ў славянскіх мовах адрозніваецца павышанай дзеяслоўнасцю. На лексічным узроўні гэта выяўляецца ў тым, што галоўныя і найбольш пашыраныя ў славян назвы (імёны) *лёсу* з’яўляюцца аддзяслёўнымі дэрыватамі” [10, 143].

Прэцэдэнтная лексема вельмі часта служыць крыніцай або зыходным пунктам з’яўлення ў мове перыфрастычных адзінак або цэлай сістэмы метафар. Так, прэцэдэнтны знак *цяжкая сітуацыя* спарадзіў фрэйм метафар па колькасці звыш сямідзiesiąці адзінак [5, 138]. Тым самым мова аказваецца здольнай выступаць у якасці сродку трансляцыі культуры, спосабу фарміравання моўнай свядомасці ў яе нацыянальна-культурным і кагнітыўна-духоўным аспектах. Прэцэдэнтная лексема ператвараецца ў нацыянальна-культурны сімвал, а іх пэўная сукупнасць – напрыклад, назвы міфалагічных істот – становяцца ключавымі канкардансамі да агромністай сферы феноменаў духоўнай культуры.

Нарэшце, ключавая прэцэдэнтная лексема можа вызначаць падтэкст усяго твора, семантыку мастацкага твора ў цэлым. Менавіта так адбываецца з агульнымі (не ўласнымі) лексемамі *дрыгва, вайна і мір, парфумер* у творах Я. Коласа, Л. Талстога, П. Зюскінда і шмат якіх іншых аўтараў.

Яшчэ раз падкрэслім, што гаворка ідзе не пра ўласныя імёны, а пра лексіку звычайную, агульную, якая, на нашу думку, адлюстроўвае духоўную культуру этнасу не ў меншай ступені, чым

адзінкі, якім ў навуцы прысвечана мноства даследаванняў, - фразеалагізмы, прыказкі і іншыя малыя фальклорныя жанры і пад.

Праблема этнакультуралагічнай значымасці агульнай лексікі знайшла ў мовазнаўстве адлюстраванне праз паняцце канатацыі [Апресян Ю.Д., Аругюнова Н.Д.], але, як нам уяўляецца, пановаму пастаўлена ў этналінгвістыцы [Е. Бартмінскі, А. Вежбіцка].

Урэшце рэшт, прэцэдэнтнасць агульнай лексемы сцірае грані паміж яе лексікаграфічным значэннем, энцыклапедычным тлумачэннем і яе філасофска-культуралагічным аналізам. “Калі б я ўзяўся напісаць кнігу пра словы *шанцаванне* і *супадзенне*, атрымалася б таўшчэзная энцыклапедыя” – заўважае пісьменнік, філосаф і мастак-семіёлаг П. Каэльё.

Можна сцвярджаць, што этнакультурныя стэрэатыпы камунікацыйных зносін цесна звязаны з лексікай кожнай мовы не ў меншай ступені, чым з яе клішыраванымі адзінкамі, што маюць яўную этнакультуралагічную канатацыю. Мы падзяляем думку, згодна з якой “...узаемадзеянне мовы і культуры... прымае разнастайныя формы, але відавочным з’яўляецца тое, што спробы высветліць, хто з іх “галоўны”, поспеху мець не будуць” [4, 86]. Вось чаму паняцце прэцэдэнтнай лексемы можа быць выкарыстана для эксперыментальнай лінгвакультуралагічнай класіфікацыі аўтарскіх выслоўяў як тэкстаў пэўнага тыпу. Можна спадзявацца, што менавіта катэгорыя прэцэдэнтнасці дасць магчымасць наблізіцца да стварэння дастаткова аб’ектыўнай карціны духоўнага свету беларускага мастака слова, як яна адбілася ў яго эстэтычным асэнсаванні жыцця і яго мове.

Эстэтычна-мастацкі дыкурс і духоўная культура ў цэлым могуць быць прадстаўлены (але не вычарпаны) у выглядзе моўна-культурнай парадыгмы як сацыяльна-пазнавальнай мадэлі, што ляжыць у аснове мовы і разам з тым звязана з адпаведнымі сферамі духоўнай культуры. Элементамі такой парадыгмы будуць ключавыя лексемы, якія выбіраюцца эмпірычна на падставе існуючых ведаў.

Моўна-культурная парадыгма будзеца на падставе аналізу аўтарскай мовы, яе семантычнай сістэмы, яе актуалізацыі ў тэксце згодна з правіламі рытарычнага дыскурсу. Для выслоўяў Якуба Коласа такая парадыгма будзе ўключаць наступныя (найбольш агульныя!) прэцэдэнтныя лексемы: *чалавек, лёс, прырода, радзіма, праца, дарога, думка, слова, гора-радасць, гарэлка, парадак, вобразы-сімвалы*.

Не ставячы сабе мэту вычарпальна апісаць прэцэдэнтнасць гэтых ключавых лексем, мы будзем раскрываць іх сэнс праз “антэцэдэнтныя дэфініцыі” і праз прыклады аўтарскіх выслоўяў. Антэцэдэнтная дэфініцыя – гэта спосаб раскрыцця сэнсу прэцэдэнтнай лексемы праз спісы яе антэцэдэнтаў – іншых лексічных адзінак, якія ўжыты з тэксту твораў і ўмоўна лічацца тымі, што папярэднічаюць агульнай (найбольш абстрактнай) лексеме, напрыклад: *чалавек* – гэта Сымон, Апанас, Ян.; галава, ногі, горла...; гонар, злосьць...; маладзец, дурыла...; вулічны выжыга, добрае імя і г.д. і г.д.

Антэцэдэнтнае значэнне – гэта несумненна семантыка-кагнітыўная з’ява. Але яно не супадае ні з лексікаграфічнай дэфініцыяй, ні з значэннем філасофска-энцыклапедычным. Яно адлюстроўвае аўтарскае стаўленне да тэмы выслоўя, яго бачанне пэўнай ідэі праз слова і ўласцівыя яму катэгорыі якаснай ацэнкі, эмацыянальнасці, экспрэсіўнасці, персуазійнасці (пераканальнасці) і пад., што дало падставы некаторым даследчыкам гаварыць пра спецыфічную катэгорыю “мастацкай мадальнасці” [9, 2 і наст.], якая характарызуе сэнс выслоўя і “вобраз аўтара” ў ім. Вось як вызначаў асабістую сферу прамоўцы (іншымі словамі, антэцэдэнтнае значэнне) Ю.Д. Апресян: „У гэтую сферу ўваходзіць сам прамоўца і ўсё фізічна, маральна, эмацыянальна ці інтэлектуальна блізкае яму, ... усё, што знаходзіцца на момант выказвання ў яго свядомасці” [1, 645].

Такім чынам, выслоўі Якуба Коласа не з’яўляюцца бессістэмным зборам выпадковых назіранняў і разваг. Гэтае мноства *ўпарадкавана аб’ектыўна* згодна з ключавымі моўна-культурнымі канцэптамі, што існуюць у моўнай карціне духоўнага свету беларуса і што знайшлі эстэтычна-мастацкае адлюстраванне ў дыскурсе пісьменніка. У гэтым заключаецца сацыяльна-творчая і этнамоўная роля пісьменніка (як і літаратуры або фальклору ў цэлым) – адпаведнымі тэкстамі замацоўваць, захоўваць і перадаваць здабыткі нацыянальнай духоўнай культуры, сацыяльнай самасвядомасці данага маўленчага калектыву.

Як паказвае моўны матэрыял, для сэнсу выслоўяў Коласа найбольш істотнымі з’яўляюцца наступныя прэцэдэнтныя лексемы: *чалавек, лёс, прырода, радзіма, праца, дарога, думка, слова, гора-радасць, гарэлка, парадак, вобразы-сімвалы*. За кожнай з іх стаіць адпаведнае тэматычнае кола выслоўяў. Зразумела, што колькасць прэцэдэнтных лексем можа быць павялічана, але гэта прынцыпова не зменіць аб’ектыўнай карціны тэматычнага падзелу выслоўяў.

Прэцэдэнтныя лексемы служаць аб’ектыўным крытэрыем і эфектыўным інструментам семантычнага аналізу тэкстаў і адначасова даюць магчымасць назапашваць адзінкі для слоўніка мовы беларускай духоўнай культуры.

Літаратура

1. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная картина мира // Ю.Д. Апресян. Избранные труды: В 2 т. М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. Т.2: Интегральное описание языка и системная лексикография. С.645.
2. Брудный А.А. Понимание и текст, 2001. С.25.
3. Венедиктова В.И. О деловой этике и этикете. М.: Фонд Правовая культура, 1994. С.161-162.

4. Говард М. Сучасная культурная антрапанімія. Мн.: Тэхналогія, 1995. С.86.
5. Золотницкий Н.Ф. Цветы в легендах и преданиях. Мн.: БелЭн, 1994. 318 с.
6. Москвин В.П. Русская метафора: опыт семиологической классификации (на материале системы образных средств выражения смысла 'безвыходная ситуация') // Язык и культура: Материалы I Международной конференции. Киев: УИМО, 1992. С.138.
7. Опыт словаря нового мышления / Под ред. Ю.Афанасьева и М.Ферро. М.: Прогресс, 1989. 560 с.
8. Супрун А.Е. Исследования по лингвистике текста, 2001. С.83-107.
9. Сычова Е.К. Функционально-семантическая структура басенного афоризма: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19. Мн., 1996. С.2 і наст.
10. Толстая С.М. "Глаголы судьбы" и их корреляты в языке культуры // Понятие судьбы в контексте разных культур. М.: Наука, 1994. С.143.
11. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Когнитивные аспекты языка / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. М.: Прогресс, 1988. С.58.

Т.С. Нуржэзіна

СЛОВА-ВОБРАЗ У СІСТЭМЕ ЭСТЭТЫЧНА-ТВОРЧЫХ АРЬЕНТАЦЫЙ ЯЎГЕНІ ЯНІШЧЫЦ

Вобразна-мастацкі свет Яўгені Янішчыц пластычны, яркі, дынамічны. Светлы і трагічны адначасова. І ствараецца ён паэтэсай па-мастацку адметна, з такой арганічнай шчырасцю, натуральнасцю, што, здаецца, вершы пішуцца на адным дыханні, без асаблівых намаганняў і пакут творчасці. Бывае, пісьменніца сама правакуе чытача (і нават прафесійнага крытыка) на такое ўспрыманне яе дачыненняў з творчым працэсам.

*Які зайздросны свет паэта –
З нябачных промняў вобраз ткаць.
І – заміраць на схіле лета,
І ў вольным слове ўваскрасаць! [2, 396]*

Сярод такога захоплена-узрушанага адчування радасці творчага парыву, прагі самарэалізацыі не дужа звяртае на сябе ўвагу радок "І заміраць на схіле лета", бо сцвярдзальна, пераможна, аптымістычна гучыць заключны акорд – "І ў вольным слове ўваскрасаць!" Калі ж удумацца, дык заміранне тое чуюцца не столькі як стоенасць, чаканне, настроенасць на адкрыццё, колькі як пакутлівы разлад з самой сабой, рэальнасцю ці змаганне з непатрэбным словам, радком, мелодыяй. І гэтак змаганне адчайнае. На мяжы не замірання, а сапраўднага – над словам, вобразам, мелодыяй – памірання. А як вядома, уваскрэснуць можна толькі пасля пакутлівага ўкрыжавання. Для яе – укрыжавання творчасцю.

Надзвычайны палёт фантазіі, эмацыянальная ўзрушанасць, напал страсцей, душэўная ўражлівасць і ствараюць той шырокі пачуццёвы дыяпазон, якім і абумоўлены своеасаблівы вобразны свет лірыкі Я. Янішчыц. У яе быў рэдкі талент так абвострана чуць і ўспрымаць жыццё ў яго гарманічных прыродных праявах і глыбокіх канфліктах і супярэчнасцях часу. Тонка адчувала музыку свету, любіла свет музыкі, умела нечакана ярка, свежа "адбіць" душу і час у слове-вобразе. У прыведзеным прыкладзе зусім невыпадковае прызнанне пра здольнасць творцы "вобраз ткаць". Сапраўды, усё, што, на думку пісьменніцы, пазначана пячаткай дасканаласці і вартасцю увагі, усё, што мае быць знакавым для лірычнай гераіні, самой пісьменніцы, яе Палесся ці ўсяго народа, уводзіцца ў кантэкст мастацкай вобразнасці з гэтым жа ўмельствам, любасцю, багаццем колераў, узораў, як рабілі тое жанчыны-паляшучкі, ткучы свае дзівосныя аздобы. Снуе чаўнок у руках майстрыцы, нітуецца ўток з асновай. Снуецца, б'ецца думка-пачуццё і рэалізуецца ў словах-вобразах. І як вынік – тчэцца новая рэальнасць. Мастацкая рэальнасць. Вершаў, дзе з той ці іншай нагоды ў сістэму паэтычнага мыслення пісьменніцы ўваходзіць ткацкая лексіка, а ў выніку ствараецца вобразна-паэтычная карціна свету, безліч.

Пачынаючы са зборніка "Ясельда" (1978), Янішчыц пастаянна выкарыстоўвае словы, узятыя з так званай сялянскай ільняной "індустрыі". І ніякай выпадковасці тут няма. Наступіла пара жыццёвай і творчай сталасці. Працэс гэты аказаўся для пісьменніцы трагічна-балючым: давялося прайсці праз вялікія фізічныя пакуты і душэўную драму. У выніку па-іншаму сталі бачыцца многія з'явы жыцця, людзі, ідэалы, каштоўнасці і сама творчасць. Глыбей, вастрэй сталі адчувацца свае вытокі, карані, узрост, эпоха. Натуральна, мяняецца мастацкі змест, эмацыянальная напоўненасць, стыльвая афарбоўка паэтычнага вобраза. Напрыклад, вершам "Не дакарала, не журыла..." аўтар упершыню, бадай, у сваёй вобразна-мастацкай трактоўцы выкарыстоўвае такія словы, як клубочак лёну, нітка суравая. Абазначаны, такім чынам, канкрэтна-прадметны, побытавы пачатак. У спалучэнні ж са словамі "матуля", "шлях" звычайны клубочак ільняных нітак вырастае да знакавага вобраза-сімвала. Вобраза, які ўвасабляе не толькі жыццёвую дарогу чалавека, працягласць яе ў прасторы, часе, але і той магутны духоўны і маральны арыенцір, які вядзе лірычную гераіню па жыцці. Даросла-самастойнае быццё сам-насам з шэкспіраўскімі драмамі, страсцямі такое далёкае ад легуценна-нявопытнай рамантыкі. І той жа клубочак лёну ў канцы верша вырастае ў сімвал амаль непераадольных фатальных наканаванняў, перашкод:

О, як хацела жыць я гордай

*І незалежна-маладой!..
Ды падступаецца да горла
Клубочак ніткі суравой [2, 42].*

Вобраз, як бачым, трансфармаваўся ў новую рэальнасць дзякуючы, здавалася б, нязначнаму ўдакладненню. Клубочак як быў, так і застаўся, а вось лён замяніўся “ніткай суравой”. Мастацкі эфект ад такой замены выключны: узнікае абвостранае адчуванне жыццёвай драмы. Такім чынам, звычайная ільняная нітка вырастае да паэтычнага вобраза, які заняў сваё пэўнае месца ў мастацкім свеце паэтэсы:

*Баравая,
зноў чакае сцежка.
Тчэцца памяць ніткай суравой [2, 207].*

*Дый сама разумею, што лета
Абрываецца тонкая ніць [2, 64].*

*Напльвае одум вечаровы
І радзімай ніткі суравей [2, 193].*

*Вось мой паром туманны,
і узгорак,
І нітка сыпчаства дажджу [2, 202].*

Па-сутнасці, словам “нітка” паэтэса распачала выбудоўваць адпаведны лексічны рад слоў, звязаных з сакрэтамі ткацтва: нітка тчэцца, ператвараецца ў сувой, у палатно з дзівоснымі ўзорамі. Нават кросны зоймуць сваё месца. Там, дзе трэба сказаць пра самае-самае – высокае, асвечанае дзівосным характам прыроды, пакутамі жыцця, памяці альбо творчасці, – паяўляецца мастацкі вобраз, у аснове якога выразна абазначана асацыятыўная сувязь са словам, у якім адбіліся таямніцы і сакрэт ткацкай справы. “Выткаўся жнівень раскошны” [2, 80], “А шлях з імжы сатканы” [2, 85], “І тчэ жыццё гады, нібы палотны” [2, 102], “Як просіцца сцежка пад ногі і тчэцца яе палатно” [2, 104].

Калі ж трэба паказаць аб’ёмнасць з’явы, справы, складанасць пэўнага працэсу, перадаць глыбіню пачуццяў, напружанасць думкі альбо эмацыяна-псіхалагічнага стану, значнасць здзейсненага чалавекам, тады пісьменніца шукае ў вобразна-выяўленчай палітры штосьці больш выразнае, запамінальнае, што моцна адбілася ў яе мастакоўскай памяці з часоў далёкага маленства:

*Перабірае мама сонца ў кроснах,
Перабірае век
свой лёс з азоў [2, 183].*

Выразная карціна светабачання падаецца падкрэслена, акцэнтавана, дзякуючы далучэнню да слова “кросны” дзеяслова “перабірае”. На першы погляд, асабліва мала дасведчанага ў ткацкай справе чалавека, дзеяслоў “перабірае” агульнаўжывальны. Аднак кросны-перабіранкі – гэта спецыфічны працэс. Тут патрэбны асобы спрыт і талент. Талент творцы. Трэба выткаць, перабіраючы ніты, адмысловы ўзор. Самае ж нечаканае ў паэтычным радку тое, што аўтар лёгка, без усялякай натугі спалучае канкрэтыку, пластыку руху з глабальнасцю, маштабнасцю быцця эпохі, веку. У межах толькі двух паэтычных радкоў змяніўся вобраз, трансфармаваўся ў зусім іншую мастацкую сутнасць. Чым глыбей працінаюць душу лірычны герані Я. Янішчыц канфлікты, супярэчнасці эпохі, чым больш важкі становіцца яе творчы набытак, тым больш складаныя ў яе дачыненні не толькі з жыццём, грамадствам, рытмам часу (“час-вар’ят, шалёнае таксі” па вызначэнні паэтэсы), тым большым драматызмам напаўняецца яе радок, яе паэтычны вобраз. Свет па-ранейшаму дзівосны, шматколерны, але і глабальна пачужэлы, супярэчлівы, расколаты. Таму і вобраз паэтычны пачынае “ткацца” зусім па-іншаму. Усё менш адчуваецца ўздзеянне прадметна-сялянскага, канкрэтна-побытавага ў ім.

*І сатканы вобраз твой далёкі
З белага туману і зары [2, 224].*

Гэта радкі з верша “Гэтак мне яшчэ не западала...”, а ў вершы “То цёмны бор, то рэдзенькі лясочак...” вобраз прыходзіцца не ткаць, а ляпіць “з дажджу сляпога”, бо свет настолькі змяніўся, што страціў сваю аснову, каранёвы стрыжань.

Відаць, па гэтай прычыне ў зборніку “Каліна зімы” (1987) слова-вобраз, заснаваны на праявах адметнага народнага майстэрства, амаль знікае. А калі і звяртаецца аўтар да згаданага лексічна-паэтычнага раду, то вельмі рэдка (на ўвесь зборнік і дзесятка вершаў не набярэш), у выключна значных сітуацыях. І вобраз, дарэчы, пазначаны новым эмацыянальным адценнем: з доляй іроніі або выключнага трагізму. Нагадаем такія вершы, як, напрыклад, “Калядкі”, “Індзіра”, “Узоры”. Новы вобразна-мастацкі свет кантрастны, і калі тчэцца ўжо сучасны ўзор, то “кожны колер, як удар”, бо заснаваны на любові і гневе.

Пранізліва, балюча адчуўшы глабальнае людское пачужэнне (а ў вялікім горадзе яно было асабліва відавочным і страшным), лірычная геранія Я. Янішчыц жыве з фатальным прадчуваннем трагічнага канца. Таму і стараецца пераканаць сябе, што

*І пасля лічбы “35”,
Душа, ты прагнеш быць стабільнай [2, 335].*

Ды толькі з кожным днём стабільнасці той не ставала ўсё больш і больш. І асобнаму чалавеку, і грамадству, і ўсяму чалавецтву. Актыўнай, дзейнай, раскрыленай душы Я. Янішчыц, настроенай на шчырасць і святло, так не хапала суладнасці ў далёкім і блізкім свеце.

Такое ўспрыманне жыцця, свайго месца ў ім, балючых стасункаў і нейкіх непаразуменняў з літаратурна-творчай элітай 80-х гадоў або чынавенствам ад яе не магло істотным чынам не адбіцца і на ўнутранай сутнасці паэтычнага вобраза: нельга не звярнуць увагу на адпаведную дынаміку яго сэнсава-стыльвага напаўнення. Парывістая душа Я. Янішчыц, узгадаваная на прасторах палескіх лугоў, абмытая чыстымі росамі вясновай лістоты, заручаная з рамантычнымі вятрамі юнацтва, часта ўводзіць у вобразную сістэму сваёй лірыкі словы, якія абазначаюць тыя прыродныя з’явы, што нясуць адчуванне волі, прастору, непакоры, бязмежнасці, свежасці абмытай навальніцамі зямлі і водару лясоў, палёў і траў. Таму і сустракаецца так часта ў лірыцы гэтай палескай непрыручанай птушкі слова “вечер” і вытворныя ад яго формы – вятрыска, вятрэц, ветры, віхор, вецер-буй і інш. У кантэксце паэтычнага радка слова набывае сваю вобразна-мастацкую адметнасць і выяўляе карціну свету, характар пачуцця або стварае настрой-думку.

У першых зборніках Я. Янішчыц (“Снежныя грамніцы”, “Дзень вечаровы”) вобраз ветру надзвычай гарманізуе са станам юнай, светлай і паэтычна-спеўнай душы, заглыбленай у сябе, даверлівай да свету і людзей. І калі спаць юнай паэтэсе не даюць першыя (хутчэй уяўныя) драмы, то вецер выступае заступнікам, па-мацярынску клапатлівым: “вечер ціха зачыніў акно” [2, 24]. Ён пакуль такі ж малады і чысты, таямнічы і загадкавы, як і гераіня верша “Да сустрэчы”. Мае нават каляровае напаўненне: на пачатку верша – белы, у канцы верша – сіні (рамантычны). Пра гэты вецер-ветрык маленства, юнацтва, не раз з цяплом, удзячнасцю згадае гераіня Я. Янішчыц у гады свайго балючага сталення. У вершы “Дзевятнаццаць” “сукенку лёгкую трапечка // Вятрэц наіўны і сляпы” [2, 43], а ў вершы “Ці ўспомніцца, ці ўспомніцца...” ён акрылены, натхнёны, як сама бясхмарная яшчэ маладосць:

Так я была ўлюбёная,

Натхнёная тады,

Як чарачка разгонная,

Як вецер малады! [2, 217].

У дні маленства быў ён, помніцца лірычнай гераіні, лагодным, далікатным – “шаўковым” (“Сёння і вечна! – і мы са шчаслівых...”). Калі ж выпадае шчасная хвіліна вяртання ў родны кут, дарагі і прыветны край, то толькі тут і больш нідзе не бывае такога “легкавейнага ветрыку”, такога гуллыва-маладога гарэзы-ветру, што зрывае пацеркі з рабін.

Аднак з другой паловы 70-х гадоў, калі жыццё паэтэсы і яе лірычнай гераіні пачало рабіць віражы, а дарогі спрэс былі ў калдобінах, то мяняецца і дынаміка вобраза: знікае і ветрык, і вятрыска, і нават вятрэц. Ужываецца часцей стылістычна нейтральнае – вецер. Сустрэнуцца цяпер і ветры, і віхор, і вецер-буй, прычым абавязкова ў пары з экспрэсіўна афарбаваным эпітэтам – “спрытны”, “злы”, “сляпы”, “скразны, як рана”, “горкі”. Ды і праявы яго зусім далёкія ад лагоды ці суладнасці. Ён б’е, хапае, шастае, заходзіцца, шкуматае і г.д. Калі “час – вар’ят, шалёнае таксі”, то і спосабы яго мастацкага выяўлення адпаведныя. Вось такім бачыцца свет Я. Янішчыц напрыканцы жыцця:

Я сачу, як пялёсткі злятаюць,

Як заходзіцца вецер сляпы.

Рызыкаўна праз боль праступаюць

Кіпці ворана, ружы шыты [2, 342].

На гэта, між іншым, звярнуў увагу і даследчык творчасці Я. Янішчыц, крытык Дз. Бугаёў, назваўшы свой артыкул “Летуценніца на скразняках эпохі”.

Дадае ў агульную карціну сцэжнага свету, агорклай драмы жыцця і вобраз каліны. Горкай, самотнай, адзінокай. Прыгожай у сваёй познай спакусе. Такой яркай і такой безабароннай. Гэты мастацкі вобраз нясе ў сабе адзнакі не столькі захавлення характэрам (дзеля аб’ектыўнасці адзначым, што 2–3 разы сустранем і такое напаўненне вобраза), колькі непрытульнасці, неўладкаванасці зямнога шчасця жанчыны-творцы. Дарэчы, сучасная літаратура, у прыватнасці, прэзікі Г. Багданава, А. Брава імкнуцца выявіць характар, намалюваць псіхалагічны партрэт жанчыны-творцы канца ХХ – пачатку ХХІ стагоддзя. Аднак даць такую панараму жыцця лірычнай гераіні, якая па прызванні была паэтам, творцам, выявіць псіхалогію душы, перадаць яе сэрцабіццё ў кожнае імгненне існавання магчыма сямі паэтычнага слова-вобраза змагла яшчэ ў 70-80-я гг. Яўгенія Янішчыц.

Літаратура

1. Бугаёў Дз. Летуценніца на скразняках эпохі // Янішчыц Я. Выбранае. Мн.: Маст. літ., 2000. С.3-18.
2. Янішчыц Я. У шуме жытняга святла. Мн.: Маст. літ., 1988. 414 с.

В.І. Смірнова

ДЫЯЛЕКТНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СЛОВАЎТВАРЭННЯ ДЗЕЯСЛОВА Ў ТВОРАХ ЛУКАША КАЛЮГІ

Ужыванне дыялектызмаў з'яўляецца адметнай спецыфічнай рысай мастацкага стылю Лукаша Калюгі. Гэта датычыцца самых розных відаў дыялектызмаў – фанетычных, акцэнталагічных, марфалагічных. Сярод іх значнае месца займае і такі разрад, як словаўтваральныя дыялектызмы.

Словаўтваральныя дыялектызмы, як вядома, адрозніваюцца ад сваіх літаратурных адпаведнікаў наяўнасцю або адсутнасцю ў іх складзе той або іншай марфемы, напрыклад: *мармыч* – літ. *мармытун*, *жвака* – *жвачка*, *слабкі* – *слабы*, *пяхота* – *пехатой* і г.д. Як відаць, гэтая разнавіднасць дыялектызмаў вылучаецца ў межах пэўнай часціны мовы. Разгледзім больш падрабязна словаўтваральныя дыялектызмы-дзеясловы, класіфікуючы іх паводле спосабу словаўтварэння.

Для дзеясловаў-дыялектызмаў уласцівы найперш прэфіксальны спосаб словаўтварэння. Вылучаюцца перш за ўсё лексемы, якія адрозніваюцца ад нарматыўных адпаведнікаў прыстаўкамі:

1. Аб-

Аббурыцца – абурыцца: *Ігналя ўзяў каштанку за павады й павёў, мяркуючы на паваротках, каб не аббурыцца: воз не так ушыркі, як увышкі накладзены, за што і злаяў быў бацька Хвядоса* (110) [1].

Абнадзіцца – панадзіцца: *Алесь абнадзіўся і паўтараў не раз* (496).

2. Ад-

Адаперці – адперці: *Пад ганкам [Хвядос] знайшоў ключ ад сянец. Адапёр завалку* (120).

3. Вы-

Выклінаць – праклінаць: *Гэтак дзіця выклінаць* (131).

Выгаладацца – прагаладацца: *Прыбяжыць [Савоста], як выгаладаецца, адцярэ скарынку ад хлеба у руку схпіў ды кулём ляціць на вуліцу, на сяло* (240).

4. За-

Зайсці – выйсці: *Гадкі быў да гэтага чалавек. А зайшла замуж*. (141).

Заўнімацца – сунімацца: *Суха з таго часу зрабілася ў самым патрэбным месцы, дзе чужыя падарожныя людзі заўнімаюцца, як ідуць у карчму пагрэцца* (225-226).

5. З-

Зросціць – вырасціць: *"К піліпаўцы другую [муку] зросцім, а з гэтай трэба выгнаць, а то сапсавацца гатова"* (127).

Здумаць – выдумаць: *Здумаюць жа нешта, работы не маючы* (115).

6. Па-

Паблізіцца – наблізіцца: *Калі хлопцы шчэ хвілін колькі пачакалі й тыя, што ідуць, наблізіліся, дык чувыць стала, што тыя нешта паціху гамоняць самі сабе* (64).

Патакваць — падтакваць: *Югаля патаквала* (445).

Памінуць — абмінуць: Так і паміне свой дом (314).

Падавацца – здавацца: *Падаецца, як бы страціў нешта дый забыўся, што й дзе, а знайсці яго, канечне, патрэбна* (35).

Паўздужаць - уздужаць: *"Знай дзела, паможаш, калі не паўздужаю"* (93).

7. Пера-

Перасціхаць – сціхаць: *Міхалюк усё свае песні пяе, не перасціхае* (306).

8. Пра-

Прасмяць – абсмяць: *Вельмі добра, што ніхто, акрамя ягонага нязналага сына, тады не чуў яго. Ато—прасмялі б!* (424).

9. Пры-

Прычуць – дачуць: *Але той [Мікалай] добра не прычуў і, толькі здагадуючыся пра гэна, заўгадзей асыкнуўся* (157);

Прынаручаць – даручаць: *Праваніс прынаручае клічніку радасць і здзіўленне* (461).

10. С-

Страціцца – патраціцца: *Як жа ж бы тады на вочы найці каму знаёмому ці бацьку, што гэтулькі страціўся на яго* (34).

Спрацівіцца – супрацівіцца: А хто *спрацівіцца*, і таго вон, каб і шныру не было (62);

Спомніць – успомніць: *Але хай сабе й з цэбар будзе галава, ды й то ўсяго не спомніць, што ён за адзін толькі вечар намеле языком* (316).

11. Су-

Сукараціцца – скараціцца: *А як надыдзе вечар, як у чорныя сукачы пачнуць сукараціцца радкі друку* (429).

12. У-

Уруняць – зарунець: *Аўсы добра ўрунялі й колерам удаліся зялёныя, як не чорныя, што - знак на добры ўраджай* (48).

Угразіцца – награзіцца: *Вочкі хоць маленькія, але жвавыя - яны падміргнуць і ўгрозыцца, за адзін раз на двух чалавек і ўсё з накішым выразам пазіраць могуць* (157).

Утлумачыць – растлумачыць: *Што Бладзік утлумачыў, толькі тое й ведае пра ячэйку й розныя партыйныя справы* (173).

Урастаць – зарастаць: *Толькі што Баркаўцы вёска ўпартая: ёй пажар зычаць, а яна шчэ больш садамі ды вішняком урастае — і не знайся* (369).

13. Уз(а)-
Узаперціся — усперціся: " Пачакаю крыху", – сабе думае [Хвядос] дыі узaperся на шчакеты(51).

14. Нулявая прыстаўка
Памагаць – дапамагаць: *Подбегам кінуліся [Хвядос з Ксеняю] памагаць* (111)
Аставацца – заставацца: *Цяўлоўскаму толькі ўпраўляцца складаць астаецца* (169).
Прыяць – спрыяць: *Патом сабе Цырпрук прыяе, а не папу* (181).
Радзей словаўтваральныя дыялектызмы-дзеясловы могуць адрознівацца ад літаратурных форм слова тым ці іншым суфіксам:

1) -Ава-

Звязаць – звязваць: *Ды за тры месяцы да таго растапырыліся [кнігі], што давялося ніткаю іх звязаваць, каб не ззубіць чаго* (129).

Выплачаць – выплочваць: *На паўтара года выплачаваць* (142).

2) -Ва-

Парушваць – парушаць: *Дык баяўся [Даніла] таго спакою каб як не парушваць* (448).

3) Іншыя суфіксы

Паспешыцца – паспяшацца: – *Паспешымся!* (51).

Малёгаць – маліць:– *Прызнайся, Андрук! Тут жа нікога чужога няма — усе свае людзі, – малёгаюць яго мужчыюы* (394).

Прэфіксальна-суфіксальныя адрозненні адлюстраваны ў наступных прыкладах:

I. Да- + -ва-

Дараўнаваць – прыраўняць: *Мусіў Юстап сабаку да катоў дараўнаваць* (386);

II. З- + -а-

Збрыдаць - абрыднуць: *Калі на жыццё разы два чалавеку вышадзе такая ўдача, дык і то ён не ведае, што з ёю рабіць — да таго доўга ўсё гэта зацягне, што аж збрыдае ўсім і самому яму* (345-346);

III. Пера- + -ва-

Пералятваць – пралятаць: *Як матылёк, у яе [дзяўчынкі] з плечука на плячук пералятваў блакітны шырокі каснік* (423);

IV. У- + -а-

Увьяраць – верыць: *Каб Марка не так у "Беларускую вёску" ўвьяраў, можа б, ён да гэтае птушкі прыслухаўся, папрасіў бы яе, каб пракукавала: колькі год яму, як гэты Вялікдзень, вясёламу быць* (411).

У творах Л.Калюгі сустракаюцца і народныя словы-дзеясловы, якія маюць адрозненні ад літаратурных адпаведнікаў паводле постфіксальных сродкаў: камандавацца – камандаваць, выйсціся – выйсці, парадкаваць – парадкаваць, спяшаць – спяшацца, ад'ехацца – ад'ехаць, перабыцца – перабыць, патрухацца – патрухаць: *Нешта ёй [маці] не па душы, як хоча, так Язуком і камандуецца* (100); *Як з гаршкімі парадкавацца, ніхто не далажыў* (217); *Тое перабылося і забылася, бо даўно было* (414); *Толькі з вуліцы ў пагонку выехаў Хвядос, перавалок путам каштанку на рэбрах і патрухаўся* (81).

Намі выяўлены прэфіксальна-постфіксальныя дзеясловы-дыялектызмы: ацярпецца – сцярпець, даведацца – наведаць, раздумацца – падумаць, угрозіцца – награзіць, усеяцца – пасеяць: *"Ацярплюся", – сабе думае [Трахім], – і хацецца не будзе"* (353); *Калі б Бладзік не быў у Хатніках, дык даведаецца чытальні (154); I потым раздумаўся [Арсень], што прыйшлася яна [Люба] яму лёгка і неўзабаве* (457); *Ну глядзі! – угрозілася Ганька* (123); *Сама лети жа той зразумее і ўбачыць, хто ведае пару, як толькі ўсеюцца ды пакуль касіць не пачыналі* (522).

Адзінкавыя прыклады сустрэліся на суфіксальна-постфіксальныя і прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя адрозненні. Напрыклад, звар'яціцца – звар'яваць, засябрыцца – пасябраваць: *Тады звар'яціцца кравец*(297); *Засябрыцца [Бладзік] з кім, дык пад ногі ідзе за таварыша* (125).

Прыведзеныя прыклады сведчаць пра багацце і разнастайнасць тыпаў словаўтваральных дыялектызмаў-дзеясловаў у творах Лукаша Калюгі.

Літаратура

1. Калюга Л. Творы: раман, апавесці, апавяданні, лісты. Мн., 1992. 110 с.

В.В. Струкаў

СПАСАБЫ ЎВЯДЗЕННЯ ПРОЗВІШЧАЎ ЛІТАРАТУРНЫХ ПЕРСАНАЖАЎ У МАСТАЦКІ ТЭКСТ (на матэрыяле мовы раманаў Івана Мележа "Палеская хроніка")

Прозвішчы ў мастацкім тэксце набываюць выразную канатацыйную значымасць пры ўмове забеспячэння арганічнай узаемасувязі з сістэмай маўленчых сродкаў мастацка-эстэтычнай структуры твора. Падабраць прозвішча, якое адпавядала б канцэпцыі вобраза, – першы этап стварэння анімчнай прасторы твора. Другім этапам з'яўляецца ўвядзенне падбранага прозвішча ў мастацкі тэкст.

Наколькі важным з'яўляецца першы этап у творчай лабараторыі пісьменніка, сведчаць планы, накіды, матэрыялы, запісы, заўвагі пра онімы, іх варыянты, у тым ліку і варыянты прозвішчаў, у якіх

ёсць неаднаразовыя праўкі (больш падрабязна пра гэта можна знайсці ў каментарыях да 5-7 тамоў Збору твораў) [1, 2, 3].

На шляху рэалізацыі першага этапа пісьменнік знаходзіўся ў пошуках прозвішчаў, якія, першае, мелі прататыпы літаратурных персанажаў; другое, сінхранічна суадносіліся з рэальным этнаантрапаніміконам; трэцяе, адпавядалі наяўным анімічным сінхранічным тыпам і мадэлям. Пры забеспячэнні ва ўсіх выпадках адной абавязковай умовы: падабраныя прозвішчы павінны быць марфалагічна і дэрывацыйна суадноснымі з прозвішчамі ў соцыуме.

Другі этап стварэння анімічнай прасторы мастацкага твора рэалізуецца на ўзроўні спосабаў увядзення прозвішчаў у тэкст. На матэрыяле мянушак літаратурных персанажаў лінгвістычная інтэрпрэтацыя спосабаў увядзення ў мастацкі тэкст намі праведзена [5]. Аднак прозвішчы як онімы ў параўнанні з мянушкамі маюць спецыфічны асаблівасці як эстэтычна-стылістычныя моўна-маўленчыя сродкі. Таму спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст будуць шмат у чым адрознымі, спецыфічнымі, што абумоўлена рознай ступенню канатацыйнай семантычнай празрыстасці: у мянушках яна трымаецца на паверхні, выстаўлена напаказ; у прозвішчах – некалькі прыхавана, за выключэннем прозвішчаў экспрэсіўна-ацэначных, якімі сучасная беларуская мастацкая проза асабліва не захопляецца (у мове раманаў Івана Мележа “Палеская хроніка” да іх мы аднеслі чатыры: *Дубадзел, Зубрыч, Ярашчук*).

Спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст, з’яўляючыся індывідуальна-творчымі, эстэтычна дэтэрмінаваны класічным вопытам, мастацкімі традыцыямі, памножанымі на наватарскія пошукі; адштурхоўваючыся ад класічнага вопыту найперш Якуба Коласа, Іван Мележ як творчая індывідуальнасць напаўняе такія онімы глыбокім унутраным зместам. І як вынік – яны атрымліваюць эстэтычнае сілкаванне адначасова і ад семантыкі прозвішчаў, і ад спосабаў іх увядзення ў мастацкі тэкст.

Інтэлектуальны чытач, на што яго пастаянна скіроўвае аўтар, працэс асваення складаемых мастацкага характару арганізуе на аснове партнёрска-апаненцкага асэнсавання мастацка-эстэтычнай сістэмы твора, змястоўную сутнасць якой складаюць эстэтычныя існасці “чалавек” як аб’ект мастацкага даследавання ↔ “прозвішча” як абазначэнне гэтага чалавека ↔ “літаратурны персанаж” як прадукт мастацкага даследавання і носьбіт гэтага прозвішча. Накладваюцца адна на другую, узаемадзейнічаюць адна з другой названыя існасці на ўзроўні мастацкага вобраза, складанне якога адбываецца з улікам аўтарскай канцэпцыі, якой падпарадкаваны моўна-вобразныя сродкі яе рэалізацыі – у нашым выпадку прозвішчы і спосабы іх увядзення ў тэкст як састаўная частка мастацка-эстэтычнай сістэмы.

У вялікага пісьменніка спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст дэтэрмінаваны індывідуальным стылем, імкненнем стварыць моўна-вобразны наыянальны і этнарэгіянальны каларыт.

Адзначанае пацвердзім лінгвістычна-літаратуразнаўчай інтэрпрэтацыяй наступных спосабаў увядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст, якія падаюцца ў межах іх семантычных тыпаў – нейтральных, экспрэсіўна-ацэначных і прозвішчы з падтэкстам.

1. Экстралінгвістычны спосаб, сутнасць якога заключаецца ў тым, што канатацыйна-характарыстычны план зместу прозвішча выяўляецца праз указанне на:

а) знешні выгляд персанажа – *Белы, Беразоўскі, Дзяцел* Васіль: *За сталом было трое: камісія па чыстцы. Пасярэдзіне сядзеў старшыня камісіі Белы, работнік парткалегіі ЦК партыі Беларусі і камуніст з лютага 1917 года, прысадзісты, шчуплаваты, немалады ўжо, з зачасанымі назад пасівельмі [а значыць, белымі. – В.С.] валасамі, спакойны ў манеры гаварыць і ў рухах. Абпал старшыні былі члены камісіі: чорны, з кудламі, вельмі жвавы і вельмі худы Галенчык, прафсаюзны дзеля з Мінска, былы майстар па вырабу хромавай скуры; і шыракаплечы, важкаваты з выгляду Беразоўскі, чыгуначнік [2, 268]. У такі час з хаты, недалёка ад той, дзе дзяўчына брала ваду, выйшаў на ганак, пацягваючыся, хлопец [Васіль Дзяцел. – В.С.] з хмурнымі заспанымі вачыма, з калматай ні то русявай, ні то цёмнай чупрынай, з упартымі губамі [1, 9].*

Дэталі ў партрэце, выражаныя эпітэтамі-прыметнікамі, – характарыстычна псіхалагізаваныя, хоць і адзначаюцца, на першы погляд, без асаблівага акцэнта, але чытач затрымлівае сваю ўвагу на іх як на адным з лінгвістычных аспектаў эстэтычнага асэнсавання мастацкіх вобразаў, непрымусова падключаючы ў гэты працэс семы прозвішчаў: *Белы* (з *белым* колерам у народзе звязваецца звычайна светлае, жаданае), *Беразоўскі* (*бяроза* як дрэва выклікае высокія інтымныя пачуцці, адчуванне сілы і моцы), *Дзяцел* (птушка *дзяцел* асацыіруецца з заўзяттай упартасцю);

б) учынкi і паводзіны, звычайна адэкватныя заяўленым дэталям ў партрэце, – *Апейка* Іван Анісімавіч (‘быць у гурце людзей, трымацца гэтага гурту’), *Дзяцел* Змітро, ён жа Міця-ляснік (‘заўзятая ўпарты аматар гарэлка’): *Ва ўсім раёне не было цяпер сяла ці нават хутарка, у які хоць бы некалькі разоў не наведаўся Апейка [2, 172]. Ето такія асобы, як Чарняк Пракоп, Дзяцел Змітро ...*

Ён [Міканор Дзяцел. – В.С.], мусіць, выказаў бы ўсіх, але ляснік Міця, пачуўшы сваё прозвішча, абарваў яго, заяўў на ўвесь голас [у п’янай зацягасці. – В.С.]:

– Ето усё – ер-рунда! [1, с.312].

Прозвішчы *Апейка, Белы, Беразоўскі, Дзяцел*, – паводле тэрміналогіі А.Ф. Рогалева [4, 68], адносна-нейтральныя: яны, не валодаючы знешне выражанай характарыстычнасцю, набываюць яе экстралінгвістычна – праз указанне на дэнатат, якім у мастацкім тэксце з’яўляецца літаратурны персанаж.

2. Абазначэнне літаратурнага персанажа такім прозвішчам пабуджае чытача да лінгвістычных пошукаў-даследаванняў, у выніку якіх раскрываецца этымалогія оніма, увасобленыя ў ім магчымыя асацыяцыі. Далейшы ўваход у прозвішча адбываецца праз прызму асэнсавання спосабу яго ўвядзення ў мастацкі тэкст, паколькі тэкст якраз і ёсць той вербальны цэнтрапункт, у якім увасоблена эстэтычная канцэпцыя аўтара і адначасова канцэпцыя чытача як яго партнёра і апанента.

Сказанае пацвярджае важнасць працэсу асваення моўных сродкаў складвання канатацыйнага плана зместу, які найбольш поўна выяўляе сябе ва ўмовах уласна лінгвістычнага спосабу ўвядзення прозвішча ў мастацкі тэкст.

Уласна лінгвістычны спосаб увядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст – асноватворны. Абазначэнне яго такім тэрмінам абумоўлена тым, што канатацыйная характарыстычнасць прозвішча закладваецца на зрэзах моўнага ўзроўню праз мастацка-эстэтычнае забеспячэнне:

а) асацыятыўна-метафарычнай суадноснасці прозвішча з апелятывам – Глушак з *глухім* да ўсяго новага ў дачыненні да Халімона *Глушака*, Нібыта-Ігната і *глухім* да чужой бяды і бяды блізкага чалавека ў дачыненні да Міканора; *Дубадзел* з *дубовых дзел* чалавекам; *Зубрыч* з *зубрам* (*зубамі*); *Маёвы* з вясной, радасцю, *маем*; *Ярашчук* з гнева, лютасцю (рус. *яростью*): *Башылюкоў разумеў яго: Міканор Глушак* [пасля слоў маці, якая заступілася за Халімона *Глушака*, якога і ў калгас не пускаюць і, паводле яе слоў, якому свет засланілі. – В.С.], *як на суддзю глядзеў на яго, сакратара райкома. Быў разгневаны на маці і адчуваў сябе такім вінаватым, што гатоў быў на любую кару* [3, 126]. *Дубадзел тым часам гнаў каня ў Вадовічы. Быў поўны ўвесь радасцю, ахвотай дзейнасці. Упёк, языкатую* [пра Ганну, якую насуперак логіцы жыцця (не жыла з Яўхімам) арыштаваў і адправіў у высылку. – В.С.]. *Будзе знаць, як смяцца з Савецкай улады!* [Дубадзел схіляў Ганну на інтымную з ім сустрэчу, а тая пасмяялася з яго. – В.С.]. *Закаецца сто разоў. Локці кусаць будзе. Ды позна будзе* [3, 444]. *Пад шорхат колаў у пячаных каляінах, ціха пакальхваючыся разам з вазком, Зубрыч думаў. <...> Поўзаць і штохвіліны аглядвацца, як бы не заўважылі, што ён час ад часу выпускае зубы, точыць іх* [2, 426-428]. *Ён* [Зяц Хама. – В.С.] *не дарма выбраў сабе такое прозвішча – Маёвы! Ён і пісаў, можна сказаць, пра май, пра веснавую радасць, пра радасць росквіту*[2, 216]. *“Тут жа, каб і хацеў вярнуцца, дак з Ярашчуком – як жыць!”* [2, 344].

б) актуалізацыі семы прозвішча ці яго дэрывацыйных афіксаў, для асэнсавання якой ад чытача не патрабуецца, як і ў Якуба Коласа, спецыяльнай мовазнаўчай дасведчанасці, або, калі яна, гэтая актуалізацыя, складаная, даецца аўтарам адпаведная лінгвістычная інтэрпрытацыя, як гэта робіцца ў прозе Уладзіміра Караткевіча і Фёдара Янкоўскага, паводле змястоўных вывадаў вядомага лінгвіста В.В. Шура [6, 192-218], – *Гайліс* (суфікс -іс- з латышскай мовы); *Мормаль* (*мармытаць*); *Харчоў* (з уласным патрабаваннем *Харчавя* ці яго падначаленых міліцыянераў да арыштванага узяць з сабой *харчоў*): *Гайліс* [з запіснай кніжкі пісьменніка. – В.С.]. *Дома этажэрка – кнігі Леніна, закладкі. Чытае ўрэўкі адтуль. Педантызм (нярускі). Цвёрдасць. (У 1937 гіне. Цвёрда, непахісна ідзе на смерць. Вера ў праўду, у Леніна)*[3, 419-420]. *Мормаль, неспакойна соўгаючы папачку на каленях, вінавата спрабаваў пярэчыць: настаўнікі не ўхіляюцца ад калектывізацыі. <...> Бачачы, як недавольна слухае яго пярэчэнні Башылюкоў, загадчык райана ніякавеў, згаджаўся: вядома, трэба больш рабіць. Лепш агітаваць* [3, 110]. *Скажы матцы яго* [да Андрэя Рудога. – В.С.], *штоб прынесла адзецца ... – Шабета зірнуў на босыя, з попелымі плямамі падсохлай гразі Васілёвы ногі. – Абутак які-небудзь. І харчоў торбу.*

– *Харчоў?* – *Адгукнуўся Андрэй Руды і падтуліў губы: вунь яно што! Ён нейкім дзіўным позіркам аглядзеў Васіля.*

– *Харчоў. І кеб хутко!* [1, 60-61].

3. Прычым і першы, і другі зрэзы (асацыятыўна-метафарычная суадноснасць прозвішча з апелятывам і актуалізацыя семы прозвішча) ствараецца ў большасці выпадкаў моўнымі сродкамі, якія даюць магчымасць забяспечыць суадноснасць прозвішча з дэнататам (літаратурным персанажам), з яго ўчынкамі і паводзінамі. У чыстым выглядзе экстралінгвістычны і ўласна лінгвістычны спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст не існуюць, як і не існуюць у чыстым выглядзе або толькі дадатныя, або толькі адмоўныя людзі, індывіды, абазначаныя тымі ці іншымі онімамі. Пра экстралінгвістычны і ўласна лінгвістычны як асобныя спосабы ўвядзення прозвішчаў літаратурных персанажаў у мастацкі тэкст можна гаварыць умоўна, маючы на ўвазе тое, які кампанент у кожным канкрэтным выпадку з’яўляецца пераважным: пазамоўны – маецца справа з экстралінгвістычным, унутрана моўны – з уласна лінгвістычным спосабамі.

Вось чаму ёсць падставы, што пацвярджаецца антрапаніміконам мовы раманаў “Палеская хроніка” Івана Мележа, гаварыць пра сінтэтычны спосаб, які мы з улікам папярэдняй іх лінгвістычнай інтэрпрэтацыі абазначаем як экстраўласналінгвістычны. Названы спосаб увядзення прозвішчаў літаратурных персанажаў у мастацкі тэкст засноўваецца на тым, што прозвішча як антрапанім “бачыцца” не толькі пісьменнікам як канцэптам ствараемага вобраза, але і карыстальнікам прыгожага пісьменства, які, хоць і апасродкавана, але “ўдзельнічае” ў працэсе яго стварэння, паколькі толькі такая эстэтычная аперацыя дае магчымасць надзейна знітаваць мастацкі працэс у адно цэлае, аснову якога складае лінгвістычна-эстэтычная трыяда: “аўтар” ↔ “вобраз” ↔ “чытач”. А кампаненты трыяды, як вядома, не з’яўляюцца бязлікімі: аўтар стварае пераканальныя вобразы, скажам, *Апейкі, Башылюкава, Чарнушкі*, якія эстэтычна асэнсоўваюцца чытачом. Па гэтай прычыне ў оніме літаратурнага персанажа ўсё так ці інакш “дыктуецца” пісьменнікам, зыходзячы з існасці чалавека і магчымага яго ўспрыняцця чытачом. Адсюль

пісьменнік бярэ на ўзбраенне і моўна-маўленчы фактар оніма (абазначаемае персанажа), і сам персанаж (вобраз) у эстэтычна-мастацкай яго рэальнасці: прозвішча як фанетычнае слова, семантыка і абазначаемае (дэнатат).

Эстэтычна рэалізуецца экстраўласналінгвістычны спосаб увядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст шляхам:

а) метафарызацыі семы моўнага знака – *Баілыкоў* ‘начальнік над усімі начальнікамі і палешукамі Юравічшчыны’; *Чарнушка* ‘паводле чорнага колеру валасоў, вачэй і броваў’; *Чарняк* ‘паводле чарнаты барады, броваў і маўклівасці, затоенасці’: *Раішучасць Баілыкова, яго моцная пагроза трывожылі. Трывожылі, злавалі і – стрымлівалі. Пагроза Баілыкова – не жартачкі... Нядобрае, небяспечнае было маўчанне* [3, 64]. *І косы чорныя* [у Ганны Чарнушкі. – В.С.], *густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смуглявасць на твары такая ж, і шчочкі таксама ж выпінаюцца* [1, 28]. *Уся ўвага Міканора была з Пракопам, які, уткнуўшы бараду ў шырокія расхрыстаныя грудзі, важна сунуўся ўсцяж канавы, панура аглядаў, штосьці думаў. Дзіўны, звераваты чалавек – заўсёды, здаецца, штосьці тоіць нядобрае. <...> Лясун* [сапраўднае прозвішча Чарняк. – В.С.] *схаваў вочкі пад густой чарнатой броў* [1, 207].

б) апісання знешняга выгляду персанажа, у чымсьці метафарычна суадноснага з апелятывам – *Галенчык* ад *галенне* ‘прымуовае знішчэнне валасоў на скуры’; *Пелюх* ад *пелі* ‘нізкае балоцістае месца сярод поля’: ... *чорны, з кудламі, вельмі жвавы і вельмі худы Галенчык, прафсаюзны дзезяч з Мінска, былы майстар па вырабу хромавай скуры...* [2, 268]. *Пелюх прышоў сора. Чорны, няголены, жвава ўскочыў, угледзеўся, не пазнаючы; відаць, чакаў кагосьці іншага, бо, калі пазнаў, Яўхім заўважыў – юрлівыя, з бляскам вочы расчаравана пахаладнелі* [2, 420].

Спосабы ўвядзення прозвішча з’яўляюцца агульнамоўнымі, аднак рэалізуюцца яны мастаком слова як творчай індывідуальнасцю, якая ў Івана Мележа як пісьменніка вызначаецца: першае, тонкім адчуваннем канатацыйнай значымасці прозвішчаў; другое, уменнем дазіраваць канатацыйную характарыстычнасць адносна нейтральных прозвішчаў, прозвішчаў экспрэсіўна-ацэначных і з падтэкстам. Колькасны абсяг і тых, і другіх, і трэціх у мове раманаў “Палеская хроніка” знаходзіцца ў межах адпаведнасці з мастацка эстэтычнай практыкай сучаснай беларускай прозы, якая, наследуючы класічны моўна-маўленчы і літаратурна-мастацкі вопыт Якуба Коласа, імкнецца глыбінна спасцігнуць народнае жыццё і чалавека як арганічную частку народа, беручы для гэтых мэт за аснову народны погляд на рэчаіснасць і невычэрпныя моўна-вобразныя скарбы агульнанароднай мовы як крыніцы мастацкай дасканаласці твора, у сістэме якой належнае месца займаюць прозвішчы літаратурных персанажаў.

Літаратура

1. Мележ Іван. Збор твораў: У 10-ці т. Т.5. Мн.: Маст. літ., 1981. 415 с.
2. Мележ Іван. Збор твораў: У 10-ці т. Т.6. Мн.: Маст. літ., 1982. 573 с.
3. Мележ Іван. Збор твораў: У 10-ці т. Т.7. Мн.: Маст. літ., 1983. 558 с.
4. Рогалев А.Ф. Ономастика художественных произведений: Пособие. Гомель: ГГУ им. Ф.Скорины, 2003. 194 с.
5. Струкаў В.В. Спосабы ўвядзення мянушкі ў мастацкі тэкст // Актуальныя праблемы мовазнаўства (да 80-годдзя прафесара І.Я. Лепшава): Мат. Міжнар. нав. канф. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я.Купалы, 2004. С.241-244.
6. Шур Васіль. Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры. Мн.: УП “Тэхнапрынт”, 2002. 228с.

В.П. Трайкоўская

УСТОЙЛІВЫЯ ВЫРАЗЫ З АНТРАПОНІМАМІ Ў ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА

У склад антрапонімаў уваходзяць уласныя імёны чалавека, якія ў беларусаў звычайна ўтвараліся з двух кампанентаў: імя і прозвішча (параўн.: *Францыск Скарына, Кастусь Каліноўскі, Сымон Будны, Язэп Лёсік* і г.д.), але пасля далучэння Беларусі да Расіі пад уплывам рускай мовы ўжываецца ўжо трохкампанентнае ўласнае імя (параўн.: *Пётр Міронавіч Машэраў* і г.д.). Ва ўстойлівых выразях як беларускай, так і рускай моў сустракаюцца толькі аднаслоўныя антрапонімы, пераважна імёны тыпу *Макар, Сенька* і г.д., зрэдку адзначаюцца і прозвішчы тыпу *Заблоцкі*.

Менавіта з аднаслоўнымі імёнамі чалавека, у творах Я.Коласа ўжываюцца фразеалагізмы, якія можна падзяліць на тры групы: фразеалагізмы з імёнамі міфічнага і гістарычнага паходжання; фразеалагізмы з імёнамі, ужытымі ў беларускім фальклору; фразеалагізмы з бытавымі імёнамі, пашыранымі ў Беларусі.

Большасць значаных выказаў складаюць фразеалагізмы з гістарычнымі імёнамі і імёнамі міфічнага паходжання, сярод якіх найчасцей ужываюцца *Адам, Давід, Напалеон, Саламон* і інш. Вызначальная рыса, якой характарызаваўся носьбіт біблейскага ці гістарычнага імені, не пераасэнсоўваецца Я.Коласам і застаецца ў фразеалагізме празрыстай, хаця найчасцей яна ўжываецца ў творах пісьменніка для стварэння сатырычнага эфекту. Напрыклад: *Сальмон вялікі*. Геніяльны, вельмі разумны [1, 475]. *О, ты Сальмон у нас вялікі, як на чытанне, так на лікі, А вось скажы, калі ты кемны: Чаму траішчыць так лёд надземны?* Новая зямля. *Лезці ў Напалеоны*. Уявіць сябе

усемагутным, непераможным [1, 357]. *Абнаглеў без меры дучэ, Топча ўсе законы: Лезе гэта гною куча У Напалеоны! Міжнародныя піраты. Пілат падпонскі. Каварны вераломны чалавек [1, 407]. Выглядзіў свайго быка на чужой ярне, каб цябе палкаю гладзілі. Пілат ты падпонскі, капішук занямонскі. Чоран. Сатырычны эффект узмацняецца тым, што ўласныя імёны ў фразеалагізмах з біблейскімі імёнамі характарызуюць канкрэтны персанаж твора.*

Да другой групы належаць фразеалагізмы, што ўтрымліваюць у якасці кампанента імёны, ужытыя ў фальклору. У такіх устойлівых спалучэннях антрапонім набывае дадатковую функцыю. Сувязь паміж антрапонімам і яго носьбітам практычна адсутнічае, таму семантыка фразеалагізма патрабуе ведання народнага календара. Напрыклад: *прышоў Пятрок – апаў лісток; прышоў Ляў – апала два. Лета канчаецца, надыходзіць восень [1, 303]. "Прышоў Пятрок – апаў лісток; прышоў Ляў – апала два". Так кажуць людзі, бачучы чуць відны наварот ад лета к восені. Восень. Чакай Пятра – будзеш сыр есці. Дарэмна спадзявацца [1, 436]. Ну што ж? Адыграюся. Дома перамацаў усе кішэні: чакай, браце, Пятра – будзеш сыр есці. З дзённіка пана Жылака. Прышоў Мікола, не пытай у нікога: бяры сявеньку і сей памаленьку. Час сяўбы наступіў, а адкладваць гэту справу нельга [1, 336]. "Прышоў Мікола не пытай у нікога, бяры сявеньку і сей памаленьку", – кажуць людзі, хоць перад Міколаю і пасаджана і пасеяна. Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле.*

Адзначым, што фразеалагізмы другой групы выкарыстоўваюцца для абазначэння рэалій нежывой прыроды (пораў года, часу).

Трэцяя група аб'ядноўвае ўстойлівыя выразы з бытавымі імёнамі, пашыранымі ў Беларусі (параўн.: *Апанас, Грышка, Лявон, Саўка, Сцяпан* і інш.). Антрапонімы ў такіх фразеалагізмах выконваюць некалькі спецыфічных функцый, найперш рэпрэзентатыўную, абазначаюць чалавека ўвогуле. Напрыклад: *На свеце пажывеш і Баўдзея другам назавеш. На вяку даводзіцца трапляць ва ўсякія перапалкі, складаныя сітуацыі і нека выходзіць з іх [1, 487]. Баўдзея хітра зірнуў на Лабановіча. А Лабановіч падумаў: "На свеце пажывеш, і Баўдзея другам назавеш". На ростанях.*

У зборніку беларускіх народных прыказак і прымавак Ф. Янкоўскага фіксуецца такая паралель: *На вяку ўсяго пажывеш і Кузьму татам назавеш [2, 190].*

Такія фразеалагізмы часам можна замяніць выразам без уласнага імені: *Адзін Сцяпан – заўсёды пан, а калі і нястача, дзіця не плача. Незалежны ні ад каго, самастойны. Сінонім: сам сабе пан [1, 391]. Як і ў папярэдніх групах, фразеалагізмы з уласнымі імёнамі служаць для стварэння пэўнага вобраза. Так, выкарыстанне афіцыйнай формы *Грыгорый* у спалучэнні са словам *пане* дапамагае стварыць пісьменніку мастацкі вобраз: "Кепска, пане Грыгоры: чым далей, тым горай". Хочацца хутчэй выехаць з Ташкента. Дзённікі.*

Але найчасцей антрапонім ў фразеалагічнай адзінцы звязваецца са спецыфікай тэксту, а ў паэтычным тэксце садзейнічае стварэнню рыфмы, алітэрацыі ці асанансу, напрыклад: *Пусціўся Мікіта ў валакіту, дык ідзі і назад не аглядайся (азірайся). Калі рушыўся на якую-небудзь справу, то дзейнічай без хістання [1, 336]. Фядот, ды не тот. Не тое, што патрэбна: што не адпавядае пэўным патрабаванням, запатрабаванням [1, 583]. Ішоў Тодар з Тадораю, знайшоў лапаць з абораю. Нічога не здолець набыць, застацца ні з чым [1, 562].*

Такім чынам, фразеалагізмы з антрапонімамі дапамагаюць Якубу Коласу стварыць яркія запамінальныя вобразы адпаведных герояў і мастацкія карціны жыцця, адлюстраванага ў яго творах.

Літаратура

1. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа. Мн., 1993.
2. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі. Мн., 1957.

М.В. Шабоўіч

НЕКАТОРЫЯ ВЫПАДКІ МНОЖНАЙ МАТЫВАЦЫ АКАЗІЯНАЛЬНЫХ ЛЕКСЕМ У БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20-30-х гг. XX ст.

Не выклікае сумнення ў лінгвістаў той факт, што даволі значная частка лексем сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае неадзіную словаўтваральную структуру, або множную матывацыю. Пацверджаннем гэтага з'яўляецца "Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы" (1), які сярод падобных адзінак разглядае такія дэрываты, як *беспарадкавы* (ад *парадак* і *беспарадак*) (1, 54), *вадамерны* (ад *вадамер* і *мераць ваду*) (1, 63), *выкупны* (ад *выкуп* і *выкупіць*) (1, 76), *дагістарычны* (ад *гісторыя* і *гістарычны*) (1, 93), *капрызніцаць* (ад *капрызнік* і *капрызны*) (1, 158), *моднік* (ад *модны* і *мода*) (1, 191), *уладалюб* (ад *уладалюбівы* і *любіць уладу*) (1, 371) і інш. Нямаюць такіх лексем адзначана і сярод аказіянальных дзеясловаў з беларускіх мастацкіх тэкстаў 20-30-х гадоў XX стагоддзя.

Апрыгожыць: *Люба ў цяпле прамяністага сонца твар апрыгожыць расой...* (Н.Вішнеўская). Слова матывуецца прыметнікам *прыгожы* і аказіянальным дзеясловам *прыгожыць*, які сустракаем у

В.Маракова (*Тваю душу прыгожыў змрок...*) і А.Дудара (... *лясы прыгожаць ценьмі іх [песень] вясёлы срэбразвон*).

Ацямрыць: [Ярмо чужога ўладарства] *ацямрыла і затрымала на доўгія вякі наша культурнае і нацыянальнае развіццё...* (Я.Купала). Лексема матывуецца назоўнікам *цёмра* і аказіянальным дзеясловам *цямрыць*, які таксама адзначаны ў Я.Купалы (*Туманамі песцілі, петлямі лаічылі, розгамі секлі, цямрылі багамі*).

Ашлюбавець: *Не сумуйце ж, лясы Беларусі, што мяне ашлюбуюе расстрэл* (П.Трус). Ад назоўніка *шлюб* або аказіянальнага дзеяслова *шлюбавець*, які ўжываў Власт (*Штодзённа ўскіпаем мы гневам і помсту шлюбуюем па гроб!*).

Ашлюбавецца: *Прыйдзе час... І пад сцягам чырвоным ашлюбуюецца з Нёманам Вісла...* (П.Трус). Ад назоўніка *шлюб*, або аказіянальнага дзеяслова *ашлюбавець* (П.Трус), або аказіянальнага дзеяслова *шлюбавецца*, адзначанага намі ў З.Бядулі (*Ночна-макавыя колеры, рэвалюцыйны знак жалобы, нябыцця ноч і пламень-кроў змагання шлюбуюцца ў адно*) і В.Шкодзіча (*Сонейка мілага косы вясняныя ... падаюць з неба, з зямлёю цалуюцца, здацца на вечнасць зышліся, шлюбуюцца*).

Заагніць: *Будынак белы заагніў вачамі вокан двух паверхаў...* (А.Аляксееў). Ад назоўніка *агонь* і аказіянальнага дзеяслова *агніць*, які, прынамсі, ужывалі З.Бядуля (*Чырвань тулава ярка іскравіць, агніць пад праменьнямі сонца-агнішча*) і С.Хурсік (*Ой, ты, гаю шоўказвонны, над табой агніць зара*).

Забунтарыць: ... *забунтарыла* [вёска] *звонам вясны...* (М.Багун). Ад назоўніка *бунтар* або аказіянальнага дзеяслова *бунтарыць*, які выкарыстоўвалі У.Дубоўка (... *прастор бунтарыць галава*), П.Трус (*Будзем разам змагацца, бунтарыць; ... яна ў прыстань камуны бунтарыць; ... год бунтарым мы на палях Беларусі квяцістае*), М.Нікановіч (*Бунтарыць думкі Перишамайскае; Дзесьці бунтарыў салоўка*) і С.Ракіта (*Ў нас сілы юнацтва бунтараць...*).

Завесніць: (*Ён у спевах сваіх мае веру, што жыццё яго завесніць; Жыццё тады завесніць...* (М.Чарот). Лексема матывуецца назоўнікам *вясна*, прыметнікам *весні* і аказіянальным дзеясловам *весніць*, які адзначаны намі ў А.Вечара (*А туман пад мяжою прылёт, а ў поглядзе радасці весніць*).

Закрынічыць: *Кроў у нас хай закрынічыць; Закрынічыў* пошчак навакол ад парванай струны аднэй (У.Дубоўка); *Людзі кажучь – у сэрцы дзяўчыны закрынічыла сінь васілька* (З.Бандарына); *Закрынічыла сэрца...; ... колькі плыняў жывых і даспелых закрынічаюць радасць прыстую!* (Я.Пфляўмбаўм); *Закрынічыла радасць ціхая ў грудзях...* (А.Жаўрук); *Мы не згінем! Песняй-лавай закрынічым у палёх* (Ю.Таўбін); *І ў сэрцы сталёна-сцюдзёным ізноў закрынічыла кроў; І ізноў закрынічыла песняй неспакойнае сэрца маё...; Закрынічыў* уздым Адраджэння...; *Закрынічыла радасць тварэння...* (М.Машара). Слова матывуецца назоўнікам *крыніца* і аказіянальным дзеясловам *крынічыць*, які шырока ўжываўся ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў: *Радасць хвалямі крынічыць; Заўсёды: позна, рана крынічыць фабрычным жыццём* (А.Александровіч); *Дзе нядаўна пад прыгонам пот крынічыў на паноў, – загула сталёвым звонам малатарня ў мужыкоў; Упіваўся крывёй малады брыгадзёр, што з грудзей поўных жыцця крынічыла* (П.Трус); ... *жыццё крынічыць і музыкі граюць...; бадзёрасць навокал крынічыць; Гукі тыя, здані той цёмнай ночы кроў крынічаць* (У.Дубоўка); *Чацвёрты год вялікі план стальной энергіяй крынічыць* (А.Дудар); *І ўспаміны чамусьці крынічаць над краінай лясністай мае!* (А.Вольны); *Дый на твары ў кожнай смех гуляе, радасць крынічыць* (М.Нікановіч); *Эх, дзявочыя сілы крынічаць!* (Я.Пфляўмбаўм); ... *спеў бяроз крынічыць* (П.Броўка); *У небе ён [хлупчук] лічыць калматыя кароў... Як гэта крынічыць ружовую кроў* (А.Моркаўка); *Эх вы, думкі золатазвонныя, эх ды стромені бяздонныя, век крынічыць у вас моладасць неўміручая, разгонная...* (Р.Суніца); *Што боль някучых клін... і гора, калі крынічыш сэрца ты [краіна]?; ... крынічыць сэрца гневу муць; ... з багнаў крынічаць крыніцы...; ... і крынічыць вяснянкай маёвай чар жыцця у настроі мнім; ... крынічыць пад снегам вада; Жыццё крынічыць далей вірам...; З надзеяй тайнай штось шукаю і ў сэрцы чымсь крынічыць кроў; І ў сэрцы крынічыць песенная брэдзь; ... крынічыць кроў уся агнём; Дык хай жа хмельна кроў крынічыць; У сэрцы хмельна кроў крынічыць...* (М.Машара).

Закрышталіць: *Яно [сонца] не ўцярпіць – праслязіцца, і слёзы закрышталіць у красе* (Я.Пушча); ... *у калоссах шнуроў закрышталіць [смех]* (В.Маракоў); ... *Часам кропля на саломцы закрышталіць, як сляза; Закрышталіць, заіскрыцца, ападзе яна [сляза] на дол...* (М.Машара). Ад назоўніка *крыштал* і аказіянальнага дзеяслова *крышталіць*, які мае наступныя ўжыванні: *Каб гэта бясконца і жыць, і любіць, праменнем пярэстым крышталіць; ... расою крышталіць кілім аксамітны; Будуць сінія вочы затое зноў узрочыстай казкай крышталіць; Хай барвуюцца, хай крышталіць, як восень занізю журавін; Хай барвуюцца і крышталіць, можа ў іх напаткае прыгожае зірк...; Цымбаламі гукі крышталіць, і іх не заглушыць гармонік; Моц магутнай тайгі і яшчэ магутнейшай зямлі у напевах язоных [гімна] плыве, брыльянціцца, крышталіць* (У.Дубоўка); *Ціха хвалі крышталілі ў далі, – ў пералівах іх чуўся напеў; Яны ж [кроплі вады] моўчкі крышталіць кругі...* (Я.Пушча); *На дне жыцця яны [гады] крышталіць жывыя казкі старыны; Збіралі кволья лілеі, слязьмі крышталілі пясак* (П.Трус); *Мая душа крышталіць дыямантам* (Я.Туміловіч); *І таму так крышталіць раса, абліваючы ногі босыя* (М.Дружына); *Зоры ў небе сінім крышталілі, адрываліся, ніклі кудысьці...* (А.Куст); *Ў высі крышталіць зоранькі-вочы* (Ю.Таўбін); *А дзень такі гарачы, – крышталіць сонца даль...* (М.Машара).

Залучыніць: *Успаміны, часам, залучыняць* (Ю.Лявонны). Ад назоўніка *лучына* і аказіянальнага дзеяслова *лучыніць*, які ўжывалі Я.Пушча (*Сэрца радасць лучыніць усмешкай...*) і А.Вольны (... і так шчыра лучынілі хаткі; *Успаміны у сэрцы лучыняць; Ой, баяліся й сівыя воўкі, іскрамётна лучынілі вокам...*).

Замяцежыць: *Прадонні Белавежа сваю лем замяцежаць* (Ю.Лявонны). Ад назоўніка *мяцеж* і аказіянальнага дзеяслова *мяцежыць*, які ўжывалі З.Бядуля (... *новая праўда мяцежыць...*), А.Дудар (*Песні, песні! Даволі мяцежыць – ўспамінаць учарайшую быль*), Т.Курбацкі (*Калі мяцежыць доля, узнясецца думак змах...*), П.Шукайла (*Страціў усё... Але Камінтэрн мяцежыць...*).

Запаяжарыць: *Хай твой [сонца] пламень светазарны запаяжарыць маю кроў!; Ваш дух юнацкі, бодры над краем запаяжарыў...* (З.Бядуля). Ад назоўніка *паяжар* і аказіянальнага дзеяслова *паяжарыць*, які таксама адзначаны ў З.Бядулі (*І валіцца сонца чырвоным шчытом, паяжарыць дубы і барыны*).

Зацымбаліць: *Зацымбалілі цымбалы...* (Я.Купала). Ад назоўніка *цымбалы* і аказіянальнага дзеяслова *цымбаліць*, які сустракаецца ў кантэкстах Я.Пушчы (*Ужо гэтакі поўдзень буяе ў сэрцы маім маладым; у ім песні базыраць буяна і на новыя хочучь цымбаліць лады*), Я.Пфляўмбаўм (... *цымбаліў вецер...*) і С.Хурсіка (*Бары званчэй цымбаліць*).

Узліхаманіць: *За малінавай рацію-пяхотай – ўзліхаманіла шпорами конніца* (У.Хадзька). Ад назоўніка *ліхаманка* або аказіянальнага дзеяслова *ліхаманіць*, які таксама адзначаны ў У.Хадзькі (*На кані, на агністым кані, ліхаманіць зямлю красавік...* (У.Хадзька).

Узмяцежыць: *Бязьць на ўзмяцежаны шлях за вёскаю вёска угрунь* (У.Хадзька). Ад назоўніка *мяцеж* і аказіянальнага дзеяслова *мяцежыць*.

Ускрынічыць: *Наш будзень шэры ўскрынічыць кроў* (М.Машара); *Хай слова ціхае ўскрынічыць кроў* (А.Бярозка). Ад назоўніка *крыніца* і аказіянальнага дзеяслова *крынічыць*.

Успаветрыцца: *Але, – ўспаветрыліся пырскі і стан у вільгаці застыў* (У.Дубоўка). Ад назоўніка *наветра* або аказіянальнага дзеяслова *наветрыцца*, які таксама адзначаны ў У.Дубоўкі (*Пярэстай вясёлкай наветрацца птушкі...*).

Успажарыць: *Ён тады неспакойны і грозны бараніў спажараны край* (А.Звонак). Ад назоўніка *паяжар* або аказіянальнага дзеяслова *паяжарыць*.

Як відаць з прыведзеных прыкладаў, неадзіная словаўтваральная структура, ці множная матывацыя, надзвычай характэрны для аказіянальных дзеяслоўных лексем. Зрэшты, гэтыя тэрміны хутчэй для мовазнаўцаў, чым для пісьменнікаў. Кожны аўтар ведае сапраўдны шлях дэрывацыі сваіх наватвораў.

Літаратура

1. Бардовіч А.М., Круталевіч М.М., Лукашанец А.А. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы: Вучэб дапам. для агульнаадукац. школ, ліцэяў, гімназій. Мн.: Бел. навука, 2000. 413 с.

М.В. Шабоўіч

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ ПРЭФІКСАЛЬНА-СУФІКСАЛЬНА-ПОСТФІКСАЛЬНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ Ў БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20 – 30-Х ГГ. ХХ СТ.

Прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дзеясловы ў літаратурнай мове ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў [1, 344]. У мастацкіх тэкстах 20-30-х гадоў намі зафіксавана толькі некалькі падобных аказіянальных дэрыватаў, якія ўзніклі па наступных тыпах:

1) **прэфікс а- (аб-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘стаць тым ці набыць прыметы таго, што названа (хто названы) ўтваральнай асновай’: **абнядоліцца** ‘набыць прыметы нядолі’: *Ты і вёскаю, ты і горадам абнядолілась, поле роднае* (Я.Купала); **абрадзініцца** ‘набыць прыметы радзін’: *Абрадзініцца ён [голаў] новых дзён папараць-кветкай...* (У.Жылка); **абынтэлігенціцца** ‘стаць інтэлігентам, набыць прыметы інтэлігента’: ... *няўжо я настолькі абынтэлігенціўся...* (М.Зарэцкі); **ажалобіцца** ‘набыць прыметы жалобы’: *Смуткам, распаччу вачэй прарубы вуліц ажалобіліся* (З.Бядуля). Дэрываты створаны ў адпаведнасці з малапрадуктыўным тыпам літаратурнай мовы [1, 344]. Адно слова – **абынтэлігенціцца** – падаецца ў некаторых слоўніках як размоўнае [2, 33]. Рускі адпаведнік гэтага дэрывата (**обинтеллигентиться**), як заўважыў М.А.Багданаў, ці не ўпершыню ўжыў А.П.Чэхаў у лісце да К.С. Аляксеева (Станіслаўскага) ў 1902 годзе [3];

2) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне, якое нейкім чынам суадносіцца з тым, што названа ўтваральнай асновай’: **забарыкадзіцца** ‘узвесці барыкады; схвацца, як за барыкадамі’: *Забарыкадзіўся Парыж між стромкакаменных абшараў* (З.Бядуля). Тып аказіянальны;

3) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне падобна таму, хто названы ўтваральнай асновай’: **запеўніцца** ‘выканаць дзеянне падобна пеўню; прагнуцца, як певень (рана)’: *Кінулі зерне, і вось, – з хрыпам знілых ліхалеццяў у блізкіх і далніх палёх чорны запеўніўся вецер* (М.Багун). Тып аказіянальны. Лексічнае значэнне дэрывата **запеўніцца** невыразнае. Магло стацца, што аўтар ужыў гэту лексему са значэннем ‘узныцца рана (як

певень)'. Магчыма, **запеўніца** – “распусціць хвост” (як певень). Можна таксама выказаць меркаванне, што М.Багун стварыў беларускі варыянт рускага слова **петушиться** (**запетушиться**), якое ўжываў У.Маякоўскі (... *петушится страх*) [4, 73] і якое зафіксавана, напрыклад, у адным з руска-беларускіх слоўнікаў: **петушиться** несов. разгов. (храбриться) храбрыцца; хадзіць пеўнем; (горячиться) гарачыцца [5, 419]. Дарэчы, “Беларуская граматыка” падае дзеяслоў **петушыцца** сярод лексем беларускай літаратурнай мовы [1, 340];

4) **прэфікс за-** + **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** + **постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘набыць прыметы таго, што названа ўтваральнай асновай’: **завечарыцца** ‘набыць прыметы вечару’: *Завечарылася бярозавая просінь...* (Т.Кляшторны); ... *О вечар, вечар, што завечарыўся?..* (Т.Кляшторны). Тып аказіянальны;

5) **прэфікс раз- (рас-)** + **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** + **постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘страціць тое, што названа ўтваральнай асновай’: **разгарціцца** ‘страціць гарт’: *І пад сонцам жа не пасохлі, не разгарціліся на вадзе* (М.Лужанін). Тып аказіянальны.

6) **прэфікс раз- (рас-)** + **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** + **постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне, якое пэўным чынам звязана з тым, што названа ўтваральнай асновай’: **распаветрыцца** ‘выканаць дзеянне, якое пэўным чынам звязана з паветрам; разляцецца’: *І узвее яна [дзвіна матылькоў-мітульгі], і пасцелецца, распаветрыцца на берагі* (У.Дубоўка). Тып аказіянальны;

7) **прэфікс раз- (рас-)** + **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** + **постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне, вынік якога нечым нагадвае тое, што названа ўтваральнай асновай’: **распарасоніцца** ‘выканаць дзеянне, вынік якога нечым нагадвае парасон’: *Раскальхайся, сіняе мора, распарасонься, вада-ваданица!* (У.Дубоўка). Тып аказіянальны.

Такім чынам, 10 прааналізаваных прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальных дэрыватаў утвораны па сямі словаўтваральных тыпах (4 дзеясловы – па моўных, 6 – па аказіянальных). Толькі адна лексема адзначана шматразова. Прынята узусам слова **абынтэлігенціца**. Прымаючы пад увагу, што гэта лексема ўжывалася ў рускай мове ў самым пачатку ХХ стагоддзя, наўрад ці можна яе аўтарства прыпісваць М.Зарэцкаму, хоць нельга таксама і адмаўляць таго, што пісьменнік мог утварыць лексему самастойна.

Калі тэарэтычна дапусціць існаванне лексем **барыкадзіцца**, **забарыкадзіць**, **пеўніца** і **разгарціць** (што верагодна, хоць намі яны не адзначаны ні ў слоўніках беларускай літаратурнай мовы, ні ў мастацкіх тэкстах), то дзеясловы **забарыкадзіцца**, **запеўніца** і **разгарціцца**, разгледжаныя вышэй як прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дэрываты, што створаны па аказіянальных тыпах, маглі б кваліфікавацца таксама як прэфіксальныя або постфіксальныя лексемы, утвораныя ў адпаведнасці з прадуктыўнымі тыпамі літаратурнай мовы: **прэфікс за-** + **дзеяслоў** = дзеяслоў са значэннем ‘пакрыць (-цца), закрыць (-цца) чым-н. з дапамогай дзеяння, названага ўтваральным словам’ [1, 332]: **забарыкадзіцца** ‘пакрыцца, закрыцца чым-небудзь пры дапамозе дзеяння, названага дзеясловам барыкадзіцца’ (прэфіксальны спосаб); **прэфіксальны дзеяслоў** + **постфікс -ся (-ца, -цца)** = постфіксальны дзеяслоў: **забарыкадзіцца** (ад забарыкадзіць) (постфіксальны спосаб); **прэфікс за-** + **дзеяслоў** = дзеяслоў са значэннем ‘пачаць дзеянне [1, 331-332]: **запеўніца** ‘пачаць пеўніца’ (прэфіксальны спосаб); **дзеяслоў** + **постфікс -ся (-ца, -цца)** = постфіксальны дзеяслоў: **разгарціцца** (ад разгарціць). Зыходныя дзеясловы пры такім падыходзе адпавядалі б наступным словаўтваральным тыпам: **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** + **постфікс -ся (-ца, -цца)** = дзеяслоў са значэннем ‘ствараць тое, што названа ўтваральным словам’ [1, 340]: **барыкадзіцца** ‘ствараць барыкады’ (суфіксальна-постфіксальны спосаб); **прэфікс за-** + **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** = дзеяслоў са значэннем ‘надзяліць (запоўніць, накрыць) тым, што названа ўтваральным словам’ [1, 337]: **забарыкадзіць** ‘запоўніць барыкадамі’ (прэфіксальна-суфіксальны спосаб); **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** + **постфікс -ся (-ца, -цца)** = дзеяслоў са значэннем ‘паводзіць сябе падобна таму, хто названы (што названа) ўтваральным словам’ [1, 340]: **пеўніца** ‘паводзіць сябе падобна пеўню’ (суфіксальна-постфіксальны спосаб); **прэфікс раз- (рас-)** + **аснова назоўніка** + **суфікс -і- (-ы-)** = дзеяслоў са значэннем ‘вызваліць ад таго, што названа ўтваральным словам’ [1, 339]: **разгарціць** ‘вызваліць ад гарту (страціць гарт)’ (прэфіксальна-суфіксальны спосаб). Першапачатковы разгляд лексем **забарыкадзіцца**, **запеўніца** і **разгарціцца** як утвораных прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальным спосабам тлумачыцца тым, што дзеясловы, якія маглі стаць (сталі) ўтваральнымі для іх, не зафіксаваны намі ні ў слоўніках літаратурнай мовы, ні ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-30-х гадоў ХХ стагоддзя.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч.І. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. Мн.: Навука і тэхніка, 1985. 431 с.
2. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словамяненне / Пад рэд. М.В.Бірылы; АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. Мн.: БелСЭ, 1987. 903 с.
3. Богданов Н.А. Словообразовательная структура речевых новообразований (на материале писем русских писателей второй половины XIX в.): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Алма-Ата, 1979. 215 с.
4. Леф. 1923. №1.
5. Русско-белорусский словарь / Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. 787 с.

М.У. Юнаш

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ УЗУАЛЬНЫХ САМАТЫЧНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ (на матэрыяле беларускай драматургіі)

Асноўнымі структурнымі элементамі мовы драмы, як вядома, з'яўляюцца рэплікі персанажаў і аўтарскія рэмаркі. Разгледзім найбольш тыповыя стылістычныя функцыі, якія выконваюць узуальныя саматычныя фразеалагізмы ў іх межах. Пры аналізе стылістычных функцый будзем улічваць семантычную структуру зваротаў і асаблівасці іх уключэння ў тэкст.

1. Стылістычныя функцыі саматычных фразеалагізмаў у рэпліках персанажаў. Саматычныя фразеалагізмы шырока прадстаўлены ў маўленні персанажаў. Многія з гэтых зваротаў абазначаюць манеру паводзін, маюць пераважна адмоўную ацэначнасьць: 1) *падтаптаць пад ногі*: [Курбатаў:] Дзеля сваёй карысці яны гатовы самае святае, самае чыстае *падтаптаць пад ногі* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка); 2) *пусціцца ў сабачую скуру*: [Даніла:] І калі хто з нас *пусціцца ў сабачую скуру* і перакінецца на бок ворага – няхай пральцеца яго чорная кроў і няхай ваўкі расцягаюць яго паганае мяса! (К. Крапіва. Партызаны); 3) *круціць хвостом*: [Арына Радзівонаўна:] Тады сядзі дома. Сама глядзі малую. Я не... Нечага *круціць хвостом* (А. Макаёнак. Верачка); 4) *вешацца на шыю*: [Маці:] Хоць сам мой на такое і не пойдзе, толькі ж ведаеце, якія дзяўчаты зараз. Самі *вешаюцца на шыю* (К. Губарэвіч. Галоўная роля); 5) *хвост распушчаць*: [Марыля:] Ды хопіць табе *хвост распушчаць*. [Ваня:] Мама, краіна павінна ведаць сваіх герояў (К. Губарэвіч. Ох, “Жыгулі” вы, “Жыгулі”!); 6) *пудрыць мазгі*: [Рыгор:] Дзякую. Але – ты, Алесь, вядома, не крыўдуй – толькі мне здаецца, што ты *пудрыш* усім нам тут *мазгі* (А. Федарэнка. Багаты кватарант); характар персанажа – станоўчыя рысы: 1) *душа шырокая*: [Прэна:] *Душа шырокая*. Просяць – не магу адмовіць (А. Махнач. На паляванні); 2) *сэрца залатое*: [Марыся:] Дык як жа яго не любіць, калі ён малады, прыгожы хлопец, а *сэрца ў яго залатое* (В. Дунін-Марцінкевіч. Пінская шляхта); адмоўныя рысы: 1) *вецер у галаве*: [Жоцік:] Няхай іграе... Не ў акардзе рэч, брат. А наогул... Едзеш побач з ёй па лесе... і дух займае. Страшна робіцца. Шоўк шамаціць, духамі пахне... [Ягор Сцяпанавіч:] *Вецер у цябе ў галаве*, Пятро... (І. Шамякін. Не верце цішыні); 2) *на руку нячысты*: [Несцерка:] Вядома, усе семінарысты *на руку нячысты* (В. Вольскі. Несцерка).

У маўленні персанажаў прадуктыўна выкарыстоўваюцца саматычныя фразеалагізмы, якія выконваюць эмацыянальную функцыю. Яны выяўляюць разнастайныя эмоцыі і пачуцці – стых: 1) *душа ў пятках*: [Чарнаву:] Дражніцеся, а ў самой *душа ў пятках* (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім); 2) *калені дрыжаць*: [Грачанік:] Тады ўсе мы былі смельцы. А цяпер паклічучь на бюро – *калені дрыжаць* (І. Шамякін. Экзамен на восень); пакуты: 1) *рваць на сабе валасы*: [Бульба:] Патурала Сідару! Вось што! Цяпер чухаш патыліцу, равеш роўма, *рвеш на сабе валасы* (А. Махнач. На паляванні); 2) *разбітым сэрцам*: [Анастасія:] Ведаеце, як мы пазнаёмліліся? У мяне балеў зуб. Зайду, думаю, у суседні нумар, папрашу лекаў. Прыйшла з балючым зубам, а пайшла з *разбітым сэрцам*... (А. Дзялендзік. Гіпапагам); трывогу: *бегаюць вочы*: [Швальбе:] Та-ак! Але я бачу, што ў гэтага падсыпкі *бегаюць вочы* (У. Караткевіч. Млын на Сініх Вірах); адсутнасць трывогі: *з лёгкай душой*: [Гастрэт (падумаўшы, злосна):] Брэшаш! Не веру. І ты баішся. Павінен баяцца, а не... Ну што ты ў жыцці бачыў, каб *з лёгкай душой* смерць прыняць? [Мульцік:] Усё трэба рабіць *з лёгкай душой*... (А. Дударэў. Вечар); гнеў, крыўду: *на сэрцы накіпела*: [Скібка:] Вас жменька, ды ў суседняй вёсцы жменька – вось і прыгаршчы. А колькі ў нас такіх вёсак! І ў кожнай знойдуцца людзі, у якіх *на сэрцы накіпела* (К. Крапіва. Партызаны); здзіўленне: *вочы выдупіць*: [Другая мярцвячка:] Як я глянула на цябе, адразу закахалася! Як я іграла марш Мендэльсона!.. Усе прысутныя ажно *вочы выдупілі!* (М. Стрыжоў. Могілікі... ноч месяцовая...); радасць: *душа радуецца*: [Туманова:] О, як гэта цудоўна! Гляджу на наш калектыў – і *душа радуецца*. Да чаго ж дружна жывём! (А. Дзялендзік. Аперацыя “Мнагажэнец”). Фразеалагізм *сэрца замірае* сумяшчае некалькі эмоцый. У адным кантэксце яны выяўляюцца станоўчыя: [Хітры:] Новыя мясіны! Новыя людзі! Страна радная! Там цяплынь яшчэ... овашчы-фрукты, розныя прадукты... Дачы ёсць пустыя... А назвы якія! *Сэрца замірае*. Паслухай: Вясёлае, Абільнае, Лучыстае, Красівае, Сонечнае... (А. Дударэў. Злом); у другім – адмоўныя: [Наталля:] Сонца пячэ, гарачыня, а з-за краю зямлі ўжо сунецца сіняя хмара, і вуха ўжо ловіць глухі далёкі рокат. *Сэрца тады замірае ў трывозе* (К. Крапіва. Проба агнём).

Асобныя саматычныя фразеалагізмы неаднаразова паўтараюцца ў маўленні пэўнага персанажа. У такім выпадку яны выконваюць функцыю яго маўленчай характарыстыкі. Напрыклад, у п'есе М. Чарота “Мікітаў лапаць” Яўмень ужывае фразеалагізм *трасца ў бок* 36 разоў, часта з негатыўным адценнем: [Яўмень:] Слухаць не хачу! Я вось выведу твой розум, *трасца табе ў бок!* [Грыпіна:] Не баюся я цябе, дурань! Дурань! (Бяжыць пад лаўку.) [Яўмень:] Дык ты вось як, *трасца табе ў бок!* (Сцебае раз пугаю па лаўцы.) [Зоська:] Ай, татачка! [Мікіта:] Вой! вой! Залавіў па пальцы! (Ліжа палец.) [Грыпіна:] Ну, бі болей, бі болей. [Яўмень:] *Трасца табе ў бок!* (Хвошча па лаўцы.) Персанаж выкарыстоўвае зварот *трасца ў бок* і без адмоўнай канатацыі: [Яўмень:] Ну, прабачай, *трасца табе ў бок!* Я абмыліўся – людзей паслухаў...; [Яўмень:] Жаніся з Зоськай, а як мы, старыя, памром, прыары зямлю сваю да нашай ды жывіце з Богам, *трасца вам у бок!*; [Яўмень:] *Трасца вам у бок!* праспявайце што-небудзь ды паскачыце!

2. Стылістычныя функцыі саматычных фразеалагізмаў у аўтарскіх рэмарках. Рэмаркі змяшчаюць тлумачэнне да тэксту п'есы, "...тыя звесткі, якія аўтар не можа або не лічыць патрэбным уключыць у маўленне персанажаў" [1, 5]. У рэмарках мы выявілі 131 саматычны фразеалагізм. Толькі 38 драматургаў выкарыстоўваюць тут дадзеныя адзінкі. Наглядна гэта можна прадставіць у выглядзе табліцы, у якой СФ – саматычныя фразеалагізмы.

Размеркаванне саматычных фразеалагізмаў у рэмарках па аўтарах

Аўтары	Агульная колькасць СФ	Колькасць СФ у рэмарках ад агульнай колькасці
<i>К. Крапіва</i>	262	12
А. Макаёнак	289	10
А. Петрашкевіч	227	10
М. Матукоўскі	123	8
Н. Гілевіч	57	7
У. Караткевіч	152	6
А. Махнач	89	6
А. Маўзон	63	6
К. Губарэвіч	254	5
А. Дзялендзік	105	4
П. Васілеўскі	93	4
В. Зуб	60	4
С. Кавалёў	30	4
С. Баргохава	16	4
Я. Купала	114	3
А. Дудараў	106	3
І. Шамякін	66	3
У. Сауліч	64	3
С. Свірыдаў	38	3
В. Лапцік	20	3
В. Гарбацэвіч	56	2
С. Мікула	34	2
М. Гарэцкі	32	2
П. Васючэнка	19	2
М. Зарэцкі	15	2
В. Палескі	54	1
Л. Родзевіч	51	1
Я. Шабан	43	1
Г. Каржанеўская	42	1
У. Галубок	38	1
М. Грамыка	32	1
А. Федарэнка	30	1
І. Стадольнік	27	1
З. Дудзюк	24	1
І. Чыгрынаў	20	1
У. Халіп	18	1
І. Казлова	14	1
Ф. Аляхновіч	9	1

Саматычныя фразеалагізмы ў аўтарскіх рэмарках ужываюцца пераважна для вобразнай характарыстыкі дзеянняў персанажаў. Самую шматлікую групу складаюць звароты, якія перадаюць зрокавае ўспрыманне. Усе гэтыя выразы маюць у складзе кампанент *вока*, напрыклад: 1) *упівацца вачыма*: Караневіч рэзка паварочваецца і *упіваецца вачыма* ў Перагуда (К. Крапіва. Проба агнём); 2) *праводзіць вачыма*: [Даніла (*праводзіць вачыма* Маргуна, які праходзіць па вуліцы):] Задраў нос і дзень добры не скажа (К. Крапіва. Партызаны); 3) *кідаць вокам*: [Маладзейшы:] Надакучыла... (*Кідае вокам* у той бок, круціць газету і гаворыць, каб гаварыць.) (М. Гарэцкі. Антон); 4) *стральнуўшы вачыма*: [Жлукта:] Мне трэба два мяккія да Ташкента... [Праменны:] Адзін мяккі. [Жлукта (*стральнуўшы ў яго вачыма*):] Два мяккія.. (К. Крапіва. Мілы чалавек); 5) *змераць вачыма*: Грамадзянін іранічна і падазрона *змераў яго вачыма* ды пайшоў (Я. Купала. Тутэйшыя). Саматычныя фразеалагізмы таксама абазначаюць спосаб дзеяння: 1) *праз зубы*: [Маёр Козлікаў (чалавеку ў чорным *праз зубы*):] Дзякуй, можаш быць свабодным (У. Сауліч. Сабака з залатым зубам); 2) *на вуха*: [Мікола:] А ты не ведаеш, што зрабіць? (нахіляецца і гаворыць Кісялёву *на вуха*.) Развалі работу і цябе зноў турнуць назад брыгадзірам (П. Васілеўскі. Любоў, Надзея, Вера...); 3) *адным вокам*: [Рыбнікаў:] І віна наша аднолькавая. (Караневіч сядзіць пануры і суровы. Рыбнікаў сочыць за ім *адным вокам*.) (К. Крапіва. Проба агнём); 4) *пад нос*: Дон Кіхот прысядае да кастра, грэе рукі і мармыча *пад нос* песню “Дзе ж вы, рыцары, падзеліся?” (М. Матукоўскі. Мужчына, будзь мужчынам, або Уваскрэсенне Дон Кіхота); меру і ступень: 1) *ва ўсю глотку*: Над усім светам раве накаваны, пякельны, хаўтурны пярун. *Ва ўсю глотку*, дзіка, як нямы сатана (У. Караткевіч. Маці ўрагану); 2) *з усіх капытоў*: [Пацяроб:] Контррэвалюцыянеры, назад! (*з усіх капытоў* кідаецца ў зал, дзе чуваць, ваюе, з наравістымі грамадзянамі...) (М. Зарэцкі. Сымон Карызна); лакальную блізкасць: 1) *носам к носу*: [Касабуцкі (сутыкнуўшыся *носам к носу* з Лютынскім, прыкладвае

растапыранья пальцы да вуха):] Здрасце, пажалста! (К. Крапіва. Канец дружбы); 2) *плячо ў плячо*: Паўз другую сцяну таксама *плячо ў плячо* стаяць шафы (М. Зарэцкі. Сымон Карызна); 3) *пад носам*: [Марка (гнеўна):] Ты што – ідыёт? (Змятае рукой з дошкі *пад носам* у ашалелага Трышчана.) (С. Кавалёў. Трышчан, або Блазны па пахаванні); 4) *твар у твар*: Цяпер яны *твар у твар*, як на боі: яна і Радзівіл (У. Караткевіч. Маці ўрагану); звязаны з паняццем слыху: 1) *навастрыць вушы*: [Ульяна Паўлаўна (цвёрда):] Раскажу! (Глядзіць на Марыну, якая *навастрыла ўжо вушы*.) Не цяпер (І. Шамякін. Экзамен на восень); 2) *наставіць вуха*: Нечакана зусім блізка, як бы на верандзе, пачуўся нягучны таямнічы свіст, які не мог быць ні чым іншым, апрача як умоўным сігналам. Антон Вікенцьевіч сеў на ложку і *наставіў вуха* (Н. Гілевіч. Першая ноч на курорце); з маўленчай дзейнасцю: 1) *язык заплятаецца*: [Гаспадар (перапужаны):] Яны... як... сюды, ізноў... дзе яны? (Выпускае сук, ногі трасуцца, *язык заплятаецца*) (Л. Родзевіч. П.С.Х.); 2) *варочаць языком*: [Лаўбэ (ледзь *варочае языком*):] Купіць дом на Грабене... Сто тысяч долараў... Ха-ха-ха... (С. Мікула. Крыгаход); з фізічным станам: 1) *ледзь трымаецца на нагах*: Нюра *ледзь трымаецца на нагах* (П. Васілеўскі. Любоў, Надзея, Вера...); 2) *кляваць носам*: [Альжбета (да Сцяпана, які *кляе носам* за сталом):] Што ты табаку важыш? Ідзі кладзіся спаць (Я. Купала. Паўлінка).

Фразеалагізмы *не верыць вушам, браць сябе ў рукі, на душы, гарыць душа, не верыць сваім вачам* рэалізуюць эмацыянальную функцыю: [Загачыцца:] Ваш сын падаў заяву ў загс. [Маці (*не верыць вушам*):] А божа мой!.. (К. Губарэвіч. Салодкі месяц); Нямая паўза. Першым *бярэ сябе ў рукі* Кусонскі (К. Губарэвіч. Галоўная стаўка); Сурова глядзяць людзі. У іх позірках і горыч, і боль, і яшчэ штосьці такое, ад чаго *на душы ў Зязюлі* моташна (А. Дзялендзік. Гаспадар); Валодзька, пэўна, кінуўся б на нахабніка, каб абараніць гонар маці, але Надзейка ў час заўважыла, як *гарыць душа ў хлопца* (А. Макаёнак. Трыбунал); Фарыд ідзе да трона, бярэ з прыступак папірусы, чытае і *не верыць сваім вачам* (А. Макаёнак. Дыхайце эканомна!..).

У рэмарках розных аўтараў сустракаецца ўстойлівая моўная адзінка з *чужога пляча*, якая выконвае функцыю дэталізацыі: Вера, у старой сукенцы з *чужога пляча*, мае падлогу (А. Махнач. Мадам Іёнаўна); Яська – пінжак, штаны з *чужога пляча*, накінуты абы-як... (М. Грамыка. Воўк); Максім у папоўскай рызе з *чужога пляча* затыкае шыбу адзінага вузенькага, як байніца, акна (А. Петрашкевіч. Мост упоперак ракі).

Стылістычная функцыя звароту *хоць у вуха кладзі* вызначаецца спецыфікай яго ўключэння ў тэкст: Прокусаў зараз вельмі лагодны, уступчывы, ласкавы, мяккі. *Хоць у вуха яго кладзі* (А. Макаёнак. Верачка). Выкарыстанне дадзенага фразеалагізма ў постпазіцыі адносна слоў, семантычна яму блізкіх, дапамагае перадаць іранічнае стаўленне аўтара да персанажа, вызначальнымі рысамі якога з'яўляюцца крывадушнасць і бюракратызм.

Такім чынам, у маўленні персанажаў звароты ўжываюцца для перадачы манеры паводзін, характару персанажа. Гэтыя выразы вызначаюцца адмоўнай ці станоўчай ацэначнасцю. Пашыранымі з'яўляюцца ўстойлівыя моўныя адзінкі, якія выконваюць эмацыянальную функцыю. Некаторым саматычным фразеалагізмам уласціва функцыя маўленчай характарыстыкі персанажа. У аўтарскіх рэмарках ужываюцца пераважна звароты, якія вобразна характарызуюць дзеянне. Сярод іх прэваліруюць тыя, што абазначаюць зрокавае ўспрыманне. Іншыя выкарыстоўваюцца для перадачы спосабу дзеяння, меры і ступені, лакальнай блізкасці, звязаны з паняццем слыху, маўленчай дзейнасцю, фізічным станам. Асобныя выразы выконваюць эмацыянальную функцыю, функцыю дэталізацыі, выступаюць у якасці іранічнага сродку.

Літаратура

1. Балягина И.Я. Драматургическая ремарка как тип текста (на материале русских пьес 1920-х годов): Автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01 / Моск. пед. ун-т. М., 1993. 16 с.

ТРАДЫЦЫ І НАВАТАРСТВА Ў МОВЕ

М.М. Аляхновіч

УСТОЙЛІВАЯ АДЗІНКА МОВЫ І АСОБА: СЭНСАВАЕ ПОЛЕ АЦЭНКІ

Семантыка многіх фразеалагічных адзінак (ФА) мае такую характэрную адзнаку, як ацэначнасць. Прычым паняцце ацэначнасці неадназначна трактуецца навукоўцамі: іншы раз яно атаясамліваецца з характарыстычнасцю, хаця сэнсавыя адносіны адзінак ацэнка – характарыстыка, ацэначнасць – характарыстычнасць праяўляюцца на гіпоніма-гіперанімічным узроўні.

Жукаў У.П. адзначае, што “под оценочным значением понимается положительная или отрицательная характеристика лица или предмета со стороны его устойчивых, постоянных свойств, а не случайных и временных” [2, 57].

Такім чынам, ФА з сэнсавым полем ацэнка можна размежаваць на адзінкі, якія даюць ацэнку непасрэдна суб'екта (асобы) і якія ацэньваюць аб'ект (прадмет, з'яву і г.д.). Што да ФА першай групы, то сюды ўваходзяць даволі разнародныя па семантыка-структурных паказчыках адзінкі.

Значэнне ФА далёка не заўсёды “падказваецца” словамі-кампанентамі, вельмі часта яно ніяк не звязана са значэннем сваіх састаўных. Гэтаксама неабавязкова мець у структуры ФА кампанент са значэннем асобы, каб фразеалагізм набыў семантыку ацэнкі асобы. Таму ўсе ФА гэтага тыпу можна падзяліць на дзве групы: да першай адносім фразеалагізму, якія ў структуры не маюць кампанентаў з семантычнай адзнакай асобы, а да другой – устойлівыя адзінкі, якія ў структуры маюць кампаненты з семантычнай адзнакай асобы.

Само паняцце асобы семантычна палярызаванае: ад станоўчай (узвышанай) праз стылістычна нейтральную да адмоўнай, негатыўнай семантыкі. Таму, як заўважае М.Шавыркін, “атрымліваецца, што пры выкарыстанні слова *асоба* ў розных значэннях стваральная энергія, якая спадарожнічае яму ў адных выпадках, нейтралізуецца (знішчаецца) ў іншых” [5, 109].

Сярод устойлівых адзінак сэнсавага поля ацэнкі, якія не маюць у структуры кампанента-паказчыка асобы, колькасна выдзяляюцца ФА з саматычнымі кампанентамі (галава, рука, нага, язык і інш.). Праілюструем факт некалькімі прыкладамі ўстойлівых адзінак з кампанентам *галава*: *галава варыць* – хто-н. разумны, кемлівы, знаходлівы; *галава садовая* – нездагадлівы, няўважлівы, рассеяны чалавек; *галава яловая* – бесталковы, дурны чалавек; *гарачая галава* – нястрымны, неразважлівы чалавек, які захапляецца, дзейнічае паспешна; *дзіравая галава* – хто-н. забыўчывы, рассеяны, мае кепскую памяць; *дубовая галава* – тупы, неразумны чалавек, тупіца; *куруная галава, пустая галава* – нездагадлівы, прастакаваты чалавек; *без клёпкі ў галаве* – прыдуркаваты, з дзівацтвамі; *хоць кол на галаве чашы* – немагчыма пераканаць каго-н., растлумачыць каму-н. што-н. Пра ўпартага, няўступчывага чалавека. [Тут і далей прыклады са слоўніка І.Я. Лепешава].

Група фразеалагізмаў, якія ў структуры маюць кампанент з семантычнай адзнакай асобы, не такая шматлікая, як першая. Гэта можна вытлумачыць, па-першае, тым, што вобразная аснова ФА і яе кампанентны склад грунтуецца на адзінках аднолькавай ці блізкай семантыкі (з *царом у галаве* – вельмі разумны, кемлівы; *блудны сын* – легкадумны, свавольны чалавек, які раскаяўся ў сваіх памылках; *сукін сын* – нягоднік; *мамчын сыноч* – распешчаны, збалаваны, ні да чаго не прыстасаваны хлопчык, малады чалавек; *дурны поп хрысціў* – хто-н. тупы, неразумны ці наіўны, нездагадлівы; *шалёны (утрапёны, ліхі) поп хрысціў* – хто-н. вельмі рашучы, неўраўнаважаны, схільны да нечаканых учынкаў; *царска дівка* – пра вельмі прыгожую дзяўчыну [прыклад з ДСБ]). Па-другое, значная частка ФА гэтай групы мае ў структуры кампанент-антрапонім (уласнае імя, прозвішча), што вельмі часта “прывязвае” фразеалагізм да пэўнай мясцовасці, надае яму вузкарэгіянальны характар; *другі Росцік* – пра чалавека, які носіць абутак вялікага памеру (Альшаны Столінскага раёна, ДСБ). Таму лагічнай будзе размежаваць ФА на адзінкі, дзе кампанент са значэннем асобы выражаецца агульным назоўнікам, і на адзінкі, дзе кампанент выражаецца ўласным назоўнікам ці ўтвораным ад яго прыналежным прыметнікам (у большасці выпадкаў – субстантываваным). Што да ФА першай групы, то яны звычайна выходзяць за межы рэгіянальных і маюць сталую тэндэнцыю да пашырэння сферы ўжывання: *вольны казак* – свабодны, ні ад каго не залежны чалавек; *казанская сірата* – той, хто прыкідваецца пакрыўджаным, няшчасным; *базарная баба* – крыклівы, сварлівы, грубы чалавек; *зух супроць мух* – смелы, самаўпэўнены толькі сярод слабых; *сам чорт не брат* – каму-н. нічога не страшна, нічога не значыць, усё хоць бы што; *студэнт смаргонскай акадэміі* – няўмелы, няўкладны, медзвездзаваты ў абыходжанні чалавек [прыклад Ф.М. Янкоўскага, БФ].

ФА з кампанентам-уласным імем ці прыметнікам ад уласнага імя адзначаюцца даведнікамі народна-гутарковай мовы, але рэдка набываюць агульнавядомы характар і “прапісваюцца” ў слоўніках нарматыўных. Так, на Мсціслаўшчыне занатаваў Ф.Янкоўскі фразеалагізм *лёгенькі Петрачок* – паслухмяны і спрытны чалавек, які ахвотна дапамагае другім. Выраз *лёгенькі Петрачок*, але са значэннем ‘лёгка на язык, на абяцанні чалавек’ сустракаецца і ў зборніку прыказак І.Насовіча [БФ, 213].

Адзначым яшчэ некалькі ўстойлівых адзінак са значэннем якаснай ацэнкі асобы, што даюцца ў працах Ф.Янкоўскага: *Магдаю залівацца* – весела і заразліва, раскаціста смяцца [да вайны 1941-1945 гг. бытаваў на мінскай Старажоўцы]; *Лупалаўскі Падаруй* [Лупалава – зарэчная частка Магілёва, дзе стагоддзямі жылі гарбары, Падаруй – прозвішча]; *як бондарова карова* ‘зняважліва кажуць на валацугу, пахатніка, які любіць хадзіць без справы з хаты ў хату’ [Глуск]. Як бачым, вузкамясцовы характар дыялектных ФА пры неабходнасці падкрэсліваецца адпаведным каментарыем.

Слоўнікі беларускай народнай фразеалогіі фіксуюць падобныя адзінкі, занатаваныя ў розных кутках Беларусі: *Іцкава галава* – вельмі разумны, кемлівы, хто хутка прыстасоўваецца да жыцця (СБНФ); *бык Муравіцкаго* – пра дужага, але неразумнага чалавека (ДСБ) і інш..

Літаратура

1. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мн. Навука і тэхніка. 1989. [ДСБ]
2. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М.: Просвещение, 1978. 160 с.
3. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2-х т. Мн., 1993.
4. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. Мн., 1972. [СБНФ]
5. Шавыркін М. Асоба і мова // Роднае слова, 3. Мн., 2005.
6. Янкоўскі Ф.М. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. Мн., 1968. [БФ]

А.В Губкіна

СУФІКС *-ец* (*-ац*, *-эц*) ПРЫ ЎТВАРЭННІ НАЗВАЎ АСОБ ПАВОДЛЕ ДЗЕЙНАСЦІ Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Старажытны суфікс *-ець* уяўляе з сябе адпаведнік праславянскага суфікса *-ьць*, які з'яўляецца фанетычнай мадыфікацыяй фарманта **-ко* ў злучэнні з папярэднім *-ь-*, узнікшым на месцы *ї* з наяўным чаргаваннем зычных *к/ц* у суфіксальным элеменце [2, 55]. В.Б. Хацкевіч лічыць, што сучасны суфікс *-ец* аб'яднаў у сабе некалькі розных суфіксаў, таму словы з *-ец* з'яўляюцца неаднароднымі як па ўтварэнню, так і па значэнню [5, 181]. У гісторыі беларускай мовы суфікс *-ец* актыўна выкарыстоўваўся пры ўтварэнні як асабовых, так і неасабовых назоўнікаў. На думку даследчыкаў, у праславянскай мове суфікс *-ьць* меў тры асноўныя функцыі: 1. выражэнне памяншальнасці, 2. паказчык полу, 3. адлюстраванне прыналежнасці. У старабеларускай мове суфікс *-ець*, далучаючыся да іменных асноў, часцей за ўсё выкарыстоўваўся для ўтварэння ўласных імён і прозвішчаў і назваў асоб паводле месца жыхарства [2, 55].

Суфікс *-ьць* таксама шырока выкарыстоўваўся ў праславянскай мове для ўтварэння назваў асоб паводле дзейнасці. Шэраг такіх старажытных утварэнняў ужываецца і ў сучаснай беларускай мове. Але, акрамя старых назоўнікаў на *-ец*, у беларускай мове можна сустрэць і такія, якія ўзніклі ў новы перыяд [2, 60]. Зараз суфікс *-ец* можа быць прадстаўлены варыянтамі *-ац*, *-эц* у літаратурнай мове і *-яц*, *-іц* у гаворках.

А.А. Дзяменцеў лічыць, што суфікс *-ец* страціў сваю прадуктыўнасць пры ўтварэнні назваў асоб тыпу **борец**, **творец** яшчэ ў старажытнасці, і ў сучаснай рускай мове да старажытных утварэнняў на *-ец* не далучаюцца новыя [3, 136].

Пры дапамозе суфікса *-ец* утварылася 4% назваў асоб паводле дзейнасці, змешчаных у слоўніках 20-х гадоў XX стагоддзя. Самую шматлікую групу складаюць словы, якія захаваліся ў мове нашага часу без словаўтваральных змен. Амаль усе з іх пры гэтым зафіксаваны без змен у семантыцы і канатацыі. Гэта такія словы, як **баец**, **выдавец**, **ганец**, **дазорац**, **жнец**, **кравец**, **купец**, **курэц**, **лавец**, **летапісец**, **плывец**, **прадавец**, **прамысловец**, **спажывец**, **сявец**, **тварэц**, **шавец**, **яззец**.

Словы **абаронец** і **нырэц** зведалі семантычныя змены. Слова **абаронец** у мове нашага часу змяніла лексічнае значэнне: у мове 20-х гадоў яно мела значэнне 'той, хто абараняе, заступаецца', бо перакладалася ў слоўніках рускім **защитник**, у слоўніках жа нашага часу тлумачыцца як 'прыхільнік абаронніцтва', **абаронніцтва** – палітыка абароны буржуазнай дзяржавы і інтарэсаў нацыянальнай буржуазіі, якая праводзілася апартуністычнымі партыямі ў час першай сусветнай вайны пад лозунгам абароны бацькаўшчыны і азначала ў сапраўднасці здраду інтарэсам рабочага класа (ТСБМ, т.1, с.36). Слова **нырэц** у слоўніках нашага часу фіксуецца ў больш шырокім значэнні, чым у 20-я гады: акрамя значэнняў 'вадаплаўная птушка сямейства качыных, якая здабывае сабе корм, ныраючы пад ваду' і 'той, хто ўмее ныраць, добра нырае', зараз маем яшчэ і 'скачок ў ваду з галавой' і 'прыём у боксе, калі баксёр хутка прыгінаецца, каб ухіліцца ад бакавых ўдараў у галаву' (ТСБМ, т.3, с.420; ТСБЛМ, с.394).

Словы **вайсковец**, **зямец** і **службовец** зараз уваходзяць у так званы перыферычны пласт беларускай лексікі, бо ў слоўніках маюць абмежавальныя паметы: **вайсковец** і **службовец** памету "разм." (размоўнае), **зямец** – "абл." (абласное) (Мы ўсведамляем, што ў слоўніках 20-х гадоў памет як паказчыкаў канатацыі маглі не быць з-за недасканаласці лексікаграфічнай працы, нягледзячы нават на тое, што ў РБС-28 ёсць паметы "ірон." – іронічнае, "ласк." – ласкательнае слова, "пренебр." – пренебрежительно, "устар." – устарелое слова. Таму прынятае намі палажэнне пра адсутнасць канатацыйных кампанентаў у значэннях названых слоў з'яўляецца ў пэўнай ступені ўмоўным).

Невялікую групу складаюць асабовыя назвы на *-ец*, якія ў мове нашага часу змянілі словаўтваральны афікс. Тэндэнцыі страты суфіксам *-ец* сваёй прадуктыўнасці на карысць якога-небудзь пэўнага афікса не назіраюцца з-за невялікай колькасці прыкладаў (11), але трэба адзначыць, што ў слоўніках 20-х гадоў утварэнні на *-ец* нярэдка мелі варыянты на *-ца*, і ў мове нашага часу з гэтай дублетнай пары захаваліся апошнія: **выканавец** – **выканаўца**, **прадпрыемец** – **прадпрыемца**.

Некаторыя назоўнікі на *-ец* увогуле не фіксуюцца слоўнікамі беларускай мовы нашага часу: **вучмец** (настаўнік), **жыццяпісец** (аўтабіёграф), **пазнавец** (той, хто пазнае што-н.), **прыгожапісец** (каліграф), **скарапісец** (стэнограф), **уласнажыццяпісец** (аўтабіёграф), **часапісец** (журналіст).

Зараз у літаратурнай мове назвы асоб паводле дзейнасці пры дапамозе суфікса *-ец* утвараюцца пераважна ад асноў дзеясловаў, гэты тып лічыцца малапрадуктыўным [1, 234]. У беларускай народнай мове гэты тып словаўтварэння, па якім таксама адбываецца ўтварэнне назоўнікаў, што характарызуюць асоб паводле пэўнага занятку, лічыцца прадуктыўным [4, 39].

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; / Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. Мн.: Навука і тэхніка, 1985. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. 431 с.
2. Вярхоў П.В. Назоўнікі на *-ець* у беларускай мове // Беларуская лінгвістыка. 1972. №1. С.55-62.

3. Дементьев А.А. Очерки по образованию имен существительных в русском языке (имена существительные с суффиксами -ок, -ка, -ко, -ец, -ца, -цо, -ица, -ице) // Уч. зап. Куйбышевского гос. пед. и учит. ин-та им. А.А. Куйбышева. Вып. 27. Куйбышев: ОГИЗ, Куйбышевское изд-во, 1959. С.5-182.
4. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне: Афіксальныя назоўнікі. Мн.: Навука і тэхніка, 1977. 320 с.
5. Хацкевіч В.Б. Суфіксальнае словаўтварэнне назоўнікаў, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу ў сучаснай беларускай мове // Даследаванні па беларускай і рускай мовах. Мн.: Бел. дзярж. ун-т, 1958. С.175-193.

А.В. Губкіна

ПЫТАННЕ АБ ПРЫЧЫНАХ І СПАСАБАХ СЕМАНТЫЧНЫХ ЗМЕН У ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Са станаўленнем параўнальна-гістарычнага мовазнаўства мова пачала разглядацца як жывая з’ява, што няспынна развіваецца і змяняецца. Гэта спрыяла вылучэнню двух аспектаў пры разглядзе асобных моўных з’яў і аналізе мовы ў цэлым: сінхронічнага і дыяхранічнага. У межах сінхронічнага аналізу стан мовы ўвогуле і значэнне моўнай адзінкі ў прыватнасці разглядаюцца ў пэўны гістарычны момант. Але каб аналіз быў усебаковым і глыбокім, нельга абысціся без дыяхранічнага разгляду мовы, у межах якога галоўную цікавасць уяўляюць часавыя змены, што адбываліся ў мове. У сувязі з гэтым адным з галоўных пытанняў семантычнага аналізу лексікі ў дыяхранічным аспекце “з’яўляецца пытанне аб прычынах семантычных змен” [4, 10].

З-за супярэчлівасці і зменлівасці характару мовы, абумоўленага зрухамі ў рэальнай рэчаіснасці і ў яе пазнанні, у свядомасці носьбітаў мовы, пытанне аб прычынах моўных змен застаецца складаным і вырашаецца неадназначна. Вылучэннем і класіфікацыяй прычын семантычных змен займаліся многія навукоўцы, напрыклад, У.У. Лявіцкі, І.А. Сцярнін, В.К. Харчанка, Д.М. Шмялёў і іншыя. У працы Д.М. Шмялёва “Очерки по семасиологии русского языка” адзначаюцца меркаванні некаторых навукоўцаў па гэтай праблеме [4, 12-19]. У прыватнасці, Д.М. Шмялёў адзначае, што А.Мее ў артыкуле “Як словы змяняюць сэнс” вылучыў тры групы прычын: лінгвістычныя (напрыклад, набыццё словамі адмоўнага значэння ў выніку ўжывання іх у адмоўных сказах), гістарычныя (прадмет змяняецца, а слова застаецца нязменным, напрыклад, **пяро**) і сацыяльныя (напрыклад, розныя значэнні слова **аперация** для прадстаўнікоў розных прафесій). С.Ульман лічыў неабходным дадаць да памянёнай класіфікацыі псіхалагічныя прычыны (табу, эўфемізмы, сінестэзія). На думку К.Балдзінгера, трэба вылучыць яшчэ адзін тып прычын – фізіялагічныя, куды і адносіць сінестэзію – з’яву ўспрымання, калі пры ўздзеянні на адзін орган пачуццяў адначасова ўзнікаюць адчуванні, звязаныя з іншымі органамі пачуццяў (напрыклад, “каляровае” ўспрыманне гукаў). У іншым накірунку разглядаў праблему прычын семантычных змен Г.Шпербер. Рухавік змен ён бачыў у эмацыянальнай афарбоўцы слова. На думку У.У. Лявіцкага, недахопам канцэпцыі Г.Шпербера з’яўляецца перабольшванне ролі “афекта” ў змене семантыкі слова. У той жа час У.У. Лявіцкі лічыць, што сучасная семасіялогія, не пагаджаючыся з меркаваннем Г.Шпербера, “не надае належнага значэння эмацыянальна-экспрэсіўным кампанентам” [1, 7].

Прыняўшы пад увагу існуючыя меркаванні, Д.М. Шмялёў вызначыў наступныя найбольш агульныя пазамоўныя прычыны лексіка-семантычных змен:

- 1) змены ў рэальнай рэчаіснасці, г.зн. з’яўленне, знікненне, змяненне прадметаў і з’яў;
- 2) змены ў складзе носьбітаў мовы.

Асобна вылучыўшы моўныя фактары семантычных зрухаў, Д.М. Шмялёў разам з тым падкрэслівае вельмі адносны характар такога падзелу, паколькі моўныя і пазамоўныя прычыны не існуюць у “чыстым” выглядзе, яны заўсёды ўзаемазвязаныя [4, 55].

Больш дэталізаваная класіфікацыя прычын моўных змен прапанаваў Б.А. Плотнікаў. Да знешніх прычын ён адносіць змены ў сацыяльна-эканамічным жыцці грамадства, міграцыя носьбітаў мовы ў прасторы і часе, кантактаванне моў і пад. У адрозненне ад згаданых прычын, якія ўздзейнічаюць на мову стыхійна, без свядомага ўдзелу чалавека, навуковец вылучыў і групу знешніх прычын, якія “свядома ствараюць як асобныя людзі, так і грамадства ў цэлым”. Гэта і з’яўленне пісьменства, і ўзнікненне літаратурных нормаў, і складанне тэрмінасістэм для розных галін навукі і г.д. Пастаяннымі ўнутранымі прычынамі моўных змен, якія дапаўняюць і ўзаемадзейнічаюць са знешнімі, з’яўляюцца ўнутрымоўныя антыноміі. Сярод моўных антыномій вылучаюцца наступныя: наяўных моўных сродкаў і патрэбы выразіць новую думку, прамоўцы і слухача, формы і зместу, нормы і ўжывання, кода і тэксту, пісьмовай і вуснай мовы і некаторыя іншыя [2, 269-273].

Пад уплывам вышэйзгаданых прычын лексічныя значэнні змяняюцца рознымі спосабамі. У лінгвістычнай літаратуры вядома некалькі несупярэчлівых адна адной класіфікацый семантычных змен, якія апісваюцца, напрыклад, у кнізе Д.М. Шмялёва “Очерки по семасиологии русского языка” [4, 13-19]. Тут разглядаюцца класіфікацыі Г.Пауля, Г.Стэрна, С.Ульмана. Пытанне відаў семантычных змен закранаецца ў артыкуле В.К. Харчанкі і І.А. Сцярніна “К проблеме развития лексических

значений слова” [3, 10]. Проблема відаў семантычных змен не засталася па-за ўвагай беларускіх мовазнаўцаў. Б.А. Плотнікаў, напрыклад, называў наступныя віды семантычных змен: звужэнне лексічнага значэння, пашырэнне лексічнага значэння, метафара, метанімія, гіпербала, літота, сінекдаха [2, 278].

Такім чынам, на думку лінгвістаў, семантычныя змены могуць адбывацца па ўнутрымоўных (лінгвістычных) і пазамоўных (сацыяльна-гістарычных) прычынах. Больш дробныя і разгалінаваныя класіфікацыі атрымліваюцца ў выніку дыферэнцыяцыі прычын у межах названых груп. Што да відаў семантычных змен, то іх класіфікацыя рознымі даследчыкамі не мае прынцыповых разыходжанняў. Найбольш часта называюцца звужэнне лексічнага значэння, пашырэнне лексічнага значэння, а таксама страта аднаго значэння і набыццё новага.

Літаратура

1. Левицкий В.В. О причинах семантических изменений // Семантические процессы в системе языка: Межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. С.3-9.
2. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства: Вучэб. дапам. Мн.: Універсітэцкае, 1994. 350 с.
3. Харченко В.К., Стернин И.А. К проблеме развития лексических значений слова // Семантические процессы в системе языка. Межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. С.9-18.
4. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М.: Просвещение, 1964. 244 с.

А.В. Доўгаль

СТРУКТУРА ЭМАТЫЎНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ

Функцыянальна-семантычная катэгорыя эматыўнасці як моўны факт рэпрэзентуецца ў маўленні праз комплекс рознаўзроўневых адзінак: інтанацыйных, лексічных, словаўтваральных, сінтаксічных, інтэгральнымі прыметамі для якіх з’яўляюцца агульная семантыка – ‘эмоцыя’ і агульная функцыя – ‘выражэнне эмоцыі’.

Аб’ектам даследавання ў дадзеным артыкуле сталі сінтаксічныя адзінкі – *эматыўныя выказванні*, у якіх “выражэнне пачуцця пераважае над выражэннем чыста лагічнай думкі” [1, 298]. Ілюстрацыйным матэрыялам стала картатэка, складзеная асабіста аўтарам на матэрыяле рамана А. Карпока “Карані”.

Эматыўныя выказванні, дыферэнцыяльнай прыметай якіх служыць камунікацыйная мэта – выражаць эмоцыі чалавека, у якасці асобнага тыпу ўпершыню былі вылучаныя і прааналізаваныя на матэрыяле рускай і чэшскай моў Л.А. Піятроўскай. Даследчыца прывяла шэраг доказаў на карысць вылучэння эматыўных выказванняў, якія грунтуюцца на наступных палажэннях: 1) размежаванне мовы апісання і мовы выражэння эмоцыі; 2) дамінаванне эмацыянальнай ацэнкі над рацыянальнай у семантычнай структуры выказвання; 3) ужыванне іх носьбітамі мовы для выражэння эмацыянальнага стану ці эмацыянальных адносінаў да рэчаіснасці; 4) названая камунікацыйная задача з’яўляецца ў эматыўных выказваннях асноўнай [3, 4]. Перадача адносінаў моўцы да таго, пра што ідзе гаворка – неабходны складнік працэсу камунікацыі, менавіта таму “выражэнне эмоцыі моўнымі сродкамі, у прыватнасці, на ўзроўні мінімальнай камунікацыйнай адзінкі, якой выступае сказ-выказванне, з’яўляецца значымым у той жа ступені, што і выражэнне інтэлектуальнага зместу” [3, 7].

Да вызначаных характарыстык эматыўных выказванняў неабходна далучыць яшчэ адну значную асаблівасць – іх інтанацыйнае афармленне, якое разам з лексіка-граматычным утварае непарыўнае адзінства. Эмоцыі і перажыванні чалавека ў маўленні ў некаторых выпадках перадаюцца толькі пры дапамозе інтанацыйных сродкаў, таму для эматыўных выказванняў адзінства трох моўных узроўняў – інтанацыйнага, лексічнага і сінтаксічнага – набывае асаблівую значнасць.

Інтанацыя – універсальны сродак пераўтварэння нейтральных моўных адзінак у эматыўныя, якія выкарыстоўваюцца для выражэння пачуццяў, настрою, эмацыянальных адносінаў да іншых людзей, да сябе самога, да прадметаў, падзей, з’яў рэчаіснасці.

Эматыўныя выказванні – характэрная прымета размоўнага стылю: яны актыўна ўжываюцца носьбітамі мовы ў вусным маўленні і з’яўляюцца неад’емным складнікам эфектыўнай камунікацыі, бо “нясуць” у сабе яркі суб’ектыўны зарад.

Дыферэнцыяцыя эматыўных выказванняў праводзіцца паводле двух крытэрыяў: функцыянальнага і структурнага. Згодна з першым вылучаюцца выказванні, што выражаюць эмацыянальны стан чалавека, і выказванні, якія перадаюць эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці. У залежнасці ад структуры адрозніваюць эматыўныя выказванні са спецыялізаванымі маркёрамі эматыўнасці і эматыўныя выказванні, пабудаваныя па адпаведных сінтаксічных мадэлях.

У прапанаваным артыкуле аналіз эматыўных выказванняў праводзіцца з пазіцыі іх структуры.

I. Эматыўныя выказванні з маркёрамі эматыўнасці

У якасці маркёраў эматыўнасці выступаюць выклічнікі і часціцы – адзіныя класы слоў, функцыянальна прызначаных толькі для выражэння эмоцыі чалавека.

У маўленні выклічнікі могуць ужывацца як самастойныя выказванні, напр.: *Ух!*; *Чорт!*; *Ё-маё!*; *Ой!*; *Ого!* і інш. Для вызначэння эмоцый, што перадаюцца такім чынам, неабходны кантэкст, бо ў залежнасці ад інтанацыі адзін і той жа выклічнік можа перадаваць цалкам супрацьлеглыя эмоцыі чалавека: *Ой!* – страх і замілаванне; *Ё-маё!* – шкадаванне і здзіўленне і інш.

У энцыклапедыі “Беларуская мова” П.П. Шуба звяртае ўвагу на тое, што “ідзе актыўны працэс уцягвання ў сферу выклічнікаў не толькі назоўнікаў ці дзеясловаў, але і цэлых спалучэнняў” [5, 115]. Сапраўды, клас выклічнікаў значна пашыраецца, дзякуючы працэсам інтэр’ектывацыі, напр.: *Бяда!*; *Людцы!*; *Кашмар!*; *Ратуйце!*; *Падумаеш!*; *Дасталі!*; *Класна!*; *Нічога сабе!*; *Халера ясная!*; *Матка Боска!*; *Дай ты веры!*; *Вось табе і на!* і інш.

Акрамя функцыянавання ў якасці асобных выказванняў, выклічнікі могуць уваходзіць у склад іншых выказванняў, напр.: *Ой, я, дурная, прыстала да вас!*; *Божа-божа, што з вамі стало за гэтых два месяцы?*; *Эх, сапсавалі малому ўсю песню!* і інш.

Эматыўнасць выказвання можа быць абумоўлена наяўнасцю часціц, якія выступаюць носьбітамі значэння ўсёй канструкцыі. Гэтыя кампаненты забяспечваюць эфектыўную камунікацыю, таму што ўжываюцца не для называння аб’ектаў, падзей, з’яў навакольнага асяроддзя, а для перадачы эмацыянальных адносінаў да іх.

Шырокі семантычны патэнцыял маюць выказванні з часціцай няўжо, якія перадаюць розныя адценні стану здзіўлення чалавека, напр.: *Маркевіч, хай ты здароў будзеш!* *Ё-о, маё-о, няўжэ я нарэшыце цябе бачу?!* (радасць); *Адуць чакаць хоць якіх-небудзь перамен?* *Няўжэ будзе цягнуцца так дзень у дзень і цяпер?* (хваляванне, страх); *Няўжэ і дым гэты [з заводскіх труб] нельга як-небудзь выкарыстаць* (абурэнне) і інш. Па форме гэтыя выказванні блізкія да рытарычных пытанняў, а часціца няўжо займае ў іх структуры прэпазіцыйнае становішча.

Часціца хіба (часам у спалучэнні з іншымі часціцамі) не мае замацаванай пазіцыі ў структуры выказвання, хаця і ўжываецца ў семантычна блізкіх да папярэдніх канструкцыях, напр.: *Хіба ж можа быць у сям’і толк, калі не паважаць адзін аднаго і не ўступаць адзін аднаму?* (абурэнне); *Хіба ж ты быў, дзед, калі-небудзь маленькім?* (здзіўленне) і інш.

Для выражэння крайняй мяжы здзіўлення ўжываюцца часціцы нават і аж, напр.: *Ён жа нават і не памыецца, покуль ты не напрэш у лазню!*; *Нават лямпачка без абажура ўгары!*; *Меў аж чатыры дачкі!* і інш.

II. Эматыўныя выказванні, утвораныя паводле сінтаксічных мадэлей

Аналіз фактычнага матэрыялу дае падставы сцвярджаць, што большасць эматыўных выказванняў выражаюць адмоўныя эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці і толькі нязначная колькасць выказванняў трансліруе станоўчыя эмоцыі і стан гаворачай асобы.

Самая пашыраная эмоцыя стану, што перадаецца праз цэлае выказванне, – здзіўленне. Выказванні, што выражаюць дадзеную эмоцыю, утвараюцца па мадэлі *вось + дык + (прыметнік) + назоўнік*: *Вось дык навіна!*; *Вось дык сустрэча!*; *Вось дык слабы чалавек!* і інш.

Станоўчыя эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці выражаюцца выказваннямі, што адпавядаюць сінтаксічнай мадэлі *якая, якое, якія* + *(прыметнік) + назоўнік / прыметнік* і маюць агульную семантыку – ‘захапленне’: *Якая fajная кніжка!*; *Якія ўнукі растуць!* *Шкада, не бачыць іх Нінка;* *Які выхаваны і разумны!* і інш.

Значна большай па колькасці з’яўляецца група эматыўных выказванняў, якія адлюстроўваюць адмоўныя эмацыянальныя адносіны да рэчаіснасці. Адметнасцю такіх канструкцый з’яўляецца іх семантычная і структурная разнастайнасць.

Паводле мадэлі *што + за + (прыметнік) + назоўнік* утвараюцца выказванні, што выражаюць незадавальненне кімсьці / чымсьці, напр.: *Што за шум і што за гвалт, як у нейкай сінагозе!*; *Што з цябе за бацько, родным дзецям не спрыяеш!* (з адценнем папроку) і інш. Незадавальненне з адценнем абурэння ў дачыненні да паводзінаў іншага чалавека перадаецца выказваннямі, пабудаванымі па мадэлі *ён (яна, яны) + яшчэ + і + дзеяслоў*, напр.: *Ён шчэ і крывіцца!*; *Яна шчэ і смяецца!* і інш.

Эматыўныя выказванні, што суадносяцца з мадэллю *выклічнік + займеннік + назоўнік / прыметнік + (прыметнік)* перадаюць разнастайныя негатыўныя адносіны аднаго чалавека да другога, напр.: *Ах вы паразіты!*; *Эх ты маруда старая!*; *Ах ты брахло няшчаснае!*; *Ой ты бедны!* і інш. У такіх ілюстрацыях значэнні незадавальнення, ганьбавання, іроніі перадаюцца не асобна выклічнікамі *ах, эх, ой*, а выражаюцца цэлай канструкцыяй. Трэба адзначыць, што ў дадзеных прыкладах “выклічнікі інтанацыйна непадзельныя з іменем і разам з ім удзельнічаюць у стварэнні своеасаблівага віду сінтаксічнай канструкцыі” [4, 87], у адрозненне ад падобных выказванняў кшталту *У-ух, махінатар!*; *Ой, радасць якая!* і інш., у якіх выклічнікі інтанацыйна выдзяляюцца ад іменнай часткі. Між тым для першых характэрна іх структурная цэласнасць: выключэнне выклічнікаў немагчымае, таму што выказванні страчаюць сваё эматыўнае значэнне і становяцца намінацыйнымі (параўн.: *Ах вы паразіты!* → *Вы паразіты*); а для апошніх ужыванне без выклічнікаў з’яўляецца цалкам натуральным і не ўплывае на агульнае значэнне выказванняў (параўн.: *У-ух, махінатар!* → *Махінатар!*).

Для гутарковага маўлення характэрнае ўжыванне пракляццяў, якія з’яўляюцца эфектыўным сродкам зняцця эмацыянальнага стрэсу і вызвалення ад негатыўных эмоцый. Як слушна адзначае М.І. Канюшкевіч, гэта “адзіны магчымы і легальны спосаб зброі, прымяненне якой не мае сур’ёзных

наступстваў з боку таго, хто праклінаецца” [2, 15]. Пракляцці з’яўляюцца своеасаблівай рэакцыяй незадаволенасці аднаго чалавека дзеяннямі іншага, якія ацэньваюцца як шкодныя, бо моўца ў такой сітуацыі – ахвяра, а адрасат праклёну – ініцыятар. Большасць такіх выказванняў утвараецца паводле мадэлі каб + займеннік + безасабовы / асабовы дзеяслоў, напр.: *Каб табе заняло!*; *Каб ты без памяці пайшоў, зараза чортавая!*; *Каб яны ўсе акалелі!*; *Каб вы згинулі!* і інш.

Такім чынам, эматыўныя выказванні паводле структуры падзяляюцца на выказванні са спецыялізаванымі маркёрамі эматыўнасці, ролю якіх выконваюць выклічнікі і часціцы, і выказванні, пабудаваныя па пэўных сінтаксічных мадэлях. Структурнай і семантычнай разнастайнасцю характарызуюцца эматыўныя выказванні, што перадаюць негатыўныя эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці, у адрозненне ад выказванняў са значэннем эмацыянальнага стану чалавека.

Літаратура

1. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во иностр. лит., 1961. 369 с.
2. Конюшкевич М.И. Специфика белорусских проклятий // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Матер. Междунар. научн. конф. (Минск, 2–4 ноября 2000 г.). Мн., 2001. С.11-14.
3. Пиотровская Л.А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования. СПб.: Пет. гос. ун-т, 1994. 147 с.
4. Шведова Н.Ю. Междометие как грамматически значимый элемент предложения в русской разговорной речи // Вопросы языкознания. 1957. №1. С.85–95.
5. Шуба П.П. Выклічнікі // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Беларуская энцыклапедыя; Пад. рэд. А.Я. Міхневіча. Мн.: БелЭн, 1994. С.114-115.
6. Карпюк А. Карані: Раман. Мн.: Беларуская навука, 1998. 383 с.

С.В. Кавалёнак

КОМПЛЕКСНЫ ПАДЫХОД ДА ВЫЗНАЧЭННЯ СПАСАБАЎ ДЗЕЯСЛОЎНАГА ДЗЕЯННЯ

Сярод лексіка-семантычных фактараў, якія звязаны з аспектуальнымі асаблівасцямі дзеясловаў, можна назваць спосабы дзеяслоўнага дзеяння (СДД). Трэба адзначыць, што ў спецыяльнай літаратуры існуюць дзве тэорыі вызначэння і класіфікацыі СДД. Розныя падыходы да вырашэння азначанай праблемы прадыктаваны складанасцю самой моўнай з’явы, а таксама даследчыцкімі мэтамі.

Згодна з першай тэорыяй, спосабы дзеяння тлумачацца як семантыка-словаўтваральныя групы дзеясловаў, да якіх адносяцца толькі фармальна выражаныя мадыфікацыі матывальнага дзеяслова. Даны погляд быў вызначаны С.Агрэлем [2], прыняты “Рускай граматыкай-80” [9], яго прытрымліваюцца Н.С. Авілава [1], В.С. Хракоўскі [14], Г.Г. Кухцянкава [6].

Прадстаўнікі другой тэорыі – Ю.С. Маслаў [8], А.У. Бандарка [3], М.А. Шэлякін [15] – спосабы дзеяння лічаць семантычнымі разрадамі, якія характэрны ўсім дзеясловам. У залежнасці ад таго, акцыянальнае значэнне дзеясловаў выражана фармальна ці не, выдзяляюцца характарызуваныя, нехарактарызуваныя і непааслядоўна характарызуваныя СДД.

Такім чынам, кірунак аналізу СДД, згодна з першай тэорыяй, можна ахарактарызаваць як зыходна-фармальны, другі – зыходна-семантычны. Пры супастаўляльным даследаванні беларускай і рускай моў прымальным з’яўляецца ўзаемасувязь гэтых двух кірункаў. Лінгвістамі выказвалася падобная думка: “Зладжаную сістэму можна стварыць у тым выпадку, калі зыходзіць з двухбаковага падыходу, які мы вызначылі ў лексікалогіі. Таксама і ў граматыцы можна пачынаць ці звонку, ці знутры. У першай частцы (Ф => З) мы зыходзім з формы як дадзенай велічыні, а затым вызначаем яе значэнне ці функцыю; у другой (З => Ф), наадварот, мы зыходзім са значэння ці функцыі і вызначаем, як яны адлюстроўваюцца ў форме. Факты граматыкі ў абедзвюх частках аднолькавыя, адрозніваецца толькі падыход: абедзве часткі граматыкі з іх трактоўкамі дапаўняюць адна адну і даюць поўны і ясны агляд агульных фактаў той ці іншай мовы” [6, 39-40].

Правамерна ўзнікненне пытання, што аб’ядноўвае прадстаўнікоў абедзвюх тэорыяў?

Прадстаўнікоў абедзвюх тэорыяў аб’ядноўвае уяўленне пра спосабы дзеяння як лексіка-граматычныя разрады, бо семантыка (дэрывацыйная ці лексічная) абумоўлівае граматычнае і словаўтваральнае функцыянаванне дзеяслова [10, 45]. Пры далейшым даследаванні праблемы ўвагу вучоных прыцягнула ўзаемасувязь катэгорыі трывання з іншымі аспектуальнымі элементамі дзеяслоўнай лексікі (катэгорыяй гранічнасці/негранічнасці і спосабамі дзеяння). Гэта дало магчымасць сцвярджаць, што вызначэнне СДД залежыць ад разумення катэгорыі аспектуальнасці [12, 19].

Уяўленне пра катэгорыю аспектуальнасці як функцыянальна-семантычнае поле пацвярджае наступнае вызначэнне: аспектуальнасць – гэта катэгорыя, зместам якой з’яўляецца характар працягання дзеяння, а выражэннем – марфалагічныя, словаўтваральныя і лексічныя сродкі [3, 50]. Такім чынам, поле аспектуальнасці ў беларускай і рускай мовах можна лічыць полем манацэнтрычнага тыпу [5, 117]. Цэнтр дадзенага поля ўтварае граматычная катэгорыя трывання, а перыферычнымі элементамі з’яўляюцца катэгорыя гранічнасці/негранічнасці і спосабы дзеяслоўнага дзеяння. Элементы поля аб’ядноўвае семантыка аспектуальнасці, якая ўключае прыкмету лімітыўнасці (семантыку мяжы). Таму нельга не

пагадзіцца з даследчыкамі, якія сцвярджаюць, што аспектуальная катэгорыя гранічнасці/негранічнасці з'яўляецца абстрактнай па сваёй семантыцы і ахоплівае ўсю дзеяслоўную лексіку, а таму звязвае СДД і граматычную катэгорыю трывання [4, 29; 12, 25]. Уяўленне пра катэгорыю гранічнасці/негранічнасці як сувязное звязно паміж усімі элементамі поля, дае нам магчымасць аднесці яе да бліжэйшай перыферыі ядра і сцвярджаць, што семантыка мяжы ляжыць не толькі ў аснове граматычнай катэгорыі трывання, але выяўляецца і ў значэннях СДД.

Суадноснасць элементаў ФСП аспектуальнасці адлюстроўвае схема: першы пласт (на схеме ён абазначаны лічбай 1) з'яўляецца ядром, другі (2) пласт, які знаходзіцца бліжэй да цэнтра, – катэгорыя гранічнасці/негранічнасці, трэці (3) – спосабы дзеяслоўнага дзеяння; стрэлкі паказваюць накірунак узамасувязі элементаў (Гл. схема 1).

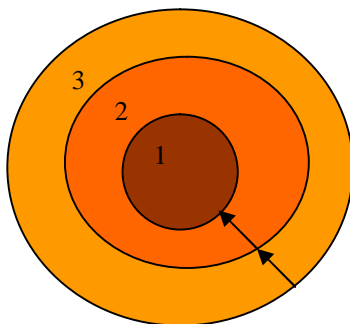

Схема 1.

Трэба адзначыць, што кірунак сувязей паміж элементамі поля не супярэчыць элементарнай логіцы. Спосабы дзеяння фарміруюць катэгорыю гранічнасці/негранічнасці, таму таксама характэрны для ўсёй дзеяслоўнай лексікі незалежна ад фармальнага выражэння [12, 25].

Паняцце СДД можна вызначыць наступным чынам: спосабы дзеяння – гэта семантычныя і семантыка-структурныя групы дзеясловаў, у значэнні якіх утрымліваюцца колькасна-часавыя характарыстыкі ці ўдакладняюцца спецыяльныя характарыстыкі дасягнення выніку.

Гэта дае магчымасць пагадзіцца з падзелам дзеясловаў на характарызування і нехарактарызування СДД. СДД, якія не маюць фармальнага паказчыкаў асаблівасцей праяўлення дзеяння, называюцца нехарактарызуванымі. Пры гэтым трэба падкрэсліць, што акцыянальнае значэнне адных простых дзеясловаў ярка выражана (напрыклад, бел. *ісці* – рус. *идти*, бел. *бегаць* – рус. *бегать*), другія патрабуюць кантэкстуальнага выяўлення (напрыклад, *дождж ліў дзве гадзіны*). Спосабы дзеяння, якія маюць пэўныя фармальныя сродкі выражэння акцыянальнага значэння (у гэтым выпадку адбываецца мадыфікацыя дзеяння, названага простым матывавальным дзеясловам), называюцца характарызуванымі. Напрыклад, бел. *па-ездзіць* – рус. *по-ездить*, бел. *пра-бегчы* – рус. *про-бежать*.

Аднак застаюцца незразумелымі адносіны паміж спосабамі дзеяння, падпарадкаванне адных значэнняў другім і ўздзеянне гэтых адносін на схільнасць/нясхільнасць дзеясловаў да відаўтварэння. Падаецца, што даць адказ на акрэсленыя праблемы можна пры наяўнасці адзінай сістэмы класіфікацыі значэнняў характарызуваных і нехарактарызуваных СДД. Колькасная перавага і рэгулярнасць праяўлення значэнняў характарызуваных спосабаў дзеяння, падабенства акцыянальных значэнняў і сродкаў іх рэалізацыі ў беларускай і рускай мовах дазваляе прадставіць сістэму СДД як сістэму семантыка-структурных груп дзеясловаў (даная класіфікацыя апісана Авілавай Н.С. [1, 270]. Адзіная сістэма класіфікацыі характарызуваных і нехарактарызуваных СДД выключае магчымасць выдзялення непаслядоўна характарызуваных спосабаў дзеяння.

Такім чынам, сістэма СДД, якая заснавана на семантычных і структурных прыкметах, прадстаўлена трыма групамі з характэрнымі для кожнага падтыпамі і разнавіднасцямі: тэмпаральных спосабаў дзеяння (фармант у структуры дзеяслоўнай лексемы ўказвае на пачатак, абмежаванне часавымі граніцамі і заканчэнне дзеяння, згодна часовай граніцы яго працякання); колькасных спосабаў дзеяння (дзеянне абмежавана аднакратнасцю свайго праяўлення ці, наадварот, мадыфікавана ў бок неабмежаванай працягласці); спецыяльна-выніковых спосабаў дзеяння з некалькімі падтыпамі, у якіх спецыяльнымі фармантамі паказаны дадатковыя адценні значэння дасягнення выніку) [1, 270-271].

У тэмпаральным СДД выдзяляюцца тры падтыпы: пачатковы з інхаатыўнай (бел. *за-бегаць* – рус. *за-бегать*) і інгрэсіўнай (бел. *па-бегчы* – рус. *по-бежать*) разнавіднасцямі; абмежавальны з адносна вялікай часовай мяжой (бел. *пра-бегаць* – рус. *про-бежать*) і з адносна малой часовай мяжой (бел. *пра-бегчы-ся* – рус. *про-бежать-ся*); фінітыўны (бел. *ад-бегаць* – рус. *от-бежать*).

У колькасным СДД вылучаюцца два падтыпы: аднакратны з аднаактнай (бел. *з-бегаць* – рус. *с-бегать*; бел. *вез-(ці)* – рус. *вез-(ти)*), памяншальнай (бел. *пад-бегчы* – рус. *под-бежать*) і змякчальнай (бел. *пад-расці* – рус. *под-расти*) разнавіднасцямі; неаднакратны з мнагакратнай (бел. *папа-бегаць*, рус. *езж-ива-ть*; бел. *ездзі-ць* – рус. *езди-ть*), перарывіста-змякчальнай (бел. *на-ехаць* – рус. *на-ехать*), працягла-дыстрыбутыўнай (бел. *раз'-язджаць* – рус. *разь-езжать*), працягла-аслабленай (бел. *пад-вываць* – рус. *под-вывать*), суправаджальнай (бел. *пры-гаворваць* – рус. *при-говаривать*), працягла-

дыстрыбутыўна-ўзаемнай (бел. *пера-гавор-ва-(ц)-ца* – рус. *пере-говор-ива-(ть)-ся*), ускладнена-інтэнсіўнай (бел. *на-звань-ва-ць* – рус. *на-зван-ива-ть*) разнавіднасцямі.

Выдзяляюцца пяць падтыпаў спецыяльна-выніковага СДД: дыстрыбутыўны (бел. *аб'-ехаць* – рус. *объ-ехать*), інтэнсіўны (бел. *вы-бегац-ца* – рус. *вы-бегать-ся*), камплетыўны (бел. *да-ездзіць* – рус. *до-ездить*), накапляльна-сумарны (бел. *на-ездзіць* – рус. *на-ездить*) і тэрмінатыўны (бел. *пра-пець* – рус. *про-петь*).

Такім чынам, прымяненне адзінай сістэмы класіфікацыі характарызаваных і нехарактарызаваных СДД дазваляе выявіць адносіны паміж значэннямі спосабаў дзеяння, а таксама ўздзеянне гэтых адносін на схільнасці дзеясловаў да відаўтварэння.

Літаратура

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976.
2. Agrell S. Przedrostki postaciowe czasowników polskich. Kraków, 1918. VIII-622S. [Отрывок в русском переводе]: Вопросы глагольного вида. М., 1962.
3. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. Л., 1967.
4. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Л., 1971.
5. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпритация идеи времени. СПб., 1999.
6. Есперсен. Философия грамматики: Пер. с англ. М., 1958.
7. Кухтенкова Г.Г. Способы действия и их влияние на вид глагола // Вопросы современного русского языка. Вып.1. Челябинск, 1966.
8. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. Л., 1984.
9. Русская грамматика/ Редкол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др. Т.1: Фонетика. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. М.: Наука, 1980.
10. Сигалов П.С. Задачи и возможности сопоставительного и сравнительно-исторического изучения способов действия славянского глагола// Вопросы сопоставительной аспектологии. Л., 1978.
11. Храковский В.С. Некоторые проблемы универсально-типологической характеристики аспектуальных значений. // Аспектуальность и средства её выражения. Вопросы русской аспектологии. Тарту, 1980.
12. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола. Таллин, 1983.

Г.У. Кузьменка

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНЫХ АЙКОНІМАЎ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

На сучасным этапе развіцця анамастычнай навукі актуальнай з'яўляецца праблема вывучэння складаных айконімаў Беларусі. Нягледзячы на разнастайнасць прац вядомых беларускіх даследчыкаў анамастычнай лексікі Я. Адамовіча, М. Бірылы, В. Жучкевіча, В. Лемцюговай, Г. Мезенкі, А. Рагалёва, Я. Рапановіча, В. Шура, І. Яшкіна і інш., даследчыкаў усходнеславянскіх і рускіх тапонімаў Э. Мурзаева, У. Ніканава, А. Суперанскай, М. Талстога, Л. Успенскага, І. Юр'евай, Ю. Ююкіна і інш., гэты пласт лексікі яшчэ не атрымаў шырокага і сістэмнага тэарэтычнага асвятлення на лексіка-семантычным і словаўтваральным узроўнях. Вывучэнне названай праблемы – адна з самых важных задач не толькі сучаснай тапанімікі, але і сумежных дысцыплін (геаграфіі, гісторыі, этнаграфіі), бо складаныя айконімы (айконімы-кампазіты) Беларусі з'яўляюцца не толькі каштоўным лінгвістычным матэрыялам, а і своеасаблівымі помнікамі роднай зямлі, у якіх адлюстравалася багатая інфармацыя аб шляхах грамадска-гістарычнага, сацыяльна-палітычнага і эканамічнага жыцця насельніцтва Беларусі.

Упершыню складаныя словы ў беларускай мове, як сведчаць даследчыкі, вывучаліся акадэмікам Я. Карскім. Найбольшыя дасягненні ў вывучэнні словаўтварэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы ажыццявіліся ў пасляваенны перыяд XX стагоддзя. З. Краўчанка адна з першых у беларускім мовазнаўстве дала азначэнне складаным словам, у прыватнасці, назоўнікам-кампазітам: “складаны назоўнік – гэта аб'яднанне дзвюх (ці больш) суадносных са знамянальнымі часцінамі мовы асноў, якія пры злучэнні выражаюць адно паняцце і ў якіх апошняя частка афармляецца як назоўнік” [6, 80]; выявіла класіфікацыю складаных слоў структурнага тыпу “назоўнік + назоўнік”, даследавала праблему збліжэнняў, акрэслішы, што збліжэнні ў працэсе развіцця мовы “паступова і няўхільна перарастаюць у складаныя словы” [7, 136].

Бліжэй за іншых на цяперашні час да праблемы вывучэння складаных слоў (кампазітаў) падышоў М. Прыгодзіч. У сваёй манаграфічнай працы “Словаскладанне ў беларускай мове” з улікам агульнапрызнанага вызначэння складанага слова ў лінгвістычнай літаратуры па розных крытэрыях (фармальных, семантычных і функцыянальных) ён даў новае азначэнне складанага слова, акрэслішы, што такое вызначэнне “будзе больш дакладным і строгім у параўнанні з іншымі, якія сустракаюцца ў

мовазнаўчай літаратуры”: “...складанае слова можна кваліфікаваць як лексічную адзінку, якая мае не менш дзвюх матывавальных асноў, характарызуецца семантычным, структурным і фанетыка-граматычным адзінствам і суадносіцца з той ці іншай часцінай мовы” [10, 33]. Ён прасачыў станаўленне і развіццё кампазіцыі як аднаго з найважнейшых словаўтваральных спосабаў у гісторыі беларускай дэрываталогіі: выявіў словаўтваральную структуру складання; вызначыў ступень прадуктыўнасці словаўтваральных тыпаў і мадэляў кампазітаў; паказаў асаблівасці лексіка-семантычнага і стылістычнага выкарыстання складаных слоў у помніках старажытнага беларускага пісьменства і ў творах сучасных беларускіх аўтараў.

Спецыфіка ж анамастычных кампазітаў у беларускім мовазнаўстве даследавана недастаткова. Аналізу гідронімаў верхняга Дняпра, якія класіфікуюцца па фармантах, прысвечана праца В.Токарава і А. Трубачова “Лінгвістычны аналіз гідронімаў Верхняга Падняпроўя”. Дэрывацыйную структуру складаных гідронімаў разглядала ў сваіх працах Н. Багамольнікава [2, 13-18]. Словаўтварэнне айконімаў Міншчыны ў розных аспектах разглядала В. Лемцюгова [8]. Складаныя і састаўныя айконімы знайшлі эпізядычнае апісанне ў працах І. Капылова [5], А. Валасенкі [3]. Аднак поўнае комплекснае (манаграфічнае) апісанне гэтых адзінак адсутнічае ў беларускім мовазнаўстве. Як вядома, анамастычныя ўтварэнні выяўляюць свае адметнасці і ў параўнанні з апелятыўнымі не маюць поўнай аналогіі, “структурна тапонімы часткова супадаюць або выяўляюць падабенства з апелятывамі. Большая ж частка іх утворана па тапанімічных законах і мадэлях” [1, 65].

Аб’ектам нашага аналізу з’яўляюцца айконімы-кампазіты Гомельшчыны, утвораныя шляхам марфалага-сінтаксічнага спалучэння асноў двух слоў. Крыніцай для атрымання айканімічнага матэрыялу стаў “Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці” Я. Рапановіча [11]. Усяго ў слоўніку засведчана 2678 адзінак, з іх 137 – айконімы-кампазіты, што складае 5 % ад іх агульнай колькасці. Пры аналізе кампазітаў намі ўстаноўлена іх часцінамоўная прыналежнасць, разгледжаны структурна-граматычныя тыпы, выяўлена ступень прадуктыўнасці такіх адзінак.

У айканіміі Гомельшчыны вылучаюцца чатыры структурна-граматычныя тыпы айконімаў-кампазітаў. Гэта ўтварэнні тыпу: “прыметнік + назоўнік”, “назоўнік + назоўнік”, “прыметнік + прыметнік”, “назоўнік + дзеяслоў”. Найбольш прадуктыўным словаўтваральным тыпам аналізуемага матэрыялу з’яўляюцца складанні, утвораныя на базе асноў прыметніка і назоўніка. Такія ўтварэнні шырока распаўсюджаны і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове [10, 39-40]. Усяго айконімаў-кампазітаў тыпу “прыметнік + назоўнік” намі выяўлена 55 адзінак (40 %), на ўзнікненне часткі якіх паўплываў экстралінгвістычны фактар: у савецкі перыяд складанні тыпу *Краснагорск, Пешамайск, Светлагорск, Чырвонаармейск, Чырвонабярэжжэ* сталі вельмі частымі ў многіх рэгіёнах былога Савецкага Саюза. Сярод складанняў з прэпазіцыйным размяшчэннем асновы прыметніка вылучаны дзве мадэлі айканімічных утварэнняў, якія называюць 60 аб’ектаў Гомельшчыны.

Мадэль 1: “аснова прыметніка, (зрэдку лічэбніка) + інтэрфікс + аснова агульнага назоўніка + суфікс + флексія” (поўная і ўсечаная формы: атрыбутыўны тып): *г. Светл-а-гор-ск; в. Ас-а-дым, Вярх-а-лесс-е (j+э), Дабр-а-воль-шч-а, Дабр-а-гошч-а (2), Даўг-а-лесс-е (j+э), Каз-я-луж-а, Каз-я-рог-і, Княж-а-бор-е (j+э), Красн-а-гор-к-а, Красн-а-зем-е (j+э), Красн-а-полл-е (j+э), Красн-а-селл-е (j+э) (2), Міл-а-град, Нав-а-селл-е (j+э), Нав-а-бел-іц-а, Нав-а-сёл-к-і (7), Пеш-а-май, Пеш-а-май-ск (8), Пешк-а-полл-е (j+э), Стар-а-град (2), Чырвон-а-бярэжжэ-а; пас. Адн-а-полл-е (j+э), Альс-а-гор-к-а, Гарш-ы-полл-е (j+э), Красн-а-гор-е (j+э), Красн-а-гор-ск (2), Летн-я-азёр-ск, Пяц-і-двор-к-а, Пяц-і-хат-к-і, Стар-а-селл-е (j+э) (5), Чырван-а-полл-е (j+э), Чырвон-а-армей-ск, Яр-а-полл-е (j+э).*

Мадэль 2: “назоўнік + аснова адносна-прыналежага прыметніка ” (складана-суфіксальнае, дэфіснааформленае ўтварэнне; атрыбутыўны тып): *в. Агародня-Гомель-ск-ая, Агародня-Кузьмін-іцк-ая, Буда-Люшаўск-ая, Вышкаў-Бур-ыцк-ая, Рудня-Гул-ев-а, Рудня-Марымон-ав-а, Рудня - Шляг-ін-а, Слабада-Люшаў-ск-ая.* Айконімы гэтай мадэлі сведчаць аб тым, што яны узніклі на базе ўласных назваў *Агародня, Буда, Вышкаў, Рудня, Слабада*, вядомых з далёкіх часоў. Атрыбутыўны кампанент такіх айконімаў указвае на прыналежнасць або суседняе размяшчэнне новага тапанімічнага аб’екта да старога. Айконімы гэтай мадэлі некаторымі даследчыкамі разглядаюцца па-рознаму: адны лічаць такія ўтварэнні складанымі словамі, запісваючы іх праз злучок у адно слова (Я.Рапановіч), другія – лічаць такія адзінкі састаўнымі назвамі, праз што сведчаць напісанні падобных айконімаў у два словы (Буда Люшаўская, Рудня Гулева).

Складанні наступнага прадуктыўнага словаўтваральнага тыпу “назоўнік + назоўнік” складаюць 42 адзінкі (30,7 %) і абазначаюць 44 аб’екты Гомельшчыны. Сярод айконімаў-кампазітаў гэтага тыпу вылучаюцца дзве дэрывацыйныя мадэлі з іх разнавіднасцямі.

Мадэль 1: “назоўнік + назоўнік у Н. склоне” (штучныя аб’яднанні слоў у сінгулятыўнай форме: дэфісна-аформленая мадэль): *в. Буда-Сафі-еў-к-а, Буд-к-а-Шыб-ен-к-а, Замен-Рыння, Зуб-Буда, Князь-Бор, Круг-ав-еў-Калінін-а, Мікуль-Гарад-ок, Пасека-Слабод-к-а, Рудня-Альх-оў-к-а, Хутар-Лес; пас. Круг-Руд-к-а, Туры-Бор.* Як бачна, айканайменні гэтай мадэлі з’яўляюцца вынікам як суфіксальнага ўтварэння, так і бяссуфікснага.

Разнавіднасць мадэлі: “аснова назоўніка + інтэрфікс + аснова назоўніка ў Н. склоне” (складана-бяссуфікснае ўтварэнне): *в. Муц-і-жар, Сал-а-бут-а.*

Мадэль 2: “назоўнік апелятыў або назоўнік-айконім + назоўнік-айконім ў сінгулятыўнай або плюратыўнай формах” в. *Ачоса-Рудн-я, Двор-Астрагляд-ы, Двор-Гарадзішч-а. Двор-Глухавіч-ы, Двор-Савіч-ы*. Гэтыя складаныя айканайменні ўзніклі на базе ўжо існуючых айконімаў *Ачоса, Астрагляды, Гарадзішча, Глухавічы, Савічы*.

Разнавіднасць мадэлі: паміж уласным і агульным назоўнікамі ў Н. склоне, як правіла, адсутнічае інтэрфікс: в. *Васільпол-е (j+э), Ганнапол-е (j+э); пас. Іванпол-е (j+э), Захарпол-е (j+э)*. Утварэнні гэтай разнавіднасці на Гомельшчыне малапрадуктыўныя, зусім верагодна, што яны фарміраваліся на базе апелятыва *поле* і антрапоніма. Падобныя складанні Міншчыны прааналізавала В.Лемцюгова, праілюстравалі іх прыкладамі тыпу *Канстанцінполле, Тэжляполле, Юзэфполле* [8, 120-121].

Трэці, вылучаны намі, структурна-граматычны тып “прыметнік + прыметнік” складаюць утварэнні, якія фарміраваліся па аналогіі рускіх дэрыватаў. Гэты тып утварэнняў з’яўляецца малапрадуктыўным, уключае ў сябе ўсяго 18 адзінак (13%), якія называюць 23 аб’екты. Сярод іх выяўлена адна мадэль:

Мадэль 1: “аснова прыметніка, (зрэдку лічэбніка) + інтэрфікс + аснова простага якаснага або прыналежага прыметніка + суфікс + флексія” (складана-суфіксальнае ўтварэнне, атрыбутыўны тып): в. *Нав-а-красн-ае Нав-а-вінаград-аў, Нав-а-іван-аў-к-а, Руд-а-бел-к-а, Стар-а-красн-ае; пас. Красн-а-буд-ск-і, Нав-а-друж-а-ск-і, Нав-а-фёдар-аў-ск-і, Нав-а-свят-ое, Перш-а-май-ск-і (9); чыг. р-д Стар-а-сель-ск-і*.

Сярод айконімаў-кампазітаў чацвёртага структурна-граматычнага тыпу “назоўнік + дзеяслоў” вылучаюцца дзве мадэлі з іх разнавіднасцямі. Такія ўтварэнні складаюць 17 адзінак (12,4%), якія называюць 18 аб’ектаў Гомельшчыны. Большасць айконімаў гэтага тыпу мае вусна-народны характар, такія адзінкі семантычна зразумелыя і выконваюць выразную намінацыйную функцыю. Падобныя складанні (агульныя назоўнікі з асновай дзеяслова тыпу *вадастой, галавасек, мясоед, снапавязалка, студнякоп*) трывала ўвайшлі ў лексічную сістэму сучаснай беларускай літаратурнай мовы, але выяўляюць адметныя рысы кампазітаўтварэння [10, 111-129].

Мадэль 1: “аснова назоўніка + інтэрфікс + аснова дзеяслова + суфікс + флексія” (складана-суфіксальнае ўтварэнне, малапрадуктыўны тып): в. *Баг-у-слав-ец, Вад-а-пой-л-а, Дам-а-мер-к-і, Сен-а-жат-к-і; пас. Баг-а-мол-аў-к-а*.

Мадэль 2: “аснова назоўніка + інтэрфікс + аснова дзеяслова” (бяссуфікснае ўтварэнне ў сінгулятыўнай і плюратыўнай форме): в. *Кан-а-топ, Лук-а-ед-ы, Мах-а-ед-ы; пас. Вад-а-пой, Хлеб-а-роб*.

Разнавіднасць мадэлі: аснова дзеяслова з’яўляецца першым кампанентам складання, паміж ім і назоўнікам у Н. склоне адсутнічае інтэрфікс: в. *Гарывад-а; пас. Гуляйпол-е*. У такіх складаннях выкарыстоўваецца поўная аснова дзеяслова.

Адзінкавыя назвы ўтвораны па мадэлях: а) “займеннік+ інтэрфікс + назоўнік”: в. *Сам-а-раж; пас. Сам-а-воўк*; б) “прыслоўе + аснова дзеяслова”: в. *Мнагавери*; г) “прыслоўе +аснова назоўніка”: в. *Маладуш; Міждзераў*. Яшчэ адна назва складаецца з трох кампанентаў па мадэлі “прэфікс + аснова прыметніка + агульны назоўнік”: в. *Завярхлесс-е (j+э)*.

Такім чынам, марфалага-сінтаксічны спосаб ва ўтварэнні айконімаў-кампазітаў Гомельшчыны з’яўляецца даволі прадуктыўным, таму дэтальнае і сістэмнае вывучэнне дэрывацыйных тыпаў айконімаў-кампазітаў і іх апелятываў будзе садзейнічаць вырашэнню станаўлення і функцыянавання складаных онімаў, што ў сваю чаргу дазволіць вырашаць дыскусійныя пытанні словаўтварэння, арфаграфіі, этымалогіі беларускіх айконімаў.

Умоўныя скарачэнні

г. – горад, в. – вёска, пас. - пасёлак, хуг. - хутар, чыг. р-д - чыгуначны раз’езд.
() Лічба ў дужках абазначае колькасць назваў айконіма-кампазіта.

Літаратура

1. Арашонкава Г.У., Лемцюгова В.П. Словаўтварэнне адтапанімічных прыметнікаў // Бел. анамастыка. Мн.: Навука і тэхніка, 1977.
2. Багамольнікава Н.А. Марфалагічнае ўтварэнне ў гідраніміі Прыпяці // Известия Гомельского государственного университета Ф.Скорины. №6 (21), 2003.
3. Валасенка А.А. Вытворча-прамысловыя тапанімічныя назвы Беларусі: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн.: 2003.
4. Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. Мн.: Изд. БГУ, 1974. 448 с.
5. Капылоў І.А. Тапанімія беларускіх дзелявых помнікаў XV-XVIII стст.: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн.: 2001.
6. Краўчанка З. Ф. Аб адным тыпе складаных назоўнікаў у сучаснай беларускай мове // Працы інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. VII. Мн.: Акад. навук БССР, 1961.
7. Краўчанка З. Ф. Складаныя словы тыпу “назоўнік+назоўнік” // Працы інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. VIII. Мн.: Акад. навук БССР, 1961.

8. Лемцюгова В.П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. Мн.: Навука і тэхніка, 1970. 155 с.
9. Ожегов С.Н. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1984. 797 с.
10. Прыгодзіч М. Р. Словакладанне ў беларускай мове. Мн.: БДУ, 2000. 227 с.
11. Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці / Пад рэд. П.П. Шубы. Мн.: Навука і тэхніка, 1986. 240 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). Мн.: Бел. Сав. энцыкл., 1977-1984. Т.1-5.
13. Шур В.В. Беларускія ўласныя імёны: Бел. антрапаніміка і тапаніміка: Дапам. для настаўнікаў. Мн.: Маст. літ., 1998. 239 с.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: У 8 т./ Акад. Навук БССР. Ін-т мовазнаўства; Рэд. В.У. Мартынаў. Мн.: Навука і тэхніка, 1978-1993. Т.1-8.

В.М. Ляшкевіч

АДАПТАЦЫЙНЫЯ ЗМЭНЫ Ў СІСТЭМЕ ЖАНОЧЫХ АСАБОВЫХ ІМЁН

Абраныя намі для даследавання перыяд (XVI – XVIII стст.) цікавы тым, што ён прадрэкае час фарміравання беларускай нацыі, нацыянальнай мовы, а таксама сучаснай беларускай антрапанімнай сістэмы.

Самай галоўнай, важнай і надзейнай крыніцай для рэканструкцыі антрапаніміі мінулага, для вывучэння фарміравання трохчленнай формулы называння і станаўлення антрапанімных разрадаў і катэгорый выступаюць помнікі дзелавой пісьменнасці.

Намі былі даследаваны і ўпершыню ў антрапанімічным плане ўведзены ў навуковы ўжытак рукапісныя матэрыялы актавых кніг Аршанскага, Віцебскага, Дзісенскага, Магілёўскага, Полацкага магістратаў, Аршанскага, Віцебскага, Дзісенскага, Мсціслаўскага, Пастаўскага, Полацкага, Суражскага, Ушацкага гродскіх, земскіх, падкормскіх, каптуровых судоў, інвентары Аршанскага, Магілёўскага і Суражскага павеатаў, рэвізскія казкі Гарадоцкага і Суражскага павеатаў за перыяд з 1594 па 1798 гг. Не ўся даследаваная тэрыторыя XVI – XVIII стст. аднолькава прадстаўлена недрукаванымі помнікамі мясцовай дзелавой пісьменнасці, таму да даследавання прыцягваюцца матэрыялы з выданняў дакастрычніцкіх археаграфічных камісій і аматараў старажытнай пісьменнасці.

У працах па гістарычнай анамастыцы мала ўвагі надаецца жаночым формам называння, бо жанчыны не мелі ніякіх юрыдычных правоў і былі сацыяльна бяспраўнымі, а таму іх імёны рэдка заносіліся ў дзелавыя, афіцыйныя дакументы XVI – XVIII стст.

У даследаваных помніках мясцовай дзелавой пісьменнасці XVI – XVIII стст. зарэгістравана 103 жаночыя імёны. Зразумела, што такая колькасць імён не была вядома кожнаму жыхару названых тэрыторый. Сярод імён вылучалася некалькі дзесяткаў, якія паўтараліся ва ўсіх дакументах, астатнія ж складалі перыферыю іменніка. Тое, што некаторыя групы імён сустракаюцца ў даследаваных дакументах рэдка, можна патлумачыць наступным: выбар імені ў мінулым вызначаўся календаром, у якім адны імёны на працягу года сустракаліся толькі адзін – два разы /*Аганія, Галіна*/, іншыя (звычайна мужчынскія) – ад 12-ці да 98-мі разоў /*Андрэй, Іоанн*/.

Адзінай формулы называння жанчыны ў гэты перыяд не існуе, але найменні без уласнага імені сустракаліся рэдка, часцей выкарыстоўваліся адначленныя і двухчленныя мадэлі, абавязковым кампанентам якіх з'яўлялася ўласнае імя названых: *Анна, Зоська, Елена, Наталья, Федка Семенкова, Ганна Болжовская, Есьманова Федзя, Мар'янна Гуцова, Пашкавая Настасся*.

Амаль для кожнага жаночага імені, прадстаўленага ў прааналізаваных помніках, характэрна разгалінаваная варыянтнасць (графічная, фанетычная, марфалагічная, словаўтваральная і лексічная). Самымі распаўсюджанымі відамі яе з'яўляюцца графічныя, фанетычныя і словаўтваральныя. Наяўнасць графічных тлумачыцца жаданнем пісара падвесці беларускае імя пад вядомы яму польскі стэрэатып або традыцыямі той польскай канцылярыі, у якой працаваў перапісчык. Параўнаем: *Krystyna – Krustyна, Lykeria – Lukeria, Chodka – Chodzka, Elizabeta – Elizabetha*.

Наяўнасць фанетычных варыянтаў імён у запісах можна патлумачыць тым, што адно і тое ж імя ў розных населеных пунктах у той час магло вымаўляцца з мясцовымі асаблівасцямі: *Anna – Hanna, Katarzyna – Kataryna, Mariana – Maryanna, Marina – Maryna, Matrena – Matriona, Ховра – Хоура, Авгунья – Авгимья, Агафья – Агапя – Огапя – Гапяя, Агриня – Огрэня – Огрэня, Алена – Алиона – Олона, Альжбета – Алжбета, Елена – Halena – Гелена* і г.д.

Паспрабуем выявіць характар засваення кананічных імён на даследаванай тэрыторыі, паказаць уплыў гістарычных моўных працэсаў на фарміраванне антрапанімікону.

Сярод фанетычных вылучаюцца змены, якія абумоўлены асаблівасцямі фанетычнай сістэмы беларускай мовы і іншых усходнеславянскіх моў. Тэндэнцыя да замены ненаціскага **а** галосным **о** ў пачатку царкоўна-хрысціянскіх кананічных імён узнікла як пэўная заканамернасць і атрымала развіццё

яшчэ ў старажытнарускай мове, адкуль і прыйшла ў беларускую, аб чым ярка сведчаць прыклады: *Овдотья, Овдотя*<*Авдотья*; *Огапя*<*Агафья*; *Огренья, Огрэня*<*Агрофена*; *Орупа, Орина, Орына*<*Арина*.

Пераход пачатковага **а>о** сустракаецца даволі часта ў імёнах віцебскіх і магілёўскіх жыхароў сярэдзіны XVI стагоддзя, што, відаць, можна патлумачыць гіперкарэктнасцю. Не выключана, што гэта звязана толькі з арфаграфіяй, і таму ў XVII – XVIII стст. замены ненаціскага а галосным о ў пачатку кананічных жаночых імён не адбываецца.

Пераход пачатковага спалучэння **je>о** з частым **[о]>[а]** у выніку акання – адна з характэрных рыс, якая адрознівае ўсходнеславянскія мовы ад заходне- і паўночнаславянскіх. Гэта рыса выразна адбываецца, пачынаючы з часоў Уладзіміра Святаслававіча, ва ўсіх славянскіх помніках, паколькі ўжо ў той час у старажытнарускай пісьменнасці сустракаюцца паралельныя формы імён *Олена*//*Елена, Овдокия*//*Евдокия, Орина*//*Ерина, Офросинья*//*Ефросинья*.

Пераход пачатковага **je>о** (для некаторых імён зафіксаваны варыянты з пачатковым **e//o//a**) у царкоўна-хрысціянскіх імёнах у даследаваных недрукаваных помніках настолькі частая рыса, што імёны з пачатковым **je** намі не былі зафіксаваны. Аднак у выданнях дакастрычніцкіх археаграфічных камісій і аматараў старажытнай пісьменнасці, у якіх адлюстроўваецца адаптацыя старабеларускай мовы да мовы дарэвалюцыйнай Расіі, сустракаецца імя *Ефросинья*.

Замена пачатковага спалучэння **je>о** паўплывала на больш звужанае выкарыстанне фанемы **j** у пазіцыі перад **e** і пашырэнне функцыянальных магчымасцей фанемы **o** ў абсалютным пачатку імені.

Разам з адаптаванымі формамі са зменай спалучэння **je>о** ў даследаваных помніках зафіксавана толькі два імёны ў кананічнай форме з пачатковым **je**: *Jerzyna, Jewa*. Гэта з’ява, магчыма, тлумачыцца той жа прычынай – уплывам кніжнай практыкі ідэнтыфікацыі асоб імёнамі ў іх кананічнай форме. У дыялектным асяроддзі сустракаюцца ўтварэнні з пераходам пачатковага спалучэння **je>о** тыпу *Овдотья, Овдотя, Одотька* – *Евдокия*; *Овгинья, Овгимья* – *Евгения*; *Апроня, Апруня, Опруня* – *Евпраксия*, а некаторыя з іх нават сталі афіцыйнымі формамі: *А(О)лёна* – *Елена*. Трэба адзначыць, што пераход пачатковага спалучэння **je>о** атрымала ў спадчыну са старажытнарускай мовы таксама і ўкраінская /параўн., напрыклад, *Олена* – *Елена, Опистина* – *Епистина*/.

Пераход пачатковага спалучэння **je>ja** вядомы яшчэ старажытнарускай мове (параўн., у Галіцкім евангеллі 1283 г. – “въ яр/уса/л/и/мъ”), але ён засведчаны на віцебскіх землях толькі адным імем *Яфимья* – *Ефимия*, а на Магілёўшчыне наогул не зафіксаваны. Пераход пачатковага **je>ja** даследчыкі расцэньваюць як вынік аналогіі з формай, у якіх пераход **je** ў **ja** адбываецца перад складам з галосным пярэдняга рада. Гэтыя імёны захаваліся і ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове: *Яўгенія, Яўлалія, Яўпраксія, Яўсевія, Яўціхія, Яўфімія*.

Змяненне пачатковага **ну>у, жу** ў царкоўнаславянскіх імёнах тлумачыцца тэндэнцыяй да пераадолення гіятуса /зіяння/, вымаўлення пачатковых гетэрасілабічных галосных **ну** /параўн.: *Juliana*<*Иулиана*; *Юстина, Юстына*<*Иустина*/). Адзначаная з’ява атрымала распаўсюджанне ў беларускай антрапаніміі і стала нарматыўнай /параўн.: сучасныя беларускія імёны царкоўна-хрысціянскага паходжання: *Юлія, Юнія, Юціна* і пад./, але ў даследаваных намі помніках гэта з’ява спарадычна сустракаецца толькі на Бешанковіцкіх землях у канцы XVIII стагоддзя.

Працэс страты ненаціскага галоснага ў пачатку слова адносіцца да старажытнарускага перыяду. Гэта змена паўплывала і на працэс адаптацыі царкоўна-хрысціянскіх імён, чаму садзейнічала тая ж тэндэнцыя да ўстаранення гіятуса, што і ў гукаспалучэнні **иу**.

Жаночыя асабовыя імёны даволі часта страчвалі пачатковы ненаціскны галосны: **[а]:** *Гапеля*<*Агафья*; *Кулина*<*Акулина*; *Nastasia, Настасия, Настася, Наста, Настя*<*Анастасия*; **[е]** ці **[о]** з **[е]:** *Водзя*<*Евдокия*; *Katerina*<*Екатерина*; *Прасида, Прасима*<*Евпраксия*; *Prosinia, Просиния, Просья*<*Евфросинья*; *Хима*<*Евфимия*.

Такая тэндэнцыя ўласціва таксама рускай і ўкраінскай антрапаніміі (параўн. руск. *Улита* – *Иулита*; украінскае *Грипина* – *Агрипина*; *Калина, Кулина* – *Акулина*; *Натолія* – *Анатолія*; *Вдотія* – *Авдотья*), у гукавым афармленні невялікай групы імён ва ўсходнеславянскіх мовах усталявалася і замацавалася адзіная літаратурная норма.

Калі ў прыведзеных вышэй выпадках назіраецца з’ява скарачэння пачатковага ненаціскага галоснага, то ў некаторых імёнах даследавання пісьмовыя помнікі зафіксавалі знешне супрацьлеглы працэс – пратэтычныя галосныя **а, о, і** ў пачатку імені, напрыклад: *Агануля*<*Ганна*; *Adaria*<*Дарья*; *Izosia*<*София*; *Axinia, Аксана, Аксюша*<*Ксения*. Можна заўважыць, што ва ўсіх прыведзеных прыкладах перад намі гіперкарэктныя формы хрысціянскіх імён, з якіх толькі імя *Аксана* прыжылося ў сучаснай беларускай мове і стала распаўсюджаным.

У даследаваных намі імёнах сустракаюцца як абумоўленыя асаблівасцямі фанетычнай сістэмы беларускай і іншых усходнеславянскіх моў спрашчэнні груп галосных: **[ьян], [ян]**<**[иан]**: *Ульяна, Уляна* < *Иулиана*; **[е]**<**[ио]** у сярэдзіне слова: *Фекла*<*Фиокла*, так і не абумоўленыя законамі беларускай мовы: **[а]**<**[и]**: *Орина, Арина*<*Ирина*; **[и]**<**[е]**: *Оксинья*<*Ксения*; **[о]**<**[у]**: *Орсуля*<*Урсула*; **[у]**<**[о]**: *Матруна, Мотруна*<*Матрёна*.

У адрозненне ад змен у сістэме галосных, змены ў сістэме зычных гукаў зафіксаваны значна радзей.

Адбываецца замена [ф] на [т], [п], [хв], [х] пры частковым захаванні [ф] пад уплывам арфаграфічнай традыцыі. Часцей за ўсё на месцы [ф] у кожным канкрэтным імені выступае які-небудзь адзін з варыянтаў:

П: *Агапья – Агафья; Епросинья – Евфросинья; Степанида – Стефанида;*

Т: *Марта – Марфа; Тадора – Феодора; Юдит – Юдифь;*

Х: *Хавронья – Февронья; Хадосья – Федосья; Хадора – Федора; Хатина – Фотина; Хлора – Флора; Хима – Ефимия.* У некаторых імёнах на месцы [ф] адзначана некалькі замяшчальнікаў: імя *Федора* мае ўсе чатыры фанетычныя варыянты: *Педора, Тадора, Хведора, Хадора; Фекла – два: Пекла, Текля.*

Некаторыя рэдкаўжывальныя імёны захавалі гук [ф]: *Фенна, Фиода, Фелицианна, Феофила, Франтишка.*

Назіраецца агульнае для беларускай і іншых усходнеславянскіх моў спаршчэнне груп зычных: [н]<[нн]: *Марыяна<Марианна; [с]<[сс]: Василиса<Василисса; [ф], [хв]<[вф]: Ефрасинья<Евфросинья.*

У магилёўскіх пісьмовых помніках разам са спаршчэннем кансанантных груп сустракаюцца гіперкарэктныя формы з рэдуплікацыяй зычных па аналогіі з кананічнымі формамі імён тыпу *Анна, Марианна* і пад.: *Татианна, Фенна, Ульянна.*

Акрамя прыведзеных вышэй змен, у сістэме кансанантызму беларускіх кананічных імён на Віцебшчыне сустракаюцца адзінкавыя выпадкі змен, але, відаць, таксама заканамерных і ўласцівых старабеларускай мове, паколькі некаторыя мадэлі захаваліся ў беларускай антрапаніміі і да цяперашняга часу. Напрыклад: **х<к:** *Христинья<Кристина; е<з:* *Зонька, Зоська<София* (а магчыма і ад польск. *Zofia*).

Спецыфічнай рысай беларускіх уласных жаночых імён з’яўляецца прыстаўны зычны гук [г], які ўзнік у перыяд фарміравання беларускай мовы: *Ганна<Анна, Гелена<Елена.*

Марфалагічная адаптацыя ва ўласных жаночых імёнах закранула толькі ўсячэнне апошняга і перадапошняга складу: *Magda – Магда[лина], Стеха – Стефа[нида], Наста – Анаста[сия].*

Да марфалагічных змен адносім таксама скарачаныя ў канцы жаночыя імёны з літарай **-а** ў канчатку, якая з’явілася ў выніку тэндэнцыі да захавання радавой жаночай прыметы: *Агафа – Агаф[ия], Вена – Бен[едикта], Вася – Вас[илиса], Люба – Люб[овь], Марка – Марк[иана], Маря – Мар[ия], Мотря – Мотр[она], Прося – Евфрос[инья], Юлиана – Иулиан[ия].*

Разам з тэндэнцыяй да скарачэння імя на Магілёўшчыне назіраецца развіццё гіперкарэктных форм: *Иринья, Ирастыня – Ирина, Христинья – Кристина.*

Асобны тып – лексічныя варыянты, якія з’яўляюцца разнамоўнымі ўтварэннямі ад аднаго і таго ж імені, нацыянальныя асаблівасці якіх яшчэ не сцерліся. Гэтыя асаблівасці могуць характарызаваць як карэнную, так і афіксальную часткі імені. Колькасць такіх варыянтаў сярод жаночых імён невялікая, амаль усе яны сугучныя з польскім варыянтам: *Dorota, Ewtranzyna, Horazyna, Katarzyna, Jerzyna* і г.д.

Прааналізаваная варыятыўнасць уласных імён дазваляе сцвярджаць, што працэс адаптацыі да беларускай мовы каляндарных імён не завяршыўся нават у XVIII ст., бо амаль 63% імён не мелі ўстойлівай формы выкарыстання. Большасць імён стабільна фіксуецца толькі ў некананічных формах. Варыятыўнасць іх выкарыстання гаворыць пра адсутнасць строгіх арфаграфічных норм фіксацыі афіцыйных форм.

В.М. Ляшук

ФАЛЬКЛОРНАЯ НОРМА ЯК ФАКТАР МОЎНАЙ НАРМАЛІЗАЦЫІ

Фальклорная норма належыць да сферы стандартызацыі нацыянальнай мовы і ў гэтым плане выступае рэалізацыяй агульнапрынятага эстэтычна і камунікатыўна матываванага ўжывання. Інтэрпрэтацыя фальклорнай моўнай нормы ўключае ў сябе аднакі спецыфікі, ўласцівыя фальклорнай сферы як другой знакавай сістэме, дынаміка якой арыентавана на традыцыю і рэалізуецца ў значных храналагічных адлегласцях.

Фальклорная сфера пераважнай большасці славянскіх моў вывучалася ў час іх адраджэння, а ў некаторых і фарміравання іх літаратурнай формы. У такім выпадку прасочваецца непасрэднае дачыненне мовы фальклору да развіцця літаратурнай мовы ці адсутнасць такога дачынення пры арыентацыі кадэфікацыі на іншыя сферы моўнага функцыянавання. Моўная норма ў фальклору не была аўтаномнай ад усяго комплексу фальклорных праяў: “З пакалення да пакалення пераходзіў рэпертуар слоўна-абрадавай і матэрыяльнай інфармацыі, а разам з ёю перадаваліся і нормы, якімі кіраваліся папярэднія пакаленні. Традыцыйныя нормы па сутнасці ўтваралі стабілізацыйнае апірышча...” [15, 16].

З сучаснага разумення мовы як сацыяльна-камунікацыйнай сістэмы вынікае, па словах Я. Босака, і яе новая інтэрпрэтацыя, паводле якой “норма – не толькі моўная, але і сацыяльна-гістарычная катэгорыя, а значыць, моўнай сістэме можа адпавядаць некалькі нормаў, якія ўзаемна вар’іруюцца” [11, 9]. Варыятыўнасць даследчыкі адзначаюць як у беларускіх, так і славацкіх фальклорных тэкстах. “На ўзроўні мовы а стылю (утварэння тэксту) <...> нашыя казкі значна варыябельныя” [17, 58].

З фальклорнай сферай звязана захаванне славацкай мовы: “У нашай старажытнай гісторыі славацкая мова культывавалася ў народным асяроддзі творамі фальклорнага выяўлення...” [14, 16]. Прадстаўнікі беларускага нацыянальнага культурнага руху і Адраджэння “далі ўзоры яскравасці, мілагучнасці, багата і разнастайнасці беларускай мовы. Яны, зыходзячы з вытокаў народнай творчасці, працягвалі нацыянальную традыцыю” – непарарывнасці жывой творчасці мовы...” [7, 22].

Сінхронны аспект фальклорнага ўплыву ў імпліцытнай (паняцце *жывая мова / živá reč*) ці экспліцытнай форме адлюстраваны пры указанні на базу кадыфікацыі: “Жывая вусная форма цэнтральнаславацкага варыянту культурнай славацкай мовы паўночна-заходняга тыпу, гадаваная ў слоўным фальклоры, стала базай штурэйскай кадыфікацыі” [14, 37]. Л. Штур скіроўвае ўвагу на праяўленыя фальклорныя тэксты як на матэрыял для ўзора і адлюстравання кадыфікацыі. Пры гэтым ён “падкрэслівае ў мове жывыя, прадуктыўныя элементы” [10, 389]. Паказальна, што з тэрытарыяльнай прывязкай і часам публікавання беларускіх фальклорных зборнікаў супадаюць па дынаміцы “найбольш актыўныя працэсы нацыянальнай моўнай кансалідацыі, якія мелі месца (і пачатак) у народным маўленні Беларусі” [5, 279].

Абагульненай прыметай мовы фальклору, звязанай з варыятыўнасцю і выбарам, выступае эмпірычна ўспрынятая *гнуткасць*. Гэта прымета заключае ў сабе магчымасць перадачы/апісання разнастайных камунікацыйных сітуацый і іх стандартных набораў, актуалізаваных у канкрэтных фальклорных тэкстах. “Прывычныя, даступныя, стагоддзямі адшліфаваныя формы вуснай паэтычнай творчасці народа і яе багатая, гнуткая мова” [2, 49] адчуваецца і ў старажытнай пісьменнасці.

Кажучы пра немагчымасць пры стварэнні сучаснай беларускай літаратурнай мовы “абапірацца на літаратурна-моўныя традыцыі багатай беларускай пісьменнасці” [9, 50], толькі ў фальклоры магчыма адзначыць захаванне некаторых з яе сродкаў: “Калі беларускімі пісьменнікамі і выкарыстоўваліся ў нейкай меры моўна-выяўленчыя сродкі, створаныя ў папярэднія эпохі, то ў асноўным тыя, якія народ захаваў у сваёй вуснай творчасці, дзе нават і ў часы забароны пісаць па-беларуску развіталіся і шліфаваліся моўныя каштоўнасці. Толькі вусная народная творчасць магла з’явіцца перадатчыкам літаратурных традыцый” [9, 50]. Наконт сродкаў, агульных у старажытных пісьмовых помніках і славацкіх народных казках гаворыць Я. Доруля [13, 101].

Не выклікае сумнення, што камунікацыйныя якасці маўлення ў фальклорнай сферы аказалі значны ўплыў на фарміраванне літаратурных эталонаў і стандартаў як у беларускай, так і ў славацкай мовах. Крытэрыі правільнасці ў дачыненні да беларускіх і славацкіх тэкстаў выяўляе адзнакі падабенства, аднак з храналагічнай дыстанцыяй (кадыфікацыя Л. Штура адбылася ў 1845 г., кадыфікацыя сучаснай беларускай мовы адбылася ўжо ў XX ст., хаця развівацца яна стала прыкладна з сярэдзіны XIX ст.). У другой палове XIX ст. славацкі прыхільнік младаграматызму і гістарызму М. Гатала ў кнізе “Склад славацкай мовы” (Прага, 1865) выкарыстаў “простанародную аснову <...> казак, каб даваць прыклады правільнага і лагічнага маўлення” [12, 466]. З аналагічнымі мэтамі апрацаваныя беларускія казкі Я. Колас уключыў у “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” (Санкт-Пецярбург, 1909). Фальклорнае рэпрадуцыраванне было пачаткам мастацкай творчасці Я. Коласа, аднаго з заснавальнікаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы: “Першыя праяўленыя творы Коласа – гэта запісы фальклору” [6, 91]. Узорам выкарыстання беларускіх моўных сродкаў выступаюць запісы народных казак А.К. Сержпутоўскага, апублікаваныя ў 1911 і 1927 гг., на што неаднаразова звяртаюць увагу на працягу ўсяго XX ст. найперш беларускія стылісты і літаратуразнаўцы (Р. Шкраба, Н. Гілевіч, М. Тычына і інш.). Агульнымі для кадыфікатарскіх падыходаў да мовы фальклору ў Беларусі і Славакіі з’яўляецца, па-першае, прывязка фальклорнага праяўленага тэксту да маўлення простага чалавека, і, па-другое, этнічная ідэнтыфікацыя, звязаная з чысцінёй мовы і яе аўтэнтычнасцю.

Сувязь мовы фальклору з гутарковай мова носіць неадназначны характар. З аднаго боку, гутарковая мова арганічна забяспечвае эмацыянальнасць, дынамізм і дыялагічнасць фальклорнага выказвання – як у беларускай, так і ў славацкай мове. Аднак гутарковасць у іх мае выразную прывязку да дыялектнай сферы і вызначаецца спецыялізаваным на побытавыя сітуацыі і тэматычна абмежаваным маўленнем. У гэтым плане мова фальклору значна шырэй за камунікацыйныя стандарты гутарковай сферы.

В.І. Баркоўскі гаворыць пра няроўную актуалізаванасць сродкаў розных моўных узроўняў нават у найбольш аўтаномным праяўленым жанры беларускага фальклору, якім ён лічыў казку, указваючы, што атаясамліваць яе мову з гутарковым дыялектным маўленнем дапушчальна толькі ў пэўнай ступені і ў дачыненні да фанетычных і марфалагічных з’яў, аднак неправамерна ў сінтаксісе, які “пры несумненным падабенстве з вусным гутарковым маўленнем <...>у большай меры арганізаваны, апрацаваны, больш складаны” [1, 3]. Пры гэтым сінтаксіс казак многімі сваімі рысамі збліжаецца з сінтаксісам літаратурнай мовы [1, 4]. У сваю чаргу са спецыфікай славацкага фальклорнага сінтаксісу звязана ўказанне Э. Пауліны, што “пісьмовае выказванне ў штурэйскі перыяд стала больш жывым, набліжалася па сваім складзе да вуснага выказвання” [16, 190].

Асновай дыферэнцыяцыі мовы фальклору і народна-гутарковай мовы выступае сістэма і, галоўнае разнастайнасць складаных сказаў: “Даследаванні па гісторыі складаназалежнага сказа сведчаць, што іменна падпарадкавальныя канструкцыі з выключнай яскравасцю адлюстроўваюць развіццё моўных сродкаў у перадачы ўсё больш складаных семантычных адносін” [8, 24]. Мова як беларускага, так і

славацкага праязічнага фальклору, уключае багатыя сродкі падпарадкавання, з якіх фарміруюцца складаназалежныя сказы з адным і двума даданымі, так і сказы складанай сінтаксічнай будовы з трыма і больш прэдыкатыўнымі часткамі і мінімум адной падпарадкавальнай сувяззю.

Менавіта мова фальклору, яе сінтаксічныя нормы аказалі непасрэдны ўплыў на сінтаксічныя сродкі літаратурнай мовы, калі ў дачыненні да беларускага фактычнага матэрыялу робіцца заключэнне, што “Як сведчаць беларускія выданні XIX – пачатку XX стагоддзя, сінтаксічныя сродкі арганізацыі сказаў з даданымі ўступальнымі былі на той час ужо стандартызаваны, іх ужыванне рэгламентавалася ўстойлівай традыцыяй” [8, 24]. На пераемнасць сінтаксічных падпарадкавальных сродкаў беларускіх казак і старажытных беларускіх тэкстаў указвае В.І. Баркоўскі, спасылаючыся на грунтоўныя даследаванні пісьмовых помнікаў Я. Карскім [1, 105-221]. Вывады гэтага даследчыка раскрываюць асобныя спосабы фарміравання моўнай гнуткасці: “Чаргаванне <...> канструкцый знімала сінтаксічную аднастайнасць, сведчыла пра багацце сінтаксічнай сістэмы казак” [1, 105].

Пытанні нармавання асвятляліся ў сувязі з аналізам фальклорных публікацый. Так, сучасную жывую беларускую мову, паводле Я. Карскага, прэзентуюць зборнікі народных твораў, якіх яшчэ ў 1920 г., у час напісання артыкула, была большасць – у параўнанні з “літаратурнай апрацоўкай народнай мовы ў творах прыгожага пісьменства” [4, 11].

У сціслай рэцэнзій Л. Штура на зборнік праязічнага фальклору, выдадзены Я. Рымаўскім, выразна выяўлены падыходы да нармавання некаторых фанетычных і лексічных з’яў. Пры ацэнцы фанетычных норм адназначна размяжоўваецца вусная і пісьмовая формы мовы, што прасочваецца ў стаўленні да спрашчэння спалучэнняў -ск-, -стн- і аналагічных ім: “асабліва не падтрымліваю выкіданне каранёвых гукаў, напр. *plaso* замест *plaskou*; *zlosní* замест *zlostní*; *posesní* замест *posesní* і г.д.. Гэтыя гукі належаць да кораня, даюцца зручна вымавіцца, тады і пісаць іх трэба. Так, як іх піша публікатар, яны рэгіяналізмы і прастамоўе, якія нелька прыняць і дапусціць ў літаратурнай мове” [18, 238]. Указаная з’ява ў беларускім правапісе была інтэрпрэтавана і перададзена аналагічна падыходам Я. Рымаўскага (параўн. бел. *пляснуць, злосны*).

Пры канкурэнцыі крытэрыяў самабытнасці і распаўсюджанасці фальклорная норма пераходзіць і літаратурную пры перавазе крытэрыя самабытнасці, падпарадкаецца прыярытэтнасці ўласных варыянтаў пры іх канкурэнтнасці з запазычанымі, хаця і шырокаўжывальнымі.

Фальклорная норма валодае патэнцыямі літаратурнай нормы і мае перспектыву сваёй актуалізацыі ў літаратурнай сферы ў сувязі з моўнай дынамікай архаізацыі ці арыентацыі на свае сродкі, што прасочваецца ў вяртанні да ідэй, канцэпцый і сродкаў 20–30-х гг. XX ст., якія былі часам найбольш актыўнага і прадуктыўнага фарміравання асноў і сродкаў кадыфікацыі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы з канца 70-х гг. XX ст. і не выключана ў далейшай кадыфікацыі.

Фальклорная моўная норма належыць да інтэгральных сродкаў, калі мець на ўвазе спецыфіку фальклорнага стылю, вызначаецца шэрагам істотных характарыстык, суадносных у беларускай і славацкай мовах пры частковым адрозненні кадыфікатарскіх падыходаў і іх прынцыпаў.

Літаратура

1. Борковский В.И. Синтаксис сказок. Русско-белорусские параллели. М.: Наука, 1981. 236 с.
2. Василенок С.И. Фольклор и литература Белоруссии эпохи феодализма (XIV–XVIII вв.). М.: Изд-во Московского университета, 1961. 280 с.
3. Карскі Я.Ф. Беларусы. Мн.: Беларускі кнігазбор, 2001. 640 с.
4. Карскій Е. Беларускі народ і яго мова. Менск, 1992 (факсімільнае выданне 1920 г.). 15 с.
5. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. Мн.: Вышэйшая школа, 2003. 294 с.
6. Ненадовец А.М. Принципы использования фольклора в творчестве Коласа (дооктябрьский период) // Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения: Тезисы докл. и сообщ. республ. конф. Гомель: Гомельский госуниверситет; Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1985. С.91-92.
7. Пичета В.И. Белорусский язык как фактор национально-культурный. Мн.: Навука і тэхніка, 1991. 32 с.
8. Хайль С. Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі ў творах беларускай літаратуры другой палавіны XIX – пачатку XX стагоддзя // Веснік БДУ. Сер.4. 1988. №2. С.24-26.
9. Шакун ЛМ. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1966.
10. Blanár V. Jazykovedné gielo Ľudovita Štúra // Štúr L. Dielo v piatich zväzkoch. Zv. V. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957. S.383-397.
11. Bosák J. Teória spisovného jazyka v aktuálnom slovanskom kontexte // Spisovná slovenčina a jazyková kultúra (konferenčné materiály). Budmerice. Jazykovedný ústav Ľudovita Štúra SAV a Matica slovenská, 1994. S.8-12.
12. Dobšinský P. Prostonárodné slovenské povesti. Zv.2. Bratislava: Tatran, 1966. 474 s.
13. Doruľa J. Tri kapitoly zo života slov. Bratislava. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied Veda, 1993. 151 s.
14. Krajčovič R., Žigo P. Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského, 1999. 188 s.
15. Ľeščák M., Širovátka O. Folklor a folkloristika (O Ľudovej slovesnosti). Bratislava: Smena, 1982. 267 s.
16. Paulíny E. Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983. 253 s.

17. Sabolová O. Kompozičné iniciály a kódy v čarodejných rozprávkach // Sabolová O. Kompozičné a sémantické súvzťahnosti umeleckej prózy. Prešov: Náuka, 1999. S.47-58.
18. Štúr E. Slovenské povesti // Štúr E. Dielo v piatich zväzkoch. Zv. III. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955. S.231-241.

М.В. Мацюшенка

ФУНКЦЫЯНАВАННЕ НЕАЛАГІЗМАЎ У МОВЕ ГАЗЕТЫ

Беларуская мова непадзяляльна звязана з духоўнай сутнасцю беларусаў, якія яе ствараюць, аднаўляюць і ёю карыстаюцца. Аднак мова даецца нам не толькі для таго, каб карыстацца ёю як сродкам зносін і выражэння ўласных думак, пачуццяў, эмоцый, але і для ўдасканалення свайго духоўнага свету, для ўсведамлення свайго ўласнага этнічнага “я” ў агульнасусветнай супольнасці людзей [4, 7].

Як і іншыя нацыянальныя мовы, беларуская мова існуе ў дзвюх формах: дыялектнай і літаратурнай. Змены, якія адбываюцца ў лексічным складзе апошняй, зацікавілі нас, паколькі літаратурная мова з’яўляецца ўнармаванай і агульнапрынятай для ўсіх членаў грамадства.

Динамічныя і актыўныя змены ў слоўнікавым складзе мовы адбываюцца перш за ўсё дзякуючы пераўтварэнням у эканоміцы і палітыцы сучаснай Беларусі, рэарганізацыі структур гаспадаркі, развіццю культуры і навукі, з’яўленню новых сацыяльных рэалій. Паколькі лексіка адлюстроўвае не толькі стан грамадства, але і стан усведамлення і мыслення асобнага чалавека, працэс абагачэння лексікі новымі словамі пабуджае цікавасць і прыцягвае ўвагу даследчыкаў-лінгвістаў.

Найбольш прадуктыўным вытокаў абагачэння лексікі, на наш погляд, з’яўляецца пісьмовая форма мовы сучаснай газеты. Сучасная газета, мабыць, адзіны выток, які хучэй за іншыя рэагуе на змены, якія адбываюцца ў жыцці грамадства. Яна з’яўляецца першым пісьмовым вытокаў, які фіксуе нараджэнне новых слоў і выразаў, прэтэндуючых на ўжыванне ў моўнай практыцы шырокіх пластоў насельніцтва.

Мова газеты прыцягвае нашу ўвагу яшчэ па некалькім прычынам:

Па-першае, моўныя змены адлюстроўваюцца ў газеце больш выразна ў параўнанні з мовай іншых сродкаў масавай інфармацыі.

Па-другое, у адрозненне ад мовы тэлебачання або радыёвяшчання мова газеты прадстаўлена ў пісьмовай форме, што дае магчымасць аналізаваць яе з меншымі цяжкасцямі.

Па-трэцяе, у адрозненне ад часопіса, у якім спалучаюцца розныя сродкі, каб прывабіць чытача (вокладка, малюнкi, фатаграфіі), у газеце амаль што адзіным сродкам дасягнення розных задач з’яўляецца менавіта мова, паколькі колькасць фатаграфій і малюнкаў у газеце мінімальна. Менавіта па гэтай жа прычыне часопісы глядзяць, а газеты чытаюць.

У апошні час лексічны склад мовы змяняецца больш актыўна, што абумоўлена хуткімі зменамі ў сацыяльнай і вытворчай сферах жыцця сучаснай Беларусі. У выніку гэтага ў лексічным складзе мовы адбываюцца змены двух тыпаў. Першы тып змен звязаны з сігніфікатыўнай функцыяй слова. Змены другога тыпу абумоўлены толькі моўнымі зносінамі [3, 7].

Да першага тыпу можна аднесці змены, якія звязаны з з’яўленнем гістарызмаў і неалагізмаў. *Гістарызмы* – гэта словы, якія выйшлі з ужытку ў выніку таго, што зніклі самі рэчы, з’явы, паняцці, названыя імі. Так, адышлі ў нябыт прадметы старажытнага беларускага побыту, іх назвы сталі гістарызмамі: *андарак, рыдван, свяцец* і інш. *Неалагізмы* – з’ява супрацьлеглая гістарызмам. *Неалагізмы* – словы, якія ўзнікаюць разам з новым паняццем, напрыклад, *хакер* (чалавек, які ўзламывае камп’ютэрныя праграмы). Неалагізмы могуць свядома стварацца пісьменнікамі і публіцыстамі (такія словы называюць яшчэ аказіяналізмамі).

У выніку другога тыпу змен у мове з’яўляюцца *архаізмы* – былыя актыўна ўжывальныя назвы прадметаў, з’яў і паняццяў, выцесненыя з ужытку іншымі словамі. З поўнай дакладнасцю іх семантычны змест перадаюць сучасныя сінонімы: *саета* – сукно, *гаспода* – жыллё гаспадара.

Такім чынам, з’яўленне неалагізмаў прадстаўляе сабою вынік лінгвістычных працэсаў, які адлюстроўвае экстралінгвістычныя з’явы, у асаблівасці развіццё навукі і тэхнікі, змены ў эканоміцы і палітыцы, у жыцці і ў патрэбнасцях грамадства.

Важнасць вывучэння неалагізмаў прызнана даўно. Нават існуе асобны раздзел лексікалогіі, які вывучае новыя словы, – неалогія. Задачами неалогіі з’яўляюцца выяўленне і апісанне неалагізмаў, параўнанне неалагізмаў у розных мовах, вызначэнне тэндэнцый развіцця мовы і т.д. [2, 331]. У некаторых краінах (Расія, ЗША, Францыя і інш.) існуюць цэнтры неалогіі, дзе займаюцца даследаваннем неалагізмаў, стварэннем слоўнікаў неалагізмаў і т.д.

У сучаснай лінгвістыцы цэнтральным паняццем з’яўляецца паняцце функцыі (функцыянальная граматыка, функцыянальная стылістыка, функцыянальная лексікалогія). Функцыянальны падыход да вывучэння змен у слоўнікавым складзе мае вялікае значэнне. Таму зацікавіліся, якія функцыі здзяйсняюць новыя словы ў мове сучаснай газеты.

Чалавечы фактар з’яўляецца галоўным паняццем функцыянальнага мовазнаўства. Пры даследаванні новых слоў у функцыянальным аспекце ўлічваюць існаванне двух відаў сацыяльнай

варыятаўнасці мовы: стратыфікацыйная варыятаўнасць (сацыяльная прыналежнасць, адносіны да прафесійных абавязкаў, узрост, адукацыя і інш.) і сітуацыйная варыятаўнасць (зносінны камунікантаў і сфера зносін). Інакш кажучы, важна “кім” і “дзе” ўжываецца тое або іншае слова [5, 42]. У нашай працы, мы вывучаем неалагізмы, якія ўжываюцца журналістамі ў мове газеты.

Функцыі неалагізмаў звязаны з прычынамі іх з’яўлення, паколькі слова “нараджаецца” каб здзейсніць якую-небудзь функцыю, а калі выкананне функцыі больш не патрэбна, слова застаецца толькі ў пасіўным слоўніку, а праз некалькі гадоў можа знікнуць зусім або зноў адрадіцца, але выконваць ужо іншую функцыю.

Неалагізмы можна падзяліць на дзве групы ў адпаведнасці з іх функцыяй. Да першай групы адносяцца моўныя неалагізмы, функцыі якіх рэалізуюцца непасрэдна ў мове, да другой – функцыі якіх рэалізуюцца ў працэсе камунікацыі.

На ўзроўні мовы неалагізм выконвае такія функцыі, як *намінатыўную* (г.зн. называе новую з’яву або паняцце ў грамадстве), *інфарматыўную* (г.зн. перадае канкрэтную інфармацыю), *функцыю абагачэння слоўнікавага складу* (г.зн. называе вядомае паняцце іншым словам) і інш.

У газетных тэкстах неалагізмы функцыянуюць у залежнасці ад жанраў газеты, здавальняючы асаблівыя патрэбнасці і задачы. Вядома, што для мовы газеты характэрны дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: тэндэнцыя да стандарту і тэндэнцыя да экспрэсіі. Аднак на наш погляд апошняя апыраджае тэндэнцыю да стандарту. Таму неалагізмы ў мове газеты часцей функцыянуюць у адпаведнасці з гэтай новай тэндэнцыяй.

Адпаведна О.Н. Грышынай, высокія экспрэсіўныя патэнцыі неалагізмаў даюць сабе магчымасць рабіць асаблівы эмацыянальны ўплыў на чытача [1, 15]. Таму журналісты заўсёды стваралі і ствараюць новыя словы і выразы, а таксама запазычваюць замежныя словы (асабліва словы англамоўнага паходжання). Напрыклад, *шопінг* (*shopping* ‘купля’), *брэнд* (*brand* ‘марка’), *джэпкот* (*jackpot* ‘грашовая удача’) і інш.

Такім чынам, неабходна падкрэсліць, што функцыі неалагізмаў на ўзроўні мовы рэалізуюцца незалежна ад жанраў газет, ад якіх залежаць такія моўныя функцыі, як экспрэсіўная, эўфемістычная, дысфемістычная і інш.

Аднак аналізуючы функцыі слоў трэба зрабіць вынік, што неалагізм ужываецца ў асаблівым моўным і сэнсавым кантэксце, у газеце таго або іншага жанру, і таму выконвае адначасова некалькі функцый.

Літаратура

1. Гришина О.Н. Об информативности неологизмов // Сборник научных трудов. М., 1987. С.13-18.
2. Котелова Н.З. Неологизм // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 2002. С.331.
3. Прохорова В.Н. Актуальные проблемы современной русской лексикологии. М., 1973. С.7.
4. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мн.: Універсітэцкае, 1996. 655 с.
5. Чо Джэйси. Состав и функционирование неологизмов в языке газеты [http://diss/05/0275/050275048.pdf]: Дис. ... к.ф.н.: 10.02.01. М.: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).

П.А. Міхайлаў

НАЦІСК НЕВЫТВОРНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ: АКЦЭНТНЫ ТЫП А

Асаблівасці націску прыметнікаў у беларускай дыялектнай мове варта разглядаць толькі ў поўных формах і формах ступеняў параўнання, паколькі абсалютнай большасці беларускіх гаворак кароткая форма якасных прыметнікаў нехарактэрная, а сустракаюцца яны спарадычна “галоўным чынам у пэўных фразеалагічных зваротах, устойлівых словазлучэннях, у формулах ветлівасці, пажадання” [1, 187]. Папярэдняя ацэнка сабранага фактычнага матэрыялу ўказвае на магчымасць апісання націску з дапамогай акцэнтных тыпаў, уласцівых назоўнікам. Аднак пры гэтым, як правіла, няма патрэбы ўлічваць родавую прыналежнасць прыметнікаў, так як яны ў параўнанні з назоўнікамі па характары націску паміж сабою не выяўляюць ніякіх адрозненняў. Таму ўсе прыметнікі аналізуюцца толькі ў форме мужчынскага роду.

Невытворныя прыметнікі па сваёй будове з’яўляюцца двухскладовымі або трохскладовымі. У слоў гэтай групы націск пераважна нерухомы і ў паўпарадыгмах ліку, часцей за ўсё, не супрацьпастаўлены. Таму асноўнымі акцэнтнымі тыпамі для невытворных прыметнікаў у беларускай дыялектнай мове, як і ў літаратурнай, з’яўляюцца тыпы **А** (з пастаянным націскам на аснове ва ўсіх граматычных формах слова ў паўпарадыгмах адзіночнага і множнага ліку) і **В** (з пастаянным націскам на флексіі). Аднак, нягледзячы на гэта, асобныя словы ўсё ж маюць рухомую акцэнтную парадыгму і адпаведна адносяцца да акцэнтных тыпаў **С** і **Д**, а таксама некаторымі адхіленнямі ў асобных граматычных формах утвараюць адзінкавы падтыпы асноўных акцэнтных тыпаў прыметніка. У сувязі з абмежаваным аб’ёмам публікацыі спынімся больш падрабязна толькі на акцэнтным тыпе **А** з прывядзеннем канкрэтных фактаў.

Пры аналізе фактычнага матэрыялу заўсёды ўзнікае праблема размежавання слоў па пэўных тыпах. Мы ў дадзеным выпадку кіраваліся пераважна двума крытэрыямі: 1) акцэнтнай прыналежнасцю

канкрэтнага слова да пэўнага тыпу ў літаратурнай мове (калі гэтае слова ўваходзіць у агульны лексічны фонд літаратурнай і дыялектнай моў) і 2) тэрыторыяй пашырэння разглядаемага акцэнтнага тыпу ў дыялектнай мове (т.зв. лінгвагеаграфічны прынцып). У апошнім выпадку лінгвагеаграфічны паказчык таго ці іншага акцэнтнага тыпу з'яўляецца асноўным у аднясенні слоў да пэўных тыпаў, а ў дачыненні да спецыфічна дыялектнай лексікі, адсутнай у літаратурнай мове, гэты прынцып увогуле становіцца дамінуючым і адзіным.

Як сведчыць аналіз сабранага фактычнага матэрыялу, да акцэнтнага тыпу А ў беларускай дыялектнай мове належаць, як правіла, тыя ж самыя невытворныя прыметнікі, што і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Гэта пераважна прыметнікі з аднаскладовай каранёвай марфемай *бэлы, босы, быстры, востры, глыбы, дужы, жобуты, кволы, кіслы, лэвы, роўны, ціхі, шэры, яркі* і некаторыя іншыя, і значна радзей – з двухкаранёвай марфемай – *вясёлы, далёкі, здаровы, шырочкі* і пад. [параўн.: 2, 388]. Усе яны характарызуюцца наяўнасцю калонных парадыгмаў з фіксаваным націскам на першым (у двухскладовых) або другім (у трохскладовых словах) складзе, што адпавядае і літаратурнай норме.

Разам з тым некаторыя членныя прыметнікі, што ў літаратурнай мове адносяцца да акцэнтнага тыпу А, у шэрагу беларускіх гаворак зведалі перамяшчэнне націску з асновы слова на флексію. Да такіх аксітаніраваных двухскладовых прыметнікаў у беларускай дыялектнай мове належаць: *горкі, грубы, дзікі, доўгі, просты, рыжы, сівы, слабы, сыты, тлусты (клусты), тоўсты, цвёрды, цяжкі*. Аднак акцэнтная дыхатамія многіх вышэйназваных членных прыметнікаў праяўляецца ў кожным канкрэтным выпадку па-рознаму, хоць яна, несумненна, і мае пэўную агульнасць. Але адрозненні гэтыя адносяцца найперш да арэалагічнай характарыстыкі кожнай аксітанэзы: перамяшчэнне націску з асновы на канчатак у многіх членных прыметнікаў, як правіла, мае рознае пашырэнне ў беларускіх гаворках.

Найбольш распаўсюджана ў беларускай дыялектнай мове аксітанэза ў прыметнікаў *грубы, доўгі, просты, слабы, тоўсты, цвёрды і цяжкі*. Астатнія аксітаніраваныя ад'ектывы, што ў літаратурнай мове належаць толькі да акцэнтнага тыпу А, маюць у народных гаворках вузкарэгіянальнае пашырэнне. Самым ужывальным з флексійным націскам з'яўляецца прыметнік *грубы* (фанет. *грубі, грубий, грубоі, грубэй, грубу*), характэрны пераважнай большасці беларускіх гаворак, за выключэннем толькі Брэстчыны (акрамя крайніх усходніх і паўночна-ўсходніх раёнаў) і шэрагу гаворак Віцебшчыны і Гомельшчыны. Перамяшчэнне націску на канчатак у прыметніку *грубы* характэрна таксама беларускім гаворкам на тэрыторыі Літвы [3, т.1, 482-483]. Залежнасці паміж націскам і семантыкай слова ў прыметніку *грубы* намі не выяўлена.

Падобнай актыўнасцю ўжывання і тэрыторыяй пашырэння са словам *грубы* характарызуецца і прыметнік *слабы* з флексійным націскам у супрацьвагу нарматыўнаму наасноўнаму націску *слабы*. Найбольш паслядоўна аксітаніраваная форма слова *слабы* (фанет. *слабий, слабуі, слабу*) выкарыстоўваецца ў паўднёва-заходнім дыялекце беларускай мовы, полацкай групе гаворак, на ўсходзе Магілёўшчыны і Гомельшчыны [4, т.5, к.168; 3, т.4, 330]. Вядома яна і беларускім гаворкам на тэрыторыі Літвы [3, т.4, 476]. Семантыка слова ў дыялектнай мове практычна нічым не адрозніваецца ад яго сэнсавай структуры ў сучаснай беларускай літаратурнай мове і з рухомасцю націску ніяк не звязана.

Аксітаніраваныя прыметнікі *просты, таўсты* лакалізуюцца пераважна ў межах паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы і сярэднебеларускіх гаворак. Пры гэтым нярэдка барытаніраваная і аксітаніраваная формы дадзеных членных прыметнікаў паралельна суіснуюць у адной і той жа гаворцы [гл., напрыклад, 5, к.197, 199], што, відаць, сведчыць пра паступовае і паслядоўнае знікненне апошніх (аксітаніраваных) пад уплывам літаратурных моў. На думку Л.А. Булахоўскага, акцэнтная дыхатамія *просты – прасты* можа “належаць да даўніх дыферэнцыяцый” [6, т.2, 371]. Формы з флексійным націскам уласцівы беларускім гаворкам у Літве [3, т.4, 98; 3, т.5, 109-110] і на Браншчыне, дзе яны ўжываюцца паралельна з *тоўсты* [7, 259]. Фанетычная структура прыметнікаў *просты* і *таўсты* ў беларускай дыялектнай мове даволі аднастайная, за выключэннем толькі рэгулярных для паўночна-ўсходняга дыялекту формаў *пратэй* і *таўстэй* [5, к.197, 199]. Перамяшчэнне націску на канчатак у прыметніках *просты* і *тоўсты* на іх семантыку ўплыву не аказала.

Толькі ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту (пераважна ў паўночнай, паўночна-ўсходняй і паўночна-заходняй Віцебшчыне, на Магілёўшчыне, за выключэннем некаторых крайніх усходніх раёнаў і ў паўночна-ўсходняй Гомельшчыне), а таксама на Мастоўшчыне і Тураўшчыне адбываецца перамяшчэнне націску з асновы на флексію ў прыметніку *даўгі* (фанет. *даўгіі, даўгэйі*). У беларускіх гаворках на тэрыторыі Літвы занатавана форма *далгі* [3, т.2, 82]. На Тураўшчыне паралельна суіснуюць абедзве акцэнтныя формы *доўгі* і *доўгі* [8, т.2, 35]. У гаворках Мастоўскага раёна форма *даўгі-прадаўгі* [9, 140] – магчыма, прыклад выкарыстання націску як семантычнага сродку з мэтай падкрэсліць надта вялікую, неабмежаваную даўжыню пэўнага прадмета. У іншых усходнеславянскіх мовах перамяшчэнне націску ў прыметніку *доўгі* не адзначаецца, за выключэннем толькі асобных паўночна-ўкраінскіх гаворак Ровеншчыны, дзе, напрыклад, у в. Сарны Сарненскага раёна зафіксавана назва *доўгі саны* [10, 87], што фактычна можна далучыць да Тураўскага акцэнтнага мікраарэала.

Прыкладна ў межах паўночна-заходняй дыялектнай зоны, а таксама на ўсходзе Віцебшчыны і ў Падняпроўі на Гомельшчыне ўжываецца аксітаніраваны прыметнік *цяжкі* (фанет. *цяшкі, цяжкій, цяшкіі*). Відаць, прымаючы пад увагу значнае пашырэнне ў дыялектнай мове прыметніка *цяжкі* з флексійным націскам, абедзве формы – барытаніраваная і аксітаніраваная – з'яўляюцца нормай сучаснай

беларускай літаратурнай мовы, хоць у “Беларускай граматыцы” без усялякіх тлумачэнняў прыметнік *цяжкі* падаецца чамусьці толькі як слова акцэнтнага тыпу А [2, 388]. Прыметнік *цяжкі* з флексійным націскам характэрны і беларускім гаворкам на тэрыторыі Літвы [3, т.5, 386]. Акрамя таго, у зоне пашырэння аксітаніраванай формы членнага прыметніка *цяжкі* ў беларускай дыялектнай мове шырока выкарыстоўваецца і субстантываваны прыметнік *цяжкія* (мн. л.) у значэнні ‘вантробы, печань’, у тым ліку і на тэрыторыі Літвы [3, т.5, 386]. Разам з тым, праведзеныя намі апошнім часам дадатковыя палявыя даследаванні выявілі, што ў гаворцы в. Занарач Мядзельскага раёна прыметнік *цяжкі* ўвогуле адносіцца да акцэнтнага тыпу С, г.зн. паслядоўна ва ўсіх граматычных формах паўпарадыгмы адзіночнага ліку націск у ім пастаянна на аснове, а ў паўпарадыгме множнага ліку – на флексіі. Залежнасці паміж націскам і семантыкай слова *цяжкі* не ўстаноўлена.

Блізкая да прыметніка *цяжкі* тэрыторыя пашырэння аксітаніраванай формы прыметніка *цвярдзі* (фанет. *цвярдзіі*, *цвярдзіі*), але ўжыванне яе ў гаворках больш абмежаванае і акрэсліваецца двума кампактнымі арэаламі: адзін – на поўнач ад Мінска да балтыйскамоўнага пагранічча, а другі – ад Магілёва да Хойнікаў у басейне Дняпра і ніжняга цячэння Бярэзіны. Акрамя гэтага, форма *цвярдзі* вядома на Любаншчыне, Гродзеншчыне і Мсціслаўшчыне [3, т.5, 340-341; 4, к.169].

Аксітаніраваныя членныя прыметнікі *гаркі*, *дзікі*, *сыты*, *тлусты* маюць вузкарэгіянальнае пашырэнне і лакалізуюцца пераважна на беларуска-балтыйскім моўным паграніччы. Больш ужывальны ў гаворках на гэтай тэрыторыі прыметнік *дзікі* (фанет. *дзікіі*) з флексійным націскам. Вядомы ён беларускім гаворкам і на тэрыторыі Літвы [3, т.2, 52]. Пры гэтым у арэале пашырэння аксітаніраванай формы назіраецца яе выкарыстанне ў самых разнастайных значэннях, у тым ліку і ў фразеалагічных спалучэннях [3, т.2, 51-52], што пераканаўча ўказвае на адсутнасць залежнасці семантыкі слова ад месца размяшчэння ў ім націску.

Некалькі раздзей у гаворках на беларуска-літоўскім сумежжы адзначаецца перамяшчэнне націску ў прыметніках *горкі* і *тлусты*. Аксітаніраваная форма членнага прыметніка *гаркі* акрамя кампактнага арэалу на паўночным захадзе ад Мінска занатавана яшчэ і ў гаворцы жыхароў в. Азяраны Дзятлаўскага раёна [4, т.5, к.163]. Ніякіх дыялектных фанетычных і семантычных адметнасцей слова *гаркі* не выяўлена. Форма *тлусты* пашырана толькі ў Пастаўскім, Шаркаўшчынскім, Глыбоцкім і Докшыцкім раёнах Віцебскай вобласці, прычым тут у гаворках пераважае фанетычны варыянт *клусты*, *клустое*, *клустоя* [3, т.2, 481; 4, т.4, к.334, 339].

Аксітаніраваны прыметнік *сыты* ў беларускай дыялектнай мове занатаваны толькі ў двух населеных пунктах (вв. Палік Барысаўскага і Дзям’янікі Добрушскага раёнаў), істотна аддаленых адзін ад аднаго [4, т.4, к.334]. Таксама ў гаворцы жыхароў дзвюх вёсак зафіксаваны аксітаніраваныя формы прыметніка *рыжы* з флексійным націскам: *рыжы* (в. Бабунічы Петрыкаўскага раёна) і *рыжыі* (в. Грывец Горакскага раёна; архіў “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”).

Асобнай увагі заслугоўвае членны прыметнік *сівы*, паколькі як у праславянскай, так і ў сучасных рускай і ўкраінскай мовах ён мае фіксаваны націск толькі на корані і перамяшчэння яго на флексію ў гэтых мовах ён не зведаў [6, т.2, 367]. Аднак у сучаснай беларускай літаратурнай мове названы прыметнік адносіцца да акцэнтнага тыпу В (*сівы*), хоць і дапускаецца ў асобных выпадках ужыванне формы з націскам на аснове [2, 398-399]. Апошняе, відаць, можна патлумачыць уплывам дыялектнай мовы, дзе назіраецца абсалютная перавага акцэнтнай формы з націскам на аснове. Што ж да аксітаніраванай формы *сівы*, якая з’яўляецца нормай беларускай літаратурнай мовы, то яна пашырана пераважна ў гаворках на беларуска-літоўскім паграніччы. Вядомы прыметнік *сівы* з флексійным націскам і беларускім гаворкам на тэрыторыі Літвы [3, т.4, 422-423]. Акрамя гэтага, прыметнік *сівы* з флексійным націскам характэрны гаворкам Чэрвеньскага, Лельчыцкага і Столінскага раёнаў, хоць, як вынікае з матэрыялаў “Тураўскага слоўніка”, у Столінскім і суседнім з ім Жыткавіцкім раёнах усё ж пераважае форма *сівы* з націскам на корані [8, т.5, 33]. Менавіта прымаючы пад увагу вузкарэгіянальнае пашырэнне аксітаніраванай формы прыметніка *сівы* ў беларускай дыялектнай мове мы аднеслі яго да акцэнтнага тыпу А.

Такім чынам, аналіз невытворных прыметнікаў акцэнтнага тыпу А выявіў у беларускай дыялектнай мове наяўнасць акцэнтнай дыхатаміі, якая прысутнічае ў розных зонах беларускай этнамоўнай тэрыторыі. Высветленне ж генетычных прычын перамяшчэння націску ў тым ці іншым слове і, адпаведна, у пэўным рэгіёне яе пашырэння патрабуе правядзення спецыяльных дыяхранічных даследаванняў.

Літаратура

1. Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Пад. Рэд. Р.І. Аванесава. Мн.: Навука і тэхніка, 1964. 415 с.
2. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа / Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. Мн.: Навука і тэхніка, 1985. 431 с.
3. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. Мн.: Навука і тэхніка, 1979-1986.
4. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т. Мн.: Фонд фонд. дасл. РБ, 1993. 1998.
6. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн.: Выд. АН БССР, 1963. 971 с., 338 карт.
7. Булаховский Л.А. Вибрані праці: У 5 т. К.: Навукова думка, 1975-1983.

8. Расторгуев П.А. Словарь народных говоров Западной Брянщины: Материалы для истории словарного состава говоров. Мн.: Наука и техника, 1973. 295 с.
9. Тураўскі слоўнік: У 5 т. Мн.: Навука і тэхніка, 1982-1987.
10. Сцяшковіч Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. Мн.: Навука і тэхніка, 1972. 619 с.
11. Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. К.: Наукова думка, 1990. 292 с.

І.В. Мэта

ПРАБЛЕМА ФАНАЛАГІЧНЫХ АДНОСІН [Е] І [О] ПРЫ ВЫВУЧЭННІ З'ЯВЫ ПЕРАХОДУ [Е>О]

Вывучэнне змянення [е>о] у рускай гістарычнай фанетыцы мае даўнюю гісторыю, пачынаючы з канца XIX ст. (І.В. Ягіч, А.А. Шахматаў); у 2-ой палове XX ст. некаторыя беларускія вучоныя разгледзелі вынікі змянення [е>о] у беларускіх гаворках (М.В. Бірыла, В.М. Чэжман) і ўнеслі пэўны ўклад у вывучэнне прычын пераходу. Асобныя даследчыкі ў ходзе тыпалагічных супастаўленняў вызначылі месца пераходу сярод аналагічных з'яў, якія адбываліся ў славянскіх і нават неславянскіх мовах, пацвярджаючы тым самым думку аб заканамернасці і ўніверсальнасці працэсаў, якія адбываюцца на фанетычным узроўні мовы (В.М. Чэжман, Ю.С. Кудраўцаў). Але, нягледзячы на гэта, да гэтага часу пэўныя моманты гэтага пытання застаюцца дыскусійнымі. Найбольшая ўвага ў лінгвістычнай літаратуры надавалася даследаванням магчымых прычын пераходу (В.В. Іваноў, У.В. Колесаў, В.М. Чэжман, Ю.С. Кудраўцаў). Аднак самі даследчыкі адзначаюць, што “экспліцытны аналіз усёй прычынна-выніковай праблематыкі пераходу [е>о] ў літаратуры адсутнічае” [7, 79]. Невядома, паводле якой прыкметы – рада або лабіялізацыі – здзяйсняўся першапачаткова пераход, уяўляў ён сабой фанетычнае змяненне гукаў (эвалюцыю) або фанетычную замену (субстытуцыю). Даецца розная характарыстыка адносінам [е] і [о] у час пераходу і ў розныя перыяды развіцця мовы, вялікія адрозненні назіраюцца ў вызначэнні адноснай і абсалютнай храналогіі пераходу.

З вызначэннем сувязей, якія існавалі паміж [е] і [о] ў час пераходу, і іх змен ў розныя перыяды развіцця мовы звязана ўстанаўленне характару чаргавання [е>о]. Ад вырашэння праблемы фаналагічных адносін [е] і [о] таксама можа залежаць і вызначэнне магчымых прычын пераходу або фактараў, якія паспрыялі яго здзяйсненню.

Хаця ўсе даследчыкі сыходзяцца на меркаванні, што змяненне [е>о] было першапачаткова алафонным і фанемнае чаргаванне ўзнікла толькі пазней, назіраюцца значныя разыходжанні ў трактоўцы адносін [е] і [о] у сувязі з іншымі фаналагічнымі працэсамі, а таксама ў вызначэнні часу дзеяння алафоннага і фанемнага чаргавання.

У навуковай літаратуры па гэтаму пытання разглядаюцца адносіны гукаў [е] і [о] пасля другаснага памякчэння зычных, пасля падзення рэдукаваных да пераходу [е>о], у час пераходу [е] ў [о] па фанетычных прычынах і ў час, калі [о] замест [е] пачало ўжывацца па аналогіі.

Да памякчэння паўмяккіх гукі [е] і [о] маглі ўжывацца ў аднолькавай пазіцыі – пасля цвёрдых зычных, таму сумненняў у іх статусе як асобных фанем не ўзнікала, хаця ўмовы іх проціпастаўлення былі абмежаваныя: <е> не ўжывалася пасля заднеязычных, <о> – пасля спрадвечна мяккіх.

Пасля другаснага памякчэння зычных як да змянення [е] у [о], так і ў час змянення, як лічаць некаторыя даследчыкі, галосныя [е] і [о] з'яўляліся алафонамі адной фанемы, паколькі яны знаходзіліся ў адносінах дадатковага размеркавання (Аванесаў 1947, Калнынь 1961, Гаршкова 1997, Колесаў 1980). К.В. Гаршкова выказвае меркаванне, што гэта фанема <о>, таму што “у найбольш незалежнай пазіцыі (у пачатку слова) у старажытнарускіх словах паслядоўна з'яўляўся гук [о]” [2, 92]. Іншыя вучоныя (Ю.С. Кудраўцаў, Ф.П. Філін) адносяць пераход [е] ў [о] да камбінаторных змяненняў, лічачы галосны [о] лабіялізаваным варыянтам фанемы <е>. Адрозную пазіцыю займае В.В. Іваноў. На яго думку, пасля памякчэння паўмяккіх і падзення рэдукаваных, але да змянення [е]>[о] гэтыя галосныя застаюцца самастойнымі фанемамі. Камплементарная дыстрыбуцыя сама па сабе яшчэ не сведчыць пра ўваходжанне гукаў у адну фанему: “Алафонамі адной фанемы дзве гукавыя адзінкі будуць толькі тады, калі дадатковая дыстрыбуцыя суправаджаецца супадзеннем гэтых адзінак па большасці ўласцівых ім канстытутыўных прыкмет”, а “адрозныя прыкметы дадзеных дзвюх адзінак поўнаасцю абумоўлены становішчам іх на сінтагматычнай восі [3, 26-27]. Дыферэнцыйная прыкмета, якой адрозніваюцца гукі [е] і [о], – пярэдні/непярэдні рад. Пасля другаснага памякчэння паўмяккіх адбылася дэфаналагізацыя прыкметы зоны ўтварэння: рад галоснага быў поўнаасцю абумоўлены цвёрдасцю-мяккасцю папярэдняга зычнага. Але, на думку В.В. Іванова, прыкмета адсутнасці/наяўнасці лабіялізацыі з'яўляецца незалежнай, не абумоўленай становішчам гукавой адзінкі на сінтагматычнай восі [3, 305], і даказваецца гэтае сцвярджэнне тым, што [е] і [о] “...проціпастаўляліся іншым фанемам, у тым ліку адным і тым жа” [3, 306], а таксама тым, што “да змянення [е] ў [о] не магло быць чаргавання [е] і [о] у межах адной каранёвай марфемы, і таму і ў гэтым плане яны былі незалежныя ў адносінах адна да адной” [3, 306]. Акрамя гэтага, прыкметай лабіялізацыі адрозніваюцца таксама і фанемы <і/ы> і <у>.

К.В. Гаршкова прыкмету лабіялізаванасці не ўключае ў лік дыферэнцыйных прыкмет галосных сярэдняга пад'ёму: лабіялізаванасць/нелабіялізаванасць была збытоўнай у гэтай частцы сістэмы і толькі “суправаджала прыкмету пярэдняга/непярэдняга рада” [2, 92], у той час як для галосных верхняга пад'ёму прыкмета лабіялізаванасці/нелабіялізаванасці была фаналагічна значнай. У.В. Колесаў лічыць прыкмету лабіялізаванасці сінтагматычна абумоўленай, нерэлевантнай для ўсёй сістэмы галосных фанем, безадносна да іх пад'ёму: пасля памякчэння паўмяккіх “пасля палатальных страчвалася проціпастаўленне паводле рада, а проціпастаўленне паводле лабіялізаванасці ў галосных яшчэ не аформілася парадigmatyчна” [6, 176]. Галосныя [e] і [o] аўтаматычна сталі алафонамі адной фанемы пасля другаснага памякчэння зычных, і вар'іраванне адбывалася паводле прыкметы, не істотнай для гэтых галосных. Аднак у якасці варыянта фанемы <e> У.В. Колесаў называе не галосны [o], а пярэдні лабіявелярызаваны [e] [6, 178].

Своеасабліваю трактоўку адносінам [e] і [o] ў час змянення [e] ў [o] дае В.В. Іванов: гэтыя галосныя “выступаюць у мове ў гэты перыяд гісторыі то як разнавіднасці адной фанемы, забяспечваючы тоеснасць марфемы, то як самастойныя фанемы, супрацьпастаўленыя адным і тым жа, а часам розным членам фаналагічнай сістэмы” [3, 310]. Паводле В.В. Іванова, такая дваістасць адносінаў [e] і [o] не магла быць трывалай з'явай. Працэс узмацнення самастойнасці фанем [e] і [o] быў лагічным у фаналагічнай сістэме мовы. Ужо змяненне [e>o] па фанетычных прычынах “вяло да ўзмацнення паралелізму, сіметрычнасці ў вобласці вакалізму”, у выніку чаго “сістэма галосных рабілася больш аднастайнай пасля цвёрдых і пасля мяккіх зычных”. Галосны [o] на месцы [e] ў пазіцыі перад мяккім зычным павінен быў развіцца “ў плане ўмацавання сістэмнасці” [3, 310].

Ю.С. Кудраўцаў у выніку шырокіх тыпалагічных супастаўленняў прыходзіць да высновы, што пераход [e>o] ўяўляе сабой “міжскладовую рэгрэсіўную акамадацыю, якая дзейнічала ў перыяд распаду праславянскай мовы да самага падзення рэдукаваных і фаналагізацыі лабіялізаванасці” [7, 82]. Ён абвяргае меркаванне У.М. Сідарава аб тым, што пераход супярэчыў прынцыпу складовага сінгарманізму і адбываўся толькі тады, калі гэты прынцып перастаў дзейнічаць, г.зн. пасля падзення рэдукаваных. На думку даследчыка, гэта сцвярджэнне справядлівае не для першапачатковага, алафоннага змянення, а для больш позняга, фанемнага. Пры алафонным змяненні прынцып складовага сінгарманізму не парушаўся, паколькі “галосны [e] змяняў артыкуляцыю не на ўсім участку гучання, а толькі ў межах сваёй фіналі, там, дзе ён прымыкаў непасрэдна да лабіявелярнага зычнага”. Такое меркаванне аб характары галоснога гука, які чаргаваўся з галосным [e], супадае з меркаваннем У.В. Колесава.

Л.Л. Касаткін на матэрыяле дадзеных з гаворкі вёскі Кажухова выказвае меркаванне, што [e] чаргаваўся не з адным пэўным гукам, а з цэлым радам “блізкіх гукаў, якія можна выстраіць у ланцужок, дзе суседнія гукі адрозніваюцца адзін ад другога ў мінімальнай ступені” [5, 375].

Агульнапрызнана, што пасля ўзнікнення змен па аналогіі, з'яўлення слоў з непераходам пасля мяккага зычнага перад цвёрдым [e] і [o] з'яўляліся асобнымі фанемамі. Але ёсць меркаванне, што фаналагізацыя гукаў адбываецца яшчэ да таго, як у мове з'яўляюцца факты, якія пацвярджаюць яе. На думку Ю.С. Кудраўцава, латэнтная фаналагізацыя проціпастаўлення <e>/<o> звязана з фаналагізцыяй прыкметы лабіялізаванасці для галосных. У выніку лабіялізаваны алафон фанемы <e> адышоў да фанемы <o>. Гэтым быў пакладзены канец жывому фанетычнаму працэсу і сталі магчымыя змены па аналогіі [7, 86]. Час фаналагізацыі прыкметы лабіялізаванасці дакладна невядомы. Ю.С. Кудраўцаў мяркуе, што гэта адбылося пасля падзення рэдукаваных, не пазней за XIV ст. [7, 86]. На думку У.В. Колесава, [e] і [o] сталі самастойнымі фанемамі з канца XV ст., калі знікла залежнасць ад рэдукаваных <ь> і <ь>, а значэнне меў наступны зычны, цвёрды ці мяккі, а таксама націск. Тое, што змяненні пачалі адбывацца толькі пад націскам, на думку даследчыка, указвае на пачатак фанемнай стадыі змянення [e>o] [6, 176].

Літаратура

1. Бірыла М.В. Вынікі пераходу *e* (<*e*, *ь*) у *o* і з'явы, звязаныя з ім, у беларускай мове. *Prace filologiczne*. Т.ХVІІІ. Cz.2. Warszawa, 1964. С.315-334.
2. Горшкова К.В., Хабургаев Г.А. Историческая грамматика русского языка. М.: Изд-во Московского университета. 1997.
3. Иванов В. В. Историческая фонология русского языка. М., 1968.
4. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. М., 1990.
5. Касаткин Л.Л. Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка. М., 1999.
6. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка. М., 1980.
7. Кудрявцев Ю.С. Очерки по русской исторической фонологии и морфонологии. 1996.
8. Филлин Ф.П. О происхождении русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972.
9. Чэкман В.М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці-мяккасці ў беларускай мове. Мн., 1970.

Н. У. Нядзілка

СУФИКСАЛЬНАЯ СИСТЭМА КАТЭГОРЫИ *NOMINA LOCI* Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Лексіка цесна звязана са словаўтварэннем, у цэнтры якога стаяць заканамернасці будовы слова і яго здольнасць да ўтварэння іншых лексічных адзінак. У працах па словаўтварэнню вырашаюцца пытанні суадносін марфемнага і словаўтваральнага аналізу, вылучэння значымых адзінак у слове, словаўтваральнай семантыкі, сувязі слоў у словаўтваральным гняздзе і інш.

Як самастойная словаўтваральна-семантычная катэгорыя *nomina loci* ўпершыню падрабязна разглядалася ў працах В. Дарашэўскага, І. Юдзіцкай, М. Кіршовай. Яе вылучэнне адбывалася на аснове выяўлення агульнага кампанента “месца, памяшканне, прастора” і фармальна выражанага ў словаўтваральных афіксах.

Лакатыўная лексіка беларускай мовы не вызначаецца аднароднасцю з пункту гледжання структуры, што залежыць ад разнастайных прымет і спосабаў намінацыі і варыятыўнасці ў выбары прымет.

Характэрнай асаблівасцю вытворных слоў з’яўляецца неаўтаномнасць іх сэнсавага зместу, арыентацыя на семантыку ўтваральных адзінак. Утваральная аснова з’яўляецца семантычным і структурным цэнтрам вытворнага слова, яго фундаментам. Матывавальнымі асновамі вытворных назоўнікаў-назваў месца выступаюць, у асноўным, назоўнікі з рознымі значэннямі, дзеясловы і некаторыя прыметнікі.

У фарміраванні структуры вытворнага слова (акрамя яго матывавальнай часткі, выражанай утваральнай асновай) непасрэдна ўдзельнічаюць і афіксы (як правіла, суфіксы), якія змяняюць, канкрэтызуюць і класіфікуюць значэнне ўтваральнай адзінкі.

На працягу стагоддзяў для фарміравання лексікі з агульным значэннем “месца” выкарыстоўваліся амаль усе асноўныя спосабы беларускага словаўтварэння, якія забяспечваюць магчымасць утварэння новых слоў на аснове існуючага моўнага мактэрыялу.

Самым пашыраным спосабам ўтварэння назваў месца у беларускай мове з’яўляецца марфалагічны спосаб, у прыватнасці, суфіксальны, які вядомы ўсім славянскім мовам яшчэ са старажытных часоў. Словаўтваральны аналіз назваў, утвораных гэтым спосабам, паказвае, што суфіксальныя словаўтваральныя элементы, якія выкарыстоўваюцца для наймення месца, дастаткова разнастайныя. Сярод іх колькасна вылучаецца група лакатыўных назлўнікаў на **-ішч-(а)** і на **-н-(я)** адсубстантыўнага словаўтваральнага тыпу.

Назоўнікі са значэннем месца можна падзяліць на дзве звязаныя паміж сабой семантычныя групы:

1. Назоўнікі са значэннем адкрытай прасторы;
2. Назоўнікі са значэннем закрытай, абмежаванай прасторы.

Асноўнай семантычнай характарыстыкай назоўнікаў першай групы з’яўляецца, за рэдкім выключэннем, абазначэнне адкрытай паверхні, плошчы, месца, свабодна размеркаванага ў прасторы і толькі ўмоўна абмежаванага

Назоўнікі *nomina loci* другой групы, у адрозненне ад першай, абазначаюць перш за ўсё закрытую, замкнёную, абмежаваную прастору, звычайна якое-небудзь памяшканне.

Значная частка назваў месца на **-ішч-(а)** ўваходзіць у склад першай семантычнай групы.

Адсубстантыўныя словаўтваральны тып са значэннем адкрытай прасторы на **-ішч-(а)** прадстаўлены наступнымі разнавіднасцямі:

1) назоўнікі з суфіксальным фармантам **-ішч-(а)**, утвораныя на базе асноў на мяккі і цвёрды: *бавоўн-ішч-(а)* (‘поле, на якім рос бавоўнік’) – ад *бавоўн-(а)*, чарг. н/н’; *вапн-ішч-(а)* (‘месца здабычы вапны’) – ад *вапн-(а)*, чарг. н/н’; *гумн-ішч-(а)* (‘месца, на якім было гумно’) – ад *гумн-(о)*, чарг. н/н’; *ільн-ішч-(а)* (‘поле, з якога сабралі лён або на якім папярэдняя культура быў лён’) – ад *лён-(Ø)*, чарг. о/Ø; *люцэрн-ішч-(а)* (‘поле, на якім расла люцэрна’) – ад *люцэрн-(а)*, чарг. н/н’; *ячмен-ішч-(а)* (‘поле, з якога сабралі ячмень’) – ад *ячмень-(Ø)*;

2) назоўнікі з суфіксальным фармантам **-ышч-(а)**, утвораныя на базе асноў на зацвярдзелы і к: *азяр-ышч-(а)* (‘месца, дзе некалі было возера’) – ад */в/озер-(а)*, чарг. о/а, э/а; *крыніч-ышч-(а)* (‘паглыбленне, у якім знаходзіцца, б’е крыніца; крынічнае месца’) – ад *крыніч-(а)*, чарг. ц/ч; *двар-ышч-(а)* (‘участак з хатай і дваровымі будынкамі’) – ад *двор-(Ø)*, чарг. о/а; *замч-ышч-(а)* (‘месца, дзе стаяў замак’) – ад *замак-(Ø)*, чарг. а/Ø, к/ч.;

3) назоўнікі з суфіксальным фармантам **-н/ішч-(а)**, утвораныя на базе скарачаных асноў: *капус-н/ішч-(а)* (‘поле, з якога сабрала капуста’) – ад *капус/м/-(а)*; *яч-н/ішч-(а)* (‘поле, з якога сабралі ячмень’) – ад *яч/мень-(Ø)*;

4) назоўнікі з суфіксальным фармантам **-ян/ішч-(а)**, утвораныя на базе асноў на цвёрды зычны і на мяккі: *балац-ян/ішч-(а)* (‘месца, дзе раней было балота’) – ад *балот-(а)*, чарг. т/ц, о/а; *бульб-ян/ішч-(а)* (‘месца, на якім расла бульба’) – ад *бульб-(а)*, чарг. б/б’; *ільн-ян/ішч-(а)* (‘поле, з кога сабралі лён або на якім папярэдняя культура быў лён’) – ад *лён-(Ø)*, чарг. н/н’, о/Ø; *канопл-ян/ішч-(а)* (‘поле, дзе раслі каноплі’) – ад *канопл-(і)*, чарг. о/а;

5) назоўнікі з суфіксальным фармантам **-ан/іша-(а)**, утвораныя на базе асноў на к: *віч-ан/ішч-(а)* ('поле, з якога сабралі ўраджай вікі') – ад *вік-(а)*, чарг. к/ч; *грэч-ан/ішч-(а)* ('поле, з якога сабралі грэчку або на якім папярэдняя культура была грэчка') – ад *грэч/к/-(а)*, чарг. э/а;

6) назоўнікі з націскным суфіксальным фармантам **-ов/ішч-(а)**, утвораныя на базе асноў на цвёрды: *боб-ов/ішч-(а)* ('месца, дзе рос боб') – ад *боб-(Ø)*, чарг. о/а; *грыб-ов/ішч-(а)* ('месца, дзе растуць грыбы') – ад *грыб-(Ø)*;

7) назоўнік з націскным суфіксальным фармантам **-ев/ішч-(а)**, утвораны на базе асновы на мяккі: *пн-ев/ішч-(а)* ('месца, пакрытае пнямі') – ад *пень-(Ø)*, чарг. э/Ø;

8) назоўнікі з ненаціскным фармантам **-ав/ішч-(а)**: *гарох-ав/ішч-(а)* ('поле, з якога сабралі гарох або на якім папярэдняя культура быў гарох') – ад *гарох-(Ø)*; *мак-ав/ішч-(а)* ('града, поле, на якім папярэдняя культура быў мак') – ад *мак-(Ø)*.

Разглядаемая група найменняў адносіцца да ліку малапрадуктыўных, але варта адзначыць, што вытворныя на **-ішча** з'яўляюцца самай шматколкаснай і цэласнай групай назоўнікаў са значэннем адкрытай прасторы.

Шырока ўжывальнымі ў беларускай мове з'яўляюцца адсубстантыўныя найменні з агульным значэннем закрытай, абмежаванай прасторы, якое рэалізуецца разнастайнымі суфіксальнымі фармантамі:

1) фармантам **-оўн-(я)**: *ваз-оўн-(я)* ('спецыяльнае памяшканне для захоўвання вазоў') – ад *воз-(Ø)*, чарг. о/а; *вал-оўн-(я)* ('хлеў для валоў') – ад *вал-(Ø)*, чарг. о/а; *малт-оўн-(я)* ('памяшканне для малпаў') – ад *малт-(а)*; *шпак-оўн-(я)* ('жыллё для шпакоў у выглядзе невялікай будачкі, якая прымацоўваецца на доўгай жэрды або дрэве каля жылля') – ад *шпак-(Ø)*; *варт-оўн-(я)* ('памяшканне для варты') – ад *варт-(а)*;

2) фармантам **-эўн-(я)**: *харч-эўн-(я)* ('сталовая, закусачная з таннымі і простымі стравамі') – ад *харч-(Ø)*;

3) фармантам **-арн-(я)**: *блях-арн-(я)* ('бляхарная майстэрня') – ад *блях-(а)*; *кніг-арн-(я)* ('кніжны магазін') – ад *кніг-(а)*; *цвік-арн-(я)* ('майстэрня па вырабу цвікоў') – ад *цвік-(Ø)*; *малач-арн-(я)* ('памяшканне на ферме для перапрацоўкі і захоўвання малака; малочная') – ад *малак-(о)*, чарг. к/ч; *сабак-арн-(я)* ('памяшканне для сабак (пераважна паляўнічых)') – ад *сабак-(а)*;

4) фармантам **-ярн-(я)**: *труп-ярн-(я)* ('памяшканне для трупаў; морг') – ад *труп-(Ø)*, чарг. п/п'; *дзягц-ярн-(я)* ('прадпрыемства, дзе гоняць дзёгаць (звычайна невялікае)') – ад *дзёгаць-(Ø)*, чарг. о/а, а/Ø;

б) фармантам **-н-(я)**: *алей-н-(я)* ('прадпрыемства па вырабу алею') – ад *алей-(Ø)*; *папер-н-(я)* ('папяровая фабрыка') – ад *папер-(а)*; *цагель-н-(я)* ('прадпрыемства, на якім вырабляюць цэглу, цагельны завод') – ад *цэгл-(а)*, чарг. э/а, Ø/а, л/л', г/г'; *магіл-н-(я)* ('месца пахавання (склеп, грабніца) членаў аднаго роду, адной сям'і, выдатных дзеячаў і пад.') – ад *магіл-(а)*, чарг. л/л'; *валюш-н-(я)* ('майстэрня, у якой валяць сукно, шэрць, валюш') – ад *валюш-(Ø)*; *кумір-н-(я)* ('язычніцкая малельня з кумірамі') – ад *кумір-(Ø)*; *кацель-н-(я)* ('памяшканне, дзе знаходзяцца паравыя катлы') – ад *кацёл-(Ø)*, чарг. о/э, л/л'; *роль-н-(я)* ('памяшканне на папяровай фабрыцы, дзе ўстаноўлены рол') – ад *роль-(Ø)*, чарг. л/л'; *бандар-н-(я)* ('майстэрня, дзе вырабляюць бочкі, дзежы і пад.') – ад *бандар-(Ø)*, чарг. о/а; *вяндляр-н-(я)* ('збудаванне, дзе вэндзяць мяса, сала, рыбу') – ад *вяндляр-(Ø)*; *ганчар-н-(я)* ('майстэрня ганчара') – ад *ганчар-(Ø)*; *гарбар-н-(я)* ('майстэрня па вырабу шкур; гарбарны завод') – ад *гарбар-(Ø)*; *рымар-н-(я)* ('рымарская майстэрня') – ад *рымар-(Ø)*; *сталяр-н-(я)* ('сталярная майстэрня') – ад *сталяр-(Ø)*; *слясар-н-(я)* ('слясарная майстэрня') – ад *слесар-(Ø)*, чарг. а/э; *цясляр-н-(я)* ('майстэрня, памяшканне, дзе працуюць цесляры') – ад *цясляр-(Ø)*.

Пэралічаныя фарманты актыўна выкарыстоўваюцца для ўтварэння *nomina loci*, з'яўляюцца прадуктыўнымі і рэгулярнымі і асабліва шырока ўжываюцца для ўтварэння адсубстантыўных найменняў з агульным значэннем 'аб'ект, збудаванне, прызначаныя для таго, што названа ўтваральным словам'.

Літаратура

1. Киршова М. *Nomina loci* в современном сербохарватском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. М., 1974. 22 с.
2. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка. Мн.: Права і эканоміка, 2001. 252 с.
3. Doroszewski W. *Nomina loci jako kategoria slowotworcza* // *Slawia*. XXX. 1962.
4. Yudicka I. *Syntaksyczna interpretacja struktur slowotworczyh (na przykladach formacja z kategorie nomen loci)*. Warszawa, 1971.

I.I. Савіцкая

ЗМЭНЫ Ў СІНАНІМІЧНЫХ РАДАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКІ (паводле слоўнікаў М. Гарэцкага)

Адным з асноўных працэсаў, які закрануў беларускую лексічную сістэму, можна лічыць размежаванне стылістычных пластоў як паказчык варыянтнасці словаўжывання, паколькі функцыянальна-стылістычная афарбоўка слоў абумоўлена грамадскім характарам мовы. Гэта значыць, што грамадска-палітычная атмасфера, у якой развіваецца тая ці іншая мова, можа вызначыць тыпы і

мадэлі ўжывання адзінак гэтай мовы, павышаць або зніжаць пазнавальнае, каштоўнаснае значэнне гэтых адзінак, а таксама ўплываць на іх функцыі.

Динаміка семантычных змен лексем, прапанаваных у лексікаграфічных даведніках М. Гарэцкага і яго сааўтараў, лепш за ўсё прасочваецца ў параўнанні з матэрыялам сучасных нарматыўных слоўнікаў, якія адлюстроўваюць якасныя змены мовы, абумоўленыя ўплывам і ўзаемадзеяннем шматлікіх знешніх фактараў з унутранымі заканамернасцямі моўнага развіцця. Гэтае ўзаемадзеянне праявілася ў форме папаўнення лексікі новымі словамі і ў форме выпрацоўкі і стабілізацыі функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы, у выніку чаго адбыліся зрухі ў межах сінанімічных радоў і ўвогуле пластоў лексікі.

Аналіз слоўнікаў М. Гарэцкага дае матэрыял для вызначэння пераходу пэўных тагачасных лексем у разрад сродкаў функцыянальна абмежаванага ўжытку. Прычым невялікі аб'ём і практычныя мэты складання (арыентацыя на паўсядзённае выкарыстанне лексем) беларускіх лексікаграфічных крыніц першых паслярэвалюцыйных гадоў абумовілі наяўнасць малой колькасці слоў, нейтральных з эмацыянальна-экспрэсіўнага пункту гледжання, якія затым перайшлі ў разрад афіцыйных, кніжных або спецыяльных і набылі адпаведныя паметы:

скрижаль – табліца ПРБС, 215; ПРБС-2, 153; (кніжн.). 1. Дошка, пліта з напісаным на ёй тэкстам (пераважна свяшчэнным, культавым). 2. перан. Пра тое, што захоўвае, куды занесены памятныя падзеі, даты, імёны і пад. ТСБМ-5/1, 185; ТСБЛМ, 605; **действующий** – чынны ПРБС, 45; ПРБС-2, 35; (кніжн.). 1. Дзейсны, актыўны. 2. Важны, салідны ТСБМ-5/2, 328; ТСБЛМ, 750; **лажа** – плата за размен денег НБМС, 134; **лаж** (спец.). Павышэнне рыначнага курсу грашовых знакаў, каштоўных папер і ўксяляў у параўнанні з іх намінальнай вартасцю; розніца, якая бярэцца пры размене адной манеты на другую. [ад іт. *laggio*] ТСБМ-3, 13; **дажывоцны** – пожизненный ПРБС, 167; ПРБС-2, 119; **дажыццё** (афіц.). Час, які застаецца жыць да смерці ТСБЛМ, 165.

І наадварот, перамяшчэнні ў сінанімічных радах, абумоўленыя зменамі якасных характарыстык прадметаў і дзеянняў і іх выразнай семантычнай экспрэсіўнасцю, абумовілі зніжэнне стылістычнай ужывальнасці пэўных слоў і набыццё імі статусу размоўных (Паколькі ў лексікаграфічных крыніцах 20-х гадоў стылістычная прыналежнасць лексем не ўказвалася або ўказвалася надзвычай рэдка, то тыя словы, якія не мелі стылістычных памет, мяркуюцца як нейтральныя. Перамяшчэнні ўнутры сінанімічных радоў аналізуюцца ў параўнанні з матэрыяламі сучасных слоўнікаў (ТСБМ, ТСБЛМ)). Гэта словы наступных прадметна-тэматычных груп:

- рэаліі побыту і жыццядзейнасці чалавека: **кантар** – сур'я МБС, 30; ПРБС, 39; ПРБС-2, 31; ТСБМ-2, 620; ТСБЛМ, 274; **нагавіцы** – панталоны, броюкі ПРБС, 147; ПРБС-2, 105; ПРБС, 20; ТСБМ-3, 224; ТСБЛМ, 360; **пушка** – коробка, баул МБС, 67; ПРБС-12; ПРБС, 84; ТСБМ-4, 528; ТСБЛМ, 527;

- характарыстыкі чалавека: **наступнік** – наследник, преемник МБС, 82; НБМС, 157; ПРБС, 107; ПРБС-2, 79; ПРБС, 181; ПРБС-2, 128; ТСБМ-3, 317; **шпег** – шпион, соглядатай МБС, 143; ПРБС, 251; ПРБС-2, 177; НБМС, 256; ТСБМ-5/2, 388; ТСБЛМ, 761;

- назвы грамадскіх і прававых з'яў: **пазычка** – ссуда ПРБС, 224; ПРБС-2, 158; ТСБМ-3, 604; **радоўка** – очередь МБС, 99; ТСБМ-4, 556; ТСБЛМ, 533;

- характарыстыкі разумовых працэсаў і фізічнага стану: **лятунак** – мечта МБС, 75; НБМС, 140; ТСБМ-3, 76; **рахуба** – расчет, смысл НБМС, 202; ТСБМ-4, 706; ТСБЛМ, 562; **турбацыя** – беспокойство МБС, 10; ТСБМ-5/1, 554;

- абазначэнні прыродных з'яў: **сухмень** – засуха, бездождие НБМС, 224; ПРБС, 65; ПРБС, 13; ПРБС-2, 12; ПРБС-2, 49; ТСБМ-5/1, 399; ТСБЛМ, 640; **хлюпа** – слякоть ПРБС, 217; ПРБС-2, 154; ТСБМ-5/2, 203; ТСБМ-5/2, 204;

- знешнія або якасныя прыметы з указаннем на функцыянальныя ўласцівасці: **волкі** – сырой ПРБС, 228; ПРБС-2, 162; ТСБМ-1, 503-504; ТСБЛМ, 116; **ліпнёвы** – июльский МБС, 61; ПРБС, 76; ПРБС-2, 57; ТСБМ-3, 48; **пекны** – красивый ПРБС, 85; ТСБМ-4, 153;

- абазначэнні фізічных дзеянняў, станаў і працэсаў: **галадаваць** – голодать ПРБС, 40; ПРБС-2, 32; ТСБМ-2, 16; **дэклараваць** – обещать МБС, 92; ТСБЛМ, 167; **пабрацца** – сочетаться браком ПРБС, 222; ПРБС-2, 157; ТСБМ-3, 465;

- абстрактныя і канкрэтныя прыметы: **відочна** – очевидно, видимо, наяву, явно МБС, 99; ПРБС, 25; ПРБС-2, 20; ПРБС, 109; ПРБС, 254; ТСБМ-1, 488; **распачліва** – отчаянно ПРБС, 144; ТСБМ-4, 662; **шчасна** – счастливо НБМС, 258; ТСБМ-5/2, 417; ТСБЛМ, 766.

Аднак нельга лічыць, што змены ў сінанімічных радах беларускай лексікі можна прасачыць толькі на прыкладзе лексем, зарэгістраваных слоўнікамі 20-х гадоў. Перамяшчэнні ў межах стылістычных пластоў за нязначны часавы прамежак фіксуюць і слоўнікі сучаснай беларускай мовы. Пры гэтым некаторыя абласныя словы, якія маюць літаратурны эквівалент і абазначаюць прадметы побыту, перайшлі ў разрад размоўных, што тлумачыцца пашырэннем арэалу іх функцыянавання:

драбы – дороги; ребра, кости НБМС, 78; ПРБС, 50; ПРБС-2, 39; (абл.). Рэбры ТСБМ-2, 193; (разм.). 1. Рэбры, коці. 2. Унутраная апорная частка чаго-н.; каркас, касцяк ТСБЛМ, 182; **ляха** – след,

где ложится зерно при посеве, гряда НБМС, 140; (абл.). Нвялікая градка ТСБМ-3, 76; (разм.). Широкая града ў агародзе ТСБЛМ, 326; **мятлік** – мотылек, бабочка МБС, 77; ПРБС, 10; ПРБС, 100; (абл.). Матылёк ТСБМ-3, 195; матылёк (разм.). ТСБЛМ, 355; **струп** – место под самой кровлей; переносно – самая кровля или ее устои НБМС, 221; (абл.). Стык бакоў страхі ТСБМ-5/1, 344; (разм.). Стык бакоў страхі; вільчак ТСБЛМ, 631; **хаплівы** – суешливый, торопливый, алчный, жадный НБМС, 245; **хапацца** (абл.). Спяшацца рабіць што-н., пераходзячы ад адной справы да другой (разм.). ТСБЛМ, 718.

Слова ж **дуроны** з’явілася прыкладам адваротнай з’явы – тэрытарыяльнага і функцыянальнага абмежавання ўжывання лексемы: **дуронства** – озорство ПРБС-2, 94; **дуроны** (разм.). Свавольны, гарэзлівы ТСБМ-2, 211; (абл.). Свавольны, гарэзлівы ТСБЛМ, 187.

Прыватным выпадкам адлюстравання развіцця сінанімікі беларускай мовы з’яўляецца і розная стылістычная маркіраванасць форм аднаго і таго ж слова:

смяхотны – юмористический; смешиливый НБМС, 227; (разм.). Тое, што і смехатворны ТСБМ-5/1, 226; **смяхота** (абл.). Смехата ТСБМ-5/1, 225-226; **тнуць** –дохнуть, повеваць НБМС, 234; **тнуць** (перан. абл.). Пранізваць, прабіраць (пра холад, вецер, боль і пад.) ТСБМ-5/1, 492; **тхаць** (разм.). Патыхаць, веяць чым-н. ТСБМ-5/1, 560.

Спіс прынятых скарачэнняў

МБС – Гарэцкі М., Гарэцкі Г. Маскоўска-беларускі слоўнік. Выд. 2-е, з папр. і вялікімі дадат. Вільня: Б.в., 1920. 144 с.

НБМС – Гарэцкі М. Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік / Рэд. Я. Станкеўчыка. Выд. 2-е, стэр. Вільня: Друк. “Віленскага выдавецтва”, 1921. 264 с.

ПРБС – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. Мн.: Белтэстдрук, 1924. 261 с.

ПРБС-2 – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. Выд. 2-е, выпр. і дап. Мн.: ДВБ, 1926. 192 с.

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд.: М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. Мн.: Бел. Энцыкл., 1996. 783 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). Мн.: Бел. сав. энцыкл., 1977-1984. Т.1-5.

М.І. Свістунова

МАРФАЛАГІЧНАЯ ВАРЫЯНТНАСЦЬ У НАВУКОВЫХ ТЭКСТАХ (паводле матэрыялаў II канферэнцыі “Пісьменнік – мова – стыль”)

Сучасныя стваральнікі любых беларускіх тэкстаў у нейкі момант апынаюцца перад выбарам: арыентавацца на традыцыйны правапіс і слоўнікі, якія часам не паспяваюць за пераменлівымі моўнымі рэаліямі, альбо прытрымлівацца “аутсайдэраўскіх” правілаў, многія з якіх маюць больш глыбокія гістарычныя карані і больш пераканальныя падставы для прызнання, чым кадыфікаваныя.

Сказанае датычыцца і аўтараў навуковых тэкстаў, хаця, здавалася б, сам стыль патрабуе ад іх моўнай творчасці адпаведнасці акадэмічнай граматыцы і традыцыйнаму правапісу. Прыманне апошніх ці непрыманне прыводзіць да суіснавання паралельных формаў. Ніжэй прапануюцца некаторыя назіранні адносна марфалагічных варыянтаў, адзначаных у двухтомным зборніку матэрыялаў II Міжнароднай канферэнцыі “Пісьменнік – мова – стыль”, прысвечанай 75-годдзю з дня нараджэння прафесара Л.М. Шакуна (Мінск, 15-16 лістапада 2001 г.) [4]. Пры падрыхтоўцы зборніка да друку тэксты работ не выпраўляліся і прадстаўлены ў аўтарскіх рэдакцыях.

Прыемнае пачуццё моўнай чысціні, незабруджанасці падтрымліваецца адсутнасцю недарэчных русізмаў у беларускамоўных работах. З аднаго боку, факт далёка не экстраардынарны, паколькі аўтарамі апублікаваных артыкулаў з’яўляюцца людзі з філалагічнай адукацыяй.

З другога боку, на жаль, экстралінгвістычныя аспекты сучаснага функцыянавання беларускай мовы нават у прадстаўнічым зборніку матэрыялаў міжнароднай філалагічнай канферэнцыі здольны выклікаць ляпусы нахталт разважанняў аб “*стране паходжання*”, ці пра тое, што “*афарызм мае два аспекта*”; нехта з аўтараў спрабаваў вылучыць “*тры асноўных палажэнні*”, нехта захапляўся “*гігантскай разнастайнасцю*”, нехта адшукваў “*канцэптуальнае значэнне*”, на што мы, па шчырасці сказаць, глядзім “*з вялікай долей сарказму*” (словамі аднаго з аўтараў жа); колюць вока напісанні “*лебедэ*”, “*Матвіеўская*”, “*насекомых*”, “*песен*”, “*эффект*”, узнікшыя пад відавочным уплывам рускай арфаграфіі.

Перманентная нявырашанасць аднаго з самых “балючых” пытанняў беларускай арфаграфіі – правапісу канчаткаў **-а/-я** ці **-у/-ю** ў формах роднага склону назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку – забяспечыла на старонках зборніка шэраг варыянтных напісанняў, сярод якіх можна вылучыць дзве групы.

Да першай могуць быць аднесены варыянтныя формы, адна з якіх з’яўляецца памылковай з пункту погляду традыцыйнага правапісу і існуючай моўнай практыкі. Такія памылкі часцей усяго выкліканы ўплывам рускай мовы і ці слабым веданнем беларускай арфаграфіі. Напрыклад, *аспекта*, *жанра*, *зместа*, *прыярытэта*, *рода*, *склона*, замест нарматыўных *аспекту*, *жанру* і г.д.

Дзіўнавата чытаць, як аўтары асобных артыкулаў, даследуючы пэўны лінгвістычны матэрыял, ужываюць памылковую склонавую форму назоўніка, што абазначае сам аб'ект іх вывучэння: *тэкста* замест нарматыўнага *тэксту* (і адпаведна *кантэкста* замест *кантэксту*), напрыклад, “з *празаічнага тэкста*”, “*пры выданні тэкста*”, “*парадыгматыка тэкста*” і, на вялікі жаль, г.д.

З другога боку, напэўна, пераважна імкненнем не прыпадобніцца сугучным рускамоўным формам можна растлумачыць такія гіпернармалізмы (паводле традыцыйнага правапісу), як *адрэзку*, *арэалу*, *знаку*, *кампаненту*, *кодэксу*, *механізму* (не філасофскі тэрмін!), *параметру*, *сегменту*, *спектру*, *твору*, *тэрміну*, *экземпляру*, *элементу* і г.д.

Не паглыбляючыся ў складанасці размежавання лексіка-семантычных групаў прыведзеных назоўнікаў, можам канстатаваць – у зборніку дыяпазон словаформаў гэтага тыпу з флексіяй *-у* значна шырэйшы, чым з флексіяй *-а*.

Да другой групы варыянтных напісанняў адносяцца парныя формы: адна з іх кадыфікаваная, другая ж шырока функцыянуе ў моўнай практыцы, але не на правах нормы. Так, амаль усе аўтары, якія выкарысталі ў сваіх тэкстах назоўнік *шэраг*, ужылі ў родным склоне адзіночнага ліку форму *шэрагу*: “*дзеянні шэрагу фактараў*”, “*для паказу шэрагу з’яў*”, “*выканання шэрагу неабходных умоў*”, “*у шэрагу выпадкаў*” і інш. Рэдка хто захоўвае адзіную нарматыўную [7, т.3, 274] форму *шэрага*: “*для шэрага вытворных слоў*”. Такая ж сітуацыя склалася і з формамі *киталту* і *киталта*, першая з якіх пераважае ў мове аўтараў даследуемага зборніка, нягледзячы на тое, што нарматыўнай лічыцца другая.

Разам з тым асобныя аўтары аддаюць перавагу “старой” кадыфікаванай норме *дыялогу*, замест *дыялога*. Як нам падаецца, свой уклад у замацаванне дваістасці ва ўжыванні формаў роднага склону гэтага назоўніка адыгралі, як гэта ні парадаксальна, слоўнікі і даведнікі, прызваныя унармаваць выкарыстанне варыянтных граматычных формаў. Яшчэ “*Беларуская граматыка*” (1985 г.) канстатавала: “*Канчаток -а/-я маюць назоўнікі, якія абазначаюць: ... г) навуковыя ці тэхнічныя тэрміны або канкрэтныя паняцці: абзаца, аксюмарана, алфавіта, апострафа, вадэвіля, вугла, дыялога* (выдзелена намі – М.С.) і інш. [1, 72]”. А вось што гавораць аўтары аднаго з найноўшых выданняў – “*Слоўніка цяжкасцяў беларускай мовы*” – Б.А. Плотнікаў і В.П. Трайкоўская адносна ўжывання флексіі *-а* ў вышэйзначанай граматычнай пазіцыі: “*Канчаток -а маюць таксама навуковыя і тэхнічныя тэрміны і найменні канкрэтных паняццяў: алфавіта, вадэвіля, дыялога* (выдзелена намі – М.С.), *катэта, куба, мерыдыяна, назоўніка, ромба, сюжэта, твора* і інш. [5, 128].” Аднак у РБС-02 (як, дарэчы, і ў папярэдніх выданнях гэтага слоўніка) пазначана: *диалог* – лит. *дыялог, -гу* [7, т.1, 367]. “*Слоўнік беларускай мовы*” падае наступныя формы: *дыялог -га, -гу* (канчаток М. скл. – заўвага наша – М.С.), *-гаў* [3, 96].

Нягледзячы на ўсе намаганні беларускіх лінгвістаў унармаваць афармленне асобных граматычных пазіцый пэўных часцін мовы, да гэтага часу мае месца разнабой пры ўжыванні, напрыклад, назоўнікаў жаночага роду тыпу *ўлада, ідэя* ў форме роднага склону множнага ліку. На старонках зборніка намі адзначаны як словаформы з канчаткам *-аў/-яў*: *бабуляў, бярозаў, ідэяў, кватэраў, легендаў, лексемаў, нормаў, паметай, рыфмаў, рэаліяў, сімуляцыяў, сітуацыяў, тэндэнцыяў, уладаў, фігураў, формаў* і інш., так і словаформы з нулявой флексіяй: *асоб, груп, дысцыплін, задач, змен, лексем, норм, мэт, патрэб, праблем, рэк, спроб, структур, сфер, форм, фразем* і інш. Можна адзначыць, што частата і рэгулярнасць выкарыстання гэтых канчаткаў розныя і залежаць, як нам падалося, ад асабістых густаў аўтараў.

З двюма варыянтнымі флексіямі ўжываюцца і назоўнікі жаночага роду тыпу *мадэль, пlynь* у форме роднага склону множнага ліку: *асабліваасцей, каштоўнасцей, мадэлей, магчымасцей, паралелей, разнавіднасцей, сувязей, супрацьлегласцей, супярэчнасцей, якасцей* і інш. паралельна з *аповесцяў, асабліваасцяў, дэталяў, каштоўнасцяў, мадэляў, мажлівасцяў, пlynяў, паралеляў, спецыяльнасцяў, сувязяў, сугучнасцяў, уласцінасцяў, якасцяў* і інш.

І зноў жа, як нам уяўляецца, толькі асабістыя сімпатыі аўтараў рэгулююць выкарыстанне апошнімі флексіяй *-ей* або *-яў* у акрэсленай пазіцыі. “*Правільны...*” гавораць, што канчаток *-ей(эй)* мае “*большасць назоўнікаў жаночага роду (III скл.) з чыстай асновай*”, аднак з канчаткам *-яў* ужываюцца і “*некаторыя назоўнікі жаночага роду з чыстай асновай* [2, 215]”. А вось адносіцца назоўнік, які збіраецца выкарыстаць аўтар, да “*большасці*” ці да “*некаторых*”, вырашаць даводзіцца яму самому, калі толькі ён не парупіцца справіцца ў слоўніку.

Падобна на тое, што ўсё яшчэ працягваецца “*барацьба*” беларускіх лінгвістаў з запазычаным суфіксам *-ірава-*. Нягледзячы на кадыфікаванае *капіраванне, мадэліраванне, нарміраванне*, у зборніку нам сустрэліся таксама і словаформы *капіяванне* (твораў), *мадэляванне, нармаванне*. Сярод дзеясловаў адзначым асабовыя формы *карэліравалі* і *карэлюе*. Іншыя пары намі не выяўлены. У адпаведнасці з нормай з элементам *-ір-* ужыты асабовыя формы інфінітываў *акумуляіраваць, асацыіраваць, базіравацца, вар’іраваць, дыферэнцыраваць, фарміраваць* і без яго – асабовыя формы інфінітываў *арыентавацца, групавацца, дэбютаваць, дэманстраваць, ідэнтыфікаваць, інтэрпрэтаваць, канструяваць, кваліфікаваць, класіфікаваць, рэканструяваць, спецыялізавацца, стымуляваць, трансфармаваць, фіксаваць, характарызаваць, цытаваць*.

У многіх работах, прадстаўленых у зборніку, ужываецца прыметнік ад назоўніка *стыль*. Нягледзячы на тое, што апошні РБС (як і яго перадвыданні) падае прыметнік *стылявы* ў якасці адзінай нормы, а прыметнік *стылёвы* – не ўказаны нават як магчымы варыянт [7, т.3, 458], безумоўная большасць аўтараў зборніка аддае перавагу прыметніку *стылёвы*. У 1-ым томе толькі два аўтары ўжылі

словазлучэнні “стылявой афарбоўкі”, “стылявымі асаблівасцямі”. У астатніх выпадках выступаюць склонавыя формы прыметніка *стылёвы*: “арсенал *стылёвых сродкаў*”, “*стылёвую афарбоўку*”, “*стылёвая адметнасць*”, “*стылёвую мадэль жанру*” і інш. Разглядаючы пашыранасць дадзенага прыметніка як адзін з крытэрыяў нарматыўнасці, можна выказаць меркаванне аб тым, што ў якасці асноўнай нормы на сучасным этапе выступае не прыметнік *стылявы*, а прыметнік *стылёвы*.

Падобная “пераацэнка” назіраецца і ў адносінах да назоўнікаў *прымета* і *прыкмета*, другі з якіх з’яўляецца безумоўным фаварытам у аўтараў зборніка, насуперак тому факту, што ў РБС-02 г. як больш ужывальны падаецца назоўнік *прымета*, а за ім – як менш пашыраны варыянт – *прыкмета* [7, т.3, 11]. Дарэчы, ва ўсіх выданнях РБС назоўнік *прыкмета* мае памету *разг.* (разговорное), гл., напр., [6 і 7, т.3, 11].

Не прыжыўся ў мове разгледжаных навуковых работ і факультатыўны канчаток роднага склона адзіночнага ліку займенных часцін мовы *-ae/-яе*. Толькі два аўтары I-га тома выкарысталі прыметнікі з канчаткам *-ae*: “*імкненне тагачаснае беларускае патрыятычнае грамадскасці*”, “*рысы літаратурнае пльні свядомасці*”, “*тэрэтык абнаўлення літаратурнае мовы*” і “*ў адносінах да ўкраінскае мовы*”.

Індывідуальныя моўна-стылёвыя адметнасці ўласцівы не толькі тым пісьменнікам і паэтам, творчасць якіх даследуецца аўтарамі большасці работ, прадстаўленых у зборніку матэрыялаў канферэнцыі “Пісьменнік – мова – стыль”, але і самім гэтым аўтарам, мова і стыль многіх з якіх – сапраўды арыгінальная і самабытная з’ява, нягледзячы на пэўныя абмежаванні, якія накладае на іх моўную творчасць неабходнасць вытрымліваць навуковы стыль. Разам з тым, пасля знаёмства з артыкуламі дадзенага зборніка можна вызначыць не толькі індывідуальна-аўтарскія асаблівасці ў галіне марфалогіі, але і такія, што – больш шырока – з’яўляюцца прыналежнасцю сучасных беларускамоўных навуковых тэкстаў.

Разважаючы над гэтымі асаблівасцямі, згадваецца закон дыялектыкі аб адзінстве і барацьбе супрацьлегласцяў. Здаецца, што традыцыйны беларускі правапіс і моўная практыка па многіх спрэчных пытаннях яшчэ доўгі час будуць знаходзіцца то ў стане “адзінства”, то ў стане “барацьбы”. Чужыя, неўласцівыя мове з’явы і элементы з часам могуць стаць матэрыялам для гісторыкаў мовы. А сучасныя аўтары навуковых тэкстаў – свядома ці не – з’яўляюцца непасрэднымі ўдзельнікамі складанага працэсу – жыцця мовы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч.І. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск // АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа. Мн.: Навука і тэхніка, 1985. 431 с.
2. Куліковіч Ул.І. Беларускі правапіс (правілы, заданні, кантрольныя работы). Мн.: Завігар, 1998. 280 с.
3. Ламека Л.А., Ламека Ул.Б. Слоўнік беларускай мовы (цяжкасці правапісу, вымаўлення, акцэнтацыі, словазмянення). Мн.: Сучаснае слова, 2000. 320 с.
4. Пісьменнік – мова – стыль. Матэр. II Міжнар. канф., прысвеч. 75-годдзю з дня нарадж. праф. Л.М. Шакуна (Мінск, 15–16 лістапада 2001 г.): У 2-х т. Мн., 2002. 420 с.
5. Плотнікаў Б.А., Трайкоўская В.П. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы. Мн.: Кніжны Дом, 2004. 544 с.
6. Русско-белорусский словарь: В 3-х т. / НАН Беларусі, Ін-т языкозн. ім. Я.Коласа. 7-е изд. Мн.: БелЭн, 1998. Т.І 735 с.; Т.ІІ 783 с.; Т.ІІІ 800 с.
7. Русско-белорусский словарь: В 3-х т. / НАН Беларусі, Ін-т языкозн. ім. Я.Коласа. 8-е изд. Мн.: БелЭн, 2002. Т.І 735 с.; Т.ІІ 783 с.; Т.ІІІ 800 с.

БЕЛАРУСКАЕ ПІСЬМЕНСТВА Ў ПРАСТОРЫ І ЧАСЕ

I.У. Будзько

ГРАМАТЫЧНЫ ФАКТАР ЯК СТЫЛЕЎТВАРАЛЬНЫ ЭЛЕМЕНТ У КАНАНІЧНЫХ ТВОРАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

У гісторыі беларускай мовы аксіяматычным успрымаецца класіфікацыя ўсіх вядомых помнікаў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы па трох жанрава-стылявых разнавіднасцях: юрыдычныя тэксты, свецка-мастацкія і рэлігійныя. Гэтае чляненне было выклікана перш за ўсё рознай функцыянальнай накіраванасцю пісьмоўных помнікаў і, з другога боку, вялікім лінгвістычным і тэксталагічным падабенствам тэкстаў унутры адной жанрава-стылявой групы. Таму і вывучэнне лінгвістычных асаблівасцей асобных помнікаў пісьменнасці павінна ісці з улікам агульных тэндэнцый, якія адбылавіля ў межах дадзенай стылістычнай групы.

Кананічныя творы старабеларускай пісьменнасці (Біблія і асобныя Біблейскія кнігі) уключаны ў рамкі рэлігійных твораў і ў межах дадзенай групы займаюць у культуралагічным плане цэнтральнае становішча, а ў лінгвістычным, наадварот, перыферыйнае, паколькі ў паняцце рэлігійнага канону ўваходзіла паняцце канону лінгвістычнага (прыгадаем, напрыклад, трохмоўную дактрыну, якая панавала ў краінах Усходу ў VII ст. н. э.). У славянскім свеце (асабліва ў свеце *Slavia Orthodoxa*) ролю ўзорнага тэксту адыгрывалі творы на царкоўнаславянскай мове, якая стала ў пэўны перыяд “агульнай” для значнай колькасці праваслаўных вернікаў. Такім чынам, Біблейскі тэкст ствараў пэўны узус, узорны як па зместу, так і па лінгвістычнай афарбоўцы. Такая з’ява не была новай у гісторыі: вядомыя прыклады панавання на вялікай тэрыторыі мовы больш развітай, больш дасканалай у літаратурна-пісьмовым аспекце, чым мясцовыя дыялекты. Так у свой час стала з грэчаскай мовай. У V ст. н. э., калі амаль кожны населены пункт Грэцыі карыстаўся сваім дыялектам, на вялікай тэрыторыі стаў распаўсюджвацца говар Атыкі. Урэшце на яго перайшлі шмат іншых народнасцей, у т.л. члены шматлікіх яўрэйскіх дыяспар. Аднак у гэтым працэсе назіраецца і адваротная тэндэнцыя. Запанаваўшая на значнай частцы тэрыторыі Міжземнамор’я грэчаская мова ўжо не была той, якая сфарміравалася ў Атыцы: яна ўвабрала шмат новых элементаў у свой склад. Тое стала і з латынню (дарэчы, на лацінскую мову так і не перайшла грэчаскамоўная частка Усходу, бо ў яе арсенале была не горш (а можа і лепш) развітая лінгвістычная сістэма). Такім чынам, “агульная мова заўсёды з’яўляецца больш ці менш змешанай як па спосабу свайго ўтварэння, так і па складанасці свайго саству” [2, 67]. “Змешанасць”, канвергенцыя, уяўляе сабой пэўную мадэль развіцця літаратурнай мовы ў часы Сярэднявечча, дыяметральна супрацьлеглую “адштурхоўванню”, дывергенцыі. Пры гэтым на характар і тып канвергенцыі ўплываюць шмат фактараў: час стварэння таго ці іншага тэксту (ці мадэлі), гістарычна-культурныя прычыны дадзенага асяроддзя (прыгадаем дзейнасць рэфарматараў па перакладу тэкстаў Святога Письма), ступень блізкасці-аддаленасці абедзвюх моў, тэрытарыяльная блізкасць. Па словах Г.А. Цыхуна, “літаратурныя мовы могуць узаемадзейнічаць і з несуседнімі мовамі шляхам пераймання мадэляў (узораў) развіцця, структурных прынцыпаў і г.д., а таксама ў дыяхранічным плане – праз уздзеянне больш ранняй па часе ўтварэння літаратурнай мовы на фарміраванне больш позняй” [4, 3].

Асноўнае адрозненне сінхронічнай стылістыкі ад дыяхранічнай у тым, што першая развіваецца ў модалінгвістычным асяроддзі (пры пэўных папраўках, напрыклад, для рускай мовы, дзе некаторыя царкоўнаславянскія формы ўспрымаюцца як прыналежнасць высокага кніжнага стылю), у той час як другая магла прыцягваць матэрыял (не толькі лексічны, але і граматычны) з розных моў (у класічным варыянце – больш развітых, літургічных) для надання кананічным тэкстам большай ўзнёсласці. Такая асаблівасць помнікаў старажытнага пісьменства тлумачыцца тым, што літаратурны працэс, працэс перакладу, станаўлення аўтарскага стылю супаў з працэсам станаўлення і фарміравання літаратурнай мовы як такавай, калі полінарматыўнасць, наяўнасць некалькіх мадэляў была фактам звычайным. Цікавае ў гэтым плане выклікае не столькі лексічная, колькі граматычная варыянтнасць кананічных тэкстаў, таму што вылучае на першы план структурныя асаблівасці лінгвістычнага матэрыялу, г.зн. здольнасць таго ці іншага перакладчыка, аўтара вар’іраваць, адбіраць тыя ці іншыя факты мовы з пэўнай мэтай.

Ілюстрацыяй дадзенай мадэлі засваення і перакладу кананічнага тэксту на старабеларускую літаратурна-пісьмовую мову могуць служыць граматычныя факты, сабраныя з трох тэкстаў Песні Песняў Саламона, змешчаных у “Бібліі рускай” Францыска Скарыны, Віленскім кодэксе (Зборніку №262) і Сінадальным зборніку №558 [1]. На сучасны момант тэксталагамі з дастатковай ступенню верагоднасці ўстаноўлена блізкасць Віленскага кодэксу да яўрэйскага арыгіналу [5, 368] і арыентацыя Скарыны і аўтара тэксту №558 на старачэшскую Біблію [1, 163-165]. Усе тэксты аб’ядноўвае наяўнасць царкоўнаславянскіх формаў, у першую чаргу ў галіне ўтварэння часавых форм дзеяслова і іменнай дэклінацыі.

Марфалогія дзеяслова з’яўляецца вельмі паказальным фактарам ужывання граматычных формаў разнастайнага паходжання. Па словах даследчыкаў, “дзеяслоўныя формы (у Біліі Скарыны – І.Б.) займаюць першае месца па колькасці і разнастайнасці формаўжыванняў” [3, 105]. Асноўную ўвагу прыцягвае разнастайная ступень вар’іравання форм прошлага часу (перфекта) з дзеясловам-звязкай (або без яго) і элавым дзеепрыметнікам. У прыведзенай ніжэй табліцы прадстаўлены паралельныя формы дзеясловаў, узятыя з розных перакладаў Песні Песняў Саламона:

Час дзеяслова	Астрожская Біблія	Чэшская Біблія	Біблія Ф.Скарыны	Зборнік №262	Зборнік №558
Цяперашні	възлюби	polib mie	милуеть	** —	милуеть милують
	черна есмь	cžernat' gsem lepssye ssu krasne gsu	черна есмь лепшая суть красны суть	(черна) – лепшии суть	чорна есмь красны суть
	пасеши опочиваеши	paseš otpoczŷwass	пасеши отпочиваеши	паствишь покладаешь	пасешь отпочиваешь
		znass	знаеши	Ведаешь	знаешь
			обыиметь		обоиме(т)
	закляхъ		заклинаю		заклинаю

				обитуеть ***	
	добра еси		ты красна есь	(ты) красна	красна еси
				Заприсягаю	заклинаю
Прошлы	взлюбѣша привлекоша сваряхуся положиша	milowali su boiowali gsu postawili gsu	возлюбѣша браняше поставиша	полюбили враждовали поставили	миловали суть боіовали суть поставили суть
	въведе	swedl gest	въвель ес	привель мя	оувель мя ес(т)
	призре мя (слнце)	ohorzala gsem od slunce	ожгло мя	съжегло мя (слнце)	променило есть (слнце)
	не сохранихъ въсхотехъ седохъ	neostrzyehala gsem žadela gsem sedela gsem	не стерегохъ жадала есми седела есми	не оустерегла жадала есми седела есми	пе остерегала есми жадала есми седала есми
	оуподобихъ	przyrownal gsem	прировнахъ	оуподобихъ	прировнала есми
		byl	быль		ес(т) быль
	дасть	wydalo gest	далъ	далъ	ес(т) далъ
	воведе	swedl ge	въвель есть	привель	ес(т) оувель
		zrzyedil	оустроиль		ес(т) изрядиль бысте не будили
				полюбила **	
Будучы	възрадуемся возвеселимся въдворится	weseliti se budem a radowati prebywati bude	возвеселимся возрадуемся пребывати будеть	възвеселимся възрадуемся ***	радовати(с) будемъ пребывати будеть
	створимъ	vdelame	оуделаемъ	Оучинимъ	оучинимо
Императыѹ	да лобжетъ		поцалуи мя	*	целуй мя
	тягни мя	tahniž mie	тягни мя	потягни мене	тягни мя
	не зрите	ne hlede	не гледте	не смотрите	не дбайте мя знаменовати
	възвести ми	skaž mi	покажи мне	поведаи ми	оука(ж) ми
	изыиди	wygdi	изыиди	выйди	выйди
		gdi	иди	-	иди
				-	последуй
	паси	pas	паси	пастви	паси
	оутвердите	otykayte	отыкаите	подоприте	сотыкайте
	положите	wosypte	осыплъте	осыплъте	осыпаите
Умоўны лад				поцаловал бы (*)	
Инфінітыѹ			тулятися		

Так, у зб. №558 мы находзім форму *миловали суть* (параўн. у Чэшскай Бібліі *milowali su*), якой у Бібліі Ф.Скарыны адпавядае аорыст (закончанае дзеянне) *возлюбѣша* (у Астрожскай Библии находзім *возлюбѣша*); *оувел мя ес(т)* (Зб. 558) (чэшск. *swedl gest mie*), *въвель есть мя* (Скарына), *привель мя* (Зб. 262); *боіовали суть* (Зб. 558) (параўн. чэшск. *boiowali gsu*), *враждовали* (Зб. 262), *браняше* (Скарына) (у Астрожскай Бібліі *сваряхуся*); *мя есть слнце променило* (Зб. 558) (параўн. чэшск. *nie ohorzala gsem od slunce*), *съжегло бо мя слнце* (Зб. 262), *ожгло мя солнце* (Скарына) (параўн. *призре мя слнце ѹ* Астрожскай Бібліі); *поставили суть* (Зб. 558) (параўн. чэшск. *postawili gsu*), *поставили* (Зб. 262), *поставиша* (Скарына) (параўн. *положиша ѹ* Астрожскай Бібліі); *остерегала есми* (Зб. 558) (параўн. чэшск. *neostrzyehala gsem*), *оустерегла есми*, *стерегохъ* (параўн. *не сохранихъ* у Астрожскай Бібліі).

У Бібліі Францыска Скарыны ѹ галіне дзеяслоўнай марфалогіі мы назіраем перавагу аорыстных форм, пры часовай лексіка-семантычнай адпаведнасці чэшскаму перакладу (*поставиша*: ц.-сл. *положиша* + чэшск. *postawi-li gsu*; *прировнахъ*: ц.-сл. *оуподобихъ* + чэшск. *przyowna-l gsem*). Відавочна спроба лінгвістычнага мадэлявання, праведзеная беларускім першадрукаром.

Такім чынам, з прыведзеных прыкладаў відаць, што з трох фрагментаў у галіне марфалогіі дзеяслова самым адналітым выглядае зборнік №262, у якім прошлы час дзеяслова паслядоўна выражаецца элавым дзеепрыметнікам – формай, якая займала цэнтральнае становішча ѹ старабеларускай

літаратурнай мове старшага перыяду. Урывак з тэксту №558 адлюстроўвае вялікі ўплыў старачэскага перакладу: прыведзеных формаў толькі адна (*мя есть слнце променило*) адлюстроўвае чэшскі структурны марфалагічны ўплыў і мае індывідуальнае лексічнае напаўненне; астатнія цалкам карэліруюць з формамі, змешчанымі ў Чэшскай Бібліі. Што тычыцца фрагменту з Бібліі Ф.Скарыны, то і на ўзроўні дзеяслоўнай марфалогіі мы назіраем кампільтыўны характар гэтага твору старажытнага пісьменства. Аднак насуперак распаўсюджанаму меркаванню чэшскіх форм у ім нямнога. Чэшская Біблія, на наш погляд, выступала для беларускага першадрукара не столькі як крыніца багемізмаў, колькі як узор, арыенцір прадстаўлення народнай моўнай стыхіі ў кананічным тэксце. Вялікая колькасць аорыстных формаў тлумачыцца моцным уплывам царкоўнаславянскага тэксту. Прычым зноў жа (як і ў выпадку для зборніка №558) царкоўнаславянскія формы альбо поўнасцю перайшлі ў Скарынаўскі тэкст (*возлюбиха*), або сталі ўзорам для ўтварэння аналагічных марфалагічных утварэнняў, але іншай семантычнай напоўненасці (*поставиха – положиша; стерегохъ – сохранихъ*).

Такім чынам, кожны з перакладаў Бібліі, прадстаўленых у дадзеным рэфератае, ствараў сваю граматычную мадэль кананічнага твора. Па шкале ўзнёсласці зборнік №262 займае ніжнюю пазіцыю, агульнанародныя марфалагічныя сродкі ў ім ужываюцца паслядоўна і аднастайна; зб. №558 у марфалагічным аспекце моцна арыентаваны на чэшскі пераклад Бібліі, што тычыцца Бібліі ў перакладзе Ф.Скарыны, то яна ўяўляе сабой кампільтыўны твор, дзе ўжыванне вялікай колькасці царкоўнаславянскіх формаў прадыхавана арыентацыяй на літургічны царкоўнаславянскі тэкст і жаданнем надаць перакладу ўзнёслы характар. Такім чынам высокі кніжны стыль у рамках старабеларускай літаратурнай мовы фарміраваўся з улікам наступных фактараў:

а) наяўнасцю вышэйшых, узнёслых перакладаў Святога Пісьма, атрыманых у спадчыну ад святых Кірыла і Мяфодзія, (тут улічваюцца і шрыфт);

б) атрыманай у спадчыну ад старажытных часоў дыхатамічнай мадэллю *мова літургіі (sacrum) – мова народная (rustica)*;

в) фарміраваннем адзінай літаргічнай прасторы для Slavia Orthodoxa;

г) наяўнасцю перакладаў Святога Пісьма на іншыя славянскія мовы (народныя) (Чэшская Біблія);

д) свядомасцю Францыска Скарыны аб тым, што ён перакладае Біблію на *рускую мову для людей простых посполитыхъ*

Літаратура

1. Алексеев А.А. Песнь Песней в древней славяно-русской письменности. С.-Петербург: Изд-во “Дмитрий Буланин”, 2002. 239 с.
2. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании: пер. С французского. М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. 100 с.
3. Мова выданняў Францыска Скарыны (А.М. Булыка, А.У. Жураўскі, У.М. Свяжынскі). Мн.: Навука і тэхніка, 1990. 253 с.
4. Цыхун Генадзь. Міжславянскае моўнае ўзаемадзеянне (сацыякультурны аспект): даклад на XIII з’ездзе славістаў. Мн., 2003. 24 с.
5. Altbauer M. Studies in the byelorussian translations of the Bible // The Journal of Byelorussian studies. London, 1972. P.359-368.

В.В. Вайтовіч

АСВАЕННЕ ЗАПАЗЫЧАННЯЎ КАНЦЫЛЯРСКАЙ ЛЕКСІКІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Канцылярская лексіка ў старабеларускай мове дасягнула высокай ступені развіцця. Гэтаму садзейнічала тая акалічнасць, што ў Вялікім княстве Літоўскім беларуская мова з’яўлялася дзяржаўнай. У Статут 1566 г. быў уключаны спецыяльны пункт аб ужыванні ў справаводстве толькі беларускай мовы: “*а писарь земский на руску маеть литэрами и словы рускими вси листы и позвы писати, а не иньшым языком и словы*” (раздзел IV, артыкул 1). Сярод лексем канцылярскай лексікі значную частку займаюць запазычаныя з іншых моў. Яны адлюстроўваюць культурныя, дзяржаўныя і гаспадарчыя кантакты паміж народамі. “Запазычванне прадстаўляе сабой працяглы і складаны працэс ператварэння іншамоўных лексічных сродкаў у словы, падобныя спрадвечным. Гэта прыстасаванне чужога моўнага матэрыялу прадугледжвае фармальнае (фанетычнае і марфалагічнае) і семантычнае асваенне яго” [1, 210].

У галіне фанетычнай адаптацыі канцылярызмаў найперш прыцягвае ўвагу перадача гукаў, не характэрных для беларускай народнай гаворкі. Так, выбухны гук [z] не ўласцівы беларускай мове, але пад уплывам вялікай колькасці запазычаных слоў ён з’явіўся і абазначаўся ў старабеларускім пісьменстве дыграфам *кз*. Напрыклад: *асыкгнацыя* ‘дакумент на атрыманне граматаў’, *кгалясь* ‘чарнільны арэшак’, *кгейть* ‘ахоўная грамата’ і інш. Напісанне гэтых слоў толькі з адной літарай *z* (*асыгнацыя, галясь, глейть*) сведчыць аб тым, што выбухны гук пачаў збліжацца ў вымаўленні з фрыктыўным гукам [ʒ], г.зн. пачаў прыстасоўвацца да беларускай гукавой сістэмы. У сучаснай беларускай мове выбухны гук [z] сустракаецца як выключэнне толькі ў некаторых запазычаных словах.

Асаблісасцю многіх запазычанняў было цвёрдае вымаўленне зычных перад галосным пярэдняга рада [i]. На пісьме такая цвёрдасць абазначалася літарай *ы*: *актыкацыя* ‘занясенне дакумента ў актавую кнігу’, *артыкуль* ‘артыкул, параграф’, *видымусь* ‘копія, выписка’, *ордынансь* ‘пісьмовы загад’. Наяўнасць у гэтых мовах мяккіх варыянтаў (*актикацыя, артикуль, видимусь, ординансь* і інш.) з’яўляецца паказчыкам прыставання іх да народнага вымаўлення.

У запазычаннях праз польскае пасрэдняцтва зычныя вымаўляліся цвёрда і перад галосным [e]: *апеляцыя* ‘апеляцыя’, *дэкрэць* ‘пастанова ўрада або вышэйшай улады’ і інш. Менавіта для польскай мовы характэрна такое вымаўленне. Неабходна адзначыць, што і гэтыя словы мелі мяккія варыянты (*апеляцыя, декретъ* і інш.). У працэсе гістарычнага развіцця цвёрдае вымаўленне захавалі словы з зацвярдзелымі зычнымі (*канцылярыя, рэестр, цэдула*), а таксама з гукамі [д] і [т], якія не перайшлі ў [дз’], [ц’] (*артыкул, дэкрэт*). Пасля астатніх зычных перавага была аддадзена мяккаму вымаўленню (*асігнацыя, універсал, экзэмпляр*).

Многія запазычання з лацінскай мовы мелі падвойныя зычныя: *аннотацыя* ‘заўвага, прыпіска’, *ассекурацыя* ‘пасведчанне на пэўныя льготы’, *коннотацыя* ‘нататка, адзнака’, *корректа* ‘папраўка’ і інш. Падвойнае напісанне сведчыць аб пісьмовым шляху пранікнення, яно не адпавядала беларускаму вымаўленню.

Неабходна адзначыць, што многія запазычання старабеларускай мовы трапілі пад уплыў фанетычных працэсаў прыватнага характару. Напрыклад, у запазычаных словах, у якіх прысутнічаў некалькі разоў гук [p], адбывалася рэгрэсіўная дыстантная асіміляцыя, у выніку чаго першае *p* змянялася на *l*: *реестръ – лейстръ, секретарь – секлетарь*. Для некаторых запазычанняў характэрна спрашчэнне груп зычных і нават складоў. Напрыклад: *мембранъ – мемранъ* ‘дакумент на пергаменце, пергамент’, *оригиналь – орыналь* ‘арыгінал, реестръ – еестръ ‘рэестр’.

Акрамя разгледжаных фанетычных з’яў, можна адзначыць яшчэ і з’явы, якія спецыфічны для слоў, запазычаных з адной якой-небудзь мовы. Польскае спалучэнне *rz* рэгулярна перадавалася літарай *p*: *egzemplarz – экзэмпляръ* ‘узор кнігі або пісьмовага дакумента’ *kanclerz – канцлеръ (канслеръ, канцильр, канцлеръ)*, *kalamarz – каламаръ (калямаръ, коломаръ)* ‘чарніліца’.

Многія запазычаныя словы ў старабеларускай мове мелі некалькі варыянтаў у напісанні. Напрыклад, *канцелярия – канцелерия – канцелерья – канцелярия – канцелярея – канцелярья – канцылярыя*, *оригиналь – орииналь – оригиналь – оригналъ – ориналь – орыгиналь – орынналь – орыйналь – орыналь* ‘арыгінал’, *реестръ – раистръ – регестръ – реистръ – рейстръ – риестръ – рэйстръ – рээстръ – еестръ – лейстръ* ‘рэестр’ і г.д. Шматлікія фанетыка-аграфічныя варыянты сведчаць пра слабую рэгулярнасць арфаграфічнай нормы. Напісанні залежалі ад экстралінгвістычных фактараў. “Аснову штату канцылярыі ВКЛ складалі канцлер, найвышэйшы і старшы пісары, пісары і дзякі” [2]. Іх адукацыйны ўзровень, моўны густ, адчуванне пісьмовай традыцыі аказваліся вызначальнымі ў выбары напісанняў.

Што да марфалагічнага асваення запазычанняў, то, як слухна адзначае А.М. Булыка, “большая частка запазычанай лексікі пранікла ў беларускую мову праз роднасную польскую, і таму ў граматычных і словаўтваральных адносінах яны ў значнай меры былі ўжо асвоенымі” [1, 218-219].

Запычаныя назоўнікі размяркоўваліся на існуючых у старабеларускай мове тыпах скланення. Сярод іх значнае месца займаюць лацінізмы на *-um*. У беларускай мове такія назоўнікі падобны да назоўнікаў мужчынскага роду: *authenticum – автентикъ (автенктыкъ)* ‘арыгінал’, *additamentum – аддитаментъ* ‘дадатак’, *dokumentum – документъ (дукументъ)* ‘дакумент’, *extractum – экстрактъ (экстрактъ)* ‘выписка, вытрымка’, *privilegium – привилей (правилье, привелей, привилий, привилье, привилей, привилье)* ‘урадавы ўказ, прывілея’, *rescriptum – рескриптъ* ‘маніфест, выписка з дакумента’, *statutum – статутъ* ‘кодэкс законаў’ і інш..

Спрадвечна беларускія назоўнікі са старажытнай асновай на **o* у форме назоўнага і вінавальнага склонаў множнага ліку мелі канчатак *-ы*. У гэтай жа форме многія запазычаныя назоўнікі лацінскага паходжання на *-um* мелі канчатак *-а*. Напрыклад: “...*декрета не з головы але с пісьмо чинити*” (“Трыбунал”). Наяўнасць у гэтых назоўніках канчатка *-ы* сведчыць пра тое, што гэтыя назоўнікі прастасоўваліся да граматычнай сістэмы беларускай мовы.

Лацінскія назоўнікі на *-us*, як і назоўнікі на *-um*, ужываліся ва ўсечанай форме. Напрыклад: *actus – актъ* ‘урадавы дакумент’, *articulus – артикуль (артикуль)* ‘параграф у афіцыйным дакуменце’, *calamarius – каламаръ (калямаръ, коломаръ)* ‘чарніліца’, *exemptus – экзэмптъ (экзэмптъ)* ‘дакумент на вызваленне ад абавязкаў’, *notarius – нотарый* ‘пісар’, *terminatus – термината* ‘кароткі спіс, нататка’ і інш.

Некаторыя назоўнікі гэтага тыпу захавалі канцавы *-us*. Напрыклад, *видимусь (видемусь, видимусь, выдымусь)* ‘копія, выписка’.

Сярод назоўнікаў гэтага тыпу вылучаецца назоўнікі з канцавым *-ушь*: *аркушь* ‘ліст паперы’, *нотарыушь (нотарый)* ‘пісар’. Наяўнасць фармата *-ушь* з’яўляецца паказчыкам пасрэдняцкай функцыі польскай мовы. Менавіта ў польскай мове лацінскі фармат *-us* трансфармаваўся ў *-usz*.

Няўстойлівасць граматычнага роду характэрна для вельмі малой колькасці запазычаных назоўнікаў. Напрыклад, лацінскае слова *privilegium* была распаўсюджана ў старабеларускай мове ў форме двух родаў: мужчынскага (*привилей, привелей, привилий, привилей*) і ніякага (*правилье, привилье*).

У сучаснай мове гэта слова ўжываецца ў форме жаночага роду (прывілея), што сведчыць пра яго другаснае заспазычванне праз пасрэдніцтва рускай мовы (рус. *привилегия*).

Вялікая колькасць дзеясловаў была запазычана ў старабеларускай мове з лацінскай. Гэтыя дзеясловы ўтвараліся па польскаму ўзору з дапамогай суфіксаў *-ова-ти (-ева-ти): актыковати (актиковати, актыковать)* ‘уносіць дакумент у актавую кнігу’, *декларовати (декларовати)* ‘дэклараваць, аб’яўляць, даказваць’, *инсеровати* ‘далучаць, упісваць’, *инферовати* ‘уносіць’, *корыкговати (корикговати, корикговати, корыкговати, корыговати)* ‘папраўляць, звяраць’ і інш. У сучаснай мове часам падобныя дзеясловы заканчваюцца на *-іраваць*. А.М.Булыка тлумачыць наяўнасць такога варыянту тым, што “многія з такіх лацінізмаў пазней праніклі ў рускую мову, але не непасрэдна з лацінскай мовы, а праз нямецкую, дзе яны афармляліся пры дапамозе суфіксаў *-ieren* або *-izieren*” [1, 223]. Гэтыя нямецкія суфіксы захаваліся ў рускай мове і праз яе пасрэдніцтва трапляюць у сучасную беларускую мову. Для пазнейшых запазычанняў яны могуць быць адзіным магчымым сродкам утварэння дзеясловаў (*інсцэніраваць, фармаціраваць*), але для большасці выпадкаў дадаюць словаўтваральны варыянт (*апеляваць/апеліраваць, інфармаваць/інфарміраваць*).

Пры семантычным асваенні лексічнае значэнне іншамоўнага слова прыстасоўваецца да новага моўнага асяроддзя, уваходзіць у чужыя для яго моўныя сувязі.

Прыкладам семантычнага асваення з’яўляецца слова *аркуш*. У лацінскай мове слова *arcus* мела значэнне ‘дуга’. У старапольскай мове з’явілася новае значэнне, невядомае мове-крыніцы – ‘ліст паперы, бляхі’. З гэтым значэннем слова *аркуш* замацавалася ў старабеларускай мове. Супадзенне значэнняў слова ў старабеларускай і старапольскай мовах дае падставы меркаваць, што многія запазычаныя трапілі ў беларускую мову праз польскае пасрэдніцтва. Слова *дакумент* ў старабеларускай мове зафіксавана са значэннем ‘дакумент, дзелавая папера, якая служыць доказам чаго-небудзь або пацвярджае права на што-небудзь’. У лацінскай мове слова *documentum* мела значэнне ‘доказ, сведчанне’. Як відаць з прыкладаў, значэнні некаторых запазычанняў ў старабеларускай мове і ў мове-крыніцы адрозніваюцца.

Трэба адзначыць, што не ўсе запазычаныя ў старабеларускай мове выкарыстоўваліся актыўна. Найбольш актыўна ўжываліся тыя запазычаныя, якія прыстасоўваліся да фанетычнага ладу, граматычных катэгорый, лексічнай сістэмы старабеларускай мовы. Менавіта фанетычная, марфалагічная, семантычная адаптацыя запазычанняў сведчыць аб трывалым замацаванні запазычанняў у старабеларускай мове.

Аб трывалым замацаванні запазычанняў сведчыць і іх словаўтваральная актыўнасць. Новыя словы ўтвараліся з дапамогай наступных спосабаў словаўтварэння: марфалагічнага, марфалага-сінтаксічнага, лексіка-сінтаксічнага. Марфалагічны спосаб меў найбольшае значэнне пры ўтварэнні новых слоў. Як правіла, назоўнікі і прыметнікі ўтварыліся шляхам суфіксацыі. Многія прыметнікі ўтварыліся ад назоўнікаў з дапамогай наступных суфіксаў: **-н-** *автентикъ (автентныкъ)* ‘арыгінал’ – *автентичный* ‘згодны з арыгіналам’, *асекурация (асекурация, асекурация)* ‘пасведчанне на пэўныя льготы, пазыковае абавязальства, распіска’ – ‘*асекурацыйный*’, *оригиналь (оригиналь, оригиналъ, орикгиналъ, ориналъ, орыгиналъ, орыналъ, орынай)*

‘арыгінал’ – *оринальный (оринальный, орынальный, орыналный)* – ‘арыгінальны’; *квитація (квитанция, квитаця, квитаця)* ‘квітанцыя, распіска, запіс’ – *квитацыйный (квитацыйный)*; **-ов-** *акт* ‘акт’ – *актовый, аркуш* ‘ліст паперы, бляхі’ – *аркушовый* ‘аркушавы’; *декретъ (дикрейтъ, дэкрейтъ, дэкретъ)* ‘пастанова ўрада або вышэйшай асобы – *декретовый, канцлеръ (канслеръ, канцлиръ, канцлеръ)* ‘канцлер, кіраўнік дзяржаўнай канцылярыі’ – *канцлеровъ, паперъ (папиръ)* ‘папера’ – *паперовый; -ск-* *канцлеръ (канслеръ, канцлеръ, канцлеръ)* ‘канцлер, кіраўнік дзяржаўнай канцылярыі’ – *канцлерский (ка.нслерский), канцелярия (канцелерия, канцелерья канцеллярия, канцелярея, канцелярья)* ‘канцылярыя’ – *канцелярийский (канцелерийский, канцелерейский, канцеларыйский)*.

Пры марфалага-сінтаксічным спосабе словаўтварэння новыя словы ўтвараюцца шляхам пераходу адной часціцы мовы ў другую. Выклікаюць цікакасць вытворныя прыметнікі з суфіксам *-ов-*. Некаторыя з іх з’яўляліся асновай для ўтварэння субстантываваных назоўнікаў. Субстантываваныя назоўнікі жаночага роду абазначалі жонак службовых асоб. Напрыклад, *канцлеровая* ‘жонка канцлера’. Прыкладам субстантывацыі з’яўляецца назоўнік *квитовое* ‘пэўная грашовая сума, якую пісцы і розныя ўрадавыя чыноўнікі бралі за напісанне квітоў, лістоў, распараджэнняў’.

Ад назоўнікаў утварыліся і іншыя назоўнікі. Суфікс *-н-* служыў для ўтварэння назваў месца працы. Напрыклад, *паперъ (папиръ)* ‘папера’ – *паперня* ‘паперня, папяровая фабрыка’. Для абазначэння абагуленых назваў прафесій, пасад выкарыстоўваўся суфікс *-ств-* – *канцлеръ (канслеръ, канцлиръ, канцлеръ)* ‘канцлер, кіраўнік дзяржаўнай канцылярыі’ – *канцлерство* ‘пасада канцлера’. Многія запазычаныя назоўнікі ўтвараліся ў мове назоўнікі з дапамогай эмацыянальна-ацэначных суфіксаў. Напрыклад: *карта – картка – карточка, квітъ – квиток – квиточок*.

Ад запазычаных дзеяслоў ўтвараліся звычайна дзеясловы прэфіксальным спосабам (*зреестровати (зрейстровати), скасовати* і інш.). Многія запазычаныя дзеясловы ў старабеларускай мове ўтваралі дзеепрыметнікі прошлага часу: *актыковати (актиковати, актыковать)* – *актыкованый (актикованый) асекуровати (асекуровати)* – *асекурованый, декретовати – декретованый, зреестровати (зрестровати) – зреестрованый (зрейстрованый)* і інш..

Ад асноў дзеяслова ўтвараліся адцягненыя назоўнікі з дапамогай суфікса *-нь-*: *актыковати (актиковати, актыковать)* ‘заносіць дакумент у актавую кнігу’ – *актыкованье, квитовати (квитовати)*

‘падцвярджаць атрыманне чаго-небудзь, прыпыняць дзеянне чаго-небудзь’ – *квитованьне*, нотавати ‘натаваць’ – нотованьне.

Неабходна адзначыць, што не ўсе словы валодалі аднолькавай словаўтваральнай прадуктыўнасцю. Прыкладам высокай словаўтваральнай прадуктыўнасці можа служыць лексема *канцлеръ* (*канслеръ, канцлירъ, кацлеръ*). Ад гэтай лексемы ўзніклі наступныя дэрываты: *канцлеровъ, канцлеровая* (*канцлерева*), *канцелярскі, канцлерство, канцлерина* і інш.

Разгледжаны матэрыял паказвае што запазычаныя словы валодалі магчымасцю ўтвараць новыя лексічныя адзінкі. Гэта сведчыць аб значнай ролі запазычанняў у старабеларускай мове. Такім чынам, фанетычная, марфалагічная, семантычная адаптацыя запазычанняў канцылярскай лексікі, іх словаўтваральныя магчымасці з’яўляюцца доказам таго, што гэтыя запазычаныя займалі значнае месца ў старабеларускай мове.

Літаратура

6. Булыка А.М. Лексічныя запазычаныя ў беларускай мове XIV-XVIII стст. Мн., 1980.
7. Груша А.І. Канцылярскія ВКЛ 40-х гг. XV – першай паловы XVI стст. // Беларускі гістарычны часопіс. №2-3. 2002.

I.A. Гапоненка

АКТУАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ НАРМАЛІЗАЦЫ ПІСЬМОВАЙ ПЕРАДАЧЫ СУЧАСНЫХ БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ

Письмовая перадача антрапонімаў, і прозвішчаў у прыватнасці, у сучаснай беларускай мове адносіцца да ліку найбольш складаных тэарэтычных і практычных праблем, у межах якой існуе цэлы шэраг спрэчных пытанняў па некалькіх параметрах:

- *адносна напісання і словазмянення прозвішчаў па-беларуску*. Так, цяжкім для практычнага прымянення з’яўляецца прапанаванае ў § 59 дзеючага арфаграфічнага звода (“Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, Мн., 1959) правіла перадачы на пісьме зычных [д] і [т], згодна з якім літары *дз, ц* або *д, т* у онімах трэба пісаць у залежнасці ад беларускага літаратурнага вымаўлення (гл., напрыклад, прозвішчы *Дзмітрэнка, Літвінаў, Мардвінаў*). Адсталым ад практыкі выглядае правіла з § 80, паводле якога ва ўласных імёнах перад пачатковым карэнным рэкамендавана не пісаць прыстаўное *в* (*Осіпаў, Осіпчык*) і інш. Пры скланенні прозвішчаў празмернымі выглядаюць некаторыя выключэнні, напрыклад, правіла з §3 (Дадатак 1. Заўвагі аб уласных імёнах і прозвішчах) аб скланенні прозвішчаў, якія ўтвораны ад апелятываў-назваў прадметаў жаночага роду і заканчваюцца на *з, к, х, у* залежнасці ад роду носьбітаў (тыпу *Кніга, Мурашка, Саладуха*), пры тым, што прозвішчы такога тыпу з іншым канцавым асновы скланяюцца незалежна ад родавай прыналежнасці носьбітаў па тыпу адпаведных агульных назоўнікаў (*Скарына, Паходня, Бульба, Гушча*);

- *адносна вызначэння нарматыўнай рускамоўнай формы беларускіх прозвішчаў*. Як паказаў кароткі аналіз спісаў прозвішчаў з розных крыніц, найбольш часта непаслядоўнасць назіраецца пры перадачы такіх тыповых беларускіх фанетычных рыс як *аканне* і *яканне* (*Багатко* і *Богатко* ад *Багáтка*, *Барадин* і *Бородин* ад *Барадзін, Альховик* і *Ольховик* ад *Альхóвік, Агородников* і *Огородников* ад *Агарóднікаў, Антанюк* і *Антонюк* ад *Антаніóк; Багамаз* ад *Багамáз, Багамяко* ад *Багамя́ка, Багатенко* ад *Багацёнка; Баравик* ад *Бараві́к, Барадавка* ад *Барадáўка*, але *Бордачев* ад *Бардачóў, Бордович* ад *Бардóвіч, Богатенко* ад *Багацёнак; Бялязо* ад *Бяля́за, Бяроско* ад *Бяро́ска*, але *Бедаш* ад *Бядáш, Беденко* ад *Бядзё́нка*), *дзеканне* і *цеканне* (*Рудзин* і *Рудин* ад *Рудзін, Дзядзько* і *Дядзько* ад *Дзядзько, Бацян* ад *Баця́н, Бацеко* ад *Бацека*, але *Батюто* ад *Бацю́та*), *цвёрдасць* беларускага [р] і шыпячых (*Багрицевич* ад *Багрыцэвіч, Багринцев* ад *Багрынцаў, Багрий* ад *Багрый*, але *Багрышев* ад *Багрышаў, Батрынча* ад *Батрынча*), *пераходу* [в] у [ў] (*Баубель* і *Бавбель* ад *Баўбель, Баудилин* ад *Баўдзилин*, але *Бавгуль* ад *Баўгуль, Бавдей* ад *Баўдзей, Бавдило* ад *Баўдзіла*). Нярэдка таксама ў рускіх формах неапраўдана з’яўляюцца падвоеныя зычныя (*Байзулаў – Байзулло, Бёгун – Бегун, Басалыга – Бассалыго*). Назіраюцца і выпадкі варыянтнай графічнай перадачы беларускіх гукаў (*Счастный* і *Щасный* ад беларускага *Шчасны*), памылковыя замены зыходных гукаў (*Пелипенко* ад *Піліпéнка*);

- *адносна запісу беларускіх прозвішчаў лацінскай графікай*. Прынятая на сённяшні дзень у пашпартах сістэма запісу, на наш погляд, не можа лічыцца аптымальнай. У межах адлюстраванага ў ёй англійскага варыянта лацінкі нельга дакладна перадаць многія характэрныя беларускія гукі: [ч], [ш], [ж], [шч], [ц]. Так, беларускія прозвішчы ў лацінскім графічным афармленні *abakunchuk, abanovich, abachunchyk, abaktumenka, ablavatsky, abginets, abakshonak, abashyn* носьбіты розных графічных сістэм, заснаваных на лацінцы прачытаюць неаднолькава, а ад формаў *abakhin* (*абaxin*), *abdzyushaw* (*абдзюшаў*), *ablazhey* (*аблажэй*), думаецца не кожны беларус здолее ажыццявіць адваротнае ўзнаўленне.

Нават такі павярхоўны пералік нявырашаных момантаў пераконвае, што строгая рэгламентацыя напісання і словазмянення прозвішчаў з’яўляецца выключна актуальнай задачай, паколькі аднастайнасць

афармлення антрапонімаў выступае важнейшай умовай іх нарматыўнага функцыянавання, асабліва пры прымяненні ў юрыдычных дакументах і ўрэгуляванні грамадзянска-прававых адносінаў.

Аднак перш, чым вызначыць накірункі стандартызацыі, неабходна дакладна высветліць прычыны існуючай неўнармаванасці.

Як можна меркаваць, асноўнае кола праблем абумоўліваецца тым, што асаблівае функцыянавання беларускіх прозвішчаў разглядаюцца часцей за ўсё ў агульным радзе з апелятыўнай лексікай, без уліку моўнай спецыфікі гэтай лексічнай групы. Прозвішчы ж складаюць замкнутую лексічную катэгорыю і займаюць асаблівае месца ў іменным парадыгматычным радзе, утвараючы своеасаблівую мікрасістэму. Як факт мовы яны павінны ў абавязковым парадку скламяцца і пісацца ў строгай адпаведнасці з правіламі арфаграфіі. Але як сацыяльны знак са спецыфічнай функцыяй прозвішчы не заўсёды змяшчаюцца ў рамкі агульнамоўных нормаў, што ўскладняе іх навуковае асэнсаванне і практычнае прымяненне.

Многія сур'ёзныя тэарэтычныя і практычныя праблемы ў адносінах беларускіх прозвішчаў выкліканы тым, што на працягу доўгага часу іх афіцыйны запіс ажыццяўляўся пераважна на рускай мове. Беларускія ж формы ўтвараліся (нярэдка дастаткова адвольна) ад рускіх і ў выніку падлеглі істотным скажэнням і былі пазбаўлены тыповых нацыянальных рыс. Ва ўжыванне ўвайшлі розныя арфаграфічныя варыянты аднаго і таго ж антрапоніма, што таксама адмоўна адбілася на пісьмовай практыцы.

Для паспяховага вырашэння любых спрэчных пытанняў істотным з'яўляецца глыбокае навуковае асэнсаванне праблемы. Навуковую ж базу па распрацоўцы пытанняў пісьмовай перадачы прозвішчаў на сённяшні дзень нельга прызнаць дастатковай, хаця беларускія антрапонімы былі аб'ектам разнапланавых анамастычных даследаванняў. Так, у працах Г.К. Усціновіч некаторыя беларускія антрапанімічныя асаблівасці разглядаюцца ў дыяхранічным аспекце, у І.А. Шумскай, В.А. Капытко маюцца публікацыі, у якіх вывучаюцца дыялектныя формы сучасных асабовых імёнаў, В.П. Рымша займаецца праблемамі паходжання антрапонімаў, працы В.В. Шура, В.А. Ляшчынскай прысвечаны пытанням функцыянавання ўласных імёнаў у сістэме літаратурнага твора і г.д. Антрапанімічная тэматыка закраналася такімі моваведамі як С.А. Янушкевіч, В.І. Рагаўцоў, Г.М. Мезенка, З.В. Шведава і інш. Аднак пры гэтым найбольш часта ў беларускай антрапаніміцы разгляду падлягалі такія іменалагічныя адзінкі як асабовыя імёны, якія разглядаліся, як правіла, у гістарычнай перспектыве. Сучасная ж прозвішчная сістэма даследавана далёка не так поўна.

Найбольш важнае слова ў вывучэнні беларускіх прозвішчаў належыць акадэміку М.В. Бірылу. Пачынаючы з 60-х гадоў XX ст., ён стварыў цэлы комплекс прац па беларускай антрапаніміцы розных гістарычных перыядаў. Важнейшыя з іх – тры манаграфіі пад адной назвай “Беларуская антрапанімія” (1966, 1969, 1982). Другі том – “Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі” – цалкам прысвечаны беларускім прозвішчам, іх паходжанню і структурна-граматычнай будове. Тыпалагічны і арзальны аспект беларускіх прозвішчаў разглядаўся ім у дакладзе “Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў” на X міжнародным з'ездзе славістаў (1988).

Разам з сур'ёзнай даследчай работай М.В. Бірыла вялікае значэнне надаваў папаўненню базы беларускіх прозвішчаў. Этап наакуплення прозвішчных тыпаў павінен быў папярэднічаць распрацоўцы нарматыўных асноў для выдання нарматыўных даведнікаў і слоўнікаў. Аднак пасля адыходу з жыцця М.В. Бірылы праца па маштабным зборы беларускай антрапаніміі, яе сістэматызацыі і нармалізацыі прыпынілася.

На сучасны момант няма спецыяльных прац, прысвечаных такім аспектам як правапіс беларускіх антрапонімаў і іх перадачы па-руску і на лацінскую графіку. Пытанні скланення беларускіх прозвішчаў толькі фрагментарна асвятляюцца ў працах асобных аўтараў (Арашонкава Г.У., Лемцюгова В.П. “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы”, 1987, іх же “Кароткі слоўнік беларускай мовы”, 1994, Сцяцко П.У. “Культура мовы”, 2002).

Безумоўна, у ходзе нарматыўнай работы карысным можа аказацца вопыт рускіх антрапанімістаў. На рускім моўным матэрыяле арфаграфію ўласных імёнаў як асобай моўнай катэгорыі грунтоўна даследавалі Суперанская А.В., Рэфармацкі А.А. (гл., напрыклад, “Орфография собственных имен”, 1965), скланенню прозвішчаў прысвечана манаграфічнае выданне Л.П. Калакуцкай “Склонение фамилий и личных имен в русском литературном языке”, 1984 і г.д. Аднак гэта не знімае вялікай патрэбы ў комплексным тэарэтычным даследаванні сучасных прозвішчаў беларусаў, якое было б заснаваным на беларускім масавым матэрыяле.

Такім чынам, актуальнай мэтай работы на сучасным этапе з'яўляецца як можна больш поўная фіксацыя сучасных беларускіх прозвішчаў, падрабязнае выяўленне заканамернасцяў і супярэчнасцей іх арфаграфічнага афармлення і змянення ў парадыгме, распрацоўка асноўных прынцыпаў перадачы беларускіх прозвішчаў на рускую мову, а таксама іх транслітарацыі лацінскай графікай.

Для гэтага неабходна сабраць па розных крыніцах (спецыяльныя навуковыя выданні, актавыя запісы аддзелаў ЗАГС, алфавітныя спісы тэлефонных даведнікаў, у тым ліку электронных, спісы студэнтаў ВНУ і інш.) максімальна поўны рэестр беларускіх прозвішчаў, ужывальных на тэрыторыі Беларусі ў нашыя дні; правесці ўдакладненне арфаграфічнага аблічча прозвішчаў, зважаючы, па-першае, на нормы нацыянальнай мовы, і, па-другое, на спецыфіку прозвішчаў як асаблівай моўнай катэгорыі, а менавіта ўласных імёнаў; распрацаваць паслядоўныя прынцыпы перадачы беларускіх фанетычных

асаблівасцей пры напісанні беларускіх прозвішчаў па-руску і аптымальныя правілы іх перадачы лацінскай графікай.

Надзвычай актуальнай бачыцца і рэканструкцыя нацыянальных прозвішчых формаў, перш за ўсё таму, што гэта будзе садзейнічаць адраджэнню важнай часткі духоўнай спадчыны беларусаў. Акрамя таго, у адпаведнасці з міжнароднымі стандартамі толькі ад правільных нацыянальных формаў магчыма адекватная перадача прозвішчаў на іншыя мовы, у прыватнасці на рускую мову, што мае вялікае значэнне ў сітуацыі існуючага ў рэспубліцы беларуска-рускага двухмоўя. Нацыянальная форма будзе служыць базай і пры пераводзе прозвішчаў на лацінскую графіку, што ў апошні час набыло асаблівую вастрыню, паколькі з пашырэннем міжнародных кантактаў Беларусі як незалежнай дзяржавы беларускія прозвішчы сталі актыўна пранікаць ў лацінамоўныя тэксты.

Вынікам падобнай вялікай працы, на наш погляд, павінен стаць комплексны нарматыўны даведнік, які паспрыяў бы стандартызацыі беларускай антрапаніміі, задаволіў бы патрэбы пісьмовай практыкі, дазволіў зняць шматлікія пытанні практычнага прымянення прозвішчаў.

Г.І. Кулеш

ДАПАМОЖНІКІ ПА СПРАВАВОДСТВЕ 1920-х ГАДОЎ ЯК КРЫНІЦА ГІСТОРЫІ АФІЦЫЙНА-ДЗЕЛАВОГА СТЫЛЮ

З прычыны атрымання мовай дзяржаўнага статусу і правядзення палітыкі беларусізацыі ў 1920-ыя гады з'яўляюцца першыя дапаможнікі для ажыццяўлення справаводства па-беларуску. Як адзначаюць аўтары даследавання "История и организация делопроизводства в Беларуси" Э.Н. Давыдава і А.Е. Рыбакоў, "галоўная іх асаблівасць заключалася ў тым, што узоры дакументаў, распрацаваныя ў рускім справаводстве, і правілы работы з імі пераносіліся на беларускую глебу, а першачарговая ўвага ў іх надавалася справодчай лексіцы і тэрміналогіі" [1, 9]. Аднак неабходна адзначыць, што увага да лексікі і тэрміналогіі ў розных дапаможніках аддавалася неаднолькавая. Іх складальнікі мелі неаднолькавыя мэты, а гэта прадвызначыла і кардынальныя адрозненні ў структуры, змесце.

Сапраўды, дапаможнік, складзены Сяргеем Серадой пад назвай "Дзелавод", змяшчае не толькі ўзоры афіцыйных папер. Больш за тое, спіс афіцыйных папер і іх узоры займаюць усяго толькі 23 старонкі са 135. Рэшта дапаможніка – моўны матэрыял: выразы, якія ўжываюцца ў афіцыйнай перапісцы; некаторыя звесткі з беларускага правапісу; кароткі руска-беларускі слоўнік канцылярскай лексікі; спісы дзяржаўных і грамадскіх устаноў БССР, гарадоў, мястэчак і раённых цэнтраў; назвы месяцаў і дзён тыдня; уласныя назвы. Такі змест цалкам адпавядаў сфармуляванай аўтарам мэце – "забяспечыць ведамі з беларускае мовы і некаторым запасам слоў канцылярскага працаўніка ў яго штодзённай працы" [3, 3], паколькі выданы на той час руска-беларускія слоўнікі не змяшчалі спецыяльных выказаў, і работнікі савецкіх устаноў, як адзначае С.Серада, вельмі часта не знаходзілі "належага слова пры перакладзе на беларускую мову".

А "Падручнік справаводства сельскіх і местачковых саветаў" і "Падручнік справаводства раённых выканаўчых камітэтаў" былі выданы, "каб запытанні насялення і органаў улады даваліся хутка, каб паперы не залежваліся, каб кожны ў найкарацейшы тэрмін мог атрымаць па цікавым яго пытанні дакладную і ясную спраўку" [4, 3]. Абодва яны былі складзены Народным Камісарыятам Рабоча-Сялянскай Інспекцыі разам з Народным Камісарыятам Унутраных спраў БССР. У прадмовах (а яны цалкам для абодвух дапаможнікаў ідэнтычныя) адзначаецца, што ў складанні прымалі ўдзел нехта Веразінскі ад НКУС і Яцкоў ад НКРСІ. За аснову былі ўзяты адпаведныя дапаможнікі, ужываныя ў РСФСР і прыстасаваныя "да мясцовага заканадаўства і мясцовых асаблівасцяў і ўмоў работы". Пераклад на беларускую мову рускіх дапаможнікаў і агульную рэдакцыю ажыццявіў Мікола Гуткоўскі.

Абодва дапаможнікі мелі падзаглавак: Выпуск першы. Агульнае справаводства і спецыяльныя справаводствы: адміністрацыйнае і паштовае. Планавалася працягнуць выданне. У другі выпуск мелі ўвайсці іншыя спецыяльныя справаводствы: зямельнае, фінансavae, камунальнае, вайскавае, камунальнае пазычкі і запісу актаў грамадзянскага стану. Аднак адсутнасць запланаваных выпускаў у бібліяграфічных даведніках і ў каталогах бібліятэк, у прыватнасці, Нацыянальнай, даюць падставу меркаваць, што намеры не ажыццявіліся.

Названыя дапаможнікі былі выданы для арганізацыі справаводства. Яны падрабязна тлумачылі ўсе яго элементы і этапы. Так, напрыклад, першы раздзел "Агульнае справаводства" ў "Падручніку справаводства сельскіх і местачковых саветаў" складаецца з трох падраздзелаў: рух папер, складанне папер і захаванне папер. Кожны этап апісаны ў асобна пранумараваным параграфі. А для зручнасці карыстальнікаў дапаможнікам насупраць кожнага такога параграфу тлустым шрыфтам надрукавана сціслая яго назва. Напрыклад:

3. Прынятыя пакеты раскрываюцца і правяраецца іх змест: ці сапраўды ў іх паложаны тыя паперы, нумары якіх паказаны на пакеце, ці маюцца ўсе дадаткі, ці ёсць подпісы на паперах, ці ня ўложаны ў пакет паперы, адрасаваныя іншай установе і г.д. [4, 5].

**Раскрываньне
пакетаў.**

Калі нейкі этап справаводства патрабаваў складання адпаведнай паперы, то ў канцы абзаца ўказаны нумар узору гэтай паперы, змешчанага ў дадатку. Узоры разнастайных дакументаў суправаджаюцца падрабязнымі тлумачэннямі, у якім выпадку складаецца тая ці іншая папера, як размяшчаюцца рэквізіты і г.д. Напрыклад:

Паясьненні да ўзору №1/1.

(А к т).

Акт складаецца пры патрэбе пасведчыць якое-небудзь здарэнне, напр., здачу і прыём грошаў, спраў, вынікі пажару і падобнае да гэтага. Пад загалоўкам (пад словам “акт”) пішацца месяц, дзень і год складання акту. Далей, пасля слоў “ніжэй падпісаныя”, пералічваюцца ўсе асобы, якія былі прысутнымі пры зладжэнні акту [4, 14].

“Падручнік справаводства раённых выканаўчых камітэтаў”, акрамя практычных рэкамендацый, узораў дзелавых папер і тлумачэнняў да іх, у асобных раздзелах змяшчае і некаторыя азначэнні, звязаныя са справаводствам. Напрыклад:

1. Паперы і лісты, якія праходзяць праз установы, называюцца дзелавымі, бо пры дапамозе іх завязваюцца і ўстанаўліваюцца рознага роду дзелавыя пісьменныя ўзаемаадносінны. У залежнасці ад іх кірунку яны падзяляюцца на ўступныя і выходныя. Уступнымі называюцца паперы, якія атрымоўваюцца ўстановаю, выходнымі – якія ёю адсылаюцца [5, 5].

**Дзелавыя
паперы
ўступныя і
выходныя.**

І ў адным, і ў другім выданні апошні раздзел дае рэкамендацыі, як абсталяваць памяшканне сельскага савета і раённага выканаўчага камітэта, як размясціць супрацоўнікаў, нават ёсць указанні аб неабходнасці захоўваць парадак:

8. Супрацоўнікі сельскага савету павінны сачыць за тым, каб наведчыкі захоўвалі пэўны парадак. [...]

Таксама трэба клапаціцца аб тым, каб і перад памяшканнем сельскага савету (з надворнага боку) ня было гразі, гною, шалупіньня гарбузікаў і г.д. [4, 52]

**Захаваньне
парадку.**

Такім чынам, выразна відаць, што падручнікі справаводства мелі на мэце дапамагчы прадстаўнікам улады на сельскім і раённым узроўні арганізаваць справаводства – ад прыёму дзелавых папер да абсталявання памяшканняў, дзе гэтыя працаўнікі выконвалі свае абавязкі, і зусім не давалі ніякіх рэкамендацый лінгвістычнага характару (як памылкова сцвярджаюць Давыдава і Рыбакоў), а вось С.Серада сваім “Дзелаводам” якраз імкнуўся даць неабходныя для вядзення спраў звесткі з беларускай мовы. У цэлым жа гэтыя выданні змяшчаюць багаты лінгвістычны матэрыял, які сведчыць аб моўных асаблівасцях справаводства 1920-х гадоў. Некаторае ўяўленне аб тагачаснай справаводчай лексіцы дае і “Невялічкі слоўнічак дзеля чыгуначных мясцомаў” Л.Вашкевіча [6].

Што да “Дзелавода” С.Серады, то ў прапанаваным ім невялікім (сс.28-53) руска-беларускім слоўніку выказаў, якія ўжываюцца ў афіцыйнай перапісцы, прыводзяцца і такія, што справаводчай наменклатурай, па сутнасці, не з’яўляюцца. Напрыклад, *вне всякого сомнения – без усякага сумнення; гораздо труднее – куды цяжэй; гораздо хуже – куды гарэй; держатъ пари – біцца аб заклад; с малых лет – з маленства; так или иначе – так ці інакш; это не к спеху – з гэтым няма чаго сьпяшацца*. Аднак улічваючы тагачасны узровень валодання дзяржаўнымі чыноўнікамі беларускай мовай, можна меркаваць, што пераклад і такога кшталту выказаў быў нялішнім. Аўтары другога тома “Гісторыі беларускай літаратурнай мовы” крытыкуюць С.Сераду за неадпаведны пераклад некаторых выказаў: *взимание взносов – спагнанне складак; до востребования – да спыту; дать руководящие указания – даць кіруючыя паказанні* [2, 219] і інш. Усё ж варта ўлічваць, што ў тэрмінаграфічнай практыцы 1920-х гг. гэта была, напэўна, першая спроба стварэння наменклатуры дзелавых зносін.

У ахарактарызаваных вышэй падручніках можна вылучыць пэўныя групы справаводчай наменклатуры:

1. Назвы асоб або ўстаноў паводле іх функцый у дзелавых зносінах:

Корэспондэнт, адрэсат, адрэсант – *Асоба або ўстанова, з якою вядзецца перапіска, завецца наогул корэспондэнтам; у паасобку, установа або асоба, да якой пішуць, называецца адрэсатам, а ад якой атрымоўваюць адрэсантам*. [5, 5]

Дастаўца, адпраўца – *Калі пакет дастаўлены з нарочным, то ён адкрываецца ў прысутнасці дастаўцы*. [5, 13] *Пры адсутнасці патрэбных подпісаў паперы адсылаюцца назад адпраўцы*. [5, 14]

Прымальнік, перадавальнік – *Пасья прыняцьця тэлефонаграмы, прымальнік прачытае тэкст перадавальніку, прычым як перадавальнік, так і прымальнік гавораць адзін другому свае фаміліі дзеля адзнакі на тэлефонаграме.* [5, 23]

Атрымальнік – *Каб пацьвердзіць атрыманьне каштоўных рэчаў (грошай і да г.п.), атрымальнік выдае расьпіску...* [5, 25]

Давернік – *...подпіс даверніка сьведчыца сакратаром РВК-ту, калі давернік зьяўляецца адным са служачых...* [5, 25]

Даведчык – *Памяшканьне РВК-ту павінна мець абавязкова пачакальны пакой для даведчыкаў... стол з канцэлярыскімі прыладамі для патрэб даведчыкаў* [5, 104].

2. Агульныя назвы дзелавых папер:

Уступныя і выходныя – *Уступнымі называюцца паперы, якія атрымоўваюцца ўстановаю, выходнымі – якія ёю адсылаюцца.* [5, 5]

Адказавыя – *Паперы могуць быць складзенымі без надворнага запыту і адказавымі на запытаньне.* [5, 6]

Сьпешныя, тэрміновыя, звычайныя – *Па тэрмінах выкананьня паперы падзяляюцца на: а) сьпешныя (вельмі тэрміновыя), б) тэрміновыя, в) звычайныя.* [5, 20]

3. Спецыяльныя назвы дзелавых папер, іх частак і атрыбутаў:

Абвестка – *Абвесткі і распараджэньні, датычныя ўнутранага парадку канцэлярыі, вывешваюцца на сцяне процілеглай да выхаду.* [5, 105]; *...павінна быць вывешана абвестка аб тым, па якіх днёх і ў якія гадзіны вымаюцца лісты са скрынкі* [5, 101].

Жалаба – *...жалабы на дзеі службовых асоб і органаў* [5, 84]; *жалабы на сел.-гасп.падатку* [5, 73].

Квіток – *Квіток зьяўляецца расьпіскаю, форма якога ў выглядзе блянкаў заагды друкуецца...* [5, 25].

Куткавы штамп – *Месца куткавога штампу.* [5, 54]

Ліст – *Лістамі называюцца пісьменныя звароты офіцыйнага характару...* [5, 24]

Лякавая пячатка – *...трэба зварачаць увагу, ...ці не пасута абалонка, лякавыя пячаткі і да г.п.* [5, с.13]; *...на адваротным баку канвэрта накладаецца лякавая пячатка...* (польск. lak ‘сургуч’ – Г.К.) [5, 18]

Спраўка – *Ад добра нарыхтаванае сыстэмы вымагаецца ня толькі выдача спраўкі, але і выдача яе ў найкарацейшы тэрмін* [5, 42], але і не толькі ў значэнні ‘дакумент’ – *Задачаю ўсякае рацыянальнае сыстэмы справаводства, побач з добра настаўленаю спраўкаю, зьяўляецца паспяшэньне агульнага руху папер...* [5, 43].

4. Назвы дзеянняў, звязаных са справаводствам:

Класіці рэзалюцыю – *...члены РВК-ту... кладуць рэзалюцыі на паперах...* [5, 11].

Зарэгістраваць паперу – *Зарэгістраваць паперу – значыць запісаць яе, згодна паказаных рубрык* [5, 6].

Павялічыць прапушчальную здольнасць абслугоўваньня – *...у значнай меры ...павялічыць прапушчальную здольнасць абслугоўваньня* [5, 22].

Падручнікі справаводства для сельскіх саветаў і раённых выканкомаў узніклі як пераклад адпаведных рускіх беларускім юрыстам і грамадскім дзеячам Міколам Гуткоўскім, які, як вядома, прымаў удзел і ў выпрацоўцы навуковай тэрміналогіі. Натуральна, што прадстаўленая ў гэтых падручніках справаводчая наменклатура – гэта ў пэўнай меры вынік уласных уяўленняў перакладчыка аб тым, якой яна павінна быць. Гэтыя ўяўленні, як вынікае з параўнання названых падручнікаў з “Дзелаводам”, не заўсёды супадалі з прапановамі яго аўтара – С.Серады. Прыкладзём некалькі прыкладаў, першымі называючы варыянты, сустрэтыя ў “Дзелаводзе”, другімі – у падручніках справаводства для сельскіх саветаў і раённых выканкомаў: *спаганьне складак* (с.29) – *членскія ўзносы* (с.78); *кніга скаргаў* (с.33) – *жалабы на дзеі службовых асоб* (с.84); *даведвацца (наводіць справку)* (с.37) – *атрымаць спраўку* (с.7) *істота справы* (с.48)(*суццёсць дела*) – *існасьць пытаньня* (с.10) і інш.

Адрозніваючыся па мэтах стварэння, “Дзелавод” С.Серады і падручнікі, перакладзеныя М.Гуткоўскім, як крыніца лінгвістычнага матэрыялу дапаўняць адзін аднаго, даючы магчымасць узнавіць спецыфіку пачатковага этапу фарміравання беларускай справаводчай наменклатуры.

Літаратура

1. Давыдова Э.Н., Рыбаков А.Е. История и организация делопроизводства в Беларуси. Мн.: ТетраСистемс, 1999.
2. Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т.2. Мн.: Навука і тэхніка, 1968.

Крыніцы

3. Серада С. Дзелавод. Узоры афіцыйных папер. Слоўнік тэхнічна-канцэлярыскіх выразаў і іншыя, патрэбныя ў дзелаводстве веды. Мн.: Дзярж. Выд. Беларусі, 1926.
4. Падручнік справаводства сельскіх і месчачковых саветаў. Выпуск першы. Агульнае справаводства і спецыяльныя справаводствы: адміністрацыйнае, паштовае. Мн.: Выд.сакратарыяту ЦВК БССР, 1926.

5. Падручнік справаводства раённых выканаўчых камітэтаў. Выпуск першы. Агульнае справаводства і спецыяльныя справаводствы: адміністрацыйнае і паштовае. Мн.: Выд.сакратарыяту ЦВК БССР, 1926.
6. Вашкевіч Л. Расійска-беларускі слоўнічак дзеля чыгуначных мясцомаў. Магілёў, 1926.

А.В. Макарэвіч, Я.Р. Самуілік

УСТАРЕЛАЯ ЛЕКСІКА Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (НА МАТЭРЫЯЛЕ “СЛОЎНІКА ІНШАМОЎНЫХ СЛОЎ” А.М. БУЛЫКІ)

Запазычванне лексікі – з’ява, уласцівая кожнай мове. Актыўна выкарыстоўваюцца іншамоўныя лексемны і ў пісьмова-маўленчай практыцы беларусаў. Так, “Слоўнік іншамоўных слоў” (далей – СІСБ) А.М. Булькі змяшчае каля 25 тысяч намінацый, запазычаных у розны час беларускай мовай з іншых моў або ўтвораных з іншамоўных лексічных элементаў. Паколькі ў грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным жыцці, у развіцці навукі і тэхнікі пастаянна адбываюцца пэўныя змены, то гэта непасрэдна прыводзіць да тых або іншых змен і ў лексічным складзе мовы: з аднаго боку, са з’яўленнем новых прадметаў і паняццяў узнікаюць новыя словы, а з другога – са знікненнем якіх-небудзь прадметаў і паняццяў выходзяць з ужытку і іх назвы.

Падчас аналізу выяўлена, што ў СІСБ зафіксавана больш за 1100 (г.зн. прыблізна 4,5 % агульнай колькасці слоў) устарэлых лексічных адзінак з 26 моў: грэчаскай (**гетэра, сандалі, сінедрыён, тыяра, фаланга**), лацінскай (**атрамант, дуумвірат, дыспазіцыя, фактар**), французскай (**гардэмарын, генерал-аншэф, дублон, рэстарация**), англійскай (**ёменры, лізгальд, фолькланд**), польскай (**бунт, паручнік, сейм**), нямецкай (**бургграф, вахмістр, герцаг, ландкарта, рэйхсвер**), італьянскай (**віёла, дага, кандацьер**), іспанскай (**гарота, дура, камунірас**), венгерскай (**гусар**), арабскай (**аманат, гулямы, кабала**), японскай (**бусідо**) і інш.

Дадзеныя даведнікі дазваляюць у многіх выпадках вызначыць час актыўнага ўжывання і, адпаведна, час выхаду слоў з актыўнага слоўніка. Апошнія з’яўляецца даволі істотным пры характарыстыцы гістарызмаў сучаснай мовы. У лексіка-семантычнай сістэме сучаснай беларускай мовы, па даных СІСБ, адзначаны гістарызмы (больш за 1000 слоў), што храналагічна суаднесены з рознымі гістарычнымі перыядамі Беларускай і замежных краін.

1. **Старажытны перыяд.** У склад разраду ўваходзяць гістарызмы, якія абазначаюць прадметы і з’явы антычнага свету, старажытнага перыяду дзяржаў. Яны падаюцца ў СІСБ без памет, храналагічныя каментарыі ў азначэннях дадзеных адзінак указваюць, што словы адносяцца да старажытнай гісторыі розных краін, напрыклад: **абак** (гр. abaks) – ‘2) лічыльная дошка ў старажытных грэкаў і рымлян’; **сатрап** (гр. satrapes, ад перс. sitrab) – ‘1) правіцель правінцыі ў Старажытным Іране’; **фарысей** (гр. pharisaios, ад ст.-яўр. parusz) – ‘1) член рэлігійна-палітычнай секты ў Старажытнай Іудзеі, што абараняла інтарэсы заможных слаёў насельніцтва і вызначалася фанатызмам і крывадушам’; **фібула** (лац. fibula) – ‘металічная засцежка для верхняга адзення ў выглядзе брошкі, якая ўжывалася ў старажытных народаў Еўропы, Азіі і Афрыкі’; **эрарый** (лац. aeraium) – ‘дзяржаўная казна ў Старажытным Рыме’ і інш. Для некаторых гістарызмаў характэрна прыналежнасць як да старажытнай Грэцыі, так і да старажытнага Рыму: **сандалі** (гр. sandalion) – ‘1) абутак старажытных грэкаў і рымлян у выглядзе драўлянай або скураной падэшвы, якая прымацоўвалася да нагі раменьчыкамі’; **хламіда** (гр. chlamus) – ‘1) прамавугольны плашч з засцежкай на правым плячы ў старажытных грэкаў і рымлян’; **эпіталама** (гр. epithalamios) – ‘1) віншавальная песня маладым у старажытных грэкаў і рымлян’ і інш. (у сувязі з мнагазначнасцю некаторыя лексемны могуць адначасова належаць да розных гістарычных перыядаў, да гісторыі розных дзяржаў, і таму ўваходзіць адначасова ў розныя групы слоў па часе актыўнага ўжывання іх у мове, напрыклад: **асэсар** (лац. assessor) – ‘1) памочнік прэтара ў Старажытным Рыме; 2) судовы засядацель у каралеўскай Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім; 3) чыноўнік восьмага класа ў цэнтральных дзяржаўных установах і пры губерньскіх праўленнях царскай Расіі’; **гайдук** (польск. hajduk, ад венг. hajduk) – ‘1) паўстанец-партызан на Балканах і ў Венгрыі ў перыяд турэцкага панавання (15-19 ст.); 2) вязны лакей памешчыка ў часы прыгону’; **камора** (польск. komora, ад лац. camera) – ‘2) мытня ў Вялікім княстве Літоўскім, дзе ацэньваўся тавар, які прывозілі купцы і іншыя гандляры, і спаганялася мыта; 3) кантора пры лясніцтве (у 19 – пач. 20 ст.)’ і інш.).

2. **Эпоха сярэднявечча.** Гістарызмы, што адносяцца па часе актыўнага ўжывання да сярэднявековага перыяду, напрыклад: **дамен** (фр. domaine, ад лац. dominium) – ‘1) спадчыннае зямельнае ўладанне феадала ў сярэднявековай Заходняй Еўропе’; **кандацьер** (іт. condottiere) – ‘кіраўнік наёмнага вайсковага атрада ў сярэднявековай Італіі’; **ландскнехт** (ням. Landsknecht) – ‘1) наёмны салдат у некаторых краінах Заходняй Еўропы ў 15-17 ст.’ і інш.

3. **Новая гісторыя.** Да гісторыі новага часу адносяцца гістарызмы: **атэнэум** (лац. athenaeum, ад гр. athenaion) – ‘2) сярэдняя школа ў Францыі ў перыяд Вялікай французскай рэвалюцыі 1789 – 1794 г.’; **дыспазіцыя** (лац. dispositio) – ‘2) пісьмовы загад войскам на бой або на марш у рускай арміі 18-19 ст.’; **тальяма** [фр. F. Talma = прозвішча фр. акцёра (1763 – 1826)] – ‘у Францыі ў 19 ст. кароткі мужчынскі плашч, у Расіі – жаночая доўгая накідка без рукавоў’ і інш.

4. **Найноўшая гісторыя.** Эпоху найноўшага часу адлюстроўваюць такія гістарызмы, як **анабазін-сульфат** (ад анабазін + сульфат) – ‘прэпарат, які ў 1930 – 60 гг. выкарыстоўваўся для барацьбы са шкоднымі насякомымі раслін і жывёл’; **крэсы** (польск. kresy) – ‘польская назва заходніх беларускіх і ўкраінскіх зямель, якія ўваходзілі ў склад Польшчы ў 1919 – 1939 гг.’; **санацыя** (лац. sanatio) – ‘3) рэакцыйны рэжым у буржуазнай Польшчы 1926 – 1939 гг.’ і інш.

У слоўніку шырока прадстаўлены гістарызмы, што адлюстроўваюць прадметы, з’явы, паняцці эпохі Вялікага княства Літоўскага. Іх можна аб’яднаць на падставе прадметна-паняццёвых прыкмет у чатыры групы: 1) грамадска-палітычная лексіка, 2) сацыяльна-эканамічная, 3) ваенная, 4) бытавая. Унутры гэтых груп адзначаюцца больш канкрэтныя тэматычныя разрады ці падгрупы.

1. **Грамадска-палітычная лексіка.** Сярод слоў гэтай групы можна адзначыць:

а) назвы органаў дзяржаўнага кіравання, дзяржаўных устаноў і ведамстваў – **каптур** (ст.-польск. kaptur, ад лац. captura), **ратуша** (польск. ratusz, ад ням. Rathaus), **сейм** (польск. sejm), **трыбунал** (лац. tribunal) і інш.;

б) лексічныя адзінкі, якія абазначаюць назвы асоб па адміністрацыйных пасадах, выканаўчых службовых функцыях, сацыяльным становішчы – **асэсар** (лац. assessor), **ахмістр** (ст.-польск. ochmistrz < с.-в.-ням. hovemeister), **драбант** (польск. drabant, ад ням. Drabant), **інстыгатар** (ст.-польск. instygator, ад лац. instigator), **маршалак** (польск. marszalek < чэш. maršalek, ад ст.-в.-ням. marahscals) і інш.;

в) назвы рэлігійна-філасофскіх рухаў: **нонадарантызм** (ад лац. non + adorantes), **сацыніянства** (ад іт. F.Sosino = прозвішча іт. тэолага-гуманіста (1539-1604)).

2. **Сацыяльна-эканамічная лексіка:**

а) віды феадальнай уласнасці, віды зямельных уладанняў і іх выкарыстанне – **інвестытура** (с.-лац. investitura), **кадук** (польск. kaduk, ад лац. caducus), **пасэсія** (лац. possessio) і інш.;

б) формы і сродкі феадальнай эксплуатацыі; павіннасці насельніцтва – **ардыншчына** (ад арда), **дзякла** (літ. duokle), **кабала** (тур. kabala, ад ар. qabala), **шарваркі** (ням. Scharwerk) і інш.;

в) грашовыя адзінкі – **дукат** (іт. dukato), **дынарый** (лац. denarius), **талер** (ням. Taler), тымф (ст.-польск. tymf, ад А. Tymf = прозвішча арандатара манетных двароў у Польшчы) і інш.;

г) адзінкі вымярэння (даўжыні, вагі, аб’ёму, плошчы і да т.п.) – **лашт** (ст.-польск. łaszt, ад с.-в.-ням. last), **морг** (ст.-польск. morg, ад с.-в.-ням. morgen), **цяля** (польск. cal, ад ням. Zoll), **фунт** (польск. funt < ням. Pfund, ад лац. pondus) і інш.

3. **Ваенная лексіка:**

а) найменні для абазначэння іерархічнага становішча вайскоўцаў: **гетман** (польск. hetman < чэш. hejtman, ад с.-в.-ням. houbetman) – ‘1) камандуючы войскамі ў Вялікім княстве Літоўскім і Польшчы (16-18 ст.)’; **ротмістр** (польск. rotmistrz, ад с.-в.-ням. rotmeister) – ‘2) *гіст.* камандзір роты ў войсках Вялікага княства Літоўскага (15-17 ст.)’; **харунжы** (харужы) (польск. chorąży) – ‘2) асоба, якая кіравала арганізацыяй баярскага і шляхецкага апалчэння ў Вялікім княстве Літоўскім’ і інш.

б) назвы ваенных асоб па прыналежнасці да родаў войск і вайсковых аб’яднанняў: **грэнадзёр** (фр. grenadier, ад grenade) – ‘2) салдат адборных пяхотных і кавалерыйскіх часцей у арміях еўрапейскіх дзяржаў 18-20 ст., у т.л. і ў пешай гвардыі Вялікага княства Літоўскага’; **гусар** (польск. husar, ад венг. huszar) – ‘салдат лёгкай кавалерыі венгерскай (з 15 ст.), а пазней і іншых еўрапейскіх армій, у т.л. армій Польшчы, Вялікага княства Літоўскага, царскай Расіі’; **рэйтар** (ням. Reiter) – ‘1) наёмны салдат кавалерыі ў арміях Зах. Еўропы, Польшчы і Вялікага княства Літоўскага ў 16-17 ст. і ў Расіі 17 ст.’ і інш.

в) найменні агнястрэльнай і халоднай зброі: **аркебуза** (фр. arquebuse) – ‘вядомая ў 15-16 ст. у Зах. Еўропе, Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім ручная агнястрэльная зброя, якая зараджалася з дула’; **дага** (іт. daga) – ‘кароткая шабля для рукапашнага бою ў сярэднявковай Зах. Еўропе, Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім’; **мажджэр** (ст.-польск. moździer < с.-в.-ням. morsaege, ад лац. mortarium) – ‘2) кароткаствольная гармата, якая была на ўзбраенні войск Вялікага княства Літоўскага; прататып марціры’ і інш.

Да ваеннай лексікі “прымыкаюць” гістарызмы, звязаныя з пакараннем, напрыклад: **аўтадафэ** (парт. auto da fe) – ‘публічнае спальванне ерэтыкоў і ерэтычных кніг па прысуду інквізіцыі ў сярэднія вякі’; **шпіцрутэн** (ням. Spitzrute) – ‘гібкі прут, якім даўней паганялі каня, а ў царскай Расіі білі салдат, злачынцаў’.

4. **Бытавая лексіка:**

а) памяшканні рознага прызначэння, часткі жылых і гаспадарчых пабудоў – **алькер** (польск. alkierz < чэш. alkeř, ад с.-в.-ням. ärker), **буда** (польск. buda < с.-в.-ням. bude), **калегіум** (польск. collegium, ад лац. collegium) і інш.;

б) вопратка, абутак, галаўныя ўборы – **батфорты** (фр. bottes fates), **кафтан** (кр.-тат., тур. kaftan < перс. kaftan), **магерка** (польск. magierka, ад венг. magyar) і інш.

У слоўніку некаторая частка гістарызмаў суправаджаецца дакладным указаннем на час існавання з’явы, рэаліі, напрыклад: **бунчук** (кр.-тат. bunčuk) – ‘1) доўгае дрэўка з шарам або заостраным верхнім канцом, з пасамі конскіх валасоў і кутасамі наверху як сімвал улады ўкраінскіх і польскіх гетманаў, казацкіх атаманаў у 16-18 ст.’; **калегіум** (лац. collegium) – ‘закрытая сярэдняя або вышэйшая навучальная ўстанова ў 16-18 ст. у Зах. Еўропе, Польшчы, Вялікім княстве Літоўскім’; **ландэштат** (ням. Landesstaat) – ‘сістэма саслоўных устаноў дваранства ў Прыбалтыцы ў 17 – пач. 20 ст., якая прадугледжвала аўтаномію памешчыкаў у адносінах да цэнтральнай улады’; **сацыніянства** (ад іт. F.

Socino= прозвішча іт. тэолага-гуманіста (1539 – 1604) – антытрынітарны рэлігійна-філасофскі рух 16 – першай паловы 17 ст. у Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім, заснаваны Ф.Соцыным’ і інш.

Адзначым, што ў СІСБ удакладнена семантыка адпаведнай часткі гістарызмаў (у параўнанні з тлумачальнымі слоўнікамі беларускай мовы), напрыклад, **бургамістр** – ‘1) выбарная асоба, якая ўзначальвала мясцовае самакіраванне ў сярэднявечных гарадах, дзе дзейнічала магдэбургскае права, у т.л. і ў гарадах Вялікага княства Літоўскага’ [СІСБ,1,258] (Параўн.: **бургамістр** – ‘начальнік гарадской управы ў некаторых краінах Еўропы і ў 18-19 ст. у Расіі’ [ТСБМ,1,422] і [ТСБЛМ,97]); **гвалт** – ‘3) від феадальнай павіннасці ў ВКЛ’ [СІСБ,1,326], ТСБМ і ТСБЛМ – не змяшчаюць лексему; **камора** – ‘2) мытня ў ВКЛ, дзе ацэньваўся тавар, які прывозілі купцы і іншыя гандляры, і спаганялася мыта; 3) кантора пры лясніцтве (у 19 – пач. 20 ст.)’ [СІСБ,1,579] (Параўн.: **камора** – ‘3) *уст.* кантрольны пункт лясніцтва’ [ТСБМ,2,604] і [ТСБЛМ,270]; **канцлер**, **мажджэр**, **маршалак**, **мешчанін**, **сейм**, **трыбунал**, **універсал** і інш.

У “Слоўніку іншамоўных слоў” А.М. Булькі, акрамя гістарызмаў, змешчаны словы, якія таксама ўваходзяць у склад устарэлай лексікі, – гэта архаізмы. Паводле агульнапрынятай класіфікацыі, іх можна падзяліць на два разрады: лексічныя архаізмы (архаізмы-словы), напрыклад, **атрамант** (лац. atramentum) – ‘*уст.* чарніла’; **кураж** (фр. courage) – ‘*уст.* паказная смеласць, развязнасць’; **ландкарта** (ням. Landkarte) – ‘даўнейшая назва геаграфічнай карты’; **рэстарация** (фр. restauration) – ‘*уст.* рэстаран’ і інш. і семантычныя архаізмы (архаізмы-значэнні), напрыклад, **валіза** (фр. valise) – ‘*уст.* тое, што і чамадан’; **вікторыя** (лац. victoria) – ‘*уст.* перамога’; **лексікон** (гр. leksikon) – ‘даўнейшая назва слоўніка’; **наменклатар** (лац. nomenclator) – ‘*уст.* спіс, рэестр тэрмінаў з галіны якой-н. навукі, пералік асоб, каталог’ і інш.

Прычым, лексічныя архаізмы ў сваю чаргу падзяляюцца на ўласналексічныя (у даведніку – іх большасць): **інсургент** (лац. insurgens) – ‘*уст.* удзельнік узброенага паўстання супраць урада, паўстанец’; **лемантар** (польск. lamentarz, ад лац. elementarius) – ‘*уст.* буквар’; **рэстаратар** (фр. restaureateur) – ‘*уст.* уладальнік, гаспадар рэстарана’; **ясыр** (тур. esir) – ‘*уст.* нявольнік, палонны’ і інш.; лексіка-фанетычныя: **камашы** (ням. Kamasche, ад фр. gamache) – ‘*уст.* тое, што і гамашы’; **пенсіён** (фр. pension, ад лац. pensio) – ‘*уст.* тое, што і пенсія’; **рэстарация** (фр. restauration) – ‘*уст.* рэстаран’ і інш.; лексіка-словаўтваральныя: **магаметанін** (ад тур. Muhämmed < ар. Muhammad) – ‘устарэлая назва мусульманіна’; **магаметанства** (ад магаметанін) – ‘устарэлая назва мусульманства’; **магнетызёр** (фр. magnetiseur) – ‘*уст.* гіпнатызёр’; **матацыклет** (фр. motocyclette, ад лац. motus + гр. küklos) – ‘*уст.* тое, што і матацыкл’ і інш.

Даныя “Слоўніка іншамоўных слоў” А.М. Булькі сведчаць аб тым, што ў склад устарэлай лексікі беларускай мовы трапляюць словы, запазычаныя ў розны час беларускай мовай з іншых моў або ўтвораныя з іншамоўных лексічных элементаў. Самую вялікую колькасць устарэлых намінацый (больш за 400 адзінак) складаюць словы грэчаскага і лацінскага паходжання, якія абазначаюць прадметы і з’явы антычнага свету. Шэраг гістарызмаў адлюстроўвае падзеі гісторыі Беларусі на розных этапах, у прыватнасці шырока прадстаўлена эпоха Вялікага княства Літоўскага. У даведніку больш дакладна ў параўнанні з тлумачальнымі слоўнікамі беларускай мовы падаецца семантыка адпаведнай часткі ўстарэлых найменняў.

Літаратура

1. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Мн., 1999.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. Мн., 1996.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. акад. К.Крапівы. Мн., 1977-1984.

Г.М. Міхальчук

РАДАСЛОЎНАЯ НАЗВЫ

(з гісторыі мікратапонімаў в.Навасёлкі Кобрынскага раёна)

Калі мы пішам на канверце адрас, то часта не задумваемся, чаму менавіта так называецца той ці іншы горад альбо вёска. А, між тым, у назвах адбілася сама маці-гісторыя, у іх – водбліскі пажараў і войнаў, што прашумелі над вяршалінамі палескіх лясоў, водгулле чалавечых трагедый. Даўно мінулі дні ліхалеццяў, але захоўвае іх у памяці народ – зберагае і даносіць нам у песнях, паданнях, мясцовых назвах.

Вёска Навасёлкі, што ў Кобрынскім раёне, упершыню згадваецца ў “Рэвізіі Кобрынскай эканоміі” 1563 года, якую склаў каралеўскі рэвізор Дзмітрый Сапега. З 1561 года фіксуецца як маёнтак Брэсцкага павета Вялікага княства Літоўскага. У першай палове XVIII ст. Навасёлкі былі раздроблены на некалькі маёнткаў, якімі завалодалі польскія паны. Яны запрасілі на пасяленне уніятаў-манахаў ордэна базыліян, намаганнямі якіх у сярэдзіне XVII ст. быў пабудаваны кляштар. Пры кляштары працавала уніяцкая школа – першая ў гісторыі Навасёлка, а таксама касцёл святога Міхаіла, у вёсцы былі паравы млын, вінакурня, скотны двор. З 1795 года вёска ў складзе Расійскай імперыі, у 1886 годзе ў ёй налічвалася 50 двароў, 495 жыхароў, было размешчана валасное праўленне, працавала Міхайлаўская царква (захавалася да нашых дзён), у перапісных дакументах згадваюцца таксама вятрак і піцейны дом, шклозавод. Цікава адзначыць, што з 1890 г. Навасёлкі падзяляюцца на дзве часткі – так званыя вёску і сяло. Сяло ўтваралі невялікія пасёлкі Крупчыцы, Хамяняты, Валынцы, Бурды, Заграбы,

Яшчукі (першае Навасёлкаўскае сельскае таварыства). Вёска складалася з пасёлкаў Заграбы, Дзехцяры, Пацелі (2-е Навасёлкахскае таварыства). Паблізу гэтых паселішчаў былі яшчэ маёнткі-ўладанні У.Жыромскага, П.Валіцкай, Ю.Астрамецкага, А.Фядзюшкі, С.Сямашкі, Р.Анцуты, А.Баяроўскай, В.Мыслоўскага.

У гісторыю Навасёлкі ўвайшлі як цэнтр узброенага паўстання сялян Кобрынскага павета (3-4 жніўня) 1933 г. супраць сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту. Паводле рашэння Брэсцкага акруговага камітэта КПЗБ на 4 жніўня быў прызначаны паход сялян у маёнтак паноў Малашэўскіх з патрабаваннем выдаць плату за палявыя работы. 3 жніўня па дарозе да месца збору ў вёсцы Булькова сяляне разграмілі некалькі сядзіб асаднікаў у Вялікіх Радванічах, захапілі зброю і некалькі гадзін трымамі ў асадзе паліцэйскі ўчастак у Навасёлках. Раніцай 4 жніўня паліцыя з падмацаваннем з Брэста разагнала сялян, павет быў абвешчаны на асадным становішчы, пачаліся аблавы, вобыскі, арышты. Арганізатары выступлення былі аддадзены пад ваенна-палявы суд. На абарону арыштаваных выступілі працоўныя Заходняй Беларусі, таму смяротны прысуд васьмі чалавекам быў заменены пажыццёвай катаргай, астатнія прысуджаны да розных тэрмінаў зняволення. У памяць пра выступленне сялян у Навасёлках пастаўлены помнік, на будынку школы зроблены барэльеф.

Назва вёскі звязана з перасяленнем людзей на новае месца жыхарства – “пайсці на выселкі”, г. зн. пасяліцца на новых землях. Верагодна, што больш старажытнае паселішча існавала прыкладна за 2 км на поўнач ад сучасных Навасёлкаў. Менавіта там знаходзілі рэшткі глінянага посуду, прылады працы, манеты і інш., а ў 1970-90-я гады было адшукана некалькі дзесяткаў каменных сякер, церніц, бронзалетаў эпохі каменю і бронзы. Знаходкі гэтыя захоўваюцца ў школьным гісторыка-краязнаўчым музеі.

Ёсць і яшчэ адно меркаванне, нібыта назва вёскі пайшла ад прозвішча паноў Навасельскіх. Аднак гістарычнымі дакументамі гэта не падцвярджаецца.

Старажытныя пісьмовыя крыніцы часта згадваюць “Навасёлкі на Боне”. Калісьці ў ваколіцах працякалі невялікія рачулки Трасцяніца і Кобрынка, што ўпадалі ў р. Мухавец. У 1540 годзе па тэрыторыі Кобрыншчыны прайшоў канал каралевы Боны – першы вядомы на Беларусі меліярацыйны аб’ект. Гэты канал і сёння дзейнічае непадалёк ад Навасёлкаў.

Шмат цікавых назваў маюць і мясцовыя ўрочышчы – нівы, палеткі, забалаці, рэчкі і руча, лясныя мясціны. Бадай ці не самым пашыраным тыпам мікронамінацый з’яўляюцца назвы ад уласных імёнаў, звычайна гаспадароў былых надзелаў, удзельнікаў пэўных падзей і інш. Гэта такія назвы, як Брышчы (прозвішча Брышч), Бурак (Бурак), Бурдыноўка (Бурда), Бурды, Васілец (Васіль), Гаратына (Гаратын), Грынёва (Грынё), Галоўска (Галоўска), Даманыўка (Даманыч) і інш.

Другую групу складаюць назвы, звязаныя з характарыстыкай мясцовасці: Выгары, Высокае, Верхнікі, Гнілое, Пустое, Астраўкі, Гніліца, Сухавыі, Галя, Міжэмхі, Міжылішча, Горы, Кар’еры, Ямы, Сухавыршча, Сухавыі, Астрыўцы, Выпалянка.

Некаторыя мікратапонімы паходзяць ад назвы мясцовасці, з якой мяжуе ўрочышча: Быляншчына, Верхалёшчанка, Ляхчыцкія горы, Падзабава.

Ёсць група іншамоўных назваў: Джар, Угла, Урля, Ульнік.

Выдзяляюцца мікратапонімы, у аснове якіх назвы дрэў і раслін, жывёлаў, птушак і рыб: Берасцянка, Бярэзіна, Дубішча, Юлкі, Корча, Ліпка, Луг, Асінікі, Асіннік, Соснаў Груд, Сасонка, Яблынька, Ясень, Крапіўка, Гай, Арол, Бараны, Галубіўшчына, Катовыя Лапы, Кізде, Кабылле, Рак, Лісіца, Ляшчанец

Асобную групу складаюць словы, у аснове назваў якіх выяўляюцца памер ці форма аб’екта: Доўгі Брод, Доўгі лясок, Кругліца, Доўгае, Вялікае Стойла, Доўгі Край.

Намі зафіксаваны дзве назвы, звязаныя з аб’ектамі, якія былі на гэтым месцы раней: Маяк, Палігон.

Мікратапонімы Дзёгаць, Мёртвае, Патопнік, Пагарэлае, Бараны, Паньлі звязаны з пэўнымі здарэннямі ў рэальным жыцці, з гістарычнымі легендамі і паданнямі асацыіруюцца назвы Княжна гара, Зайчык. Пры дапамозе прыставак ад назваў блізкіх ўрочышчаў утварыліся мікратапонімы Забрады, Забона, Загай, Закоршунава, Зарэчка, Запалануха, Закобрынка, Падвыгары, Падвыжышча, Падгор’е, Падкняжная, Падкобрынка, Падкабылле, Падыпахіўка

Назвы хутка страчваюць сваю матываванасць. Мяняюцца гаспадары ўрочышчаў, пачынаюць забывацца розныя здарэнні, паступова становячыся казкамі і легендамі, магутныя старажытныя лясы ператвараюцца ў балоты, на месцы бясконцых палёў вырастаюць бярэзнікі, асіннікі, дубравы. Усё мяняецца. Застаюцца імёны, хаваючы ў сабе таямніцы нашай гісторыі...

Н.С. Міціловіч

ТЭМАТЫЧНАЯ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАЙ ЛЕКСІКІ НА ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ

Наяўнасць больш ці менш выразнай тэматычнай дыферэнцыяцыі з’яўляецца важным паказчыкам ступені развітасці пэўнай лексіка-семантычнай групы, выходзячы з чаго ў сваю чаргу можна рабіць вывады аб узроўні агульнага моўнага развіцця на пэўным гістарычным этапе.

У нашым даследванні ў якасці аб'екта аналізу абрана сельскагаспадарчая лексіка ў беларускай мове пачатку XX стагоддзя. Факталагічнай крыніцай паслужыла тагачаснае беларускамоўнае перыядычнае выданне – газета “Наша Ніва”. У гэтым выданні, зарыентаваным на сялянскую аўдыторыю, вялікая колькасць публікацый мела сельскагаспадарчую тэматычную скіраванасць, што дазволіла адабраць прадстаўнічую колькасць адзінак аналізу.

Усяго ў нумарах “Нашай Нівы” за 1906 – 1915 гады было зафіксавана каля 300 адзінак сельскагаспадарчай тэматыкі. Яны размяжоўваюцца па наступных тэматычных групах.

I. Назвы гаспадарчых зямель.

Гаспадарчыя землі атрымлівалі асобныя назвы ў залежнасці ад прызначэння, характару і ступені апрацоўкі, месцазнаходжання і многіх іншых адзнак. Словы ў межах разглядаемай падгрупы аб'ядноўваліся паміж сабой на аснове прадметна-паняццйнай аднесенасці ў спецыфічных тэматычных рады, неаднолькавыя на колькасці кампанентаў і лінгвістычнай характарыстыцы.

У гэтай падгрупе вылучаюцца асобныя мікрагрупы.

1.1. Назвы, звязаныя з абазначэннем зямель, апрацаваных для пасеву розных культурных раслін (збожжавых, бабовых, агародных): *поле, ніва, папар, паша, зямля, ралля*.

1.2. Назвы ўгноеных зямель: *пагной, загнойніна*.

1.3. Назвы зямельных участкаў, з якіх зняты ўраджай: *ржышча, льнішча, гарахавішча*.

1.4. Назвы зямель, пакінутых без апрацоўкі: *аблог, ялавіна*.

Лексемы гэтай падгрупы ўключаны ў даволі строгія сістэмныя адносіны. Сярод іх выдзяляюцца тэрміналагічныя назвы двух тыпаў: агульныя, родавыя абазначэнні з шырока акрэсленым семантычным аб'ёмам (*зямля, пашня, поле, ніва*) і назвы канкрэтных паняццяў са строга дыферэнцыраванай семантыкай (*гарахавішча, папар, ржышча і г.д.*). Для канкрэтызацыі відавочна паняцця ў некаторых выпадках ужываюцца азначэнні: *зямля бортная, поле азімае і г.д.*

Словы ў межах разглядаемай падгрупы маглі ўтвараць сетку лексіка-сінанімічных радоў.

а) *поле – ніва – ралля*:

Мужыкі добра гаралі і баранавалі *поле* пад жыта якое ім прывезлі з Галандыі (№8, 1912).

Мала на *нівах* збожжа вырасла, бо сухі год (№15, 1913).

Як урадлівая зямелька чэкае вясной пасеву зярнят, каторыя кідае па *раллі* рука працоўнаго хлебараба (№18-19, 1910).

б) *аблог – ялавіна*:

На *аблозе* склалі стог сена (№5, 1913).

Кожная гаспадарка пабита не менш, як на тры кавалкі азимы палетак, *ялавина* и папар (№10, 1906).

в) *паша – выган*:

Адзін мужык з вёски Логозы зайшоў спытацца, як зрабіць прагон для быдла на *пашу* (№3, 1906).

Хутар Бабоўня мае толькі 4 дзесяціны орнаго поля, німа там ні *выгана* ні пожні (№6, 1909).

г) *сенажаць – папар*:

Пара брацца за *папар*, каторы маніцёся траіць. Канюшыну ў гэтым месяцы – абы зацьвіла – касіць, не чэкаючы, каб устарэла; атавы, а то і на насення прыжджэш (№19, 1910).

Так сама нашы *сенажаці* так запушчэны, што і дзесятай часьці таго не даюць, што можна было-б выкарыстаць з іх (№12, 1910).

II. Назвы відаў сельскагаспадарчых работ.

У семантычных адносінах лексемы ў яе межах можна падзяліць на наступныя мікрагрупы:

2.1. Назвы дзеянняў па падрыхтоўцы зямлі да пасеву: *араць, баранаваць, сеяць, скародзіць*.

2.2. Назвы работ па апрацоўцы засеяных зямельных участкаў: *культываваць, пружынаваць, шлейфаваць*.

2.3. Назвы дзеянняў па ўборцы ўраджаю: *касіць, дажынкi, жаць*.

Сярод лексем гэтай падгрупы вылучаюцца адзінкі двух граматычных тыпаў: дзеясловы (*араць, баранаваць, сеяць, заскародзіць, шлейфаваць, культываваць*) і назоўнікі (*сяўба, севазварот, праполка, касьба, пасеў*). Акрамя таго, выдзяляюцца назвы традыцыйных сельскагаспадарчых работ (*араць, баранаваць, сеяць, скародзіць*) і назвы новых відаў сельскагаспадарчай дзейнасці, якія ўзніклі ў сувязі з павышэннем культуры земляробчай працы, патрабаванняў да атрымання высокіх ураджаяў, больш якаснай апрацоўкі глебы (*культываваць, пружынаваць, шлейфаваць*). Выразных сістэмных і дублетных адносін сярод адзінак разглядаемай падгрупы не назіраецца, што тлумачыцца цеснай сувяззю кожнай намінацыі з канкрэтным дзеяннем.

У асобных мікрагрупах лексемы дэманструюць высокую словаўтваральную і семантычную актыўнасць, што абумоўлівае ўзнікненне і развіццё разгалінаваных гнездавых мікрасістэм. Гэта, напрыклад, датычыць мікрагрупы назваў дзеянняў па ўборцы ўраджаю:

**жніво, зажынкi, дажынкi, пожня,
сенажаць, жняя, жнец.**

**абжаць, дажаць, зжаць,
нажаць, пажаць.**

III. Назвы свойскай жывёлы.

У яе межах адзначаюцца наступныя мікрагрупы:

3.1. Агульныя зборныя назвы свойскай жывёлы: *жывойла, скаціна, быдла, худоба*.

3.2. Назвы статка: *стада, статак, чарада*.

3.3. Назвы канкрэтных жывёл: *конь, карова, баранчык*.

У першай мікрагрупе лексемы выступаюць як узаемазамяняльныя адзінкі, значэнне якіх канкрэтызуецца ў кантэксце з дапамогай азначэнняў:

Пасаг дали бацьки *жывойлу рагатую*, авечак чатыры, казы дзве (№5, 1907).

На адным выгане ходзяць кони и *быдла рагатае и нерагатае* (№18, 1907).

На выган першых гоняць *скаціну рагатую* (№3, 1912).

Худобы астанаўліваюцца грамадамі пры дамох і ліжуць падмуроўкі (№30, 1909).

У другой мікрагрупе кожнае слова на фоне асноўнага агульнага значэння мела шэраг прыватных і адрознівалася ад іншых адзінак у радзе як сваім семантычным аб'ёмам, так і сферай ужывання.

Яны *стадам* сваім усе сенажаци папаствили (№17, 1908).

Статак авечак згубіўся на хутары Ваўчкі (№16, 1911).

Гусі заўсёды ходзяць у *чарадзе* (№10, 1915).

IV. Назвы сельскагаспадарчых пабудоў, сярод якіх вылучаюцца наступныя семантычныя разнавіднасці:

4.1. Назвы пабудоў для захавання саломы, снапоў: *гумно, пуня, клуна, адрына*.

4.2. Назвы пабудоў для захавання гародніны, ежы: *варыўня, пограб, свіран, клець*.

4.3. Назвы пабудоў, дзе выконваюцца пэўныя сельскагаспадарчыя работы: *ток*.

4.4. Назвы стойлаў для жывёлы: *хлеў, стайня, стадойла*.

Некаторыя словы ў дадзенай падгрупе ўключаны ў сферу сельскагаспадарчай лексікі толькі часткай свайго семантычнага аб'ёму, як, напрыклад, мнагазначная лексема *ток*, якая ўжываецца ў значэннях (Значэнні пададзены паводле “Глумачальнага слоўніка беларускай мовы”, Мн., 1983. Т.5(1). С.494):

‘спецыяльны будынак для складвання абмалоту і ачысткі збожжа; гумно’, (Пайшоў Хвядос стаўляць снапы, ды ўвесь *ток* і спаліў, №8, 1910), і ‘земляная падлога (звычайна гліняная)’ (З гліняным *токам* замест падлогі, №8, 1913).

Словы ў межах разглядаемай падгрупы дэманструюць сінанімічныя адносіны:

а) *гумно – клуна*:

Ну, што такое гумно? Гэта будыніна, дзе мужык кладзе снапы, сена зялёнае, духмянае (№4, 1913).

Снапы з поля звозілі ў *клуню* (№13, 1912).

б) *пуня – адрына*:

Летам добра адыхнуць у *пуни* на сене (№3, 1907).

Суседскія козы залезлі ў *адрыну* і спаскудзілі сена (№19, 1913).

V. Назвы ўгнаенняў (са значэннем рэчыва, уносімага ў глебу для паляпшэння і павышэння ўрадзя). Сярод якіх вылучаюцца наступныя мікрагрупы:

5.1. Назвы арганічных угнаенняў: *гной, жыжжа, попел, кампост*.

5.2. Назвы мінеральных угнаенняў: *каініт, салетра, суперфасфат*.

У якасці родавай назвы, якой абазначаюцца як арганічныя, так і мінеральныя ўгнаенні выступае лексема *гной*. Іншыя назвы з’яўляюцца відавымі. Паколькі адзінкі гэтай падгрупы займаюць канкрэтныя семантычныя нішы, выразных сэнсавых сувязяў паміж імі не назіраецца. У дадзенай падгрупе адзначаецца ўтварэнне адзінак тэрміналагічнага характару спосабам пераасэнсавання агульнаўжывальных слоў: *жыжжа, попел*.

Гнаявая жыжжа цячэ з хлева (№31, 1914).

Попелу пудоў хоць трыццаць на морг – сорок пяць на дзесяціну не шкодзіць. Пасеяўшы – добра прыбаранаваць. Сеяць *попел* на весну (№7, 1906).

Як паказаў аналіз, беларуская сельскагаспадарчая лексіка на пачатку XX стагоддзя мела высокі ўзровень тэматычнай дыферэнцыяцыі. Лексемы сельскагаспадарчай тэматыкі ўтваралі разгалінаваную сістэму падгруп і мікрагруп, дзе асобныя элементы былі звязаны між сабой гіпергіпанімічнымі і сінанімічнымі адносінамі. Гэтая сістэма з’яўлялася адкрытай, аб’ядноўваючы як традыцыйныя сельскагаспадарчыя намінацыйныя адзінкі, так і неалагізмы (напрыклад, у падгрупах “Назвы ўгнаенняў” і “Назвы сельскагаспадарчых работ”), што з’яўляецца паказчыкам яе жыццяздольнасці.

Абсалютных дублетаў сярод адзінак сельскагаспадарчай тэматыкі не назіраецца. За кожнай лексмай, нават уключанай у пэўны сінанімічны рад, было замацавана канкрэтнае значэнне. Гэта сведчыць аб стабільнасці і сфарміраванасці гэтай групы лексікі ўжо на пачатку XX стагоддзя.

А.М. Муравіцкая

САСТАЎНЫЯ ФІЗІЧНЫЯ ТЭРМІНЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Састаўныя тэрміны шырока выкарыстоўваюцца ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Значнае месца належыць гэтым тэрмінам і ў беларускай фізічнай тэрміналогіі.

Мы прааналізавалі “Руска-беларускі фізічны слоўнік” [4], які змяшчае 23000 тэрмінаў з розных раздзелаў фізікі – механікі, тэрмадынамікі, электрадынамікі, аптыкі, квантавай механікі і інш. З 23000 тэрмінаў, зафіксаваных у дадзеным слоўніку, 14536 – тэрміны састаўныя (што складае 63,2% ад усёй колькасці засведчаных тэрмінаў).

Як вядома, састаўны тэрмін абавязкова складаецца з стрыжнявога слова і атрыбутыўнай часткі. Стрыжнявыя словы, або, па вызначэнню А.А. Рэфармацкага, вузлавая тэрміны, набываюць канкрэтнасць у сувязі з іх спецыфікацыяй толькі дзякуючы азначэнню або дапаўненню. Ад вузлавых тэрмінаў утвараюцца іншыя тэрміны, і яны ў сваю чаргу ўваходзяць у склад новых састаўных тэрмінаў [3, 184]. Стрыжнявое слова, як правіла, назоўнік, а атрыбутыўная частка выражае пэўныя прыкметы прадметаў, прыкмет, працэсаў, стану і можа выражацца прыметнікам, дзееспрыметнікам, прыслоўем [1, 103].

У залежнасці ад тыпу структуры састаўныя тэрміны падзяляюцца на дзве групы:

1) Простыя тэрмінаспалучэнні, якія складаюцца з галоўнага слова (ядзернага кампанента (ЯК)) і залежнага (спецыфічнага) кампанента (СК), які ўдакладняе галоўнае слова [2, 57].

У “Руска-беларускім фізічным слоўніку” [4] сярод простых тэрмінаспалучэнняў намі вылучаны найбольш прадуктыўныя наступныя мадэлі:

Adj ← S (усяго **10815** тэрмінаў, што складае **47%** ад агульнай колькасці тэрмінаў, зафіксаваных у дадзеным слоўніку, і **74%** ад усіх састаўных тэрмінаў гэтага слоўніка): *хвалявая аберацыя, электрычны акумулятар, амплітудны аналіз, магнітная анізатрапія, дыпольная антэна, нейтральны атам, гальванічная батарэя, магнітная бура, абсалютная велічыня, градыентны вектар, абсалютная імавернасць, аморфнае рэчыва, фізічны час, атамны зарад, антэнная шпуля, газавая канстанта, анодны контур, вакуумны кандэнсатар, аптычная шчыльнасць, вектарнае поле, актыўная праводнасць, аморфны стан* і інш.

S → S₂ (другая па прадуктыўнасці мадэль, налічвае **2180** тэрмінаў, што складае **9,5%** ад усёй колькасці засведчаных у слоўніку тэрмінаў і **15%** ад колькасці састаўных тэрмінаў): *абсорбцыя святла, анізатрапія крышталю, атам замяшчэння, баланс рэактыўнасці, вектар намагнічвання, вага цела, від энергіі, час распаду, вышыня траекторыі, выхад нейтронаў, дэфармацыя ядра, дыяпазон настройкі, дысперсія святла, дыфракцыя часцінак, даўжыня хвалі, стан спакою, захаванне масы, будова атама* і інш.

Прычым у дадзенай мадэлі ў якасці кампанента тэрміна-словазлучэння з апорным агульным назоўнікам могуць выступаць уласныя назоўнікі: *атам Бора, дыск Фарадэя, закон Авагадра, закон Ленца, закон Пруста, закон Кеплера, формула Віна, эфект Доплера, эфект Фарадэя, эліпсоід Фрэнэля, дыфракцыя Фрэнэля, элемент Вольта, цыліндр Фарадэя* і інш.

2) Складаныя тэрмінаспалучэнні, якія змяшчаюць тры і больш кампаненты. Найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца наступныя мадэлі.:

S → (S₂ → S₂): *анамалія сілы цяжару, аналіз формы сігналу, вектар размяшчэння пункта, дысперсія паказчыка пераламлення, закон захавання зараду, змена арыентацыі спіна, інтэнсіўнасць плыні вымярэння, каэфіцыент запасу трываласці, каэфіцыент утварэння параў, матрыца каэфіцыентаў карэляцыі, момант колькасці руху, функцыя шчыльнасці станаў, шырыня лініі спектра* і інш.

S → (Adj ← S₂): *дысперсія магнітнай пранікальнасці, закон сусветнага прыцягнення, даўжыня свабоднага прабегу, закон ідэальнага газу, закон адваротных квадратаў, дысперсія спектральнай прылады, захоп арбітальнага электрона, зона актыўнага ценю, зона электроннай праводнасці, імпульс адваротнай палярнасці, камера высокага ціску* і інш.

(Adj → Adj) ← S: *бакавое каратажнае задаванне, дыпольнае радыяльнае задаванне, кругавая цыліндрычная каардынаты, сярэдняе квадратнае значэнне, паверхневы энергетычны бар’ер, магнітная сілавая лінія, дазволенае спектральная лінія, электрычная сілавая лінія, малекулярны вакуумны манаметр, электронная вылічальная машына, змяное магнітнае поле, правая кругавая палярызацыя* і інш.

Менш распаўсюджаныя сярод фізічных састаўных тэрмінаў мадэлі са службовым словам (злучнікам, прыназоўнікам): *лазер на свабодных электронах, лазер з мадуляцыяй дыхтоўнасці, канцэнтрацыя на масе, інтэграл па траекторыях, спазненне ў фазе, захоп з дзяленнем, ахова ад радыеактыўнасці, заповоленне да цеплавой хуткасці, залежнасць ад часціні, замыканне на зямлю, лампа з гарачым катодам, лампа са зменнай круцінёй, лампа з іртутнай парай, іголка для ўнаўлення гуку* і інш.

Зрэдку ў азначальную частку ўключаецца лічэбнік (колькасны, парадкавы): *раўнавага дзвюх фаз, пераключальнік на два кірункі, пераключальнік на тры кірункі, кантакт двух асяроддзяў, напраўка першага парадку, напраўка другога парадку* і інш.

Нешматлікімі па колькасці з’яўляюцца чатырохслоўныя тэрміны: *выпраяненне абсалютна чорнага цела, інтэрферэнцыя палярызаваных прамянёў святла, лінія напружанасці магнітнага поля, лінія напружанасці электрычнага поля, закон эквівалентнасці масы і энергіі* і інш.

Зафіксавана ў дадзеным слоўніку толькі адно пяціслоўнае тэрміналагічнае спалучэнне: *закон захавання моманту колькасці руху*.

Таксама сярод састаўных фізічных тэрмінаў сустракаюцца канструкцыі фразеалагічнага характару, якія характарызуюцца не толькі пастаянствам свайго складу, а і структурна-семантычнай непадзельнасцю: *магнітная бура, конская сіла, правіла левай рукі* і інш.

Такім чынам, намі высветлена, што пераважная большасць (89%) з прааналізаваных састаўных фізічных тэрмінаў, змешчаных у “Руска-беларускім фізічным слоўніку”, – двухслоўныя тэрміналагічныя спалучэнні, асноўнымі структурнымі мадэлямі якіх з’яўляюцца “назоўнік + прыметнік” і “назоўнік + залежны назоўнік без прыназоўніка”.

Літаратура

1. Арашонкава Г.У., Булыка А.М., Люшцік У.В., Падлужны А.І. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі. Мн., 1999.
2. Лук’янюк Ю.М. Састаўныя філасофскія тэрміны ў сучаснай беларускай мове // Веснік БДУ. Сер.4. 2003. №2. С.55-60.
3. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. М., 1986.
4. Самайлюковіч У., Пазняк У., Сабалеўскі А. Руска-беларускі фізічны слоўнік. Мн., 1994.

Ж.В. Некрашэвіч-Кароткая

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў ПАСЛАННЯХ ПРАТЭСТАНТАЎ-ПАДАРОЖНІКАЎ КАНЦА XVI СТАГОДДЗЯ

Нямецкія рамеснікі і купцы жылі ў Вялікім Княстве Літоўскім пачынаючы з XIV стагоддзя. Існаванне нямецкай факторыі ў Полацку [гл.: 6, 340], а таксама служба нямецкіх вайскоўцаў-наймітаў у вялікага князя (найперш дзеля абароны ад маскоўцаў) спрыяла павелічэнню колькасці нямецкага насельніцтва ў дзяржаве. Разам з купцамі, рамеснікамі і вайскоўцамі на Беларусь прыежджалі нямецкія святары. Адным з іх быў Пауль Одэрборн (каля 1555 – 1604), які з 1577 года служыў прапаведнікам у Вільні [гл.: 6, 340]. Яго пярэ належаць трактат “De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu etc. et de Tartarorum religione ac moribus vera et luculenta narratio” (“Праўдзівы і надзейны аповед пра веру русінаў, іх шлюбныя і пахавальныя абрады, побыт, адзенне і г.д., а таксама пра веру і звычай татараў”), выдадзены ў Ростакі ў 1582 годзе. Сярод дзівосных, часам гіпербалізаваных і іранічна завостраных апісанняў побыту і абрадаў русінаў мы сустракаем рэдкія спробы аўтара перадаць гучанне некаторых слоў і выразаў, пачутых ім на Беларусі. Так, лютэранскага святара ўразіла тое, што людзі, прысутныя на службе ў царкве, і пад час казання, і пад час уздымання Найсвяцейшага Сакраманту бясконца паўтаралі “Hosprodię romuloię” [7, 6-7 n.p.]. Для графічнага пазначэння рэалізацыі фанемы “i” аўтар выкарыстоўвае дзве магчымасці: літару “y” і лігатуру “ij” (калі элементы апошняй аб’яднаныя знізу, то гэта таксама нагадвае літару “y”). Які галосны гук – “i” або “y” – пазначаўся такім спосабам?

Звернемся да матэрыялаў карты Вялікага Княства Літоўскага, складзенай Мікалаем Хрыстафорам Радзівілам у 1613 годзе. Літары “i”, “y” і лігатура “ij” перадаюць тут розныя рэалізацыі фанемы “i”. Часцей, аднак, праз “y” і “ij” перадаецца гук “y” (параўн.: “Koriję, Borijęsow, Striebyun, Mazur, Rzeczyca, Czauzij”), а праз “i” – гук “i” (“Minsk, Berezina, Babica”, Swislocz”). Парушаюць гэтую паслядоўнасць такія назвы, як “Moijęsieiwicze (“ij”=[i]), Przipiec (“i”=[y])”. Часам у адной і той жа намінацыі выкарыстоўваюцца варыянты графічнай перадачы адпаведнага гука: так, рака “Дрыса” пазначана як “Drißa”, а мястэчка з такой самай назвай – як “Drijssa”. Таму цяжка адназначна перадаць кірыліцай словы малітвы, якія пачуў Пауль Одэрборн.

Апісваючы норавы татар, нямецкі святар адзначае: “Principem Hordae sua lingua Czar, hoc est, Imperatorem appellat” (“Уладара Арды яны называюць на сваёй мове “цар”, гэта значыць, імператар” [7, 20 n.p.]. Нягледзячы на тое, што пры лацінскай транслітэрацыі аўтар ужывае спалучэнне літар “cz”, якое ў заходнеславянскіх мовах пазначае гук “ч”, у дадзеным выпадку няма сумненняў у тым, што перад намі слова “цар”, а не “чар”. Пацверджанне таму можам ізноў жа знайсці на карце М. Х. Радзівіла, дзе спалучэнне “cz” можа перадаваць як гук “ч” (напрыклад, “Rzeczyca”, “Rohaczow”), так і гук “ц” (напрыклад, “Sluczck”, “Klecck”). Транслітэрацыйная форма “czar” у трактате Пауля Одэрборна перадае таксама цвёрдасць канцавога гука “r”, што адпавядае нормам сучаснай беларускай мовы.

Акрамя гэтых двух прыкладаў перадачы маўленчых форм, пачутых немцам на Беларусі, адзначу спробу пісьменніка перадаць кірылічны надпіс на манеце сродкамі грэцкай графікі. Гэты надпіс ён перадае наступным чынам: “Κης βελιος Ιβαμ» [7, 19 n.p.]. Першае спалучэнне літар – яўнае падціглавае напісанне слова “князь” (“Кнз”). Грэцкая літара “β” пазначае тут гук “в”, як у новагрэцкай мове. У канцы апошняга слова назіраем блытаніну насавых санорных: літара “μ” выкарыстана замест “v” або “n” у слове «Іван». Цікава, што напісанне літары “β” тым жа самым слове візуальна набліжана аўтарам да кірылічнай літары “В”.

Іншы спроб графічнай перадачы “рускай” мовы (вуснай ці пісьмовай) Пауль Одэрборн не прадпрымае. Аднак тое выданне, у якое ўвайшоў вышэй названы трактат, дапоўнена яшчэ адным этнаграфічным апісаннем пад назваю “Alia ejusdem argumenti de religione et sacrificiis veterum Borussiae” (“Пра веру і набажэнства старажытных барусаў”). У загалюку гэтага тэкста прысутнічае імя аўтара – “Мялецій”.

Нягледзячы на тое, што, паводле загалюка, размова тут быццам бы ідзе пра звычаі прусаў (якіх з часоў Клаўдзія Пталемея называлі барусамі), тым не менш сам аўтар у пачатку свайго трактата заяўляе: “Я раскажу найперш пра богаслужэнні, якімі калісьці барусы, самагіты, літоўцы, русіны і лівонцы ўшаноўвалі дэманаў замест багоў, а таксама нават цяпер у многіх месцах ушаноўваюць патаемна; потым – пра некаторыя забабонныя звычаі, сярод якіх адзначаюцца шлюбы, пахаванні і памінкі ў гэтых народаў” [7, 28 n.n.]. Такім чынам, прадмет аўтарскага апаведу значна шырэйшы ў параўнанні з тым, што заяўлена ў загалюку. Беларускі вучоны ўпэўніваецца ў гэтым вельмі хутка.

Так, пачаўшы з апісання язычніцкіх урачыстасцяў, Мялецій расказвае пра свята пачатку жніва, якое “lingua Rutenica” (“на русінскай мове”) называецца “Zazinck” [7, 28 n.n.], а таксама пра свята заканчэння жніва, назва якога, ізноў жа “lingua Rutenica”, – “Ozink” [7, 29 n.n.]. Няма сумнення, што перад намі – назвы народных святаў зажынак і дажынак. Як бачым, у лацінскім тэксце адна і тая ж літара “z” выкарыстоўваецца для перадачы розных гукаў (“z” і “ж”). Форма “Ozink” можа сведчыць пра тое, што адпаведнае свята ў канцы XVI стагоддзя называлася “обжынк[i]”, бо наўрад ці аўтар мог не пачуць пачатковага звонкага “д”.

Падрабязна распавядаючы пра язычніцкія вераванні балцкіх і славянскіх народаў, Мялецій прыгадвае “spiritus quosdam visibiles, qui lingua Rutenica Coltky, Graeca Coboli, Germanica Coboldi vocantur” (“нейкіх відочных духаў, якія на русінскай мове называюцца “Coltky”, па-грэцку – “Coboli”, па-нямецку – “Coboldi” [7, 30]. У нямецкай мове і да сённяшняга дня, сапраўды, існуе слова “Kobold”, што значыць “дамавік”. У “Старагрэцка-русінскім слоўніку” пад рэдакцыяй І.Х. Дварэцкага знаходзім слова “ο κόβαλος”, што значыць “махляр, круцель”. Паведамляецца таксама, што ў Арыстафана гэта імя боства махляроў і шэльмаў. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” не дае матэрыялаў для расшыфравання слова “Coltky”: тут знаходзім толькі слова “колтоць” – “завушніца з падвескай” [1, т.15, 220]. Дапамог разгадаць гэтую загадку слоўнік У.І. Дала, дзе ў артыкуле “КОЛ(В)ТУН” знаходзім заўвагу: “колтун” бывае і у лошадей, в гриве, и кучера приписывают его прическе домового” [2, т.2, 143]. Акрамя таго, лексікограф прыводзіць лаянкавы выраз “Літоўскі калтун”, які ўжываўся ў дачыненні да літвінаў. З гэтага лагічна вынікае, што словам “колтоць” па-старабеларуску называўся дамавік. Звесткі пра яго, якія прыводзіць далей Мялецій, пацвярджаюць гэтае меркаванне. Пісьменнік паведамляе, што, паводле народных вераванняў, “гэтыя духі водзяцца ў патаемных месцах дамоў або ў кучы драўніны. Іх добра кормяць ежаю ўсялякага кшталту, бо тыя звычайна прыносяць сваім кармаўляцям з іншых свіранаў збожжа, здабывае праз крадзеж” [7, 30].

Мялецій распавядае таксама пра прадказальнікаў лёсу, якія “lingua Rutenica” называюцца “Burty” [7, 31]. У “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” знаходзім слова “бурта” са значэннем “варажба, чарадзеяства” [гл.: 1, т.2, 257]. Значыць, “бурт” – аднакарэннае слова, якое мае значэнне “варажбіт, чараўнік”. Цікава ў гэтым кантэксце прыгадаць прыклад, які прыводзіць у сваім слоўніку І.І. Сразнеўскі: “Напустиша бурталники Немецкие ветр на Псковскую силу...” [гл.: 3, т.1, ч.1, 194]. Сам лексікограф не перакладае слова “бурталник”, натууючы яго ў гэтым адзінкавым прыкладзе.

Пры апісанні пахавальнага абраду Мялецій прапануе чытачам даволі аб’ёмісты эпизод галашэння ва ўласнай транслітэрацыі. Каштоўнасць гэтага тэкста, на маю думку, у тым, што, паводле сведчання аўтара, “hic ritus servatur a rusticanis” (“гэты абрад выконваецца сялянамі”) [7, 33 n.n.]. Значыць, перад намі – жывое маўленне беларусаў XVII стагоддзя. Выглядае гэта наступным чынам: “Ha le le, le le, u procz ty mene umarl? Ij za tij nie miel szto yesty, albo pity? Y procz tij umarl? Ha le le, le le ij za tij nie miel krafsije mlodzice? Ij procz tij umarl?”. Непасрэдна за гэтым тэкстам па-беларуску аўтар прапануе яго пераклад на лацінскую мову. Слова “procz” перакладаецца аўтарам як “quare” (“чаму”). Як супаставіць гэтае “procz” з зафіксаванымі ў помніках старабеларускага пісьменства формамі “почто (пошто)” [гл.: 5, 490]? Думаю, інтанацыйная спецыфіка народнага галашэння (рэзкія павышэнні або паніжэнні інтанацыі) магла прывесці да таго, што Мялецій пачуў толькі першы склад слова “почто”, прычым галосны першага склада “о”, вымаўлены працягла, мог стварыць у немца ілюзію спалучэння “картавага” “т” з “о”. Форма выклічніка “ha le le” сведчыць пра няўнасць тут фрыкатыўнага гука “т”; у слове “umarl” назіраем стараславянскае спалучэнне плаўных санорных. “Аканне” і “яканне” перадаюцца непаслядоўна: форма часціцы “жа” (“za”) адлюстроўвае “аканне”, аднак форма “mlodzice” сведчыць пра яго адсутнасць, гэтаксама як форма “не” ў спалучэнні “nie miel” сведчыць пра адсутнасць “якання”. У лацінскім перакладзе гэтага эпизода не адлюстравана слова “mene” (“procz ty mene umarl”). Магчыма, Мялецій не зразумеў яго. Каб рэканструяваць пачуае ім словазлучэнне, трэба дапусціць, што перад “mene” быў ужыты прыназоўнік “ў”, і гэты нескладовы гук быў непачуты пісьменнікам. Такім чынам, пытанне магло гучаць так: “Почто ты ў мэнэ умарл?”

Пахавальную працэсію, па звестках Мялеція, некаторыя суправаджалі конна. “Выцягнуўшы мячы, – піша аўтар, – яны рассякаюць [імі] паветра і ўсклікаюць: “Gey geyte begaythe peckelle” [7, 34 n.n.]. Гэты выраз пісьменнік перакладае наступным чынам: “Уцякайце вы, дэмань, у пекла”. Аднак пры

такім спосабе перакладу адно слова застаецца лішнім. Хутчэй за ўсё, у арыгінале не было “дэманаў”, а слова “reckelle” – зборная форма, вытворная ад славянскага “пекло” – “гарачая смала”, і менавіта гэтая зборная форма атрымала ў беларускай мове значэнне “апраметная”. Перад гэтым словам пісьменнік, напэўна, ізноў не пачуў прыназоўніка “ў” (на самой справе маглі гаварыць “begaythe ў reckelle”). Наяўнасць літары “g” у прыведзеным выразе, хутчэй за ўсё, павінна ўказваць на выбуховасць гука “t” (успомнім “Na le le”, працытаванае крыху вышэй). Магчыма, праз спалучэнне “th” аўтар спрабаваў адлюстраваць “цеканне”, паколькі ў вышэй разгледжаных прыкладах перад галосным пішацца проста “t”. Форма “Geythe” па аналогіі з “begaythe” выглядае падобнай да формы загаднага ладу множнага ліку; адпаведна, “gey” мусіць быць формай загаднага ладу адзіночнага ліку, – незразумела толькі, якога дзеяслова. Ва ўсякім разе, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” і слоўнік У.І. Даля класіфікуюць слова “гей” толькі як выклічнік.

Апошні выраз “lingua Ruthenica” сустракаем пры апісанні памінальнага застолля. У пэўны момант, даводзіць Мялецкі, калі душы памерлых ужо атрымалі належнае, святар браў мяцёлку і разам з пылам вымятаў гэтыя душы з хаты, прыгаворваючы: “Jelij pilij dubicae: nu wen, nu wen” [7, 34 n.n.]. Слова “wen” у супастаўленні з адпаведнікам у аўтарскім перакладзе (foras) яўна павінна суадносіцца са старажытнаўсходнеславянскім “вон”. Прынамсі такая (і толькі такая) форма сустракаецца ў слоўніку І. І. Сразнеўскага [гл.: 3, т.1, ч.1, 391].

Прааналізаваныя тут прыклады ўяўляюць цікавасць для гісторыкаў мовы найперш тым, што гэта – спробы фанетычнай перадачы жывой беларускай гаворкі XVI стагоддзя. Перадачу гэтую ажыццяўлялі не-славяне, а значыць, выключаецца фактар скажэння пачутага ў адпаведнасці з уласнымі рэгіянальнымі нормамі маўлення. Найбольш істотна, на маю думку, тое, што, распавядаючы пра звычаі і рытуалы не толькі беларусаў, але і літоўцаў, латышоў, татараў ды й, магчыма, іншых народаў, нямецкія пісьменнікі чулі паўсюдна беларускую мову. Гэтая мова гучала ў час свята і на пахаванні, у Божым храме, у кожнай хаце.

Толькі ў XIX-XX стагоддзях узніклі сумненні ў гістарычнай абгрунтаванасці і эстэтычнай каштоўнасці беларускай мовы. Старадаўнія ж пісьменнікі – як айчыныя, так і замежныя – высока цанілі яе. В.Савіч-Заблоцкі ў аповесці “Полацкая шляхта” сведчыць, што ў самыя жорсткія часы нацыянальнага ўціску не саромеліся гэтай мовы лепшыя прадстаўнікі нацыянальнай эліты. “То korolewski jazyk, Litovskôhô Dworu hadka!”, – казалі яны; і пань ў згодзе схілялі на гэта свае галовы” [4, 154].

Літаратура

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982–2005. Т.1-24.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1981-1982. Т.І-IV.
3. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. М., 2003. Т.І-III.
4. Суліма-Савіч-Заблоцкі В. К. Арлалёты і Падканвойны або Полацкая шляхта // Польша. 2004. №1. С.124-164.
5. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Ч.1. Мн., 1961.
6. Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Т.5. Мн., 1999.
7. De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu etc. et de Tartarorum religione ac moribus vera et luculenta narratio... [S.l.], 1582.

Н.Ю. Перавалава

ЗМЯНЕННІ Ў ЛЕКСІЧНЫМ ЗНАЧЭННІ СЛОЎ, ЗВЯЗАНЫЯ СА ЗМЕНАМІ Ў ГРАМАДСКІМ ЛАДЗЕ

Лексічная сістэма любой мовы, у тым ліку і сучаснай беларускай, надзвычай цесна звязана з рэаліямі навакольнага асяроддзя, умоў жыцця, дзяржаўнага і грамадскага ладу і г.д. Мова як з’ява грамадская ў сукупнасці ўсіх сваіх сродкаў забяспечвае самую галоўную патрэбнасць людзей – камунікацыйную дзейнасць. Таму з пераходам да іншага ладу жыцця, са з’яўленнем новых жыццёвых рэалій, са зменамі ў грамадскім ладзе і пад уплывам іншых экстралінгвістычных фактараў лексічны склад любой мовы мяняецца. З’яўляюцца словы, неабходныя для намінацыі новых з’яў рэчаіснасці, лексічнае значэнне некаторых слоў мяняецца ці набывае новыя значэнні ці яго адценні, некаторыя лексемы выходзяць з ужытку, а іншыя наадварот актуалізуюцца ў мове і маўленні. Таму мэтазгодна выдзеліць наступныя катэгорыі слоў, лексічнае значэнне якіх так ці інакш змянілася пад уплывам змен у грамадскім ладзе нашай краіны.

1) Словы, якія змянілі сваё лексічнае значэнне:

Валанцёр – Той, хто добраахвотна паступаў на вайсковую службу; добраахвотнік [6, Т.1, 455]; Асоба, якая добраахвотна паступала на вайсковую службу; добраахвотнік (у Англіі, Францыі, Італіі і некаторых іншых краінах) [3, Т.1, 268]; Книжн. Доброволец [1, 146].

На сучасным этапе развіцця грамадскага ладу ў свядомасці людзей слова **валанцёр** асацыіруецца безадносна да вайскавай справы з добраахвотнікам наогул, які дапамагае ў хоспісе, прадае сімваліку на канцэртах і да т.п., выступае ў масоўках на адкрыцці розных спартыўных мерапрыемстваў без грашовага ўзнагароджання.

2) Слова, якія набылі новае лексічнае значэнне:

Адаптар – 1. Прылада для электра-акустычнага ўзнаўлення механічных запісаў гуку; гуказдымальнік. 2. Спецыяльная касета для ўтрымання плоскіх фотаплёнак [6, Т.1, 114]; 1. Звукосніматель. 2. Техн., информ. Устройство для преобразования электрических сигналов или напряжения элементов питания [1, 29].

Для сучаснага чалавека слова *адаптар* – гэта, найперш, скрыня, у якую ўкладаецца касета малага памеру з відэакамеры, якая прыстасоўвае яе памер да памеру шчыліны ў відэамагнітафоне. Канешне, пра відэамагнітафоны яшчэ два дзесяцігоддзі таму многія маглі толькі марыць, таму і адаптар слоўнікі тлумачылі выключна як нейкую прыладу для ўзнаўлення гукаў. Аднак са зменаю ў грамадскім ладзе, з пераходам да рыначных адносінаў, з падзеннем “жалезнай заслоны” ў краінах былога СССР пачала з’яўляцца сучасная тэхніка і, як вынік, пачалі засвойвацца словы ці новыя значэнні ўжо вядомых слоў, якія адносяцца непасрэдна да гэтай бытавой тэхнікі.

Бістро – У Францыі невялікі рэстаран, бар з пітвом і закускамі [6, Т.1, 377]; Невялікі рэстаран, бар з пітвом і закускамі [3, Т.1, 229].

Безумоўна, пад час складання ТСБМ ні пра якія бістро на тэрыторыі краін былога СССР не магло ісці ніякай размовы. Таму азначэнне гэтага слова даецца адносна да Францыі. Наогул у наш час слова *бістро* ўспрымаецца асноўнай масай носьбітаў мовы выключна ў значэнні ‘кафэ хуткага харчавання’ (сетка такіх кафэ пад назвай “Беларускае бістро” некалькі гадоў таму з’явілася ў нашай краіне).

3) Слова і паняцці, якія набылі новыя адценні лексічнага значэння:

Групы рызык – Сацыяльныя групы людзей, якія сваімі ўнутрыгрупавымі інтарэсамі, каштоўнасцямі, нормамі, паводзінамі і да т.п. пагражаюць захаванню стабільнасці грамадства як цэлага ці яго асобных структур [5, 97].

У дадзены момант развіцця масавай свядомасці тэрмін ‘*групы рызык*’ асацыіруецца найперш з носьбітамі СНІДу.

Меса – 1. Галоўнае богаслужэнне каталіцкай царквы. 2. Многагалосы харавы твор рэлігійнага зместу на тэкст каталіцкага набажэнства [3, Т.2, 57]; 1. Тое, што і ІМША (імша – каталіцкая абедня). 2. Музычны харавы твор на тэкст каталіцкага набажэнства, звычайна ў суправаджэнні арганаў ці аркестра [6, Т.3, с130].

Са з’яўленнем у апошні час шматлікіх сект слова *меса* часта ўспрымаецца ў значэнні ‘чорная меса’, г.зн. нейкія абрады, якія праводзяцца ў сатанінскіх сектах.

4) Слова і паняцці, якія ўзніклі ў мове са з’яўленнем новых жыццёвых рэалій:

Кастынг – Прагляд каго-небудзь (актараў, менекеншчыц і г.д.) для далейшага ўдзелу адабраных у чым-небудзь (здымках фільма, рэкламнага кліпа, паказе адзення і да т.п.) [4, 127].

Інтэрфейс – Сукупнасць сродкаў і правілаў, якія забяспечваюць узаемадзеянне абсталявання вылічальнай сістэмы і праграм, а таксама ўзаемадзеянне іх з чалавекам [3, Т.1, 542].

Інтэрнэт – Феномен культуры, які з’явіўся ў апошняй трэці ХХ ст. на тэхналагічнай аснове сусветнай сістэмы камп’ютарных сетак.

Віртуальная рэальнасць – Тэхнічна сканструяванае пры дапамозе камп’ютарных сродкаў інтэрактыўнае асяроддзе, у якім ёсць магчымасць аперывавання аб’ектамі (рэальнымі ці ўяўнымі) на аснове іх трохмернага графічнага ўяўлення, сімуляцыі іх фізічных уласцівасцей і здольнасці ўплыву і самастойнай прысутнасці ў прасторы [4, 57].

Сусветная вёска – Сутнасць новай камунікатыўнай і культурнай сітуацыі, якая аформілася ў выніку распаўсюджвання ў свеце электронных сродкаў сувязі, дзякуючы чаму людзі атрымалі магчымасць мабільнай камунікацыі паміж самымі аддаленымі кропкамі на нашай планеце.

6) Слова, якія зноў актуалізаваліся ў мове:

Інкарнацыя – Увасабленне душы чалавека ў новым целе [2, 138].

Іпатэка – Заклад нерухомай маёмасці, у асноўным зямлі, з мэтай атрымання ссуды, якая называецца іпатэчным крэдытам [2, 151].

Інаугурацыя – Урачыстая працэдура ўступлення на пасаду кіраўніка дзяржавы [2, 127].

Канкурэнцыя – Эканамічнае спаборніцтва паміж юрыдычнымі ці фізічнымі асобамі (канкурэнтамі), якія зацікаўлены ў дасягненні адной і той жа мэты, паміж удзельнікамі рынку за лепшыя ўмовы вытворчасці і рэалізацыі тавараў [2, 173].

7) Слова, якія страцілі адно са значэнняў:

Хоспіс – 1) Заездны дом, які ўтрымліваецца хрысціянскімі абшчынамі або манахамі; гасцініца. 2) Прытулак, багадзельня; спецыяльная клініка для безнадзейна хворых [3, Т.2, 617].

У наш час першае значэнне слова *хоспіс* страцілася. Зараз гэтае паняцце ўспрымаецца выключна як ‘клініка для безнадзейна хворых’.

Такім чынам абсалютна відавочна, што лексічная сістэма любой мовы знаходзіцца ў надзвычай пэснай залежнасці ад грамадскага ладу, эканамічнай, палітычнай і сацыяльнай сістэмы таго ці іншага грамадства, і змены ў гэтых сістэмах непазбежна выклікаюць лексічныя змяненні.

Літаратура

1. Большой толковый словарь русского языка. СПб., 2000.
2. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия. Мн., 2002.
3. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. Т.1, 2. Мн., 1999.
4. Социологическая энциклопедия. Под ред. А.Н. Данилова. Мн., 2003.
5. Социология. Энциклопедия. Мн., 2003.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т.1-5. Мн. 1977-1984.

А.В. Раднянкова

ПРАЗАІЧНАЯ СТРАФА Ў ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ к. IX – п. XX стст.

Складанае сінтаксічнае цэлае(прازیчная страфа) – гэта сінтаксічная адзінка мовы. Сказы, якія складаюць страфу, звязаны паміж сабой граматычнымі адносінамі.

“Страфа” – гэта тэрмін паэтыкі, яна вызначаецца пэўнай рыфмоўкай і інтанацыйна-сінтаксічнай еднасцю двух ці больш вершаваных радкоў. Страфа час ад часу паўтараецца ў вершаваным творы.

“Патрэбна адзначыць, што тэрмін “страфа” ў адносінах да прозы Н.С. Яскова выкарыстоўваў А.Арлоў” [3, 78].

Вылучаюць тры асноўныя тыпы сувязі слоў у сказах, якія ўваходзяць у склад прازیчнай страфы: ланцуговую, паралельную і далучальную.

Разгледзім больш падрабязна, як ланцуговая сувязь выкарыстоўваецца ў публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст.

Ланцуговы сродак сувязі даволі распаўсюджаны ва ўсіх стылях мовы. Пры ланцуговай сувязі думка ажыццяўляецца праз “суб’ект” або праз “прэдыкат”, гэта значыць пры дапамозе паўтору элементаў суб’екта або прэдыката папярэдняй думкі. Гэта сувязь адлюстроўвае паслядоўнае развіццё думкі ў маўленні. Як вядома, словы ў сказе маюць розную сэнсавую нагрузку. Пры дапамозе лагічнага націску мы вылучаем галоўнае ў сэнсавых адносінах слова, якое паўтараецца і мае далейшае развіццё ў наступным сказе. У сказе прэдыкат падае новыя звесткі аб прадмеце, на яго падае асноўная сэнсавая нагрузка. У наступным сказе прэдыкат становіцца суб’ектам думкі і характарызуецца ўжо новым прэдыкатам і г.д.. Так утвараецца суцэльны ланцужок думкі ў маўленчай плыні, напрыклад:

Ронд гэта заўсім так сама, як чалавек. І як чалавек мае галаву на тое, каб думаць, а рукі і ногі, каб зрабіць так, як задумаў... [1, 32].

З прыведзенага прыклада бачна, што “рэма” папярэдняга сказа становіцца “тэмай” наступнага. У першым сказе лагічны націск падае на канец сказа і мае працяг у наступным (ронд), а “рэма” (новае ў сказе) знаходзіцца ў канцы. Сувязь паміж гэтымі сказамі – агульны кампанент думкі: размова ідзе пра чалавека. Схематычна гэта можна паказаць наступным чынам:

$\boxed{\text{ТЭМА}} \rightarrow \boxed{\text{РЭМА} = \text{ТЭМА}} \rightarrow \boxed{\text{РЭМА}}$

Адным з яркіх паказчыкаў структурнай суадноснасці сказаў пры ланцуговай сувязі з’яўляецца лексічны паўтор: паўтор асобных слоў папярэдняга сказа.

Тады застаецца ўжо толькі гушча неачышчанай газы, з каторай дабываецца мазут. Мазут вельмі важная рэч, бо ім апальваюць фабрыкі [4, 183].

У гэтым выпадку сінтаксічная сувязь паміж сказамі “ дзейнік – дзейнік” мае аднолькавую лексічную адзінку “мазут”.

Сустрэкаецца ў публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст. і ланцугова-займеннікавая сувязь паміж сказамі. Па сваёй сінтаксічнай сутнасці яна амаль не адрозніваецца ад лексічных паўтараў. Аснову яе таксама складае структурная суадноснасць сказаў, але адрозненне знаходзіцца ў спосабе выражэння гэтай структурнай суадноснасці, дзе асноўная роля адводзіцца займеннікам. Займеннікі больш цесна злучаюць сказы паміж сабой, таму што сказы, якія далучаюцца пры дапамозе займенніка, ў большай ступені самастойныя па сэнсу.

Ланцугова-займеннікавая сувязь мае наступныя структурныя мадыфікацыі:

1) “дапаўненне – дзейнік”

Скачуць аганькі і вабяць хлопчыка глыбей і глыбей у гушчар, у топкае балота. А ён не глядзіць ні на што: светлая думка развейвае цемру ночы, разганяе ўсялякія стражы, што сцерагуць заклітай кветкі купальска [4, 185].

2) “дзейнік – дзейнік”

Хлопчык з болем у сэрцы глядзіць на волікаў, што пад цяжкім ярмом аруць зямліцу на карысць людзям. З слезымі ў вачах слухае ён аповесць аб тым, як бедныя кітайцы на спякоце працуюць, збіраючы гарбату, каб мы мелі што піць [4, 185].

3) “дапаўненне – дапаўненне”

Шкада, што не ўсе такія рупныя дзяўчаткі, як гаспадынька некных красачак! Трапляюцца між вамі і такія, што пры спатканні хоць вочы ў кішэнь хавай.. [4, 187].

4) “дзеінік – дапаўненне”

Выстава скамплектавана. Пройдзеся на ёй [4, 144].

5) “недапасаванае азначэнне – дапаўненне”

Скачуць вогнікі, слабеюць сілы дзіцяці. Вязнуць ногі яго: балота цягне ўглыб, туліць і вабіць у мяккую пасцельку сва [4, 185].

З прыведзеных прыкладаў ланцуговай сувязі паміж сказамі ў публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст. вынікае, што яна мае эмацыянальна-экспрэсіўны характар, менавіта на мяжы сказаў. Выкарыстанне паўтараў абумоўлівае чытыча звярнуць увагу на той ці іншы прадмет думкі, які аўтар паўтарае зноў у наступным сказе. Паўтор – гэта не толькі сродак сінтаксічнай сувязі паміж сказамі, але і адначасова своеасаблівы лексічны “лейтматыў” тэксту.

Літаратура

1. Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэмы, апавяданні, артыкулы, лісты. Мн.: Маст. літ., 1991. 309 с.
2. Каліноўскі К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы. Мн.: Беларускі кнігазбор, 1999. 464 с.
3. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М.: Высш. шк., 1991. 182 с.
4. Цётка. Выбраныя творы. Мн.: Беларускі кнігазбор, 2001. 336 с.

Т.М. Сакун

СЕМАНТЫЧНАЕ АСВАЕННЕ ІНШАМОЎНАЙ ЛЕКСІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ 20-30-ых гг. XX ст.

Іншамоўнае слова, трапіўшы ў мову-рэцэптар, падпарадкоўваецца яе законам. Працэс запазычвання звязаны з фармальна-семантычным асваеннем іншамоўных адзінак. Калі ў выніку фанетычнай адаптацыі іншамоўнае слова ў беларускай мове набывае форму, што ў нейкай ступені адрозніваецца ад першапачатковай, а ў выніку марфалагічнай – пэўныя граматычныя ўласцівасці і словаўтваральныя магчымасці, дык семантычнае асваенне прадугледжвае асэнсаванне і пераасэнсаванне ўнутранага зместу этымона, урэшце з’яўленне і функцыянаванне запазычаных слоў у кантэксце беларускай рэчаіснасці. Іншамоўная лексіка ў беларускай мове ў фармальна-семантычным аспекце разглядаецца ў працах Акулава І.М. [1, 2], Баханькова А.Я. [3], Бубновіч І.І. [4], Мальцавай Т.А. [7], Станкевіч А.А. [9], Сцепанчука Ю.А. [10] і інш. даследчыкаў.

Як вядома, змены ў семантыцы слова найчасцей абумоўлены працэсамі спецыялізацыі (звужэнне) і генералізацыі (пашырэнне), што выяўляецца праз параўнанне семантычнага складу этымона і яго адпаведніка ў мове-рэцэптары. Аднак падрабязна прааналізаваць падобныя змены можна толькі тады, калі прасачыць усе тры этапы эвалюцыі запазычаных слоў – пранікненне, запазычванне і ўкараненне [6, 169]. На пачатковым этапе, што характарызуецца няўстойлівасцю ў напісанні, вымаўленні, марфалагічным і акцэнтацыйным афармленні, адбываецца першасная інтэрпрэтацыя запазычанага слова, якой уласціва большая ці меншая ступень дакладнасці, магчыма наяўнасць варыянтаў пры тлумачэнні лексічнага значэння. На другім этапе сістэма значэнняў прымаючай мовы ўплывае на семантыку запазычанага слова, змяняючы яе. І на апошнім этапе змены ў семантыцы слова адбываюцца па ўнутраных заканамернасцях мовы-рэцэптара.

Звернем увагу на семантычную адаптацыю запазычаных слоў на старонках некалькіх беларускамоўных газет 20–30-ых гг. XX ст., калі адбывалася станаўленне беларускай літаратурнай мовы, і разгледзім семантычнае асваенне іншамоўных слоў на этапе пранікнення і запазычвання праз асноўныя прыёмы ўвядзення ў тэкст запазычанняў.

Як вядома, на працягу 20–30-ых гадоў у беларускай мове шырока выкарыстоўваліся тры асноўныя спосабы ўвядзення ва ўжытак новых слоў: апісанне, тлумачэнне і сінанімія [6, 160-164]. Аднак яшчэ напачатку XVIII ст. уваходжанне новых лексічных адзінак заходнееўрапейскага паходжання суправаджалася не толькі тлумачэннем, уласным сінанімічным аналагам, але і скрытым сінонімам, калі значэнне слова падказвалася ўсім зместам фразы. [8, 87]. Мы разгледзім сінанімію і тлумачэнне, бо прыём апісання, які вызначаецца наяўнасцю разгорнутых канструкцый, у газетнай публіцыстыцы выкарыстоўваецца вельмі рэдка. Асобна спынімся на прыёме схаванай сінаніміі (або схаванага тлумачэння).

Сінанімія. Гэты прыём прадугледжвае падбор сінонімаў, якія звычайна бяруцца ў дужкі. Іншамоўная адзінка тлумачыцца беларускім сінонімам ці запазычаным словам. Не з’яўляецца выключэннем наяўнасць некалькіх адпаведнікаў да аднаго запазычання. Іншамоўная адзінка можа знаходзіцца не толькі перад, але таксама займаць постпазіцыю. Сінонімы падбіраюцца як да слоў больш шырокага, так і больш вузкага ўжытку. Таму для разумення некаторых запазычаных слоў часам бывае недастаткова аднаго слова-сіноніма.

Прыём падбору сінонімаў да іншамоўных слоў дапамагаў у сціслай форме патлумачыць іх у адным адрэзку тэксту. У якасці сінонімаў выступалі як беларускія словы, так і тыя, што былі

запозычаныя, але прыжыліся ў мове. Запозычанае слова магло мець пры сабе больш-менш дакладны беларускі адпаведнік: *жырант* (паручыцель) (БД, №1), *прэфэкты* (старосты) (БД, №1, 2), *дэгенэрацыя* (выраджэньне) (БД, №3), *ратыфікацыя* (зацверджаньне) (БД, №15), *антыгігіенічныя* (нездаровыя) варункі (БД, №15), *гэгефонія* (правадырства) (БД, №16); значная *рэдукцыя* (зьмяншэньне) ваеннага *бюджэту* (БН-25, №8), *фальшывыя пацыфісты* (міратворцы) імперыялізму (БН-25, №12); паўгадавая *коаліцыя* (супрацоўніцтва) (БС, №12), чарговае *рандэву* (спатканьне) (БС, №22); на *парыжскіх* (роўных) падставах (БЗ-32, №33); выкліканьне *прэвэнцыйнай* (ўпераджаючай вайны) (БФ-36, №7); *дыспрапорцыя* (разьбежнасьць), *рэканструкцыя* (перабудаваньне) (В-35, сш. 13). У наступных прыкладах сінонімам з’яўляецца запозычанае слова: *тэкст вельмі рашучай “ноты”, ці камунікату* (БД, №4), *канцлер* (прэм’ер) Нямецчыны (БД, №5), *Мэджыліс* (Парлямант) у Персіі (БД, №17), *Скупшчына* (парлямант) у Югаславіі (БД, №19); *Рэйхстаг* (парлямант) у Германіі (БС, №8) і г. д.

Спосаб сінаніміі прадугледжваў наяўнасьць варыянтаў: *інтэрвэнцыя* (паход) (БД, №14) і *інтэрвэнцыі* (ўмяшальніцтва) (БД, №14); *дэфіцыты* (недаборы) (БД, №7), лічба *дэфіцыту* (страты Польшчы) (БД, №24) і *бюджэтны дэфіцыт* (недахват) (БД, №30); *палітычная гэгефонія* (каманда) (БН-26, №2) і *гэгефонія* (панаваньне) (БН-26, №12).

Калі іншамоўнае слова займала постпазіцыю, яно сэнсава і стылістычна ўдакладняла беларускае: ня просіць нікога выбачэньня ці *пардону* (БД, №13); права нагляду (*інспэкцыі*) (БД, №20); проціў далучэньня (*аншлюсу*) (БФ-36, №4) і інш.

Дзве іншамоўныя адзінкі маглі ўступаць у антанімічныя (падпарадкавальныя) адносіны: *ці Гданск “ёсьць”, (або: мае быць) сувэрэнным* (самастойным і незалежным), як хоча гэтага ён сам, ці вольнае места мае быць *пад пратэктаратам* Польшчы... (БД, №12); з такім клясычна-францускім эгаізмам *выразіць запраўды зьмест адносінаў францускага сюэрэна* (магната) да польскага *васала* (падпанка)... (БД, №28).

Калі запозычанае слова прыжылося ў мове, яно магло ўжывацца ў пераносным значэньні: *уся тая сацыяльна-палітычная “мікстура”* (мешаніна), *якая завецца Вызваленнем*” (БД, №20). Або: ... гэты *Ўрад дае беларусам і ўкраінцам магчымасьць падаваць школьныя дэкларацыі, але за тое, што нехта адважыцца склікаць двух-трох людзей, дык яго садзяць у вастрог на тэй падставе, што на дзеле істнуе вынятковы стан. Вось, гэта называецца “пацыфікацыя крэсаў”*... (БД, №34); параўн.: *Як цвёрдзіць з захапленнем узмацаваўшаяся рэакцыя ў Эўропе, у апошняй яўна адбываецца “пацыфікацыя”* (ўміратварэньне) і *стабілізуецца парадак*. (БД, №35).

Кантэкстуальныя сінонімы выкарыстоўваюцца з мэтай стварэньня экспрэсіі. Іх сумеснае ўжыванне як сінонімаў было абмежавана пэўным кантэкстам. *Тэмперэмент, клімат: Гэтыя артыкулы былі выражэньнем непераможнага “тэмперэменту п. Мусоліні, яго асабістага “клімату”, выражэньнем яго ненавісьці да ворагаў...* (БД, №2); *санацыя і інфляцыя: Але гэтая “санацыя” фінансаў, у сувязі з спадчынай па фінансавай палітыцы, што была пабудавана на блуднай і шкоднай фінансавай “пхліне” (інфляцыі), пагражае цяпер амаль не сьмяротным эканамічным крызісам... ці і як выйдзе з яго Польшча, яшчэ вельмі вялікае пытаньне... А калі ізноў зусім шчыра і паважна запытацца аб першай і галоўнай прычыне ўсіх гэтых амаль не аднолькава пагражаючых здароўю дзяржавы – *інфляцыяў і санацыяў...* (БД, №15); *масты, фартап’яны: Ня ў лепшым стане і масты на нашых дарогах. Замест іх маем якіхсь фартап’яны. У сухую восень мужычкі ігралі і скакалі каля гэтых фартап’янаў, але як прыйдзе мокрая вясна, дык не адзін будзе і плакаць. Цяпер то, як гдзе праломіцца гэты “фартап’ян”, дык “мужыкі” ладзяць яго хворастам, пырнікам, бульбоўнікам, – хто чым можа. А што будзе вясной, як пырніку ня будзе? (З Наваградчыны)* (БД, №17); *міраж, фата-маргана, прыгожае лятуценьне: Яны лятуцелі аб поўным нацыянальным адраджэньні свайго народу. Перад іх стомленым духовым зрокам паўставала, як міраж, як фата-маргана, прыгожае лятуценьне – ідэя дзяржаўнае незалежнасьці іх народу, падтрымліваўшая іх у цяжкай вандроўцы ў пустынях буднае нацыянальнае работы.* (БД, №28)*

Прыём *схаванай сінаніміі* (схаванага тлумачэньня) дазваляў патлумачыць запозычанне, пры гэтым асобна не вылучаючы яго. Разгледзім наступны прыклад. *Немцы маюць арганізаваны, як да вайны, генаральны штаб, вядуць энэргічна ваенную падгатоўку ўсяго насяленьня (пад відам... спорту!) і немцы маюць паліцыю, якая ня горш навітарана і ўваружана, чым войска; немцы маюць лішне вялікія запасы ваенных матар’ялаў і, пад відам перабудовы арсеналаў на фабрыкі, толькі пашырылі і палепшылі гэтыя арсеналы; рэйхсвэр і ляндытурм – гэтыя толькі адраджэньне даўнейшай арміі, якая выклікала вайну.* (БД, №14). Як бачым, *арсеналы* – гэта ўстанова, дзе захоўваюцца найперш лішне вялікія запасы ваенных матар’ялаў, а сінонімам да *рэйхсвэр і ляндытурм* з’яўляецца армія.

У сучаснай беларускай мове *лакаут* – ‘закрыцьцё прадпрыемстваў і масавае званьненне рабочых...’ [5, 699]. У 20-ыя гг. XX ст. гэта слова таксама звязвалі найперш са стратай працы. Так, у “Беларускім звоне” за 1923 год можна было прачытаць: *Сындыкат швэцкіх фабрыкантаў абвясціў локаут, дзеля чаго застаецца бяз работы 65.000 работнікаў.* (БЗ-23, №1). А газета “Беларуская справа” за 1926 год выносіла гэта запозычанае слова ў загаловак з пыталнікамі дужках, відаць, з прычыны таго, што яшчэ не быў знойдзены беларускі адпаведнік.

Лёкаўт (?)

Дырэкцыя аўтамабільнай фірмы Рэноль аб'явіла лёкаўт. 25 тысяч людзей асталося бяз працы. (БС, №12)

Такім чынам, абодва прыклады могуць сведчыць пра тое, што згаданае слова (локаут, лёкаўт) яшчэ не ўкаранілася ў мове, аднак праз сваю актуальнасць засвойвалася носьбітамі беларускай мовы. Звернем увагу, локаут можна было абвясціць або аб'явіць. Тут прасочваецца пэўная сувязь са словазлучэннем абвясціць забастоўку. У якасці семантычнай апоры выступае слова закрыццё, (масвае) спыненне (работы).

Тлумачэнне. Гэты прыём прадугледжвае наяўнасць сціслых звестак, часцей у выглядзе словазлучэння або ўстаўной канструкцыі, якія звычайна бяруцца ў дужкі, радзей – выдзяляюцца коскамі ці працяжнікамі. Тлумачэнне не замінае ходу апавядання і не ўскладняе ўспрыняцця тэксту. Іншамоўная адзінка, уведзеная спосабам тлумачэння, знаходзіцца не толькі перад, але таксама можа займаць постпазіцыю. Тлумачацца словы як больш шырокага, так і больш вузкага ўжытку, таму тлумачэнне не заўсёды бывае дакладным.

Тлумачэнне магло ўяўляць сабой словазлучэнне: **Сэнат** (*вышэйшая судовая ўстанова*) (БД, №3); **кантрабандыст** (*пераношчык бязмытных тавараў*) (БД, №7); **плenums** (*агульнае сабраньне*) (БД, №21); **уніфікацыя** (*бюрократычнае аб'яднаньне*) (БД, №24); **супэрарбітр** (*трацейскі судзьдзя*) (БД, №33). Уводзілася яно пры дапамозе слоў *г. зн., што значыць, напросту, гэта значыць: мае зрабіць на гэтай тэрыторыі... племіцыт, – г. зн. запытацца ў усяго насялення, да каго яно хоча належаць...* (БД, №5); *лічыцца пад “мандатам”* (*напросту – пад уладай*) (БД, №21); *падалі ў суд за “дыффамачыю”, гэта значыць: не за падачу фальшывых фактаў аб іх, але за абражаючыя іх “гонар” словы* (БД, №28); **манапалісты** (*гэта значыць – ня маючыя канкурэнтаў*) (БН-26, №5) **ультыматум** (*рашучае і срочнае трэбаваньне*) (БН-26, №7).

Запазычанае слова магло мець некалькі варыянтаў тлумачэння: **інфляцыя** (*друкаванье абязцэненых папяровых грошаў*) (БН-25, №10); *узнавіць інфляцыю* (*выпуск папяровых грошаў*) (БН-25, №8); *зьліквідаваць усю інфляцыю* (*напльў танных грошы*) (БН-26, №10), **мэтрополітэн** (*падземны трамвай*) (В-34, сш. 11) і **мэтраполітэн** (*электрычная падземная дарога*) (В-35, сш. 13). Тлумачэнне магло мець варыятыўную ці ступеньчаткую форму: **доктрына** (*моцна ўбітая ў галаву думка, ці ня крытычная тэорыя*) (БД, №28). *Выкрылася, што моладзь з „вышэйшых” колаў польскага грамадзянства ўжывала морфій і кокаін* (*гэткія адурманіваючыя сродствы – горшыя, чым гарэлка*). (БН-26, №8)

У самім тлумачэнні магло таксама выкарыстоўвацца запазычанае слова: **коаліцыя** (*супольны фронт*) (БД, №2); **памфлет** (*палямичная брашура*) (БД, №3) **пэтарда** (*гучна, але ня шкодна выбухаючая “бомба”*) (БД, №8); **пэтарда** (*няшкодная “бомба”, якая ўжываецца толькі для выкліканьня панікі, ці псаваньня розных фальшыва-ўрачыстых настройаў таўпы...*) (БД, №32); **нэкралёг** (*пасьмертны артыкул*) (БД, №24), *акажацца нэкралёгам – пасьмертным упамінам аб гэтым “руху”* (БД, №26); *зрабіў зкспозэ* (*выклад праграмы*) *новага ўраду* (БН-25, №4)

У тлумачэнні магло быць указанне на паходжанне: **аўтакефалія** (*уласная найвышэйшая ўлада – “галава”*) (БД, №16). Або: *Усім памятны галосныя і скандальныя выступленьні так званых “суфражыстак”* (*suffrage – галасаваньне*), *якія ў знак пратэсту, зьбівалі парасонамі цыліндры і білі па галовах англійскіх міністраў, адмаўляўшыся падаць у парлямэнт “біль”* (*законапраект*) *аб выбарным праве для жанчын.* (БД, №19).

Запазычанае слова мела пры сабе азначэнне і разам з ім утварала паняцце: **нацыянальны эгоізм**, або *імкненьне ўсіх і ўсё падчыніць інтарэсам пануючае ў дзяржаве нацыі* (БД, №2); **выбарныя ўрны** (*скрынкі для картачак*) (БД, №14); **некарысны для краю тарговы баянс** (*неравага ўвозу тавараў з-заграніцы над вывазам*) (БД, №24); **гандлёвы баянс** (*розьніца між сумай прывозу і вывазу тавараў*) (БД, №30).

Калі іншамоўная адзінка знаходзілася пасля тлумачэння, яна выконвала функцыю ўдакладнення: *дзяржаўная годнасць* (**сувэрэнітэт**) (БД, №15); *мусульманскае духавенства* (**муллы-шыіты**) (БД, №17); *пры адсутнасці беларускіх крэдытных устаноў* (**банкаў**) (БД, №28); *лячэбныя крыніцы* (**курорты**) (БС, №6); *выясненні тэксту* (**камэнтар**) (БФ-38, №2). Запазычанне выступала ў якасці аднаго з прыкладаў: *сярод довадаў няма выбуховых матэрыялаў – піроксыліну і інш.* (БД, №29); *падаткі пасрэдня* (**акцызы і інш.**) (БД, №31).

Тлумачэнне магло адбывацца з выкарыстаннем метафары. *Гаспадарчы стан Польшчы характэрызуецца ўсьцяж разьвіваючымся крызісам, унасьледаваным ад папярэдніх гадоў* **інфляцыі** (**папярэвай паводкай “марак”**) (БД, №30).

У кантэксце запазычанне не толькі тлумачылася, але яшчэ магло ўдакладняцца антанімічным выразам: *...палітыка Англіі павінна апірацца не на якімсьці “альтруізьме”* (любві да другога), а толькі і выключна на падставах уланай бясъпечнасці... (БД, №35).

Такім чынам, семантычнае асваенне іншамоўнай лексікі ў беларускай мове ў 20–30-ыя гады адбывалася галоўным чынам праз сінанімію і тлумачэнне.

Скарачэнні

БД – г. “Беларуская доля”. Вільня, 1925. №1-5, 7-8, 12-17, 19-21, 24, 26, 28-35.

БН – г. “Беларуская ніва”. Вільня, 1925. №4, 8, 10; 1926. №2, 5, 7-8, 10, 12.

- БС – г. “Беларуская справа”. Вільня, 1926. №6, 8, 12, 22.
 БЗ – г. “Беларускі звон”. Вільня, 1923. №1; 1932. №33.
 БФ – г. “Беларускі фронт”. Вільня, 1936. №4, 7; 1938. №2.
 В – г. “Весткі з СССР”. Вільня, 1934. Сш. 11. 1935. Сш. 13.

Літаратура

1. Акулаў І.М. Запозычаная лексіка ў сінанімічных радах // Вывучэнне беларускай мовы ў педагагічных інстытутах БССР. Мн., 1973. С.148–150.
2. Акулов И.М. Заимствования в структуре белорусского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Мн., 1977. 19 с.
3. Баханькоў А.А. Семантычнае асваенне беларускай мовай іншамоўнай лексікі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1980. №2. С.111-120.
4. Бубновіч І.І. Засваенне іншамоўных слоў беларускаю літаратурнаю моваю: Дапам. для студ. філал. спец. выш. навуч. устаноў / Пад рэд. П.У. Сцяцко. Гродна, 2000. 107 с.
5. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Т.1. Мн., 1999.
6. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.А. Баханькова. Мн., 1994. 463 с.
7. Мальцева Т.А. Французские заимствования в белорусском языке. Мн., 2004. 329 с.
8. Пылакіна О.А. Семантическое освоение галлицизмов в русском литературном языке // Общее и русское языкознание. М., 1978. С.85–96.
9. Станкевіч А.А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларукіх народных гаворках. Гомель, 1996. 255 с.
10. Сцепанчук Ю.А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў сучаснай беларускай паэзіі. Мн., 2002. 82 с.

М.І. Свістунова

СТЫЛЁВАЯ АДМЕТНАСЦЬ ТВОРАЎ РЭЛІГІЙНАЙ ПАЛЕМІКІ. ПРЭЛЮДЫЯ

Помнікі рэлігійнай палемікі к.16-п.17 ст. з поўным правам можна назваць тагачаснымі бестселерамі. Большай папулярнасцю карысталіся, хіба што толькі богаслужэбныя тэксты. Творы, аўтары якіх палемізуюць адносна розных пытанняў і догматаў веры, што стала асабліва актуальным у сувязі з правядзеннем у 1596 годзе Брэсцкай царкоўнай уніі, складаюць ці не самую вялікую групу ацалелых помнікаў старажытнага пісьменства гэтага перыяду, нават нягледзячы на той сумны для нашчадкаў факт, што як прыхільнікі, так і супраціўнікі уніі не шкадавалі актыўна знішчаць напісанае і выдадзенае процілеглым бокам.

Даследчыкі старажытнай моўнай культуры традыцыйна адносяць дадзеныя творы да жанру палемічнай літаратуры, якая з’яўляецца прадстаўнічай часткай літаратуры рэлігійнай; мова гэтых помнікаў і выступае ў якасці аб’екта пры вывучэнні іх стыльвых адметнасцей. Для намінацыі самога аб’екта даследавання існуе шэраг назваў. Сінанімічнае значэнне маюць найбольш ужывальныя тэрміны ‘рэлігійная палеміка’, ‘рэлігійна-палемічная літаратура (або творы)’, а таксама тэрміны ‘публіцыстычная літаратура’, ‘аналітычная публіцыстыка’ [4], ‘канфесійная палеміка’ і іншыя варыянты, у якіх у рознай ступені акцэнтуюцца паняцці ‘палеміка’, ‘літаратура’ або ‘публіцыстыка’. Прэваліраванне той ці іншай назвы залежыць ужо ад прадмета даследавання канкрэтнага навукоўцы: напрыклад, гісторык літаратуры, верагодна, аддасць перавагу тэрміну ‘рэлігійна-палемічная літаратура’, а гісторык мовы – ‘рэлігійна-палемічныя творы’.

Нягледзячы на суіснаванне каля дзесятка тэрмінаў для наймення па ступені адной і той жа жанравай плыні, што само па сабе сведчыць аб недасканаласці існуючага становішча ў яе намінацыі, цяжкасцяў з вызначэннем належнасці старажытных твораў менавіта да гэтага жанру, як правіла, не ўзнікае, што абумоўлена існаваннем некалькіх выразных крытэрыяў:

- Па-першае, існуюць адносныя храналагічныя межы: к.16-п.17 ст., дэтэрмінаваныя актыўнасцю літаратурнай палемікі вакол пытанняў веравызнання ў тагачасным грамадстве.
- Па-другое, суадносіны з жанрам рэлігійнай палемікі заканамерна вынікаюць з самога зместу гэтых твораў.
- На нашу думку, трэцім крытэрыем для ўключэння старажытнага тэксту ў корпус палемічных твораў можа выступаць яго стыльвая адпаведнасць канонам жанру.

Усе тры названыя крытэрыі або ўмовы, паводле якіх адбываецца ўдакладненне аб’екта вывучэння, патрабуюць разгорнутых каментарыяў.

Пра жанр рэлігійнай палемікі ў гісторыі беларускага пісьменства трэба гаварыць у двух значэннях: шырокім, агульным і больш вузкім, прыватным. У першым выпадку да рэлігійна-палемічных твораў неабходна адносіць храналагічна не абмежаваныя тэксты дадзенага жанру, створаныя або бытаваўшыя на беларускіх землях ад глыбокай старажытнасці да сучаснасці (калі такія маюць месца). У другім, больш вузкім значэнні, пад палемічнымі творамі разумеецца “публіцыстычная літаратура Беларусі і Украіны к.16-п.17 стст. Пераважна рэлігійная па форме і сацыяльна-палітычная па зместу. ...Літаратурная палеміка

пачалася пасля выхаду кнігі езуіта Гербеста “Указанне шляху” (1566 г.), у якой ставілася пытанне пра неабходнасць царкоўнай уніі з Рымам. ...У 1620 г. новая хваля літаратурнай палемікі была выклікана ўзнаўленнем вышэйшай праваслаўнай іерархіі, скасаванай Брэсцкай царкоўнай уніяй. ...Пасля Львоўскага сабору (1629 г.) палеміка звучылася да багаслоўска-маралізатарскай тэмы” [7, 152].

Праблемы веравызнання з другой паловы 16 стагоддзя вельмі актыўна абмяркоўваліся ў тагачасным грамадстве, пацвярджаючы, што можна бачыць не толькі ў фармаванні асобнага палемічнага жанру старабеларускага пісьменства, але і ў дыфузіі элементаў дадзенага жанру і стылю ў творы, якія мелі іншую жанрава-стыльовую прыналежнасць. Тым не менш, творы, напрыклад, рэлігійна-павучальнага характару, няхай сабе і з элементамі палемікі, утвараюць зусім іншую групу старажытнага пісьменства (дарэчы, вельмі слаба даследаваную ў лінгвістычных адносінах). Трэба адзначыць, што нават павярхоўнае азнаямленне з прыкладным спісам рэлігійна-палемічных твораў, тэксты якіх не знішчылі стагоддзі і людзі, паказвае, што дадзены жанр уключае ў сябе творы, розныя па дастаткова вялікім дыяпазоне параметраў: ад палеаграфічных да лінгвістычных. Набыткам палемічнай публіцыстыкі з’яўляюцца рукапісныя і друкаваныя трактаты, кнігі, пасланні, апісанні, выклады, адкрытыя лісты, адказы, звароты, памфлеты і інш. творы, напісаныя на макаранічнай беларуска-ўкраінскай мове з моцным уплывам польскай і/ці царкоўна-славянскай.

Трэцім крытэрыем, зразумела, нельга карыстацца пры вывучэнні стыльвай адметнасці твораў рэлігійнай палемікі, паколькі ў такім выпадку мае месца парушэнне закону фармальнай логікі – вызначэнне невядомага праз невядомае – спроба вызначыць аб’ект даследавання пры дапамозе мяркуемых палажэнняў, сфармуляваных у выніку гэтага ж даследавання. Аднак па-за межамі такога вывучэння дадзеных помнікаў старабеларускага пісьменства вышэйназваны крытэрыі можа служыць дыферэнсуючым сродкам.

Калі даследаванне дзвюх першых вышэйназваных умоў з’яўляецца безумоўнай прэрагатывай гісторыкаў літаратуры, то вывучэнне стыльвай адметнасцяў твораў названага жанру можа знаходзіцца ў цэнтры ўвагі як гісторыкаў літаратуры, так і гісторыкаў мовы. Аднак, маючы агульны аб’ект, іх даследаванні адрозніваюцца прадметам вывучэння. Натуральна, што лінгвіст і літаратуразнаўца вывучаюць адзін і той жа моўны факт у розных аспектах і з розных пунктаў гледжання. Калі ў цэнтры навуковай увагі гісторыка літаратуры будзе знаходзіцца выражэнне эстэтычнай функцыі ў творах дадзенага жанру, то гісторыкі мовы маюць справу з выражэннем функцыі стылістычнай, пад якой можна разумець “функцыю мовы, сутнасць якой заключаецца ў з’яўленні дадатковых семантычных нюансаў у моўных элементах, умовай рэалізацыі якіх з’яўляецца кантэкст” [2, 41].

Паспрабуем вызначыць прадмет нашага даследавання ў рэчышчы дыяхранічнай лінгвістычнай стылістыкі. Дзеля гэтага напачатку неабходна даць дэфініцыю тэрміна ‘лінгвістычная стылістыка’, якім мы будзем кіравацца, паколькі ў навуковай літаратуры існуюць розныя погляды адносна яго.

Пад лінгвістычнай стылістыкай традыцыйна разумеецца раздзел мовазнаўства, які вывучае стылістычна-спецыялізаваныя моўныя сродкі для спецыфічнага выражэння відаў і формаў чалавечай дзейнасці ў розных сферах грамадскага жыцця. “Сучасная лінгвістычная стылістыка вывучае: 1) стылістычную афарбоўку моўных сродкаў – функцыянальна-моўную і эмацыянальна-экспрэсіўную; 2) формы і тыпы (стылі) маўлення; 3) выяўленчыя сродкі мовы (тропы, фігуры); 4) суадноснасць сродкаў выражэння са зместам і жанрам выказвання; 5) сінаніміку ў самым шырокім аб’ёме і значэнні” [5, 20].

У адпаведнасці з дадзеным пералікам напрамкаў вывучэння, эксплікуючы іх на наш аб’ект, у якасці прадмета нашага даследавання могуць выступаць:

- 1) функцыянальна-моўная і эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка моўных сродкаў твораў рэлігійнай палемікі;
- 2) рэалізацыя стыльвага патэнцыялу мовы рэлігійна-палемічных помнікаў у залежнасці ад мэтай і задач, характару, зместу і жанравых формаў;
- 3) выяўленчыя сродкі мовы (тропы, фігуры) твораў рэлігійнай палемікі;
- 4) суадноснасць сродкаў выражэння са зместам і жанрам выказвання ў рэлігійна-палемічных творах;
- 5) сінаніміка (у самым шырокім аб’ёме і значэнні) у творах рэлігійнай палемікі.

Ва многіх аспектах лінгвістычнае даследаванне стыльвай адметнасцей помнікаў названага жанру вельмі цесна набліжаецца да літаратуразнаўчага: вывучэнне выяўленчых сродкаў мовы і суадноснасці сродкаў моўнага выражэння са зместам выказвання, безумоўна, можа ўваходзіць і ў кола інтарэсаў літаратуразнаўцаў.

Можам дадаць, што з боку выяўлення, апісання, сістэматызацыі і аналізу стыльвай асаблівасцей творы рэлігійнай палемікі, наколькі нам вядома, у айчынных філалагічных даследаваннях яшчэ не выступалі аб’ектам навуковага вывучэння.

Аналіз вынікаў даследавання ў рэчышчы вышэй акрэсленых напрамкаў змога прадставіць агульнае сістэматызаванае апісанне стыльвай адметнасцей твораў жанру рэлігійнай палемікі.

Зразумела, што кожны з відаў твораў названага жанру падпарадкоўваецца не толькі агульным законам стылю, але валодае і ўласнымі стыльвымі адметнасцямі.

Такім чынам, як нам уяўляецца, вывучэнне стыльвай разнастайнасці рэлігійна-палемічных помнікаў павінна адбывацца ў двух самастойных, узаемазвязаных, карэлюючых напрамках:

- 1) даследаванне агульнага стылю твораў гэтага жанру, выяўленне тых уласцівасцей і адметнасцей, што з'яўляюцца неабходнымі кампанентамі дадзенага стылю наогул;
- 2) даследаванне стылю асобных відаў твораў, што належаць да гэтага жанру, іх відавых асаблівасцей.

Неабходна прыняць да ўвагі і наяўнасць індывидуальна-аўтарскіх адметнасцей стылю многіх твораў рэлігійнай палемікі, што само па сабе з'яўляецца фактам, вартым пільнай увагі філолагаў, паколькі выразная індывидуальнасць твора – у культуры старажытнага пісьменства з'ява адносна новая. Праўда, неабходна адзначыць, што індывидуальна-аўтарскія стылёвыя асаблівасці мовы традыцыйна лічацца прадметам літаратуразнаўчага даследавання. Аднак, маючы на ўвазе частую сумежнасць прадметаў літаратурнай і лінгвістычнай стылістыкі, лічым магчымым уключэнне гэтага напрамку ў кола даследаванняў па стылістыцы твораў рэлігійнай палемікі. Дарэчы будзе нагадаць пра існаванне такога пункту погляду на літаратуразнаўчую і лінгвістычную стылістыкі, паводле якога апошнія павінны аб'яднацца ў адзіным філалагічным напрамку [3, 3-4; 5, 17].

Да ліку задач дзяржанчай лінгвістыкі адносіў даследаванне індывидуальна-аўтарскіх адметнасцей мовы помнікаў пісьменства і такія слынныя гісторыкі мовы як Л.М. Шакун: “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы не можа адасабляцца ад гісторыі моватворчасці лепшых беларускіх майстроў слова, бо ў іх творах найбольш выразна адлюстравалася сістэма беларускай літаратурнай мовы дадзенага адрэзку часу і асноўныя тэндэнцыі яе развіцця.

Такім чынам, у дадзеным артыкуле ў агульных рысах былі апісаны прадмет і аб'ект вывучэння твораў рэлігійнай палемікі ў рэчышчы лінгвістычнай стылістыкі.

Літаратура

1. Беларуская мова: Энцыкл./ Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча. Мн.: БелЭн, 1994.
2. Васілеўская А.С. Праблема стылістычнай функцыі ў лінгвістычнай літаратуры // Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. №3. 1997.
3. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М., 1953.
4. Саверчанка І. Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. Мн.: Тэхналогія, 1998.
5. Цікоці М.Я. Стылістыка беларускай мовы. Выд-не 2-е. Мн.: Універсітэцкае, 1995.
6. Шакун Л.М. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы: Дап. для студ. філал. фак-таў ВУНУ. Мн.: Дзярж. вуч.-пед. выд-ва Мін-ва асветы БССР, 1960.
7. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т.4. Мн.: Бел. Сав. Энцыклапедыя, 1987.

В.А. Служэнка

З НАЗІРАННЯЎ НАД ЛЕКСІКА-СІНТАКСІЧНЫМ СЛОВАЎТВАРЭННЕМ МІКРАТАПОНІМАЎ ДЗВЮХ ВЁСАК ХОЙНІЦКАГА РАЁНА

Мікратапаніміка – адзін з цікавейшых раздзелаў тапанімікі. Яе вывучэнне – справа цікавая і займальная, яна дае магчымасць бліжэй пазнаёміцца з побытам жыхароў, з прыродна-геаграфічнымі асаблівасцямі пэўнага рэгіёна.

Мікратапанімі Хойніцкага раёна на сённяшні дзень амаль не даследаваны, таму менавіта яны і сталі аб'ектам нашай увагі. Матэрыялам даследавання з'яўляюцца мясцовыя назвы вёсак Казялужжа і Клівы Хойніцкага раёна Гомельскай вобласці. Звесткі пра час іх заснавання у афіцыйных дакументах адсутнічаюць. Вёска Казялужжа сёння з'яўляецца цэнтрам сельскага савета, у які ўваходзяць такія паселішчы, як Загалле, Небытаў, Куравое, Паташня, Загальская слабодка. Назва вёскі ў народзе звязваецца з выразам “казліныя лужы”.

Даўным-даўно, калі на месцы сённяшніх хат і дарог быў пясок і бездарожжа, ішлі праз гэтыя мясціны людзі з статкам коз. Пабылі яны тут пэўны час і рушылі далей. Потым быў вялікі дождж і ўсе казліныя сляды заліло вадою. Хутка пасля гэтага іншыя вандроўнікі трапілі ў наш край і, калі ўбачылі тут так шмат луж у выглядзе казліных капытоў, то і назвалі вёску Казялужжа.

Існуе і іншая версія паходжання назвы вёскі. Так, прафесар В.А. Жучкевіч лічыць, што назва паходзіць ад выраза “казліны луг”. Як бачым, у аснове абедзвюх версій вытворным для назвы з'явілася слова “каза”. Што датычыцца паходжання назвы Клівы, то ў народзе яго звязваюць са словам “клін”.

Лексіка-сіntaxічны спосаб утварэння мікратапонімаў адносіцца да сіntaxічнага тыпу словаўтварэння. Тут жа выдзяляюцца сіntaxічна-марфалагічны і марфалага-сіntaxічны спосабы. Назвы, утвораныя лексіка-сіntaxічным спосабам – гэта словазлучэнні тыпу “прыметнік+назоўнік”: *Асінаў востраў, Белае балота, Мядзвежы луг*. У функцыі першага кампанента такіх складаных назваў выступаюць прыметнікі:

- а) якасныя – *Белае балота, Вялікая лаза, Дальняя слабада, Новыя рэзкі, Бліжняя слабада*;
- б) адносныя – *Асінаў востраў, Вераб'ёў лес, Марозаў груд, Мінаў груд, Мядзвежы лог*;
- в) прыналежныя – *Дамейнікава мельніца, Каралішын агарод, Проквітаў рог*.

Сярод лексіка-сінтаксічных мікратапонімаў вёсак Казялужжа і Клівы большую частку складаюць назвы, дзе першым кампанентам з'яўляецца якасны або адносны прыметнік. Складаныя назвы з прыналежнымі прыметнікамі ў якасці першага кампанента сустракаюцца рэдка.

Неабходна адзначыць, што ў складаных мікратапанімічных назвах прасочваецца сувязь чалавека з прыродай, яго тып мыслення і здольнасць заўважаць пэўную асаблівасць у кожным урочышчы, няхай то лес ці гай, азярцо ці балота, поле ці сенажаць. Семантычна такія назвы ўзыходзяць да слоў, якія ўказваюць на:

- а) памер урочышча – *Вялікая лаза*;
- б) час узнікнення – *Новыя рэзкі*;
- в) месца размяшчэння – *Бліжняя слабада, Дальняя слабада*;
- г) расліннасць краю – *Асінаў востраў, Лінаў востраў*;
- д) жывёльны свет – *Вераб'ёў лес, Мядзвежы лог*;
- е) якасную характарыстыку ўрочышчаў – *Белае балота, Гарэлы круг, Калечы рог*.

Такім чынам, складаныя мікратапанімы адлюстроўваюць розныя асаблівасці ўрочышчаў, пры гэтым прыметнік указвае на прыродныя ці іншыя прыметы ўрочышча, а назоўнік – на геаграфічныя асаблівасці.

Варта адзначыць, што з развіццём мовы і агульнай тэндэнцыі да эканомнага маўпення нярэдка здараецца так, што назоўнік страчваецца, а прыметнік субстантывуецца. Такім чынам папаўняецца марфалага-сінтаксічная група мікратапонімаў: *Дубавое, Лапатнае, Ладава*. Такія назвы не маюць той змястоўнасці і інфармацыйнасці, як назвы лексіка-сінтаксічнага спосабу ўтварэння, бо звесткі, якія нёс у сабе назоўнік страціліся. Зразумела, што спачатку патрэбы ў такіх звестках не было, бо прадмет гаворкі быў усім вядомы.

Н.А. Харошка

АФІКСАЛЬНАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ МІКРАТАПОНІМАЎ В. КУПЯЦІЧЫ ПІНСКАГА РАЁНА

Пінскае Палессе – адзін з цікавейшых і самабытных рэгіёнаў нашай краіны, багаты сваёй гісторыяй, своеасаблівай гаворкай яго жыхароў. Шмат цікавых і арыгінальных паданняў склалі палешукі пра назвы сваіх вёсак, асобных курганоў, лясных урочышчаў, рэчак і ручаёў. Славіцца многімі паданнямі і вёска Купяцічы.

Першае афіцыйнае ўпамінанне пра вёску адносіцца да 1492 года згодна “Рэвізіі пушчаў і пераходаў звырных ў былым Вялікім княстве Літоўскім...”, складзенай у 1559 годзе Рыгорам Валовічам. Назва вёскі ў народзе звязваецца з чудадзейным абразом Маці Божай, які з'явіўся перад шасцігадовай дзяўчынкай Ганнай 28(15) лістапада 1182 года. На месцы гэтай знаходкі пабудавалі царкву, а потым і манастыр. Ёсць таксама версія, што ікона была знойдзена сярод балот. Яна знаходзілася на вялікай купіне і свяцілася. Далейшыя звесткі з гісторыі в. Купяцічы будуць звязаныя менавіта з чудатворным абразом ды манастыром.

Не абмінулі в. Купяцічы жыццёвыя і творчыя сцежкі знакамітых людзей нашай Бацькаўшчыны. У 1630-я гады ў Купяціцкім Увядзенскім мужчынскім манастыры жыў пісьменнік-палеміст, ігумен брэсцкі Афанасій Філіповіч. Адсюль ён адправіўся ў Маскву. У мастацка-публіцыстычным творы “Гісторыя падарожжа ў Маскву” даў звесткі з гісторыі Купяціцкай царквы.

У маі 1912 г. у вёску ў сувязі з прызначэннем на работу прыязджаў Якуб Колас. Усяго колькі дзён прабыў у Купяцічах паэт, але і сёння жыхары вёскі ведаюць аб гэтай падзеі. Не выпадкова і цэнтральная вуліца Купяцічаў носіць імя народнага песняра.

У кастрычніку 1949 г. прыязджаў сюды для сустрэчы з выбаршчыкамі Міхась Лынькоў.

Большая частка вёскі размешчана на раўніннай мясцовасці. Непадалёк працякае р. Ясельда, з якой злучаюцца шматлікія яры і ручаі. На тэрыторыі Купяцічаў знаходзіцца вялікі лясны масіў, некалькі балотцаў, ёсць хмызнякі, прырэчныя лугі і паплавы, пяскі, сугліністыя ўчасткі. Усё гэта багацце і разнастайнасць прыроднага асяроддзя вёскі знайшло сваё адлюстраванне ў мікратапаніміі.

Большасць мікратапанімічных назваў утварылася на базе лексікі беларускай мовы, пры дапамозе ўласцівых ёй словаўтваральных элементаў.

Сярод асноўных тыпаў словаўтварэння мікратапонімаў выдзяляюцца: семантычны, марфалагічны (ці афіксальны) і сінтаксічны.

Сярод афіксальных спосабаў утварэння назваў у мікратапанімічнай лексіцы вёскі Купяцічы пераважае суфіксальны.

Суфіксальныя назвы падзяляюцца на некалькі груп.

1. **Мікратапанімы з суфіксам -ов-**. Мясцовыя назвы гэтай групы ўтварыліся ў асноўным ад прыналежных прыметнікаў, галоўная функцыя якіх – намінацыя сцежак і дарог побач з зямельнымі надзелямі пэўных асоб. Пасля ліквідацыі прыватнай уласнасці на зямлю сувязь паміж прозвішчам чалавека і назваю страчвалася. Мікратапанімы пачалі называць толькі сцежкі і дарогі ў полі без указання народавую прыналежнасць (*Мартынова, Ткачова, Полячкова, Бабычова, Байдакова, Янкова*).

2. **Мікратапонімы з суфіксамі -ін-, -ын-**. Значэнне гэтых суфіксаў аналагічнае суфіксу -ов- (*Чыркiна, Бiн'кiна*). Гэтыя мікратапонімы па форме – прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад прозвішчаў ці мянушак людзей. Іншы характар мае суфікс -ын- у назве *Солдатчына*. Ён таксама калісьці абазначаў прыналежнасць, але ўжо не аднаму чалавеку, а некалькім.

3. **Мікратапонімы з суфіксам -ок-(-ык-)**. Такія назвы ўтварыліся ад слоў з агульным значэннем. У гэтай групе выдзяляецца некалькі падгруп:

- а) назвы, звязаныя з асаблівасцямі рэльефу (*Лужок, Бэрэжок*);
- б) назвы, звязаныя з дзейнасцю чалавека (*Садок*);
- в) назвы, якія характарызуюць месца размяшчэння ўрочышча (*Куток*);
- г) назвы, што паходзяць ад назваў розных пабудов (*Крыжык*).

4. **Мікратапонімы з суфіксам -к-**. Такія назвы таксама ўтвараюцца ад агульных назоўнікаў, пры гэтым суфікс -к- не выражае памяншальнага значэння, а служыць толькі ў мэтах словаўтварэння. Назвы з суфіксам -к- можна падзяліць на некалькі падгруп:

- а) назвы, звязаныя з расліннасцю краю (*Вышонькы*);
- б) назвы, якія абазначаюць форму аб'екта (*Вілка*);
- в) назвы, звязаныя з дзейнасцю чалавека (*Каменка, Улочка, Копанка*).

5. **Мікратапонімы з суфіксам -шчын-** (*Монастыршчына*). Суфікс -шчын- у дадзенай назве абазначае прыналежнасць тэрыторыі манастыру, які раней знаходзіўся на гэтым месцы.

6. **Мікратапонімы з суфіксам -эц-** (*Бэрэзавіц*). Паходзіць ад назвы дрэва, адлюстроўвае асаблівасць расліннасці краю.

Прэфіксальна-суфіксальным спосабам мікратапанімічныя назвы ўтвараюцца не часта.

Назвы, утвораныя прэфіксальна-суфіксальным спосабам, у асноўным абазначаюць месцазнаходжанне аб'екта ў прасторы ці адносна іншага аб'екта. Пры гэтым прасторавае значэнне такіх мікратапанімічных назваў выражаецца галоўным чынам прыстаўкамі.

Прыстаўка за- ў назве ўрочышча паказвае, што яно знаходзіцца за другім геаграфічным аб'ектам, па другі яго бок (*Загорыддзе – урочышча за агародамі, бліжэй да ракі*).

Прыстаўка пад- указвае на знаходжанне ўрочышча перад другім геаграфічным аб'ектам або побач з ім (*Подгородный – агароды паблізу жылых дамоў*).

У цэлым можна адзначыць, што беларускія мікратапанімічныя назвы – гэта важная частка лексікі сучаснай бел. мовы. У іх маюцца каштоўныя звесткі пра жыццё і быт насельніцтва пэўнай мясцовасці. Утвараюцца мікратапанімы пераважна на базе лексікі беларускай мовы. Асноўнымі тыпамі словаўтварэння мікратапанімічных назваў з'яўляюцца: семантычны, марфалагічны і сінтаксічны. Найбольш пашыраны марфалагічны тып мікратапанімічнага ўтварэння. Большасць мікратапанімаў вёскі Купяцічы ўтвораны пры дапамозе розных суфіксаў. Самымі прадуктыўнымі з'яўляюцца фарманты -ов-, -ін-(-ын-) з першасным значэннем прыналежнасці, якое па розных прычынах ужо страцілася.

Г.К. Ціванова

“ЛЕКСІКОН” ПАМВЫ БЯРЫНДЫ ЯК ПАЧАТАК БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАЛОГІІ

“Лексікон славена-роскі” Памвы Бярынды – гэта не проста тлумачальна-перакладны слоўнік з царкоўнаславянскай мовы на мову жыхароў ВКЛ, гэта яшчэ і энцыклапедычны даведнік па самых розных галінах ведаў: матэматыцы, прыродазнаўству, медыцыне, педагогіцы і г.д. Вядома, што першапачаткова слоўнік збіраўся як дадатак да паралельнага выдання розных рэдакцый Бібліі, менавіта з мэтай выпраўлення розначытанняў. Але гэта справа чамусьці не ажыццявілася, і Бярында падрыхтаваў свае матэрыялы да асобнага выдання.

Пры ўважлівым знаёмстве з гэтым помнікам старабеларускага пісьменства і культуры выразна вымалёўваецца вобраз яго аўтара як энцыклапедычна адукаванага чалавека, патрыёта-асветніка. Перад ім задача: праз слоўнік даць суайчыннікам веды па самых розных галінах навукі, у тым ліку і мовазнаўчай.

Але ў пачатку 17 стагоддзя мовазнаўства як навук яшчэ ў зародкавым стане. Яно пачне развівацца праз стагоддзе, з адкрыццём санскрыта. Лексікалогія у часы Бярынды не існуе, затое ёсць праблемы, якія ў будучым яна будзе вырашаць: відавочна супадзенне розных слоў у значэнні, у асобных граматычных формах, у гучанні, у напісанні. Безумоўна, аўтару слоўніка вядомы працы старажытнагрэчаскіх філосафаў Платона, Арыстоцеля і інш., дзе разглядаюцца адносіны значэння слова да названага прадмета і да ідэі пра яго, дзе ўжываюцца тэрміны сінонім, антонім, амонім. Як жа ў слоўніку адлюстраваліся назіранні аўтара над гэтымі з'явамі?

Сінонімы. Часам сустракаюцца ў рэестравай частцы слоўніка: *Народъ, языкъ: людъ; Повѣсть, сказаніе: історія*. Чаму так робіць аўтар? Магчыма, дзеля эканоміі месца. Але асобна хочацца спыніцца на артыкуле, дзе аўтар у загалоўку падае сваё і чужое, славянскае і запазычанае. Тут ён абсалютна навукова аналізуе этымалогію слоў: *Иквна и вбразъ. Ыковъ хатъ тптоѡ. Иквна глетс# ^ еже подобитис#. Словенски же, вбразъ. За еже вбразовати ино лице. Елл: ре^u: вковиѡ – вытвор#ю, выформовию. Уковиѡс. У. о. ровный, подобный, albo домннманый* [мяркуемы, уяўляемы – Г.Ц.]. Як

бачым, Бярында даказвае грэчаскае паходжанне слова *ікона*: дае яго напісанне ў мове-крыніцы, прыводзіць вытворныя ад яго дзеяслоў і дзеепрыметнік. Славянскім лічыць слова *образ* і супастаўляе першасны, унутраны змест абодвух слоў: ‘образавати ино лице’, г.зн. ствараць, і ‘подобитися’, дасягаць падабенства.

Сінонімы ў тлумачальнай частцы слоўнікавага артыкула ўводзяцца для больш дакладнай перадачы семантыкі загаловага слова: *Въсхищаю: Пориваю, похапю, хватаю*. У дадзеным артыкуле для разумення семантыкі аўтар прыводзіць яшчэ і ілюстрацыю перакладу цэлага сказа з Бібліі: *въсхитиша Сумона влѣхва бесплѣтнѣи на въздихъ: Порвали бѣси сумона чаровника [в^ѣ рымѣ и взнесли е^ѣ] на повѣтрѣ*. Бярында разумеў, што яго слоўнік павінен паслужыць дапаможнікам тым, хто займаецца перакладамі, і найперш – перакладамі Бібліі (вельмі часта ён робіць адсылкі да канрэтных месцаў Святога пісання). Менавіта патрэбамі перакладу тлумачыцца шырокі спектр значэнняў і адценняў значэнняў, прыведзены ў тлумачальнай частцы: *Въдрижаю: вбиваю, втыкаю, қдар#ю, қгорожю, розбиваю [намѣтъ], қкрѣпл#ю; Гнѣвъ: "довитость, шаленство, встекливость, желудкованье. "рость: Ira [лацінскае ўкрапанне – Г.Ц.]. Для больш дакладнай перадачы семантычнага поля ‘гнеў’, парушаючы алфавітны парадак слоўнікавых артыкулаў, Бярында ставіць побач артыкул з вытворным словам ў тлумачэнні: *Злопоменье: застарѣла# гнѣвливость*. Тое, што на першы погляд здаецца нелагічным і ўспрымаецца як аўтарскія недапрацоўкі, пры пільным разглядзе аказваецца клопатам пра карыстальніка слоўніка!*

У навуцы прынята гаварыць, што асноўнай асаблівасцю сярэднявечнага слова з’яўляецца сінкрэтызм (г.зн. нерасчлянёнасць) яго семантыкі як вынік супадзення ў свядомасці слова (знака), паняцця (уяўлення) і прадмета (рэчы) [1].

“Лексикон” Памвы Бярынды яскрава паказвае здольнасць аўтара вылучаць у слове некалькі значэнняў. Пры адсутнасці традыцыі нумараваць іх аўтар уводзіць новыя значэнні пры дапамозе злучнікаў: *Блгопрѣятный: до прин#т# лацный, и тыж# вод#чны", миль#; Бимага: Баво#на, панирѣ, або вс#ка# м#ккота; Вина: Емлѣце, причина, або их, рико#тъ вс#кои речи, або по#ложенце, нещеванце, основанце, вбдрѣжанце, ключка, извѣтъ, или пово^ѣ*. Часам праз коску ў адзін рад падаюцца розныя значэнні і пераносныя ўжыванні слова: *Близнецъ: Близн# дідімос. мета^ѣ: дводише^ѣ купно и двоиме^ѣ, зодіе мацево, плане^ѣма нб^ѣна^ѣ*.

Асобнымі артыкуламі падаюцца ў “Лексіконе” лексічныя амонімы. *Дѣло: қчинокъ, справа, робота, скитокъ. Дѣло: Рвссѣйски и полски стрѣла велика# зовѣт#*. *Мета^ѣ: хитрость, здрада*. Удакладненне аўтара “російски и польски... зовѣт#” з’яўляецца паказчыкам пашырэння дадзенай лексемы і не дазваляе разглядаць гэтыя словы як міжмоўныя амонімы, паколькі гэты назоўнік са значэннем ‘гармата’ адзначаецца ГСБМ з 1515 г. [2, 35].

Размежаванне аманіміі і мнагазначнасці – праблема, канчаткова не вырашаная і сучасным мовазнаўствам, асабліва для слоў, якія маюць адну праформу. Бярында заўважае наяўнасць гэтай з’явы і адлюстроўвае ў слоўніку як пераносныя значэнні слова, так і розныя віды амонімаў. Так, у артыкуле *Глава* ён адзначае 3 значэнні гэтага слова: першае – *роздѣль*, потым дае пераноснае значэнне: *ре^ѣ наиголовнѣйшаа и найвышѣйшаа*; і нарэшце даецца трэцяе значэнне: *албо голова*. Канечне, сёння мы б гэтыя дэфініцыі пераставілі месцамі, таму што лагічнай на першае месца ставіць прамое значэнне, а потым - яго метафарычны перанос. Сучасны слоўнік рускай мовы падае гэтыя словы як амонімы: I - устар. Голова, перан. Кіраўнік; II – раздзел [3].

Часам асобныя значэнні аднаго слова афармляюцца ў слоўніку як самастойныя словы. Паказальным у гэтым плане з’яўляецца абстрактны назоўнік *мысль*, пададзены ў “Лексіконе” як чатыры артыкулы: *Мысль: сила дѣевнаа, которою мыслимо, то ест^ѣ имъ, разумъ, или дѣа. Мысль: (дѣнѣ) мыслѣнѣе, помышленѣе. Мысль; тое то мыслимо, "кв наприкл^ѣ, впала ми та# мысль, то ест^ѣ тое цо мышло. имылила м# та# мысль: то е^ѣма, тое чомъемъ мыслѣль, и в чомъ мелѣс# стараль. Мысль: помышлене, подобнѣе. "кв наприкл^ѣ: к^ѣ мысли коми ичинити цо, маетъ вѣдати цо с# пани подобаетъ, и цо еми смакиетъ. Помышленѣе, предс#вз#м^ѣе мысл^ѣное. имыли приложѣне до "кои речи. розмова, мова, рахованѣе. баче^ѣ, замкне^ѣ, пам#та^ѣе... Як бачым, Бярында выразна размяжоўвае паняцці ‘здольнасць да мыслення’, ‘працэс мыслення’, ‘аб’ект мыслення, змест думак’, ‘задума, праект’, пры гэтым для дакладнай перадачы адценняў значэння ўжываюцца сінонімы, каментарый ў дужках, ілюстратыўныя сказы.*

Відавочна, што яшчэ не выпрацавалася традыцыя адрознага афармлення ў слоўніку амонімаў і мнагазначных слоў. Так, на артыкул *И* адзначаюцца тры значэнні злучальнага злучніка (*съюзъ ест^ѣ злучающѣй*): спалучальнае (*справе^ѣливый не криво^ѣ и не лихвитъ*), пералічальнае (*милий би и агг^ѣ и людемъ тыжѣ*), уступальнае (*значитъ а, "кв, и егда вѣстриби^ѣ, а Гды затриби^ѣ*) і адразу ж, у тым жа артыкуле чацвёртым значэннем, падаецца марфалагічны амонім – указальны займеннік *И, его* (у перакладзе – Н і В скл.).

Увогуле амаформы Бярында вылучае даволі паслядоўна і афармляе часцей за ўсё ў асобныя артыкулы. Так, *Ей* - гэта і сцвярдзальная часціца, якая мае старабеларускія адпаведнікі *Такъ конечно, заисте, бе^ѣ вонтпен#* [без сумнення – Г.Ц.], *певне, заправды*, і форма Д і М склонаў указальнага займенніка " ‘яна’ (па-старабеларуску Д-М: ~й, оной). *Соль* – кароткая форма прыметніка *слый* і Р мн. назоўніка са значэннем ‘бяда’ (*свѣль: мнѣ^ѣ: бѣ^ѣ*).

Не засталіся без увагі і амафоны, прычым у некаторых выпадках Бярында асобна звяртае ўвагу на графічныя адрозненні: **Бл̄го**: *добро*. **Благw**: *Гды пише^mс# бе³ титлы, в⁸ рwсской мові значить: не гараздъ, недобре, дломне, зимно, лнниво, гнюсне, не вхотне, бл̄до, сине, то трипн̄ю фарби мает*.

Дакладна адзначаюцца ў “Лексіконе” адрозненні амографіі. Так, артыкул **Вредь** спачатку называецца канкрэтнае значэнне: *вродь, бол#чка*; адзначаецца пераноснае ўжыванне: *Мета^ф: шкода, итрата, вбрана*; потым тлумачыцца пераноснае, абстрактнае значэнне: *(грххъ) наришенье, зопсова^е*; і перакладаецца ўстойлівы выраз: *Вредь неидобъ лнкимь: неилнчонаа хороба*. Пасля гэтага артыкула аўтар падае форму мн. ліку ад першага значэння (**Вреду**: *бол#чки*) а потым, паказваючы адрозненне націску, графічны амонім – дзеяслоў (**Вреди**: *Пове⁷: шкодъ, псией*). Аналагічны прыклад: **Жилище**: *мешканье, домъ* і **Жилище**: *... жила*. А далей, парушаючы алфавітны парадак, прыводзіцца паронім **Жилищ**: *маленькѣ жилки, albo артырѣи, то есть стежки диха, вгорн^не дѣха*.

Як бачым, у “Лексіконе” аўтарам выносяцца ў загаловак артыкулаў непачатковыя формы слоў, прычым слоў, відавочна знаёмых чытачу, якія не патрабавалі тлумачэння, (*ей* ад *яна*, *золъ* ад *зло*, *вреди* ад *вредъ* і *вреди* ад *вредити*, *жилищ* ад *жилица* і г.д.). Робіцца гэта свядома, робіцца менавіта для таго, каб звярнуць увагу чытача на лексікалагічныя з’явы.

Усё вышэйсказанае дазваляе зрабіць выснову, што лінгвістычная культура нашых продкаў была даволі высокай, а “Лексикон славено-роскі” Памвы Бярынды – гэта не толькі помнік старабеларускай лексікаграфіі, але і папярэднік (па-царкоўнаславянску – прадтеча) беларускай лексікалогіі.

Літаратура

1. Колесов В.В. Философия русского слова. СПб.: Юна, 2002.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып.8. Мн., 1987.
3. Ожегов С.И., И.Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка. М., 1996.

Дз.В. Шлыкаў

АСАБЛІВАСЦІ РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў 1941-1944 гг.

Як вядома, з сярэдзіны 1941 года ў развіцці беларускай мовы адбыўся чарговы пераломны этап. Ён звязаны з палітыкай беларусізацыі, якая пачала праводзіцца на тэрыторыі нашай краіны пасля яе акупацыі нямецкімі заваёўнікамі. Са згоды новых уладаў адзін з асноўных акцэнтаў быў зроблены на пашырэнні сфераў ужывання беларускай мовы: ва ўрадавых структурах, у школьным навучанні, у перыядычным друку і г.д.

Трэба адзначыць, што развіццё беларускай мовы на тэрыторыі Беларусі ў час яе акупацыі ішло ў рэчышчы радыкальнага пурызму. На пачатку вайны адбыўся зварот да нормаў і правілаў 1920-х гадоў, да правапісу Б. Тарашкевіча. (Зробім агаворку, што размова ідзе менавіта пра беларускую мову, якая выкарыстоўвалася ў падкантрольным нямецкім уладам перыядычным друку, у кніжных выданнях і падручніках для школ, якія выдаваліся ў гэты час. Бо ў беларускай мове, якая зрэдку выкарыстоўвалася ў падпольным савецкім друку, цалкам захоўваліся нормы, замацаваныя правапіснай рэформай 1933 г. і пісьмовай практыкай даваеннага часу.)

Зразумела, што пурызм насіў у першую чаргу выразны антырускі характар і быў накіраваны на выкараненне ўсіх рускамоўных уплываў у беларускай мове (у значна меншай ступені праяўляліся антыпольскія выступленні).

Тым не менш трэба адзначыць, што, вяртаючы правілы і нормы 20-х гг., пурысты рабілі ў іх свае істотныя дапаўненні і ўдакладненні, імкнуліся выпрацаваць больш дасканалую сістэму нормаў, прыдатную для выкарыстання. Найперш гэта датычылася правапісу. Праўда, зрабіць такую вялікую працу ў сціслыя тэрміны было даволі складана. А таму ў першыя гады акупацыі (2-я палова 1941-га – 1942 г.) назіралася некаторая неўпарадкаванасць і хаос у словаўжыванні, правапісны разнабой, што было выклікана адсутнасцю дасканалай сістэмы правілаў напісання, а таксама недахопам дапаможнікаў па правапісу і граматыцы, арфаграфічных і тлумачальных слоўнікаў. Сітуацыю, натуральна, не магла выратаваць брашура “Беларускі правапіс”, выдадзеная ў 1941 г., куды ўвайшла частка “Правапіс” віленскага выдання 1929 г. “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча. Тым не менш менавіта яна да восені 1943 г. служыла асноўным арфаграфічным даведнікам для выдаўцоў перыядычнага друку, а таксама выкарыстоўвалася ў школьным навучанні ў якасці дапаможніка.

З выхадам у 1943 г. “Беларускага правапісу” А. Лёсіка правапісная сітуацыя на старонках беларускага перыядычнага друку збольшага стабілізавалася і да самага канца вайны шырокіх дыскусій на гэтую тэму не ўздымалася (хоць, трэба сказаць, не заўсёды нормы, замацаваныя ў гэтым правапісе, вытрымліваліся).

Яшчэ адной цікавай асаблівасцю фарміравання беларускай літаратурнай мовы таго часу было тое, што аўтары 40-х гг. імкнуліся спалучыць у адно здабыткі мовазнаўчай спадчыны, напрацаванай у даваенны час як заходнебеларускімі, так і ўсходнебеларускімі лінгвістамі.

Так, напрыклад, пры распрацоўцы мовазнаўчых пытанняў выкарыстоўваліся Праект беларускага правапісу 1930 г., матэрыялы Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г. (пры складанні “Беларускага правапісу” 1943 г.), а побач з імі пастановы віленскіх Зборак дзеля чысціні беларускае мовы 1935 г. (выйшлі асобнай брашурай у Празе ў 1941 г., некаторыя з іх былі надрукаваныя ў “Беларускім правапісе” 1941 г., часам на іх спасылаліся ў публікацыях на мовазнаўчыя тэмы ў “Беларускай газэце” [№48 за 1943 г.]), матэрыялы з часопіса “Родная мова”. Акрамя таго, пры даследаванні “Беларускага правапісу” А. Лёсіка намі было высветлена, што аўтар уключыў у свой праект многія прынцыпы, узятыя з перадваенных савецкіх падручнікаў (напрыклад, Ю. Шакаля і М. Жыркевіча “Граматыка беларускай мовы. Ч.1.” 1940 года; акадэмічнага “Курса сучаснай беларускай мовы” 1941 г.), нягледзячы на тое, што ў сваіх публікацыях абрушваўся на іх з бязлітаснай крытыкай [Беларуская газета. 1942. №51].

Такім чынам, аўтары той пары імкнуліся прыцягнуць найбольш значныя (і слухныя, на іх думку) напрацоўкі даваеннай мовазнаўчай спадчыны дзеля таго, відаць, каб за кароткі час выпрацаваць аптымальную схему развіцця беларускай мовы, якая б падкрэслівала яе самабытнасць і унікальнасць.

У гэты перыяд адбываецца маштабная моўная рэвізія, якая наўмысна праводзілася аўтарамі на старонках беларускага перыядычнага друку. Татальны перагляд праходзіў практычна на ўсіх моўных узроўнях. Але найбольшыя змены адбываліся ў арфаграфіі, лексіцы, словаўтварэнні. Многія з’явы вярталіся з 1920-х гадоў, і яны ўжо былі вядомыя літаратурнай мове, многія ж увайшлі ў яе ўпершыню.

Для гэтага часу характэрна актывізацыя ўласных моўных рэсурсаў, менавіта на іх рабіўся асноўны акцэнт. Галоўнай крыніцай узбагачэння літаратурнай мовы была мова народная (беларускія гаворкі), на якую і арыентаваліся пурысты пры выбары паміж варыянтамі слоў, словаўтваральных сродкаў і г.д. Наяўнасць пэўнай моўнай з’явы ў народных гаворках давала ёй права на існаванне і ў літаратурнай мове.

Найбольш яскрава гэтая тэндэнцыя праявілася пры распрацоўцы беларускай лексікалогіі. Менавіта тут адбываліся самыя цікавыя, на наш погляд, працэсы. Ёсць некалькі асноўных момантаў, на якія трэба звярнуць увагу пры аналізе асаблівасцяў развіцця беларускай лексікалогіі таго перыяду.

Па-першае, у літаратурную мову пачынаюць неабмежавана пранікаць дыялектызмы, якія прыцягваліся практычна з усёй тэрыторыі Беларусі (аднак трэба адзначыць, што асноўную масу складалі словы з цэнтральных і заходніх гаворак — Ашмяншчыны, Вілейшчыны, Міншчыны, Наваградчыны, Слонімшчыны і інш.).

Па-другое, у літаратурную мову ўліваецца вялікая колькасць новых лексем, якія пачынаюць суіснаваць са словамі, што ўжо ўжываліся ў ёй. Гэта, адпаведна, нараджала значную варыянтнасць, што таксама было характэрнай з’явай для таго перыяду. Паступова некаторыя словы поўнасцю ці часткова выцеснілі з ужытку лексемы, якія ўжо даволі працяглы час выкарыстоўваліся ў моўнай практыцы. У першую чаргу, натуральна, з лексікону зніклі словы, што класіфікаваліся пурыстамі таго часу як русізмы. Так, напрыклад, слова *жаўнер* поўнасцю выцесніла слова *салдат*, *снарад* змянілася на *набой*, слова *собскасць* у большасці выпадкаў замяніла слова *ўласнасць* і г.д.

Па-трэцяе, пашырэнне варыянтнасці, на думку пурыстаў 40-х гг., ніколі не шкодзіла мове, а, наадварот, было адным са шляхоў яе ўзбагачэння. З 1943 г. на старонках “Беларускай газеты” (рубрыка “Культура мовы”) з’явіліся публікацыі, у якіх пачалі ажыццяўляцца спробы размежавання значэнняў лексічных варыянтаў. Аўтары зноў жа выкарыстоўвалі шырокі дыялектны матэрыял. Падобная праца, натуральна, узбагачала мову, насычала яе словамі, здольнымі перадаць усе адценні рэаліяў. Але часам (верагодна, з-за штучнасці падобных размежаванняў) назіралася блытаніна ў значэннях і, адпаведна, няправільнае словаўжыванне.

Трэба адзначыць той момант, што да з’яўлення згаданай намі рубрыкі “Культура мовы” ў 1943 г. новыя словы ўводзіліся ў тэксты без якіх-небудзь тлумачэнняў, без шырокага абмеркавання. А таму сэнс некаторых з іх непадрыхтаванаму чытачу можна было вывесці хіба што з кантэксту. Масаве ж увядзенне новых слоў яшчэ ў той час выклікала незадавальненне чытачоў. Так, напрыклад, на старонках “Беларускай газеты” на працягу некалькіх нумароў друкаваліся вытрымкі з ліста, дасланага на адрас рэдакцыі, у якім гучала крытыка адносна некаторых выпадкаў словаўжывання на старонках беларускай перыёдыкі [Беларуская газета. 1943. №46, 48, 49, 50, 53, 73, 79].

У той жа час не менш цікавыя працэсы адбываліся і ў словаўтварэнні. У гэты перыяд назіраецца актыўная пазіцыя аўтараў у дачыненні да змянення словаўтваральных сродкаў слова. Ізноў жа ў працэсе рэвізіі замяняліся ўжо існуючыя афіксы на тыя сродкі, якія для пурыстаў 40-х гг. здаваліся больш адпаведнымі духу беларускай мовы, бачна выразнае імкненне пазбавіцца словаўтваральных мадэляў, падобных да тых, што існуюць у рускай мове. Напрыклад, ужыванне суфікса *-ір-* у запазычаных словах было выключна абмежавана: *бамбардаваць*, *фармаваць*, *рэгуляваць*, *вібраваць* і г.д. У “Беларускім правапісе” А. Лёсіка на яго была накладзена катэгарычная забарона, і толькі ў рэдкіх выпадках “калі з пропускам суфіксу *ір* сэнс слова змяняецца або станецца нявыразным, дык гэты суфікс захоўваецца” [“Беларускі правапіс”, 1943 г., с. 45].

Адбыўся пераход да ранейшых формаў слоў, якія былі адкінуты яшчэ за савецкім часам (у 1930-я гг.), напрыклад вярнуліся ва ўжытак формы назоўнікаў на *-істы*: *нацынал-сацыялісты*, *камуністы*, *трацкісты*, *мандаліністы*, *салісты*, *журналісты* і г.д.

Асабліва прадуктыўным стаў спосаб словаўтварэння прыметнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ав-, -ов-*, якія цяпер сталі далучацца да тых слоў, што раней утвараліся пры дапамозе іншых суфіксальных сродкаў: *крэдытавы, серкавы (газ), рэкордавы, хоравы, канцэртавы, радыёвы, Лёдавы (акіян), канцовы* (у значэнні “канечны”), *портавы, ворагавы, рэжлямавы* і г.д.

Назіраецца актывізацыя словаўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў тыпу: *заваёва, пастанова, адозва, сутык, давоз, наступ* і г.д.

Даволі цікавыя змены адбываліся і на акцэнталагічным узроўні. Вельмі пашыранай была з’ява змяшчэння націску ў некаторых формах слоў, напрыклад: *земны, дзесяток, супроць, паяс, пагляд, морскі, глыбака, значаньне, пераконаньне* і г.д. У некаторых выпадках гэта адпавядала традыцыі ўжывання такіх формаў у 1920-я гг. (яны былі нарматыўнымі і фіксаваліся ў слоўніках, напрыклад у “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова і С. Некрашэвіча 1925 г.), але часам, верагодна, рабілася не зусім апраўдана. Можна дапусціць, што адна з мэтаў, якая ставілася аўтарамі пры гэтым, — падкрэсліць адрознасць беларускіх формаў ад сугучных ім рускіх.

Усе прыведзеныя факты сведчаць аб тым, што літаратурная мова ў 1941—1944 гг. зазнавала значныя пераўтварэнні і, трэба сказаць, за кароткі час сапраўды вельмі моцна змянілася. Некаторыя з’явы, і такіх была большасць, былі ёй вядомыя з 1920-х гг. і ў свой час досыць актыўна ўжываліся. У 1940-я гг. яны распрацоўваліся больш дэтальна, прымаючы часам катэгарычныя формы (з улікам радыкальных пурыстычных тэндэнцый). А некаторыя сталі сапраўднай навіной у гісторыі літаратурнай мовы і часам былі падобныя на своеасаблівае імкненне іх аўтараў да самавыражэння, задавальнення нейкіх уласных амбіцый.

Цікавым момантам з’яўляецца тое, што пурысты таго часу былі не вельмі паслядоўныя ў сваіх поглядах на існаванне ў мове чужародных элементаў. Бо разам з выкараненнем з мовы рускіх, польскіх і нават украінскіх элементаў на старонках перыядычнага друку сустракаюцца некаторыя нямецкія запазычанні, моцныя паралелі паміж беларускай і нямецкай мовамі, зробленыя часам з вялікай нацяжкай. Пранікненне германізмаў у беларускую мову не было забаронена, што знайшло выражэнне ў некаторых лексічных адзінках, якія сталі афармляцца на ўзор нямецкіх слоў (напрыклад, *крэйцар, партвайн*) або проста запазычваліся з нямецкай мовы, нягледзячы на тое, што ў беларускай мове здаўна існаваў адпаведнік, правераны часам (напрыклад, *алярм*). Гэтая тэндэнцыя знайшла адлюстраванне і ў “Беларускім правапісе” А. Лёсіка, дзе спецыяльнымі правіламі была замацавана перадача нямецкіх злучэнняў *ei (öi)* праз *oi (öi)*, злучэння *ei* праз *ai (äi)* “паводля нямецкага літаратурнага вымаўлення”: *Фойербах, лэйтэнант, райнвайн, ляйт-матэў* і г.д. Але зразумела, што такія выключэнні былі абумоўлены часам і з’яўляліся своеасаблівай данінай пануючай ідэалогіі.

Трэба адзначыць, што не вельмі высокі ўзровень лінгвістычнай падрыхтоўкі многіх аўтараў у перыядычным друку, недахоп кваліфікаваных спецыялістаў у рэдакцыях беларускіх газет і часопісаў сказваліся на агульным узроўні мовы гэтага перыяду, якая фактычна праходзіла некаторыя этапы свайго станаўлення наноў. Усё гэта, безумоўна, выклікала пэўныя цяжкасці, якія асабліва складана было пераадоляваць ва ўмовах ваеннага часу. Тым не менш відавочным было імклівае развіццё літаратурнай мовы, якая ў сціслыя тэрміны асвойвала падзабытыя прынцыпы, нормы і правілы 1920-х гг., распрацоўваючы і ўдасканалючы іх, якая навёрствала ўпушчаны час, дзеля таго каб вярнуць сабе страчаныя пазіцыі ў грамадстве.

МОВА Ў КАНТАКТАХ І СУПАСТАЎЛЕННЯХ

З.А. Аўдзей

АДЛЮСТРАВАННЕ ТВОРЧАСЦІ Э.Т.А. ГОФМАНА Ў АПОВЕСЦІ МАРЫ ШАМЯКІНАЙ “ВЯЗЕНЬ ПЯСОЧНАГА ГАДЗІННІКА”

Апублікаваная у дзевятым нумары часопіса “Маладосць” (2004 г.) аповесць маладой беларускай пісьменніцы Марыі Шамякінай “Вязень пясочнага гадзінніка” таленавіта апелюе да творчасці вялікага нямецкага рамантыка Э.Т.А. Гофмана. Здаецца, маладая аўтарка падштурхоўвае нас да высновы, што яе аповесць трэба разглядаць у кантэксце не толькі сучасных рэалій, але і праз прызму “гофманаўскага рамантызма”.

У літаратуразнаўстве, зразумела, не існуе тэрміна “гофманаўскі рамантызм”, але фігура гэтага нямецкага рамантыка заўсёды стаіць некалькі асобна. Вывучэнне яго творчай спадчыны, хаця і вядзецца у русле ўсяго нямецкага рамантызма, але заўсёды з акцэнтам на тое, што Гофман з’явіўся ў нямецкай літаратуры, калі рамантызм страціў свае пазіцыі, яго светапогляд сфарміраваўся на аснове эстэтычных праграм ранніх рамантыкаў пад уплывам творчасці “гейдэльбержцаў” і з улікам змяніўшыхся рэалій разбітай у вайне з Напалеонам Германіі. Рамантызм Гофмана, які праявіўся ва усёй сваёй паўнаце і дасканаласці ўжо пачынаючы з яго першага твора “Кавалер Глюк”, – гэта даволі складаная эстэтычная, філасофская сістэма, у якой рамантычны падзел сусвету ускладнены міфалагічнымі характарыстыкамі і напоўнены трагічным настроем Германіі пачатку 19 стагоддзя. Творы Гофмана, актуальныя і

запатрабаваныя у 19 стагоддзі, не губляюць, а дакладней, час ад часу зноў і зноў звяртаюць на сябе ўвагу чытачоў наступных пакаленняў, у тым ліку і сучаснага.

Аповесць Марыі Шамякінай пачынаецца вобразам з навелы Гофмана “Пясочны чалавек”. Назва аповесці М. Шамякінай адсылае нас адразу да той складанай, напоўненай жудаснымі падзеямі, неверагоднымі для чалавечага разумення з’явамі навелы, прачытанне якой выклікае жажлівае адчуванне мізэрнасці чалавечага розума і чалавечага жыцця, які пад уплывам інфернальных сіл можа ператварыцца ў пясчынку на дне пясочнага гадзінніка. Заклучаным ў шкляным сасудзе адчувае сябе студэнт Ансельм, герой навелы “Залаты гаршчок”, які парушае законы сусвету, паставіўшы чарнільную пляму на таямнічыя іерогліфы. Ансельм аказваецца за шклом, яму цяжка дыхаць і нават думаць, але потым тлумачыцца, што шкло з’яўляецца толькі межамі філісцэрскага свету, яно перагарожае праход у свет мары і музыкі. Пра навелу “Залаты гаршчок” Гофмана нагадвае падзаглавак твора М. Шамякінай “Аповесць для начнога чытання” – менавіта для начнога чытання прызначаў свой твор і Гофман, часткі якога ён называў вігіліямі. Ноч, час панавання інфернальных сіл, часта заключала ў сабе падзеі, якія апісвалі рамантыкі, заўсёды давала магчымасць з’яўленню жыхароў іншага свету і неаднаразова вызначала лесы герояў Гофмана.

Створаныя М. Шамякінай напачатку аповесці паралелі з творчасцю Гофмана не губляюцца і далей. Падзаглавак першай часткі аповесці “Лялька – гэта жах вадзіцеля, які заснуў за рулем” прапануе нам паглыбіцца і прыгадаць іншыя творы Гофмана, а таксама параўнаць яго эстэтычную пазіцыю з поглядамі маладога беларускага пакалення. Матыў ляльнага свету, ляльнага тэатру, ляльнасці, механічнасці, штучнасці неаднаразова ўзнікае ў творчасці Гофмана. Для яго лялька – гэта бяздушная істота, якая мае абалонку чалавечага цела. Адзін з герояў Гофмана, Людзвіг у навеле “Аўтаматы”, заяўляе: “Мне да глыбіні душы праціўны механічныя фігуры, гэтыя помнікі ці то змярцвелыя жыцця, ці то ажыўшай смерці. Яны не ўзнаўляюць чалавека, а здэкліва паўтараюць яго.” [2, 348] Лялька можа згубіць героя. Яна нярэдка выклікае захапленне і нават каханне рамантычнага героя, які напачатку не можа ўбачыць яе сутнасці. Лялька становіцца сімвалам філісцэрства, якое штучнасць успрымае як натуральнасць.

Ляльнасць гучыць як лейтматыў аповесці М. Шамякінай. Хаця на працягу амаль усея гісторыі герой толькі здагадваецца, што мае справу з лялькай (як, дарэчы, і гофманаўскія героі), пад канец аповесці да яго прыходзіць разуменне, хто такія лялькі. Злата, якую Антон збівае сваёй машынай, прыходзіць да яго ў дом, каб і яго ператварыць у ляльку і прадоўжыць такім чынам існаванне “ляльнай нацыі”. Яна расказвае, што лялек каля дзесятка і іх “стварыў чалавек, які марыў пра бясконцае жыццё і вечную маладосць”. [3, 23] Яна запэўнівае, “мы – абсалютнае дабро, бо не здзейснілі ніводнага забойства, у адрозненне ад вас – людзей, ніводнага злачынства, у адрозненне ад нас саміх, калі мы былі людзьмі. І мы не ведаем ні спакус, ні граху, бо мы лялькі...” [3, 24] Лялькі – неверагодна прыгожыя цэлам, не старэюць, непадуладныя чалавечым пачуццям, нібы анелы; такая думка ўзнікае ў галаве героя. І адначасова ён прыходзіць да высновы, што “усе жыццё сваё пражыў у свеце неспраўдлівых істот, што называлі сябе людзьмі. Яны былі дурныя, самаўлюбеныя і старанна верылі ў кепскі канец” [3, 26] Так думае Антон не аднойчы: “мая памяць зрабілася празрыстай і нагадвала калекцыю васковых лялек” [3, 4], але смутнае адчуванне ляльнасці свету людзей напачатку аповесці становіцца пасля сустрэчы са Златай яснай формулай. Сусвет падзяляецца на свет людзей і свет лялек, але падзел гэты невыразны, акцэнтны пазітыўнай і негатыўнай ацэнкі, у параўнанні з гофманаўскай пазіцыяй, парушаюцца. Лялька ў Гофмана губіць душу, а лялька ў Шамякінай нібыта вызваляе яе ад пакут і прапаноўвае ачышчэнне і бясконцае існаванне.

Вобраз лялькі звязаны і ў Гофмана, і ў Шамякінай з матывам дзевы-спакусніцы: ненатуральна прыгожая жанчына, ідэал, які адначасова прыцягвае і адштурхоўвае. Толькі ў герояў Гофмана гэта жаночая прыгажосць выклікала каханне, а ў сучаснага мужчыны ў першую чаргу – жаданне. “Каханне лялькі стане неверагоднае, нават калі яна будзе ляжаць нерухома...” [3, 10]

Для Гофмана дзева-спакусніца – гэта інфернальны вобраз, звязаны з незямным светам, які зрэдку, пры пэўных абставінах (часцей за ўсё ноччу), з’яўляецца ў гэтым свеце і тады яна можа звесці з розуму, згубіць душу нават самага чыстага рамантычнага героя (напрыклад, Фердзінанд з навелы “Аўтамат”). Злата таксама з’яўляецца прадстаўніком іншага свету, але існуе вечна у чалавечым грамадстве. Гэта жанчына “вычварнай прыгажосці”, усмешка якой не стварае на скуры ніводнай зморшчынкі, такая прыгожая, што ёй можна дараваць нават забойства. Але жанчына-лялька не забівае, не забірае бессмяротную душу, толькі цела, чакаючы, калі Антон атруціць сябе. Яна пазбаўляе чалавека выбара, але не кожнага, толькі таго, які здольны на забойства. Злата не адчувае нянавісці, злосці за тое, што Антон двойчы спрабуе яе забіць, а проста выконвае сваю місію: прадаўжаць справу, пачатую таксідэрмістам.

Лялька Злата знаходзіць героя ў яго недастроеным катэджы ў Ратамцы, дарога да якога з Мінска апісана амаль тапаграфічна дакладна. Гэты прынцып тапаграфічнай дакладнасці характэрны для рамантыка Гофмана, у творах якога героі іншага свету з’яўляюцца ў канкрэтных існуючых месцах, у рэальным свеце. Прастора у творах Гофмана, хаця і адзначана падзелам сусвету на дзве часткі, але характарызуецца існаваннем праходаў з аднаго свету ў другі. Сфармуляваная Гофманам непарыўная сувязь двух светаў і іх узаемапрапанікненне, магчымасць перайсці мяжу ператвараецца на сучасным этапе

ў абсалютнае адзінства, падзеленае, але непарушнае. Улічваючы амаль поўнае супадзенне двух светаў (лялечнага і чалавечага) у аповесці Шамякінай, можна, аднак, гаварыць пра існаванне мяжы. Аўтарка тонка малюе яе для свайго героя, які мінае рысу горада і вызваляецца “з акварыума” [3, 4]. Так, горад, міфалагічны сімвал зямнога свету, сімвал філісцёрскага свету у Гофмана, аказваецца таксама сімвалам чалавечага грамадства ў Шамякінай, пакідаючы яго герой губляе падтрымку і абарону, але адначасова атрымлівае магчымасць прайсці ў іншы свет.

Дом – гэта прастора, якая паводле міфалогіі і ўяўленням Гофмана павінна абараняць героя, у Шамякінай становіцца згубным месцам для Антона. Недастроены катэдж у Ратамцы, у які герой збягае ад сваіх праблем у гэтым свеце, у чалавечым грамадстве (сварка з жонкай, выклік у ДАІ, штраф, візіт у страхавую кампанію), прапануе яму неверагоднае выйсце са складанай сітуацыі: Антон вызваляецца ад сваіх праблем, але адначасова пазбаўляецца і цела. Дакладней кажучы, ад яго цела застаецца толькі абалонка. Душа, якая заўсёды была прадметам палявання інфернальных сіл, застаецца, паводле Шамякінай, з лялькай назаўжды, у невялікай бутэлечцы, яна не адыходзіць ні ў Рай, ні ў Пекла. Апазіцыя Мінск – недастроены катэдж у Ратамцы раскрываецца як апазіцыя гэты і іншы свет. Антон мог бы проста разбіць шыбу і вызваліцца, але ён, як і гофманаўскі Ансельм, бяссільны перад шклом падзяляючым два светы.

Нават з цягам часу сітуацыя не змяняецца, дзённы жах робіцца больш палохаючым чым начны, бо ад яго ўжо не ўратавацца. Лялька застаецца ў доме Антона, ён не пазбаўляецца яе, як героі Гофмана, удзень. Такім чынам яшчэ раз падкрэсліваецца, што два светы суіснуюць, амаль супадаюць. Для Гофмана часавая характарыстыка была вельмі важнай, у аповесці Шамякінай адзначаецца толькі цыклічнасць часу: “І была ноч. Прайшла. І была раніца. Мінула.” [3, 17]

Натуральнасць і штучнасць, якія ўспрымаліся рамантыкамі як апазіцыя дабра і зла, губляюць гэтыя акцэнтны ў аповесці М. Шамякінай. Людзі нібы калекцыя васковых лялек існуюць у памяці героя, а лялькі нібыта захоўваюць душу. Вобразы ліхтара і Поўні сімвалічна уасабляюць гэту апазіцыю, яны некалькі разоў ўзнікаюць на працягу ўсёй аповесці. Штучнае і натуральнае святло на паверку аказваецца абсалютна аднолькавым: “Ліхтар і Поўня зліваліся сіямскімі блізнятамі” [3, 19].

Вобразы і матывы “гофманаўскага рамантызма” атрымліваюць у аповесці М. Шамякінай новае гучанне. Нанава з’яўляюцца ў ёй і некаторыя прыемы рамантыка.

У навелах Гофмана часта ўзнікала і нават прадаўжалі сваё існаванне героі іншых аўтараў, можна ўгадаць хаця б пса Берганцу, Франца Моора ці Петэра Шлеміля. Такі прыём патрабаваў падрыхтаванага чытача. Некаторай эрудыцыі чакае ад свайго чытача і М. Шамякіна: на некалькіх старонках аповесці сустракаюцца фаўстаўскі чорны пудзель, Азірыс, Ра, Беласнежка, Эўклід, Лабачэўскі.

Паралелі паміж словамі і музыкай, музыкай і цветам, распрацаваныя Гофманам на геніяльным узроўні, так што многія даследчыкі адзначаюць магчымасць пачуць музыку яго сюжэтаў, складзеных па музыкальным законам, узнікаюць у аповесці “Вязень пясочнага гадзінніка” Шамякінай. Яна аб’ядноўвае паняцці розных вымярэнняў, каб даць магчымасць чытачу найбольш поўна успрыняць вобраз. “Цемра хрумсцела пад нагамі брудным ледам.” [3, 5] “Ноч за горадам была падобная да кавы, а я разбаўляў яе святлом фар, як малаком.” [3, 4] “Калі б у безнадзейнасці мог быць голас, ён быў бы менавіта такі – шэпт расплаўленага воску, апошнія кроплі паміраючага святла.” [3, 7] “Час пылам ляцеў у святле Поўні.” [3, 7] “Колер зачыненага памяшкання – колер клаустрафобіі – быў жывы, рухомы і драпежны.” [3, 7]

Такою ж мэту, даць чытачу найбольш поўную характарыстыку, маюць і рады сінанімічных вобразаў у творах Гофмана і на старонках аповесці Шамякінай. “Ляскаць зубоў, ланцугоў на маіх нагах і руках, гук затвора, нажа, які вымаюць з нажаў. Гук безнадзейнасці, бо вароты былі зачынены звонку на вісячы замок, а я гэтага не рабіў” [3, 7].

Аповесць М. Шамякінай “Вязень пясочнага гадзінніка”, якая пачынаецца цытатай з навелы “Пясочны чалавек” і заканчваецца, як і творы Гофмана, не даючы адназначнага адказу аб добрым і нядобрым пачатках у нашым сусвеце, многімі ніцямі звязана з творчасцю вялікага нямецкага рамантыка. Загадка рыхтуючы чытача да ўспрыняцця сваёй гісторыі, аўтарка прапануе ўспомніць творчую спадчыну Гофмана, дзеля чаго выкарыстоўвае не толькі прамую цытату, але і падзаглавак і заглавак першай часткі. Распрацоўваючы матывы лялечнасці, М. Шамякіна нанава разглядае матывы штучнасці і натуральнасці, парушаючы акцэнтны негатыўнай і пазітыўнай ацэнкі. Як і ў Гофмана гэты матывы знаходзіць ўвасабленне ў вобразе жанчыны-лялькі, жанчыны пачварнай прыгажосці, жанчыны-спакусніцы. Пры гэтым лялька непрыкметна існуе у чалавечым грамадстве, так што даволі цяжка убачыць мяжу паміж лялечным і чалавечым светам, яны амаль супадаюць. Толькі прасторавая апазіцыя Мінск – дом у Ратамцы дазваляе правесці мяжу, аднак часавая апазіцыя, характэрная для гофманаўскіх твораў (дзень – ноч) губляецца. Таленавіта эксперыментуе М. Шамякіна з паняццямі розных вымярэнняў, звязваючы, следам за Гофманам, колеравыя і эмацыянальныя пачуцці, ствараючы гукавыя асацыяцыі.

У аповесці “Вязень пясочнага гадзінніка” М. Шамякіна звяртае ўвагу чытачоў на творчую спадчыну Э.Т.А. Гофмана і, адштурхоўваючыся ад яе, стварае свой рамантычны сусвет, улічваючы сучасныя рэаліі.

Літаратура

1. Гофман Э.Т.А. Собрание сочинений: В 6 т. Т.1. М.: Художественная литература, 1991.

2. Гофман Э.Т.А. Новеллы. Л.: Лениздат, 1990.
3. Шамякина М. Вязень пясочнага гадзінніка // Маладосць. 2004. №9.

Ю.М. Аляхнович

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ЛЕКСІКІ Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНЫМ КАНТЭКСЦЕ

Свет чалавека: каштоўнасці і нормы, веравызнанні і абрады, звычаі, тэхніка, тэхналогіі – арганізуецца ў адпаведнасці са складанай схемай прыярытэтаў светаўспрымання. Прыярытэты, ці культурная спецыфіка выяўляюцца ў тыпах эканомікі, правасвядомасці, рэлігіі, мастацтва, тэарэтычных і практычных ведаў, у мове і іншых тэкстах культуры.

Найбольш выразнае адлюстраванне, у параўнанні з многімі моўнымі тэкстамі культуры, кагнітыўная сфера чалавека знаходзіць у фразеалагізмах. Амаль аксіяматычным у лінгвістыцы стаў тэзіс, што фразеалогія – найбольш самабытная з’ява, што яна вызначаецца самай вялікай ступенню экстралінгвістычнасці, што фразеалагізмы заўсёды прама ці ўскосна адлюстроўваюць светапогляд *народа*, нясуць адбітак *сваёй* эпохі і *сацыяльнага* асяроддзя.

Нацыянальная спецыфіка фразеалагізмаў захоўваецца ў прататыпах фразеалагічных адзінак, праяўляецца праз уключэння ў склад зваротаў нацыянальна-культурна маркіраваныя онімы і апелятывы, безэквівалентныя лексемы. Культурная інфармацыя захоўваецца і ў асаблівасцях семантычнай структуры лексічных кампанентаў фразеалагізмаў.

Уключэння ў схему інтэнсіўнага семантычнага ўзаемаабмену ў фразеалагічным кантэксце, кампаненты фразеалагічных адзінак ярка выяўляюць свой семантычны склад і яго культуралагічную насычанасць. Як вядома, многія, асабліва *дамінантныя* элементы кагнітыўных сфер (напрыклад, успрыманне часу, прасторы і інш.) маюць у розных мовах падобны семантычны састаў, аднак адрозніваюцца канфігурацыяй, іерархіяй семантычных кампанентаў. Аналіз фразеалагічных кантэкстаў ужывання лексічных адзінак дае ўяўленне пра кампанентны састаў і іерархію семантычных кампанентаў у складзе лексем, што стварае базу для параўнання ментальных палёў у розных мовах і выяўлення спецыфікі светаўспрымання.

Фразеалагізмы – выдатны матэрыял для лінгвакультуралагічных даследаванняў. Шмат у чым гэта магчыма дзякуючы іерархічнасці і камплементарнасці фразеалагічнай семантыкі, якая ўяўляе сабой комплекс актуальнага значэння, збудаваны на аснове вобраза, што вырастае з прамога значэння кампанентаў фразеалагізма, а таксама сінтаксічнага і граматычнага зместу, які адлюстроўвае спосабы злучэння паняццяў у свядомасці.

Для пабудовы і параўнання семантычных мадэляў лексічных адзінак розных моў на аснове семантычнага аналізу лексікі ў фразеалагічным кантэксце мы лічым неабходным паслядоўна правесці лексічны матэрыял праз 5 ступеняў лексіка-семантычнага аналізу:

1) *вылучыць ізаморфны набор элементарных семантычных прымет для даследуемай тэматычнай групы лексем*, які б стаў пэўнай агульнай меркай і даў магчымасць “вывучаць памеры семантычных адрозненняў паміж мовамі” [2, 20]. Інфармацыя можа адбірацца з разнастайных крыніц: а) слоўнікаў (перакладных, тлумачальных, энцыклапедычных, этымалагічных, міфалагічных, сінонімаў, канцэптаў); б) навуковых прац пра прыроду даследуемага паняцця ў філасофіі, логіцы, лінгвістыцы, псіхалогіі, сацыялогіі і інш.; в) фальклорных тэкстаў. Так, напрыклад, для тэмпаральных лексем беларускай і англійскай моў характэрныя агульныя семантычныя прыметы *перыяд*, у які *адбываецца што-небудзь*, *(не)спрыяльнасць для выканання чаго-небудзь*, *лінейнасць*, *дыскрэтнасць*, *цыклічнасць*, *аб’ектыўнасць*, *суб’ектыўнасць* і інш.

Элементарнасць семантычных адзінак, якой трэба аддаць спецыяльную ўвагу, дазволіць паслядоўна апісаць усе складаныя значэнні, пазбегнуць так званага закрытага кола, калі складанае тлумачыцца пры дапамозе другога складанага.

Выкарыстанне ізаморфнага набору элементарных семантычных элементаў пры апісанні семантычных структур будзе спрыяць стварэнню празрыстага малюнка семантычнай іерархіі, дзе “кожны элемент належыць пэўнай сетцы элементаў і займае сваё месца ва ўнікальнай структуры семантычных адносін канкрэтнай мовы” [2, 19].

2) *Акрэсліць ізаморфны набор элементарных семантычных адзінак для выбраных лексем у межах пэўнай тэматычнай падгрупы* (калі такія ёсць) шляхам падбору да вызначанага комплексу агульных семантычных прымет спецыфічных сем, характэрных для вызначанай падгрупы. Так, напрыклад, падгрупа “мінімальныя перыяды”, куды ў беларускай мове ўваходзяць лексем *мінута* (хвіліна) (12), *секунда* (5), *міг* (4), *момант* (3), *Імгненне* (2), а ў англійскай – *moment* (14), *minute* (7), *second* (5), *ohsecond* (1), характарызуецца агульнымі тэмпаральнымі семантычнымі прыметамі *перыяд*, у які *адбываецца што-небудзь*, *(не)спрыяльнасць для выканання чаго-небудзь*, *лінейнасць*, *дыскрэтнасць*, *цыклічнасць*, *аб’ектыўнасць*, *суб’ектыўнасць* і ўключае спецыфічную прымету *вельмі кароткі перыяд*.

3) *Акрэсліць індывідуальныя семантычныя наборы для лексем выбранай тэматычнай групы* шляхам падбору да вызначанага комплексу агульных семантычных прымет спецыфічных сем,

характерных для вызначаных лексем. Праз супастаўленне з экстралінгвістычнымі, культурнымі фактамі, аперацыя дазволіць убачыць спецыфічны характар вымярэння свету ў мовах, якія супастаўляюцца.

Для вызначэння індывідуальных набораў семантычных кампанентаў выкарыстоўваліся тыя ж крыніцы з далучэннем дадзеных кампанентнага аналізу. Так, напрыклад, па інфармацыі, адабранай з тлумачальных, перакладных, міфалагічных, этымалагічных, энцыклапедычных слоўнікаў, слоўнікаў сінонімаў, фальклорных тэкстаў, навуковых даследаванняў пра прыроду часу ў філасофіі, логіцы, псіхалогіі і інш., семантычны склад лексічных адзінак *дзень/day* уключае 14 сем (перыяд ад усходу да заходу сонца; *дзённае святло*; *суткі (24 гадзіны)*; *перыяд у сутках, прысвечаны дзейнасці*; *дата, вызначаны тэрмін*; *перыяд жыцця*; *адзінка перыяду чыйго-небудзь жыцця*; *здзяйсненне*; *спрыяльнасць*; *эфектыўнасць*; *неакрэслены перыяд*; *перыяд, прысвечаны пэўнай дзейнасці*; *цыклічнасць*; *аб'ектыўнасць*; *суб'ектыўнасць*), яшчэ тры семы вылучаюцца праз кампанентны аналіз у фразеалагічным кантэксце (*доўгі перыяд (не па днях, а па гадзінах)*; *кароткі перыяд (лічаныя дні)*; *добры, вясёлы настрой (to take a day of it)*).

4) *Вызначыць аб'ём актуалізацыі для кожнага семантычнага кампанента ў структуры даследуемых лексем абранай тэматычнай групы.* Аперацыя праводзіцца пры дапамозе статыстычнага метаду на аснове кампанентнага аналізу з далучэннем асацыятыўнага метаду, які спрыяе выяўленню глыбінных кампанентаў значэння [1, 3, 4, 6, 7, 8]. Падкрэслім, што асацыятыўныя сувязі найбольш поўна захоўваюцца ў фразеалагічным кантэксце [5].

Аб'ём актуалізацыі вызначаецца ў працэнтах. Працэнтнае супастаўленне колькасці выпадкаў актуалізацыі той ці іншай семы ў фразеалагічным кантэксце з агульнай колькасцю фразеалагічных кантэкстаў даследуемай лексемы дазволіць параўноўваць структуру семантычных палёў як у межах адной мовы, так і на міжмоўным ўзроўні па розных параметрах. Для прыкладу, знойдзена 50 фразеалагізмаў з лексмай *дзень*, сема 'цыклічнасць' актуалізуецца ў 33-х з вызначаных кантэкстаў, сема 'перыяд жыцця' – у 7-мі. Прымаючы агульную колькасць кантэкстаў ужывання лексемы *дзень* за 100%, вызначаем, што сема 'цыклічнасць' актуалізуецца ў 60% ад агульнай колькасці ўсіх кантэкстаў, а сема 'перыяд жыцця' – у 15%.

5) *Вызначыць каэфіцыент семантычнай блізкасці паміж лексэмамі даследуемай тэматычнай групы.* Працэнтнае выражэнне дадзеных дазволіць супаставіць лексему *дзень* па параметрах 'цыклічнасць', 'перыяд жыцця' з лексмай *day*, што сустракаецца ў 77-мі фразеалагічных адзінках. Першая сема актуалізуецца ў 36-ці (47%) фразеалагізмах, а другая – у 13-ці (16%). Доля значэння 'перыяд жыцця' ў семантычнай структуры лексем *дзень* і *day* супадае. Працэнт актуалізацыі семантычнай прыметы 'цыклічнасць' ніжэй для лексемы *day*. Ужо такая інфармацыя, атрыманая шляхам супастаўлення вышэйадзначаных сем, дазваляе зрабіць некаторыя вывады пра спецыфіку ўспрымання часу носбітамі дзвюх моў: англамоўная культура характарызуецца большай ступенню адыходу ад прыроднай абумоўленасці, калі час выражаецца праз успрыманне паслядоўнай змены станаў прыроды.

Кампанентны аналіз у фразеалагічным кантэксце, які праводзіцца праз выяўленне аб'ёму актуалізацыі вызначаных семантычных кампанентаў, дазваляе выявіць пэўныя фактары і заканамернасці светаўспрымання носбітаў даследуемай (-ых) мовы (-ў). Дадзеныя аналізу дадуць магчымасць убачыць, якія параметры з'яўляюцца вызначальнымі ў працэсе катэгарызацыі свету носбітамі мовы, што ставіцца ў цэнтры ўвагі, а што адсякаецца ўвогуле і інш.

Выкарыстанне фразеалагічных адзінак у якасці матэрыялу даследавання дазваляе вырашыць і праблему непаўнаты дадзеных, атрыманых шляхам лінгвістычных назіранняў, калі даводзіцца аналізаваць не працэс зносін, а мову асобнага індывіда [3, 6].

Шматступневы аналіз семантычнай структуры лексем з улікам парадыгматычных (сэнсавых, асацыятыўных) і сінтаксічных адносін) дазваляе дэталёва апісаць кагнітыўныя структуры праз аб'яднанне лагічнага і лінгвістычнага падыходаў да даследавання лексіка-семантычнай сістэмы.

Літаратура

1. Балли Шарль. Французская стилистика. Пер. с фр. К.А. Долинина; вступ. ст. Р.А. Будагова; Под ред. Е.Г.Эткинда. 2-е изд., стер. М.:Эдиториал УРСС, 2001. 392 с.
2. Вежицкая Анна. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева под ред. Т.В. Булыгиной. М.: Языки русской культуры, 1999. I-XII, 780 с.
3. Клименко А.П. Психолингвистические наблюдения над семантической микросистемой времени в восточнославянских языках. // Тези доповідей української славистичної конференції 13-18 жовтня 1964р. Чернівці, 1964.
4. Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика и новая эпистемология (К вопросу об идеальном проекте языкознания) // Известия АН. Серия литературы и языка. 2001. Т.60. №5. С.3-13.
5. Левченко Е. Внутроструктурная организация фразеологических концептов // Актуальные проблемы исследования языка и речи / Матер. междунар. научн. конф. молодых ученых. (3-5 ноября 1998 г.) Ч.III. Мн., 1998. С.140-144.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 1969.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Уч. пос. / В.А. Маслова. Мн.: ТетраСистемс, 2004. 256 с.
8. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: Учеб. для студ. вузов. М.: Изд. центр "Академия", 2001. 320 с.

В.П. Андрыевіч

БЕЛАРУСКІЯ АЙКОНІМЫ, СУАДНОСНЫЯ С ПОЛЬСКІМІ ФОРМАМІ ЎЛАСНЫХ ІМЁНАЎ

Як вядома, этымалогія большасці беларускіх айконімаў узыходзіць да антрапанімічных утварэнняў. Гэта адметнасць населеных пунктаў мае свае сацыяльна-гістарычныя і эканамічныя падставы. Сутнасць іх, на думку шэрагу навукоўцаў, заключаецца ў тым, што ў выніку падзелу патрыярхальнай сямейнай абшчыны ўзніклі хутары вялікіх і малых сем'яў, або так званыя патранімічныя гнёзды. Такі сямейна-родавы комплекс, як правіла, захоўваў гаспадарчае і грамадскае адзінства і меў агульную назву, у аснове якой – асабовае імя пачынальніка роду. Адантрапанімічнае ўтварэнне айконімаў асабліва прадуктыўным становіцца ў перыяд развіцця феадальных і капіталістычных адносін, калі масава ўзнікаюць новыя населеныя пункты, а назвы яны атрымліваюць ад імя іх заснавальніка ці ўласніка.

У выніку розных гістарычных прычын на Беларусі атрымалі пашырэнне і працяглы час даволі актыўна ўзаемадзейнічалі дзве іменалагічныя сістэмы: візантыйска-грэчаская і рымска-каталіцкая. Праваслаўныя прытрымліваліся візантыйска-грэчаскага іменаслоўя, католікі арыентаваліся на рымска-каталіцкія імёны. У працэсе засваення традыцыйна-царкоўныя формы антрапанімаў зведалі шэраг фанетыка-марфалагічных змен, у выніку якіх на аснове кананічных імёнаў абедзвюх канфесій узнікла шмат іх новых формаў, што былі выкарыстаны ў якасці айконімаўтваральных асноў. У нашым артыкуле мы разгледзім найменні населеных пунктаў, утвораныя ад уласных імёнаў, якія прыйшлі з лацінскай мовы праз польскую. На тэрыторыі Беларусі зафіксавана 116 адзначаных айконімаў, якія з'яўляюцца назвамі 231 населенага пункта.

Ад імя Альбіна (Albina) утвораны 3 айконімы (3 населеныя пункты): Альбінова (Брасл.), Альбінаўшчына (Брасл.), Альбінск (Акц.).

У аснове 3 айконімаў (3 населеныя пункты) імя Вінцэнт (Wincenty). Афіцыйную форму імя Вінцэнт мае найменне Вінцантова (Смарг.).

Ад размоўна-бытавой формы Вінцэсь утвораны айконім Вінцэсева (Шум.).

Эмацыянальна-ацэначную форму Вінцук мае асновай найменне Вінцукі (Воран.).

Імя Барбара (Barbara) стала ўтваральнай асновай 6 айконімаў (9 населеных пунктаў): Барбарына (Мёр.), Барбароў (Маз.), Барбарова (Бабр., Глуск., Мал., Пух.), Барбарычы (Гродз.), Барбарышкі (Брасл.), Барбары (Рэч.).

Айконімы, суадносныя з імем Барбара, распаўсюджаны пераважна на поўдні краіны.

3 антрапанімам Герасім (Herasym) суадносяцца 5 айконімаў, якія з'яўляюцца назвамі 6 населеных пунктаў. Афіцыйная форма імя Герасім стала ўтваральнай асновай айконімаў Герасімова (Брасл.), Герасімоўшчына (Шкл.).

Размоўна-бытавую форму Герасім маюць у аснове найменні Герасімава (Віц.), Герасімаўка (Салігор., Шум.), Герасіменкі (Глыб.).

Поўная размоўная форма Герасім склалася ў выніку пераходу [e]>[o] пры адаптацыі імені з наступным [o]>[a] у ненаціскным становішчы, магчыма таксама пад уплывам польскай формы Herasym.

Даволі шматколькаснай з'яўляецца група айконімаў, суадносных з імем Ян (Jan). Намі занатавана 46 айконімаў (106 населеных пунктаў). Афіцыйная форма імя Ян стала ўтваральнай асновай 19 айконімаў (74 населеныя пункты): Янава (Астр., Бых., Гарад., Глыб.-2, Дзярж., Кругл., Мсц., Тал., Хоц.), Яноўшчына (Сен.), Яноўка (Асіп., Клім., Краснап., Пух., Рэч.), Янавічы (Віц., Дзярж., Докш., Кл.-2), Янішкі (Ашм., Валож.), Янаполь (Свісл., Сл.) і інш..

Ад эмацыянальна-ацэначных формаў Янка, Януш, Янча, Янук, Янчык, Яначка, Януыла, Янчук, Януля, Януць, Янушка, утвораны найменні Янкова (Глыб.), Янушаўка (Мядз.), Янчына (Мёр.), Янукі (Докш.), Янчыкава (Пол.), Яначкаў (Б.-Каш.), Януылава (Гарад.), Янчукі (Паст.), Янулі (Брасл.), Януцішкі (Брасл.), Янушка (Смарг.) і інш..

Неабходна адзначыць, што айконімаў, суадносных з імем Ян і яго варыянтамі, на тэрыторыі Беларусі зафіксавана больш, чым айконімаў, сфарміраваных на базе праваслаўнага імя Іван. Гэта з'ява супярэчыць агульнай карціне тапанімічнай карты Беларусі, дзе адзначаецца шырокае ўжыванне айконімаў, утвораных ад імёнаў праваслаўнага іменніка ці ад імёнаў, агульных для праваслаўнай і каталіцкай канфесій. Магчыма, даны факт тлумачыцца папулярнасцю імя Ян сярод беларусаў, што пацвярджаецца шырокім выкарыстаннем антрапаніма і яго розных формаў у творах беларускай мастацкай літаратуры і фальклору.

Арэал пашырэння назваў, суадносных з імем Ян, ахоплівае пераважна паўночна-заходнія раёны Беларусі.

Намі занатавана 13 айконімаў (37 населеных пунктаў), суадносных з імем Іосіф (Jo'zef). У выніку фанетычнага асваення польская форма імя Іосіф (Jo'zef) выступае ў фанетычных варыянтах Юзаф, Юзуф, Юзэф, Юзеф: Юзафова (Астр.-2, Барыс., Валож., Верхнядзв., Глуск., Глыб., Круп., Смал., Уздз.,

Шарк.-3, Шч.), Юзафін (Бабр., Бар., Кір., Кліч.-2, Пін., Пруж., Стаўбц.), Юзафоўка (Гродз., Хоц.), Юзафіны (Драг., Дзятл.), Пад'юзафін (Кір.), Юзафполе (Ашм., Брасл.), Юзафполле (Мал., Тал.), Юзафполь (Свісл.), Юзафін-Сутокі (Стаўбц.), Юзуфова (Мін., Рас.), Куль-Юзэфава (Іўеў.), Юзефполле (Астр.).

Ад эмацыянальна-ацэначнай формы Юзя ўтворана найменне Юзінполь (Дзятл.).

Арэал пашырэння назваў, суадносных з імем Іосіф, ахоплівае практычна ўсю тэрыторыю Беларусі. Найбольшая іх канцэнтрацыя адзначана ў паўночных, паўночна-заходніх, заходніх раёнах рэспублікі. Далей на паўднёвы ўсход ад лініі Пружаны – Баранавічы – Узда – Смалевічы – Крупкі – Орша – Горкі адзначаны айконімы адсутнічаюць ці сустракаюцца спарадычна.

З імем Казімір (Kazimierz) суадносяцца 12 айконімаў (28 населеных пунктаў): Казі'мірава (Рас., Шум.), Казімі'рава (Асіп., Жлоб.-2, Іўеў., Кам., Мсц.), Казімірова (Брасл., Віц., Пол.-2, Уш.), Казіміроў (Карм.), Казіміраўка (Віц., Гродз., Ел., Лоеў., Маг., Маз.), Казіміроўка (Брасл., Кругл.), Казіміршчына (Глыб.), Казімерцы (Паст.), Казіміраўская Буда (Маз.), Казіміраўская Слабодка (Жлоб.), Калонія Казіміраўка (Гродз.).

Арэал пашырэння айконімаў, суадносных з імем Казімір, ахоплівае паўночныя і паўднёва-заходнія раёны Беларусі.

Антрапонім Крыстына маюць у аснове 2 айконімы (4 населеныя пункты): Крыстынова (Мін., Шарк.), Крыстаполле (Пух., Раг.).

Намі адзначана 2 айконімы (2 населеныя пункты), суадносныя з польскай формай імя Крыштоф (Krystof): Крыштафова (Дзярж.).

Размоўна-бытавая форма Крыштоп у аснове наймення Крыштопаўшчына (Круп.).

Імя Ксаверый (Ksawery) стала ўтваральнай асновай найменняў Ксавяроў (Бялын.), Ксавярова (Мін.).

У аснове 6 айконімаў (9 населеных пунктаў) імя Лукаш (Łukasz): Лукашоўка (Беш., Пух., Шарк.), Лукашэўшчына (Мёр., Паст.), Лукашова (Паст.), Лукашына (Дзярж.), Лукашы (Мін.), Лукашэвічы (Мядз.).

Айконімы, суадносныя з імем Лукаш, адзначаны ў паўночна-заходніх раёнах Беларусі.

Адзінкавае ўтварэнне ад польскай формы імя Тадэвуш (Tadeusz): Тадэвушава (Докш.).

З імем Томаш (Tomasz) суадносяцца 3 айконімы (4 населеныя пункты): Тамашоўка (Брэсц.), Тамашонкі (Віц.-2), Тамашэвічы (Уздз.).

Польская форма імя Франц – Францішак (Franciszek) у аснове наймення Францішкова (Кар.).

Імя Яцак (Jacek) у аснове 11 айконімаў, якія з'яўляюцца назвамі 16 населеных пунктаў. Афіцыйная форма імя Яцак стала ўтваральнай асновай найменняў Яцкова (Ваўк.), Яцкава (Іўеў.), Яцкаўшчына (Брасл., Іўеў., Лях., Шарк.), Яцкавічы (Кам., Мядз.), Яцкава-Пяскі (Валож.), Яцкава-Замосныя (Валож.), Яцкава-Карчомныя (Валож.), Яцкава-Млынавыя (Валож.), Новая Яцкаўшчына (Чач.), Старая Яцкаўшчына (Чач.).

Такім чынам, усяго намі занатавана 116 айконімаў (231 населены пункт), суадносных з польскімі формамі ўласных імёнаў. Як сведчыць аналіз фактычнага матэрыялу, найбольшая колькасць найменняў утворана ад імёнаў Ян (Jan), Іосіф (Jo'zef), Казімір (Kazimierz), і Яцак (Jacek). Яны адпаведна складаюць 40%, 11%, 10%, 9% ад агульнай колькасці адзначаных найменняў. Характэрнай адзнакай гэтай групы айконімаў з'яўляецца больш частае выкарыстанне ўласных імёнаў у афіцыйнай форме (тыпу Ян > Янава, Казімір > Казіміроўка, Яцак > Яцкаўшчына), чым у размоўна-бытавой і эмацыянальна-ацэначнай форме (тыпу Крыштоп > Крыштоф, Ян > Яначкаў, Януш > Янушка), што адпаведна склала 60% і 40%.

Як сведчыць фактычны матэрыял, арэал пашырэння назваў населеных пунктаў, суадносных з польскімі формамі ўласных імёнаў, ахоплівае амаль усю тэрыторыю Беларусі, за выключэннем асобных раёнаў на поўдні рэспублікі. Найбольшая шчыльнасць назваў прыпадае на паўночна-заходнюю, заходнюю часткі Беларусі. Некалькі меншая канцэнтрацыя назваў адзначаецца ва ўсходніх і паўднёва-ўсходніх раёнах краіны.

М.І. Бажкова

АБ НЕКАТОРЫХ АСАБЛІВАСЦЯХ ІНТЭРНАЦЫЯНАЛЬНАГА І НАЦЫЯНАЛЬНАГА Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЭКАНАМІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Працэс узаемадзеяння і ўзбагачэння моў на сучасным этапе з'яўляецца важнай асаблівасцю развіцця любой мовы, у тым ліку і беларускай. Перш за ўсё ўзаемадзеянне ажыццяўляецца шляхам непасрэдных запазычванняў і калькіравання. “У сувязі з навукова-тэхнічным прагрэсам лексічны склад мовы папаўняецца новымі словамі, словы набываюць новыя значэнні, новую стылістычную афарбоўку” [1, 172].

Адным з цікавых аспектаў даследаванняў сучаснай беларускай эканамічнай тэрміналогіі з'яўляецца выяўленне ў ёй інтэрнацыянальных кампанентаў. Гэтыя кампаненты ў сістэме тэрмінаў набываюць нацыянальны характар, прыстасоўваючыся да спецыфікі беларускай мовы.

Перадумовай узнікнення інтэрнацыянальных элементаў у беларускай эканамічнай тэрміналогіі з'явіліся экстралінгвістычныя фактары, такія, як інтэрнацыяналізацыя сацыяльна-эканамічнага жыцця людзей і ўзнікненне новых рэалій і паняццяў. Сярод моўных фактараў, якія паўплывалі на фарміраванне

названай сістэмы, вялікае месца адводзіцца рускай мове як мове-пасрэдніцы. Як адзначае Т.І. Панько, “кожная тэрміналагічная сістэма мае ў сваім развіцці нешта спецыфічнае, індывідуальнае, што ўкладваецца, несумненна, у межы агульных, агульнасістэмных заканамернасцей. У развіцці грамадска-палітычнай тэрміналогіі ўсходнеславянскіх моў гэта, у першую чаргу, інтэрферыруючая роля нямецкай мовы (мовы твораў К.Маркса, Ф.Энгельса), а для ўкраінскай і беларускай – рускай мовы (мовы твораў У.І. Леніна)” [1, 36].

У сістэме сучаснай беларускай эканамічнай тэрміналогіі, што склалася на аснове шырокага і ўсебаковага выкарыстання ўсіх рэсурсаў беларускай мовы, інтэрнацыянальныя тэрміны з’яўляюцца яе арганічнай часткай і кіруюцца граматычнымі, словаўтваральнымі і фанетычнымі законамі беларускай мовы.

Спецыфічнай асаблівасцю запазычаных інтэрнацыянальных тэрмінаў, якія ўваходзяць у склад беларускай тэрміналогіі, з’яўляецца тое, што яны прыйшлі ў беларускую мову як новыя лексічныя адзінкі і ўжываюцца выключна ў тэрміналагічным значэнні. У гэтым іх перавага над тымі эканамічнымі тэрмінамі, што ўтварыліся шляхам спецыялізацыі значэння агульнаўжывальных слоў, калі ўжо гатовая намінацыйная адзінка, будучы выкарыстанай у сферы спецыяльнай камунікацыі, набывае спецыяльнае тэрміналагічнае значэнне, хоць і суадносіцца з тым самым паняццем, з якім яна суадносіцца і ў шырокай агульналітаратурнай сферы. В.П. Даниленка адзначае: “Шлях прыстасавання агульнанародных слоў у ролі тэрміналагічных найменняў адбываўся праз семантычную спецыялізацыю, якая пачыналася з ужывання іх у асаблівых кантэкстах” [2, 98]. У беларускай мове да тэрмінаў, утвораных шляхам напам’янення аднаго са значэнняў агульналітаратурнага слова сацыяльным зместам, належаць наступныя выразнікі эканамічных паняццяў: *вартасць, даход, прыбытак, цана, грошы, праца, тавар, рынак, гандаль* і інш. Гэтыя словы ўжываюцца як у агульнанародным, так і ў тэрміналагічным значэнні.

Сфера запазычванняў інтэрнацыянальнага характару ўключае імёны эканамічных суб’ектаў (*арандатар, крэдытор, інвестар, менеджэр, маркеталаг, брокер, дылер, дыстрыб’ютэр*), эканамічныя прэдыкаты і іх наміналізацыі (*арэндаваць – арэнда, крэдытаваць – крэдытаванне, інвеставаць – інвеставанне, ліцэнзаваць – ліцэнзаванне*), відавыя азначэнні тых ці іншых эканамічных сітуацый і родавых эканамічных катэгорый. Сярод запазычванняў можна вылучыць адносна даўно запазычаныя (*капітал, арэнда, імпорт, экспарт, акцыя*) і новыя (*лізінг, інжынірынг, мерчэндайзінг, клірынг, дылер, ваўчар*). Яны могуць быць розных структурных тыпаў (аднаслоўныя – *аўдытар, брокер, дылер, тэндэр, поліс*; састаўныя – *банк-іпатэка, сола-вэксаль, шоп-тур, тайм-чартэр, дэбет-нота, акцэпт вэксалі, дысконтная картка*; складаныя – *капіталаўкладанні, вэксалетрымальнік, бізнес-цэнтр, бізнес-тур, бізнес-план, бізнес-клуб* (слова *бізнес* тут набывае рысы прыметніка).

У сістэме беларускай эканамічнай тэрміналогіі сустракаюцца выпадкі паралельнага ўжывання тэрмінаў-інтэрнацыяналізмаў і ўласнабеларускіх тэрмінаў: *індустрыя – прамысловасць, экспарт – вываз, импорт – увоз, дэвальвацыя – абясцэньванне, інвестар – укладальнік, кантракт – пагадненне, негатыўны попыт – адмоўны попыт, дывідэнды – працэнты на ўкладах* і г.д.

Да ліку важнейшых фактараў развіцця інтэрнацыянальнага фонду тэрмінаў некаторыя даследчыкі адносяць выкарыстанне тэрмінаў і тэрмінаэлементаў класічных моў, скарачаных тэрмінаў і г.д. [3, 395]. Так, большасць тэрмінаў-інтэрнацыяналізмаў прыйшло ў беларускую мову з нямецкай, французскай, англійскай і італьянскай моў, дзе яны былі ўтвораны на базе грэка-лацінскіх элементаў: *акцыз* (фр. *accise* ад лац. *accisia*), *акцыя* (фр. *action* ад лац. *actio*), *акрэдытыў* (фр. *accréditif* ад лац. *accreditivus*), *капітал* (ням. *Kapital*, фр. *capital* ад лац. *capitalis*), *валюта* (італ. *valuta* ад лац. *valete*), *экспарт* (англ. *export* ад лац. *exportare*), *імпорт* (англ. *import* ад лац. *importare*) [4].

У сучаснай беларускай эканамічнай тэрміналогіі сустракаюцца тэрміны грэчаскага або лацінскага паходжання: *індэкс* (лац. *index*), *квота* (лац. *qvota*), *ліцэнзія* (лац. *licentia*), *дэфіцыт* (лац. *deficit*), *эканомія* (грэч. *oikonomia*) і інш. [4].

Даволі вялікую групу тэрмінаў-інтэрнацыяналізмаў складаюць словы, утвораныя на нацыянальнай моўнай глебе англійскай, нямецкай, французскай і італьянскай моў: *банкнота* (англ. *bank-note*), *дэмпінг* (англ. *dumping*), *канцэрн* (англ. *concern*), *клірынг* (англ. *clearing*), *вэксаль* (ням. *der Wechsel*), *асартымент* (фр. *assortiment*), *баланс* (фр. *balance*), *ранцье* (фр. *rentier*), *сальда* (італ. *saldo*), *дысконт* (італ. *disconto*) і інш. [4].

Пры запазычванні тэрмінаў з іншых моў адбываецца іх частковае падпарадкаванне графічным, арфаэпічным, арфаграфічным, граматычным нормам беларускай мовы. Так, можна адзначыць такія асаблівасці ў вымаўленні і напісанні інтэрнацыяналізмаў, калі працягваюцца: 1) аканне: *арандатар* (параўн. рус. *арендатор*), *гастарбайтар* (рус. *гастарбайтер*), *імпорт* (рус. *импорт*), *экспарт* (рус. *экспорт*), *канцэрн* (рус. *концерн*), *асартымент* (рус. *ассортимент*); 2) зацвярдзенне зычных ж,ш,дж,ч,р,ц: *акцыя* (параўн. рус. *акция*), *акцыз* (рус. *акциз*), *клірынг* (рус. *клиринг*), *ліцэнзія* (рус. *лицензия*), *індустрыя* (рус. *индустрия*), *мерчэндайзінг* (рус. *мерчендайзинг*) і інш. Аднак некаторыя іншамоўныя тэрміны не падпарадкоўваюцца агульным правілам і з’яўляюцца выключэннямі, напрыклад: *бізнес, бізнесмен, інвестыцыя, камерсант* і інш.

Інтэрнацыянальныя эканамічныя тэрміны пры асваенні ў беларускай мове часта змяняюць сваю граматычную форму, трапляючы пад уздзеянне законаў граматыкі беларускай мовы. Яны падпарадкоўваюцца агульным законам асваення іншамоўных слоў у беларускай мове. Даволі тыповыя

структурныя змены, пад якія трапляюць у прыватнасці тэрміны нямецкага, французскага і англійскага паходжання, - змены граматычных катэгорый роду, ліку і склону. Так, многія тэрміны – назоўнікі жаночага роду пераходзяць у разрад назоўнікаў мужчынскага роду і наадварот: *die Produktion* (ням.) – прадукцыя, *die Börse* (ням.) – біржа, *avance* (фр.) – аванс, *banco* (італ.) – банк, *disconto* (італ.) – дысконт і інш. А англійскія тэрміны *concern* – канцэрн, *clearing* – клірынг, *dumping* – дэмпінг, *marketing* – маркетынг, *manager* – менеджэр, *consalting* – кансалцінг і інш. у беларускай мове набываюць катэгорыю склону.

У сістэме беларускай эканамічнай тэрміналогіі сустракаюцца тэрміны-інтэрнацыяналізмы, вакол якіх групуюцца пэўныя семантычныя гнёзды. Адна з найбольшых груп аб'ядноўваецца вакол інтэрнацыянальнага тэрміна *kapital*. Акрамя назоўнікаў *kapitalizm*, *kapitalizacyja*, *kapitalist*, яна ўключае тэрміналагічныя лексемы, утвораныя з дапамогай уласнамоўных суфіксаў: *kapitalizavany*, *kapitalizavacya*, *kapitalistyчны*, *kapitalistka*; тэрміны-складаныя словы: *kapitalaўкладанне*, *kapitalaёмістасць*; шэраг тэрміналагічных спалучэнняў са стрыжневым словам *kapital* і прыметнікам уласнабеларускага паходжання: *асноўны kapital*, *дробны kapital*, *рухомы kapital*, *зменны kapital*, *пастаянны kapital*, *вытворчы kapital*, *зваротны kapital* і г.д.

Калі гаварыць пра прадуктыўнасць тых ці іншых спосабаў словаўтварэння інтэрнацыянальных тэрмінаў, то патрэбна адзначыць марфалагічны спосаб утварэння ўласнабеларускіх тэрмінаў на базе інтэрнацыянальных асноў. Так, многія дзеясловы ўтвораны ад інтэрнацыянальных эканамічных тэрмінаў пры дапамозе суфікса -ава-, а ад іх у сваю чаргу ўтвораны аддзяслоўныя назоўнікі пры дапамозе суфіксаў -ав-а-нн-: *аванс* – *авансаваць* – *авансаванне*, *дысконт* – *дыскантаваць* – *дыскантаванне*, *крэдыт* – *крэдытаваць* – *крэдытаванне*, *імпорт* – *імпартаваць* – *імпартаванне*, *дэбет* – *дэбетаваць* – *дэбетаванне*. Актualным з'яўляецца і ўтварэнне ад'ектываў ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў -ск-, -н-, -ав-: *брокер* – *брокерскі*, *аўдытар* – *аўдытарскі*, *дылер* – *дылерскі*, *іпатэка* – *іпатэчны* (банк), *маркетынг* – *маркетынжавы*, *лізінг* – *лізінжавы*, *дэмпінг* – *дэмпінжавы*, *акцыз* – *акцызны*.

Такім чынам, інтэрнацыянальныя тэрміны з'яўляюцца арганічнай часткай сістэмы сучаснай беларускай эканамічнай тэрміналогіі. Яны адлюстроўваюць перш за ўсё тэндэнцыю да інтэрнацыяналізацыі названай тэрмінасістэмы і падпарадкоўваюцца агульным заканамернасцям развіцця нацыянальнай тэрміналогіі ў складзе сучаснай беларускай мовы. Складаючы значную частку ў сістэме эканамічных тэрмінаў сучаснай беларускай мовы, інтэрнацыяналізмы тым не менш не пазбаўляюць яе (сістэмы) самабытнасці, паколькі яны набываюць нацыянальны характар і з'яўляюцца актыўнымі элементамі для стварэння нацыянальных вытворных, складаных і састаўных тэрмінаў.

Літаратура

1. Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков. Львов. 1984.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977.
3. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мн., 2003.
4. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Мн., 1999.

Е.А. Волошенко

НЕОЛОГИЗМЫ КАК НАИМЕНОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ АРТЕФАКТОВ

Вопросы функционирования и развития языка интересуют его исследователей не одно десятилетие. “Будучи строительным материалом, из которого по законам грамматики, придающей языку стройный, осмысленный характер, строится речь, словарный состав языка находится в состоянии почти непрерывного изменения” [1, 47]. Появление в языке новых обозначений — обязательный спутник инноваций в области культуры общества. Немецкий язык, подобно любому другому, интегрирует сегодня много новых названий.

Информационные технологии являются самой яркой чертой современной культуры. Поэтому появление новых обозначений, связанных с информатикой вполне объяснимы. К числу наиболее известных неологизмов относятся, например, *Personalcomputer (PC) = Homecomputer*, *Software = програмное обеспечение*, *Hardware = материальное обеспечение*, *der Chip, touch screen = телевизор с сенсорным управлением*, *High-Tech = высоко технологичный*, *das Joint Venture = совместное предприятие*. Превалирующими сегодня являются заимствования с английского языка. Особенно активно такие лексемы используются в таких областях, как электроника, реклама, средства массовой информации и т.д. *Авиация: die Gang-way = тран, die Business-Klasse, die Economy-Klasse, die VIP (very important person); Электроника: der Chip, der Prozessor; Спорт: der Hat-Trick = трёхкратная победа, die Play-off-Runde = игры, встреча; Реклама: das Discount-Geschäft, der Long-Seller = товар, пользующийся длительным спросом*. Причём в большинстве случаев сохраняется английская графика *Homecomputer, touch screen, der Chip, das Joint Venture*, хотя многие лексемы подчиняются правилам немецкой орфографии (пишутся со строчной буквы): *der Chip, das Joint Venture*. В структурном отношении неологизмы могут быть представлены как

полупрефиксальные образования, где английская часть *Top* сопоставима по функции с немецкими префиксами и полупрефиксами: *der Top-Manager, der Top-Beruf, die Top-Qualität*. Немецкие компоненты таких неологизмов облегчают их усвоение, интеграцию в систему немецкого языка. Неологизмы могут быть представлены в виде группы наименований в какой-либо области материального производства, медицины, спорта, науки и т.д., либо аналогично организованных (по одной словообразовательной модели), либо в виде семантических малых структур.

Среди новых лексем встречаются и окказионализмы, которые могут прижиться в языке и стать узальными обозначениями. Например, по аналогии со словом *die Einsamkeit* “одиночество” сложилось шутивное *die Zweisamkeit* “одиночество вдвоем”, которое встречается в соответствии ситуации. Всё чаще стал появляться глагол *sponsern = der Sponsor* “осуществлять спонсорскую деятельность” [2, 80]. Часто в речи появляются семантические неологизмы. Регулярное использование лексемы в переносном значении ведёт к его закреплению в семантической системе. Например, усечённое до корня прилагательное *biologisch = bio* регулярно используется применительно к предметам питания: *die Bio-Kost, das Bio-Brot, die Bio-Küche, die Bio-Koch, der Bio-Laden, das Bio-Gemüse*. Новые термины заметно ассимилируются, служат основанием для организации неологизмов следующего ряда: *compunergerecht, compunergestreut*.

Приведённые факты характеризуют не только немецкоязычное общество, они имеют общемировое значение, и глобализация будет определять дальнейшее пополнение немецкой лексики интернациональной.

Литература

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977. 309 с.
2. Розен Е.В. Немецкая лексика: история и современность: Учеб. пособие. М.: Высш. шк., 1991. 96 с.

В.М. Галай

ХРАНАЛАГІЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ НЯМЕЦКІХ ЗАПАЗЫЧАННЯЎ

Рашэнне пытання аб прастора-часавай суаднесенасці моўных фактаў мінулага – адна з важнейшых задач генетыка-лінгвістычнага даследавання. Без храналагізацыі лінгвістычных з’яў, розных змен, якія адбываліся ў мове, усякія разважанні аб іх асаблівасцях і прычынах будучь насіць недастаткова канкрэтны характар.

Асаблівую важнасць набывае храналагізацыя пры вывучэнні іншамоўных слоў, паколькі яна дапамагае лепш устанавіць шляхі і ўмовы запазычання, а таксама розныя змены, якія адбываюцца са словам пры пароходзе яго з адной мовы ў другую. Як вядома, адным са шляхоў вызначэння храналагіі з’яўляецца фанетыка. Пры гэтым улічваюцца фанетычныя законы як прымаючай мовы, так мовы-крыніцы /або пасрэдніцы/. Вызначэнне часу пранікнення таго ці іншага слова магчыма на аснове яго фіксацыі ў помніках пісьменнасці. Хаця гэты метад і не носіць абсалютны характар /ранняе запазычанне магло быць зафіксавана і ў познім помніку/, ён з’яўляецца асноўным у гісторыка-этымалагічных даследаваннях. Храналагія слова можа быць устаноўлена таксама на аснове экстралінгвістычных фактараў /даных археалагіі, этнаграфіі і г.д./, а таксама шляхам выкарыстання матэрыялаў помнікаў іншых моў.

У аснову храналічнай класіфікацыі слоў нямецкага паходжання мы бяром дату першай фіксацыі яго помнікамі беларускай пісьменнасці. Большасць слоў нямецкага паходжання зафіксавана помнікамі пісьменнасці ў XVI ст. Мабыць таму, што з канца XV ст. гарады і мястэчкі Беларусі атрымалі магдэбургскае права. У гэты час гандлёвыя сувязі паміж беларускімі гарадамі і Захадам дасягнулі прыкметнага развіцця. Вялікая гандлёвая дарога звязвала Пінск, Кобрын і Брэст з Люблінам і Кракавам, а праз Гродна праходзіла дарога, якая злучала Вільна, Бельск, Варшаву і Торунь. Дарога паміж Брэстам і Люблінам ператварылася ў “гасцінец”. Гродзенскія купцы большую частку сваіх тавараў вазілі “да Прус”, куды яны ездзілі з даўніх часоў, а мінскія і слуцкія купцы вывозілі тавары ў Гнезна, Познань, Гданьск. Так, да ліку заходнееўрапейскіх тавараў адносяцца тканіны /76 назваў/, прыправы, фрукты і віны /42 назвы/, металы /8/, фарбы /9/, а таксама цукар, несенне цыбулі.

Помнікамі пісьменнасці XV-XVII ст.ст. зафіксавана 327 лексічных адзінак, што адлюстроўваюць быт беларускага народа. У працэнтных адносінах гэта выглядае так: XIII-XIV ст.ст. – 2,2; XV ст. – 10,3; XVI ст. – 63,2; XVII ст. – 24,3.

Для гістарычнага аналізу лексікі зразумела тое вялікае значэнне, якое надаецца кожнаму ўдакладненню часу пранікнення іншамоўнага слова. Паколькі паглыбленне храналагіі запазычанага слова дазваляе ўдакладніць яго гісторыю, вызначыць працягласць функцыянавання ў запазычанага мове, характар працэсу запазычання, яно мае як лінгвістычнае, так і культурна-гістарычнае значэнне. Таму пры даследаванні мы супастаўлялі ўстаноўленую намі датыроўку фіксацыі помнікамі тых або іншых слоў нямецкага паходжання з датыроўкай, зробленай у дысертацыі І.І. Чартко і працы А.М. Булькі “Даўнія запазычанні”. Разыходжанні паміж датыроўкай у асобных выпадках зусім нязначныя, ад 5 да 10 гадоў, у некаторых жа выпадках яны дасягаюць 80-90 і нават болей гадоў. Для

навукі ж важна ведаць як можна дакладней, калі іншамоўнае слова ўвайшло ў мову, з якога часу яно вядзе сваю “радаслоўную”. Усе гэта дапамагае ярчэй прасачыць карціну жыцця запазычанага слова аж да нашых дзён.

Л.Т. Гродь

ГЛАГОЛ “ЛЮБИТЬ” В РУССКОМ, БЕЛОРУССКОМ, ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ В АСПЕКТЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ (на материале художественных текстов)

Язык каждой нации — один из важнейших источников знаний об этой нации, о ее культуре, истории и даже менталитете. Выделив в лексическом составе конкретного языка наиболее частотные слова, можно “нарисовать” портрет нации. Так, по данным исследований последних лет глагол *любить* в русском языковом сознании занимает 18 место. Согласно частотному словарю [Частотный словарь под ред. Л.Н. Засориной, 1977] глагол *любить* входит в первую тысячу более частотных слов, а именно — занимает 172 место, среди глаголов — 25 место.

Цель представленного исследования: показать лингвокультурную общность русского, белорусского и польского языков на примере глагола *любить*. Использованные методы: 1) критический анализ научной литературы; 2) контрастивный анализ средств разных языков; 3) сопоставительный анализ переводов.

Лингвокультурология — это перспективное направление в лингвистике, изучающее воплощенную в национальном языке материальную и духовную культуру. Объектом лингвокультурологии является язык как отражение и фиксация культуры и культура сквозь призму языка, а предметом — материальная и духовная культура в ее существовании и функционировании, созданная человеком.

Концепция лингвокультурной общности славянских языков предусматривает описание языкового материала, отражающего единство ценностных языковых картин мира.

Славянские языки близки между собою в словообразовании и словоизменении, в звуковых соответствиях и общих древних корнях. Общие черты славянские языки сохранили от глубокой древности, от периода общеславянского праязыка. Общеславянский период был более длительным, чем история отдельных славянских языков. Общее языковое наследство с течением времени все более и более видоизменялось; отдельные славянские языки приобретали новые особенности, но непрекращающееся общение тормозило индивидуальное развитие, делало общие черты более устойчивыми.

В книге Дьячка М.Т. и Шаповала В.В. приводятся также наиболее устойчивые слова языка, которые были выделены М. Сводешом. Сводеш М. составил лексикостатистический список, в котором выведен процент общей лексики сопоставляемых языков: русский — белорусский — 92% общей лексики, русский — польский — 77% общей лексики.

Как отмечает В.А. Маслова, “если в языковой единице есть культурная информация, то должна быть и категория, соотносящая две разные семиотические системы (язык и культуру) и позволяющая не просто их сравнивать, но и описывать взаимодействие. По нашему мнению, это концепт”.

Концепт — это основная категория когнитивной лингвистики. “Это категория мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для её толкования. Категория концепта фигурирует в исследованиях философов, логиков, психологов, она несет на себе следы всех этих внелингвистических интерпретаций” [Попова З.Д., Стернин И.А., 2002, с.9].

По словам Воркачева С.Г., область чувств и эмоций является именно той областью, где наиболее четко проявляется духовная культура народа, и изучение семантического состава лексических единиц, передающих их в языке, а тем более сопоставительное изучение эмоциональных терминов в различных языках предоставят возможность выявить и оценить национально-культурную специфику языкового сознания.

Степанов Ю.С. указывает, что внутренняя форма концепта *любовь*, то есть выражающих его слов — *любить*, *любовь*, далеко не такая ясная и стройная по содержанию. Напротив, она противоречива, разорвана и местами как бы исчезает из ментального поля концепта. В русской культуре концепт “любви” понятийно не развит или целомудренно не обсуждается.

При описании фрагмента концепта *любовь* (глагола *любить*) были использованы следующие типы описания: построение и анализ семантемы ключевого слова (были изучены словарные толкования лексемы (глагола *любить*), собраны примеры функционирования данной лексемы из различных текстов), а также использован контрастивный анализ средств разных языков, который помог выявить общность семантического содержания концептов разных народов.

Функционирование глагола *любить* было рассмотрено на текстах С. Есенина, Ф.М. Достоевского, И. Бунина, Я. Брыля, Я. Колоса, Э. Ожешко, Б. Пруса.

В ходе сопоставления переводов глагола *любить* в русском, белорусском, польском языках была выявлена следующая специфика:

Таблица

СОПОСТАВЛЕНИЕ ПЕРЕВОДОВ ГЛАГОЛА “ЛЮБИТЬ”

Глаголы	Эквиваленты		
	русский язык	белорусский язык	польский язык
любить		любіць – 1) ‘каго-што’ 2) ‘мець цягу, быць схільным да чаго-н.’ 3) ‘адчуваць задавальненне ад чаго-н.’ 4) ‘мець патрэбу ў якіх-н. умовах’ кахаць	lubić – 1) ‘znajdować w czymś upodobanie, przyjemność’ 2) ‘mieć skłonność do czegoś lub kogoś’ 3) ‘czuć do kogoś sym p atję’
кахаць	любить – 1) ‘любить кого-что’		lubić – 3) ‘czuć do kogoś sympatię’ kochać – 1) ‘darzyć kogoś miłością 3) ‘żywić do osoby płci odmiennej gorące uczucie, połączone zwykle z pożądaniem’
любіць	любить – 1) ‘кого-что’ 2) ‘иметь склонность, пристрастие к чему-н.’ 3) ‘быть довольным тем, что нравится’ 4) ‘нуждаться в к-н. условиях’		lubić – 1) ‘znajdować w czymś upodobanie, przyjemność’ 2) ‘mieć skłonność do czegoś lub kogoś’ 3) ‘czuć do kogoś sympatię’
kochać	любить – 1) ‘любить кого-что’	кахаць любіць – ‘каго-што’	
lubić	любить – 1) ‘кого-что’ 2) ‘иметь склонность, пристрастие к чему-н.’ 3) ‘быть довольным тем, что нравится’	любіць – 1) ‘каго-што’ 2) ‘мець цягу, быць схільным да чаго-н.’ 3) ‘адчуваць задавальненне ад чаго-н.’	
lubić się	дружить	любіцца	
kochać się	влюбляться любить	кахацца	

Итак, русский глагол в значении ‘любить кого-что’ не всегда переводится польским глаголом *kochać* в значении ‘bardzo lubić kogoś lub coś’, а и глаголом *lubić*, в значении ‘czuć do kogoś sympatię’.

Второе значение: ‘иметь склонность, пристрастие к чему-н.’ Глагол в этом значении переводится в основном глаголом *lubić* в значении ‘mieć skłonność do czegoś lub kogoś’, глаголом *kochać* в значении ‘być do kogoś lub czegoś bardzo przywiązany’, либо вообще другим словом.

Третье значение – ‘быть довольным тем, что нравится’. Глагол в этом значении переводится глаголом *lubić* в значении ‘znajdować w czymś upodobanie, przyjemność’, глаголом *kochać* в значении ‘lubić kogoś lub coś’.

Четвертое значение – ‘нуждаться в каких-н. предпочтительных условиях’. Глаголы в этом значении встречаются довольно редко, в данном случае переводится глаголом *lubić* в значении ‘znajdować w czymś upodobanie, przyjemność’.

Белорусский глагол на русский язык переводится аналогично либо близким по значению сочетанием. Примечательно то, что даже в значении ‘мець пачуццё да асобы другога полу’ используется глагол *любіць*.

Польский глагол *kochać* на русский язык переводится значением ‘любить кого-что’, на белорусский – глаголом *кахаць* и глаголом *любіць* в значении ‘любіць каго-што’. Глагол *lubić* на русский язык переводится значениями ‘любить кого-что’, ‘иметь склонность, пристрастие к чему-н.’, ‘быть довольным тем, что нравится’ и такими же значениями белорусского глагола *любіць*.

Глагол *kochać się* может переводиться различными словами, но в выше предложенных примерах он переводится на русский язык глаголом *дружить*, на белорусский – *любіцца*. Глагол *lubić się* на русский язык переводится глаголом *влюбляться*, *любить*, на белорусский – *кахацца*.

Итак, на основе исторического развития исследуемых языков, а также в ходе сопоставления переводов глагола *любить* в русском, белорусском, польском языках была раскрыта концепция лингвокультурной общности этих языков, было рассмотрено понятие концепта и роль глагола *любить* как одного из фрагментов, которые реализуют концепт *любовь*.

Литература

1. Воркачев С.Г. Национально-культурная специфика концепта любви в русской и испанской паремиологии // Филологические науки. 1995. №3.
2. Дьячок М.Т., Шаповал В.В. Генеалогическая классификация языков. Новосибирск, 2002.
3. Маслова В.А. Поэт и культура. Концептосфера М. Цветаевой: Уч. пос. М., 2004.
4. Попова З.Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2002.
5. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., 1997.
6. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2001
7. Частотный словарь русского языка (Под ред. Засориной Л.Н.) М.: Изд-во "Русский язык", 1977

Ю.А. Жукава

ЛЕКСЕМА JOY (РАДАСЦЬ) І ЯЕ ДЭРЫВАТЫ

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы дае наступныя значэнні лексемы *радасць*: пачуццё вялікай асалоды, задаволенасці, якое выклікае вясёлы настрой; падзея, абставіны і пад., якія даюць асалоду, шчасце; ласкавы, пяшчотны зварот.

Англійскі слоўнік Merriam Webster's Dictionary (1981) тлумачыць лексему *joy* як: пачуццё, атрыманае ад набыцця або чакання нечага добрага; прыемныя пачуцці або эмоцыі, якія выкліканы нечым прыемным, поспехам або магчымасцю мець тое, чаго жадаеш; стан шчасця; крыніца ці прычына радасці; ласкавы зварот (асабліва да дзіцяці).

Сучасны тлумачальны слоўнік Macmillan English Dictionary (2003) падае тлумачэнні да назоўніка *joy*: пачуццё вялікага шчасця; тое, што робіць вас вельмі шчаслівым ці задаволеным; поспех у нейкіх дзеяннях (заўсёды у пыталых і адмоўных сказах); захапленне.

There were tears of joy in her eyes. – У яе вачах былі слёзы радасці.

It was a real joy to see the children playing. – Глядзець на тое, як гуляюць дзеці, было сапраўднай радасцю.

to express joy – радавацца

to feel, find, take joy (in) – радавацца, знаходзіць радасць у чым-небудзь

to radiate joy – свяціцца ад радасці

indescribable, ineffable joy – неапісальнае захапленне

I tried to call her earlier, but no joy. – Я спрабаваў патэлефанаваць ёй раней, але безвынікова.

Have you had any joy getting someone to fix your TV-set – Вам ўдалося знайсці каго-небудзь, каб адрамантаваць тэлевізар?

No joy! – Нічога добрага!

There's even less joy in sending us the money. – Яшчэ менш сэнсу паслаць нам грошы.

Як дзеяслоў *joy* выступае ў значэнні “задавальненне, атрымліваць асалоду”, але ўжываецца ў англійскай мове даволі рэдка.

He always joyed of dancing. – Ён заўсёды атрымліваў асалоду ад танцаў.

У англа-рускім сінанімічным слоўніку разглядаецца сінанімічны рад, куды ўваходзяць лексемы *joy* і *enjoyment*. У слоўніку адзначаецца, што лексема *joy* апісвае менавіта эмацыянальны стан чалавека, “незалежна ад таго, ці мае гэты стан інтэлектуальную, фізіялагічную ці ўласна эмацыянальную падаплёку” [1, 320]. *Joy* таксама можа перадаваць ступені радасці, працяг і насычанасць якой абсалютна розныя.

Сучасны тлумачальны слоўнік англійскай мовы трактуе *enjoyment* як задавальненне, якое атрымліваюць ад нейкай дзейнасці, а таксама права валодаць ці карыстацца нечым. Англа-рускі сінанімічны слоўнік адзначае, што *enjoyment* азначае не толькі стан фізічнага або духоўнага задавальнення, яле і сам працэс яго атрымання. А ў параўнанні з лексмай *joy enjoyment* перадае больш спакойны характар перажывання эмоцыі.

Як *joy*, так і *enjoyment* далучаюць да сябе формы са значэннем прычыны стану. Са словам *joy* такія формы ўводзяцца пры дапамозе прыназоўнікаў *for, with, of, at, over*, са словам *enjoyment* пры дапамозе прыназоўнікаў *from, with, of*. Калі ж прычынай стану з’яўляецца працяглае дзеянне суб’екту, то выкарыстоўваецца прыназоўнік *in*.

He doesn't get any real enjoyment from dancing. – Ён не атрымлівае сапраўднага задавальнення ад танцаў.

She ate the cake with obvious enjoyment. – Яна з’ела пірожнае з асалодай.

They found joy in helping others. – Яны знаходзілі радасць у дапамозе іншым.

the joy of living – радасць жыцця

He could not contain his joy at seeing her again. – Ён не мог стрымаць радасці ад таго, што бачыць яе зноў.

She was jumping for joy. – Яна скакала ад радасці.

Такім чынам, joy і enjoyment маюць аднолькавыя наступныя значэнні: пазітыўная эмоцыя, вызваная нечым прыемным ці вельмі жаданым для суб'екта, і тое, што прыносіць задавальненне ці радасць. Трэба адзначыць, што ў другім выпадку абедзве лексемы ўжываюцца як у адзіночным, так і ў множным ліку.

They are a joy to me. – Яны – мая радасць.

She never wearied of wondering where the people in the cars were going or what their enjoyments were. – Яна ніколі не пераставала цікавіцца тым, куды едуць людзі ў машынах і ў чым іх радасць.

Дзеяслоў *enjoy* мае наступныя тлумачэнні: атрымліваць задавальненне ад чаго-небудзь і мець нешта ў якасці прывілегіі. А ў спалучэнні са зваротным займеннікам *oneself* мае значэнне “весьліцца”. Адзначым, што гэты дзеяслоў мае высокую частотнасць у англійскай мове.

I haven't enjoyed myself so much for a long time. – Я так не весьліўся ўжо даўно.

He enjoyed the advantages. – Ён карыстаўся сваімі прывілегіямі.

Прыметнік *enjoyable* азначае “які прыносіць задавальненне”, ад яго ж з'явілася і прыслоўе *enjoyably*.

We spent an enjoyable evening. – Мы правялі цудоўны вечар.

Прыметнік *joyful* тлумачыцца як такі, які вызывае вялікае шчасце, шчаслівыя пачуцці. Непасрэдна ад яго ўтвораны назоўнік *joyfulness*. Сінонімам да *joyful* выступае *joysome* і створанае ад яго прыслоўе *joysomely*.

A mother is joyful on the return of her son. – Маці рада таму, што сын вярнуўся.

Прыметнік *joyless* тлумачыцца як нешчаслівы, які не выклікае пачуцця радасці.

a joyless victory – бязрадасная перамога

a joyless man – сумны чалавек

Ад гэтага прыметніка ўтвораны прыслоўе *joylessly* і назоўнік *joylessness*.

Прыметнік *joyous* тлумачыцца як такі, які вызывае шчаслівыя пачуцці. Ад яго ўтвораны прыслоўе *joyously* і назоўнік *joyousness*.

the joyous moments of the childhood – радасныя моманты дзяцінства

a joyous feeling – радаснае пачуццё

Прыметнік *overjoyed* азначае “надзвычай прыемны”.

The party was overjoyed. – Вечарына была надзвычай прыемнай.

Назоўнікі *joyance* і *joyancy* тлумачацца як забаўляльныя дзеянні.

That trip was a real joyance/joyancy. – Паездка была сапраўднай забавай.

Дзеяслоў *rejoice* ў слоўніках мае значэнне “радавацца, весьліцца, трыумфаваць, святкаваць, валодаць чым-небудзь, з гордасцю насіць імя”.

The whole family are rejoicing at their unexpected good fortune. – Уся сям'я радуецца свайму нечаканаму поспеху.

The team is still rejoicing over their victory. – Каманда ўсё яшчэ святкуе сваю перамогу.

His family have always rejoiced in great wealth. – У яго сям'і заўсёды было шмат грошай.

I know an unmarried man who rejoices in the name of Young-husband. – Я ведаю аднаго халасцяка, які з гордасцю носіць прозвішча Янгхазбанд.

Дэрыватамі лексемы *joy* з'яўляюцца *joystick* (джойстік), *joypad* (камп'ютарная клавіатура), *joyriding* (парушэнне, калі нехта крадзе машыну і ездзіць на ёй дзеля задавальнення ці проста язда дзеля задавальнення, а таксама нейкае дзеянне, якое выконваецца дзеля свайго задавальнення, нягледзячы на кошт і ўмовы гэтага дзеяння), *joyride* (рабіць гэта парушэнне ці дзеянні дзеля задавальнення), *joyrider* (той, хто выконвае гэта парушэнне ці дзеянні дзеля задавальнення), *joy-juice* (алкагольны напой), *joypop* (зрэдку ўжываць наркатыкі), *joypopper* (незаядлы наркаман), *joyhouse* (публічны дом), *joygirl* (прастытутка), *joy-bells* (перазвон з нагоды свята), *joy-fire*, *joy-firing* (святочнае вогнішча), *joy-gun* (салютная гармата), *joy-flight*, *joy-flying* (пацяшальны палёт на маленькім самалёце), *joy-plank* (подыгум), *joy-sop* (змочаны ў віне бісквіт), *joy-wheel* (атракцыён “Чортава кола”).

Аналіз мастацкіх твораў “Камедыянты” і “Стамбульскі экспрэс” Грэма Грына даў магчымасць вылучыць дэрываты лексемы *joy*, якія часцей сустракаюцца ў англійскай мове.

They boasted of the women they had enjoyed. – Яны заўсёды выхваляюцца жанчынамі, якія далі ім асалоду.

...and a short barbarous enjoyment in the stubble - ...і нарэшце кароткая жывельная асалода у стажку саломы

...they could make her weak with pleasure, cry aloud in her enjoyment - ...мужчыны будуць прымушаць яе млець ад асалоды, рыдаць ад задавальнення плоцкіх жаданняў

...she could give no enjoyment and gained herself no more than an embittered sense of insufficiency - ...яна не здатная прынесці ёй поўную асалоду і сама не адчувае нічога, апроч незадаволеных жаданняў.

One wrote, day by day, with labour and frequent unhappiness, but with some joy... - Пішаіш дзень у дзень па сотні тысяч слоў, часта з напружаннем, але і з радасцю.

...for that one moment of light-hearted enjoyment it was to Kruger's beer-garden, to the park at evening swimming in green light, to the steep streets and the bright rags that he was journeying - Прычынай гэтай

мінутнай радасці, якая агарнула яго, было набліжэнне да піўной Кругера ў садзе, да парку, залітага на вечах зяленым святлом, да крутых вулачак з развешанай уоперак іх бялізнай.

...but Myatt was too hungry; he was enjoying his late lunch - Але Майет быў надта галодны, ён з асалодай ёў сваё позняе снеданне.

He seemed in the throes of a private enjoyment, as if the whole affair were his own invention... – Ён весяліўся на прычынам, якія не былі вядомыя нікому, акрамя яго, як быццам уся гэта задума належыла толькі яму...

Лексема *joy* выкарыстоўваецца таксама і ў шэрагу фразеалагізмаў:

take joy – весяліцца

take joy – весяліцца; аказваць ветлівы, сардэчны прыём

have joy of – быць задаволеным

wish somebody joy – вішаваць каго-небудзь

Joy go with you! God give you joy! – Дай вам Бог шчасця! Шчасця вам і поспехаў!

The only joy <left> in one's life – адзіная радасць у жыцці

One rejoices at smth, it brings one joy – у радасць

It brings one no joy – не ў радасць

For joy, in one's joy – на радасцях

Be beside oneself with joy, be struck dumb with joy – не чуць сябе ад радасці

He (she) is quite out of breath for joy – ад радасці дух сперла

Joy is always trailed by sorrow – за радасцю гора на пятах ходзіць

No joy without allow – ліха без добра не бывае; не пазнаўшы бяды, не пазнаеш добра.

І ў англійскай, і ў беларускай мовах *joy* (радасць) – першасная эмоцыя, якая “прадугледжвае не столькі інтэлектуальную ацэнку якога-небудзь становішча рэчаў як кепскага ці добрага для суб’екта, сколькі непасрэднае адчуванне, што яно такое і ёсць” [2, 370]. *Joy* (радасць) можа праяўляцца знешне, а таксама канцэптуалізавацца як светлая эмоцыя ў беларускай і англійскай мовах.

Але ў англійскай мове эмоцыя “радасць”, якая вызначаецца лексмай *joy* і яе дэрыватамі, перадаецца часцей пры дапамозе прыметнікаў, чым дзеясловаў. У сучаснай англійскай мове паступова знікаюць дзеясловы *joy* і *rejoice*, а сама лексема *joy* і яе дэрываты ўжываюцца даволі рэдка, што відавочна з аналізу мастацкіх твораў і іх перакладаў. У адрозненні ад беларускай мовы, дзе дзеясловы *радавацца*, *узрадавацца*, *абрадавацца* могуць уводзіць у тэкст простую мову, англійскі дзеясловы *joy* і *rejoice* не могуць выконваць гэту функцыю, замест іх англічане ўжываюць такія дзеясловы, як *exult* (трыумфаваць, узрадавацца) ці *enthuse* (прыісці ў захапленне). Некаторыя даследчыкі (Апрэян Ю.Д., Вяжбіцкая Г.) тлумачаць гэта асаблівасцямі англа-саксонскай культуры, дзе не заведзена аддавацца пачуццям.

Літаратура

1. Англо-русский синонимический словарь / Ю.Д.Апресян, В.В. Ботякова, Т.Э.Латышева и др.; Под рук. А.И. Розенмана и Ю.Д. Апресяна. М.: Рус.яз., 2000. 544 с.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т.2. Интегральное описание языка и системная лексикография. М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. 767с.
3. Грин Г. Комедианты. Роман. На англ.яз. Комментарий М.В. Дьячкова. М.: Изд-во “Менеджер”, 2003. 336 с.
4. Грин Г. Стамбульский поезд. Роман. На англ.яз. М.: Изд-во “Менеджер”, 2003. 256 с.
5. Квеселевич Д.И. Русско-английский фразеологический словарь. М.: Рус.яз., 2001. 706 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т.4. П-Р / [Рэд. тома Г.Ф. Вештарт, Г.М. Прышчэпчык]. Мн.: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. 768 с.
7. Macmillan English Dictionary for advanced learners. Bloomsbury Publishing Plc, Macmillan Publishers Limited, 2002.
8. Proverbia et dicta: Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / Н.А.Ганчарова, І.М. Шчарбакова, Л.Г. Калядка і інш.; Пад рэд. Н.А. Ганчаровай. Мн.: Універсітэцкае, 1993. 225 с.
9. Webster's Third New International Dictionary of the English Language unbridged. Merriam – Websters inc., Publishers – Springfield, Massachusetts, USA, 1981.

Г.І. Зур

ІНТЭР’ЕКТЫЎНЫЯ ВЫКАЗВАННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ І НЯМЕЦКАЙ МОВАХ: ДА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ

У сучаснай лінгвістычнай навуцы ўсё больш належнай увагі надаецца галіне, якая звязана з эмацыянальна-экспрэсіўным бокам моўнага знака (працы Ю.М. Маліновіча, В.І. Шахоўскага, Р.С. Сакіевай, Л.М. Міхайлава, Л.А. Піятроўскай і інш.). “Чалавечая думка пастаянна вагаецца паміж лагічным успрыняццем і эмоцыяй. Мы або разумеем, або адчуваем, часцей за ўсё наша думка складаецца адначасова з лагічнай ідэі і пачуцця” [1, 182].

Сапраўды, пры адлюстраванні рэчаіснасці ў свядомасці актыўная роля належыць эмацыянальнаму ўспрыняццю чалавекам наваколя. Вядома, што менавіта моўца адбірае з арсеналу моўных сродкаў (мадэляў сказаў і тыпізаваных структур) тую канструкцыю, якая найлепшым чынам адпавядае яго эмацыянальнаму стану, задачам камунікацыі.

Эмоцыі могуць праяўляцца ў жэстах, міміцы. У размове ж для выражэння эмоцый ужываюцца спецыяльныя словы і канструкцыі з эматыўным значэннем. Спецыфіка эматыўных выказванняў заключаецца ў выражэнні (а не называнні) эмацыянальнага стану ці адносін моўцы да чаго-небудзь.

Выклічнікі *Interjektion*, або *Ausrufewort*, *Empfindungswort* (ад лацінскага *interjectio* – ‘кідаць паміж, ставіць, саджаць між, змяшчаць’ ці *Exclamation*, ад лацінскага *exclamatio* – ‘ускрыкванне, выкрыкванне, вокліч’ – гэта асаблівы лексіка-граматычны клас моўных адзінак, у якіх эмацыянальна-экспрэсіўны кампанент выступае ў якасці дамінанты.

Доўгі час выклічнікі заставаліся па-за межамі спецыяльных навуковых даследаванняў як у айчынным, так і ў замежным мовазнаўстве. Недастатковая тэарэтычная і практычная распрацаванасць праблематыкі выклічнікаў, асабліва ў беларускім мовазнаўстве, абумовілі выбар аб’екта дадзенага даследавання.

Найбольш спрэчным да сённяшняга часу застаецца пытанне прыроды выклічніка як часціны мовы. Не выпадкова ў апісаннях рускіх даследчыкаў сустракаюцца тэрміны *паўсловы*, *няпоўныя словы* (В.Д. Ушакоў, А.А. Шахматаў, В.Д. Дзеўкін), *эквіваленты слоў*, *эквіваленты сказаў* (В.У. Вінаградаў), *словы-сказы* (І.Н. Сцепанян), а ў канцы XIX-га пачатку XX-га стст. існавала тэндэнцыя разглядаць выклічнікі як нямоўную з’яву, несвядомыя воклічы чалавека ў стане афекту, якія нічога не маюць агульнага са словамі (К.С. Аксакаў, Д.М. Аўсяніка-Кулікоўскі, А.А. Пацябня, W.Wundt, O.Behaghel, O.Jespersen).

Усю разнастайнасць поглядаў на праблему выклічніка можна звесці да трох: 1) выклічнікі не адносяцца да часцін мовы (Ф.І. Буслаеў, А.М. Пяшкоўскі і інш.); 2) выклічнікі набліжаюцца да іншых часцін мовы, напрыклад, да прыслоўяў (О.Есперсен, Х.Зютэрмін, Х.Брыкман і інш.); 3) выклічнік з’яўляецца часцінай мовы з асаблівым статусам (Ф.Ф. Фартунатаў, І.І. Мешчанінаў, В.У. Вінаградаў). Такія разыходжанні абумоўлены разнапланавасцю і гетэрагеннасцю адзінак, якія складаюць гэты моўны клас.

На сучасным этапе катэгорыя выклічнікаў, як яна прадстаўлена па апісаннях шматлікіх граматык (у тым ліку і нямецкай мовы) аб’ядноўвае наступныя групы:

1) сапраўдныя выклічнікі – сацыяльна асэнсаваныя воклічы чалавека, якія служаць для выражэння эмоцый і волевывяўленняў: *ох!* *эх!* *аі!*; *Oh!*, *Ah!*, *Ei!*, *Pfui!*;

2) вытворныя выклічнікі – словы, словазлучэнні, устойлівыя спалучэнні, фразеалагізмы, ідыяматычныя выразы, сказы, кампаненты якіх у пэўным моўным акружэнні страцілі поўнасцю або часткова сваё лексічнае значэнне з-за вельмі частага ўжывання зыходнай часціны мовы і ператварыліся ў сродак выражэння эмоцый, адчуванняў, пачуццяў: *Бацяхны!*; *Чорт!*; *Вось яно што!*; *Himmel!*; *Tausend!*; *Zum Teufell!*; *Verflucht und zugenäht!*; *Du krigst die Motten!*. У лінгвістыцы гэта з’ява абазначаецца тэрмінам *сацыяцыя* (ад англ. *satiation* < лац. *satiare* – ‘карміць уволу, насычаць’; ням. *satuiiren* <лац.> 1. насычаць; 2. нейтралізаваць (тэхн.) [2, 316]. Так, у ням. выразе *Die Frage ist erledigt!* (бел. *Дамовіліся!*) эмацыянальны стан выражаецца не канкрэтна, у суразмоўцы ўзнікае скрытае адчуванне эмоцыі, а інтэр’ектыўнае выказванне з’яўляецца апісальным сродкам перадачы эмацыянальна-афарбаванай думкі.

Сродкі выражэння “эматыўна-ацэнных” адносін і ў беларускай, і ў нямецкай мовах вельмі разнастайныя. Яны надаюць мове жывасць, яскравасць, вобразнасць, а гэта з’яўляецца характэрнай рысай жывой гутарковай мовы, дзе пераважна і ўжываюцца інтэр’ектыўныя выказванні. Сярод гатовых моўных формул дыялога значнае месца займаюць так званыя *непрэдыкатыўныя камунікаты* – *нерасчлянёныя сказы* [3, 50].

Нерасчлянёныя сказы вывучаны пакуль што недастаткова, пра што сведчыць наяўнасць разнастайных тэрмінаў: *словы-сказы*, *нерасчлянёныя сказы*, *эквіваленты сказа*, *нерасчлянёныя фразы*, *некадыфікаваныя выказванні*. Н.І. Фарманоўская разважае пра іх як пра асаблівы клас сінтаксічных адзінак – *фразеалагізаваных сказаў*, ці *ўстойлівых камунікацыйных формул*. Н.Д. Аруцёнава адносіць дыялагічныя рэплікі да граматычна аморфных, ці *неграматызаваных выказванняў*. Выкарыстоўваецца тэрмін *рэлятывы* (тэрмін Г.В. Валімавай). В.Б. Сірацініна і Э.М. Сталярова лічаць рэлятывы *асаблівымі непрэдыкатыўнымі канструкцыямі* [3, 51].

У выніку дыскусійнасці пытання аб граматычным статусе вытворных выклічнікавых адзінак, выразы: *Не даведзі свет!*; *А смуткі яго ведаюць!*; *Бадай цябе качкі стапталі!*; *І думаць няма чаго! Яшчэ чаго не ставала!*; *Так Богу ўпадабалася!*; *Толькі і бяды!*; *Туды яму і дарога!*; *Чорт лязаты!*; *Каб цябе дождж намачыў!*; *Віры яго ведаюць!*; *У добры час!*; *Не можа быць!*; *Глупства!* яшчэ не маюць замацаванай устойлівай лінгвістычнай дэфініцыі. Дадзеныя выказванні ўяўляюць сабой застылыя цэласныя ўтварэнні асаблівага камунікацыйнага тыпу, у складзе якіх прадстаўлены інтэр’ектыўныя адзінкі, якія ў структуры дыскурсу ўдзельнічаюць у фарміраванні рэплікі-рэакцыі.

Пры ўсёй разнастайнасці тэрмінаў у акадэмічных беларускіх граматыках для вызначэння такіх выказванняў выкарыстоўваюцца два тэрміны *словы-сказы* ці *нерасчлянёныя сказы*.

Інтэр’ектыўныя выказванні – гэта асаблівы функцыянальна-граматычны клас моўных адзінак, статус якіх вызначаецца спецыфічнымі прагматыка-камунікацыйнымі і семантыка-граматычнымі

ўласцівасцямі. Выказванні структурна не змяняюцца, маюць толькі адну форму выражэння, у іх адсутнічае трансфармацыя.

Тэрмін *інтэр'ектыўнае выказванне* падаецца нам зручным, бо гэтым тэрмінам, бяспрэчна, акрэсліваецца кола даследуемых адзінак, якія нас цікавяць і падкрэсліваецца іх функцыянальна-прагматычная і сінтаксічная характарыстыка. Пераважна *інтэр'ектыўныя выказванні ўжываюцца ў звычайных моўных зносінах*. Ім уласцівы суб'ектыўнасць, спантаннасць, што дазваляе адносіць іх да стандартных стэрэатыпных структур, якія адзначаны нацыянальнай спецыфікай.

З мэтай перадачы складаных эмацыянальна-псіхалагічных станаў камунікантаў, *інтэр'ектыўныя выказванні шырока выкарыстоўваюцца ў дыялагічным дыскурсе*. З іх дапамогай моўца ў выключна сціслай форме перадае складаны эмацыянальны стан, цэлы комплекс суб'ектыўных перажыванняў і тым самым разлічвае на пэўны перлакутыўны эффект з боку слухача. Ужыванне моўцам *інтэр'ектыўных выказванняў* з'яўляецца вельмі яркай маўленчай характарыстыкай, выкарыстоўваецца аўтарамі мастацкіх твораў, якія імкнуцца эканомнымі выразнымі сродкамі даць чытачу ўяўленне пра тую ці іншую дзеючую асобу. Шырокае выкарыстанне *інтэр'ектыўных выказванняў* ва ўнутраным маналогі сведчыць пра неадназначнасць адносін персанажа да падзей, людзей, фактаў, пра яго сумненні і глыбокія перажыванні.

У граматыках як нямецкай, так і беларускай моў размяжоўваюцца адназначныя і шматзначныя выклічнікі, а сярод адназначных вылучаюцца формы для выражэння станаўчых і адмоўных эмоцый. Аднак такое размежаванне даволі ўмоўнае, бо выклічнікі вельмі лёгка паддаюцца транспазіцыі, пры якой адбываецца пераасэнсаванне моўнага знака пад уплывам экспліцытных і імпліцытных моўных і экстралінгвістычных фактараў.

Інтэр'ектыўным выказванням уласціва так званая эмацыянальна-ацэная энантысемія, якая дазваляе спалучацца ў эмацыянальнай сферы чалавека адначасова самым розным пачуццям, нават процілеглым.

Ужыванне *інтэр'ектыўных выказванняў* абумоўлена яшчэ і асобай суразмоўцы, яго ўзростам і сацыяльным статусам. Тыповым для функцыянавання *інтэр'ектыўных выказванняў* можна лічыць той від дыялагічнага дыскурсу, калі суразмоўцы аднаго ўзросту і сацыяльнага статусу. Гэта можа быць дыялог блізкіх людзей, сяброў, якія з даўніх часоў ведаюць адзін аднаго, могуць не стрымліваць выражэнне сваіх эмоцый і могуць не хвалявацца, што іх рэплікі будуць не так зразумелыя. Гэта від сіметрычных адносін. Пры асіметрычных адносінах *інтэр'ектыўныя выказванні* выкарыстоўваюцца пераважна ў мове старэйшага па ўзросту ці вышэйшага па статусу. Той, хто разумее сваё падпарадкаванае становішча, можа дазволіць сабе толькі тыя *інтэр'ектыўныя выказванні*, якія адносяцца да станаўчага спектру.

Значэнне *інтэр'ектыўнага выказвання* раскрываецца ў кантэксце. Для канкрэтызацыі яго семантыкі важнае значэнне мае інтанацыя (адценні ў тэмбры, адрозненні ў даўжыні і вышыні галосных гукаў і інш.).

У маўленні *інтэр'ектыўныя выказванні ўзнаўляюцца без змяненняў*. Яны валодаюць адноснай камунікацыйнай самастойнасцю, характарызуюцца адзінствам граматычнай структуры, лексічным напам'янтаваннем, пэўнай інтанацыяй: ням. *Mein Gott!* (бел. *Мой Божа!*); ням. *Da hört sich alles auf!* (бел. *Гэта ўжо занадта!*); ням. *Da lachen ja die Hühner!* (бел. *Гэта курам на смех!*); ням. *Ich verstehe immer Bahnhof!* (бел. *Нічога не разумею!*); ням. *Wie man es nimmt!*; (бел. *Ну, гэта як сказаць!*); ням. *Das war es!* (бел. *Вось і ўсё!*). У нямецкай мове некаторыя з іх маюць форму залежнага сказа, аднак у маўленні заўжды выступаюць як самастойныя выказванні: ням. *Wenn ich schon so was höre!* (бел. *Ды дзе там!*); ням. *Was es nicht alles gibt!* (бел. *Гэта ж трэба!*). У нямецкай мове структурай нерасчлянёных *інтэр'ектыўных выказванняў* найчасцей з'яўляецца іменная група, якая аформлена як зваротак: *Junge, Junge!*; *Mensch, Meier!*; *Himmel und Wolken!* (wokлічы здзіўлення і спалоху). Некаторыя ўтвараюцца спалучэннем розных назоўнікаў з *mein(e)*, *(du) liebe(r)*, *heilige(r)*, *noch mal*, *киталту Meine Güte!*; *Du liebe Zeit!*; *Heiliger Schreck!*; *Herrgott noch mal!* Эмацыянальны змест такіх *інтэр'ектыўных выказванняў* невыразны; гэта рэакцыя на нечаканую падзею ці навіну, якая здзівіла, уразіла, ці напалохала. Вылучаецца група аднаасотаўных іменных выказванняў з выклічнікава-мадальным значэннем, якія выражаюць непрыемнае здзіўленне ці расчараванне з-за немагчымасці ажыццявіць задуму ці жаданні, нязгоду з суразмоўцамі ці абазначаюць неадпаведнасць між рэчаіснасцю і задумамі: *(Prost) Mahlzeit!* (бел. *Вось дык прывітанне!*); *Feierabend!* (бел. *Здароў! Пішы прапала!*); *Ja, Kuchen!* (бел. *Ды дзе там!*); *Keine Idee!*; *Kein Stück!*; *Nicht die Bohne! Denkste!*; *Weit gefehlt!* (бел. *Зусім! Ані!*); *Irrtum vom Amt!* (бел. *Памыляеўся!*); *Leicht gesagt!* (бел. *Лёгка сказаць!*).

Ёсць у нямецкай мове невялікая група мадальных выказванняў, якія выражаюць экспрэсіўнае пацверджанне ці нязгоду і складаюцца са спалучэнняў службовых слоў: ням. *Und ob!* (бел. *Дзіва што! А то ж!*); ням. *Und wie!* (бел. *Яшчэ як!*); ням. *(Na und) Wenn schon!*; *Na und wenn auch!* (бел. *Ну і што ж!*); ням. *I wo!*; *Ach wo!*; *Ach was!* (бел. *Ды што ты! Ды не! Ды дзе мне!*).

Пры аналізе структурных асаблівасцей *інтэр'ектыўных канструкцый* нямецкай мовы ў супастаўленні з беларускай, было выяўлена, што пры падабенстве структуры найбольш частотных мадэляў адзначаецца праяўленне нацыянальнай спецыфікі, якая выражаецца ў нямецкай мове няўнасцю мадэляў, якія зусім не прадстаўлены ў беларускай мове. Сярод іх:

- 1) спалучэнне назоўніка з займеннікам *alle* (*alle Wetter!*, *Alle Hagel*);
- 2) спалучэнне назоўнікаў злучнікам *und* (*Donner und Doria!*; *Hagel und Donner!*);
- 3) спалучэнне назоўніка з прыназоўнікам ці без яго і прыслоўя *auch* (таксама) (*Teufel auch!*; *Zum Donnerwetter auch!*) ці *noch(ein)mal* (*Herrgott noch mal!*; *zum Teufel noch mal!*);
- 4) спалучэнне назоўніка з іншым назоўнікам у родным склоне (Genitiv) (*Mann Gottes!*; *Mann des Himmels!*).

Аналіз інтэр'ектыўных выказванняў дае магчымасць наблізіцца да разумення таго, якім чынам у мове адбываецца вербалізацыя эмацыянальна-экспрэсіўнага фактару, звязанага, у сваю чаргу, з пачуццёвымі механізмамі псіхікі чалавека. Выключную цікавасць выклікае пласт інтэр'ектыўных выказванняў беларускай мовы, нацыянальная адметнасць якіх праяўляецца ў немагчымасці знайсці іх іншамоўны (у нашым выпадку нямецкі) адпаведнік.

Інтэр'ектыўныя выказванні – вельмі прыдатны матэрыял для вызначэння тоеснасці і адрозненняў паміж двума мовамі – беларускай і нямецкай.

Літаратура

1. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. 394 с.
2. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М., 2001. 672 с.
3. Носович Я.Ф. К вопросу о нечленимых предложениях в русском синтаксисе // От слова к тексту. Матер. Междунар. науч. конф. (Минск, 13-14 нояб. 2000 г.): В.3 ч. Мн., 2000. Ч.2. С.48-52.

М.Л. Клюева

ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНАЕ АСВАЕННЕ АНГЛІЦЫЗМАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ

Беларускай мове канца XX – пачатку XXI стагоддзяў характэрна з'ява запазычання слоў з англійскай мовы. Гэта тлумачыцца статусам англійскай мовы ў свеце, а таксама развіццём інфармацыйных тэхналогій. Галоўным пасрэднікам паміж носьбітамі англійскай мовы і мовы-рэцыпіента, які актыўна ўплывае на працэс запазычання, з'яўляюцца сродкі масавай інфармацыі. У артыкуле мы мусім разгледзець графіка-арфаграфічнае асваенне англіцызмаў у сучаснай беларускай публіцыстыцы, як адзін з аспектаў у пытанні адаптацыі запазычанняў на беларускай глебе.

Існуюць разнастайныя спосабы перадачы запазычанняў у пісьмовай форме:

1. Транслітэрацыя;
2. Трансфанацыя;
3. Трансплантацыя.

Трэба заўважыць, што найчасцей сустракаецца спосаб трансфанацыі. Цікавым з'яўляецца той факт, што адны і тыя ж словы часам перадаюцца ў пісьмовай форме рознымі спосабамі: “Аб гэтым БелаПАН паведаміла *niar*-менеджэр рэкламнага агенцтва “Крынь” (Народная Воля, 02.06.2004) – трансфанацыя; “Гэта вельмі важна рабіць як шырокую *PR*-акцыю” (Народная Воля, 22.02.2005) – трансплантацыя. Адназначым, што спосаб трансплантацыі пачынае ўжывацца ўсё больш смела: “Таксама музей выдаў *CD-ROM*, на якім можна паглядзець пакуль што толькі пастаянную экспазіцыю.” (Народная Воля, 19.05.2004); “... і звесткі ад уласных карэспандэнтаў у рэжыме *on-line*” (Звязда, 01.09.2005).

Засваенне англіцызмаў адбываецца ў адпаведнасці з фанетычнымі і арфаграфічнымі нормамаі беларускай мовы: аканне, пераход у складовага ў у нескладовае (*y*), зацвярдзеласць некаторых зычных, пераход літары *m* у *ц* пры следаванні за ёй ётавых галосных і *i*, зліянне двух асобных слоў у англійскай мове ў адно ў працэсе графічнай адаптацыі (шорт-трэк ← short track).

Той факт, што на сучасным этапе працэс запазычання і адаптацыі запазычанняў не рэгулюецца строгімі правіламі, выклікае пэўная разыходжанні пры арфаграфічнай перадачы запазычаных слоў. Разгледзем гэтыя складанасці:

1. Правіла пераходу у складовага ў ў дзейнічае не заўсёды. У якасці ілюстрацыі мусім прывесці слова *underground*: “Ігар... піша кнігу – нататкі пра беларускі *андэграўнд*.” (Літаратура і мастацтва, 1999, №41); “Што музыка гэтага накірунку натуральна развіваецца... у нападпольных альбо падпольных умовах (гэтак званы *андэграўнд*)” (Літаратура і мастацтва, 1998, №6).

2. Перадача на пісьме англійскіх гукаў, адпаведных беларускаму [э], адбываецца праз літару *э* або *е*: “Але ж “Наша музыка – 2” як абсалютна апалітычны *бізнэс*-праект захоўвае ўсе шанцы на існаванне”. (“Згода”, 24.09.2004) і “Віцеблянін, якому за трыццаць, нідзе не працаваў, не будучы прадпрымальнікам, займаўся *бізнесам*”. (“Звязда”, 13.10.2004); “У звязку быў таксама ўключаны *інтэрнэт*-сайт “Музыка.гуТ”. (“Згода”, 24.09.2004). Такі ж варыянт прапануе “Звязда”: “Літаральна праз некалькі дзён на розных *інтэрнэт*-сайтах з'явіліся быццам бы сведчанні аб тым, што Юля ў ходзе падрыхтоўкі да Алімпійскіх гульняў ужавала допінг”. (“Звязда”, 14.10.2004). Па-іншаму інтэрпрэтуецца напісанне гэтага запазычання ў “Народнай Волі”: “Днямі ў *інтэрнэт*-кавярні “Саюз On Line” адбылася прэзентацыя”. (“Народная Воля”, 15.05.2004).

3. Англійская літара *h* і гук [h] у пачатку слова можа мець варыянты перадачы ў беларускай мове. Разгледзем слова *hotel*: у ім у адпаведнасці з патрабаваннямі зафіксаванымі ў слоўніках беларускай мовы англійская літара *h* перадаецца праз *г*, тым не менш часты ў друкаваных выданнях сустракаецца апушчэнне першай літары (і, адпаведна, гука), што, на нашу думку, з’яўляецца вынікам уплыву рускай мовы: “Мы вячэралі ў рэстаране *гатэля* “Палас Пінэда” (Народная Воля, 04.12.2003); “Тут з дзесятка вялікіх *атэляў*” (Народная Воля, 04.12.2003).

4. Перадача дыфтонгаў. Правіла правапісу спалучэнняў галосных у запазычаных словах патрабуе перадаваць спалучэнне [ia] літарамі *ія* (*ыя*) (піяніна, дьяметр) [1, 159]. Аднак пры перадачы англійскага дыфтонгу *ia* ў беларускай публіцыстыцы сустракаюцца варыянты *ыя* і *ыа*, прычым, нават у адным і тым жа слове: “Але адпачыць ад прэзідэнцкіх *мас-медыя* можна” (Народная Воля, 18.08.1995); “Менавіта таму беларускі ПЭН-цэнтр і *Мас-Медыа-цэнтр* вырашылі імем Адамовіча адзначыць лепшыя працы беларускіх аўтараў” (Народная Воля, 08.09.1995).

5. Некаторыя англійскія гукі, у прыватнасці гук [з:], у беларускай мове перадаюцца праз два варыянты: лабіялізаванымі і нелабіялізаванымі гукамі ([o] і [э]). Гэта выклікана цяжкасцю для носбітаў беларускай мовы вызначыць якасць некаторых іншамоўных гукаў. Арфаграфічна гэты гук перадаецца адпаведна праз літары *ё* і *е*. Напрыклад, кёрлінг – керлінг, сёрфінг – серфінг. (“Зразумела, *кёрлінг* ці *сноўборд* – справа для нас далёкай будучыні” (Народная Воля, 12.11.2001).

6. Англійская прыстаўка *re-* перадаецца на пісьме праз *рэ-* і *ры-*. Прычынай таму з’яўляюцца розныя спосабы адаптацыі гэтага афікса: транслітэрацыя (*re-* → *рэ*) і трансфанацыя (*[ri]* → *ры*) (паколькі ў беларускай мове гук [р] зацвярдзелы, англійскі [i] у беларускай мове пераходзіць ў гук [ы], які ў сваю чаргу на пісьме перадаецца праз літару *ы*): “Гэтую своеасаблівую п’есу-*рэмэйк* паводле прызнаных твораў класікаў нацыянальнай драматургіі... стварыў малады беларускі драматург Сяргей Кавалёў” (Літаратура і мастацтва, 1999, №46); “Кожная прафесійная студыя ведае выйсце з такога становішча і заказвае сцэнарый – *рымэйкі* – пераробкі даўно вядомых сюжэтаў” (Літаратура і мастацтва, 1997, №1).

7. У беларускай публіцыстыцы сустракаюцца варыянты, калі састаўное слова з’яўляецца двухмоўным: складаецца з англійскага і беларускага слова. “... паліцэйскім дастаткова складана адсачыць шлях выкрадзенага мабільніка, калі злачынцы адразу ж выкідваюць *sim-карту*.” (Звязда, 02.09.2005); “Добрая навіна для аматараў мастацтва: з 5 мая ў музея з’явіўся свой *web-сайт*.” (Народная Воля, 19.05.2004); “Гэта вельмі важна рабіць як шырокую *PR-акцыю*” (Народная Воля, 22.02.2005). Трэба адзначыць, што гэтыя слова маюць адпаведныя варыянты, якія складаюцца толькі з запазычанняў ўжо адаптаваных на беларускую мову: “... кожны новы фотаздымак, зроблены мабільным, аўтаматычна перасылаўся на *web-сайт* уладальніка апарата.” (Звязда, 02.09.2005); “Аб гэтым БелаПАН паведамліла *піар-менеджэр* рэкламнага агенцтва “Крынь.” (Народная Воля, 02.06.2004).

8. Некаторыя запазычанні, якія ў англійскай мове састаўляюць два словы, у мове рэцыпіенце пераўтвараюцца ў складаныя словы: *hot dog* → хот-дог, *short track* → шорт-трэк. “Акрамя біятланістак і лыжніц, карыстаемся ж мы паслугамі расійскіх майстроў фігурнага катання і *шорт-трэка* (Народная Воля, 12.10.2001).

9. Сустракаюцца варыянты напісання запазычанняў, звязаныя са з’явай акцэнталагізацыі, на якую ў значнай меры ўплывае руская мова як мова-пасрэднік: “Антыбеларускімі” прызнаны боўлінг, санны спорт, бабслей, горныя лыжы, *сноўбард*” (Народная Воля, 04.09.2002); “Зразумела, кёрлінг ці *сноўборд* – справа для нас далёкай будучыні” (Народная Воля, 12.11.2001) – рускамоўны ўплыў.

Вывучэнне сучаснага перыядычнага друку прывяло да высновы, што ў розных выданнях прапануюцца неаднолькавыя спосабы перадачы запазычанняў на пісьме, прычым, як правіла, у адной і той жа газеце, гэтая з’ява падпарадкоўваецца аднаму правілу. Так, у газетах “Народная Воля”, “Звязда” мы зафіксавалі трывалую тэндэнцыю да выкарыстання літары *е* для перадачы гук а, тады як газета “Згода” больш схіляецца да перадачы гэтага гук а праз літару *э*. Што датычыць іншых, разгледзеных намі выпадкаў, то трэба сказаць, што розныя варыянты графіка-арфаграфічнай перадачы аднаго і таго ж слова сустракаюцца ў адной і той жа газеце, часам нават у адным выпуску, бо журналісты, думаецца, як правіла, пры адлюстраванні запазычанага слова на паперы кіруюцца інтуіцыяй і ўласным густам.

Літаратура

1. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 Т. Мн.: Белэн, 1999.
2. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мн.: Універсітэцкае, 1996. 654 с.
3. Oxford Compact English Dictionary: Oxford University Press, 2001.

К.П. Любецкая

БЕЛАРУСКАЯ ГАСПАДАРЧА-ЭКАНАМІЧНАЯ ЛЕКСІКА ЯК АБ’ЕКТ ПЕРАКЛАДНОЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

Беларуская гаспадарча-эканамічная лексіка не аднойчы з’яўлялася прадметам апісання ў лексікаграфічных крыніцах. Паводле дадзеных аўтарытэтнага бібліяграфічнага даведніка “Беларуская тэрміналогія. Мн., 2000. Вып. 1: Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг., да яе

перакладу звярталіся ў 14 тэрміналагічных слоўніках, распрацаваных на працягу ўсяго ХХ ст. Аднак пры азнамленні з гэтымі лексікаграфічнымі творамі факт неўпарадкаванасці лексічнага складу беларускай гаспадарча-эканамічнай лексікі стаўся відавочным: на старонках даведнікаў для адных і тых жа паняццяў прапанаваны часам розныя беларускамоўныя эквіваленты. Слоўнікавыя крыніцы розных гадоў выступаюць своеасаблівым адлюстраваннем спроб фарміравання і кадыфікацыі гэтай тэрміналагічнай групы. Для асэнсавання адметнасцей упарадкавання гаспадарча-эканамічнай лексікі ўяўляецца мэтазгодным прасачыць гісторыю слоў-тэрмінаў у лексікаграфічнай практыцы ХХ ст. У гэтай сувязі “Сямімоўны слоўнік” (1918), дзе ўпершыню было здзейснена намаганне апрацоўкі і кадыфікацыі тэрмінаў сучаснай беларускай мовы, лічым зыходным, а далейшы лёс ўведзеных аўтарамі шматмоўнага лексікона прапаноў прасочваецца ў шырокім кантэксце беларускай практычнай лексікаграфіі ХХ ст. Варта адзначыць, што лексічны матэрыял некаторых перакладных даведнікаў не заўсёды вызначаецца якой-небудзь сістэмай у падачы тэрмінаў. Разам з тым практыка іх стварэння садзейнічала развіццю беларускай навуковай мовы.

У сувязі з агульнымі працэсамі, што адбываліся ў беларускай мове на працягу ХХ ст., лексічны склад гаспадарча-эканамічнай мовы значна ўдасканаліўся. Пры фарміраванні адпаведнай галіны ведаў у “Сямімоўным слоўніку” характэрнай была тэндэнцыя тэрміналагізацыі агульнанародных слоў. Паказальна, што некаторыя намінацыі не толькі захаваліся нязменнымі, за выняткам правапісу, да нашага часу, але і ўвайшлі ў склад сучаснай беларускай эканамічнай мовы, параўн. ням. *Staatsanleihe* – бел. *dzieržaŭnaja pazyka*, ням. *Rechnungslegung* – бел. *sprawazdača*, ням. *Auflage (Steuer)* – бел. *padatak*, ням. *Innung* – бел. *cech*, ням. *Güter (zum Verladen)* – бел. *tawar*.

Аказаліся таксама жыццяздольнымі і трывала замацаваліся ва ўжытку інтэрнацыяналізмы або лексемы з інтэрнацыянальным фармантам, якія, згодна з укаранёнай традыцыяй, не перакладаюцца на беларускую мову, напр.: ням. *Bankrott* – бел. *bankructwa*, ням. *Börse* – бел. *birža*, ням. *Budget* – бел. *budžet*, ням. *Giro* – бел. *žyra*, ням. *Girant* – бел. *žyrant*, ням. *Indossament* – бел. *indosament*, ням. *Indossant* – бел. *indosant*, ням. *Police* – бел. *polis*, ням. *Saldo* – бел. *saldo*.

Некаторыя прапановы складальнікаў “Сямімоўнага слоўніка” па ўпарадкаванні эканамічнай лексікі не прымаюцца лексікаграфамі больш позніх даведнікаў, а ў сярэдзіне стагоддзя зноў вяртаюцца ў актыўнае абыходжанне і нават выступаюць асноўнымі моўнымі выразнікамі адпаведных паняццяў. Так, для перадачы паняцця ‘агульная сума’ аўтарамі шматмоўнага лексікона была выбрана лексема ням. *Abrechnung* – бел. *padrachunak*, якая ўсталявалася ў сучаснай лексікаграфіі, але ў перакладных крыніцах першай паловы ХХ ст. прапанаваны і іншыя эквіваленты паняццю, параўн.: *намеркацыя*, *разьлічэньне*, *разьлік*, *разрахунак*, *рашчот*. Лексема ням. *Händler* – бел. *handlar* наогул выходзіць з ужытку ў слоўніках сярэдзіны стагоддзя і пад уплывам рускай мовы замяняецца словам *прадавец*. Аднак аўтары слоўнікаў 90-х гадоў вяртаюць у навуковую мову лексему *гандляр*.

Частка назваў, якая служыла для намінацыі гаспадарча-эканамічных паняццяў у “Сямімоўным слоўніку”, стала ўвайшла ў слоўнікавыя крыніцы толькі ў другой палове ХХ ст. На пачатку і ў сярэдзіне стагоддзя лексемы сутыкаюцца з іншымі прапановамі, параўн.: у даведніках фіксуецца ням. *Lösung* – бел. *dachod*, але для выражэння адпаведнага паняцця ў першых перакладных даведніках сустракаем *даходнасць*, *прыбытак*, а ў РБС-28 і РБС-37 *даход* з’яўляецца другасным сінонімам да лексем *прыбытак*. Аўтары на пачатку стагоддзя рэкамендуюць у якасці сіноніма да лексем *валюта* слова *вартасць*, аднак агульнапрынятым у слоўнікавай традыцыі застаецца прапанова складальнікаў “Сямімоўнага слоўніка”, параўн.: ням. *Währung* – бел. *waluta*. Іншы лёс мелі назвы-канкурэнты *вартасць* – *кошт* – *каштоўнасць* – *цана*. На працягу стагоддзя ўжыванне гэтых слоў вар’іруецца або выступае ў розных сінанімічных камбінацыях. Пры гэтым прыярытэт замацоўваецца за лексмай ням. *Wert* – бел. *wartaśc*. Рэдка ў гэтым жа сэнсе ўжыта лексема *цана*, сэнс адпаведнага паняцця прапанавана перадаваць таксама праз сінанімічныя адносіны з лексмай *кошт*, параўн.: *кошт*, *вартасць*.

З найменняў, якія былі запазычаны з рускай мовы і перайшлі ў актыўны запас, можна назваць лексему ням. *Begleitzettel* – бел. *nakladnaja*. Моўным выразнікам паняцця на пачатку ХХ ст. з’яўляецца таксама слова *праводчая*. На працягу стагоддзя назіраецца пэўная канкурэнцыя розных паводле паходжання лексем ням. *Zinsen* – бел. *pracenty* і *адсотак*. У даведніках 20-х гадоў сустракаем *адсотак*, *процэнт*, у слоўніках 30-х гадоў прыводзіцца інварыянт лексеме *процэнт*, *прыспор*, а з сярэдзіны стагоддзя замацоўваецца лексема *працэнт*.

У некаторых выпадках у сучаснай слоўнікавай практыцы атрымала перавагу лексема, прапанаваная ў “Сямімоўным слоўніку”, аднак для намінацыі і дэфініцыі паняцця ў лексікаграфічных крыніцах розных часоў залучаліся і розныя яе інварыянты, напр., адразу замацавалася ням. *Pacht* – бел. *arenda*, аднак на пачатку стагоддзя паралельна выкарыстоўваецца і лексема *ранда*. У слоўнікавай практыцы атрымаў перавагу тэрмін ням. *Zuzahlung* – бел. *daplata*, але сустракаецца таксама *прыплата*. Канкурэнтнымі ў слоўніках на працягу стагоддзя выступаюць і марфалагічныя варыянты, параўн.: ням. *Aktiengesellschaft* – бел. *akcyjnaje tawarystwa* – *акцыянернае таварыства*.

Знікненне некаторых прапанаваных аўтарамі “Сямімоўнага слоўніка” лексем з актыўнага ўжытку тлумачыцца тым, што для абазначэння паняцця ўзнікла новае слова. Новыя словы *намінал*, *выдаткі* ў сярэдзіне стагоддзя ў выніку ўзмацнення тэндэнцыі да замены расчлянёных найменняў адным словам выцеснілі адпаведна ням. *Nennwert* – бел. *nominalnaja wartaśc*, ням. *Auslagen*, *bare* – бел. *plata hatoŭkaj*.

Рэкамендаваная аўтарамі шматмоўнага слоўніка слова ням. *Genossenschaftler* – бел. *siabra* не набыло ў далейшай слоўнікавай практыцы спецыяльнага значэння, а эквівалентам паняццю ў 20-я гады выступалі *пайнік, супольнік*, у сярэдзіне стагоддзя – *пайшчык*, а ў канцы стагоддзя атрымала перавагу лексема *кааператар*.

Беларускай лексікаграфічнай практыкай ХХ ст. не былі прыняты ў якасці тэрмінаў некаторыя неалагізмы, створаныя аўтарамі шматмоўнага лексікона пры пошуку дакладных адпаведнікаў нямецкамоўным тэрмінаадзінкам. Так, у далейшых перакладных крыніцах замест ням. *Zahlungsunfähigkeit* – бел. *nieaplatnaść* сустракаем *неплацежаздольнасць*; замест ням. *Rundfrage* – бел. *cyrkular s pytańniem* трывала замацавалася *анкета*; замест ням. *Gütertarif* – бел. *taryf prawozu tawaraj* – *мытны тарыф*; замест ням. *Ablösung (einer Rentenschuld)* – бел. *splata renty* – *выплата доўгу*.

Асобную групу “Сямімоўнага слоўніка” складаюць лексемы, якія ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, паводле дадзеных ТСБМ, набылі дадатковыя паметы і не рэкамендаваны да актыўнага ўжывання ў навуковай мове. Перайшла ў разрад пасіўнай лексікі, у катэгорыю гістарызмаў, такая лексема, як *гуртаўшчык*. Да ліку ўстарэлых аднесена таксама лексема *gacnoda* ў словазлучэнні ням. *Handelskammer* – бел. *handlowaja haspoda*. Статус размоўных у ТСБМ атрымалі такія прапановы аўтараў “Сямімоўнага слоўніка”, як *гатоўка* (ням. *Barabfindung* – бел. *zdawoleńnie hatoŭkaj*); *пакупец* (ням. *Käufer* – бел. *pakupiec*); *селишча* (ням. *Handelniederlassung* – бел. *handlowaje sielišče*). Варта адзначыць, аднак, спробу сучасных укладальнікаў перакладных даведнікаў вярнуць лексемы *пакупец* і *гатоўка*, якія выкарыстоўваліся на пачатку стагоддзя, у склад сучаснай бухгалтарскай тэрміналогіі: слоўнікі фіксуюць іх у якасці другасных сінонімаў, параўн. рус. *покупатель* – бел. *пакупнік, пакупец*; рус. *наличность* (пра грошы) – бел. *наяўнасць, гатоўка, наяўныя грошы*.

Выйшлі з ужывання немагчымаваць русізмы, што прывяло да замацавання тэрміна, створанага на беларускай лексічнай аснове, параўн., замест ужытага ў “Сямімоўным слоўніку” ням. *Bauanschlag* – бел. *smieta* атрымала бытаванне лексема *каштарыс*; замест ням. *Wertpapier* – бел. *cennyje papiery* рэкамендавана да ўжытку *каштоўныя паперы*.

Неабходнасць дакладнай перадачы складанай па структуры лексемы нямецкай мовы выклікала з’яўленне ў беларускай частцы шматмоўнага даведніка састаўных найменняў рознай структурнай характарыстыкі. Для перадачы семантыкі некаторых нямецкамоўных тэрмінаў аўтарамі “Сямімоўнага слоўніка” на ўзор нямецкіх слоў былі створаны беларускія эквіваленты. Частка прапанов па калькаванні нямецкіх тэрмінаў не атрымала пашырэння, і яны з цягам часу былі заменены адпаведнікамі, скалькаванымі з рускай мовы. Зараз замест ранейшага ням. *Schätzungswert* – бел. *acenka wartaści* ужываецца *ацэначная вартасць*; замест ням. *Eröffnungsbilanz* – бел. *bilans atkryćcia* – *пачынальны баянс, пачатковы баланс, уступны баланс*; замест ням. *Kleinverkauf* – бел. *detaličnaja pradaža* – *гандаль у раздроб, рознічны гандаль*; замест ням. *Rechnungsjahr* – бел. *hod padrachunkowu* – *справаздачны год*; ням. *Geldstrafe* – бел. *kara hrašmi* – *пеня і штраф*; замест ням. *Handelsverkehr* – бел. *ruch handlowy* – *гандаль, таргоўля*; замест ням. *Zahlungsverkehr* – бел. *ruch platny* – *грашовае абарачэнне*; замест ням. *Warenhaus* – бел. *tarhowy dom* – *гандлёвы дом, магазын, магазін*; замест ням. *Güterverkehr* – бел. *tawarny ruch* – *грузаабарот*; замест ням. *Lieferungsvertrag* – бел. *umowa ab dastajce* – *дагавор пастаўкі*; замест ням. *Barzahlung* – бел. *plata hatoŭkaj* – *наяўны разлік*.

Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі эканамічнай мовы ў беларускай лексікаграфічнай практыцы выявілася ў тым, што некаторыя зафіксаваныя ў шматмоўным лексіконе намінацыі былі з цягам часу заменены на інтэрнацыяналізмы. Увогуле трэба адзначыць, што прыток у беларускую мову інтэрнацыянальнай лексікі ўзмацняецца з 30-х гадоў, параўн.: замест ням. *Ausfuhr* – бел. *wuwaz* часцей звяртаюцца ў лексікаграфічнай практыцы да *экспарт*; замест ням. *Einfuhr* – бел. *pruwoz* – *імпорт*; замест ням. *Mängelrüge* – бел. *zajawa ab niastaču* – *рэкламацыя*; замест ням. *Kreditbrief* – бел. *kredytny list* – *акрэдыты*.

Нязначная частка сінанімічных радоў знайшла адлюстраванне ў далейшай слоўнікавай практыцы. На раўнапраўных пазіцыях, напр., знаходзяцца замацаваныя ў сучаснай эканамічнай тэрміналогіі лексемы ням. *Tratte* – бел. *tratta, pierawodny weksel*.

Іншыя сінанімічныя ланцужкі ў працэсе фарміравання функцыянальных стыляў беларускай мовы распаліся, а моўным выразнікам шэрага паняццяў з’яўляюцца новыя лексемы або спецыяльнае значэнне нададзена аднаму з членаў сінанімічнага рада. У зафіксаваных “Сямімоўным слоўнікам” радах ням. *Überweisung* – бел. *pierekaz, pierawod*; ням. *Markt* – бел. *toržyśče, rynak* і ням. *Zinseszinsen* – бел. *pracenty na pracenty, skladnyje pracenty* выйшлі з выкарыстання першыя члены ланцужкоў з прычыны штучнасці неалагізмаў або абмежаванасці іх выкарыстання, а статус тэрміна нададзены другасным сінонімам, адпаведна: *перавод, рынак, складаныя працэнты*. Пераразмеркаванне семантыкі паміж членамі сінанімічнага ланцужка ў шэрагу выпадкаў суправаджалася змяненнем стылістычнай афарбоўкі некаторых лексем, што паспрыяла іх выцясненню з спецыяльнай сферы ўжывання. Так, у радах ням. *zinsfrei* – бел. *biespracenty, wolny ad čynšu* і ням. *Zins* – бел. *čynš, padatak, pracent* знікла з актыўнага ўжытку слова *чыни*, якое сёння кваліфікуецца ТСБМ як гістарызм, а да актыўнага ўжывання ў навуковай мове рэкамендаваны адпаведна лексемы *беспрацэнтны* і *працэнт*.

У сінанімічных радах або парах, што складаюцца са слоў агульнаўсходнеславянскіх і запазычаных, пашырэнне ў лексікаграфічных крыніцах знайшлі інтэрлексы, параўн.: у ням. *Durchfuhr* – бел. *prawoz, tranzit* пашырылася *транзіт*; у ням. *Amortisation* – бел. *splata, amortyzacija* – *амартызацыя*; у ням. *Spediteur* – бел. *ekspedytar, atprajščyk* – *экспедытар*; у ням. *Subvention* – бел. *subwencija, padmoha* – *субвенцыя*; у ням.

Gutachten – бел. *ekspertyza, rezolucija, pahlad* – *экспертыза*. На пачатку стагоддзя ў радзе ням. *Preisverzeichnis* – бел. *preis-kurant, caŋnik* перавага аддавалася лексеме *цэннік*, а пачынаючы з РБС-53 выкарыстоўваецца толькі *прэйскурант*.

Не вытрымалі выпрабаванне часам абодва сінонімы ў радзе ням. *Erwerb* – бел. *nabyćcie, zarobak*. Да таго ж слова *zarobak* у ТСБМ аднесена да разраду размоўных. А адпаведнае паняцце, верагодна, пад уплывам рускай мовы прынята перадаваць як *даход, прыбытак*.

Згодна з нашымі назіраннямі, гаспадарча-эканамічную групу можна аднесці да ліку нестабільных, бо яна на працягу XX ст. змянілася ў значнай ступені, прычым змены адбываліся пераважна пад непасрэдным уздзеяннем рускамоўнай тэрміналогіі або за кошт прыярытэтнага выкарыстання ў розныя часы запазычанняў. Разам з тым шэраг рэкамендацый, што прапаноўваліся на пачатку ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, знайшлі працяг у сучаснай навуковай мове. Устойлівымі аказаліся найперш інтэрнацыяналізмы і агульнаславянскія назвы. Вытрымалі выпрабаванне часам таксама некаторыя лексемы, што ўдакладнілі сваё моўнае афармленне і атрымалі перавагу пасля выпяцнення ў сярэдзіне стагоддзя або ва ўмовах канкурэнцыі з іншымі моўнымі выразнікамі адпаведнага паняцця.

Значная частка рэкамендаваных у якасці тэрмінаў намінацыйных адзінак “Сямімоўнага слоўніка” аказалася нежыццяздольнай і выйшла з навуковай мовы. Некаторыя намінацыі перайшлі ў разрад пасіўнай лексікі, выйшлі з ужытку ў выніку тэндэнцыі да інтэрнацыяналізацыі слоўнікавага складу; з цягам часу былі выпіснуты іншымі лексемамі штучныя неалагізмы, прамыя запазычанні з рускай мовы, няўдалыя калькі з нямецкай мовы.

У сінанімічных радах адбыліся змены ў наступных напрамках: канкурэнцыя паміж прапанаванымі сінанімічнымі найменнямі застаецца ў невялікай колькасці выпадкаў, а ў большасці – адзначаецца распадзенне сінанімічных ланцужкоў з прыярытэтным выкарыстаннем аднаго з кампанентаў.

М.Р. Прыгодзіч

ЛЕКСЕМА МАНАСТЫР ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКИМ ПИСЬМЕНСТВЕ

Лексема *манастыр* (ад грэч. *monasterion* – келля пустэльніка) фіксуецца ў самых старажытных помніках славянскага пісьменства. Параўн.: *да дасть нициимъ имене свое, и шедъ въ манастыръ да покаеться* (Сінайскі трэбнік XI ст., 104а); *Показаяу ти сну мои истинная пристанища манастыря дома стыхъ* (Ізборнік Святаслава 1076 г.); *Много же стхъ црквви огневи предаша, манастыре и села пожьгоша* (Аповесць мінулых часоў, X – XI ст.).

Ва ўсходніх славян гэтае слова стала актыўна выкарыстоўвацца з XI ст. у сувязі з прыняццем хрысціянства. Прычым у помніках сустракаюцца дзве формы – з гукамі [o] і [a] у першым складзе: *Погоре Гора и моностырове вси, что ихъ на Горе* (Іпацьеўскі летапіс, XII ст.); *Строи девичь монастырь* (Пераяслаўскі летапіс, XI ст.); *А на третей день пети игоуменоу святеи Богородици из Онътонова манастыря* (Грамата князя Усевалада каля 1136 г.); *Уставникъ... уставлень убо не по писанию въ манастыри студийстемъ* (Студыйскі статут, XII ст.).

Варта адзначыць, што даволі часта лексема *манастыр* пісалася пад цітлам – *мнстырь*. Гэтая акалічнасць стала перашкодай на шляху правільнага вымаўлення (і напісання) яе ў выданнях помнікаў пісьменства. Акад. Ізмаіл Сразнеўскі з гэтай нагоды заўважае: “В изданиях древних памятников сокращение *мнстырь* и под. часто раскрыты согласно современному написанию *монастырь*, когда следует раскрывать *манастырь*, как это слово по большей части встречается в рукописях при употреблении без титла” (Словарь древнерусского языка. Т.2. М.: Книга, 1989, с. 172). У старажытных усходнеславянскіх помніках вучоны знайшоў толькі тры выразныя прыклады на *моно* – (*мона*)*стырь* – Іпацьеўскі летапіс, Сафійскі 1-ы летапіс, Наўгародская купчая XIV – XV ст. “Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)” (М., 1994) пад рэдакцыяй Р. Цэйтлін, Р. Вячоркі і Э. Благавай фіксуе 62 выпадкі ўжывання аналізуемай лексемы, з якіх толькі 5 – у форме з [o] – усе прыклады з Супральскага рукапісу X ст.

Зыходзячы з этымалогіі (*monos* – адзін), можна меркаваць, што першапачаткова запазычанне *манастыр* (грэч. *μοναστηρι(ον), μαναστηρι(ον)*), аформленае па ўзору слоў на *-ырь* (параўн. царкоўнаслав. *пустырь*) ва ўсходніх славян магло ўжывацца ў выглядзе *монастырь*. Аднак вусна-гутарковы варыянт *манастырь* (як вынік акання) паступова становіцца пануючай формай, што, дарэчы, і засведчылі пазнейшыя помнікі пісьменства, у тым ліку і надпіс на крыжы Еўфрасінні Полацкай 1161 г.: “... *накладаеть Офросинья чьстньи крсть въ манатыри своемъ...*; ... *да не изнесеться из манастыря никогда же; ... аще се кто преслоушаетъ изнесеть и от манастыря...*”. Адзначым таксама, што “Словарь русского языка XI – XVII вв. (вып. 9; М.: Наука, 1982) прыводзіць толькі 4 прыклады з *монастырь*.”

Значнай разнастайнасцю формаў характарызуецца лексема *манастыр* у помніках старабеларускага і стараўкраінскага пісьменства, што тлумачыцца як захаваннем традыцыйных напісанняў (тэксты рэлігійна-кананічныя), так і ўплывам рэгіянальных (вусна-гутарковых) асаблівасцей маўлення. Так, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (Выпуск 18; Мн., 1999) падае наступныя формы лексемы *манастыр*:

Монастырь, манастыр, манастырь, маностырь, монастарь, монастерь, монастирь, монастирь, намастырь наз. *Рэлігійная абшчына манахаў або манахінь, манастыр*. Се язъ князь великий Анофрей положилъ еси еуангелъе у нашемъ монастыри въ церкви у святого Иоана Предтечи (АЗР, I, 27, 1399); прииди воиско Литовское ко Смоленску и сто"ли польтретьи недли посады и цѣкви и манастыри пожыгли (Увар., 108); заложили есмо были собе рокъ и зъ чоловекомъ намастыра светого Хлеба Бориса на имя и зъ Чирикомъ стати сегодня тутъ передъ урадомъ (АВК, XVII, 152, 1540); присылалъ до владу ... вранникъ архимандрыта Узнесенского маностыра Мннского (АВК, XXXVI, 193, 1582); абы ся то подь владзою и юриздикцію урадовою зъ онымъ монастеромъ быти не разумѣло (АВК, IX, 152, 1592); манастыры и нас мнстца при сто^с церкви на мужчизны и на бѣлые головы, котории с" на служби бѣию пошлюбили (Бельск., 199); была дей у того шурина его другая сестра, князя дочка, на имя кнежна Федка, которая мѣла волю пойти въ черницы и мншкала вжо у монастари у Четвершни (АВК, XIII, 87, 1635); *Вбщина: Кіновія, монастир: Посполитое мнстце где с^с посполитогw добра живить* (Бяр., 194); *вѣстипивъшы межы законички до манастыра жытие свое спросное до смерти вплакивала* (Зб. 259, 1846); *ночь мене тутъ зашла, идичию зъ вднога монастир*" (Пралог, 4906).

Прыблізна гэтак жа прадстаўлена лексема *манастыр* і ў "Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст." (Т.1, с. 611 – 613, Кіеў, 1977).

Цікава адзначыць, што ў помніках старабеларускага і стараўкраінскага пісьменства сустракаецца і мясцовая (яўна народна-дыялектная) форма *намастыр*, якую Макс Фасмер узводзіць да *на і мост*. Параўн.: *Брошу миръ, паду нымастырь* (В. Добровольский. Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914, с. 417).

Лексема *манастыр* у сучасных усходнеславянскіх мовах набыла і фразеалагічна звязанае значэнне. Параўн.: *Мы канкрэтныя выпадкі ў духу гуманнасці будзем заўсёды вырашаць. Але зноў-такі ў рамках нашых законаў. І вы са сваім статутам у чужы манастыр не лезьце* ("Звезда"); *Казалі, Шлык можа падвесці пад манастыр: параіць нешта, скіраваць ў зусім другі бок, а потым абсмяяць, паказаць пры ўсіх, які ты дурань* (Я. Радкевіч) – Гл.: І. Лепешаў. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. Т.1-2. Мн., 1993; Т.1, с.567; Т.2, с.117.

Л.Р. Супрун-Белевич

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И ЯЗЫКОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА БЕЛОРУССКОГО ПРОЗАИЧЕСКОГО ТЕКСТА НА БОЛГАРСКИЙ ЯЗЫК (на примере рассказа В.Короткевича "Країна Цыганія")

Перевод художественного прозаического текста позволяет выявить типовые способы передачи содержания оригинала средствами переводящего языка. Анализ подлинника и перевода дает возможность судить о том, насколько точно переданы содержательные и структурно-композиционные компоненты текста, определить специфические трудности, вызванные различием систем контактирующих языков. Эти задачи решались при сопоставлении оригинала рассказа Владимира Короткевича "Країна Цыганія" и его перевода на болгарский язык, сделанного в 1977 году Симеоном Владимировым для сборника-антологии современного белорусского рассказа "10 белоруски разказвачи".

Текст отличается ярким стилистическим своеобразием. Рассказ ведется от имени героя-фотографа, приехавшего, чтобы запечатлеть на пленке ценные архитектурные памятники. На территории весеннего, охваченного половодьем Полесья он оказывается одновременно с цыганами, справляющими поминки по своему верховному судье, утонувшему год назад при попытке спасти белорусскую девочку. Взаимное притяжение родственных душ героя и молодой цыганки-вдовы показано на фоне реалистического описания полесской природы, быта и обычаев жителей этого белорусского края. Цыганское и белорусское в облике и поведении главных героев переплетается и это подчеркнуто автором. Яна Бигоцка имеет белорусские имя и фамилию, говорит "*чыста па-беларуску*", одета в *белом*, "*сукенка – напалову палеская, напалову цыганская*", она "*не табарная, з аседлых*". И Яна, и сам герой, дотошно ищут приметы цыганского в нем: его имя – Раман, а "*ром*" – "*значыць, цыган, муж*", он – темный, подвижный, как вода (*рухавы*), у него – "*цыганская зморшчына*", для Яны он – "*сапраўдны цыган*". Цыганское здесь воспринимается не как однозначно привязанное к этносу цыган, а как способность к движению и к открытому проявлению чувств и эмоций, не ограничиваемых голосом разума. Именно такие люди могут населять несуществующую, миражную страну Цыганию. Найденный переводчиком эквивалент лексемы *країна* – *страна*, отражает точно семантику белорусского слова и обогащает ее смысловым нюансом, связанным с дополнительным значением 'направление, сторона'. Более полному раскрытию контекстуального значения слова *країна* в рассказе способствует выбранный далее вариант перевода: *апошняя країна – последен дом*. Страна для цыгана – это то место, где он находится сейчас, то место, куда он идет, и то место, где он закончит свой жизненный путь. Профессиональное занятие повествователя отражается в выборе языковых и изобразительных средств. Фотограф должен обладать повышенной чувствительностью к деталям изображения, к нюансам света и цвета, статики и движения. В.Короткевич ведет рассказ, тщательно выстраивая систему лексических и

синтаксических изобразительных средств. В ней центральное место занимают сравнения. В большинстве случаев они оформлены конструкциями с союзом *як*, передающимися в болгарском тексте при помощи компаративного союза *като*: *рухавы, як вада – подвижен си като водата, хвалявалися як мора – вълнуваха се като море, прадчуваў гэта, як сабака пажар у доме – предусацах го като куче пожар в къщата*. Модель перевода сохраняется и в случаях другого оформления сравнения: *ступні ног, вялізныя, нібы у палескага злодзья – стъпалата на краката му огромни като на полески разбойник; вялі варанога цмока-каня - вран кон като змей*. В двух случаях сравнения подвергаются более чувствительной трансформации: во-первых, меняется образная основа: *далоні рук, як шчыты – дланите на ръцете му като лопати*; во-вторых, свертывается синтаксическая модель, а экспрессивность выражена лишь маркированной разговорностью лексемой: *дзяцей у кожнай было, як снапкоў – всяка имаше цяла сюрія деца (сюрія – тур. ‘множество, толпа, стадо’)*. Замена референтов сравнения другими, более привычными для переводящего языка, связана с задачей прагматического адаптирования текста к другой национальной аудитории. Это объясняет и замену одного из двух членов пары, символически представляющей в фольклорном стиле влюбленных героев: *ястраб – перапёлка*. В переводе птица, символизирующая женское начало, – куропатка (*яребица*). Эквивалент лексемы *перапёлка* в болгарском языке – *пъдпъдък*, является общим для всех представителей вида и относится к мужскому роду. Текст оригинала содержит ряд лексем и словосочетаний, несущих в себе национально-культурные компоненты семантики. Слова, обозначающие реалии, передаются С.Владимировым несколькими способами: 1. Генерализацией значения: *ручнік – везана кърпа* (букв.: расшитое полотенце), 2. Функциональными аналогами: *чайная – гостилница* (разг. ресторан, столовая), *гарэлка – ракия, крэндаль – геврек* (букв. – бублик); 3. Транскрибированием: *касцёлы – костьолы, вёрсты – версти*. Эта лексема в другом месте текста передана нейтрализующим национальный колорит общепринятым названием меры расстояния – *километри*, что указывает на некоторую непоследовательность в решении конкретной задачи. Семантические потери, связанные с неточной передачей значения слова или его части наблюдаются так же в следующих случаях: 1. При наличии межъязыковых омонимов: бел. *імёны і прозвішчы* – болг. *имена и прякори (прозвища)*. Перевод лексемы *прозвішча* болгарской *прякор(прозвище)* неточен, поскольку ей соответствует другое белорусское слово *мянушка*, отсутствующее в оригинале: *У беларускіх цыганоў амаль ва ўсіх беларускія: імёны і прозвішчы*; такую неточность видим и в паре *індзейская ярасць – індыйска ярост* (болгарскому слову соответствует белорусское *індыйская*) 2. При нейтрализации национальной лексической метафоры: *ражок рота – крайцецът на устните* (краешек губ); 3. При упущении слов, концептуально важных для языка и стиля произведения: *шэптам сказала яна – каза тя*; здесь сокращение кажется неуместным при наличии многократного употребления оборотов, характеризующих речь героини: *сказала ціха, задумліва, хрыпавата, гартанна*; при нейтрализации лексической оппозиции *наш – ваш*: *Вашу дзяўчынку ратаваў. Нац, цыган. – Искаше да спаси едно момиченце. (Хотел спасти девчонку) Нашият, циганинът*. 4. Варианты перевода слова двумя соответствиями, одно из которых имеет другую денотативную соотнесенность: *бэз – акация и люляк (сирень)*; 5. Потеря части коннотативной информации метафоры: *воўчае сонца – жестоко слънце*; образ в исходном тексте опирается на фразеологизм *цыганскае сонца* (месяц), неизвестный болгарскому читателю и на переносное значение эпитета: *звярыны, чалавеканенавісніцкі*. При формальной точности эквивалентов, слова-синонимы в переводе иногда не совсем точно отражают логику употребления близких по значению слов в оригинале. Контекстуальные связи лексем *твар (твары)* и *аблічча* в рассказе свидетельствует о том, что первая из них подчеркивает значение множественности, а вторая – значение индивидуальности и духовной жизни людей: *каменныя, бронзавыя твары; што ні распеты, то – Твар; аблічча распятага, суроваць аблічча*. Распределение эквивалентов *лице* и *образ* в болгарском тексте проходит по признаку “внешность живого – неживого и отношения подобия между ними”: *бронзови лица, строгост на лицето, лицето на разпънатия; каменни образи, всеки разпънат е образ*.

При переводе постоянно возникает необходимость дополнять исходные сообщения, вводя в них элементы смысла, имплицитные в оригинальном тексте. Это относится в первую очередь к лексемам и словосочетаниям, составляющим корпус лакунарных лексических единиц. Переводчик Симеон Владимиров успешно справляется с этой задачей, добавляя необходимый для адекватного понимания болгарский языковой материал: *паплавы – залети лъки, нямаяляты – малки деца, сплаў – спущане по вода, нялётнае неба – небето, по което не можеше да се лети, шырокавугольнікі – широкогълни обективи, начлег – място на ношуване, раён – районен център, цукравы – захарния завод, захлыналася – задавяше се от вода*. Вербальная экспликация семантики слов и морфем необходима во многих случаях и из-за расхождений словообразовательных и грамматических систем двух языков. Прилагательные с увеличительным суффиксом, выражающие усиленную степень качества передаются при помощи наречий степени: *шырачэзная – необикновено широка*; в других случаях основа значения прилагательного позволяет не прибегать к дополнительным средствам: *даўжэзны – дълга, вялізныя – огромни*. Объяснительный перевод применяется и в случае наличия слов-эквивалентов с различиями в их узуальной сочетаемости: (*непапраўнасць-непоправимост*): *ад непапраўнасці – от чувство, че е станало нещо непоправимо*. Объективно обусловлено появление добавленных слов в связи с нормами формального выражения или невыражения семантических элементов глубинной структуры предложения. В переводе рассказа “*Країна Цыганія*” на болгарский язык регулярно наблюдаются

следующие случаи: 1. Добавления притяжательных местоимений в краткой форме: *пабойванни были дарэмныя – страховете ми излязоха напразни; я сказаў імя і адрас – казах и името и адреса си, воласы были цяжкія – косите и бяха тежки*; 2. Добавления дополнений при переходном глаголе: *ты з сабой не бяры – не ме вземай със себе си; як нагадаць – как да ви напомня, і я расказваў – и аз и разказах*; в сочетании с характерным для балканских языков удвоением дополнения: *цыганоў нарадзіў вецер – цыганите ги е родил вятърът; и мене ме разбираха тези каменни образи – і мене разумелі гэтыя каменныя твары*; 3. Добавление слова *един*, связанное с необходимостью выразить формально оппозицию определенность-неопределенность: *да мяне падышоў змрочны дзядька – към мене се приближи един мрачен мъж; сівы Мафусаіл – един побелял Матусаил; вось дзяўчына – это едно момиче; я зняў каменны крыж – вдигнах един каменен кръст*; 4. Добавление глагола-сказуемого, подразумевающегося в исходном тексте (чаще всего в диалоге), связанное с меньшей распространенностью эллиптических предложений: *як гэта з ім – как така загина (погиб); ты ж не мог бы кавалём тут? – Не можеш ли да останеш(остаться) ковач тъдява?; цёмны – тъмен си* (глагол-связка в болгарском не опускается); 5. Добавление десемантизированного существительного *човек* в качестве формального подлежащего в связи с меньшей частотностью односоставных предложений в болгарском языке: *и страшна было думаць – страшно беше дори да си помисли човек*.

Задача восстановить глагол дает возможность переводчику творчески подойти к тексту оригинала и найти вытекающий из контекста экспрессивный вариант: *индейская ярасць у вачах – в очите блика* (бьет ключом, струится, клокочет) *индийска ярост*. Решение о выборе той или иной формы глагола прошедшего времени при возможной вариантности перевода с белорусского на болгарский приводит к более четкой интерпретации смысла. Выбрав форму законченного прошедшего времени *даде*, а не перфектную *е дала*, переводчик снижает долю неуверенности и сомнения в рассуждениях героя: *А може би тя наистина ми даде душата си? – А можа, яна і сапраўды аддала мне сваю душу?* Можно с уверенностью говорить о сознательном использовании переводчиком возможностей грамматических средств болгарского языка для усиления представленности в тексте определенных значений: 1. Подчеркивание удивления особыми адмиративными глагольными формами: *И фотограф си довели! – I фатографа свайго прывезлі!..* 2. Дистанцированность говорящего при передаче чужих слов формами особого пересказывательного наклонения: *Разправят, че щяла да залее града, ако неговите жители не били наели булдозер... – Кажуць, заліло б горад, каб жыхары не нанялі бульдозер...3. Морфологическое выражение обращения звательной формой имени существительного: *Къде си ти, моя Циганийо? – Дзе ты, мая Цыганія?; соколе мой – сокал ты мой*.*

Яркой особенностью стиля Владимира Короткевича является гармоничность используемых им языковых и образных средств. Определенные трудности при переводе рассказа “*Країна Цыганія*” возникают в связи с задачей представить разнообразие стилистически маркированных слов и выражений. Они являются и важным способом речевой характеристики персонажей. Просторечные слова звучат в речи полесских теток: *аркестра* (в переводе – нейтральное *оркестър*), *бацюшко* (болг. разговорное *отче*). Неправильная речь цыганских детей отражена диалектной формой частицы для образования форм будущего времени: *Кеды фоткі?! – Кога че (вместо *ще*) дадеш снимките?* Разговорная стихия представлена в репликах главных героев Яны и Романа, в описаниях автора-повествователя. Экспрессивно-эмоциональная окрашенность их языка основывается на частом использовании частиц, фразеологизмов и лексем, функционально привязанных к разговорному стилю: *унь какая; гэта быў мой хлеб, і ён быў смачны мне; тупаць; прашивэндаўшыся; абалдзеў; бандура з прычындаламі*. Переводчик постарался передать эту особенность оригинала, подыскивая языковые средства с подобными функциональными характеристиками. При этом они могут появляться не обязательно на том же месте, где находятся в оригинале. В количественном отношении случаи сглаживания экспрессии более часты: 1. Фразеологизм заменяется нейтральной лексемой или свободным словосочетанием: *збіла мяне з ног – събори ме* (завалила меня); *з усёй чыста зямлі – от цялата страна*; 2. Авторские инновации передаются общеупотребимыми или безобразными единицами: *карказломныя – стръмни* (крутые); *у каршэнь накладуць* (на основе фразеологизма *гнаць у каршэнь*) – *ще вземат да ме напердашат* (возьмут да и побьют меня); 3. Происходит стирание метафоры: *дзікія зливы – поройни дъждове* (ливневые дожди); *чэзлыя слупы дыму – тънки стълбове дим*.

Замены – основной тип трансформаций в переводах с любого на любой язык. Регулярная при переводе с белорусского языка на болгарский замена существительного прилагательным приводит к трансформации характерных для Короткевича субстантивных сочетаний слов: *сiнь, зелень, залацістасць шаўкоў, срэбнасць намістаў, чырвань сукняў, медзь твараў – сини, зелени, златисти коприни, сребристи мъниста, тъмночервени поли, медни лица*. Различиями в частотности безличных и односоставных предложений объясняется их замена в болгарском тексте личными и двусоставными конструкциями. Номинативные предложения чаще переводятся двусоставными, что в полной мере отражает преобладание развернутых предикативных структур в болгарском языке: *Тлум, спеў хору і выгукі папа, убаку, проста на траве, купкі людзей. – Навалица, хорът пее и попът чете, встрани, направо на тревата, стоят групички хора*. Номинализация действий – сознательно выбранный автором прием противопоставления бурных проявлений природы и ограниченной активности людей. Контраст динамики и статики изображения в болгарском тексте выражен менее ярко. Выбирая те или иные слова,

формы или конструкции, переводчик руководствовался стилистическими критериями. В результате он достаточно точно воссоздает содержание при некотором смещении в сторону снижения эмоционально-экспрессивной стороны повествования и большей определенности в представлении потенциально многозначной информации.

О.Л. Тамур

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ МОРФОНОЛОГИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ РУССКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКОВ В УСЛОВИЯХ БИЛИНГВИЗМА

Языковая ситуация в нашей стране характеризуется рядом особенностей, которые связаны с социальными, экономическими, политическими, этнолингвистическими факторами. Сегодня в Республике Беларусь равный статус государственного имеют два языка – белорусский и русский. Они же являются основными в социально-коммуникативной системе общения между людьми. И хотя формально белорусский и русский языки являются равноправными, фактически доминирующее положение во всех сферах коммуникации занимает русский язык. Это подтверждается исследованиями белорусских ученых. Современная белорусская языковая культура находится в условиях билингвизма, когда люди в качестве средства общения и средства информации, кроме своего родного (белорусского/русского) языка, владеют еще одним/двумя языками. В отношении к языковой ситуации на Беларуси можно утверждать, что она характеризуется национальным билингвизмом в сочетании с индивидуальным многоязычием – у представителей польского населения, которые владеют польским, белорусским и русским языками, литовцев, которые кроме родного языка, в разной степени владеют русским, белорусским и польским языками и др. При этом степень билингвизма личности (индивидуальный билингвизм), уровень владения языками не всегда одинаков, поскольку зависит от многих социальных факторов и жизнедеятельности носителя языков. По определению социолингвистов, наиболее распространенная форма билингвизма на территории нашей страны получила название – смешенная, которая приводит к нарушению языковых норм и препятствует овладению правильной культурой речи и письма. Очевидно, что генетически близкие белорусский и русский языки, которые будут и дальше продолжать существовать в нашем государстве рядом, имеют значительно больше шансов взаимосмешения на всех языковых уровнях. Но, как известно, для того, чтобы национальный язык в современном обществе мог выполнять роль символа национального сознания, необходимо, чтобы он имел стабильные литературные нормы [1, 109]. Это замечание в равной степени относится к использованию обоих государственных языков, но в отношении белорусского, оно должно рассматриваться как необходимое условие сохранения важнейшего элемента национальной культуры и самосознания целого народа.

Существование нескольких форм белорусского литературного языка – еще одна характерная черта сегодняшней языковой ситуации. Как известно, завершена подготовка новых правил орфографии и пунктуации белорусского языка, но пока официально действуют “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 1959 года, необходимо их и придерживаться на письме. Сегодня же, к сожалению, приходится иметь дело с несколькими вариантами белорусского литературного языка, что подтверждается сравнением орфографии журналов “Спадчына”, “Дзеяслоў”, газеты “Наша ніва”.

Осознание того, что в близкородственных языках выявляется определенное несовпадение в словах со смысловым и формальным сходством отдельных частей речи, позволит избавить билингвов от языковых ошибок ненормативного употребления того или иного варианта слова. Именно поэтому сравнительное изучение близкородственных языков представляет собой не только теоретический интерес, но имеет и большое практическое значение для тех, кому приходится пользоваться этими языками в своей повседневной жизни. Сравнение белорусского и русского языков дает основание отметить в каждом из них свою специфику. Особенно ярко и многопланово она выявляется на морфонологическом уровне, поскольку большинство вариантов морфем самостоятельных частей речи выявляет фонологическое отличие [2, 8].

Со времени своего возникновения морфонология сложилась как самостоятельный раздел славянского языкознания, выясняющий существование типологических закономерностей в использовании чередований для передачи грамматических значений и собственно языковых специфических средств, что позволило перейти к проведению исследований, базирующихся на анализе определенного класса явлений в близкородственных языках. Ядро грамматической системы современных славянских языков составляет антитеза глагола и имени. Конкретное содержание этой антитезы в полном своем объеме выступает в присущих глаголу и имени грамматических категориях. К числу важнейших грамматических категорий и форм современной русской и белорусской системы частей речи относятся вид, залог и наклонение глагола, род и склонение существительного. В русле общего направления исследований типологии языковых категорий особенно актуальным является изучение категорий глагольного спряжения и именного склонения в белорусском и русском языках. В процессе обучения внимание сосредоточено на глагольной и именной парадигме, поскольку она удерживает наибольшее количество словоформ, что позволяет выявить специфику знакового выражения словоизменительных категорий близкородственных языков и установить основные черты

морфонологической системы. Ограничение анализа рамками парадигмы оправдано тем, что она является центральным звеном в грамматической системе анализируемых языков, а также тем, что именно морфонология играет важную роль в организации парадигм отдельных классов глаголов и существительных.

Тесная связанность морфонологических явлений с грамматическими, а также их участие в создании функционально-системных противопоставлений и различий в организме языка обуславливают то, что морфонологические данные представляют значительный интерес для сопоставительно-типологического описания словоизменительных категорий близкородственных языков [3, 4].

Морфонологические чередования согласных и гласных фонем встречаются на разных участках морфонологической системы белорусского и русского языков, но использование этих средств при словоизменении и словообразовании не в одинаковой степени характерно для близкородственных языков. Сравнение функциональной нагруженности альтернативных рядов дает возможность отметить в каждом из них разную степень типологических особенностей, что достигается не только самой системой морфонологических явлений, но и разной продуктивностью его основных компонентов. Потому описание категорий словоизменения и словообразования не может обходиться без учета морфонологических характеристик, а также специфики их выражения в каждом из языков. В белорусском языке, например значительно шире представлены чередования заднеязычных взрывных фонем с переднеязычными свистящими. Сравните, существительные белорусского языка в форме Д. и П. падежей 1-го склонения и П. падежа 2-го склонения сохранили историческое чередование <г ~ з'>, <х ~ с'>, <к ~ ц>: *крыга ~ крызе, снег ~ (у) снезе, страха ~ страсе, кажух ~ (у) кажусе, лодка ~ лодцы, шчака ~ шчацэ*. В русском языке эти чередования исчезли еще в исторический период, после того, как заднеязычные в славянских языках перестали быть только твердыми. И в современном русском языке имеем в соответствующих словоформах чередования парных по твердости-мягкости согласных фонем: *дуга ~ дуге, мука ~ муке, муха ~ мухе*.

Изучение морфонологической структуры близкородственных языков сделало возможным выяснение специфики отдельного языка, позволило перейти к проведению исследований, которые базируются на сопоставительно-типологическом анализе определенного класса явлений близкородственных языков. При всей генетической близости родственных белорусского и русского языков, доходящей до практического взаимопонимания их носителей, даже специально не изучавших другого родственного языка, типологические расхождения морфонологического характера между ними оказываются довольно значительными. Использование морфонологических явлений в словоизменительных категориях не в одинаковой степени характерно для этих языков. Так, например: *клянчыць – клянчить, разгледзець – разглядеть, мераць – мерить, махаць – махать* имеют разные формы повелительного наклонения единственного и множественного числа, что приводит к ошибкам на письме и в устной речи. Сравните следующие формы: бел.: *кленч, кленце*; рус.: *клянчи, клянчите*; бел.: *разгледзь, разгледзьце*; рус.: *разгляди, разглядите*; бел.: *мерай, мерайце*; рус.: *мерь, мерьте*; бел.: *махай, махайце*; рус.: *маши, машите*.

Глаголы *брыць – брить, крыць – крыть* имеют по две согласные в корневой морфеме: бел.: *брыць – брыю – брыеш – брые – брыем – брыце – брыюць*; рус.: *брить – брею – бреешь – бреет – бреешь – бреете – бреют*; бел.: *крыць – крыю – крыеш – крые – крыем – крыце – крыюць*; рус.: *крыть – крою – кроешь – кроет – кроем – кроете – кроют*. Как видно, в белорусской словоизменительной парадигме глаголы *брыць* и *крыць* имеют один суффикс *-ы-*, словоизменительная парадигма русских глаголов представлена двумя суффиксами – *-е-* и *-о-*. В русском языке по аналогии с глаголом *крыть* часто употребляются неправильные формы 1-го, 2-го и 3-го лица единственного и множественного числа глагола *брить*, не говоря уже о межъязыковом смешении словоформ этих глаголов.

Таким образом, сравнительно-типологическое исследование русского и белорусского языков дает основание отметить в каждом из них свою специфику, что достигается не только обширной и весьма сложной системой морфонологических явлений, но и разной степенью их участия. Очевидно в связи с этим, описание словоизменения нельзя проводить без учета специфики морфонологических характеристик в каждом языке. Осознание того, что даже в близкородственных языках выявляется определенное несходство в морфонологии отдельных частей речи, позволит избавиться от речевых ошибок ненормативного употребления того или иного варианта словоформы. Именно поэтому сравнительное изучение морфонологических особенностей строения морфем близкородственных языков представляет не только теоретический интерес, но имеет и практическое значение для тех, кто пользуется обоими языками в повседневной жизни. Сопоставительно-типологическое изучение морфонологических особенностей словоизменения глагола и существительного позволяет установить отличия, которые в наибольшей степени вызывают нарушения ортологии двух языков. Ортологический аспект изучения морфонологии словоизменительных категорий близкородственных языков должен содействовать повышению языковой культуры людей, которые пользуются попеременно обоими языками.

Литература

1. Лукашанец А.А. Мова ў фарміраванні і падтрымцы нацыянальнай свядомасці народа // Славянскія культуры гістарычны вопыт і сучасныя праблемы. Мн., 1996.
2. Русак В.П. Марфаналягія сучаснай беларускай мовы. Мн., 2003.
3. Толстая С.М. Морфолягія в структуре славянских языков. М., 1998.
4. Попова Т.В. Глагольное словоизменение в болгарском языке. М., 1975.

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА: АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА НАШЫХ ДЗЁН

Ю.Р. Баццолёва

ПРЫСВЯЧЭННЕ І ПРАДМОВА ДА “КАТЭХІЗІСА” 1562 г. СЫМОНА БУДНАГА Ў ПЕРАКЛАДАХ НА СУЧАСНЮЮ БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

Прысвячэнне і Прадмова да “Катэхізіса” 1562 г. Сымона Буднага з’яўляюцца свайго роду візітнай карткай унікальнага твора – адзінага беларускамоўнага пратэстанцкага катэхізіса XVI ст. і, адначасова, першай беларускамоўнай публікацыі на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Пераклад тэкстаў такога значэння і такога ўзроўню – задача няпростая і вельмі адказная.

Неабходна зразумець і з максамальнай дакладнасцю перадаць жаданні і памкненні аўтара, ідэйна-тэматычную скіраванасць твора, адлюстраваць спецыфіку эпохі, захаваўшы пры гэтым функцыянальна-стыльовыя асаблівасці арыгінала, вобразнасць мовы аўтара, манеру ўздзеяння твора на чытача. Неабходна таксама ўключыць перакладаемы твор у гістарычны кантэкст, разгледзець яго праз прызму ўсёй творчасці аўтара.

Мы прануем Вашай увазе тры розныя пераклады:

- 1) **Прысвячэнне** ў перакладзе *Алеся Бразгунова* [3] (1997 г.), *далей* – пераклад **№1**;
- 2) **Прысвячэнне і Прадмова** у перакладзе *Наталлі Кабелкі* [1] (ліпень 2005 г.), *далей* – пераклад **№2**;
- 3) **Прысвячэнне і Прадмова** ў перакладзе Уладзіміра Кароткага і Жаны Некрашэвіч-Кароткай [4] (верасень 2005 г.), *далей* – пераклад **№3**.

Нас цікавіць, якім чынам і наколькі адэкватна беларускім вучоным удалося захаваць і перадаць галоўныя ідэі, стыль і вобразнасць арыгінальных тэкстаў. З-за абмежаванага аб'ёму, мы засярэдзім нашу ўвагу толькі на самых істотных момантах.

Звернемся спачатку да **Прывячэння**, якое само па сабе таксама ўнікальнае. Гэта – адзінае прывячэнне Сымона Буднага на беларускай мове, якое захавалася да нашага часу, і, акрамя таго, адзінае вядомае прывячэнне Радзівілам з такім спецыфічным, “калектыўным” адрасатам – калі аўтар звяртаецца праз асобы двух князёў да іх старэйшых сыноў. Безумоўна, што такая “эксклюзіўнасць” таксама павінна была знайсці адлюстраванне ў перакладзе.

Умоўна, **Прывячэнне** можна падзяліць на дзве часткі: багаслоўскую і свецкую, у кожнай з якіх вылучаюцца свае магістральныя тэмы, ідэі і мэты. Адносна багаслоўскай часткі размова пойдзе аб тэме выратавання і яе перадачы на мову перакладу, у свецкай мы закранем нацыянальна-патрыятычную праблематыку і тэму ўладара ў іх інтэрпрэтацыі на сучасную беларускую мову.

Аб'ект перакладу – **рэлігійны тэкст эпохі Рэфармацыі**. Таму самым важным і складаным з'яўляецца менавіта адэкватная перадача тэалагічных думак і поглядаў аўтара з пункту погляду захавання і сэнсу, і формы (знакавай абалонкі ідэі, у якой яна знайшла сваё ўвасабленне). Вырашэннем гэтай задачы дасягаецца і перадача пазіцыі Сымона Буднага як тэолага і гуманіста, і захаванне яго стылю: віртуознай лёгкасці і яснасці выказвання, сістэмнасці і лагічнасці выкладання, дакладнасці і пераканаўчасці аргументаў, якія абавязкова падмацоваюцца трапнымі прыкладамі, – аднім словам, калі неверагодна складаныя рэчы тлумачацца проста, прыгожай вытанчанай моваю.

Інтэрпрэтацыю тэмы **выратавання**, мы разгледзім на наступных прыкладах.

I. **Адносіны Бога і чалавека пасля падзення.**

“Бог всемогучий, освещенные а милостивые княжата, потому ся всегда напротив грешному человеку заховал, иже хотяжь сам от него отходил, пред ся его дивным обычаем от блуда и от грехов выривал” [2, 24]. Гэта – самы першы сказ, ключавы, а таму асабліва складаны для перакладу. У ім можна выдзеліць тры сэнсавыя часткі, якія ў розных прапорцыях адлюстроўваюцца і у **Прывячэнні**, і ў **Прадмове**: 1) **Бог ў адносінах да чалавека (БОГ®: больш разглядаецца ў Прывячэнні)**, 2) **чалавек ў адносінах да Бога (чалавек: больш разглядаецца ў Прадмове)**, 3) **становішча чалавека без Бога**.

1. Бог ніколі не пакідаў сваё стварэнне – гэта выражана прыслоўем **всегда** і дзеясловам **заховати (заховал)**. Што датычыцца дыстанцыі паміж Богам і чалавекам, выражанай прыслоўем **напротив**, то тут маецца на увазе, з аднаго боку, свабода чалавека ў сваім выбары, а з другога – аддаленасць чалавека ад Бога з-за граху.

2. Чалавек быў створаны свабодным у выбары добра ці зла. Самастойнасць яго свядомага выбару выражаецца азначальным займеннікам **сам** і дзеясловам **отходити (отходил)**. Выратаванне ж магчыма толькі ў Богу, таму чалавеку неабходна самому прыкласці пэўныя намаганні: самастойна і свядома выбраць дабро і трымацца пуці, укаванага Богам, што выражаецца дзеясловам **ся выривати (ся выривал)** (з грахоўнага стану). Такім чынам, мы можам так пазначыць адносіны Бога і чалавека:

БОГ® – чалавек. Паглядзім, як гэта адлюстравалася ў перакладах.

№1: Бог усемагутны, (...), сябе заўсёды асобна ад грэшнага чалавека трымаў, || які хоць сам ад яго і адыходзіў, але перад яго абліччам дзіўным чынам ад аблуды і грэху ратаваўся [3, 120]. Пераклад, як бачым, амаль літаральны. Ідэя “ўзаемаімкнення” захаваецца: **БОГ® – чалавек**.

№3: Бог усемагутны, (...), таму заўсёды заставаўся побач з грэшным чалавекам, || што, хоць [той] сам ад Яго адступаўся, аднак, дзякуючы дзіўнаснаму яго звычайу, ад блуду і граху вырываўся [4, 8]. Пераклад прыслоўя **“напротив”** як **побач** не павінен б'янтэжыць, бо перад намі рэлігійны тэкст: сапраўды, паміж чалавекам і Богам маецца дыстанцыя, але Бог усё роўна заўсёды застаецца **побач** з чалавекам. Ідэя “ўзаемаімкнення” тут таксама захоўваецца: **Бог® – чалавек**.

№2: Бог усемагутны, (...), у тым заўсёды аб'яўляў Сябе грэшнаму чалавеку у тым, што, || хаця чалавек сам ад яго адыходзіў, Бог усё адно ў цудоўны спосаб ратаваў чалавека ад памылак і грахоў [1, 13]. У параўнанні з **перакладамі №1 і №2**, гэта – свайго роду кампрамісны варыянт. Перакладчык пазбягае дыскусіі аб сэнсе дыстанцыі паміж Богам і чалавекам, але ідэя застаецца ўсё той жа: Бог заўжды яўляўся грэшнаму чалавеку, каб дапамагчы.

Такім чынам, мы бачым, што без змянення і скажэння сэнсу, кожны з перакладчыкаў адлюстравалі асобны аспект у разуменні **дыстанцыі, мяжы** паміж Богам і чалавекам.

Істотнай у **перакладзе №2** з'яўляецца замена дзейніка **чалавек** на **Бог** са зменай стану дзеяслова, які выражае выказнік: **ратавати (ратаваўся на ратаваў)**. Пры такім перакладзе акцэнт з чалавека пераносіцца на Бога, з-за чаго “губляецца” гэтая “саўдзельнасць” у выратаванні (“аўтаматычнае” выратаванне немагчыма), неабходнасць свядомага імкнення да Бога. Такім чынам, знікае ідэя аб “ўзаемаімкненні”: **БОГ® – чалавек** змяняецца на **БОГ®, БОГ® чалавек**.

3. Стан, у якім знаходзіцца чалавек без Бога, перадаецца наступным чынам. Назоўнікі **“блудь”** і **“грехи”** ў **п. №1** перакладаюцца: першы – як **блуканне, няправільны шлях**, другі даецца ў адзіночным ліку – як **грэх** увогуле (увасабленне зла, якое аддаляе чалавека ад Бога). У **п. №2 “блудь”** – гэта **памылкі**, для назоўніка **“грехи”** захоўваецца множны лік. У **п. №3 “блудь”** перакладаецца як **блуд** у значэнні цялеснага граху, для назоўніка **“грехи”**, як і ў **п. №1**, выбіраецца адзіночны лік.

II. Воля (Божая, чалавечая). Для эпохі Рэфармацыі выключна важнай з’яўляецца ідэя літасцівага і цярплівага Бога. У Буднага яна знаходзіць увасабленне пры выкарыстанні словазлучэнняў, у састаў якіх уваходзіць прыметнік “*милосердный*” ці назоўнік “*милосердые*” у абавязковым спалучэнні з дзеясловамі, якія выражаюць волю, пажаданне – “*рачители*” і “*хотети*”. У арыгінальным тэксе шматкратна гучыць гэта выражэнне волі Божай у дачыненні да грэшнага чалавека: “*з особливога милосердия своего, в гневе своим не рачил оставить*”, “*ужалившись над их упадком, рачил им zarazom и всему потомству их предивный ратунок урадить*” [2, 24-25] і г.д. Менавіта зваротам да гэтых дзеясловаў падкрэсліваецца спрадвечнае Божае Слова, спрадвечная Божая Думка. Такая структура поўнаасцю перадаецца ў *п. №1* і *№3*. У *п. ж №2*, на вялікі жаль, яна перакладчыкам не захоўваецца (*не застаўся ў гневе, злітаваўся над іхнім адпазненнем* [1, 13] і г.д.).

III. Рэлігійныя намінацыі. Звернем увагу на інтэрпрэтацыю рэлігійнай асабовай і абстрактнай лексікі. Як вядома, у 1562 г. Сымон Будны быў кальвіністам, а праз колькі год перайшоў у анцітрынітарыі. З гэтай прычыны пераклад рэлігійнай лексікі патрабуе асаблівай ўважлівасці і далікатнасці, што і прадэманстравалі ўсе перакладчыкі, бо нават самая малая недакладнасць у гэтым пытанні можа прывесці да блытаніны тэрмінаў, ідэй, паняццяў і справакаваць багаслоўскую спрэчку.

Асобы Святой Троіцы згадваюцца ў тэксе і разам (“*бог отец через Христа, единого сына своего, в духу святом утешителю нашим*”), і паасобку (“*пан Бог всемогучий*”, “*Христос-пан*”, “*гетман Христос*”, “*дух святой утешитель*” і г.д.). Адзначым толькі, што словазлучэнні тыпу *пан Бог* і *Христос-пан* захоўваюцца толькі ў *п. №1*, *№3* (для перадачы мясцовага каларыту), у *п. ж №2* яны перакладаюцца, як *Госпад Бог* і *Христос Госпад* – прынцыповай розніцы тут няма.

Адносна намінацыі Маці Божай (у арыгінале – “*пречистая девица*”), вельмі цікавая перакладчыцкая знаходка маецца ў *п. №3*: *Найчысцейшая Панна*, дзе спалучаецца значэнне дзявоцтва і нявіннасці са значэннем (тут – духоўнай) высакароднасці.

Пэўны нюанс назіраецца пры перакладзе словазлучэння “*от воплощения Христова в року (...)*”: у *п. №1*, *№3* – *уцелаўленне* (закранаецца трэці пункт Сімвала Веры), у *п. №2* – *нараджэнне* (але гэта ўжо другі пункт Сімвала Веры; прыгадаем таксама хуткую змену ў поглядах Сымона Буднага на другую асобу Святой Троіцы).

IV. Дзе шукаць выратавання зараз (указвае Бог: **БОГ®**). Бог-Айцец ужо “сучаснаму пакаленню” (маецца на ўвазе XVI ст.) “*через духа святого і светлость Евангелія сына своего*” [2, 25] указвае сапраўдную веру, якая і змяшчаецца ў прысвячаемай кнізе – “*в тых малых новое кузни книгах*” [2, 25]. Гэта прыгожая буднаўская метафара захоўваецца толькі ў *п. №3*, у іншых перакладах яна трансфармавалася: у *гэтых малых, па-новаму задуманых книгах* [3, 121] (*п. №1*) і у *гэтай малой новадрукаванай кнізе* [1, 15] (*п. №2*). Згаданыя варыянты не адлюстроўваюць усёй яе шматслойнасці (гэта – і рэфармаваная царква, і сапраўдная апостальская вера, і пратэстанцкая друкарня, і першая публікацыя такога кшталту ў ВКЛ). У дачыненні да *п. №1* можа нават узнікнуць недарэчнае пытанне, ці не быў катэхзіс вынаходніцтвам Буднага?

Побач з тэмай выратавання вельмі моцна гучыць нацыянальна-патрыятычная праблематыка. Законы сапраўднага збаўцы Хрыста ўвасобіліся ў “Катэхзісе” менавіта на роднай мове. Прывядзём некалькі прыкладаў з перакладаў.

I. У назве арыгіналу (“*Катихисис, то ест наука стародавняя христiанская от светого писма, для простых людей языка руского, в питаннях и отказъх събрана*” [2, 24]) словазлучэнне “*языка руского*” ў *п. №3* змяняецца на *народа рускага* [4, 8], а ў *п. №2* яно перадаецца, як *мовы беларускай* [1, 11].

II. “*(...) здавна далеко росширенным словенским языком суть накоротце пописаны права*” [2, 25] – ва ўсіх трох перакладах “*словенским языком*” (ва ўсіх месцах) перадаецца *славянским языком*.

III. Адметна перакладзецца фраза “*Отчина и Речь Посполитая*” [2, 26]. У *перакладах №1*, *№2* яна гучыць, як *Айчына і Рэч Паспалітая* [3, 122] (*п. №1*) і як *Бацькаўшчына і Рэч Паспалітая* [1, 15] (*п. №2*) – падкрэсліваецца пэўная розніца, робіцца супастаўленне. У *перакладзе ж №3* – *Айчына і дзяржава* [4, 10] – “Рэч Паспалітая” разглядаецца, як адна з форм дзяржаўнага ўтварэння.

Усе гэтыя моманты, звязаныя з гістарычнымі назвамі беларускай мовы, беларускага народа і дзяржавы, неаднаразова разглядаліся, таму яны не патрабуюць ні тлумачэнняў, ні ўдакладненняў. Адзначым толькі, што кожны з перакладчыкаў, знайшоў сваю форму для іх перадачы на мову перакладу.

Звернемся, нарэшце, да адрасата, бо да двух папярэдніх тэм далучаецца тэма ўладара. Гаворка пойдзе аб Радзівілах. Тут нас цікавяць наступныя моманты.

1. Твор прысвечаны праз асобы князёў Радзівілаў да іх старэйшых сыноў. У арыгінале і князі, і княжычы называюцца “*княжаты*”. У *п. №1*, *№2* перакладчыкі аддаюць перавагу выключна назве *князі*. У *п. ж №3* назіраецца большая “разнастайнасць”: *князі, маладыя князі, княжата* (у сэнсе *княжычы*). Гэта тым больш карэктна, што не толькі пазбягаецца пэўная блытаніна паміж княжацкімі асобамі і падкрэсліваецца спецыфічны характар прысвячэння, але і адлюстроўваецца сімвалізм сувязі і ўспрымемства пакаленняў – ідэя чаго стужкай праходзіць праз увесь тэкст. (Гісторыя чалавецтва Будным разглядаецца, як гісторыя адной вялікай сям’і, лёс кожнага члена якой мае выключную важнасць. “*(...) пан бог всякого человека упалого опуцати не рачил*” [2, 25]. Аб гэтым сведчыць і выбар лексікі ў дачыненні да чалавека: гісторыя чалавецтва ідзе ад “першых бацькоў” (Адам і Ева) да “апошніх нашчадкаў” (XVI ст.).)

2. Аўтар заклікае Радзівілаў да еднасці ў справах і ў веравызнанні. Апошні момант так уласобіўся ў перакладах. “(...) з *едности одного гасла*” [2, 26] – у *п. №2, №3* захоўваецца прамы сэнс арыгіналу: у *адзінстве вызнання* [1, 15] (*п. №2*) і *на еднасці аднаго сімвала* [*Сімвала веры*] [4, 10] (*п. №3*). У *п. №1* перакладчык убачыў нейкае метафарычнае значэнне, бо *гасло* перакладаецца, як *герб* (з *адзінства герба*) [3, 122].

Пераклад **Прысвячэння** з’яўляецца самым складаным. Менавіта ад яго якасці і адэкватнасці залежыць разуменне сэнсу **Прадмовы**, якая з’яўляецца лагічным працягам **Прысвячэння**. У **Прадмове** Сымон Будны працягвае развіваць свае тэалагічныя погляды, адлюстраваныя ў **Прысвячэнні**.

Тэма выратавання тут гучыць ужо як “чалавек ў адносінах да Бога”, як “сучасны” (XVI ст.) прыклад на шляху чалавека да збаўлення. Аўтар дае тлумачэнне тым, хто жадае трымацца добрага пуці, але не ведае, як; паказвае, чым пагарджае для чалавека няправільны шлях, на які чалавек уступае сам і з-за ашуканстваў д’ябла. У **Прадмове** падкрэсліваецца, што імкненне чалавека да Бога павінна быць “актыўным” (гэта ілюструецца прытчай аб спячым чалавеку): вучыцца Слову Божаму і навучаць другіх. Выратаванне немагчыма “*без науки* [вывучэння катэхізісу], *без веры і без ісповядання*” [2, 27]. У адваротным выпадку чалавек рызыкуе апынуцца ў яме, увязнуць у блудзе і грахах, зрабіцца бязвольнай цацкай у руках д’ябла [2, 28]. Асабліва адзначаецца роля духоўных настаўнікаў у справе выратавання, але выбар зноў за чалавекам (ці слухацца дрэннага настаўніка).

Што датычыцца катэхізіса, то тут на яго ўказваюць і “чалавекі” – на прыкладзе Апостальскай Царквы. Увогуле, як і ў **Прысвячэнні**, так і ў **Прадмове** Будны “вёў” чытача да таго, што “*наука выратавання*” (і ў *тэорыі*, і ў *практыцы*) змяшчаецца ў прысвячаемым “Катэхізісе”, бо дзякуючы яго вывучэнню многія змогуць “*и в познаніе бога и его правды*” прыйсці “*и в святом жытью*” расці і ўмацоўвацца [2, 27].

Усе гэтыя аўтарскія думкі знайшлі выдатнае адлюстраванне ў перакладах, паміж якімі няма значных адрозненняў і якія ідуць амаль паралельна арыгінальнаму тэксту. Мы звернем увагу толькі на адзін момант.

І. Пры перакладзе сказаў: “*Наболей четвертая часть, се ест о святом крещеніи и о вечери сына божіего, помыслити можем опричную книжку выпустити*” [2, 29], было б лепш перадаць словазлучэнне “*помыслити можем*”, як у *п. №3* – *можам падумаць* [выдаць кнігу], дзе адлюстроўваецца большая мера сумнення, чым у варыянце *можна было б* [выдаць кнігу] (*п. №2*). Абодва пераклады карэктныя, і розніца не вельмі вялікая, але вельмі часта ў артыкулах замежных вучоных гаворыцца аб тым, што Будны *абвясціў* выданне гэтай кнігі, з чаго робіцца *выснова*, што такая кніга існавала.

На падставе прадстаўленага матэрыяла можна зрабіць наступны агульны вывад. Усе тры пераклады з’яўляюцца адэкватнымі. Наяўнасць пэўных несупадзенняў не павінна бянтэжыць, бо яна сведчыць, перш за ўсё аб выключным багацці беларускай мовы, як XVI, так і XXI стст., а таксама аб удумлівай і вельмі беражлівай працы перакладчыкаў над арыгінальным тэкстам. Больш таго, наяўнасць трох розных перакладаў яшчэ раз падкрэслівае такую нацыянальную рысу беларускага грамадства, як узаемапавага і талерантнасць у адносінах да кожнага з яго членаў, бо кожны чалавек, незалежна ад узросту, адукацыі, вераспаўядання, сацыяльнага становішча, можа знайсці *свой* пераклад. І, яшчэ раз падкрэслім, што самая вялікая якасць перакладаў і заслуга перакладчыкаў заключаецца ў тым, што гэты шэдэўр беларускага рэлігійнага красамоўства стаў *зразумелым і даступным* для шырокага грамадства.

Літаратура

1. Катэхізіс: Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст. / Адаптаваны тэкст, пер. з старажыт. бел. мовы Н.Кабелка. Мн.: Юніпак, 2005. 312 с.
2. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны. Мн., 1991.
3. Родная літаратура: Хрэстаматыя: 10 кл. / Укладальнік М.А. Лазарук і інш. Мн.: Мастацкая літаратура, 1997. 767 с.
4. Роднае слова. 2005, № 8.

Т.П. Гуліцкая

“SYNOD BRZESKI”: ДА ПРАБЛЕМЫ АЎТАРСТВА

У 1596 годзе ў Вільні на польскай мове быў ананімна выдадзены “Synod Brzeski”, а праз некаторы час у Кракаве з’явілася “Obrona Synodu Brzeskiego” (1597). Кнігі былі перакладзены на беларускую мову Іпаціем Пацеєм пад адзінай назвай “Описание и оборона Събору Руского Берестейского” [1] і дапоўнены “Предъмовой до чытальника”, дзе ў традыцыйнай манеры пісьменнікам абгрунтаваны прычыны напісання твора.

Ананімнае выданне твораў было з’явай даволі распаўсюджанай, што тлумачыцца хутчэй “не сярдневяковым” тыпам мыслення, а, перш за ўсё, гісторыка-палітычнай сітуацыяй у Рэчы Паспалітай пасля Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г.” [2, 20].

Магчыма, пераклад твора І.Пацеём даў падставу некаторым даследчыкам лічыць яго аўтарам “Апісання і абароны”. З’яўленне гіпотэзы аб аўтарстве палеміста можа быць звязана і з тым, што выступленнем супраць “Апокрысіса” стаў “Антырызіс, ці апалогія супраць Хрыстафора Філалета”, напісаны І. Пацеём, а не кніга Пятра Скаргі [3].

Так званая ананімнасць не заўсёды была сакрэтам для сучаснікаў. У палемічных творах часта сустракаюцца звесткі аб аўтары той ці іншай кнігі. У “Антырызісе” І.Пацей гаворыць пра пісьменніка “Апісання і абароны” так: “Roku niedawno przeszłego 1597, wydane były z druku pismem Polskim u Ruskim ksiąski, ktorым tytuł “Obrona synodu Ruskiego Brzeskiego, w roku 1596 zebranego”. W ktorých kxiąszkach chociaż autor imienia swego nie napisał, a wszakże wielom ludziom pobożnym u krześciańskim wiadomo iest, kto ie wydał. Nie potrzeby się o nim pytać: z samey rzeczy krześciański czytelnik pozna, że iest katolik pobożny u sługa kościoła Bożego prawdziwy, ktorы nie za nymem, ani dla pożytku swego, albo sławy, iakiey prożney (poniewasz świat ten u wszystkie rokoszy iego opuścił, a tylko na służbę Bożą vdał się) ale miłuiąc Pana Boga u prawdę iego ś., to wszystko, co się na tym synodzie Brzeskim działo, dla wiadomości ludzkiej prawdziwie opisał, ku pociesze wszystkim prawowiernym katolikom” [3, 482].

Важна адзначыць, што ў “Антырызісе” даецца спасылка на другі твор “Справядлівае апісанне ўчынку і справы сінодавай”, які аўтар называе сваім і просіць чытача не блытаць яго з “Абаронай і апісаннем сабора рускага Берасцейскага”: “Chcesz li wiedzieć, krześciański bracie, czytaj sobie kxiążeczki Ruskie drukowane, nie te, na ktore Philalet odpisuie, ale drugie, ktorым napis: “Sprawiedliwe opisanie postępku u sprawу synodu Brzeskiego”. A chociaż y to dobrze wiemy, isz adwersarze gdziekolwiek ich dostać mogą, pałą, aby się ich nieprawdy ludzie nie dowiedzieli. A wszakże u w tych moich kxiąszkach na swym mieyscu, kaźdey rzeczy, iako się co działo, przupomnieć nie przebaczę” [3, 503] – (вылучана намі). Гэтым самым палеміст адмяжоўвае сябе ад аўтарства “Апісання і абароны”.

Такім чынам, гіпотэза, што аўтарам твора мог быць І.Пацей, не знаходзіць дакументальнага пацверджання.

Найбольш пашырана сярод даследчыкаў меркаванне аб тым, што аўтарам “Апісання і абароны” з’яўляецца Пётр Скарга. Менавіта пад яго прозвішчам твор надрукаваны ў “Помніках палемічнай літаратуры” на польскай [4] і беларускай мовах [1].

Параўнанне “Пра адзінства касцёла божага” (1590) з “Апісаннем і абаронай сабора рускага Берасцейскага” дазваляе адзначыць іх змештавае, структурнае і стыльвае падабенства.

Першая частка кнігі храналагічна апісвае падзеі, што адбываліся на саборы 6-9 кастрычніка 1596 года. У другой аўтар абгрунтоўвае тэарэтычны, гістарычны і практычны аспекты прынятай уніі, і робіць гэта на падставе тых самых тэзісаў, што і ў трактаце “Пра адзінства касцёла божага”.

Стыльвае і структурнае блізкасць двух твораў выразна прасочваецца пры супастаўленні асобных раздзелаў: трэцяга раздзела “Апісання і абароны” (“Iako monarchia abo iedynowładztwo kościelne w Ewangeliey fundowane iest” [1, 243]) з дзевятым раздзелам першай часткі “Пра адзінства” (“Chrystus iednego nawyższego pasterza wszytkiego kościoła swego po sobie postanowił – Piotra świętego” [5, 570]); адпаведна чацвёртага (“Iako rząd u przełożenstwo iedniego pasterza z Piotrem ś. nie vmarło, ale na Rzymskich biskupach u papieżach stanęło” [1, 249]) з дванацатым і трынацатым раздзеламі першай часткі (“Na vząd z prełożenstwo Piotra ś. , ktore miał nad wszytkim chrześciaństwen, wstąpił biskupowi Rzymscy” [5, 574] і “Świadectwa Greckich doktorow, iż biskup Rzymski ma przełożenstwo nad wszytkimi kościoły Chrystusowemi po wszytkim świecie” [5, 585]), пры гэтым варта адзначыць, што ў апошнім выпадку назіраецца амаль поўнае тэкставае супадзенне.

Даследаванне вышэйназваных раздзелаў дазваляе вызначыць кампазіцыйную заканамернасць размеркавання стылістычнага матэрыялу: разважанні аўтара – цытаванне “greckich doktorow” – аўтарская выснова.

Зварот да такога тыпу аргументавання як спасылка на аўтарытэты “айцоў царквы” ўвогуле ўласцівы творах палемічнай літаратуры, аднак у трэцім раздзеле “Апісання і абароны” і дзевятым раздзеле “Пра адзінства” амаль супадае іх паслядоўнасць. У першым выпадку аўтар цытуе словы Арыгена, Васіля Вялікага, Грыгорыя Назіянзена, Епіфанія, Кірылы Ерусалімскага, Іаана Златавуста, Феафілакта, Генадзія Схаларыя, у другім – Арыгена, Афанасія, Васіля Вялікага, Грыгорыя Назіянзена, Епіфанія, Іаана Златавуста, Кіпрыяна, Іларыя, Аўгусціна. Але варта адзначыць, што пры гэтым палемістам падаюцца розныя цытаты, а, улічваючы іх аб’ём, становяцца больш выразнымі за іншыя мастацкія сродкі. Такім чынам, асноўная думка пісьменніка як бы канкрэтызуецца рознымі цытатамі, што канцэнтруе ўвагу, дапамагае стварыць патрэбнае ўражанне.

Другая палова чацвёртага раздзела практычна цалкам адпавядае зместу трынацатага раздзела “Пра адзінства касцёла божага”: супадаюць не толькі цытаты “грэцкіх дактароў”, аўтарам захавана іх паслядоўнасць, за выключэннем прыведзеных у “Апісанні і абароне” выказванняў Генадзія Схаларыя і пашыранай цытаты з ліста Юстыніяна.

Пісьменнікам выкарыстаны не толькі адныя і тыя ж вобразныя сродкі, але часта, амаль без змен, паўтараюцца асобныя часткі “Пра адзінства касцёла божага”

Берасцейскага

“Gdy się Grekowie z soboru Florenckiego do domu wrocili, Marek Epheski – lud prosty, y czernce, y humeny, y inne niewiadome a głupie prostaki poburzywszy, aby się onemu wszystkiemu, co spólnie z Duchą Ś. y za zgodą Chrystusowej miłości postanowiono było, sprzeciwili, – wielką przeszkodę do wykonania onej świętej jedności uczynił” [1, 292].

“Był na tym Florenckim synodzie znaczny barzo y uczony metropolita Kijowski y wszystkiej Rusi Isidorus, który z strony Ruskich krajow nie tylo na synodalską zgodę y wiarę zezwalał, ale jey między swoją Rusią y w Moskwie mocno popierał, y w Grecyey innym prawowiernym wiele pomagał. W Sączu, gdy się wracał, w naszym kościele Łacińskim mszą ś. abo liturgią miał, y tam od Zbigniewa, biskupa Krakowskiego, z wielką czcią przyjęty jest, jako pisze nasz Miechowita. Y u krola Władysława Polskiego y Węgierskiego przywilej swojej Rusi otrzymał” [1, 288].

Паўтарэнне асобных раздзелаў, частак, цытат з’яўляецца адной з адметных асаблівасцей палемічнай літаратуры. Аднак у дадзеным выпадку мы сустракаемся з аўтарскай перапрацоўкай папярэдняй кнігі. Пры гэтым абгрунтаванне тэарэтычных, гістарычных і практычных ідэй, у больш сціслай форме выкладзеных ў “Апісанні і абароне”, не маюць істотных разыходжанняў з трактатам “Пра адзінства”.

“Апісанне і абарона сабора рускага
Берасцейскага”

“Jako fundament naypierwsza jest rzecz, która wszystko budowanie trzyma, tak Piotr ś. napierwszą jest głową kościoła Bożego, naktorem się wszytek wspiera” [Скапра 19, 243–245].

“To przelożństwo Piotra ś. śmiercią iego vstać nie mogło. Bo kościół Boży y owce Chrystusowe trwają aż do końca świata y muszą mieć takie opatrzenie y rząd dla zbawienia swego. Każda zwierzchność nie dla tego iest, co na niey siedzi, ale dla tych, ktoremi rządzi. Ieśliż za czasu Piotra ś. kościół takiego starszego, iakiego Chrystus postawił, potrzebował, – daleko więcej po śmierci Piotra ś., gdy się na wszytek świat rozszerzał. Y dla tego onych słow, które Pan do Piotra mówił: „paś owce Moie”, nie może być inaksze rozumienie, iednego iż ten wrząd pasterstwa z na potomki Piotrowe ściagnąć się ma” [Скапра 19, 249].

“Gdy się Grekowie z ósmego soboru w wielkiej zgodzie, iedności y miłości z Łacinniki roziachali, Marek Epheski, rozsiewca niezgody między bracią y sługa dyabelski, w Carogrodzie y po wszystkiej Grecyey czernce proste a vporne wzburzył y lud pospolity” [6, 456].

“A Isidor, mitropolit Kiiowski, iadąc ze Włoch do swej Rusi, niosąc ś. pokoy y iedność na granicy Polskiej, iako pisze Miechowita, z wielką czcią w Sandeczu albo w Sączu od Zbigniewa kardynała y biskupa Krakowskiego przyjęty iest. Y tam w kościele Rzymskim po Grecki, iako iedney wiary katolickiej biskup y iedney głowy członek, mszą ś. służył v iednegoż ołtarza, co y biskup Krakowski. O, iakoby to miła iedność, byśmy tego y tu w Wilnie doczekali! Niosąc tedy do Rusi ieden list ziednoczenia papieski z ołownymy, a drugi cesarski z złotymi pieczęciami (iako mowi Miechowita), iako mniemam, przez nieiaki czas Ruskie te narody, które są pod krolem Polskim y w wielkim księstwie Litowskim, do iedności ś. pszywodził y nauczał” [6, 457].

“Пра адзінства касцёла божага”

“Jako w budowaniu naprzednieysza rzecz iest fundament, tak Piotr ś. napierwszym być miał wrzędnikiem kościoła iego; a iako fundament wszystkiego budowania wspiera, tak wiara y wrząd iego miał wszytkie wspierać” [5, 570].

“Wrząd y przelożństwo Piotra ś. vmrzeć y vstać z osobą iego w kościele Bożym nie mogło. Bo wrzędy y zwierzchności wszelakie nie są dla tego, który na nich siedzi, ale dla tych, który rządzi. Pasterz nie dla siebie iest pasterzem, ale dla owiec iemu poruczonych. A iż owce Chrystusowe y kościół iego nie do żywota Piotra ś. trwa, ale do końca świata, tedy pasterza zawždy mieć musi. A ieśli za żywota Piotra ś. Kościół Chrystusow iednego nawyższego wrzędnika dla zachowania swej iedności mieć musiał, pewnie y po śmierci iego takiego rządu tym więcej potrzebuie, im się szerzey y na różne narody roskrzewia... Przetoż w onych słowiech swoich Pan nasz do Piotra, gdy mówił: „paś owce moie”, nie tylo Piotra, ale ine następniki iego rozumiał” [5, 580–581].

Такім чынам, тэксталагічнае параўнанне і аналіз тэкстаў “Пра адзінства касцёла божага” і “Апісання і абароны сабора рускага Берасцейскага” дазваляюць сцвярджаць, што аўтарства апошняга належыць Пятру Скаргу.

Літаратура

1. Скарга П. Берестейский собор и оборона его // РИБ. Памятники полемической литературы. Кн.3. Т.19. СПб., 1903.
2. Кароткі У.Г. Беларускія прадмовы і пасляслоўі другой палавіны XVI-першай палавіны XVII ст. // Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны. Мн., 1991.
3. Потей И. Антиризис или Апология // РИБ. Памятники полемической литературы. Кн.3. Т.19. СПб., 1903.
4. Скарга П. Берестейский собор и оборона его // РИБ. Памятники полемической литературы. Кн.2. Т.7. СПб., 1882.
5. Skarga P. O rządze u jedności kościoła Bożego. Новые статьи Петра Скарги // РИБ. Памятники полемической литературы. Кн.2. Т.7. СПб., 1882.
6. Skarga P. O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem // РИБ. Памятники полемической литературы. Кн.2. Т.7. СПб., 1882.

В.У. Дзегцярэнка

ЛІТАРАТУРНЫЯ І ФАЛЬКЛОРНЫЯ ТРАДЫЦЫІ Ў ТВОРЧАСЦІ КАРАЛЯ ЖЭРЫ І ЮЗАФА БАКІ

Кароль Жэра (1743 – пасля 1798) і Юзаф Бака (1706 – 1780) – прадстаўнікі позняга барока¹, суйчыннікі, выхаванцы езуіцкіх школ, ксяндзы-місіянеры, творчасць якіх амаль незнаёмая беларускім літаратуразнаўцам.

Кароль Жэра – манах-францысканец, які нарадзіўся на Падляшшы, вучыўся там у езуіцкай калегіі, а быў ксяндзом на Беларусі. Ён аўтар кнігі “Vorago rerum. Torba śmiechu...” – зборніка фацэцый, сабраных ім, літаратурна апрацаваных і ўкладзеных у кнігу са стройнай кампазіцыяй: 1. Доўгая квяцістая макаранічная назва 2. Макаранічны верш, у якім зашыфравана прозвішча Жэра. 3. Апісанне родавага гербу Жэраў. 4. Аўтабіяграфія, напісаная макаранічнай мовай (польска-лац.). 5. Прадмовы (шэсць), звернутыя да чытача, крытыка, паслядоўніка. 6. Уласна фацэцыі (235). Сама наяўнасць гэтых элементаў сведчыць пра імкненне стварыць закончаны, арганізаваны твор, кнігу для шырокага чытання, якая б адпавядала літаратурным канонам.

Юзаф Бака – ксёндз-езуіт, які нарадзіўся ў сям’і мінскага скарбніка, вучыўся ў езуіцкай калегіі, быў місіянерам на Беларусі і Літве. Асноўным яго творам з’яўляецца кніга з дзвюх частак “Uwagi rzeczy ostatecznych i złości grzechowych; Uwagi śmierci niechybnej...”. Найбольш цікавая для даследавання другая частка кнігі – зборнік вершаў-напамінаў пра непазбежную смерць. Гісторыя выданняў, трактовак, даследаванняў і наследаванняў Ю. Баку вельмі багатая, цікавая і поўная парадоксаў. У розныя часы яго кнігу лічылі глыбока рэлігійнай, набожнай, потым поўнай гумару, гратэску, яе аўтара – рэлігійным паэтам, пасля графаманам, эпігонам, гумарыстам і г.д.

Абодва вышэй згаданыя творы напісаны па канонах барока, у адпаведнасці з асноўнымі эстэтычнымі прынцыпамі стылю. Суседства высокага і нізкага, вытанчана-містычнага і груба натуралістычнага, трагічнага і камічнага [1, 40], рэальнага і фантастычнага, сакральнага і свецкага, прынцып сумяшчэння несумяшчальнага (“diskordia concors”) рэалізуецца ў гэтых творах. Культуру позняга барока можна назваць тэатралізаванай: батлейка, сюжэты жывапісу, відовішчныя літургіі, абрады, езуіцкі тэатр, публічныя дыспуты. Усё гэта можна назваць крыніцамі натхнення К. Жэры і Ю. Бака.

Мэты “Торбы смеху” – забаўляльная і маральна-дыдактычная, напрыклад, ў назве аўтар кажа: “дзеля ўцехі і забавы, а часам служыць кожнаму і дзеля выратавальнага павучання...” [2, 31]. У цэлым гуллівы, жартаўлівы настрой кнігі, у прыватнасці прадмоваў да яе, дазваляе К. Жэру непрыкметна, між іншым устаўляць сур’ёзныя рэчы, павучанні, напрыклад: “Należy tedy wcześniej rzeczy obwarować, / Żeby rotym na onych nigdy nie szkodować” [2, 40]. Так аўтар сумяшчае ў сабе дзве асобы: ксяндза і свецкага “веселуна”. Ю. Бака таксама імкнецца не толькі навучыць, але і расмяшыць чытача, але смех яго, на нашу думку, не светлы, як у К. Жэры, а гучыць як смех чалавека, асуджанага на непазбежную смерць. Хіба могуць натуралістычныя (тыповыя для барока) сцэны раскладу чалавечага цела, пахавання выклікаць здаровы, бестурботны смех? Хутчэй аўтар імкнецца засцерагчы ад граху, чым дасягае маральна-дыдактычнай мэты.

Прадмоўна-пасляслоўны² комплекс кнігі К. Жэры мае шмат складнікаў. Ён дазваляе зрабіць аналіз суадносін ‘аўтар-чытач-кніга’. Традыцыйна аўтар з дапамогай прадмовы фарміруе чытацкае ўспрыманне і ўяўленне пра кнігу, ад якога непасрэдна залежыць далейшы лёс твора. Т.ч., аўтар спрабуе ўстанавіць кантакт з чытачом, рыхтуе яго да ўспрыняцця асноўнага тэкста. Вядома ж, гэта чытач уяўны, узорны, ідэальны, яго прадугледжвае аўтар [3, 282], але, безумоўна, ён не мог не ўздзейнічаць і на

рэальнага адрасата. Аўтары прытрымліваюцца канвенцыі рыторыкі і аратарскага слова, выкарыстоўваючы ў іх рытарычныя прыёмы (звароткі, формы пераканання, каментары), а таксама некаторыя рытарычныя тropy (метафары, параўнанні, іронію) [3, 286].

У прадмовах да “Торбы смеху” выразна бачыцца імкненне К. Жэры стварыць сяброўскую атмасферу, імітуючы дыялог. Чытач выступае як паўнапраўны партнёр, удзельнік зносін, размовы. Паколькі характар кнігі забаўляльны, гумарыстычны, адпаведны і характар прадмоў, адсюль і стаўленне, манера зваротаў да чытача – з непрыхаванай іроніяй, “псеўдапавагай”. Т.ч., чытач “Торбы смеху” павінен быць адукаваным чалавекам, бо пісьменнік выкарыстоўвае пэўныя “коды” (цытаты з твораў аўтараў антычнасці, Святога Пісання, лацінскія фразеалагізмы), якія могуць быць незразумелымі і нават застануцца незаўважанымі непадрыхтаваным чытачом, у той жа час ён павінен ведаць мову сялян, адчуваць смак народнага гумару. Таму адрасат зборніка К.Жэры – адукаваны сярэдні шляхціц, з пачуццём гумару і ляльным стаўленнем да сялян.

Ю. Бака таксама складае прадмовы да кожнай з дзвюх частак свае кнігі, аднак яны не даюць такога карыснага матэрыялу для вывучэння суадносін ‘аўтар-чытач-кніга’ як прадмоўна-пасляслоўны комплекс “Торбы смеху”. Першая прадмова прысвечана тэме граху, другая расказвае пра неахопную ўладу смерці. Яны выконваюць маральна-дыдактычную функцыю, даводзяць прызначэнне кнігі, рыхтуюць чытача да ўспрыняцця ўласна тэкста: “*Ta prawda wierszem tu jest wyrażona, / Na dusz pożytek światu otworzona. / Czytajże chętnie, miły Czytelniku, / A śmierć uprzędaj cnotą, katoliku*” [Do czytelnika, 31-34]².

Ю.Баку, безумоўна, таксама хвалюе пытанне ўздзеяння на чытача, таму ён звяртаецца да здабыткаў уласнай прапаведніцкай практыкі, карыстаецца прыёмамі з пропаведзяў сваіх калег (рытарычныя пытанні, загадны лад, шматлікія звароткі і інш.). У сваіх вершах ён імкнецца суцэльна завалодаць увагай адрасата, абраўшы сабе непаўналетняга чытача, як лічыць польскі даследчык творчасці пісьменніка Аляксандр Наварэцкі [4, 139]. Да такога чытача накіраваны вершы “*Młodum uwaga*”, “*Dworskiej młodzi uwaga*”, “*Uwaga prawdy z rozrywką*”, а таксама фрагменты большасці іншых вершаў зборніка. Таму ён імкнецца размаўляць з чытачамі іх жа мовай, выкарыстоўвае памяншальна-ласкальныя формы, школьны жаргон, загадкі, лічылікі, вершыкі, выдатна вядомыя ксяндзу – выхаванцу, а пазней і настаўніку езуіцкай калегіі. К.Жэра таксама не забывае пра сваю *alma mater*. Сустрэкаем у яго зборніку рэбусы, загадкі, вершыкі і песенкі, тлумачэнні прыёмаў стварэння таемнай мовы школьнікаў і інш.

Адукацыя шмат у чым уплывае на чалавека, фармуе пэўны тып мыслення, светабачання. Езуіцкая адукацыя была бясплатнай, але яна імкнулася да ўлады ва ўсіх сферах жыцця чалавека. Сапраўднымі дабрачыннасцямі ў езуітаў лічыліся набожнасць, пакорлівасць і цяплівасць. У кнігах К.Жэры і Ю.Бака асуджаюцца азартныя гульні, п’янства, лянота, імкненне да багацця. Чым жа займаюцца героі Ю. Бака? Яны гуляюць, бавяцца, п’юць, але за гульнёй усё роўна хаваюцца смерць, непазбежнае знішчэнне, свет асуджаны на гібель. Увогуле, чалавек барока адзначаны пячаткай грэхападзення і смерці, а ўсё яго жыццё – шлях да яе. Нават ксяндзы не пазбаўленыя грахоўнасці – таксама п’юць, гуляюць у карты.

Езуіцкая адукацыя наклала свой адбітак на абодвух пісьменнікаў. Іх вучылі майстэрству імітацыі, тэхніцы наследавання класічным узорам [4, 24]. Таму гэта натуральна (як у цэлым для ўсёй літаратуры барока) – запазычваць паэтычныя сродкі, матывы, вобразы і інш.. Так, напрыклад, Ю.Бака карыстаецца з твораў езуіцкіх аўтараў – сваіх папярэднікаў і сучаснікаў. У цэлым ён ідзе за традыцыяй “*poezji rzeczy ostatecznych*”³.

І Ю.Бака і К.Жэра акрамя літаратурных запазычанняў выкарыстоўваюць штодзённыя жыццёвыя вопыт, размоўныя формулы, формулы з народных песень (зварот да фальклору цалкам адпавядае барочнай традыцыі), афарызмы, метафары з вясковага жыцця, каб адпавядаць густам тагачаснай шляхты, быць для іх цікавымі і смешнымі. Абодва творы – выдатны матэрыял для прамаўлення ў сяброўскай шляхецкай кампаніі.

“Афарызм – абагульненая думка, якая выражана ў лаканічнай, па-мастацку завостранай форме (звычайна з дапамогай антытэзы, гіпербалы, паралелізму і інш.)” [5, слп. 63]. У фальклору да афарызмаў адносяцца прымаўкі і прыказкі, у літаратуры – гномы і сентэнцыі, апафегмы, хрыі, максімы.

Ю.Баку не вельмі цікавілі лацінскія сентэнцыі ў іх чыстым выглядзе, яны заўсёды сустракаюцца ў яго ў перакладзе, змененым, спрошчаным выглядзе. Хутчэй можна гаварыць пра алюзіі. Тут нельга вызначыць канкрэтныя межы выкарыстання выслоўяў, яны змешваюцца з іншымі словамі, фразамі ў агульную сумесь, паэт па-майстэрску перарабляе іх, адаптуе і мадэрнізуе, злучае і падзяляе, скарачае і разбудоўвае. Падобны да гэтага падыход бачым у прадмовах да “Торбы смеху”. Аўтар гуляе з лацінскімі выслоўямі (цытатамі з твораў антычнасці, Святога Пісання), нанізвае іх у цэнтоні разам з беларускімі і польскімі прымаўкамі. Але зусім па-іншаму французсканец выкарыстоўвае афарызмы рознага паходжання, уключаючы іх ў тэкст саміх фацэый: 1) прыказкі і прымаўкі ўкладваюцца ў вусны герояў, што робіць іх мову больш жывой, каларытнай, яны адыгрываюць значную ролю ў стварэнні вобразаў; 2) афарызм выконвае ролю пуанта ў анекдотце; 3) афарызм-мараль, каментар аўтара да апісанай сітуацыі; 4) фабульная сітуацыя твора разгортваецца на аснове афарызма. Россыпы прымавак выконваюць тут эстэтычную і дыдактычную функцыі, захоўваючы ў сабе народную мудрасць.

Ю.Бака ловіць у жывой мове трапныя, шырока распаўсюджаныя выразы, устаўляе іх у свой твор: “długi język”, “zdrow buwaj”; параўнанні “jak w raju”, “jak na raku”; праклёны “hołota”, “obiboku” і інш. Здаецца, уключэнне выслоўяў павінна дапамагаць усталёўваць кантакт з адрасатам, але эфект атрымліваецца іншы: “выслоўі Бакі “ўваходзяць у плоць і кроў” чытачоў, далікатна іх зачароўваюць і заваёўваюць” [4, 42]. Аўтарам не прадугледжаны дыялог, афарызмы так і сыплюцца з яго вуснаў, ствараючы камічны эфект.

Пісьменнікаў, людзей адной эпохі, хвалююць адны пытанні, праблемы (тэма смерці, марнасці быцця, граху і інш.). Твор Ю.Бакі цалкам прысвечаны напаміну пра смерць, але і К.Жэра таксама згадвае пра яе непазбежнасць:

“A przy tym, aby zawsze do Boga się mieli,
Nie wiedząc, gdzie śmierć schwyta, w drodze czy w pościeli” [2, 40].
Тэма п’янства прысутнічае ў абодвух ксяндзоў:

К.Жэра:

Non meriut dulcia, qui non gustavit amara.
Kto nie pije gorzałki – od zakąski wara.
Godzien ten śmierci, a śmierć tego godna,
Kto tej szklaneczki nie wypije do dna.
Życie moje było w życie,
Żyłem z żyta wodą,
Straciłem życie, a w życie
Żyto życia szkoda”[II, 73].

Ю.Бака:

“Stój, dla Boga, obiboku!
Patrz choć zezem, śmierć na oku!
Dopijasz,
Dobijasz
Twe życie [4, 30].

Мэта адна: напамінь пра тое, што п’янства – грэх, але спосабы дасягнення гэтае мэты розныя. К.Жэра з іроніяй абвяшчае годным смерці таго, хто не вып’е, а Ю.Бака пагражае смерцю таму, хто будзе піць. Але канец прарочаць адзін – страта жыцця.

Т.ч., кнігі Караля Жэры і Юзафа Бакі, напісаныя ў адну эпоху, здаецца, маюць на мэце адно: навучыць і павесяліць. “Езуіцкая стратэгія пісьма для народа стварала магчымасць злучэння закасацця рэлігійнай паэтыкі з элементамі папулярнага пісьменства, асабліва фальклору і махлярскай літаратуры” [4, 82]. Пісьменнікі будуць свае кнігі як “няспыннае апракідванне ў смехавы свет усяго існага”, ствараюць своеасаблівую “эстафету смеху” [6, 370], пры гэтым падмаючы вельмі важныя і сур’ёзныя пытанні маральна-дыдактычнага характару.

Зноскі

1. Польскі даследчык Чэслаў Хэрнас лічыць межамі позняга барока 1670-1730 гады (Гл.: Cz. Hernas. Literatura baroku. Dzieje literatury polskiej, W.: PWN, 1987. S. 20-21).
2. Кніга не мае пасляслоўя, бо яна “да канца свету незавершаная”, як сцвярджае аўтар у назве, але мы будзем карыстацца традыцыйным тэрмінам “прадмоўна-пасляслоўны комплекс”.
3. Тут і далей спасылкі на “Uwagi rzeczy ostatecznych i złości grzechowych; Uwagi śmierci niechybnej...” будуць падавацца пазначэннем назвы верша і нумароў радкоў.
4. Маецца на ўвазе лацінская анталогія “Cztery rzeczy ostateczne człowieka”, якая ў польскім перакладзе з’явілася ў 1648 г. і неаднаразова ўзнаўлялася пазней.

Літаратура

1. Современный словарь-справочник по литературе / Т.Д. Венедиктова и др.; сост. и научн. ред. С.И. Кормилов. М.: АСТ: Олимп, 1999. 704 с.
2. Żera K. Vorago rerum. Torba śmiechu. Groch z kapustą. A każdy pies z innej wsi... Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1980. 324 с.
3. Варда А. Об отношении автора к читателю в России XVIII века // Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе (Проблемы теоретической и исторической поэтики): В 2-х ч. Ч.2. Гродно: Гргу, 1998. 489 с.
4. Nawarecki A. Czarny karnawał. “Uwagi śmierci niechybnej” księdza Baki – poetyka tekstu i paradoksy recepcji. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1991. 377 s.
5. Гаспаров М.Л. Афоризм // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н. Никомикина. М., 2001. Стб. 63-64.
6. Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. СПб.: Алетейя, 1997. 458 с.

Ф.В. Драбеня

АСЭНСАВАННЕ ГІСТОРЫІ НАРОДА Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ДРАМАТУРГІІ

У 1990-2000-х гг. у беларускай драматургіі, як і ў папярэднія дзесяцігоддзі, ішло развіццё менавіта драмы з разнастайнымі жанравымі формамі і падвідамі.

Мінулае народа заўсёды прыцягвала майстроў слова. У звароце драматургаў да мінулага праяўляецца імкненне да мастацкага аналізу гісторыі, да яе аб'ектыўнай ацэнкі з вышынь сучаснасці. Калі гаворка ідзе пра гістарычную драматургію, то найперш згадваюцца імёны А.Петрашкевіча і А.Дударова. Гістарычныя трагедыі і драмы А.Петрашкевіча і А.Дударова прысвечаны найбольш напружаным старонкам з мінулага беларускага народа. У цэнтры кожнага з сюжэтаў п'ес – барацьба за нацыянальную незалежнасць, моманты з гісторыі Беларусі, якія маглі б стаць ці сталі пераломнымі ў далейшым развіцці дзяржавы. Драматургі імкнуцца адлюстравачь драматызм пэўнага часу праз стварэнне велічных вобразаў рэальных асоб, якія назаўсёды пакінулі свой след у гісторыі беларускай дзяржаўнасці.

Трагічнасць гісторыі беларускай дзяржавы і наогул беларускай дзяржаўнасці ў тым, што, пачынаючы з часоў княжання першых уладароў, полацкага князя Рагвалода, напрыклад, і да XX стагоддзя, Беларусі прыходзілася змагацца за сцвержанне годнасці самастойнай краіны. І толькі выбітныя харызматычныя асобы маглі абудзіць народ, павесці яго за сабой на барацьбу за свабоду і незалежнасць. Між тым, гісторыя Беларусі зведала і перыяды росквіту і ўздыму. Перыяды росквіту беларускай дзяржавы занатоўваліся летапісцамі і гісторыкамі таго часу як залежныя ад ладу праўлення таго ці іншага князя. Беларуская гістарычная драматургія ў многім пацвярджае гэтую традыцыю адлюстравання гісторыі і рэпрэзентуе мінулае беларускіх зямель менавіта праз мастацкі разгляд кіравання канкрэтнага вялікага князя, паказвае, як на развіцці краіны ўплывалі слаўтыя грамадскія і культурныя дзеячы.

Праблема засваення гісторыі ў сусветнай мастацкай літаратуры заўсёды займала важнае месца і становілася яшчэ больш актуальнай у пераломныя моманты развіцця грамадства. Працэс адраджэння і чарговай беларусізацыі пачаўся пасля распаду СССР, калі Беларусь атрымала статус незалежнай дзяржавы. Да распаду СССР “гістарычная драма на сцэнічных падмостках абмяжоўвалася пераважна тэмамі Кастрычніцкай рэвалюцыі і Айчынай вайны” [1, 56]. У 90-ыя гг. XX ст., у час нацыянальнага адраджэння, зноў павысілася цікавасць да гістарычнага мінулага Беларусі і беларускіх зямель, з'явілася вялікая колькасць гісторыка-мастацкіх твораў, якія ў той ці іншай ступені прадстаўляюць пэўную эпоху. Адлюстроўвае гісторыю і драматургія, якая звяртаецца да асвятлення пераломных момантаў як папярэдніх эпох, так і XX стагоддзя.

Найбольшага росквіту драматургія гістарычнай тэматыкі дасягнула ў 90-ыя гады XX стагоддзя, калі ў грамадстве былі і зноў запатрабаваны мастацкія творы пра мінулае, калі адчувалася неабходнасць абудзіць цікавасць да гісторыі сваёй краіны, сцвердзіць годнасць свайго народа, калі беларускія пісьменнікі атрымалі больш шырокія магчымасці працаваць з гістарычнымі архівамі Беларусі і замежжа. Пры гэтым, як, вядома, “гістарычная драматургія, імкнучыся спасцігнуць мінулае, заўсёды застаецца фактам сучаснай літаратуры, асвятляючы мінулае святлом сённяшняга дня, гістарычная драма заўсёды шукала жывыя ўзаемасувязі мінулага і сучаснага і ў гэтым сэнсе асвятляла і сённяшняе святлом мінулага” [2, 3].

Такім чынам, развіццё і станаўленне гістарычнай драмы нельга аддзяліць ад усіх літаратурна-мастацкіх і гістарычных працэсаў у краіне.

Драматургі на мяжы XX і XXI стагоддзяў часцей актуалізавалі перыяд кіравання Вітаўта і Ягайлы, княжанне Радзівілаў, паўстанне Кастуся Каліноўскага, перыяд Слуцкага паўстання і г. д. Разам са зваротам да старажытных перыядаў гісторыі беларускай дзяржавы аўтары выкарыстоўвалі сюжэты з XX стагоддзя, як пэўнай, ужо мінулай, гістарычнай эпохі, а менавіта асэнсоўвалі сумныя падзеі 30-х гадоў, калі ў краіне адбываліся масавыя рэпрэсіі супраць нацыянальнай інтэлігенцыі.

У якасці галоўных герояў беларускія драматургі вылучаюць слаўтых людзей Беларусі (Ефрасіння Полацкая, Францыск Скарына, князь Вітаўт, Сымон Будны, Кастусь Каліноўскі, Янка Купала і іншыя), а таксама звязаныя з іх лесамі гістарычныя падзеі, якія ўплывалі на станаўленне беларускай дзяржаўнасці (Грунвальдская бітва 1410 года, Паўстанне пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі 1794 года, Паўстанне 1883-1884 года і іншыя).

Адным з заснавальнікаў жанру гістарычнай драматургіі ў беларускай літаратуры варта лічыць Ул. Караткевіча, які ў гэтай мастацкай форме ўвасобіў, абудзіў з небыцця асобу Кастуся Каліноўскага (п'еса “Кастусь Каліноўскі”), гісторыю паўстання пад кіраўніцтвам Вашчылы (“Маці урагану”).

Важнае значэнне ў развіцці жанру гістарычнай драматургіі належыць А. Петрашкевічу, які здолеў прасачыць **усю гісторыю** беларускай дзяржаўнасці, стварыўшы сапраўды драматургічную гісторыю Беларусі: пачынаючы з X стагоддзя, калі было заснавана Полацкае княства, княжыў першы гістарычна вядомы князь Рагвалод (“Гора і слава”), і завяршаючы падзеямі 30-ых гадоў XX стагоддзя.

Сярод апошніх па часе напісання твораў А. Петрашкевіча варта адзначыць такія, як “Рыцар Свабоды. Гістарычная трагедыя”, “Развітанне з Радзімай. Гістарычная драма”, “Наканавана быць

прарокам. Гістарычная трагедыя”, “Апошні збройны чын. Гістарычная трагедыя”, “Крыж святой Еўфрасінні. Фантасамагорыя” і іншыя.

Асабліва яркім прыкладам гістарычнага жанру ў драматургічнай творчасці А. Петрашкевіча варта лічыць п’есу “Наканавана быць прарокам”, прысвечаную гісторыі XX стагоддзя, лёсу такой гістарычнай асобы, як Янка Купала. Алеся Петрашкевіч пераканаўча і з выразным патрыятычным пафасам паказаў стан рэчаў у культуры і грамадстве ў час усеагульных “чыстак” у БССР у 30-ыя гг., ён выдатна арыентуецца ў палітычнай сітуацыі ў краіне. Перад чытачом паўстаюць жудасныя карціны сталінскага тэрору, калі паэтаў прымушалі падпісваць “адмаўленні” ад сваіх поглядаў і думак. На старонках твора мы сустракаем сумна славуага “літаратуразнаўцу-крытыка” Бэндэ, які знаходзіў падставы для палітычных абвінавачанняў у адрас класікаў беларускай літаратуры. Аўтар уводзіць у сюжэт п’есы славетную фальсіфікацыю 30-ых гадоў, гісторыю з выкрыццём “Саюза вызвалення Беларусі”, якое было накіравана супраць беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, што наўмысна абвінавачвалася ў нацыянал-дэмакратызме, контррэвалюцыі і антысавецкай дзейнасці. За вясну-лета 1930 года было арыштавана больш за 100 дзеячоў беларускай навукі і культуры. Сярод іх шмат літаратараў – Максім Гарэцкі, Уладзімір Дубоўка, Язэп Пушча і іншыя. Самога ж Янку Купалу фальсіфікатары “ўвялі” ў кіраўніцтва так званага “Саюза вызвалення Беларусі”. Пра тое, як Купала пазбегнуў расстрэлу, і апавядае п’еса “Наканавана быць прарокам”.

Драматург паказвае і сям’ю паэта, яго дарадцу – Маці, занепакоеную лёсам сына. Прыведзеныя аўтарам кантрастныя паралелі паміж патрыятычнымі Купалавым памкненнямі і кан’юнктурнай актыўнасцю яго апанентаў найбольш ярка характарызуць атмасферу 30-ых гадоў XX ст. у СССР, дзе людзі пішуць даносы адзін на аднаго, чакаючы, што сёння па іх прыдуць, каб арыштаваць. Сустракаем у п’есе і вобраз папчэніка Янкі Купалы – Якуба Коласа, які таксама знаходзіцца пад наглядом дзяржаўных карных органаў. Таксама, як і іншыя пісьменнікі, Якуб Колас жыве ў пастаянным страху за сваё жыццё і лёс сваёй сям’і. Добра вядомы факт, што Колас некалькі год клаўся спаць не распрабуючыся, бо чакаў магчымага арышту. Менавіта таму ён і падпісвае так званае “адмаўленне” ад сваіх ідэй і ранейшай мастацкай творчасці 10-20-х гадоў, своеасаблівае абяцанне на вернаць уладам 30-х гадоў.

Канешне, А.Петрашкевіч ідэалізуе Янку Купалу ў яго паводзінах са следчымі з карных органаў. Ёсць у п’есе і вобраз Следчага, які вылучаецца з агульнай сістэмы вобразаў тых, хто служыць таталітарнай сістэме Следчы ў п’есе выратоўвае Я.Купалу, папярэдзіўшы пра арышт, а сам канчае жыццё самагубствам. Аўтар насычае п’есу біяграфічнымі звесткамі пра Я.Купалу. Чаму ён, прарок-пясняр, паспрабаваў скончыць жыццё самагубствам? Ці не павінен ён даваць прыклад астатнім? Перш за ўсё Янка Купала – такі ж чалавек, як і астатнія, але паколькі ён – творчая асоба, то больш балюча адчувае заганы грамадства, у яго менш ілюзій накіраваных перспектыву развіцця грамадства, якія не зможуць спраўдзіцца. На шчасце, спроба самагубства скончылася няўдачай. Нават на балючым ложку Купалу пільнуюць прадстаўнікі карных органаў, нават тут яго прымушаюць падпісаць “адрачэнне”. Паэт падпісвае, бо разумее, што разумны чалавек не паверыць гэтай няпраўдзе. Такім чынам, у п’есе “Наканавана быць прарокам” А.Петрашкевіча разглядае XX стагоддзе як завершаную гістарычную эпоху, чые падзеі робяцца сюжэтнай асновай для гістарычнай драмы, прычым канфлікт героя (Янка Купала) з іншымі персанажамі п’есы і самім часам з’яўляецца і канкрэтна-гістарычным, і маштабным, па-гістарычнаму значным.

Цікавай спробай новага звароту да гістарычнай асобы Кастуся Каліноўскага з’яўляецца п’еса А.Петрашкевіча “Рыцар Свабоды”. П’еса пачынаецца пралагам, дзе аўтар прыводзіць гістарычныя дакументы, а менавіта “Маніфест часовага ўрада Літвы і Беларусі”, а таксама “Рэскрыпт” Аляксандра II, які і з’яўляецца непасрэдным загадам да падаўлення паўстання беларускага народа. Таксама выкарыстоўваюцца публіцыстычныя творы самога кіраўніка паўстання, вядомы верш “Марыська чарнабрэва, галубка мая”. Акрамя вышэй узгаданых матэрыялаў аўтар прыводзіць і тэкст заявы ад імя губернскага маршалака шляхты Дамейкі Аляксанада Фадзеевіча, дзе аспрэчваюцца дзеянні рэвалюцыйнай партыі, а таксама прызнаецца адзінства з Расіяй. Тым самым аўтар насычае свой твор сапраўднымі гістарычнымі дакументамі, якія дазваляюць чытачу (гледачу) зразумець гістарычнае становішча ў час паўстання 1863 – 1864 гадоў.

У п’есе адлюстравана рэальнае двухмоўе: прадстаўнікі расійскай улады размаўляюць па-руску. Сярод іх: сумна вядомы Мураўёў-вешальнік, а таксама следчыя, якія вядуць справу К.Каліноўскага (Лосеў, Шалгуноў, Гогель, Сямёнаў). Вобраз К. Каліноўскага ў п’есе пазбаўлены чалавечых заган. Гэта ідэальны, рамантызаваны вобраз змагара за свабоду і незалежнасць. Кіраўнік паўстанцаў паводзіць сябе як мужны змагар і да канца адданы справе вызвалення роднай зямлі ад чужынскага засілля. Турэмны ўрач так кажа пра К.Каліноўскага: “<...> у чловека отняли все, что могли, заживо хоронят в этих холодных острожках «мурах», вырваться из которых уже нет никакой надежды, а человек всё равно борется за жизнь, ищет возможность наполнить содержанием свое существование, хотя бы тонкой нитью связаться с миром, не порывать связи с ним хоть через творение Божье – минуцу и небесную музыку органа...” [3, 292]. Драматург раскрывае вобраз Кастуся Каліноўскага праз шматлікія сцэны допытаў і вялікія маналогі, дзе Каліноўскі імкнецца асэнсаваць прычыны і наступствы паўстання 1863-1864 года. Народны змагар упэўнены: ўсё, што зроблена асабіста ім і яго папчэнікамі, будзе адпаведна ацэнена толькі наступнымі

пакаленнямі. Менавіта праз іх чыгач (глядач) даведваецца пра падзеі, звязаныя з паўстаннем 1863-1864 гадоў. Каліноўскі на допытах не называе ніводнага ўдельніка паўстання, які яшчэ жывы.

Выключным тыранам і жорсткім заваёўнікам выступае ў п'есе Мураўёў, якога ў народзе прызвалі "генерал-вешальнік". Драматург па-майстэрску выкрывае героя, малое асобу генерала. Менавіта з яго дамамогай быў зачынены Віленскі ўніверсітэт, адмена дзейнасці Статута 1588 года, скасавана Брэсцкая унія і г.д., што ў выніку прывяло да наступнага: "аборигены почти забыли, не только какого они роду-племени, но и свой идиотский диалект" [3, 289]. Мураўёў бачыў у К.Каліноўскім моцнага супраціўніка, якому ўдалося паставіць пад свае сцягі тысячы людзей. Лепшая будучыня народа – гэта асноўная мэта жыцця К.Каліноўскага. Відавочна, што ў п'есе "Рыцар Свабоды" А.Петрашкевіч найбольш паслядоўна вяртаецца да традыцыйна-рамантычнага ўзнаўлення нацыянальнай гісторыі.

Цікавай па спосабе падачы інфармацыі і стварэнню вобразаў дзеючых асоб з'яўляецца п'еса А.Петрашкевіча "Крыж святой Еўфрасінні. Фантасмагорыя". Да ўласна гістарычных драм п'есу А.Петрашкевіча мы аднесці не можам, але гістарычны аспект у ёй відавочны. Сюжэтам гэтай п'есы паслужыла шматвяковая гісторыя "пакут" святой рэліквіі беларусаў – крыжа Еўфрасінні Полацкай. Драматург пабудоваў сюжэт у форме суда, які адбываецца на тым свеце над тымі, хто меў дачыненне да знікнення крыжа з беларускіх зямель. Перад намі праходзяць, вядомыя і не вельмі, гістарычныя асобы, пачынаючы з Валодшы – князя Полацкага, Давыда – князя Смаленскага, Васіля III – вялікага князя Маскоўскага, Івана IV Жахівага, Мікалая I – імператара Расійскага, Стэфана Батуры, Базыля Лужскага – архіепіскапа Полацкага, і завяршаючы Вацлавам, прадстаўніком XX стагоддзя, якога называць "звычайным нацдэмам". Драматург прасячыў магчымыя шляхі блукання крыжа па "розных руках". Над кожным з магчымых трымальнікаў святыні адбываецца суд, дзе ў якасці абвінаваўцы выступае Лаўрэнцій (Берыя), а ў якасці абаронцы – Анёл. Кожны з гістарычных персанажаў апавядае сваю гісторыю, звязаную з крыжом, але кожны з іх выкарыстоўваў крыж на сваю карысць: імкнуўся прыдбаць грошы, захапіць уладу, маёмасць. Але самы жаклівы лёс напаткаў крыж у XX стагоддзі, бо гэта было стагоддзе пакут не толькі крыжа, але і ўсёй нацыі: "Рабунак культурнай спадчыны народа адбываўся з мэтай разбурэння нацыянальнай свядомасці народа" [4, 157]. Гісторыя выратавання святой рэліквіі звычайнай жанчынай Фросыяй найбольш уражлівая. Крыж – гэта не толькі святыня, за ім бачацца шматлікія забітыя, знявечаныя і забытыя людзі. Праўдзіва і пераканаўча А.Петрашкевіч адлюстроўвае псіхалогію шараговага, маленькага чалавека, які завалодаў скарбам і гатовы на ўсё дзеля асабістага ўратавання: "Хто будзе перамагаць, таму і аддадзім..." [4, 163], ці: "Я праваслаўны атэіст і грахам сваім даўно лік згубіў. Ці ты думаеш, што за мною толькі гэтыя трое?" [3, 164].

А.Петрашкевіч звяртаецца ў сваіх п'есах да белетрызацыі гісторыі, умоўных дапушчэнняў, а таксама ідэалізацыі галоўных герояў, бо гістарычная трагедыя ў яго творчасці застаецца найперш формай для яскравага адлюстравання барацьбы беларускага народа за свабоду і незалежнасць. У сваёй драматургіі А.Петрашкевіч не меў на мэце з фатаграфічнай дакладнасцю адлюстроўваць мінулае свайго народа. Перш за ўсё ён маляваў рамантызаванае, яркае і жывое аблічча пэўнай эпохі.

Падзеі, якімі насычана беларуская гісторыя, робяцца асноваю такога драматургічнага канфлікту, які перш за ўсё павінен адлюстроўваць пэўную заканамернаць: смерць герояў – гэта непазбежны вынік супрацьстаяння паміж законам і гістарычнай неабходнасці і практычнай немагчымасцю яе рэалізацыі (канфлікт са сваім часам Купалы, Каліноўскага, ідэй Еўфрасінні Полацкай).

Літаратура

1. Гаробчанка Т. Неўміручасць гісторыі // На мяжы стагоддзяў: Сучас. бел. драм. тэатр. Мн., 2002.
2. Айзенштадт У. Вступление // Русская советская историческая драматургия. Харьков. 1969.
3. Петрашкевіч А. Рыцар Свабоды // Здрапежаная зямля. Гістарычныя п'есы. Мн., 2003
4. Петрашкевіч А. Крыж святой Еўфрасінні // Бацькаўшчына: Зб. гіст. літ.: для сярэд. і ст. шк. узросту/ Уклад., прадм. С.С. Панізніка. Мн., Юнацтва, 1998.

А.А. Дубовік

ПАЛЕМІКА ВАКОЛ АСОБЫ К. КАЛІНОЎСКАГА У КАНЦЫ XX СТАГОДДЗЯ

90-я гг. XX стагоддзя – этап актыўнага пераасэнсавання духоўна-гістарычных каштоўнасцей беларускага народа. Прынцыповыя пераацэнкі закранулі і постаць К. Каліноўскага. Ідэалізацыя асобы рэвалюцыянера, якая адбывалася ў савецкія часы, саступіла месца крытычнаму падыходу, пошуку сапраўднага месца К. Каліноўскага ў беларускай гісторыі і культуры. У сувязі са зменамі ў палітычным, культурным жыцці з'явілася магчымасць разглядаць дзейнасць К. Каліноўскага пад "мікраскопам", без купюр і ідэалагічнай зададзенасці. Пазбаўленне ангажыраванасці і ідэалагізацыі ў даследчыцкай дзейнасці паспрыялі ўзнікненню новых, часам надзвычай смелых і нечаканых поглядаў на асобу беларускага рэвалюцыянера.

Неаднароднасць навуковых трактовак, якія тычыліся ролі і месца К. Каліноўскага ў працэсе станаўлення беларускай нацыі, прывяла ў 1990 г. да пачатку палемікі паміж вядомымі беларускімі даследчыкамі. Штуршком паслужыў артыкул У. Казбэрука "Маякі і міражы", змешчаны ў газеце "ЛіМ" (1990, 7 снежня). У. Казбэрук узнімае пытанне праўдзінасці гісторыі, гаворыць пра неабходнасць пераацэнкі

фактаў і падзей мінулага: “...наша бяда ў тым, што на працягу многіх дзесяцігоддзяў гісторыя падавалася <...> з купюрамі. Калі нейкі дзеяч не падабаўся заканадаўцам у галіне ісціны (гістарычнай, палітычнай, філасофскай і іншай), то яго абвясчалі нягоднікам па ўсіх параметрах, а яго творы – каб не выклікалі недаверу да афіцыйных версій і ўзаконеных думак – запраторвалі ў спецфонды, хавалі ў надзейныя сейфы. А ўжо калі хтосьці падаваўся героем – то на ўсе сто працэнтаў” [8, 7]. Да ліку такіх “штучных” герояў У. Казбярук залічыў К. Каліноўскага, якога, як сцвярджае даследчык, нашы гісторыкі, пісьменнікі і публіцысты абвясцілі беларускім нацыянальным героем, “рыцарам *sans peur et sans reproche* (“без страху і заганы”)” [8, 7]. У. Казбярук прызнае ў К. Каліноўскім заступніка сялян, выкрывальніка несправядлівасці, якая панавала ў грамадстве. Спрэчнымі, на думку аўтара, застаюцца пытанні, якія тычацца палітычнай, рэлігійнай і нацыянальнай пазіцыі К. Каліноўскага. Гэтыя тры вострапалемічныя аспекты пакладзены ў аснову навуковай дыскусіі, якая разгарнулася ў рэспубліканскай прэсе ў 1990-1997 гг.

Разглядаючы рэлігійную праблематыку ў творах К. Каліноўскага, У. Казбярук абвінавачвае яго ў “сярэдневяковым цемрашальстве” і “абмежаванасці кругагляду”. Нельга не пагадзіцца з аўтарам артыкула ў тым, што беларускі рэвалюцыянер выказвае надзвычайную агрэсію і пагарду да праваслаўя. “Ні адзін ужэ, можа, забыўся, – піша К. Каліноўскі ў шостым нумары “Мужыцкай праўды”, – што бацька яго быў яшчэ справядлівай уніяцкай веры і ніколі ўжэ не спомніць на тое, што перавярнулі яго на сызму, на праваслаўе, што ён сягодня, як той сабака, жыве без веры і, як сабака, здохне чартам да пекла!!!” [9, 35-36]. На нашу думку, антыправаслаўная пазіцыя К. Каліноўскага тлумачыцца не столькі яго асабістай нянавісцю да праваслаўя, колькі агітацыйнымі мэтамі – праваслаўную веру К. Каліноўскі трактуе як “царскую”, веру “маскоўскага” урада, у якую беларусаў ахрысцілі прымусова. Уніяцкая ж вера, як упэўнівае К. Каліноўскі, з’яўляецца спрадвечнай верай дзядоў і прадзедаў, а значыць сапраўднай верай беларускага народа, гвалтоўна адабранай некалькі дзесяцігоддзяў назад. Іншая справа, што К. Каліноўскі безумоўна перабраў у сродках уздзяення на селяніна – гаворачы пра рэлігійную свабоду, ён не пераконвае ці тлумачыць, а загадвае, навязвае сваю пазіцыю як адзіна магчымую.

Другое важнае пытанне ўзнімае У. Казбярук: ці лічыў сябе беларусам К. Каліноўскі? Ці думаў ён пра Беларусь, як пра адметную, самабытную нацыю? Сам даследчык адмоўна адказвае на гэта пытанне. У якасці доказаў У. Казбярук прыводзіць цытату з верша К. Каліноўскага “Бывай здаровы, мужыцкі народзе”, дзе замест слова *мужыцкі* просіцца, на думку вучонага, *беларускі*, а таксама цытуе чацвёрты нумар “Мужыцкай праўды” (пра навучанне “па-маскоўску”). “Тое, што К. Каліноўскі выступаў супраць “маскоўскай” мовы, само па сабе зусім не значыла, што супрацьпастаўляў ёй беларускую і дапускаў магчымасць увядзення яе ў школах” [9, 12]. Але аўтар артыкула быццам недачытаў “Мужыцкую праўду”, у сёмым нумары якой К. Каліноўскі выразна гаворыць пра навучанне на беларускай мове. Пра гэты факт падрабязна будучы весці гаворку ў палемічных адказах апаненты У. Казберака.

Даследчык зазначае, што нідзе ў “Мужыцкай праўдзе” не гаворыцца пра ідэю незалежнасці Беларусі. Але гэта, на наш погляд, абумоўлена спецыфікай газеты. Выданне было адрасавана ніжэйшаму саслоўю – сялянству, адпаведна і гаворку К. Каліноўскі імкнуўся весці на ўзроўні сялянскага светаадчування. Разуменчы немэтазгоднасць адкрытага закліку за незалежнасць Беларусі, які сяляне не ўспрынялі б, К. Каліноўскі ў “Мужыцкай праўдзе” апелюе блізкімі мужыку паняццямі – зямельная ўласнасць, паншчына, рэкрутчына. Такія катэгорыі хутчэй паўздзейнічаюць на мужыка, чым несфармуляваная дакладна на той час, абстрактная для мужыка ідэя суверэнітэту Беларусі. Імкненне рэвалюцыянера стварыць незалежную дзяржаву скразной лініяй праходзіла праз усю яго дзейнасць, што гучыць у “Пісьмах з-пад шыбеніцы”, адзначаюць удзельнікі і сведкі паўстання.

У артыкуле “Маякі і міражы” закранаецца таксама пытанне пра сутнасць узнікнення паншчыны, сфармуляванае К. Каліноўскім. У. Казбярук катэгарычна не згаджаецца з трактоўкай рэвалюцыянера, абвінавачвае яго ў скажэнні падзей мінулага. Сапраўды, тлумачэнне ўзнікнення паншчыны досыць простае і наіўнае, але яно зразумелае і даступнае для сялян. Яны наўрад ці чыталі б складаныя тэорыі пра эканамічныя і палітычныя прычыны ўзнікнення прыгону, і не паверылі, што чуюць гэта ад мужыка.

У адказ на прапанаваны У. Казберуком нетрадыцыйны, насуперак агульнапрынятаму, погляд на постаць К. Каліноўскага і яго ролю ў беларускай гісторыі былі апублікаваны шэраг палемічных матэрыялаў гісторыка М. Біча “Хай народзіцца ісціна...” (ЛіМ. 1991. 22 лют.), “У крывым лустэрку: Кастусь Каліноўскі: праўда і вымыслы” (Настаўніцкая газета. 1991. 17, 24, 27 ліп.), “Нацыянальнае і аграрнае пытанні ў час паўстання 1863-64 гг.” (Беларускі гістарычны часопіс. 1993. №3).

Палемізуючы з У. Казберуком наконт нацыянальнага пытання ў праграме К. Каліноўскага, М. Біч спасылкаецца на сведчанні афіцыйнага гістарыёграфа паўстання В. Ратча, удзельнікаў паўстання Ю. Яноўскага і Я. Гейштара, якія характарызавалі беларускага рэвалюцыянера як барацьбіта за самастойнасць Літвы і Беларусі. “Гэта быў чалавек, душою і сэрцам адданы простаму люду і бацькаўшчыне, прасякнуты крайнімі тэорыямі, прытым літоўскі сепаратыст...” [4, 3].

Ідэя самастойнасці беларускага народа, як лічыць М. Біч, даволі поўна прасочваецца ў “Мужыцкай праўдзе” – у разважаннях К. Каліноўскага пра вольнасць, грамадскі парадак, у сфармуляваным ім прыныце “самарондства”. Адсутнасць у творах К. Каліноўскага лозунгаў аб ліквідацыі памешчыцкага землеўладання, барацьбы за дзяржаўную самастойнасць Літвы-Беларусі М. Біч тлумачыць складанасцю становішча К. Каліноўскага, які залежыў ад варшаўскага паўстанцкага цэнтра і быў вымушаны падпарадкоўвацца яго задачам і стратэгіі барацьбы. Гісторык цытуе малавядомы пратэст

К. Каліноўскага, у якім гаворыцца, што Літоўскі Правінцыйны Камітэт падпарадкоўваецца “галаве паўстання”, толькі таму, што “па-першае, не жадае пачынаць згубных для рэвалюцыі разладаў і нязгодаў і, па-другое, з-за таго, што не адчувае сябе дастаткова моцным, каб вырваць кіраўніцтва справам з рук сваіх праціўнікаў” [2, 41].

М. Біч лічыць, што У. Казберук скажае пазіцыю К. Каліноўскага ў асвятленні рэлігійнага пытання, не ўлічвае яго імкнення “выкарыстаць усе сродкі і магчымасці для мабілізацыі беларускага сялянства на ўзброенае паўстанне супраць царызму” [4, 3]. На думку М. Біча, асноўны пафас шостага нумару газеты не ў аб’яўленні “схізмай” праваслаўя, а ў асуджэнні здрадніцтва “веры дзядоў і прадзедаў”. Аднак мы не можам цалкам пагадзіцца з даследчыкам. Сутнасць пазіцыі К. Каліноўскага, на наш погляд, таксама ў асуджэнні гвалту, прымусу над выбарам рэлігіі, навязвання царскім урадам праваслаўнай веры як адзіна магчымай.

Палымная дыскусія беларускіх навукоўцаў не засталася па-за ўвагай найбольш аўтарытэтнага і знакамітага даследчыка жыцця і дзейнасці К. Каліноўскага Г. Кісялёва. Нягледзячы на тое, што Г. Кісялёў не ўступіў адкрыта ў палеміку, яго публіцыстычныя матэрыялы [11] змяшчаюць шмат слушных заўваг па ўзнятых у палеміцы пытаннях. У адказ на прэтэнзіі У. Казберука адносна рэлігійнай нецярпімасці К. Каліноўскага, ідэалізацыі ім гісторыі Рэчы Паспалітай Г. Кісялёў звяртае ўвагу на спецыфіку “Мужыцкай праўды” як агітацыйнага выдання для народа, дзе многія пытанні тлумачыліся спрошчана. Таксама Г. Кісялёў асвятляе ў сваіх матэрыялах праблему нацыянальнай самаідэнтыфікацыі К. Каліноўскага. Нацыянальная ідэя, як лічыць Г. Кісялёў, не укладаецца ў К. Каліноўскага ў адну прамую формулу. Яе можна адшукаць ў паролі віленскай рэвалюцыйнай арганізацыі, у апошнім звароце да народа, “... у творчасці і дзейнасці Каліноўскага без цяжкасці знаходзім усе неабходныя элементы-чыннікі, з якіх гэтая ідэя складваецца” [10, 6]. Ідэя адметнасці Літвы-Беларусі, падкрэслівае даследчык, гучыць у самой логіцы разважанняў у “Мужыцкай праўдзе”.

Актыўны працяг дыскусія атрымала ў 1997 г. у матэрыялах У. Казберука “Загадка Каліноўскага” (Беларуская мінуўшчына. 1997. № 5), “Канстанцін Каліноўскі і яго нацыянальная ідэя” (Голас Радзімы. 1997. 2, 9, 16, 23 кастр.) і М. Біча “і думаў аб самастойнасці Літвы...” (Беларуская мінуўшчына. 1997. № 5), “Пошук ісціны ці шальмаванне?” (Голас Радзімы. 1997. 11, 18 снеж.). Асноўныя тэмы, закранутыя ў матэрыялах 1997 г. – аўтарства “Пісьма ад Яська-гаспадара з-пад Вільні да мужыкоў зямлі польскай” і ўзаемаадносін К. Каліноўскага з варшаўскім Нацыянальным Камітэтам. У. Казбярुक лічыць, што ў сярэдзіне XIX стагоддзя беларуская нацыянальная свядомасць яшчэ не была сфармулявана як з’ява, адпаведна няма ніякіх падстаў гаварыць пра нацыянальнае ўсведамленне кіраўнікоў паўстання на Беларусі, у тым ліку і К. Каліноўскага. Таму, піша У. Казбярुक, зразумелым становіцца з’яўленне на свет такога беларускамоўнага дакумента як “Пісьмо...”. Прыналежнасць “Пісьма...” пяру К. Каліноўскага неаднаразова абвяргалася. М. Біч, Г. Кісялёў, а таксама папярэднія даследчыкі А. Смірноў, А. Александровіч і інш. канстатавалі, што характар “Пісьма...” зусім не адпавядаў ідэям і светапогляду К. Каліноўскага, таксама адным з “фармальных доказаў” таго, што К. Каліноўскі не быў аўтарам “Пісьма...” з’яўляецца наяўнасць адбітка пячаткі друкарні Нацыянальнага ўрада на дакуменце. У. Казбярुक настойліва працягвае спасылка на гэты твор у адстойванні свайго пункту гледжання. У якасці галоўнага контраргумента даследчык прыводзіць той факт, што з’яўленне на “Пісьме...” адбітка пячаткі друкарні нацыянальнага ўрада цалкам заканамерна. Паводле Дэкрэта ад 10 мая 1863 г. Цэнтральны камітэт быў пераўтвораны ў Нацыянальны ўрад. Адпаведна, усе дакументы, якія з’явіліся пасля гэтай даты, павінны былі мець адбітак пячаткі друкарні менавіта Нацыянальнага ўрада, як у выпадку з “Пісьмом...” “...ці магла пячатка таго “ронду” (Нацыянальнага ўрада. – Д. А.), або яго друкарні адціснуцца на “Мужыцкай праўдзе”, шэсць нумароў якой пабачылі свет яшчэ ў 1862 г., а сёмы – некалькі пазней, з некаторай затрымкай, але да канчатковага пераўтварэння ЦК у паўнапраўны “ронд?” [6, 35]

Кола палемічных праблем ахоплівае таксама пытанне аб востраканфліктных адносінах паміж К. Каліноўскім і варшаўскім ЦНК. Наяўнасць канфліктаў пацвярджаюць сведчанні лідэра беларускіх “белых” Я. Гейштара, сакратара польскага нацыянальнага ўрада Ю. Яноўскага, гісторыкаў В. Пшыбароўскага і генерала В. Ратча, якія выкарыстаў у якасці аргументацыі М. Біч. Гісторык адзначае, што К. Каліноўскі вёў актыўную барацьбу з польскімі дзеячамі па прынцыповых для беларуска-літоўскага боку пытаннях, сярод якіх права беларускага і літоўскага народаў на стварэнне самастойнай дзяржавы, раўнапраўнасць Літоўскага Камітэта ў падрыхтоўцы і ажыццяўленні паўстання. Аднак У. Казбярुक ігнаруе факт прынцыповых канфліктаў паміж К. Каліноўскім і варшаўскім урадам, пераводзячы іх у іншую плоскасць: “Вельмі вострых канфліктаў хапала і ў самім варшаўскім кіраўніцтве, дзе неаднаразова адбываліся такія змены, якія Ю. Пілсудскі называў “дзяржаўнымі пераваротамі”. Канфлікты тыя ніяк не былі абумоўлены адносінамі да нацыянальных праблем” [7, 4].

У вызначэнні ролі і месца К. Каліноўскага ў беларускім дэмакратычным руху У. Казбярुक падводзіць чытача да наступнай высновы: “Радыкальная сацыяльная праграма К. Каліноўскага адвела яму ў гісторыі грамадска-палітычнай думкі ганаровае месца. Больш радыкальнымі за яго – прытым толькі ў XX стагоддзі – аказаліся бальшавікі, якія павялі працоўныя масы на штурм старога свету, абяцаючы мір народам, зямлю сялянам і фабрыкі рабочым. Але не будзем згадваць, што з гэтых абяцанняў атрымалася на самай справе пазней” [7, 4]. Кожны даследчык мае права на існаванне сваёй

уласнай навуковай пазіцыі. Нягледзячы на высокі прафесійны ўзровень і глыбокае веданне матэрыялу ўдзельнікі працяглай дыскусіі не прыйшлі да адзінства і засталіся пры сваіх меркаваннях і перекананнях. На наш погляд, многія пытанні палемікі на сёняшні дзень застаюцца адкрытымі і маюць актуальнасць для далейшага даследавання.

Літаратура

1. Біч М. І думаў аб самастойнасці Літвы... // Беларуская мінуўшчына. 1997. №5. С.37-41.
2. Біч. М. Нацыянальнае і аграрнае пытанні ў час паўстання 1863-64 гг. // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. №3. С.36-46.
3. Біч М. Пошук ісціны ці шальмаванне? // Голас Радзімы. 1997. 11, 18 снеж.
4. Біч. М. У крывым люстэрку: Кастусь Каліноўскі: праўда і вымыслы // Настаўніцкая газета. 1991. 17, 24, 27 ліп.
5. Біч М. Хай народзіцца ісціна... // ЛіМ. 1991. 22 лют.
6. Казбярук У. Загадка Каліноўскага // Беларуская мінуўшчына. 1997. №5. С.32-36.
7. Казбярук У. Канстанцін Каліноўскі і яго нацыянальная ідэя // Голас Радзімы. 1997. 2, 9, 16, 23 кастр, 11, 18 снеж.
8. Казбярук У. Маякі і міражы: Ля вытокаў беларускага нацыянальнага адраджэння // ЛіМ. 1990. 7 снеж.
9. Каліноўскі К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы / Уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. Мн., 1999.
10. Кісялёў Г. Каліноўскі і беларуская нацыянальная ідэя // Голас Радзімы. 1996. 11, 18, 25 студз.
11. Гл.: Кісялёў Г. Каліноўскі знаёмы і незнаёмы // Польшча. 1993. №6; Кісялёў Г. К.Каліноўскі // Голас Радзімы. 1993. 3, 5, 18 сак, 1 крас.; Кісялёў Г. Здарэнне з Яськам-гаспадаром: [Аб гіст.-дакум. помніку “Пісьмо ад Яська-гаспадара з-пад Вільні да мужыкоў зямлі польскай”] // Польшча. 1994. №6; Кісялёў Г. Каліноўскі і беларуская нацыянальная ідэя // Голас Радзімы. 1996. 11, 18, 25 студз.

Т.П. Казакова

СІНЕРГЕТЫЧНАЯ ПАРАДЫГМА Ў ТВОРЧАСЦІ КІРЫЛЫ ТУРАЎСКАГА І ГРЫГОРЫЯ ЦАМБЛАКА

Пры даследаванні сінергетычных парадыгм у творчай спадчыне аўтараў эпохі Сярэднявекі неабходна ўлічваць традыцыяналістычны тып мастацкага мыслення, які быў “арыентаваны на трансляцыю гнэсеалагічнай нормы” [9, 5]. У аснове мастацкага бачання тураўскага епіскапа Кірылы і мітрапаліта Вялікага княства Літоўскага Грыгорыя Цамблака была “ідэя іканічнай прыроды слова” [2, 69]. Прапаведнікі цудоўна валодалі тэорыяй рытарычнага майстэрства, якая была выкладзена ў сачыненнях Гермагена з Тарса і Георгія Хіравоска, творча развівалі вопыт візантыйскіх рытараў, неслі людзям яркае мастакоўскае слова.

Даследчыкі творчасці Кірылы Тураўскага неаднаразова адзначалі ў яго прапаведзях перавагу паэтычнага элемента над дыдактычным. Сімволіка-алегарычны план адлюстравання рэчаіснасці дазваляў аўтару выйсці на агульначалавечую праблематыку, рытарычная ампліфікацыя (дамінанта мастацкага стылю Кірылы Тураўскага) экспрэсіўна і маляўніча разгортвала тэму ў сэнсавым і эмацыянальным плане.

Грыгорыя Цамблака тэалагі называлі “аратарам-мастаком”, “паэтам-лірыкам”, які таленавіта развіваў традыцыі рытарычнага майстэрства тураўскага епіскапа на землях усходніх славян. Мастацкую дамінанту прапаведніка-ісіхаста складае ўяўленне пра тое, што слова можа “ўвасабляцца”, валодае жыватворнай сілай. Грыгорый Цамблак выкарыстоўвае ўсе прыемы экспрэсіўна-эмацыянальнага стылю (“певец издалеча плетя песнь”), пераконвае інтанацыяй, рытмам, рытмічныя варыяцыі дазваляюць вяртацца да асноўнай тэмы, якая пры гэтым падкрэсліваецца і набывае мастацкую экспрэсію.

Значную ролю ў творах пісьменнікаў адыгрываюць топасы, якія ствараюць план выказвання і план зместу. Д.С. Ліхачоў падкрэсліваў: “Стэрэатып дапамагаў чытачу “пазнаваць” у творы неабходны настрой, звыклыя матывы, тэмы” [5, 61].

Аснову мастацкага светабачання Кірылы Тураўскага і Грыгорыя Цамблака сфармавала Біблія – кніга, якая “у найвышэйшай ступені ўвасобіла адну з асноўных катэгорый эстэтыкі – катэгорыю ўзвышанага” [8, 171]. Кірыла Тураўскі разглядаў творчасць як своеасаблівае вызваленне ад зямной існасці і яднанне з Богам. Ён называе чалавека “тварью в мале великой”. Пісьменнік-ісіхаст Грыгорый Цамблак бачыў у творчасці “сумеснае з Богам дзеянне чалавечага духа, богадзеянне, тэургію – працяг справы Бога” [4, 209]. Слову адводзілася роля пасрэдніка паміж нябесным светам і зямным, праз прызму Святога Пісання пісьменнік імкнуўся асэнсаваць гістарычнасць быцця і праблему прызначэння чалавека, бо верыў, што слова “поврежденный ум уврачуеть, прельщенную душу обратитъ и совершена собою обновит человека” [10, 304].

Значнае месца ў творчасці сярэднявечных рытараў займала праблема маральнага удасканалення чалавека. М.Бярдзьеў пісаў, што “хрысціянства ўпершыню прызнала бясконцую каштоўнасць чалавечай духоўнасці” [3, 92]. Кірыла Тураўскі ў “Прытчы пра душу і пра цела”, у “Слове пра чалавека і нябесныя

сілы” і ў “Слове святога Кірылы”, разважаючы пра духоўнае і цялеснае, нябеснае і зямное, паказваючы дваццаць “мытарств” чалавека, абапіраючыся на аўтарытэты евангеліста Мацвея, Іаана Багаслова і апостала Паўла, сцвярджае, што “высотою и величеством невозможно изгололить усты человеческии” [7, 388]. У творах тураўскага епіскапа праз багатую біблейскую вобразнасць і цытацыю тэкстаў Святога Пісання, твораў візантыйскіх рытараў яскрава адчуваецца прыярытэт духоўнага над цялесным, ен верыў у магчымасці чалавечай душы дасягнуць нябеснага царства.

Грыгорый Цамблак успрымае чалавека як вышэйшую разумную істоту, дзеля якой Бог стварыў свет. Філасофія ісіхастаў пабуджала да ўнутранай духоўнай актыўнасці, самасяроджвання ў малітве, да самаўдасканалення асобы, бо ісіхасты разглядалі чалавека як “адзіную псіхасаматычную істоту”. У пахвальных словах вобразы Яўфімія Тырнаўскага, мітрапаліта Кіпрыяна паказаны на фоне дзейнасці біблейскіх герояў – Аўраама, Майсея, Саламона, апостала Паўла і іншых, пісьменнік уключае асобы асветнікаў у кантэкст сусветнай гісторыі. Градацыя думкі Грыгорыя Цамблака прасочваецца ў арганічным пераходзе ад дзейнасці герояў біблейскай гісторыі да асабістых перажыванняў і пачуццяў. У творах сярэднявечных рытараў цытаты з біблейскіх кніг з’яўляюцца важным стылевым фактарам, выконваюць ролю “стылістычнага ключа”, выказванні біблейскіх герояў выклікаюць шматлікія асацыяцыі і аналогіі.

А.А. Мельнікаў адзначаў, Кірыла Тураўскі пэўную ўвагу надаваў святому крыжы: “Як смерць была парушэннем забароны кранаць плод з Дрэва Пазнання, так і жыцце ўвайшло ў свет з Дрэвам Жыцця, абмытым жыватворнай Хрыстовай кроўю” [7, 153].

У “Слове на Узвіжанне святога крыжа” Грыгорый Цамблак, усведамляючы дыяхранію сімвалікі крыжа, уводзіць у пропаведзь адзін з галоўных біблейскіх сімвалаў – Дрэва жыцця, якое ўвасабляе універсальную канцэпцыю сусвету і супастаўляе яго з “красным деревом”: “Тамо древо и zde древо, оно и посреди рая; и ее посреди земля; и оно убо землю и благораслино и листвием украшено, удобрено и плодам привлекающим очи и подвижающим желанием... Сие же невлаженное, суходеланное, но благословением понесе, но бессмертие дарова, но послушанием исправи”... [1, 233] гэтыя сімвалы аб’ядноўваюць усе сферы космасу і выражаюць ідэю выратавання. Згадваючы пра грэхападзенне чалавека, які “иже древа из рая изгнан бысть... и в поте лица своего хлеб снедати осужден”, прапаведнік засяроджае ўвагу на духоўным аспекце “древа крестного”, якое сімвалізуе імкненне да Бога і вечнасці.

Цэнтральнай ідэяй творчасці Кірылы Тураўскага з’яўляецца духоўнае ператварэнне чалавека пры дапамозе кніжнай асветы. У “Прытчы пра душу і пра цела” тураўскі епіскап сцвярджае: “Добро убо, братье, и зело полезно еже разумевати нам божественных писаний ученье: се и целомудрену душу стваряет, и к смиренню прилагает ум, и сердце на реть добродетели възъстряет, и всего благодарствена стваряет человека, и на небеса к горним обещанием мысль приводит, и к духовным трудам тело укрепляет, и преобидити сего настоящего житья, славы и богатства творит, и вся житийская света сего печали отводит” [7, 429].

У творчасці Грыгорыя Цамблака ідэя ператварэння з’яўляецца дамінантнай, бо ў аснове яго светапогляду было ўяўленне пра разумовую малітву і фаворскі свет, свет ператварэння, які папярэднічаў царству Бога. Згодна з ісіхасцкай тэорыяй, чалавек пры дасягненні вышэйшай ступені дасканаласці мог убачыць фаворскае святло, водбліскі якога маглі адбіцца і на ім. У “Слове на Ператварэнне Госпада Бога Ісуса Хрыста”, якое Грыгорый Цамблак напісаў у Вільні, на аснове псалма (Псалтыр 67, 16) ен стварае гімн Фаворскай гары, дзе адбылося духоўнае ператварэнне Ісуса Хрыста: “гора божия, гора усыренная, гора тучна, гора, яже благоволи Бог жити в нея” [10, 200]. Манументальнасць падзеі, эмацыянальнае напружанне ў фінале пропаведзі дасягаецца шматлікімі анафарычнымі паўторамі: “сей преклоняются горы, сей дароносят холми, сию чтут острова, сию ублажают ноща, сию послушают юдоли, сию хвалят пустыня, сию превозносят вертепе, сию орошают облацы, сию прохлаждают ветри, сию воспевают птицы, сию желают иноци” [10, 207].

Грыгорый Цамблак таленавіта пераплятае біблейскія цытаты, алюзіі з Бібліі, выкарыстоўвае шматлікія тропы і фігуры, каб асэнсаваць асноўную ідэю ісіхастаў – прыроду фаворскага святла. Аўтар супастаўляе гару Фавор са старазапаветнымі гарамі – Сінаем, Харывам і Араратам – як святло і цемру, падкрэслівае, што Фавор – гэта месца над гэтым светам, “уединенно и пусто”.

Такім чынам, сінергетычная парадыгма ў творах Кірылы Тураўскага і Грыгорыя Цамблака абумоўлена традыцыяналістычным тыпам мастацкага мыслення, сярэднявечнай хрысціянскай мадэллю свету, прагматыкай жанру і, бясспрэчна, талентам мастакоў СЛОВА.

Літаратура

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII ст. Мн., 2003.
2. Бердяев Н. Смысл истории. М., 1990.
3. Бахтина О.Н. Феномен старообрядческой литературы в контексте христианского понимания слова // Вестник Московского университета. Сер. 9. 1988. №4.
4. Левшун Л.В. История восточнославянского книжного слова XI-XVII веков. Мн., 2001.
5. Лихачев Д.С. Поэтика литературы. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI-XVII века. М., 1996.

6. Макарий. О Григории Цамблаке, митрополите Киевском, как писателе // Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности. Т. VI. СПб., 1875.
7. Мельнікаў А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі. Мн., 1999.
8. Синоло Т.В. Древние литературы Ближнего Востока и мир Танаха (Ветхого Завета). Мн., 1998.
9. Смирнова О.А. Повествовательные структуры восточнославянской литературы XI-XIII веков. Автореферат дис. канд. фил. наук. Мн., 2004.
10. Цамблук Григорий. Слово на Вознесение Иисуса Христа // Торжественник. Адзел рукапісаў і старадрукаў НБ Беларусі. №214.
11. ЧОИДР. Кн.1. М.. 1872.

У.Г. Кароткі

ПІСЬМЕННІК І МЕЦЭНАТ: ПРАБЛЕМА ВЫБАРУ МОВЫ Ё БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ XVII СТАГОДДЗЯ

Літаратурна-публіцыстычную спадчыную нашых продкаў, якія жылі і тварылі ў XVI-XVII стагоддзях, нельга даследаваць без уяўлення пра тое, што яны ўкладвалі ў паняцці “мова”, “слова”, “язык”, “простой”, “посполиты”, якія гісторыка-філалагічныя сентэнцыі меліся на ўвазе пры выкарыстанні гэтых тэрмінаў. Актуальным з’яўляецца таксама пытанне пра выбар мовы тым ці іншым пісьменнікам, пра матывацыю гэтага выбару і тую ролю, якую адыгрываў у гэтым выбары феномен патранату. Большасць пісьменнікаў XVI-XVII стагоддзя выдавалі свае творы пад патранатам тых ці іншых князёў, паноў, багатых гараджан. Гэта і Францыск Скарына, і Сымон Будны, і Пётр Мсціславец, і Мялецкі Сматрыцкі, і Лявонцій Карповіч.

Свае разважанні пачнем з творчасці Францыска Скарыны. На вялікі жаль, нават у артыкулах энцыклапедычнага даведніка “Францыск Скарына і яго час” “Мова “Апостала” Ф.Скарыны”, “Мова выданняў Ф.Скарыны”, “Мова прадмоў Ф.Скарыны”, “Мова “Псалтыра” Ф.Скарыны” (аўтары – А.Апрымене, А.Жураўскі, А.Парукаў) пытанне пра семантычнае поле лексем “мова” – “язык” – “слова” абыходзіцца. Заўвагі тыпу “заслуга Ф.Скарыны заключаецца ў тым, што ён прымяняльна да патрэб свайго часу стварыў асобны тып гібрыднай царкоўнаславянска-беларускай пісьмовай мовы, аналага якой немагчыма знайсці ва ўсходніх славян таго часу” або “мова яго перакладаў заняла самае крайняе становішча ў беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы” не даюць адказу на пытанне пра мову Бібліі Скарыны, пра тое, на якой мове і для каго пісаў першадрукар.

Высновы пра стварэнне Скарынам “тыпу гібрыднай царкоўнаславянска-беларускай пісьмовай мовы” (А.Жураўскі) рабіліся найперш на падставе цытаты з прадмовы да “Псалтыра”, дзе першадрукар піша пра свой намер “Псалтырю тиснути рускими словами, а словенским языком” [1, 18]. У сувязі з гэтым умацавалася думка пра тое, што Скарына “ўсведамляў ужыванне на Беларусі яго часоў дзвюх пісьмоўных моў – беларускай і царкоўнаславянскай (па тагачаснай тэрміналогіі – “рускай” і “славянскай”)” (А.Жураўскі). Аднак, калі прааналізаваць ужыванне двух гэтых тэрмінаў у тэкстах прадмоў да пражскіх выданняў Скарыны, то выявіцца, што тэрмін “словенскі”, акрамя вышэй прыведзенага кантэксту, больш нідзе ў прадмовах Скарыны не сустракаецца! Як жа перакласці скарынаўскі пасаж “русскими словами, а словенским языком”? Падобную сінтаксічную канструкцыю сустракаем у прадмове да кнігі Юдзіф: “еврейскими словами, но халдейским языком” [3, 45] што азначае, бяспрэчна, “на яўрэйскай мове, але для халдзейскіх народаў” (“языком” тут – форма давальнага склону множнага ліку, а не творнага склону адзіночнага ліку). Значыць, “русскими словами, а словенским языком” правільней будзе перакласці “на рускай мове, для славянскіх народаў”.

У адрозненне ад сярэднявечнага аратара-прапагандыста, тэкст якога быў разлічаны на абмежаваную аўдыторыю, пісьменнік рэнесанснай і барочнай культуры меў друкарскі станок. Пры яго дапамозе пісьмовае культуры дабілася аўтаноміі, аднак феномен кнігадрукавання дыктаваў і першасную неабходную ўмову ўспрыняцця тэкста – яго зразумеласць і даступнасць. З прыходам кнігадрукавання скончылася эпоха абмежаванасці доступу да тэкста, з’явіўся і новы тып адрасата: не проста прыхажанін-парафіянін, а чалавек, асоба, здольная да самапазнання і да духоўнага ўзбагачэння. Самаўсведамленню сябе як асобы дапамог і гуманістычны рух у Заходняй Еўропе, арыентаваны не столькі на богапазнанне, колькі на самапазнанне, светапазнанне.

Гуманісты, як правіла, не ствараюць сваю царкву, яны ў духоўным жыцці імкнуцца да гармоніі шляхам спалучэння Боскага і зямнога. Найлепшым “духоўным” матэрыялам для падобнага самаўдасканалення з’яўлялася Кніга Кніг – Біблія. Разам з тым, для гуманістаў быў важны не літургічны-цырыманіяльны аспект, не дагматычна-тэалагічныя ўстаноўкі, а хрысціянска-асветніцкія парадыгмы. Кім жа ўяўляў сябе, а, галоўнае, як рэпрэзентаваў сябе сваім чытачам Францыск Скарына? На гэтае пытанне дае адказ прадмова да кнігі прарока Дانیіла. “Феодосий, – піша Скарына, – учитель великий греческого языка, выложил с халдейского писма на греческое, и светый Ероним – на латинское зуполне. А подле их выкладу не толико чтеть Данила-пророка церков Христова латинским а греческим языком, но и сирским и египетским. Аз теже, недостойный последованик их, нароченый в руском языке, с помощью Божию,

яко повинен сый розмножати хвалу Христову и посполитое доброе, межи иными пророки светыми выложих и Данила, мужа жадостей и преславнаго пророка господня на руский язык зуполне” [3, 70]. Такім чынам, Францыск Скарына ставіць сябе ўпавенень з апосталамі асветы грэцкага праваслаўя і лацінскага каталіцызму. Аднак, у адрозненне ад іх, ён выдае большасць кніг “людям посполитым”, што значыць “для ўсіх людзей”. Далей – не менш важныя назіранні. Францыск Скарына нідзе не гаворыць пра славянскую мову як пра мову свяшчэнную і не ставіць яе ў адзін шэраг з сакральнымі мовамі апостальскіх часоў, з ліку якіх дастаткова рана была выключана старажытнаўрэйская мова. Яе, між іншым, не называе ў ліку сакральных моў і вядомы польскі тэолаг-прапагандыст Пётр Скарга ў сваім трактаце “Пра адзінства касцёла Божага пад адзіным пастырам”. Сярод новых свяшчэнных моў Скарына называе “рускую” мову, гэта значыць, беларускую. Прыкладзем хаця б адзін класічны прыклад: “Ісус же, сын Божий, был ест царь іудейский, яко о том напис, иже был написанный на животворящем кресте его, светчить словы еврейскими: “Егошуа Нощри мелех егудим”, словы греческими – “Ісус Оназореос овасилефс тон іудеон”, словы латинскими – “Езус Назоренус рекс юдеорум”, по-руски ся сказует – “Ісус Назорянин, царь іудейский” [3, 42-43]. Цытата з прадмовы да кнігі “Левіт” дапамагае зразумець, і для каго друкаваліся кнігі Бібліі Скарыны: “Тако ж и мы, братия, не можем ли во великих послужити посполитому люду рускаго языка, сие малые книжки пращи наше приносимо им” [3, 56]. Відавочна, што Скарына не меў на ўвазе інтэлектуальную эліту, паколькі для адукаванага чытача не было сэнсу тлумачыць значэнне і паходжанне асобных тэрмінаў, слоў грэцкага, лацінскага ці яўрэйскага паходжання. Разам з тым кнігі Бібліі, выдадзеныя Францыскам Скарынам, былі непрыдатнымі для літургічнай практыкі. Іх прызначэнне іншае: прыватнае чытанне, індывідуальная інтэрпрэтацыя, прагматычна-дыдактычнае выкарыстанне. Такая творчая ўстаноўка аўтара, відавочна, мела на ўвазе свецкага чытача. Адсюль становяцца зразумелымі апеляцыі Скарыны ў яго прадмовах да “людей простых”, гэта значыць, мірскіх.

Гэтую традыцыю выдання кніг для мірскіх людзей працягвалі і беларускія асветнікі XVII-га стагоддзя. Так, у прадмове да чытача выдаўцы даюць характарыстыку тыпу свайго выдання: “Требником мирских людей тытулуем, и всим яко всим обще и каждому зособна потребнымъ залецаем. Потребнымъ абовем есть господарев и челядникови дома, ремесникови на варстате, крамарев и при краме, купцу и пелгримови в дорозе, жолнерови в тягнению и на войне, жеглярови на воде” [1, 3 н.н.].

Што ж да слова “посполиты”, то яно ў старабеларускай мове, у адрозненне ад сучаснай польскай мовы (pospolity – “звычайны, просты”), мела першаснае значэнне “дзяржаўны, грамадзянскі”, а значэнне “просты, звычайны” было другасным, таксама як для лацінскага “publicus”. Значыць, “люд посполиты” – гэта “люд дзяржаўны”, “грамадзяне”, а прыслоўе “посполите” можна зразумець як “разам, супольна”. Хутчэй за ўсё, у XX стагоддзі пад уплывам польскай мовы і на адпаведным ідэалагічным грунце семантыка старабеларускага прыметніка “посполиты” пачала атаясамлівацца выключна са значэннямі “просты, прастанародны”. Такім чынам, лексемы “язык”, “словы”, “просты”, “посполиты” у тэкстах Бібліі Францыска Скарыны ні ў якім выпадку нельга разглядаць, тлумачыць і перакладаць па-за кантэкстам гісторыка-культурным, тэалагічным і сацыялінгвістычным.

У адрозненне ад гуманістаў пачатку XVI стагоддзя, дзеячы Рэфармацыі, Контррэфармацыі і Контрправаслаўя ізноў апынуліся ў стане карпаратыўнага творцы. І Сымон Будны, і Васіль Цяпінскі, і Грыгорый Хадкевіч, і Мялецый Смятрыцкі імкнуцца не толькі “просветить”, але і выправіць чалавека, наставіць на праведную сцязю шляхам далучэння да хрысціянскіх ісцін, але ў дагматычна-тэалагічным разуменні той ці іншай хрысціянскай плыні. Ім недастаткова, каб чалавек быў хрысціянінам. Для выратавання душы ён павінен быць артадаксальным хрысціянінам-праваслаўным, хрысціянінам-католікам або хрысціянінам-пратэстантам. Вось чаму не моўны аспект цяпер з’яўляецца першасным, а дыдактычна-тэалагічны. Мова – толькі сродак для дасягнення адпаведнай мэты. Так, для Грыгорыя Хадкевіча галоўнае ў выданні “Евангелія вучыцельнага” 1568 года – “іжебы сию книгу, выразумения ради простых людеи, преложити на простую молву...”. “І совещаша ми люди мудрые, – працягвае выдавец, – иже прекладанием з давних пословиц на новые, помылка чинится немалая, якоже и ныне обретається в книгах новаго перевода. Того ради сию книгу, яко здавна писаную, велел есми ее выдруковать, которая каждому не есть закрыта и к выразумению не трудна и к читанию полезна” [2, 3].

Беларускія культурныя дзеячы другой паловы XVI стагоддзя арыентаваліся не на народную мову (яна – ненавуковая, непрыдатная для навуковага пазнання свету), а на славянскую. Для іх выданні Скарыны, яго арыентацыя на нацыянальную мову не маюць богапазнавальнай вартасці. Скарынаўская традыцыя замяняецца кірыла-мефодзіеўскай. Успомнім хаця б звароты да гісторыі славянскіх перакладаў у прадмове Васіля Цяпінскага. Вось чаму большасць кірылічных твораў гэтага перыяду надрукаваны не на старабеларускай, а на царкоўнаславянскай мове. Патранат беларускіх князёў, для якіх беларуская мова ў пачатку XVII стагоддзя не з’яўлялася самадастатковай каштоўнасцю, практычна адсутнічае ў дачыненні да беларускамоўных выданняў. “Простой”, зразумелай мовай становіцца польская мова, а мова беларуская – “подлейшей”, гэта значыць, нізкай. Нагадаем, што ў літаратуры першай паловы XVI стагоддзя мы не сустракаем падобных сцвярджэнняў. Менавіта патранат стаў прычынаю звароту да польскай мовы і вядомых беларускіх праваслаўных дзеячаў, сярод якіх назавем хаця б Лявонція Карповіча, Мялецый Смятрыцкага. Так, Лявонцій Карповіч у прысвячэнні Крыштафу Нарушэвічу, земскаму падскарбію, пісару і лоўчаму Вялікага Княства Літоўскага “Казання на пахаванне Васіля

Галіцына” піша: “Za powodem bowiem dedykowania tego scriptu mego Wm. memu M. Panu nie zdało mi się go Ruskim, ale Polskim, jako Wm. Przyzwoitszym językiem w druk podać” [4, 3 n.n.].

Меэнацтва – яшчэ не раскрыты і мала даследаваны феномен эпох Адраджэння і Барока, які не ў меншай ступені, чым фактар “адрасат – адрасант” дыктаваў выбар тэматыкі, праблематыкі і, у канечным выніку, мовы літаратурнага твора. Даследаванне гэтай праблемы, несумненна, будзе спрыяць і вырашэнню адной з найбольш актуальных праблем сучаснага гістарычнага літаратуразнаўства – высвятленню прычын існавання білінгвальных і полілінгвальных тэкстаў у нашым старажытным прыгожым пісьменстве.

Літаратура

1. Польустав или Требник... Вилно, 1623.
2. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / Уклад. У.Г. Кароткага. Мн., 1991.
3. Скарына Францыск. Творы. Мн., 1990.
4. Kazanie na pogrzebie kniazia Wasila Wasilewicza Haliczyna... W Wilnie, 1619.

В.В. Кулеш

ТВОРЧАСЦЬ ВАСІЛЯ БЫКАВА Ў АСЭНСАВАННІ БАЛГАРСКІХ ДАСЛЕДЧЫКАЎ

Пры вывучэнні кантактаў паміж літаратурамі значнае месца займае даследаванне пранікнення, успрымання і ўплыву творчасці пэўнага пісьменніка ў іншамойным асяроддзі. Пільная ўвага замежных крытыкаў аддаецца, як правіла, выбітным, таленавітым пісьменнікам, якія ўжо прадэманстравалі сваё мастацкае майстэрства, асаблівасці творчай манеры ў сябе на радзіме, а праз іншыя мовы пачынаюць заваёўваць сваё месца і ў шырэйшых кантэкстах.

Васіль Быкаў заваяваў шырокую чытацкую аўдыторыю ў розных краінах свету. У Балгарыі ён таксама з’яўляецца адным з самых папулярных, перакладаемых беларускіх пісьменнікаў.

З’яўленне ў Балгарыі перакладаў В.Быкава прыпадае якраз на перыяд найбольшага росквіту культурных ўзаемасувязяў дзвюх краін – 60-80-я гады ХХ ст. Аб цікавасці ў гэтай краіне да яго творчасці сведчыць той факт, што пераважная большасць твораў пісьменніка была перакладзена на балгарскую мову і выдадзена неўзабаве пасля з’яўлення арыгінала ці рускамоўных варыянтаў. У названы час паслядоўна былі перакладзены амаль ўсе творы аўтара, першым з якіх была “Трэцяя ракета” (пераклад Дафіны Жэкавай, 1964 г.), – кніга, якая ў Балгарыі “імгненна прынесла аўтару шырокую папулярнасць... і была адзінадушна прызнана адным з самых лепшых твораў пра Вялікую Айчынную вайну” [1, 40]. Пазней з дапамогай Сімяона Уладзімірава па-балгарску загучалі аповесці “Пастка” і “Зрада” (1965 г.), перакладзеныя ім з рускай мовы. Пасля гэтай працы перакладчык пачаў цікавіцца ўсім тым, што ствараў беларускі пісьменнік, і паступова вывучаць беларускую мову. Для яго Васіль Быкаў – “выдатны пісьменнік, творчасць якога нездарма была ацэнена высокай дзяржаўнай узнагародай” [2, 204].

Адразу ж пасля з’яўлення чарговых перакладаў у балгарскай перыёдыцы пачалі выходзіць водгукі на іх і рэцэнзіі, у якіх Васіль Быкаў характарызуецца як адзін з самых значных беларускіх пісьменнікаў. Такую ацэнку творчасці нашага славутага земляка даюць Л.Геаргіеў (рэцэнзія на аповесць “Дажыць да світання” ў газеце “Отечествен фронт” за 4 лютага 1975 года), Н. Пяткоў (рэцэнзія на аповесці “Сотнікаў”, “Дажыць да світання” ў часопісе “Пламяк” (“Польмя”) № 5 за 1975 г.), М. Сімяонаў (рэцэнзія на аповесць “Яго батальён” у газеце “Отечествен глас” за 9 снежня 1977 г.) і інш.

Некаторыя балгарскія даследчыкі параўноўваюць Васіля Быкава з сусветна вядомымі класікамі. Перакладчык Мятодзій Весялінаў у пасляслоўі да аднатомніка “Сотнікаў” (1974 г.) называе беларускага пісьменніка паслядоўнікам літаратурных трацыцый Льва Талстога ў натуральнасці апісання ваенных падзей. Яшчэ адзін балгарскі перакладчык Найдан Вылчаў адзначае агульныя рысы аўтарскага стылю гэтых двух пісьменнікаў, падкрэсліваючы, што шматкампанентная, спецыфічная фраза аповеду Васіля Быкава гучыць з талстоўскай шырынёй і прасторай. У кнізе Любена Геаргіева “Савецкія пісьменнікі зблізу: літаратурныя партрэты” (1984 г.) выказвецца згода з меркаваннем крытыка Аляксея Зверава, для якога В. Быкаў з’яўляецца адным з самых плённых пераемнікаў лініі Льва Талстога, асабліва гэта відавочна, на думку А. Зверава, у адлюстраванні паводзін чалавека на вайне. Нядзелча Пяткоў у артыкуле “Аб дзвюх аповесцях Васіля Быкава” (“Літаратурен фронт” (“Літаратурны фронт”), 20 лютага 1975 г.) параўноўвае В. Быкава з Фёдарам Дастаеўскім – для абодвух характэрнае максімальнае суперажыванне з героямі.

У вышэйназваным артыкуле балгарскі літаратуразнавец Нядзелча Пяткоў, разважаючы аб агульных тэндэнцыях развіцця ваеннай прозы 1970-х гадоў, для якой, на яго думку, “у апошні час характэрныя сінтэз псіхалагізму і панарамнасці адлюстравання ваенных падзей”, адзначае, што Васіль Быкаў “адхіляецца ад агульнага напрамку творчасці іншых ваенных пісьменнікаў”. Галоўнае ў беларускага аўтара, як сцвярджае даследчык, – “маральна-філасофскія праблемы чалавека, а не апісанне перамог, бліскучых подзвігаў. А калі гаварыць пра панарамнасць, дык яна ва ўсебаковым адлюстраванні чалавечых характараў” [3, 8].

Падобнага меркавання прытрымліваецца і Маргарыта Мітаўска. У кнізе “Для вас, абуджаныя людзі” яна зазначае, што “ваенныя аповесці Васіля Быкава палемізуюць з фальшывай паэтыкай некаторых твораў ранейшых дзесяцігоддзяў, дзе на першым плане былі буйныя агульнавайсковыя маневры, а чалавечая асоба амаль знікала, растваралася ў агульнасалдацкім “ура”. А для беларускага пісьменніка самым важным з’яўляецца чалавек і такія якасці яго натуры, як чалавечнасць, любоў да Радзімы, мужнасць” [4, 42].

Георгію Пенчаву здавалася, што пасля з’яўлення выдатных твораў М. Шолахава, К. Сіманова, Ю. Бондарова і іншых літаратурных майстроў немагчыма сказаць нічога большага пра вайну. Аднак са “з’яўленнем ваенных аповесцей В. Быкава гэтая ўпэўненнасць некуды знікла. “Альпійская балада”, “Дажыць да світання”, “Аблава”, “Сотнікаў” і інш. абудзілі вялікую цікавасць і адгарнулі новую старонку гераічнага летапісу Вялікай Айчыннай вайны” [5, 4].

Менавіта такая рыса, як гуманізм, якім прасякнуты кожны радок, напісаны беларускім аўтарам, і вылучае яго творчасць, паводле думкі Камена Калчава, сярод астатніх пісьменнікаў [6, 33].

Нямала водгукаў з’явілася ў Балгарыі і на выхад двухтомнага выдання выбраных аповесцей пісьменніка ў 1977 годзе. Аўтар прадмовы да вышэйназванага выдання балгарская даследчыца Каця Тапчыева адметнай характэрнай рысай твораў Васіля Быкава называе адлюстраванне і аналіз псіхалогіі чалавека, якую пісьменнік раскрывае ў паводзінах сваіх герояў падчас цяжкіх, крытычных сітуацый на вайне. Ва ўсіх творах пісьменніка, на думку даследчыцы, узнікаюцца і знаходзяць своеасаблівае вырашэнне спрадвечныя праблемы выбару, добра і зла. Так, праблема самаахвярнасці і яе сэнсу ляжыць у аснове аповесцей “Дажыць да світання”, “Абеліск”, рамана “Кар’ер”. У аповесці “Яго батальён” аўтар імкнецца асэнсаваць, як рэалізуюцца суадносіны такіх катэгорый, як гуманізм і вайна, абавязак і чалавечнасць, а таксама – адказнасць камандзіра і ваенная дысцыпліна. Як сапраўдную школу высокай маральнасці ацэньвае К. Тапчыева ваенную прозу В. Быкава.

Аналізу гэтага ж двухтомніка прысвечаны і артыкул Атанаса Свіленова, змешчаны ў газеце “Народна младеж” (№ 251, 1977 г.). Паводле А. Свіленова, беларускі пісьменнік паўстае перад чытачамі прамоўцам, апелюючым да новага пакалення з заклікам захоўваць чысціню свайго душэўнага свету пры любых умовах і заўсёды ісці наперад. Каштоўнасць твораў Быкава Свіленаў бачыць і ў тым, што яны прымушаюць чытача асэнсоўваць, разважаць, аналізаваць.

Усе балгарскія крытыкі звяртаюць увагу на такую рысу творчасці пісьменніка, як праўдзівасць у паказе ваенных падзей. Але найбольш дакладна і выразна пра гэта выказаўся, на наша меркаванне, балгарскі паэт і літаратуразнавец Найдан Вылчаў. Асабліваю салідарнасць з даследчыкам хочацца выказаць накіонт назірання, што В. Быкаў, не прыняўшы як творчы метады паказ вайны з парадна-фасаднага боку, тым самым заваяваў сваю тэрыторыю, сваю адметную нішу ў сучаснай беларускай літаратуры. “Ён малюе вайну такой, якой яе бачылі ён сам і яго баявыя сябры – радавыя салдаты з акупаў, па якіх ішлі варожыя танкі, з-пад няспыннага артабстрэлу” [7, 5]. “Яго героі, – зазначае Н. Вылчаў, – звычайныя радавыя, яны не перамагаюць лёгка і хутка, бо ў жыцці так не бывае, іх шляхі не простыя і роўныя, а такія, якія вызначае праўдзівая рэчаіснасць”.

Цікавыя назіранні Н. Вылчава і адносна своеасабліваасці стылю аўтара. Як асноўную рысу быкаўскай манеры апаведу даследчык вылучае павольную, няспешную фразу, насычаную грунтоўнымі і жывымі дэталямі. Адзначае літаратуразнавец і кампазіцыйную спецыфіку твораў [7, 5-10]

З 90-х гадоў мінулага стагоддзя беларуская літаратура ўспрымаецца ўжо не ў кантэксце савецкай, як было раней, а як самастойная і самабытная культурная з’ява. У 1996 г. выйшлі пераклады яшчэ дзвюх аповесцей В. Быкава – “У тумане” і “Аблава”, праз год – апавядання “Пакахай мяне, салдацік”. Аповесці загучалі па-балгарску з дапамогай Найдана Вылчава і Сімяона Уладзімірава. Творы пісьменніка складаюць значную частку з усяго аб’ёму беларускай літаратуры, перакладзенай на балгарскую мову на працягу 1990-х гадоў.

Не былі пакінутыя без увагі ў Балгарыі і апошнія гады творчасці Васіля Быкава. Балгарскі пісьменнік і перакладчык Стэфан Паптонеў у газеце “Български писател”, №3 за 2000 год распавёў сваім суайчыннікам аб уручэнні Васілю Быкаву ганаровай узнагароды “Трыумф” за дасягненні ў галіне літаратуры і мастацтва. У гэтым жа артыкуле С. Паптонеў даў высокую ацэнку апошнім перакладзеным на балгарскую мову творам беларускага аўтара.

2003 год, апошні для Васіля Быкава. Найдан Вылчаў перакладае аповесць “Пра Бамжа” (яшчэ няма ў друку), а ў кастрычніку ў газеце “Култура” (“Культура”), № 42 за 2003 год змяшчае сваё “Развітанне з Васілём Быкавым”. У перакладзе студэнткі філалагічнага факультэта БДУ Маэвай Таццяны яго гучыць так:

Ёсць падарунак у мяне ад сябра, ад Васіля Быкава,
Такі гадзіннік дружа мне падараваў,
Што калі раніцай ля шыбы той зацікае,
Як быццам з Мінску мне Васіль патэлефанаваў.

... І быццам усё цудоўнае сабрана ў гэтай раніцы,
І хай смяюся я і сёння не праспаў,

Я адгарну старонку там, дзе кропка шчэ не ставіцца
І новы пераклад пачну са спадчыны жывога Васіля.

Літаратура

1. Митовска М. Образи в нас. София : Партиздат, 1979.
2. Владимиров С. Човек на дълга и подвига // Пламък. 1975. №5.
3. Петков Н. За две повести на Васил Биков // Литературен фронт. 1975. 20 февр.
4. Митовска М. За вас, бѣдни хора. София: Военно издателство, 1982
5. Пенчев Г. Писателят продължава да се сражава // Работническо дело. 1979. 20 юли.
6. Гардзіцкі А. Гутаркі: інтэв'ю, дыялогі пра літаратуру. Мн.: Мастацкая літаратура, 1988.
7. Вълчев Н. Няколко думи за автора на тази книга // Биков В. Прокобата. София: Народна култура, 1985.

М.А. Мартысевич

СУЧАСНАЯ ІТЭРПРЭТАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ САНЕТНАЙ ТРАДЫЦЫІ

Прадмет нашых літаратуразнаўчых даследванняў – маргінальныя, г.зн., нехарактэрныя для беларускай паэтычнай традыцыі формы верша і іх узаемаадносін з гэтай традыцыяй. Менавіта ў гэткім ключы мы плануем разгледзець “Мінскія/Менскія санеты” паэта Сержа Мінскевіча. Гэты невялікі зборнік быў выдадзены ў 2002 годзе адразу прыцягнуў нашу ўвагу несандартнасцю падыходу да санетнай формы. Але найперш мы хацелі б падаць уласную візію беларускай санетнай традыцыі.

У адроджаную беларускую літаратуру санет прыйшоў напачатку ХХ стагоддзя, ужо на сваім новым (мадэрным) этапе. Вядома ж, ягонья пачынальнікі арыентаваліся на традыцыйны канон, у Максима Багдановіча чытаем: “Адзначанага чарадаваньня трымаліся такія майстры пісьменьніцкага цэху, як слаўнаведомы ў свой час паэта Малерб. Таго ж будзем трымацца і мы”, – але, па сутнасці, гэта быў новы, мадэрны санет. Яшчэ ў ХІХ стагоддзі жанр санету канчаткова пазбавіўся тэматычных абмежаванняў, перастаўшы быць выключна творам пра каханне. Беларускі санет стаўся перадусім жанрам філасофскай і патрыятычнай лірыкі і ў той жа час ён стаўся для беларускіх паэтаў квінтэсэнцыяй паэзіі, кампактнаю формаю, якой давяраюцца найістотнейшыя думкі, і якая нават у “антыпаэтычную” эпоху зберагае літаратурную традыцыю мінулых стагоддзяў. Нездарма эпіграфам да аднаго са сваіх санетаў М.Багдановіч ставіць радок Н.Буало “Беззаганна санет адзін варты цэлай паэмы”, а неабыхавы да свабодных паэтычных формаў Максім Танк стварае ў 1973 годзе санет пра санет: “У век рэвалюцыйны, штармавы,/ (...)Задумаў я, як даўнія паэты,/ Адправіцца на караблі санета/ на дальнія сузор’яў астравы” [4]. Такім чынам, пры адносна невялікай колькаснай прысутнасці жанру ў творчай спадчыне класікаў беларускай паэзіі ХХ стагоддзя, санет меў моцны якасны патэнцыял, які дазволіў яму атрымаць далейшае развіццё ў айчынай літаратуры.

На нашу думку, на сённяшнім этапе існавання беларускага санету ўзмацнілася яго “цэхавае” значнасць, г.зн. сучасныя санетысты ўсё больш свядома скарыстоўваюць гэтую форму, каб прадэманстраваць сваё шанаўлівае стаўленне да класічнай еўрапейскай літаратуры. Пры гэтым беларускія паэты асабліва падкрэсліваюць сваю далучанасць да Міцкевічаўскай санетнай традыцыі, якая істотна паўплывала на ўзнікненне і развіццё жанру ў рускай, украінскай і беларускай літаратуры. Але, натуральна, паэтыка сучаснага санету можа быць не надта традыцыйнаю. Напрыклад, “Крымінальныя санеты” ўкраінскага паэта-постмадэрніста Ю.Андруховіча, адсылаюць чытача адначасова да “Крымскіх санетаў” А.Міцкевіча і “Турэмных санетаў” І.Франка. Беларускім прыкладам могуць служыць “Крынскія санеты” А.Хадановіча, асноўная тэма якіх – туга паэта па радзіме ў іранічнай сітуацыі знаходжання ў некалькіх кіламетрах ад сучаснай тэрыторыі Беларусі – у мястэчку Крынкі на Беласточчыне.

У аснове паэтыкі “Мінскіх/Менскіх санетаў” – прыдуманая С.Мінскевічам постмадэрністычная гульня: з дапамогай рэмінісцэнцый альбо наўпростых цытацый з “Крымскіх” і часткова “Адэскіх” санетаў класіка паэт стварае свой праект пошуку *genius loci* Мінску/Менску ці, у аўтарскай рыторыцы, “беларускага духу”. Найперш гэта праяўляецца ў архітэктоніцы беларускага санетнага цыклу: 9 “Мінскіх санетаў”, 9 “Менскіх санетаў” плюс постскрыптам – усяго 19, як і ў А.Міцкевіча. Параўнайма таксама назвы польскіх і беларускіх санетаў:

“Парк Горкі. Штыль.” – “Марская ціша”;
“ Парк Горкі. Пачатак буры” – “Бура”;
“ Мінск уночы. Крокі” – “Алушта ўначы”
“Пілігрым” – “Пілігрым”.

Ёсць сярод назваў і іранічныя перастварэнні. Відавочна, што санет “Да Свіслачы” суадносіцца з вядомым санетам Міцкевіча “Да Нёмана”, хоць той і не ўваходзіць у “Крымскія санеты”. Міцкевічавы “Байдары” і “Аюдаг” атрымліваюць у С.Мінскевіча свае каламбурныя адпаведнікі – “Байдаркі” і “Ау, дах!”.

Прасачыць узаемадачыненне першаўзору і наследвання можна на прыкладзе санета “А кірмаш камароўскі, як стэп”:

Wóz nurza się w zielonożę i jak **lódka** brodzi;
 Sród fali łąk szumiących, źród kwiatów powodzi,
Omijam koralowe ostrowy burzanu.

(...)

Stójmy! - jak cicho! – slysze ciągnące żurawie,
 Których by nie dożcigły źrenice sokoła;
 Slysze, kędy się motyl kołysa na trawie...
 (Mickiewicz, Stepy Akermańskie; 2, c.14).

Выходжу на прасцяг гудлівай Камароўкі,
 Я сам, нібыта **чоўн**, спіна – то ветразь мой,
 Штурханяў брыз нясе мяне ў людскі прыбой,
 Між **выспаў** лавак я лавірую, нялоўкі.

(...)

Пастой, Ачугемся... Шмат што **чутно** наўкруг.
 Гандлюе бабка дзесь салёнымі гуркамі,
Вужаку-каўбасу вунь дзед прыдбаць нацяміў...
 (С.Мінкевіч, А кірмаш Камароўскі як стэп; 1, с.11)
 (тлустым шрыфтам вылучана намі – М.М.)

Зніжальныя вобразы беларускага санету (“вужака-каўбаса” замест śliskego węża, альбо “бок беднае кароўкі”) робяць гэты верш падобным да пародыі. Аднак аб’ект кпінаў Мінкевіча – не санет “Акерманскі стэп” – ён толькі ўзор для стварэння вобразаў, – а Камароўскі кірмаш, дзе аўтар марна імкнецца пачуць “беларускі дух”. “Дзе ж беларускі дух?”, вынесенае ў санетны замок, гучыць не менш афарыстычна, чым Міцкевічава “Jedźmy, nikt nie woła”, але дасягае самастойнай мэты.

Падобным чынам можна супаставіць ці не ўсе тэксты дзвюх нізак. Гэта дае нам падставы азначыць санеты С.Мінкевіча як функцыю ад “Крымскіх санетаў”, якая ў кантэксце беларускай паэзіі пачатку ХХІ стагоддзя атрымлівае самастойнае, актуальнае гучанне.

Грувасткая назва “Мінскія/Менскія санеты” паказвае на канцэптuallyную раздвоенасць цыклу. З аднаго боку, санеты С. Мінкевіча можна аднесці да урбаністычнай лірыкі, бо яны ўяўляюць сабою паэтычныя замалёўкі панарамы сучаснага Мінска. З другога боку, у іх прысутнічае асноўная тэма “Крымскіх санетаў” – “туга па страчанай айчыне”: настальгія паэта па Мінску свайго дзяцінства і адначасова старым Менску, зруйнаваным няўмольнай гісторыяй. У сучасным Мінску лірычны герой С.Мінкевіча пачуваецца “прыхаднем, турыстам, пілгрымам”:

Перада мной ляжыць край родны, край знаёмы,
 І разам з тым чужы, нязносны, неведомы.

І колькі трэба йшчэ прайсці па ім у ім,
 Каб я вярнуцца змог назад, ізноў да дому
 (*Пілігрым*; 1, с. 27).

“Мінскія/Менскія санеты” можна назваць паэтычным пуцяводнікам па беларускай сталіцы, што наўпрост адбіваецца на вобразным складзе вершаў. Самы характэрны троп – перыфраза: паэт зашыфроўвае ў тэкстах згадкі пра розныя месцы ў цэнтры гораду. Амаль цалкам з перыфразаў складаецца санет “Аляксандраўскі сквер: паніка” [1, 24]: “маленькі Панікоўскі”, “краіны саркафаг”, “клуб ваяроў”, “светлы храм тутэйшых песняроў”, “падлеткаў дом”, “тмах пастанаўленняў” “палацых вызвалення” – гэтак, карыстаючыся падчас народнай тапанімікаю (“саркафаг” – Палац Рэспублікі, “Панікоўскі ў дзяцінстве” – фантан “Лебедзь з Амулам”) С.Мінкевіч апісвае забудову цэнтру сталіцы. Санет перагукаецца такім чынам з папулярным у літаратуры рамантызму жанрам паэтычнага інвентара, для якога характэрныя падобныя вобразныя сродкі.

Другі характэрны троп – антытэза. Будучы неад’емным элементам унутранай дыялектыкі санета наагул, у С.Мінкевіча антытэза з’яўляецца канструктыўным элементам усёй нізкі: старасвецкі горад супрацьпастаўлены сучаснаму мегаполісу: “па старых кладах праходзяць аўтаатрасы” (*Дарога над Ямай*, 1, с.43), а цывілізацыя спаборнічае з прыродаю: “маленькі парастак асфальту моц руйнуе” (*Новабудоўля*, 1, с.47).

Адзначаючы асаблівасці санетаў С.Мінкевіча на фармальным ўзроўні, на нашу думку, варта спыніць увагу на санеце “Мінск у будзень. 17.00”:

Ісці ў начным танцы // ля шурпатых сценаў
 І сыпацца вуголлем // за борт ваганеткі,
 Расхістваць рок-н-ролам // клавiшы разметкі,

старажытнай міфалагічнай традыцыі. Апошняя мела велізарны ўплыў пры фарміраванні філасофскіх аўтарскіх канцэпцый Вацлава Ластоўскага, Максіма Гарэцкага, Уладзіміра Караткевіча.

У кантэксте як актуальных праблем пачатку ХХ стагоддзя, так і вечных, агульначалавечых пытанняў, матыў пошуку героем свайго шляху быў адным з асноўных для беларускай літаратуры. Письменнікі пры асэнсаванні названай праблемы звярнуліся да міфапаэтычнай творчасці, якая набыла адметнае гучанне ў плане выражэння канцэптualaнага аўтарскага нападўнення. У мастацкім успрыняцці Вацлава Ластоўскага шлях – гэта трансцэндэнтныя па сваёй сутнасці лабірынты, якія хаваюць самыя каштоўныя для чалавека таямніцы: здабыткі духоўнай спадчыны яго народа. На думку Ірыны Багдановіч, «шлях да пазнання кодавай тайны свайго гістарычнага роду, да адкрыцця на карце рэальнай Крыві кладзецца Ластоўскім праз лабірынты жахаў і перасцярог, праз містычны сімвалічны сон героя аповесці “Лабірынты” [3, 12]. Але сімвалічны не толькі сон героя, які раскрываецца як рэальнасць трансцэндэнтнага свету. Самі лабірынты, шлях па якім сімвалізуе цяжкі духоўны пошук Радзімы, з’яўляюцца сімвалам жыццёвага шляху героя, выяўляюць вызначальную мэту персанажа, якая заключаецца ў сапраўдным пазнанні народных духоўных здабыткаў.

Адным з галоўных бастваў міфалагічнай сістэмы письменніка выступае Правечны Кон, які праз герб увасабляе цэлы край, што складае частку Крыві: “І хоць даўным-даўно забылі нашы людзі старых багоў, але палеская (горадзенская) зямля мае ў сваім гербе тура, сімвал Правечнага Кону” [4, 62]. На нашу думку, Правечны Кон варта ў нейкай ступені атаясамліваць з тым шляхам, якім ідзе цэлы народ у працэсе свайго гістарычнага развіцця. Апошняя пацвярджае выразна акрэсленая ў публіцыстычным артыкулы Вацлава Ластоўскага “Колькі слоў аб даўняй веры беларуса” наступная рыса: Правечны Кон, аднойчы вызначыўшы долю ўсяму жывому, ужо не можа змяніць яе. Пэўны прадвызначаны лёс, на што таксама ўказвае імя баства (Спрадвечнае Наканаванне) у кантэксте аповесці працягваецца сімвалічна і звязваецца, на нашу думку, з прадвызначанасцю шляху героя. Пошук шляху ў лабірынтах, незавершаны на дадзеным этапе (герой толькі азнаёміўся, але не стаў новым захавальнікам духоўных каштоўнасцей), будзе абавязкова працягвацца ў будучым, якое звязваецца з новым этапам нацыянальна-грамадскага развіцця. На прыкладзе шляху аднаго героя письменнік праз Правечны Кон выяўляе прызначэнне ўсяго грамадства: пазнанне сваёй духоўнай Радзімы. Варта ў сувязі са сказаным звярнуць асаблівую ўвагу на інфармацыю з дадатковай крыніцы, якая паведамляе пра тое, што “Кон – гэта якісьці магутны дух [выдзелена намі – Г.Н.], які вызначыў ролю для ўсіх, нават для багоў” [5, 82]. Такім чынам, Правечны Кон найперш сімвалізуе духоўны пачатак, а пошук ў лабірынтах духоўных скарбаў няспынны па сваёй сутнасці, таму што звязаны з выключнай і нязменнай воляй баства.

Паняцце духоўнага пачатку з’яўляецца таксама выключным для Максіма Гарэцкага, які ў артыкуле “Развагі і думкі” заўважае, што бачыць новыя набыткі беларускай літаратуры “ў вобласці духу”. Катэгорыя духу, якая выступае ў якасці знакавай у многіх творах письменніка, у кантэксте міфалагічнай сістэмы прадстаўлена як анімізацыя. Менавіта з улікам адухаўлення ўсяго жывога трэба прачытваць шлях персанажа Максіма Гарэцкага. У адрозненне ад Вацлава Ластоўскага і, як пасля будзе выяўлена, Уладзіміра Караткевіча, письменнік не стварае вобраза падземнага шляху. У апавяданні “Лірныя спевы” Янка ідзе праз Цёмны Лес, і складанасць яго шляху выяўлена наступным чынам: “Нярана ўжо, час а поўначы, а дарожка нявідная ўсё цягнецца без канца па цёмным лясу. Калі ішчэ тое поле Залясянскае, а страшна тут аднаму.

Карэнне па дарозе парасло, няможна шпарка бегчы. А чорна ўсё, ані жывой душы” [6, 108]. У дадзеным прыкладзе шлях выяўляецца своеасабліва. Сам па сабе акрэслены, чым непадобны на блуканне ў лабірынтах, шлях тым не менш цяжкі: перашкоды складаюць цемра, адзінота, параслае на зямлі карэнне і, галоўнае, адсутнасць побач усяго жывога. Апошняя названая дэталі з’яўляецца паказальнай для письменніка і дазваляе вызначыць шлях Янкі, якога пасля сімвалічна назавуць Проклятым, як шлях праз іншасвет. Зробленую выснову пацвярджаюць прысутныя ў творы вобразы смерці, якія прачытаюцца дастаткова выразна: “Цёмна ў лесе глухім, як у магіле” [6, 108]. Трэба сказаць, што акрэсленая сімвалічнасць стасуецца з філасофскай канцэпцыяй письменніка, абапіраючыся на якую можна вылучыць адметныя рысы вобраза шляху ў Максіма Гарэцкага. У параўнанні з Вацлавам Ластоўскім, які адлюстроўвае шлях як этапы развіцця грамадска-нацыянальнай думкі, што завяршаюцца праз пэўны час, саступаючы месца новым, Максім Гарэцкі надае вобразу выразнае значэнне бясконцасці, нязменнасці, статычнасці. На наш погляд, вобраз шляху з улікам акрэсленых рыс будзе адпавядаць наступнай міфалагічнай мадэлі: жыццё – смерць – нараджэнне. Герой невыпадкова ідзе праз Цёмны Лес, які знешнімі і ўнутранымі рысамі нагадвае магілу, іншасвет. У апавяданні ёсць рэтраспектыва ў мінулае, якая не толькі сюжэтна звязана з галоўнымі падзеямі, але і абумоўлівае іх далейшы ход. Янка сустракаецца і спрабуе дапамагчы многа стагоддзяў назад праклятай княжне, што, паводле нормаў міфалагічнай традыцыі і з улікам кантэксту апавядання, магчыма толькі пры адной умове: герой павінен знаходзіцца ў блізім да смерці стане. Залясянскае поле, да якога імкнецца дайсці герой, увасабляе новае жыццё, нараджэнне пасля смерці.

У знакавым творы письменніка “Скарбы жыцця”, дзе паняцці жыцця і смерці з’яўляюцца асноўнымі філасофскімі катэгорыямі, на якіх будзеца аўтарская канцэпцыя светаадчування Максіма Гарэцкага, шлях прыпадабняецца да лабірынтаў. Але, як паказвае кантэкст твора, знешняе падабенства з вобразам шляху ў Вацлава Ластоўскага толькі падкрэслівае адметную сутнасць шляху, да раскрыцця

якой звяртаецца стваральнік феноменальнага архетыпу “патаёмнае”: “Колькі там ходаў, колькі там выхадаў, высокіх і нізкіх, шырокіх і вузкіх, светлых і цёмных, ходаў і выхадаў жыцця...”

Якімі ж ходамі было мне пайсці?

Лёс мой – на ростанях стаяць, пэўных дарог сваіх не ведаць, у лесе думак і пачуццяў блудзіць...” [7, 21]. Прыведзены прыклад выразна ілюструе асэнсаванне Максімам Гарэцкім шляху як праекцыі на ўласны лёс. На нашу думку, названая акалічнасць абумоўлівае спецыфічнасць прыкладу, галоўнай адзнакай якога з’яўляецца сумненне ў выбары пэўнага шляху на той момант, калі шлях ужо блізкі да свайго завяршэння. Такім чынам, на апошнім этапе творчасці пісьменніка адбываецца прызнанне ў немагчымасці правільнага вызначэння шляху, які раўназначны лёсу. Пад уплывам падзей апошняга перыяду жыцця адбываюцца прыкметныя змены ў аўтарскай філасофскай сістэме, дзе “дарожка нявідная” Цёмнага Лёсу трансфармуецца ў бок узмацнення сферы “патаёмнага” і з магчымай, хоць і цяжкай для вызначэння будучыні ператвараецца ў яе адсутнасць (знаходжанне героя на ростанях, што выяўляе адсутнасць шляху).

У дэтэктыўным творы Уладзіміра Караткевіча “Чорны замак Альшанскі” не ствараецца трансэндэнтны свет у звыклым для гэтага паняцця значэнні, якое выразна прысутнічала ў Вацлава Ластоўскага і Максіма Гарэцкага. Але пэўная тоеснасць паводле сімвалічнага гучання, стварэння сваёй уласнай вобразнай сістэмы, якая, на нашу думку, па сваіх функцыях з’яўляецца міфалагічнай, дазваляе разглядаць названы твор у шэрагу прыведзеных вышэй. На наш погляд, падзямелле, дзе, як і герой Вацлава Ластоўскага, вядзе свае пошукі Косміч, нагадвае лабірынты самых неверагодных сумненняў і здагадак. Нягледзячы на тое, што лабірынт паўстае перад Космічам у выніку падзей у рэальным свеце, шлях праз яго да праўды судакранаецца пад час пошукаў з іншасветам. Апошні выяўляюць сэнсава звязаны трагічны падзеі даўно мінулых часоў і не меней трагічныя Вялікай Айчыннай вайны, і нашых дзён. У выніку месца названых падзей атрымлівае наступную характарыстыку аднаго з персанажаў: “Досыць ужо смерцяў на гэты няшчасны куток зямлі. Проста Бермудскі трохкутнік нейкі: Кладна – Альшаны – Цёмны Бор. Гінуць надзеі, без следу знікаюць людзі. Іх мары і надзеі” [8, 489]. Як і ў Максіма Гарэцкага, выключную значнасць набываюць дзеянні героя пасля наведвання падзямелля (іншасвету). Параўнаем: Янка Прокляты становіцца захавальнікам “патаёмнага” і праз песню імкнецца данесці названае да людзей, Косміч пасля сваіх прыгод у падзямеллі замка здолеў раскрыць таямніцу, якая папярэдне вырашалася для герояў трагічна.

Варта звярнуць увагу на трансэндэнтны сімвалічны сон галоўнага героя, “без пяці хвілін доктара навук”, у якім наш сучаснік прымае ўдзел у далёкіх гістарычных падзеях. Варта правесці аналогію з героем Вацлава Ластоўскага, які таксама бачыць сон і выступае актыўным дзеючым персанажам. Як і ў творы Вацлава Ластоўскага, мінулае Уладзімір Караткевіч паказвае як чарадзейную рэальнасць. Наватарскі сімвалічна прадстаўлены ўплыў падзей трохсотгадовай даўніны на сучасныя: «...Валюжніч у цемры кладзе руку на плячук жанчыны.

– Нічога. Мы сустрэнемся. Мы вечныя. Няма мяжы шэсцю нашаму па зямлі.

“Не. Мы выйдзем, мы выйдзем адсюль, Ганна Гардзіслава. Мы выйдзем адсюль, Сташка” [8, 518]. Сюжэтная лінія кахання, што мела месца быць адлюстраванай як адзін з галоўных рухавікоў падзей даўно мінулых, зноў выконвае аналагічную функцыю пры выразным знешнім падабенстве акаляючай герояў рэчаіснасці.

Вобраз шляху асэнсоўваецца Уладзімірам Караткевічам як сэнсава завершаная выключная падзея, якая накладвае на лёс чалавека свой адбітак, але не прадвызначае яго. З улікам гістарычнага кантэксту твора шлях увасабляецца як расцягнуты на некалькі пакаленняў падзеі не толькі на лёсавызначальных для цэлага народа зрухах гісторыі (маецца на ўвазе паўстанне з удзелам Грыміслава Валюжніча), але і ў дачыненні да звычайных жыццёвых момантаў вырашэння вечных, агульначалавечых пытанняў. Шлях у разуменні нашага сучасніка падобны на катакомбы ў выглядзе лабірынтаў, але ў адрозненне ад Вацлава Ластоўскага мае сваё лагічнае завяршэнне. Апошняя дэталі супярэчыць міфалагічнай мадэлі свету (жыццё – смерць – нараджэнне) Максіма Гарэцкага, які, раскрываючы ў творы вобраз-сімвал шляху, такім чынам пашырае паняцце жыццёвага шляху, робячы бессмяротным свайго героя. Вацлаў Ластоўскі і Уладзімір Караткевіч ствараюць вобраз шляху ў падзямеллі, які атаясамліваецца з невядомай, схаванай у цемры будучыняй. Пісьменнікі пачынаюць паказ шляху сваіх герояў неад’емна ад спадчыны мінулых пакаленняў, якая аказвае вызначальны ўплыў на будучыню.

Вобраз шляху набывае розныя канцэптualныя напаўненні пад прамым названых творцаў. Вацлаў Ластоўскі праз язычніцкае бовства ўвасабляе шлях як прадвызначаны, непазбежны ў сваім працягу і абавязковы ў глыбокіх падземных лабірынтах (шлях разумеецца як катэгорыя няспынная, якая будзе мець пэўны непрадказальны працяг). Максім Гарэцкі адлюстроўвае шлях праз кантэкст “патаёмнага”, абапіраючыся на міфалагічную мадэль, дзе шлях – гэта спалучэнне жыцця і смерці як адзінага бясконцага пачатку. Уладзімір Караткевіч (шлях прадстаўлены падземнымі замкавымі катакомбамі) сцвярджае развіццё традыцыі Вацлава Ластоўскага, па-наватарску паказваючы аднакіраванасць і лагічную сэнсавую завершанасць шляху героя ў выніку спасціжэння і раскрыцця трагічных па сваім характары гістарычных таямніц. Вобраз шляху, такім чынам, з’яўляецца адным з устойлівых хранатопаў у беларускай прозе XX стагоддзя.

Літаратура

1. Арутюнова Н. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сборник. М.: Прогресс, 1990. С.5-32.
2. Иванов В. Родное и вселенское. М.: Республика, 1994. 428 с.
3. Багдановіч І. Містычнае ў ранняй прозе М.Гарэцкага і В.Ластоўскага // Гарэцкія чытанні: Матэр. дакл. і павед. на VII, VIII, IX, X чытаннях. Мн.: Беларускае выд-ва Таварыства “Хата”, 2002. С.9-13.
4. Ластоўскі В. Выбраныя творы. Мн.: Беларускі кнігазбор, 1997. 512 с.
5. Гарошка Л. Дахрысціянская вера нашых продкаў // Крыніца. 1994. №8. С.74-78.
6. Гарэцкі М. Творы: Дзве душы: Аповесць. Апавядані. Жартаўлівы Пісарэвіч: П’еса. Літаратурная крытыка і публіцыстыка. Лісты. Мн.: Маст. літ., 1990. 629 с.
7. Гарэцкі М. Скарбы жыцця // Польша. 1993. №2. С.16-128.
8. Караткевіч У. Збор твораў: У 8 т. Т.7. Дзікае паляванне караля Стаха: Аповесць; Чорны замак Альшанскі: Раман. Мн.: Маст. літ., 1990. 574 с.

У.А. Навумовіч

ЭВАЛЮЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ АПОВЕСЦІ ХХ СТАГОДДЗЯ: ПРАБЛЕМА ЖАНРА

У гісторыі беларускай літаратуры аповесць займае асаблівае месца і мае выключна адметнае значэнне.

Падобнае сцверджанне падцвярджаецца ўсім ходам станаўлення беларускай мастацкай прозы на самых розных этапах яе развіцця. Можна сказаць, што асноўныя здабыткі (не прыніжаючы значэння іншых мастацкіх форм) у беларускай літаратуры ляжаць менавіта ў гэтым жанры. Беларуская літаратура – літаратура, найперш, аповесці. Кожны новы этап ва ўмацаванні і росквіце беларускага мастацкага слова сведчыць аб змястоўнасці дадзенай жанравай формы і аб яе выключнай рашаючай ролі ў мастацкай практыцы беларускіх пісьменнікаў, у насычанасці жывога літаратурнага працэса.

Усё гэта дае падставы з вялікай доляй упэўненасці запэўніваць, што развіццё і эвалюцыя беларускай аповесці – з’ява феноменальная, рэдкая і ўнікальная ў беларускай літаратуры.

Абгрунтаванне ўсяму сказанаму вышэй – жывая павязь часу, непарыўная сувязь пакаленняў у літаратуры, хутказменлівы, але і інтэнсіўны жывы літаратурны працэс, відавочнае ўзаемадзеянне традыцый і наватарства ў мастацтве слова.

Вядома, што старажытнае мастацтва слова не ведала такога жанра. Як вядома, адсутнічае жанр аповесці ў шэрагу еўрапейскіх і сусветных літаратур. Напрыклад, у французскай літаратуры ўсё, што з’яўляецца большым за памеры навелы (апавядання), называецца раманам.

Што ўключае ў сябе жанр аповесці?

Даволі трывала замацавалася думка ў нашым літаратуразнаўстве, што аповесць – мастацкі твор з нешырокім колам дзеючых асоб, абмежаванасцю дзеяння. Яна мае не такі разгалінаваны сюжэт, як, скажам, у рамане, без асаблівых хітраспляценняў лёсаў, перэпетыі праяўленняў характараў, “зігзагаў душы”, глыбінь псіхалогіі, без “раскручвання” і “закручвання” падзейных “вузлоў”, без “наваротаў”, як казалі б сёння, сімпатыі і антыпатыі персанажаў у якой упаўне выразныя, празрыстыя.

Калі гаварыць вобразна, дык аповесць – гэта яшчэ не ўсё дзеянне, падзея, з’ява, а іх фрагмент, адзін ці два, а, мажліва, і больш, цэлы каледайскоп падзей і з’яў, але абавязкова не ўся панарама дзеяння, а галоўная яе частка – выйгрышная ці невыйгрышная, у залежнасці ад аўтарскай задумы, іншымі словамі, – момант ісціны, час прыняцця рашэння. Як гаварыцца, у полі зроку аповесці – несумненна, кароткай праявічай формы – знаходзіцца не ўсё жыццё чалавека, а яго кульмінацыйныя моманты, калі персанажы вымушаны рабіць той ці іншы выбар, ставяцца перад фактам, перажываюць парогавыя, стрэсавыя, альтэрнатыўныя сітуацыі, калі даследаванне ўнутранага стану і матываў паводзін, самога ўчынку асобы вядзецца ў момант найвышэйшага напруджання фізічных і духоўных сіл чалавека, на своеасаблівых “піках” кардыаграмы чалавечых адчуванняў, пры “рэнтгенакапіі” душы, духоўным “узі” сэрца.

Такі твор мастацкага слова – аповесць у беларускай літаратуры – вельмі нагадвае народную вышыўку, вязь, арнамент, яркі ўзор на палатне. Ды, як гаворыцца, падобны не на ўвесь малюнак на палатне – габелен, вышыўку, ткацтва, масляны холст, - а на паасобны фрагмент яго. Няцяжка ўявіць сабе, што калісьці жанчыны-майстрыцы на вёсцы, беручыся за рукадзелле, вышыўку, абавязкова перад усім “нацягвалі” белы абрусік ці дамацканае палатно на драўляную рамачку, гэта маглі быць кольца ці квадрат, трапецыя – для зручнасці, а тады ўжо на тым натужным полі вялізарнага палотнішча накідвалі першы ўзор. І так крок за крокам. Спачатку на ражку настольніка ці рушніка, а затым ужо ў сярэдзіне, а сам арнамент вышываўся па баках.

Аповесць – гэта і ёсць падобны фрагмент велізарнейшага палотнішча жыцця, габелена веку. Вышыўка палатна “па рамачцы”. Што будзе вышыта, залежыць ад тврых здольнасцей мастака, ад ягонага жыццёвага вопыту. Якія межы “рамачнага” дзеяння ў аповесці таксама залежыць ад задумы творцы, глыбіні спасціжэння рэчаіснасці, ад размаху падзейнасці ў самой гісторыі чалавецтва. Нялёгка бывае, часам, вызначыць і першае, і другое, і трэцяе, і ўсё астатняе. Многае залежыць ад канкрэтнага

жышчэвага матэрыялу, які бярэцца за аснову мастацкага асэнсавання, ад яркасці і глыбіні з’явы, характару персанажаў, разнастайнасці праяўленняў іх душы, эмоцый і пачуццяў самога пісьменніка. У аповесці ўсе гэтыя якасці праяўляюцца з найбольшай сілай, яны адчувальны для забеспячэння поспеху ў асабліва значнай меры.

На мастацкім палатне аповесці М.Гарэцкага “Меланхолія” “віцэватай” вяззю вышыты “Сумныя лісты” Лявона Задумы з вёскі Радзівілішкі з датамі ад 30 чэрвеня 1913 г., 1/VIII. 1913, 2/VII. 1913, 8/VII. 1913, 11 ліпеня 1913 г. І без дат да сябра дзяцінства і юнацтва: (“Мой любы таварыш! Ну, вось, ужо позняя, трохі засмучоная вясна і пачатак гарачага лета. Скончыліся нарэшце практычныя заняткі, і ты можа павіншаваць мяне: я скончыў школу...”). Падобныя запісы ў “Згадцы пра Поўнач” – “Дзень у шэсцьдзесят сутак” М.Стральцова: (“Вось жыву я цяпер у адным добрым месцы на адзіноце з лесам, восенскай цішынёй, з не зразумелым пакуль мне самому набыткам душы. // Можа, будзе тое, можа, не, але адно сапраўды было: у чэрвені, летам, мы ляцелі на Поўнач”).

Аповесць М.Стральцова “Адзін лапаць, адзін чунь” увогуле пачынаецца... вершам:

“Замест уступу

Сон.

Сон.

Сон.

Ноччу бязлюднай і цёмнай,

Иду па зямлі.

Вышэзны і лёгкі,

Пакалыхваюся ад тугі.

Галава прыгнута пад небам

Я плачу.

Зоркі – слёзы мае...

...раптам казытліва стала спіне: над стрэшкай пограба імгліста ўсхапіўся снежны ўзвет, калюча зацерусіў у вочы; потым разам аціхла – чуваць было, як шаргаценнем спаўзаў па сцяне і ападаў долу вецер. Снежны пыл на ветках і на шчаках раставаў, і рабілася цёпла”.

Кульмінацыйныя моманты грамадзянскай вайны ў аповесцях героіка-прыгодніцкага зместу “Маладняка” – аўтараў літаратурнага аб’яднання: А.Вольнага “Два”, “Затока у бурях” Я.Відука (Скрыгана), “Мяцеліца” М.Нікановіча, “Рыгор Галота” Р.Мурашкі, “Свінапас” М. Чарота, “Ваўчаняты” А.Александровіча, А.Дудара, А.Вольнага, названага ўжо для большай важкасці “раманам беларускіх лясцоў”. Пераход вёскі на новыя рэйкі гаспадарання – добрыя ці дрэнныя, яшчэ невядома, але, несумненна, нязвычайны і супраціўныя традыцыйнаму сялянскаму існаванню і стасункам з зямлёю.: “Межы”, “Новая дарога” С.Баранавых. Перажытае, выпакугаванае ў “Сваёй аповесці” Б.Мікуліча. Засілле сацыяльнага зла ў аповесці “Вінаваты” П.Галавача. Развагі селяніна ў “Адшчапенец” Я.Коласа. “На прасторах жыцця” Я.Коласа – першы і адзіны даволі загадкавы твор кароткай формы ў гісторыі беларускай літаратуры для юнацтва і аб юнацтве. Погляд на маладых як бы “збоку”, назіранні старэйшага майстра слова, як тыя шукаюць на роднай зямлі “прасторы жыцця”, знаходзяць і не знаходзяць іх, часамі, заблудзіўшыся ў трох соснах. “Жураўліныя крыкі” вайны ў аповесцях В.Быкава з надзеяй “дастукацца” з паднябесся да душ і сэрцаў тых, хто жыве сёння на зямлі, хто застаўся, выжыў у той страшнай бойні, жаданне “дапісаць” лёсы і “даткаць” палатно жыццяў чалавечых, разгадаць матывы іх паводзін ужо ў мірным, не менш экстрэмальным часе на мяжы “вайны і міру”, а значыць, на пярэдніх рубяжах добра і зла.

Ужо не аднымі ўзорамі, не адной ці некалькімі ніткамі, а фантазмагорыяй фарбаў, адценняў, філасофска-канцэптуальнай заглыбленасцю не толькі ў тое, што было, што ёсць, што будзе, але і ў тое, што можа быць з чалавекам, магло б быць, тчэ свае мастцкія палотны невялікіх праявічых формаў “парушальнік спакою” Я.Сіпакоў – “Усе мы з хат”, “Жыві, як хочацца”, “Пыл пад нагамі” і інш. “Плынь свядомасці” ў праявічых рэчах сярэдняга фармату – творах В. Іпатавай. “Мелодыка” і складаная праблематыка аповесцей В.Гігевіча – “Мелодыя забытых песень”, “Калі ласка, скажы”, “Жыцтва”, “Дом, да якога вяртаемся”.

Фрагментарныя лёсы юнацтва – у аповесцях І.Навуменкі. Пранікнёнасць, даходлівасць, эмацыянальнасць, настраёнасць, займальнасць і глыбіня псіхалагічных станаў душы асобы ў І.Шамякіна – “Трывожнае шчасце” – цыкл з пяці аповесцей “Непаўторная вясна”, “Начныя зарніцы”, “Агонь і снег”, “Пошукі і сустрэчы”, “Мост”; “Шлюбная ноч”, “Гандлярка і паэт” і інш.

Фантазмагарычныя эскерсісы маладых у прозе, сацыяльныя ўтопіі, пражэкты маральных “усплёскаў душы”, вытанчанасць узораў і загадкавасць малюнкавых сюжэтаў у А.Федарэнкі, У.Сцяпана, Б.Пятровіча (“Шчасце быць...”). Вастрыня пастаноўкі праблематыкі, суровае перапляценне чорнабелых, у першую чаргу, але і рознакаляровых ніцей у аповесцях зборніка Ю.Станкевіча “Любіць ноч – права пацукоў”. Настроенасць на святло і цені ў пачынаючых.

Як мы маглі пераканацца, мастацкая палітра беларускай аповесці ХХ стагоддзя надзвычай багатая, шматкаляровая, з вострымі і нярэдка супярэчлівымі, моцна зацягнутымі вузламі, заглыбленая ў само жыццё. Фрагментарна, але найбольш поўна і вычарпальна беларуская аповесць ХХ стагоддзя даследуе жывую плынь часу, рух жыцця, чалавека ў сваім часе. Выткана мазаічнае, але цэласнае

палатно – “габелен жыцця” – з яркімі фарбамі лёсаў чалавека – лёсаў краіны, з тонамі і паўтонамі быту і быцця, з нюансамі людскіх адчуванняў на кожным павароце, “у віры жыцця” (М.Зарэцкі), “пад сонцам” (М.Зарэцкі), з усімі “Дробязямі жыцця” (П.Галавач), з яго “Журбой у стыле рэтра” (Я.Сіпакоў) і “Спадзяваннямі на радасць” (Я.Сіпакоў).

Жанр – гэта канвенцыя. Сказана даўно. Вызначэнне жанра гаворыць аб тым, што паміж пісьменнікам і чытачом існуе своеасаблівая дамоўленасць, “негаласнае” пагадненне аб тым, як трэба ўспрымаць той ці іншы твор, што закладзена ў ім, што можна чакаць ад яго, а чаго ні ў якім разе няварта патрабаваць пры любым падыходзе ці пры ўсякім разглядзе. Жанр – канвенцыя – своеасаблівая заява мастака, зварот пісьменніка да чытача аб форме падачы матэрыялу, аб змесце і спосабе ўспрыняцця самага твора. У той жа час жанр мае ў сабе і пэўныя характэрныя рысы, тое агульнае, устойлівае але і адметнае, што адрознівае яго ад такіх жа іншых і што можа паўтарацца з твора ў твор, а таму і абумоўлівае пэўныя спецыфічны рад, які найбольш поўна і дасканала ў межах абранай формы, у адпаведнай “рамцы”, “фармаце” раскрывае зменлівую гістарычную ці жывую штодзённую рэчаіснасць.

Кожнай такой “праўдзе жыцця” адпавядае свая жанравая спецыфіка твора. Раскрыць “чалавечае ў чалавеку” можна самымі рознымі сродкамі, але вось паказ самага набалелага, “тэмпературы кіпення страсцей”, хвалюючага і нечаканага вымушае пэўнага адбору эмоцый, накалу пачуццяў, дынамікі разгортвання падзей адпаведнай формы і ступені падыходу. Такой формай, якая раскрывае ўзлёт ці падзенне чалавечага духу, трагедыянасць ці дынаміку прыняцця рашэння ў пэўны момант чалавечага існавання на белым свеце з’яўляецца аповесць. Жанр, які стаў любімым для многіх пісьменнікаў, не менш распаўсюджаны і значымы, чым апавяданне, раман, ці іх разнавіднасці – навела, раман-эсэ, раман-споведзь, раман-біяграфія ці нават раманы-хронікі, раманы-эпапеі. “Люблю пісаць апавяданні”, – прызнаваўся Я. Брыль, якога па праву называюць рыцарам малых жанраў у прозе – апавяданні і аповесці. Аўтар стварыў “кнігу адной маладосці” – раман “Птушкі і гнёзды”, які застаецца адзіным у творчай практыцы пісьменніка. Пры гэтым вядомы майстар дадаваў, што на любую тэму можа глядзець выключна “праз прызму” невялікай праявічнай формы.

Шлях ад апавядання да аповесці ў беларускай прозе вельмі кароткі і абсалютна незаўважны. Часта іх нават не адрозніваюць, адны і тыя ж праявічныя рэчы называюць і аповесцю і апавяданнем, як, напрыклад, “Прыгранічны манастыр” Р. Мурашкі – адзін з першых папулярных да вайны твораў авантурна-прыгодніцкага жанру, першы, бадай, беларускі дэтэктыў. Такіх прыкладаў шмат. Вядома, што ўсе кароткія рэчы ў рускай літаратуры XVIII – XIX ст. называліся аповесцямі (“Аповесці Белкіна” А.С. Пушкіна) у той жа час як разгорнутыя ў вуснай ці летапіснай форме чалавечыя лёсы насілі назвы “апавяданне старога салдата”, “апавяданне бацькі”, “апавяданне юнкера”, “апавяданне правінцыяла”, мелі разгорнуты сюжэт, як у аповесці, але такімі не лічыліся: “Жыццё Алякса, сына божлага”, “Як хадзіла Багародзіца па пакутах”. Часцей такія рэчы насілі дакументальны характар, падкрэслівалася, што гэта не “белетрыстыка” (сачыненне), а “жывыя кавалкі з жыцця жывых людзей” (20-ыя гады XX ст.), нешта такое, што запісана са слоў відавочцаў, жывых удзельнікаў гістарычных падзей ці тых, хто склаў славу айчынай культуры, альбо запісвалася тое, што асабліва засела ў народнай памяці. Аўтар у аповесці менш заўважны, чым у апавяданні. Аповесць мае большую ступень аддаленасці, у ёй большая дыстанцыя паміж з’явай, падзеяй, характарам персанажа і самім апавядальнікам, “погляд, як бы збоку” вельмі адчувальны, падкрэслены сюжэтна і ў абмалёўцы.

У аповесці, як правіла, прыцягваюць увагу неардынарныя характары, натуры яркія, глыбокія, малююцца вострыя і напружаныя сітуацыі. Аповесць, як правіла, не адкладваюць на наступны раз, каб дачытаць. Яна ці захоплівае, ці не, выклікае суперажыванні або пакідае раўнадушным. Па змесце беларуская аповесць прайшла магутны, часам пакручасты, але яркі і захапляючы шлях. Заглыбіўшыся ў душу простага чалавека ў творчасці М.Гарэцкага, В.Ластоўскага, В.Дуніна-Марцінкевіча (вершаваная аповесць “Гапон”), Ядвігіна Ш., пазней знайшоўшы філасофскае асэнсаванне чалавека і свету ў аповесцях Я.Коласа, К.Чорнага, М.Лынькова, Я. Маўра, атрымаўшы рамантычна-завостранае праламленне часу і чалавечага характару ў прозе М. Зарэцкага, набыўшы сацыяльную прыроду ў творах В.Каваля, С.Баранавых, Б.Мікуліча, Я.Нёманскага, беларуская аповесць інтэнсіўна развівалася ў напрамку заглыблення ў свет чалавека і чалавека ў свеце.

Аповесці І.Шамякіна, Я.Брыля, А.Карпюка, М.Лупсякова, Л.Арабей значна пашырылі гарызонты аналітычнай прозы, засведчылі аб росквіце жанра і сцвердзілі адметнасць і непаўторнасць эстэтыкі гэтай жанравай формы. Цеснае спалучэнне разведвацельных функцый, мабільнасці і вастрыні новага погляду на з’явы рэчаіснасці зрабілі ў беларускай літаратуры аповесць адным з самых дэмакратычных жанраў, з відавочнай дэмакратызацыяй, “размуроўваннем” формы, зместу, героя, стылю. Беларуская аповесць ішла ў авангардзе “перабудовы чалавека па новаму штату” (Ф.М. Дастаеўскі), разведваючы новыя шляхі да гармоніі ўзаемаадносін паміж людзьмі, раскрываючы жаданне жыць не па мане, без двайных стандартаў, захоўваючы чысціню і рамантыку духу. Такія аповесці М.Стральцова, Ул.Караткевіча, Я.Сіпакова, І.Чыгрынава, І.Пташнікава, В.Адамчыка, В.Быкава.

Невыпадкова ў жанры аповесці сталі мажлівымі “формулы часу”: “Усе мы з хат” (Я.Сіпакоў), “Сена на асфальце” (“вёска ў горадзе”) – М.Стральцова, “У тумане”, “Знак бяды” (В.Быкаў).

Навізну філасофска-канцэптэуальнага падыходу да жыцця дэманструюць праявічныя творы апошніх гадоў Я. Сіпакова, В. Іпатавай, В. Гігевіча, якія выстпаюць за каштоўнасць чалавечага жыцця на

роднай зямлі, за паўнату духу, адметнасць людскіх адчуванняў. Аповесць у беларускай літаратуры – самы распаўсюджаны, найбольш мабільны, разведвальны, дынамічны жанр.

Літаратурны даследчык Г.Д. Гачаў у кнізе “Змястоўнасць мастацкіх форм (эпас, лірыка, тэатр)” пісаў: “Форма ёсць не толькі канструкцыя, але і светаўспрыманне”. Не пагадзіцца з гэтым нельга. Гсторыя беларускай аповесці, яе эвалюцыя якраз выразна пацвярджае дадзены тэзіс. Г.Д. Гачаў працягваў: “Форма – гэта асваенне быцця і чалавека: апрануўшы чалавека ў мундзір, армія гаворыць: ён – мой, ён – ваенны. Праз форму кавалак быцця і кожны чалавек, які нараджаецца на свет, пра якога толькі можна сказаць, што ён ёсць, але яшчэ нельга сказаць, што ён ёсць, – становіцца чымсьці, г.зн. праяўляе пэўную сваю сутнасць”.

У жанры аповесці чалавечая сутнасць праяўляецца, на нашу думку, найбольш канцэнтравана, ярка і пераканаўча. Аб гэтым сведчыць эвалюцыя жанра аповесці ў беларускай літаратуры.

А.Я. Рак

АСАБЛІВАСЦІ КАМПАЗІЦЫІ “ДЫЯЛОГА ЛІТОЎСКАГА ШЛЯХЦІЦА” Г.ПЕЛЬГРЫМОЎСКАГА

Зусім нядаўна беларускія літаратуразнаўцы пашырылі поле сваіх даследаванняў, уключыўшы ў гісторыю беларускай літаратуры шэраг таленавітых польскамоўных паэтаў канца XVI – пачатку XVII ст. Гэта такія аўтары як Андрэй Рымша, Ян Казаковіч, Ян Пратасовіч і найбольш цікавы для нас Гальяш Пельгрымоўскі.

Г. Пельгрымоўскі быў не толькі паэтам і мемуарыстам эпохі Рэнэсансу, ён займаў пачэсную пасаду пісара Вялікага Княства Літоўскага, быў актыўным палітычным дзеячам. Г. Пельгрымоўскі пакінуў некалькі гістарычных паэм на дакументальнай аснове, сярод якіх “Пасольства Льва Сапегі да вялікага князя маскоўскага”, “Размова аднаго паляка з маскалем на замку маскоўскім у годзе 1601”, “Дыялог літоўскага шляхціца...”.

Напісаны ў 90-я гады XVI ст. “Дыялог літоўскага шляхціца...” лічыцца адным з самых вялікіх твораў Пельгрымоўскага, яго поўная назва: “Dialog slachcica litewskiego prawdziwy wojny Inflanckiej... Króla... Stefana z Księdzem Moskiewskim od początku do końca krótko zebrany”. Паэма была надрукаваная ў Вільні ў друкарні Якуба Марковіча ў 1594 годзе.

“Дыялог літоўскага шляхціца...” прысвечаны Лівонскай вайне. Твор Г. Пельгрымоўскага адрозніваецца ад астатніх тэматычна блізкіх паэм найперш задачамі, пастаўленымі аўтарам. Г. Пельгрымоўскі стараўся не проста расказаць пра асноўныя падзеі гэтай вайны, але і пераканаць чытача ў тым, што імкненне Масковіі завалодаць Інфлянтамі – не абгрунтаванае гістарычна і супярэчыць усім чалавечым законам. У той жа час ваенныя дзеянні з боку Вялікага княства Літоўскага, паводле канцэпцыі аўтара, з’яўляюцца толькі мерамі неабходнай абароны

Паэма Г. Пельгрымоўскага, акрамя асноўнай часткі, уключае прадмоўна-пасляслоўны комплекс, які складаецца з вершаванага прысвячэння на герб “Pana Jana Glebowicza Wojewodzicza Trockiego”, праявічны ўступ і звароту “Do Cytelnika”, які выступае у якасці пасляслоўя. Асноўная частка мае назву “Rozmowa trzech osob o wojnie Krola Jego M. Stephana świętej pamięci Pana naszego z wielkim Księdzem Moskiewskim o Inflanty”.

У вершаваным прысвячэнні Г. Пельгрымоўскі расшыфроўвае значэнне герба Глебавічаў, ухваляе іх вартасці. У праявічным уступе аўтар тлумачыць прычыны напісання паэмы даўняй традыцыяй ухваляць пераможцаў пры вяртанні: “Był zawsze nie tylko u Pogan ale u Chrześcian ten zwyczaj że gdy Pan Krol Monarcha oswobodziwszy Państwo swe z jakim szczęśliwym zwycięstwem wracał się do domu że więc poddani werni wyrządzając mu jako zwyciescy poczcziwość weselem tryumfy u rozmaicie radującemu się spiewaniem pisanem pokazowali mu radość u wdzięczność swą” (*Pelgrzymowski, 1594, 18*). З гледзішча кампазіцыйнай будовы названня часткі не адыгрываюць вялікай ролі ў творы. Асноўная частка, “Размова трох асоб... пра вайну за Інфлянты”, уяўляе сабой пераказ асноўных падзей Лівонскай вайны, які вядзецца Ганцом, а пасля Рыцарам. У ролі ўдзячнага слухача выступае Чэх, які не толькі ўважліва слухае расказы, але і ахвотна пагаджаецца з ацэнкай падзей, што даюць яго суразмоўцы. Праз словы Ганца, а потым Рыцара выкладаецца аўтарская канцэпцыя Лівонскай вайны. Расказы Ганца (а пасля і Рыцара) адлюстроўваюць уяўленні і ўзровень эрудыцыі самога аўтара. Названая частка паэмы пачынаецца маналагам Чэха, які бачыць на Усходзе водбліскі бітваў і губляецца ў здагадках, што там адбываецца:

Idzie płomień okrutny spulnocy wychodzi
Ze aż tu do nas lego blask straszny zychodzi.
Prosto jako na morzu wały wiatrem grają
Tak się ogeń pod Niebem dymy z nim merają.
Ze to widząc aż włosy na głowie wstawają

(*Pelgrzymowski, 1594, 21*)

На яго шчасце, на дарозе з'яўляецца Ганец, які можа ўсё патлумачыць. Сустрэча Ганца і Чэха апісваецца як звычайная размова двух людзей, што выпадкова спаткалі адно аднаго на дарозе. Стомлены спадарожнік і гасцінны гаспадар вітаюцца і знаёмяцца. Ганец як непасрэдны сведка падзей на усходзе лічыць сваім абавязкам даць Чэху самыя падрабязныя і дэталёвыя тлумачэнні, і таму яго словы займаюць цэлыя старонкі твора. На працягу ўсяго апавяду Чэх толькі зрэдку ўстаўляе ўдакладняльныя пытанні. Яго ўдзел у размове з'яўляецца настолькі нязначным, што гэта дае падставы сумнявацца ў мэтазгоднасці ўвядзення дадзенага персанажа ў “дыялог”. Як адзначае С.Кавалёў, “заяўлены як дыялог твор Г.Пельгрымоўскага больш падобны на рэпартаж (так званыя навіны) альбо хроніку (*Кавалёў, 2002, 160*)”. Прысутнасць асобы Чэха абумоўлена толькі спосабам рэалізацыі стратэгіі пісьменніка: Чэх неабходны ў якасці слухача, а яго пытанні – толькі сродак актуалізацыі апавядання пра вайну. Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў “Дыялогу літоўскага шляхціца” назіраецца пэўная неадпаведнасць формы і зместу: гэты твор па сутнасці не з'яўляецца гутаркай, і, адпаведна, знаёмства персанажаў, якое фармальна выглядае як завязка, не аказвае значнага ўплыву на сюжэт і яго нельга лічыць элементам кампазіцыі.

Насамрэч, галоўнымі дзеючымі асобамі “Дыялога літоўскага шляхціца” з'яўляюцца Стэфан Баторый, які адыгрывае ролю ідэальнага героя і Іван Грозны, антыгерой, які увасабляе ў сабе ўсе магчымыя заганы. Як экспазіцыю твора можна разглядаць сфальсіфікаваную міфалагічную “перадгісторыю”, якой Іван Грозны абгрунтоўвае свае прэтэнзіі на Інфлянцкія землі. Ганец не забываецца згадаць палітычна-эканамічныя вартасці Інфлянтаў, што прыцягвалі заваўнікаў – выхад да мора, вялікія гарады і палацы:

Kraj Inflancki co w sobie ma porty okwite
Miasta wielkiey mocne zamki nie dobyte.

(*Pelgrzymowski, 1594, 21*)

Завязкай “Дыялога літоўскага шляхціца” мэтазгодна лічыць гістарычную спасылку на прычыны ўзнікнення вайны: Ганец апавядае пра напад Масковіі на Інфлянты, у выніку чаго яны былі вымушаныя звярнуцца за дапамогай да польскага караля Жыгімонта Аўгуста. Такім чынам, Рэч Паспалітая была вымушаная прыняць удзел у гэтай кравапралітнай, але справядлівай са свайго боку вайне і “абараніць” Інфлянты ад захопнікаў-маскавітаў. Суразмоўца Ганца Чэх ахвотна пагадзіўся з прыведзенымі фактамі і пацвердзіў, што Інфлянты належаць не маскавітам, а Літоўскаму княству:

To żeśmi wypowiedział przyczyne tey wojny
Początek iey skąd poszła y dowod przyzstoyny
O tey ziemi Inflanckiey ze do Litewskiego
Księstwa należy nie do Moskiewskiego.

(*Pelgrzymowski, 1594, 22*)

Ганец расказвае пра такія гарады як Віцебск, Полацк, Вялікія Лукі, бітвы за якія сталі важнейшымі этапамі першых двух гадоў вайны. Адзначаецца, што часам Стэфан Баторый цяпеў паражэнні, але ў выніку перамога засталася на яго баку. Менавіта апісанне трыумфу Стэфана Баторыя і з'яўляецца, на наш погляд, кульмінацыяй твора. Бітвай за Вялікія Лукі завяршаецца апавяд Ганца. Пра далейшае развіццё падзей Чэх, а разам з ім і чытач, даведваецца з вуснаў іншага героя, Рыцара, які своечасова з'яўляецца на дарозе. Менавіта ён – той літоўскі шляхціц, згаданы у загаловку. Рыцар зрабіў свой унёсак у высакародную справу змагання з тыранам, і зараз, здабыўшы добрую славу, вяртаўся дахаты. У гэтага шляхціца, непасрэднага ўдзельніка бітваў, сваё меркаванне аб прычынах вайны, якія ён бачыць не столькі ў сквалнасці ўладароў краін, колькі ў божым наканаванні, неспасціжым для чалавечага розуму. Ягоная прмова на гэтую тэму ў якасці пазасюжэтнага элемента ўключаная ў твор:

Sądy Boże są dziwne a nie doścignione
Ludzką myślą Niebieskie losy nie widome.
Według ktorych zawszedy swiat się z czasem mieni
W Europie też y wszedy dzieie się na ziemi.
Mars straszny iadowitem dniewiem roziaztrzony
Rospuścił strsały swoje ostrze w tamte strony.

(*Pelgrzymowski, 1594, 58*)

З вуснаў Рыцара мы даведваемся пра перамогі войскаў Стэфана Баторыя, апісаных ў антычных традыцыях: урачыста і ўзнёсла. Тое, што аўтар-гуманіст, які ў цэлым асуджае вайну як з'яву, з захапленнем апісвае ваенныя здзяйсненні ўладара Рэчы Паспалітай, на першы погляд падаецца парадаксальным. Насамрэч, аўтары раздзілаўскага цыклу выразна размяжоўвалі захопніцкую і абарончую войны. Яны лічылі абарончую вайну, вайну за мір цалкам справядлівай і апраўданай. Акрамя таго, важнае, а часам нават галоўнае, месца ў гераічных паэмах займае тэма справядлівай помсты, якая

з'яўляецца непазбежным вынікам парушэння божых і чалавечых законаў. Аповяд Рыцара завяршаецца заключэннем Ям-Запольскага мірнага пагаднення, што можна лічыць развязкай гэтага твора.

To gdy się tak w Zapolsku przez posły skończyło
I pyzemierye stateczne utwierdzone było
Wojska się do obozow zewsząd ściadnąć ieli
Aby stamtąd zebrawszy w domech swych wytchnęły.

(*Pelgrzymowski, 1594, 79*)

Такім чынам, мы разгледзелі “Дыялог літоўскага шляхціца...” і высветлілі, што ён мае складаную і неадназначную кампазіцыйную будову. Хутчэй за ўсё, Гальяш Пельгрымоўскі не валодаў талентам адметнага вершаскладальніка, але ён несумненна быў патрыётам сваёй радзімы, палымяным рытарам і з уласцівай яму педантычнасцю заўсёды падмацоўваў сваё прамовы доказами і фактамі. Яго сучаснікі: Стэфан Баторый, Крыштоф Радзівіл, Канстанцін Астрожскі, Міхал Вішнявецкі і іншыя, баранілі гонар сваёй радзімы ў бітвах з маскавітамі, а Гальяш Пельгрымоўскі старанна натаваў ўчынкi сваіх слынных землякоў для таго, каб звесткі пра гэтых дзеячаў дайшлі да нашчадкаў у сваім сапраўдным выглядзе. Менавіта гэты аспект, на наш погляд, з’яўляецца самым каштоўным у творчасці Г. Пельгрымоўскага.

ПАЭТЫКА МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

В.В. Бурло

СТЫЛЬ ЯК ІНФАРМАЦЫЙНЫ КОД: НАЗІРАННІ НАД СТЫЛЕМ ПРАЗАІЧНЫХ ТВОРАЎ МІХАСЯ СТРАЛЬЦОВА

Арыстоцель лічыў стыль (lexis) не больш як незалежнай ад мастацкага таленту прамоўцы тэхнічнай прыладай, патрэбнай для таго, каб перадаць слухачу пэўны сэнс, паколькі, як перакананы Арыстоцель, “справа рыторыкі (якая вучыць стылёвай тэхніцы. –В. Б.) накіравана да ўзбуджэння таго ці іншага меркавання” – [1, III. 1.1404a 1-3].

У якасці аднаго са стылёвых сродкаў такога “ўзбуджэння” Арыстоцель прапанаваў “адступленне ад будзённай мовы... наданне мове характару іншаземнага” [Гл.: 1, III. 2.1404b8 - 12], бо, адпаведна Арыстоцелю, сэнс таго, што выяўлена “будзённай мовай” будзе іншым, чым сэнс выяўлення таго ж прадмета “з наданнем мове характару іншаземнага”. *Значыць, стыль, у якім аўтар скарыстоўвае “адступленне ад будзённай мовы”, можна разглядаць як інфармацыйны код, у залежнасці ад якога выява аднаго і таго ж прадмета набывае для чытача розны змест і сэнс, можа ўказваць на “нешта большае, чым тое, што навідавоку” [9, 208].*

Апісаны яшчэ Арыстоцелем, гэты прыём “кадзіроўкі” вобразна-мастацкай інфармацыі ў розных сваіх абліччах і мадэфікацыях выкарыстоўваўся ва ўсе культурныя эпохі, хоць часам і пад іншымі імёнамі. Напрыклад, “фармальнай школе” літаратуразнаўства ён вядомы пад назвай “остранение”, ці “дэаўтаматызацыя”/ўспрыняцця “старой” стылёвай формы. (Тэрмін упершыню ўжыты В.Б. Шклоўскім як характарыстыка аднаго з найвыразнейшых стылістычных сродкаў Л.М. Талстога.)

Сярод выбітных па майстэрству валодання стылістычнымі сродкамі твораў сучаснай беларускай літаратуры месціцца і мастацкая спадчына Міхася Стральцова.

У стылістыцы М.Стральцова прыём “астранення” бадай што асноватворчы. Працінаючы сабой літаральна ўсе творы (і не толькі праязныя), “астраненне” ў Стральцова мае шэраг абліччаў, утвараецца рознымі мастацкімі сродкамі. Адзначым асноўныя з іх.

1. У выніку “астранення” можа ўтварацца назва твора: “Трыпціх”, “Блакітны вецер”, “Сена на асфальце”, “Свет Іванавіч, былы донжуан”, “Смаленне вепрука” і г.д., што стварае для чытача пэўны “гарызонт чакання” ў сюжэтным плане і пэўную “герменеўтычную прастору” ў плане сэнсава-семантычным. Але сюжэт не наўпрост звязаны з назвай, якая ўспрымаецца менавіта як код дэшыфраванні таго, што аўтару “трэба было загнаць у падтэкст” [11, 175], як *сімвал*, які “ствараецца не аналізам паняццяў, а непасрэднай інтуіцыяй” [8, 336] і таму “сведчыць аб нечым іншым, што субстанцыяльна не мае нічога агульнага з тымі непасрэднымі вобразамі, якія ўваходзяць” [8, 439] у яго склад.

2. Рытмізацыя аповеда: пісьменнік “стварае рытм... музычны і размераны... набліжаны да паэтычнага” [5, 80], – “лірычны”, які прымушае чытача шукаць і знаходзіць у прозе паэзію, г. зн. у прадметным – духоўнае. “Сон адыходзіў у святле, у пахах, у струменнасці ветру. Нібыта стала над нейкім возерам у духмянай парнасці сонца. Пахлі сосны, узнімаўся над вадою блакітны вецер, і такі звонкі і чысты чуўся на беразе смех...” [11, 74] (“Блакітны вецер”).

3. Выяўленне таго, што знаходзіцца па-за межамі жыццёвага вопыту чытача: мастак свядома малюе вобразы, неўяўляльныя для гарадскога жыхара, – г. зн. “астраненыя” для большасці сваіх чытачоў. “...Вясковы вечар, вогнішчы на вуліцы – вараць бульбу; стук праніка на сажалцы ранней вясной, а за ім – крык пёўня, тамліва-гучнае патуркванне жаб... пах гарэлага бульбоўніку, то маладога інею на яшчэ зялёнай траве” [11, 91] (“Там, дзе зацішак, спакой”), ці “паранай бульбы, той, што засталася ад раніцы і стаяла ў печы” [11, 228] (“Адзін лапаць, адзін чунь”). Так узнікае “напружанне” паміж “сваім” (асабіста перажытым чытачом) і “іншаземным” (калі чытач змушаны давяраць толькі шчырасці апавядальніка), якое задзейнічае чытацкія здатнасці эмацыянальна-вобразнага ўспрымання апісанага, у тым ліку – успрымання “ўнутранага “я” аўтара... праз знешнюю канкрэтыку асяроддзя”, якая ў такім выпадку “перадае складаную дынаміку пачуццяў аўтара” [12, 13], г.зн. – *сімвалічны* “настраёвы пейзаж” (тэрмін Т.І. Шамякінай), а не ўласна замалёўку акаляючага свету.

4. Перайначанне звычайных роляў: прадагт выяўлення раптам пераўтвараецца ў аб’ект аўтарскай рэфлексіі; суб’ект апісання – у аб’ект; чытач – у своеасаблівага “трацейскага суддзю” ці арбітра, што праз ацэньванне ўчынкаў героя змушаны судзіць свае ўчынкі; аўтар – у крытыка самога сябе. “Мне даўно хацелася напісаць адно апавяданне... Цяпер я ведаю, што бадай, не напішу: баюся, каб тое, пра што хацеў напісаць, не прыцішылася няўзнак...” [11, 174]. “А можа, усё ў тым, каб быць далёка? Чамусьці вось і мне б’е ў вочы другая ясната...” [11, 182] (“Дзень у шэсцьдзсят сутак”).

6. Кантраст рознага кшталту: рамантычна-акварэльны словапіс можа раптоўна саступіць месца амаль гутарковай мове, у якой раз-пораз наўмысна выбіваецца нейкае прыніжальна-зняважлівае словаўжыванне накшталт “*мерліхлюнды*” (“Дзень у шэсцьдзсят сутак”); “*трынды-брынды*” [11, 142] (“І зноў, зноў у горад”); “*пісаніна*”, “*загнаць у падтэкст*” (“Смаленне вепрука”) і да т. п., – аўтарскае ўказанне на ўсвядомленую няўцягненасць і немагчымасць адэкватна выявіць у слове дзеянне ці рэалію.

7. Моўна-стылёвая інверсія, што ўжываецца пры апісанні найбольш хваляючых аўтара і таму цяжка выяўляльных у слове сітуацый. Інверсія робіць апавед рытмічна хісткім, бы перадаючы сутаргаватае дыханне глыбока ўзрушанага чалавека, які “сам не разумее, што адбываецца з ім, адкуль з’явілася трывога, неспакой, нейкая млявая турбота” [12, 16].

8. Знарокавая “немата” апісання: М.Стральцоў, якому “пра ўсё расказвалі гукі”, які валодаў “абсалютным літаратурным слыхам” [10, 260] і ў якога “словы існуюць у арганічным суладдзі з пачуццём” [7, 80] часам “не чуе” наваколля і не дае чуць чытачу. “У лірычнай прозе... суб’ект мастацкага пазнання адкрываецца праз сваё канкрэтна-пачуццёвае ўспрымання рэчаіснасці. Унутранае праяўляе сябе ў знешнім... усё, што пазнана ўласным пачуццём, становіцца выяўленнем чалавечай сутнасці” [13, 164]. Нейкая недастача ў пазнаным праз пачуццё сведчыць адпаведна пра нейкую сутнасцю недапраяўленасць, няўцягненасць і ёсць “ўвасабленне няяснага, часам трывожнага і ледзь улоўнага стану душы” [12, 21], як, напрыклад, у дзеда Міхалкі, якога сярод ночы маўкліва “абступілі пахі... нясцерпна, аж да пакутлівасці, вострыя” [11, 257] (“Адзін лапаць, адзін чунь”).

9. Амбівалентнасць прачытання, калі аўтар свядома будзе дыскус так, каб той меў некалькі сэнсаў у залежнасці ад “якасці” ўспрымання яго чытачом. Яркі прыклад – давяральнае прызнанне аўтара (у “Смаленні вепрука”): “Вось што трэба было *загнаць у падтэкст*. А як загнаць, я не ведаў. Трэба было, каб адчувалася, як выходзіць на ганак чалавек...” [11, 175]. Фраза мае мінімум два амбівалентныя прачытання: 1) побач з гаманкай вясковай раніцай “трэба было загнаць у падтэкст *таксама і тое*, як выходзіць на ганак чалавек...” і дал.; 2) усё гэта – г. зн. і “гарадскі лапак”, і Конскі рынак, і гаманкую

важкую раніцу – “трэба было загнаць у падтэкст, каб адчувалася, як выходзіць на ганак чалавек...” і дал. па тэксце; г. зн. без усяго папярэдняга немагчыма зразумець гэтага чалавека і яго пачуцці.

10. “Ачалавечанне”, як назваў гэты мастацкі сродак В.Б. Шклоўскі [14, т.2, 554]. Напрыклад, у “Смаленні вепрука” Стральцоў “падае перцэпцы вепрука” [7, 80], які паступова здагадваецца “пра тое, што прызначана яму на гэты дзень” [11, 175]. А чытач, не без дапамогі аўтара, здагадваецца пра тое, што “перцэпцы вепрука” – адлюстраванне перцэпцый яго гаспадара, якія ў сваю чаргу адлюстроўваюць перцэпцы “лірычнага героя” і аўтара.

11. “Слова-вобразная адсылка”, якая можа мець як унутрытэкставы, міжтэкставы і метатэкставы характар. Любы са згаданых тыпаў “адсылкі” пашырае змест і сэнс аповеда, бо “падключае” да яго змест і сэнс таго, да чаго яна адсылае і за кошт чаго “пашырае памеры звычайнай з’явы рэчаіснасці да таго, што праз яе можна і паказаць, і раскрываць, і прадказаць” [6, 237], узнімаючыся “над усім побытавым, зямным... над сабой самім плоцевым... быць летапісцам душы” [2, 208].

Унутрытэкставыя “адсылкі” вар’руюцца ад дакладна-літаральных цытат да абстрактна-асацыятыўных алюзіяў. Прыклад першых: “ідуць халады..., бяруцца ўранку прымаразкі – ападаюць інеем сырыя туманы” [11, 173, 175] (“Смаленне вепрука”). Прыклад другіх: хуткае разлучэнне духоўна блізкіх дзеда і ўнука (“Адзін лапаць, адзін чунь”) адзначана стылёва – тое, як Іванку “адусюль мроіліся пахі, і... было прыемна ад няўтольнай, прагнай, аж да пранізлівасці, ясныя ў галаве, ад ненатужнай лёгкасці ва ўсім целе” [11, 228], адбіваецца ў тым, як паміраючага дзеда Міхалку “абступілі пахі... нясцерпна, аж да пакутлівасці, вострыя... і за імі прыйшла слабасць і прыкрасць да сябе... ужо не яснілася ў галаве” [11, 257].

Як прыклад міжтэкставых “адсылак”, можна прыгадаць “крынічныя вобразы”: “...скрозь восень гляну я сабе ў душу, нібы ў крыніцу...” [11, 182] (“Дзень у шэсцьдзесят сутак”); “крыніца, што так сцішна жыве пад засенню родных ліп, яшчэ так багата бруістай вады” [11, 178, 180] (“Смаленне вепрука”); “жывая вада з тае зацішнае крыніцы” (“Хто гадаваўся ў цішы дрэў...”); “гаючая вада” з крынічкі на Урочышчы (“Крынічка”); “вада асенняе крыніцы”, што “нагадала даўні лёс, якога памяць ці жывая...” (“Вада асенняе крыніцы...”); крыніца, над якой нахіліўся паэт, бласлаўляючы дзень, “калі ў асмужанай вадзе твой светлы вобраз калыхнуўся” (“Ручка сасніў я джарало...”) і інш., – усе гэтыя вобразы ўзаемаадбіваюцца ў творах М.Стральцова, яднаючы іх у адзіны мастацкі “тэкст”.

З метатэкставых “адсылак” можна адзначыць, напрыклад, вобраз саныў у “Смаленні вепрука”, “фасон і памер якіх чалавек свядома ды з разлікам падладжваў пад сваю мажлівасць ды пад свой імгэт...” [11, 177], што адсылае абазнанага да “седзячы на санях” Уладзіміра Манамаха, у выніку чаго сема “temento mori” перамагае над усімі іншымі семамі гэтага вобразу і ўдакладняе змест і сэнс выявы.

Так, “позірк майстра... здольны звыклых нам з’явы ўзбуйніць да памераў, што яны выклікаюць роздум чытача аб самым існым у жыцці” [6, 236]: апісваючы, здавалася б, будзённасць у яе найдрабнейшых дэталях, М.Стральцоў ні на імгненне не пакідае чытача сам-насам уласна з будзённасцю, умела “астраняе” яе, каб нарэшце “ўзбудзіць ў яго пэўнае меркаванне”.

Літаратура

1. Аристотель. Риторика // Античные риторика. М.: Изд-во Московск. ун-та, 1978. С. 15-164.
2. Барадулін Р. На сініх лугах маленства. Слова пра сябра // Польша. 2002. №3-4. С.205-210.
3. Дионисий Галикарнасский. О соединении слов // Античные риторика. М.: Изд-во Московск. ун-та, 1978. С.167-221.
4. Жук А. Памяць аб радасці // Польша. 1997. №2. 263-70.
5. Кудравец А. За дальнім прычалам // Польша. 1997. №2. С.254-62.
6. Кузьміч Н.В. Чалавек шукае сябе // Маладосць. 1997. №3. С.231-237.
7. Кузьміч Н.В. Лірычная проза Міхася Стральцова // Веснік Брэсцкага ун-та. 1999. №3. С.78-80.
8. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. М.: Изд. МГУ, 1982. 480 с.
9. Марціновіч А. Паклонімся нізна крыніцы // Яго ж. Сувязь: літаратурна-крытычныя артыкулы. Мн.: Маст. літ., 1994. С.208-213.
10. Мехаў У. Загадка Міхася Стральцова. Да выхаду кнігі Выбраных твораў // Абнавіцца духам. Старонкі сучаснай літаратурнай крытыкі. Мн.: Маст. літ., 1993. С.254-277.
11. Стральцоў М.Л. Выбранае. Проза. Паэзія. Эсэ. Мн.: Маст. літ. 1987. С.173-182.
12. Шамякіна Т.І. На лініі перасячэння: Літаратурна-крытычныя нататкі. Мн.: Маст. літ., 1981. 143 с.
13. Шарангавая А.С. “І пахла сонцам і вадой...” (Асацыятыўная роля пахаў у прозе М. Стральцова) // Беларуская-польска-ўкраінскае памежжа: гісторыя, сучасны стан, будучыня. Матэрыялы міжнароднай навук. канфер. (27-28 кастрычніка 2004 г.); пад рэд. З.П. Мельнікавай, М.У. Мішчанчука і інш. Брэст: Акадэмія, 2004. С.164-166.
14. Шкловский В.Б. Избранное. В 2-х т. М.: Худож. лит., 1983. 640 с.

Г.М. Бутырчык

ЖАНРАВА-СТЫЛЯВЫЯ АСАБЛІВАСЦІ АПОВЕСЦІ Ю. КАЛЯДЫ “INVICTA, АЛЬБО ГАЛОЎНАЯ ПАМЫЛКА АФАНАСІЯ”

Адной з магістральных тэндэнцый развіцця сусветнай літаратуры на сучасным этапе з'яўляецца яе імкненне да самаасэнсавання. Асноўным механізмам творчасці становіцца рэфлексія, якая пастаянна прымушае суадносіць сам творчы працэс і яго вынікі з іншымі творчымі практыкамі. У сітуацыі, калі ўсё больш усведамляецца немагчымасць аб'ектыўнага адлюстравання рэчаіснасці (што дэкларавалася рэалістычнай паэтыкай), рэлевантнымі элементамі мастацкай практыкі становяцца падкрэсленая літаратурнасць, пісьменніцкая сканцэнтраванасць на працэсе стварэння кнігі, акцэнтаванне штучнасці адлюстраванай рэальнасці, выкарыстанне метараманых тэхнік у якасці асноўнага прынцыпа напісання твора. Калі ў замежных літаратурах падобная практыка трывала замацавалася, то беларуская проза робіць першыя крокі ў асэнсаванні Сусвету ў постмадэрнісцкай парадыгме.

Паспрабуем выявіць пазначаныя тэндэнцыі на прыкладзе аповесці “Галоўная памылка Афанасія” (2004) маладой беларускай пісьменніцы Ю. Каляды. Галоўная тэма твора – каханне, з яго складанымі перыпетыямі, узвівамі пачуццяў і болям, нечаканымі адкрыццямі і падступтвам. Аповесць складаецца з двух аповедаў: гісторыі няўдалага кахання Іры, расказанай ёй сяброўцы Жэні, і ўласна гісторыі Афанасія – твора, напісанага дзяўчатамі з мэтай адпомсціць мужчынам за іх няздольнасць кахаць.

Аповесць мае шматузроўневую кампазіцыю. Твор адкрывае апісанне Афанасія, які, узрушаны нечым, ідзе па вуліцы. Ён адчувае сябе хворым, але хвароба яго незвычайная. Калі, узіраючыся на неба, Афанасі пачынае маліцца, аўтар нечакана спыняе аповед для таго, каб акцэнтаваць фіктыўны статус свайго героя, яго створанасць. Больш за тое, аўтар уступае ў дыялог са сваім героем, звяртаецца да яго, дэкларуючы сваё стаўленне: “*Гэта я стварыла цябе. Я – ты з’явіўся ўсяго колькі старонак таму, і, пэўна ж, я не вельмі люблю цябе, таму ты і выйшаў такі, як ёсць: саракагадовы ды няшчасны, з дэпрэсіўным псіхозам у крызіснай стадыі. Імя я табе выбірала доўга*” [1, 131]. Далей падкрэсліваецца аўтаномнасць героя, які можа існаваць незалежна ад аўтара: “*Ідзі, Афанасі, жыві як знаеш, я яшчэ вярнуся па тваю душу, – а зараз мне трэба цябе накінуць...*” [1, 131].

У аповесці некалькі вымярэнняў, што пастулюецца самім аўтарам, які звяртае ўвагу на тое, што Афанасій і “іншыя персанажы, іншыя асобы” не маюць адзін да аднаго дачынення і ніколі не перакрываюцца. Пазней аўтар увогуле адмаўляецца ад сваіх прэтэнзій на стварэнне Афанасія, сцвярджаючы, што яго прыдумалі Іра і Жэня: “*З вялікім задавальненнем прапаную апавяданне чытачам. Я спадзяюся, вам яно спадабаецца – гэтакасама, як і мне*” [1, 159]. Далей зноў падаецца назва твора, якая графічна адрозніваецца ад астатняга тэксту, і распавядаецца гісторыя Афанасія. Такім чынам, апавяданне Іры і Жэні “Галоўная памылка Афанасія” з’яўляецца ўкладзеным у аповесць Ю. Каляды. Выкарыстанне самазамкнёных кампазіцыйнай структуры – характэрная асаблівасць сучаснай метапрозы. Яны падрываюць адназначнасць і аўтаномнасць статусу аўтара, чытача, тэксту. Пры рамкавай структуры нават “усемагутны” аўтар, які, на першы погляд, павінен кіраваць сваімі героямі, губляе сваю аўтаномнасць і раствараецца ў тэксце. Ю. Каляда ўскладняе традыцыйную для метапрозы кампазіцыю твор ў творы тым, што частка ўнутранага твора вынесена за рамкавы аповед. Атрымліваецца, што асобны эпизод з гісторыі жыцця Афанасія згадваецца двойчы, спачатку ў падачы аўтара, пазней у межах створанага дзяўчатамі апавядання.

Аўтар пастаянна суадносіць аповесцевую рэальнасць з рэчаіснасцю, падкрэсліваючы штучнасць першай. Рэчаіснасць героя існуе, пакуль існуе сам герой: “*Такім чынам Афанасі знік, і разам з ім знікла ягоная рэчаіснасць, ягоная вымярэнне – схаваліся, як тэкст перагорнутай старонкі, саступіўшы месца іншым часінам і прасторам*” [1, 131]. Аўтар не прэтэндуе на аб’ектыўнае адлюстраванне свету. У кожным выпадку адлюстроўваецца не сама рэчаіснасць, а яе пэўная рэцэпцыя. Новае ўспрыняцце – новая рэчаіснасць. Рэальнасць не адлюстроўваецца, а пераствараецца.

Уводзячы ў тканіну твора другі галоўны персанаж – Жэню, аўтар таксама акцэнтуюе яго створанасць: “*Яна была падобная да мяне, але толькі падобная: звонку ды звычкамі. Ніхто – і я не вынятак, – ніхто не можа пражыць два жыцці: за сябе і за персанажа. Пра літаратурных герояў нельга казаць: “О! Гэта – аўтар!”*”, бо чалавечыя жыццё складаецца з мільёнаў дробязяў мыціц рук, сон, гатаванне ежы, нараджэнне дзяцей, чаканне на аўтобусным прыпынку, цыраванне ішкарпэтак, набыццё зубной пасты, пераход вуліцы. Чалавек ёсць мяса ды косці, а літаратурны герой заўжды застаецца алфавітам, раскіданым па паперы...” [1, 132]. Ю. Каляда, такім чынам, не толькі вядзе расказ, але актыўна каментуе працэс напісання аповесці, выяўляючы сваё стаўленне да той ці іншай сітуацыі. Адным з характэрных спосабаў апаведу становіцца металепсія – пераскокі ад апісання падзей у творы да працэсу яго напісання. Безумоўна, немагчыма сказаць, што перад намі паэталагічная аповесць, але яе элементы ў творы відавочныя.

Падаючы дзве гісторыі, аўтар выкарыстоўвае розныя апавядальныя манеры. У першым выпадку – гэта размова дзяўчат. Аўтар звяртаецца да дыялагічнай формы. Аповед Іры адрасаваны найперш Жэні, але паступова ў чытача ствараецца ўражанне, што гісторыя расказана менавіта яму. Праўда, аўтар не забывае разбіць гэтую ілюзію, згадваючы асоб, якія, напэўна, вядомыя Жэні, але не вядомыя чытачу (напрыклад, нейкага Асіпенку). Размова вядзецца нязмушана, эмацыянальна. Іра раз-пораз дае ацэнку таму і іншаму эпизоду са свайго жыцця, выяўляючы сваё асобнае стаўленне да прадмета размовы. Падтрыманне слухацкай увагі адбываецца за кошт частых зваротаў *слухай, ведаеш*. Для выражэння экспрэсіі, узмацнення выразнасці мовы выкарыстоўваецца пераноснае ўжыванне формаў часу. Дзеля таго, каб слухач яскрава ўявіў сабе, як ўсё адбывалася, Іра звяртаецца да формы дзеясловаў

цяперашняга часу, узнікае адчуванне, што расказванне і сама сітуацыя адбываюцца сімультанна: “Ну ўсё. Я пайшла да таго дзядзькі прасіць заліку, прашу я, прашу, а ён мне не ставіць, і адначасова са мной прасіць заліку нейкі хлопчык” [1, 137]. Паўторы дзеясловаў акцэнтуюць працэс, яго напружанасць: *прашу я, прашу* альбо “І так мне сумна, так мне кепска, і слёзы з вачэй *капаюць, капаюць...*” Адметнасцю гутарковага стылю з’яўляецца ўжыванне назоўнікаў з суфіксамі ацэнкі. Іра ў сваім апаведзе актыўна выкарыстоўвае памяншальна-ласкальныя суфіксы, напрыклад, *пакойчык, рамоначкі*. Яе гаворка насычана часціцамі (*ну дык вось*), устаўнымі канструкцыямі (*карацей*). На сінтаксічным ўзроўні для тэксту характэрныя пераважанне кароткіх канструкцый, шматлікіх пералічэнняў, удакладненняў, інверсія: “*Не памятаю, як я дайшла дахаты. Лета, спёка, Феадосія, мора, кавярні розныя, столікі паабапал дарогі, за столікамі людзі, ічаслівыя людзі, прыехалі на мора, і спёка, і я цягну сваё цела, сваю лысуя галаву, прымушаю сябе перасоўваць ногі, як прыбітая, як аслепленая, я іду, іду, адна, і ён з’ехаў, з’ехаў, з’ехаў і не названіў, і я іду, і спёка жажлівая*” [1, 155]. Такім чынам, гісторыя Іры пададзена як расповед з усімі атрыбутамі гутарковага стылю.

У апавяданні пра Афанасія акцэнтавана літаратурнасць твора, напісанага дзяўчатамі. На працягу ўсяго твора апавядальнік (у дадзеным выпадку Іра і Жэня) не здраджвае свайму іранічна-здэкліваму тону, што прадиктавана задачамі, якія ставілі перад сабой дзяўчаты: “*Яны тварылі мужчыну, які абразіў жанчыну, а потым знішчылі яго. Дзяўчаты памеркавалі, што, паводле закону, сусветнай справядлівасці, спрацуе нейкі механізм, і кожны атрымае тое, чаго ён варты*” [1, 159]. Так яны абіраюць адметнае прозвішча для мяркуемай ахвяры Афанасія – Маша Трактар – і даюць іранічныя каментары з гэтай нагоды: “*Натуральна, сам Лёс падказваў сцэрагчыся дзяўчыны, што носіць прозвішча Трактар. Але нашага няічаснага героя гэты факт ані трохі не засмуціў. Ён жа быў аважаемы, наш Афанасі, і не баяўся трактароў. Мабыць, яго прымусіла б крыху паразважаць прозвішча Бульдозер альбо Эскаватар, мабыць, яго стынла б прозвішча Бэтээр альбо Бэмпэ, пэўна напалохала б яго прозвішча Птурс, але Трактар – ані каліўца!*” [1, 165]. Адметна, што і Жэня з Ірай, ствараючы апавяданне, пакрэслена называюць героя *наш Афанасі, наш герой, няічасны наш Афанасі*, часта выяўляюць сваю прысутнасць у тэксце: *пакуль мы тут разважалі, пакуль мы тут блыталіся ў словах, нам ужо надакучыла і інш.*, дазваляюць сабе акцэнтаваць сваё стаўленне да таго, што адбываецца ў творы. Звернем увагу на тое, што выкарыстанне формы *мы* абазначае не толькі стваральнікаў апавядання, але імпліцытна праектуецца на чытача.

Пісьменніца досыць удала выкарыстоўвае мастацкую дэталю. Апісваючы ўпарадкаванасць жыцця Афанасія, педантычнасць ва ўсім, што датычыць чысціні, яна адзначае, што ён не проста выкінуў смецце, *але зусім маленькі пакуначак*. Ён не проста чысціць зубы, але два разы. Падрэсліваецца ізяляванасць героя, яго нежаданне пусіць у свой свет іншых: “*адамкнуў чатыры замкі чатырма сваімі ключамі; замкнуў на чатыры замкі дзверы з сярэдзіны...*” [1, 174]. Аднастайнасць, размеркаванасць жыцця Афанасія акцэнтуюцца шматлікімі паўтормі. Так напрыклад, некалькі разоў апісваецца раница героя, заўжды з падобным наборам дзеянняў, пакуль, урэшце, апавядальнік не заўважае іранічна: “*Нам ужо надакучыла апісваць піканне радыёкропкі ды ўрачысты гімн, ранишнія падскокі, адкрытае акно ды сняданак, заўжды той самы. Раница Афанасія была падобна да звычайнай ягонаі раницы, з усімі складнікамі*” [1, 198]. Упарадкаванасць жыцця Афанасія кантрастуе з апісаннем паступовага разбурэння і зладжанасці побыту і самога героя пасля таго, як у адной з галерэй Маша арганізуе сваю выставу. На карцінах яе герой, захоўваючы падабенства з Афанасіем, паўставаў у самым непрыцягальным выглядзе: *Даведаўшыся пра выставу, “Афанасі ледзь не выбег на вуліцу ў чым спаў. Ён нацягнуў свае хатнія джынсы, нейкую майку, што першая трапілася пад руку, абарваў матузок на адным чаравіку, на другім зацягнуў мёртвыя вузлы і, не памыўшы твару, не пачысціўшы зубы, пабег да Галерэй*” [1, 187].

Устаноўка на літаратурнасць перадвызначае таксама асаблівую, стваральніцкую пазіцыю чытача. Чытач заахвочваецца апавядальнікам у залежнасці ад свайго жыццёвага досведу рэагаваць на напісанае. Гэта праяўляецца ў прамых зваротах: “*Дзяўчаткі, хлопчыкі, людзі чалавекі! Здымайце ружовыя акулярчыкі, выцягвайце з вушэй вату салодкіх словаў*” [1, 178]; выяўленні мяркуемай рэакцыі чытача на падзеі: “*Даруйце! – гэта закрычалі некаторыя нецяглівыя чытачы. – Даруйце, а дзе Маша? Маша дзе?*” [1, 180].

У лепшых традыцыях постмадэрнісцкай літаратуры аўтар прапануе некалькі версій заканчэння гісторыі Афанасія. Згодна з першай, герой мусіць загінуць у склепе, скінуты туды з лесвіцы абрадджанай Машай. Аднак, палюбіўшы свайго героя, дзяўчаты не могуць проста так забіць Афанасія і вырашаюць адправіць яго ў манахі. Актыўная пазіцыя чытача праяўляецца ў тым, што ён, паводле сваіх жаданняў, можа выбраць найбольш упадабаны фінал.

Істотную ролю ў творы адыгрывае графічнае афармленне тэксту. Аўтар маркіруе найбольш значныя словы прапіснымі літарамі, актыўна выкарыстоўвае курсіў. Эксперыменты з графічным афармленнем твора, выкарыстанне шрыфтоў розных абрысаў для акцэнтавання аўтарскай задумы з’яўляецца адным з распаўсюджаных метараманых (але не толькі) прыёмаў.

Гісторыя Афанасія скончана, і аўтар можа зноў з’явіцца ў тэксце. Фінал твора сапраўды кінематаграфічны. Карціны змяняюць адна адну: дзяўчаты засынаюць салодкім сном пасля нялёгкае справы, паступова ўсё ахутвае белы туман, у якім спакваля знікае усё, з’яўляецца Марат з вялікай шыльдай у руках “Канец”, зноў туман, у якім знікае аўтар і, урэшце, раствараецца апошняе слова аповесці: “*А вось цяпер сапраўды КАНЕЦ, FIN, FINITA. Да пабачэння! Жывіце ічаслівыя і, калі ласка, не крыўдзіце адно аднаго. Да пабачэння, да пабач...*” [1, 205].

Падкрэсленая літаратурнасць твора, суаднесенасць рэальнасці і фантазіі, шматузроўневая кампазіцыя, выкарыстанне розных апавядальных тэхнік, аўтарскія каментары, графічнае афармленне твора, дазваляюць разглядаць аповесць Ю. Каляды “Галоўная памылка Афанасія” ў кантэксце сучаснай метапрозы.

Можна па-рознаму ставіцца да аповесці Ю. Каляды. Хтосьці з першых старонак захоплены нязмушаным аповедам, кагосьці раздражняе іранічна-здэклівы тон маладой пісьменніцы. Хтосьці пазнае ў героі сябе і адчувае не менш абраджаным. Хтосьці радасна пагаджаецца са справядлівай адплатай за галоўную памылку. Наяўнасць розных рэакцый, на наш погляд, сведчыць пра плённасць жанрава-стылявых пошукаў аўтара.

Літаратура

1. Каляда Ю. Галоўная памылка Афанасія: апавяданні, аповесць. Мн.: Маст. літ., 2005. 206 с.

А.У. Вострыкава

АДМЕТНАСЦЬ СТЫЛЮ ЧЭШСКАГА ПІСЬМЕННІКА ІРЖЫ КРАТАХВІЛА

Іржы Кратахвіл (4.1.1940, Брно) – гэта сучасны чэшскі празаік, эсэіст, драматург, крытык, публіцыст, аўтар маніфеста чэшскага постмадэрнізму. Адзін з самых вядомых і папулярных на сённяшні дзень аўтараў у Чэхіі. Кратахвіл вылучаецца вельмі сваеасаблівым стылем, цікавым разуменнем праблем творчасці як такавой.

Іржы Кратахвіл скончыў філасофскі факультэт Брненскага ўніверсітэта па спецыяльнасці “чэшская і руская мовы” (1965 г.). Пасля некаторы час працаваў настаўнікам, потым бібліятэкарам на чэшскім радыё. У 1970 г. быў змушаны пакінуць гэтае месца. Як большасць чэшскай апазіцыйнай інтэлігенцыі працуе на некваліфікаваных працах: Кратахвіл становіцца машыністам пад’ёмнага крана, начным вартаўніком на птушкафабрыцы, рабочым, зарабляе на жыццё як тэлефаніст, качагар. У 1983 г. уладкоўваецца ў бюро аховы помнікаў у якасці гісторыка. Толькі з 1991 г. ён зноў атрымлівае магчымасць працаваць згодна сваіх інтарэсаў і схільнасцяў: ён становіцца супрацоўнікам літаратурна-драматычнай рэдакцыі чэшскага радыё ў Брно. Апошнія ж восем гадоў займаецца выключна літаратурнай творчасцю.

Шлях Іржы Кратахвіла ў літаратуру быў даволі складаным. Свае апавяданні, эсэ, рэцэнзіі ён пачаў друкаваць з 1964 г. (часопісы *Plamen*, *Host do domu*, *Sešity pro mladou literaturu* і інш.). Аднак першую кнігу Кратахвіл змог выдаць толькі праз дваццаць шэсць год (1990). Падрыхтаваны ў 1971 г. у выдавецтве Влок зборнік апавяданняў “**Выпадак з Хатнойрам**” (“**Případ z Chatnoirem**”) быў забаронены. У 70-80-я гг. Кратахвіл друкуе свае творы выключна ў эмігранцкіх і самвыдацкіх часопісах (*Host*, *Obsah*, *Vokno* і г. д.). У 1978 г. самвыдацкае выдавецтва Petlice выдае зборнік апавяданняў Іржы Кратахвіла “**Гісторыя недарэчна размешчанага шанса**” (“**Přirad nevhodně umístěné šance**”). Гэты ж год знамянальны тым, што ў так званым хатнім тэатры (*bytové divadlo*) ў Брно ставіцца цыкл яго п’ес “**П’есы для слухачоў магнетафонаў**” (“**Hry pro odposlouchávací magnetofony**”). У 1988 г. з’яўляецца яго “**Мядзвежы раман**” (“**Medvedí roman**”) у Petlice, а потым у эмігранцкім Indexe. Дарэчы, ён жа стаў першым афіцыйна надрукаваным раманам у 1990 г. Аднак, як бачна, у часы “нармалізацыі” выданні твораў Кратахвіла нешматлікія і даволі рэдкія. Іржы Кратахвіл у поўным сэнсе становіцца аўтсайдэрам. З аднаго боку, ён не прызнаецца афіцыйнай крытыкай. З другога, яго не прымае дысідэнцкае кола пісьменнікаў з-за таго, што Кратахвіл жыве на Мараве, перыферыі дысідэнцкага жыцця, і не лезе ў палітыку. Акрамя таго, амаль усім – і правым і левым – не падабаюцца яго погляды. Кратахвіл адмаўляецца ад разумення пісьменніка як рупара пэўных грамадскіх і палітычных ідэй (гэта, аднак, не азначае, што такія ідэі не гучаць у яго творах). Шырокаму чытачу чэшскі пісьменнік становіцца вядомы ў 90-я гг., калі пачынае вельмі актыўна друкавацца.

90-я гг. становяцца вельмі плённымі для Іржы Кратахвіла. Амаль кожны год у свет выходзіць па раману ці зборніку. Трэба заўважыць, што значная частка з гэтага была напісана ўжо раней альбо распачата ў папярэднія дзесяцігоддзі. Спіс выдадзенага атрымліваецца даволі грунтоўны: раман “**Мядзвежы раман**” (“**Medvedí roman**”) 1990, раман “**Сярод ночы спеў**” (“**Uprostřed noci zpěv**”) 1992, зборнік апавяданняў 60-80-х гг. „**Арфей з Кенігу**“ („**Orfeus z Kénigu**“) 1994, зборнік апавяданняў „**Маё каханне, постмадэрнізм**“ („**Má Lásko, postmoderno**“) 1994, у якім аўтар працуе з цытатамі, натхняючыся папулярнай літаратурай, тэкстамі Борхеса і Выскачыла; раман „**Авіён**“ („**Avion**“) 1995, зборнік крытычных артыкулаў „**Выпадкі выпадку**“ („**Příběhy příběhu**“) і раман „**Сіямская гісторыя**“ („**Siamský příběh**“) 1996, раман „**Несмяротная гісторыя**“ („**Nesmrtelný příběh**“) і зборнік п’ес „**Курыныя практыкаванні**“ („**Slepecká cvičení**“) 1997, раман „**Урмядзвездзь**“ („**Urmedvěd**“) 1999, раман „**Начное танга**“ („**Noční tango**“) 2000, раман „**Смутны бог**“ („**Truchlivý bůh**“) і зборнік эсэ „**Спаваданне выпадковасці**“ („**Vyznání příběhovosti**“) 2001. Трылогію „Мядзвежы раман“ – „Сярод ночы спеў“ – „Авіён“ чэшскія крытыкі называюць вяршыняй сучаснай чэшскай прозы ўвогуле. Раманы Іржы Кратахвіла выйшлі ў Берліне, Цурыху, Парыжы. Яго апавяданні перакладзены на англійскую, нямецкую, польскую, рускую мовы. Сам жа пісьменнік быў уганараваны шматлікімі літаратурнымі

прэміямі: Тома Стопарда (1991), Літаратурнай газеты (1993), Эгана Гостаўскага (1996), Карла Чапэка (1998), Яраслава Сэйферта (1999).

Відавочна, што самай значнай часткай творчасці аўтара з'яўляюцца раманы, якія асобым чынам рэагуюць на рэальнасць таталітарнага рэжыму, а пазней – на падзеі ў сучасным грамадстве.

Іржы Кратахвіл пачынаў пісаць пад уплывам Кундэры і Выскачыла. Ужо з самага пачатку творчай дзейнасці яго цікавіў фармальны бок літаратурнага твора і ён актыўна эксперыментавалі. Тэксты Кратахвіла вылучаюцца імкненнем да варыятыўнасці, гульнёй з аповедам, хуткай зменаў аўтарскай перспектывы, моўнымі эксперыментамі, камбінаваннем розных жанраў у межах аднаго твора, інтэртэкстуальнасцю. Чэшскі пісьменнік стварае фіктыўныя светы, якія маюць форму лабірынтаў. Аднак, гэтыя светы цесна звязаны з рэальнасцю. Рэальнасць і фікцыя пераплятаюцца паміж сабой у творах папулярнага раманиста. У мастацкім свеце Кратахвіла звычайна адбываецца так: з рэальнымі людзьмі ў абсалютна рэальным месцы здараюцца фантастычныя рэчы. У творах часта фігуруе Брно: горад ажывае, то ён апісваецца як самы звычайны, і ў той жа момант як вельмі таямнічы. Такія асаблівасці пісьменніцкага стылю, віртуознасць і складанасць кампазіцыйнай пабудовы, філіграннасць апрацоўкі матэрыялу дазваляюць даследчыкам параўноўваць Кратахвіла з прадстаўнікамі магічнага альбо фантастычнага рэалізму, Борхесам, Маркесам, Картасарам, постмадэрністам Павічам і інш.

Празаічныя творы Іржы Кратахвіла вабяць і з моўнага боку: пісьменнік ставіць побач узнёслыя і вульгарныя выразы і словы. Героі размаўляюць на брненскай гаворцы. Даволі нязвычайнай з'яўляецца пабудова раманаў: наратар распачынае апавед, потым раптам яго разбурае і паказвае чытачу, што ўсё было прыдуманым. Кратахвілу падабаецца гульня з чытачом. Ён адмаўляе традыцыйныя прынцыпы напісання раманаў: звычайна ён цытуе, парадыруе, намякае на нешта, зашыфроўвае сэнс. Аўтар упэўнены, што раман – гэта адкрытая сістэма, якая не павінна будавацца ні на пэўнай канструкцыі, ні на пэўнай гісторыі. Фабула і кампазіцыя існуюць толькі дзеля таго, на думку Іржы Кратахвіла, каб іх праз хвіліну можна было б разбурыць і пакінуць незавершанымі. Раман нібы жывы арганізм павінны расці, жыць сваім жыццём, некуды рухацца. Усё гэта мусіць адбывацца на вачах чытача. Выразнымі мастацкімі сродкамі ў такой сітуацыі становяцца варыянты, намёкі, усялякага кшталту гульня з рознымі правіламі. Вось такое пісьменніцкае крэда аднаго з самых папулярных чэшскіх аўтараў.

“Мядзвежы раман”, першы афіцыйна выдадзены ў 1990 г., – твор з вельмі складанай метараманнай кампазіцыяй. Ён уключае некалькі шматзначных і разанабаковых гісторый. Дзеліцца раман на тры часткі, у канцы даецца эпілог. У першай частцы перад вачамі разгортваецца нейкая антыўтапічнае відовішча: ад першай асобы галоўны герой Урсінус распавядае нам пра сваё жыццё на Востраве, увасабленні таталітарнай дзяржавы. З дапамогай шматлікіх адступленняў мы знаёмімся з рэаліямі і персанажамі. Сутнасць гісторыі – знаёмства Урсінуса з Савам і імкненне апошняга выдасіраваць Урсінуса як мядзведзя. Далей апавед развіваецца ад трэцяй асобы. Другая частка перакідае нас раптам у рэальнасць, і мы пераконваемся, што папярэдні апавед і быў уласна раманам, аўтар якога і становіцца новым апавядальнікам. Чытач знаёміцца з яго лёсам у 70-я гг.: гэта спачатку настаўнік, потым перыяд у псіхіятрычнай бальніцы, затым праца архіварыўсам, кранаўшчыком, і ўрэшце начным вартаўніком на птушкафабрыцы. Змяшчаюцца жыццёвыя роздумы апавядальніка ў таталітарную эпоху. Трэцяя частка разбурае ўсё, што было дагэтуль: аказваецца, што наратар з другой часткі таксама не аўтар. Сапраўдны нібыта аўтар у цяперашні момант распавядае пра свае думкі, матывы свайго твора: расказвае, што героем другой часткі быў Онджэй Бэранэк, патамак рода Бэранкаў, чью гісторыю ён нам зараз апісвае. Зноў новы вымысел і новая фікцыя. У эпілогу аўтар спрабуе звязаць усе сюжэтныя лініі і ўзроўні, уласныя назіранні і роздумы, акрэслівае сэнс самога твора. Раман пакідае ўражанне жывога, вельмі зменлівага арганізму. Творчы працэс праходзіць прама перад вачамі чытачоў. Сам аўтар падкрэслівае, што ідзе гульня з наперад усталяванымі правіламі, якія могуць аднак вельмі лёгка мяняцца. Праз моўныя сродкі пісьменнік ілюструе сваё разуменне рамана: так, дзіўныя імёны часта выконваюць функцыю метафар. У творы выкарыстоўваецца размоўная гаворка, ужываюцца вульгарызмы. Змяняецца і графічны выгляд тэксту ў залежнасці ад зместу.

Раман **“Сярод ночы спеў”** быў прысвечаны паэту, празаіку, драматургу і літаратурнаму крытыку Мілану Угдэ. У творы на працягу васемнаццаці глаў развіваецца, на першы погляд, незвязаныя паміж сабой гісторыі людзей. Абодвух герояў-апавядальнікаў, адзін з якіх ананімны, злучае страта бацькі, асяроддзе і час, калі яны жывуць – Брно ад вайны да сучаснасці. У канцы адбываецца нечаканая развязка, калі два наратыўных узроўня салюцца і галоўныя героі стануць адной асобай. Цэнтральным матывам твора становіцца матыў пошукаў бацькі, пошукаў свайго ідэнтычнасці ў хаатычным свеце. Раман вылучаецца наяўнасцю гратэскных, фантастычных і проста дзіўных элементаў. Прысутнічае яўны аўтабіяграфічны падтэкст.

Падобнай пазтыкай характарызуецца і раман **“Авіён”**. Зноў гаворка ідзе пра фантазмагарычную гісторыю з аўтабіяграфічнымі рысамі, якая развіваецца на некалькіх узроўнях. Незвычайная пабудова фабулы рамана тлумачыцца авангарднай архітэктурнай канструкцыяй аднайменнага брненскага гатэлю. Адметны саркастычны погляд на герояў, у тым ліку сяброў і родных. Тэкст насычаны метафарыкай, гульнёй. Аўтар імкнецца да як мага большага кантакту з чытачом, адначасова спасцігаючы сутнасць да- і паслялістападаўскіх грамадскіх адносін і пэўныя фактары часу.

„Начное танга альбо Раман аднаго лета канца стагоддзя“ („*Noční tango aneb Román jednoho léta z konce století*“) пачынаецца эпіграфам з Эрыка Эмануэля Шміта: “ Аж да сённяшняга вечара ты думаў, што жыццё абсурднае. Цяпер ты ведаеш, што яно таямнічае.” Гэтыя словы вельмі добра перадаюць атмасферу і настрой твора. Цікава, што ў пачатку рамана даецца пералік галоўных герояў, абазначаецца месца і час дзеяння, як гэта звычайна бывае ў п’есах (Шэбасціян, Златаўласка, Крыштаф, Мілаш, Давід, Адам, Сара, Брно, Высачына, Сібір, траса D1. Пачатак і канец лета 1998). Звычайныя людзі, звычайныя месцы, звычайны час. Чытач нават не здагадваецца, якія незвычайныя падзеі будуць там адбывацца. Раман падзяляецца на чатыры часткі. У першай частцы дзеянне разгортваецца без аніякіх незвычайнасцяў: распавядаецца пра Давіда, рэдактара чэшскага радыё, Шэбасціяна, выкладчыка ў школе, Златаўласку, жонку Шэбасціяна і палюбоўніцу Давіда, Крыштафа, пяцігадовага хлопчыка, Мілаша, вожыка Крыштафа і г. д. Героі жывуць будзённым жыццём, але раптам Златаўласка гіне на лініі высокага напружання. Праз некалькі старонак чытач даведваецца, што ўсё папярэдняе дзеянне, на самой справе, частка сцэнарыя серыяла, у якім збіраецца здымацца Златаўласка. Некалькі старонак чытач зноў прызвычайваецца да гэтага павароту сюжэта. Златаўласка расказвае пра свой сон, дзе Давід становіцца дальнабойшчыкам і яе мужам, Шэбасціян – яе братам і г. д. Аднак пачатак новай главы разбурае і гэту гісторыю: аказваецца, што апісанае было сном Давіда-дальнабойшчыка. Шэбасціян – мастак, а Мілаш – не вожык, а напарнік Давіда і г. д. На такой гульні з сюжэтам пабудаваны ўвесь раман. Увесь час адбываецца пераўтварэнне герояў, іх новае нараджэнне і з’яўленне ў іншых іпастасях. Прыемна тое, што гэтыя “перараджэнні” выглядаюць даволі натуральна ў тканіне тэксту і нават не раздражняюць чытача.

У рамане героі стала цытуюць сябе “папярэдніх”. Яны абменьваюцца месцамі жыхарства, манерай маўлення і г.д. У канцы твора сны пераблытваюцца і сустрэкаюцца ў Брне на Колішці. Дарэчы з гэтага і пачынаецца раман. Такім чынам, аўтар нібыта замыкае фабулу. Твор быў ацэнены прэміяй Яраслава Сэйфэрта.

Цэнтральнай падзеяй рамана “**Памры, звер!**” (“**Lehni, bestie!**”) стала смерць Сталіна ў 1953 г. Твор не такі заблытаны, падзяляецца на чатыры часткі “Перад гэтым”, “Там”, “Потым”, “Тут”. Менавіта гэтыя раздзелы і ствараюць рэальна-іррэальную часавую прастору. У цэнтры (“Там”) – жыццё апавядальніка, на той час 13-14-гадовага хлопчыка ў жудасным месцы з назвай Калодзеж, дзе ён разам з трыццаццю іншымі дзецьмі рыхтуецца да самаахвяравання, бо нібыта супрацоўнічаў з заходнімі шпіёнскімі цэнтрамі. Частка “Тут” паказвае нам Чэшскую рэспубліку ў верасні 2001 г. Часткай традыцыйнай ужо паэтыкі Кратахвіла з’яўляецца апавед ад першай асобы, што не перашкаджае апавядальніку на апошняй старонцы рамана пераўтварыцца ў іншую асобу. Такая форма дазваляе дасягнуць глыбінні аналітызму і псіхалагізму, а таксама ўвасобіць асабістыя перажыванні. Аўтар даволі вольна абыходзіцца з мовай свайго тэксту.

Практычна ўсе творы Кратахвіла насычаны матывамі масак, карнавала, лабірынту альбо постацей ужо памерлых людзей ці гістарычных асоб. Гэта збліжае мастацкі свет Кратахвіла з творами І.Грушы, Д.Годравай, З.Брабцавай. Названія чэшскія пісьменнікі сваім асобым спосабам пераступаюць і нават разбураюць прасторава-часавыя межы. Такая паэтыка вельмі спрыяе папулярнасці Іржы Кратахвіла і яго твораў.

Творчасць Іржы Кратахвіла можна аднесці да літаратуры постмадэрнізму. Яго тэксты крытыкі і чытачы разумеюць як новы спосаб інтэрпрэтацыі падзей, у якім непасрэдна сюжэтная лінія разбураецца. Аўтар шукае магчымасць свабодна рухацца ў часе і прасторы і назіраць за тым, што адбываецца, з усіх бакоў. Іржы Кратахвіл у сваіх раманах маніпулюе персанажамі, у асобы якіх вольна пранікае; перспектывай апаведу, часам, стварае ілюзорныя сусветы і пераплятае іх з рэчаіснасцю. У многіх рысах ён, безумоўна, наслідуе папярэднему этапу развіцця як чэшскага, так і сусветнага раманаў, аднак вырашальным становіцца погляд чалавека пералому ХХ-XXI стагоддзяў, ягоны скепсіс і патрабаванне свабоды і плюралізму.

Сам Кратахвіл гаворыць пра тое, што сёння літаратура наблізілася да сваіх натуральных першасных крыніц. Ён вылучае новую тэндэнцыю ў развіцці сучаснай чэшскай літаратуры, якую называе “метафізічнай” і спалучае яе з такім спосабам нарацыі, які скарыстоўваецца, напрыклад, у Борхеса. Некаторыя чэшскія даследчыкі аналізуюць неафантастыку ў найноўшай чэшскай літаратуры і праводзяць паралель “Кратахвіл-Борхес-Чапэк”. Неафантастыка ў іх разуменні мае шмат агульнага з магчымым рэалізмам, з наяўнасцю віртуальных рэчаў, сімулякраў і рызом. Мілан Кундэра ацэньвае прозу Кратахвіла як найбольшую літаратурную падзею чэшскай літаратуры пасля 1989 г.

А.Ю. Горбачев

ЧЕРЕДОВАНИЕ ВРЕМЕННЫХ ПЛАНОВ КАК ЧЕРТА СТИЛЯ ПОВЕСТИ В. РАСПУТИНА “ДЕНЬГИ ДЛЯ МАРИИ”

Для того чтобы исследовать чередование временных планов в повести Валентина Распутина “Деньги для Марии”, требуется соблюдение ряда предварительных условий. В соответствии с методологией целостного анализа [1] интересующую нас проблему следует рассматривать исходя из понимания художественного текста как многоуровневого иерархизированного информационного

единства. С этой позиции стиль повести Распутина и чередование временных планов в ней необходимо анализировать в контексте их информационной управляемости стратегически значимым компонентом – образной концепцией личности, что в свою очередь требует обращения к мировоззрению писателя [1, 24-25], которое в конкретном произведении трансформируется в мировоззренческую позицию повествователя.

Повесть В.Распутина “Деньги для Марии” датирована 1967 годом. Характерной чертой ее стиля является один из элементов архитектоники произведения – чередование временных планов. Оно позволяет постоянно расширять пространство повествования, особенно его фабульную составляющую, которая организована в сюжет при помощи кольцевой композиции (событийной структуры), переходящей в открытый финал.

Антропологический тип, запечатленный в творчестве В.Распутина и воплощающий мировоззренческий идеал писателя, является психико-телесным, или ментально женским типом. Его многочисленные социально-психологические разновидности представлены в образах людей из народа, простых тружеников, русских патриотов, праведников, знаменитых распутинских старух и т. д. “Душевное”, женское начало – определяющее для мировоззрения и творчества писателя. Не удивительно поэтому, что повесть “Деньги для Марии” проникнута идеей о тотальном доминировании этого начала в духовном космосе человека и его отношениях. Такое представление о духовности влечет за собой социоцентрическую форму организации внутреннего мира персонажей и отношений между ними.

Фабульная основа произведения проста. Заглавная героиня, повинувшись чувству коллективизма, согласилась работать продавцом сельского магазина, хотя надлежащих профессиональных качеств у нее не было. Привыкнув доверять людям, Мария получала товар без сверки с накладными и не заметила образовавшейся крупной недостачи. В короткий срок следовало вернуть деньги в государственную казну, иначе героине грозило тюремное заключение. Односельчане, которым послужила Мария, не захотели ее выручить. Осталась последняя надежда на мужа и его родственников.

Сюжетное воплощение этой коллизии опосредовано чередованием временных планов. Время действия повести “Деньги для Марии” распадается на настоящее и прошедшее. События, которые для персонажей разворачиваются в настоящем, регулярно перемежаются ретроспекциями повествователя. (Заметим, что будущее у традиционалиста и консерватора Распутина если и бывает предусмотрено, то ничего хорошего ни для повествователя, ни для персонажей не предвещает и, как правило, сопряжено с апокалиптическими предзнаменованиями).

Приоритетное положение женского начала в повести очевидно. Однако его главным воплощением становится не Мария, которой отведена страдательно-пассивная роль, а ее муж Кузьма. Его образ является сюжетообразующим, преимущественно с его поступками и переживаниями связано чередование временных планов. Кузьма действует по женской экзистенциальной программе и в тактическом, и в стратегическом отношении: и тогда, когда восполняет недостаток воли к спасению у жены, пытаясь решить созданные ею проблемы, и тогда, когда преодолевает трудности, привычно полагаясь не на разум, а на чувства, т.е. на женский духовный ресурс.

Прошедшее и настоящее в повести “Деньги для Марии”, сменяя друг друга, сопоставляются, а всякое сопоставление, как известно, представляет собой противопоставление, ведущее к обнаружению противоречий. Что же в нашем случае дает сравнение двух временных планов?

Во-первых, обращает на себя внимание существенная количественная разница. Приблизительно две трети текстового объема занимает повествование о минувших событиях и лишь одна треть – о текущих. Кроме того, настоящее время в повести представлено в единственном варианте, а прошедшее – в нескольких. Это и недавнее прошедшее, которое непосредственно относится к фабульной основе произведения, и прошедшее, отдаленное от момента повествования на несколько десятилетий, а также самое заветное для повествователя прошедшее – легендарное, мифическое, уходящее во тьму веков, в котором происходило формирование и укрепление народных традиций. Оно, максимально отстоящее от современности, структурирует духовный контекст повествования.

Во-вторых, количественные диспропорции между временными планами имеют более важную – качественную, содержательную сторону. Преваляирование прошедшего над настоящим в повести “Деньги для Марии” связано и с апокалиптичностью мировоззрения писателя, и с ключевой для распутинского творчества проблемой исторической памяти. В анализируемом произведении трагично и то, что было, и то, что есть, однако настоящее безысходнее, поскольку в нем, по мнению повествователя, происходит окончательный разрыв с вековыми национальными традициями. Об этом разрыве говорит дед Гордей, в соответствии с преклонным возрастом наделенный народной (высшей для Распутина) мудростью: “Когда у нас раньше бывало, чтоб деревенские друг дружке за деньги помогали? <...> А теперь все за деньги. <...> Работают за деньги и живут за деньги. Везде выгоду ищут – ну не стыд ли?” [2, 61].

Позиция повествователя, несмотря на укорененность ее постулатов в русской литературе, грешит односторонностью. Народная традиция в повести “Деньги для Марии” трактуется догматически, как не подлежащая обсуждению данность. Выступая передатчиком почвеннического коллективного бессознательного, Распутин ни разу не посягает на священность традиции, ни разу не говорит о необходимости обновлять, корректировать ее и приспособлять к изменяющейся действительности. И поэтому предлагает только один путь: новые поколения должны следовать заветам и обычаям предков.

По сути, писатель не желает замечать ту закономерность, что с ходом истории сохраненная в неизменности традиция ветшает, превращаясь в анахронизм и тормоз развития человека и общества.

Магистральный пафос повести выражен в укоре повествователя соотечественникам и современникам за то, что они забыли об отзывчивости, сочувствии друг другу, взаимопомощи и поддержке. Заметим: все это – социоцентрические ценности, в системе которых личности надлежит стоять на страже общих интересов и только. Идеал повествователя патриархален, поэтому не случайно именно деньги, атрибут наступающей цивилизации, объявлены в повести олицетворением зла и главной угрозой существованию русской духовности.

Между тем, носители этой духовности в произведениях Распутина неизменно становятся жертвами собственного недомыслия, которое автор склонен списывать на козни злых людей и анонимных общественных сил. Простительное и даже способное вызвать умиление в патриархальных условиях, такое недомыслие при исторически неизбежном усложнении жизни становится источником человеческих трагедий, иначе говоря, пороком.

В повести “Деньги для Марии” заглавная героиня берется за работу, руководствуясь исключительно благими намерениями и не задумываясь о том, что ее профессиональная некомпетентность может легко обернуться бедой. Когда же беда пришла, Мария рассчитывает на помощь мужа и добрых людей, а сама предается жертвенным стенаниям и мистическому мракобесию [2, 37-38]. Неоспоримо право человека вести себя подобным образом, равно как и право писателя говорить о любых персонажах. Но для Распутина Мария – этический идеал, что, на наш взгляд, является апологетикой не самых лучших черт духовности.

Повествователь убежден, что “доброта человеческая <...> родом из деревни” [2, 79], и поэтому особенно ценит своих персонажей, способных подтвердить этот постулат. Между прошлым и настоящим, сновидениями и суровой реальностью находится муж Марии Кузьма, самоотверженно бросающийся на защиту жены и семьи. Правда, о том, почему его семейно-родственная забота не проявилась раньше – в тот момент, когда супруга принимала опрометчивое решение идти торговать, в повести не прояснено. Вместо поиска ответов на непомерно сложные вопросы повествователь занят оттачиванием художественного мастерства. Чередуя временные планы, он постоянно сближает их вплоть до полной синхронности, которая достигается в финале. Прошедшее с каждой страницей подтягивается к настоящему, пока не смыкается с ним. Виртуозность этого рода подтверждает правоту афоризма: поверхность мышления придает блеск стилю.

Едва установившаяся монополия настоящего готова перерасти в будущее, однако здесь Распутин ставит точку. Главный герой замирает у двери, за которой – тревожная неизвестность: “Сейчас ему откроют” [2, 114]. Открытый финал повести, не давая простора будущему, еще сильнее акцентирует значимость прошлого.

Мы можем сделать вывод о том, что чередование временных планов в повести “Деньги для Марии” представляет собой не только стилевую черту, присущую этому тексту и творческой манере Распутина, но и на своем уровне отражает сущностные особенности мировоззрения писателя, а также содержательную глубину произведения. Отсюда вытекает, что исследование художественного стиля и любого из его компонентов, изолированное от контекста целостности и прежде всего от концептуальной основы литературного произведения, обречено стать незавершенным.

Литература

1. Андреев А.Н. Целостный анализ литературного произведения. Мн., 1995.
2. Распутин В.Г. Собр. соч.: В 3 т. Т.1. М.: Молодая гвардия, 1994.

М.М. Казлоўская

ЖАНР ТРАГЕДЫЇ Ў ТВОРЧАСЦІ Ф. АЛЯХНОВІЧА І Ю. О’НІЛА

Трагедыя з’яўляецца адным з самых старажытных жанраў еўрапейскага тэатра. Тэарэтычная распрацоўка жанру пачалася ў “Паэтыцы” Арыстоцеля і працягвалася ў кожным значным даследаванні драматычнага мастацтва. Літаратурны канон, аформлены антычным філосафам, з невялікімі зменамі праіснаваў да XVIII ст., калі класічная трагедыя пачала выцясяцца трагедыяй дамашняй, альбо мяшчанскай драмай, што прывяло да “смерці” жанру ў літаратуры XX ст. Падзенне нарматыўнай паэтыкі класіцызму з жорсткімі жанравымі і стылёвымі межамі спрычыніла значную трансфармацыю канона трагедыі. У драматургічных творах трагічнае ўсё часцей стала спалучацца з камічным і драматычным.

Трагедыя спрадвек прысвячалася аналізу экзістэнцыйных праблем быцця, даследаванню магчымасцяў чалавечай свабоды. Абавязковым складнікам класічнага трагедыйнага твора была маштабнасць, неардынарнасць апісаных у ім падзей, увасобленых сродкамі высокага стылю. Трагічны герой-пакутнік традыцыйна займаў высокае сацыяльнае становішча, што тлумачылася як паходжаннем тэатра (сувязю антычнай драмы з міфам), так і жорсткай іерархічнай сістэмай феадалнага грамадства, дзе магчымасцю свабоднага выбару, абавязковай для персанажа трагедыі, валодалі толькі арыстакраты. Герой у выніку трагічнай памылкі ўступаў у невырашальны канфлікт з вышэйшай сілай (Лёсам, Багамі, Маральным законам), што заканчвалася катастрофай: капітуляцыяй персанажа перад немінучым альбо

яго пагібеллю. Страх перад паўтарэннем лёсу героя і спачуванне яго пакутам прыводзілі да духоўнага ўзвышэння публікі.

Грамадскія і светапоглядныя змены, што адбываліся ў Еўропе XVIII – пачатку XIX стст., паўплывалі на трансфармацыю жанру трагедыі. Класічны канон мог застацца нязменным толькі пры ўмове ператварэння трагедыі ў жанр гістарычны. Між тым, апісанне значных (найчасцей міфалагічных ці гістарычных) падзей змянілася аналізам штодзённасці (што раней было прэрагатывай ніжэйшых жанраў – буржуазнай драмы і камедыі). Трагічным стала ўспрымацца само чалавечае быццё, марнаванне жыцця сучаснікамі, якія страцілі абсалютную, сэнастваральную ісціну класічнай эпохі. Традыцыйным у “новай трагедыі” засталася кола экзістэнцыйных праблем (жыццё і смерць, свабода і неабходнасць, выпадковасць і лёс) і канфліктная сітуацыя: супрацьстаянне героя і вышэйшай сілы, у ролі якой, замест Бога, пачало выступаць Невядомае, Смерць (у сімвалісцкім тэатры М. Метэрлінка); Спадчыннасць, сацыяльны дэтэрмінізм (у натуралісцкай драме Г. Ібсена, Г. Гаўптмана, А. Стрындберга); Несвядомае, сексуальныя інстынкты (“Жарсці пад вязамі”, “Жалоба пасуе Электры” Ю. О’Ніла). Персанажы некласічнай трагедыі, звычайныя людзі пераломнай эпохі, пакутавалі ад цяжару невырашальных пытанняў пра сэнс уласнага жыцця і знішчалі сябе, не здолеўшы прымірыцца з вышэйшай сілай, у існаванне якой яны не верылі. Паступова трансфармаваўся стыль трагедыі: на змену патэтыцы і паэтычнасці прыйшла штодзённая мова і ўвага да побытавых дэталюў. Між тым, героі і сітуацыі п’ес больш, чым гэта было ў эпоху Адраджэння альбо класіцызму, наблізіліся да публікі, што нязменна прыводзіла да катарсісу. Такім чынам, некласічная трагедыя характарызуецца спалучэннем традыцыйных трагедычных праблем і канфлікту з драматычнымі паводле сацыяльнага статусу персанажамі і “сярэдным”, часам “нізкім” стылем.

Станаўленне жанру трагедыі ў маладой літаратуры з неразвітай сістэмай драматургічных жанраў можна прасачыць на прыкладзе беларускай і паўночнаамерыканскай драмы, у прыватнасці на аснове п’ес пачынальнікаў арыгінальнай нацыянальнай традыцыі Францішка Аляхновіча (1883-1944) і Юджына О’Ніла (*Eugene O’Neill*, 1888-1953).

Фармаванне нацыянальнай драматургіі на Беларусі пачалося ў сярэдзіне XIX ст. і звязваецца з творчасцю В. Дуніна-Марцінкевіча. Між тым, напачатку XX ст. можна канстатаваць неразвітанасць драмы як літаратурнага роду ў беларускім прыгожым пісьменстве: з’яўленне аматарскіх і прафесійных тэатральных гурткоў выявіла праблему недахопу арыгінальнага рэпертуару. Тагачасная драматургія існавала пераважна ў форме камедыяграфіі, што тлумачылася шчыльнай сувяззю літаратуры і фальклору з яго распрацаванай смехавай культурай. “Нізкія” жанры адпавядалі густам масавага глядача. Тэатр выконваў найперш забаўляльную функцыю. Аднак развіццё літаратуры, удасканаленне пісьменніцкага майстэрства патрабавалі выйсця драматургіі па-за межы народнай культуры, асэнсавання каардынальных праблем быцця з філасофскіх пазіцый. Вялікі ўнёсак у стварэнне “сур’ёзнай” драматургіі зрабілі Янка Купала драмай “Раскіданае гняздо” (1913) і Ф. Аляхновіч, найбольш цікавую частку спадчыны якога складаюць п’есы “Страхі жыцця” (1918) і “Цені” (1919). Заўважым, што адсутнасць у айчынай літаратуры традыцыі “сур’ёзнай” драматургіі прымусіла беларускіх аўтараў звяртацца да досведу замежнага тэатра, дзе плённа развівалася “новая драма”. Арыентацыя на эксперыменты еўрапейскага і рускага драматычнага мастацтва бачыцца ў творчасці Ф. Аляхновіча, які ў манаграфіі “Беларускі тэатр” (1924) назваў імёны аўтараў, у якіх варта вучыцца майстэрству: “Беларускі актор яшчэ чакае сваіх Ібсэнаў, Гаўптманаў, Андрэевых, Пшыбышэўскіх” [1, 110].

Арыгінальная драматургія ЗША таксама ўзнікае напачатку XX ст. Аднак працэс яе станаўлення адрозніваецца ад шляху беларускага пісьменства. Калі на фармаванне айчынай драмы вызначальны ўплыў меў фальклор, то амерыканскі тэатр развіваўся пад уздзеяннем заходнееўрапейскай (пераважна англійскай) літаратурнай традыцыі. Менавіта са Старога свету ранняя драматургія Амерыкі запазычыла сістэму жанраў, сярод якіх самымі папулярнымі былі камедыя, фарс, меладрама. Адначасова рабіліся спробы напісання трагедыі (“Князь Парфянскі” Т. Годфры (*Thomas Godfrey, The Prince of Parthia; 1767*); “Андрэ” У. Данлэпа (*William Dunlap, André; 1798*); “Франчэска да Рыміні” Дж. Т. Бокера (*George Henry Boker, Francesca da Rimini; 1855*)), якім, аднак, бракавала самабытнасці.

Стварэнню нацыянальнай драматургіі прысвяціў сваё жыццё Ю. О’Ніл (Нобелеўскую прэмію па літаратуры 1936 года пісьменнік атрымаў менавіта за драматычныя творы, пазначаныя арыгінальнай канцэпцыяй трагедыі). Замежны аўтар, у адрозненне ад беларускага, выявіў сваё бачанне жанру трагедыі, закліканага, на яго думку, узвысіць душу амерыканца: “Цяпер Амерыка перажывае пакуты духоўнага абуджэння. Нараджаецца душа, а калі гаворка заходзіць пра душу, тады і з’яўляецца трагедыя” [3, 208].

“Сур’ёзныя” п’есы, узоры якіх дае драматургічная спадчына Ф. Аляхновіча (“Страхі жыцця”, “Цені”) і Ю. О’Ніла (“Курс на ўсход, у Кардыф” (*Bound East for Cardiff, 1914*), “Смага” (*Thirst, 1914*), “Туман” (*Fog, 1914*)), створаны ў рэчышчы мастацкіх пошукаў эпохі, што характарызуецца тэндэнцыяй да жанравага сінтэзу.

Асноўнай тэмай названых п’ес становіцца тэма барацьбы чалавека з наканаваннем за сваю душу: “Я востра адчуваю дзеянне нейкай схаванай Сілы (Кону, Бога, нашага біялагічнага мінулага – як ні назаві, ва ўсялякім выпадку – Таямніцы) і адвечную трагедыю Чалавека, які вядзе славетную, згубную для яго самога барацьбу, каб выявіць сябе ў гэтай сіле, а не застацца, нібы жывёла, бясконца малым эпізодам

у яе праяўленні. І я глыбока перакананы, што гэта – адзіны прадмет, пра які варта пісаць”, – прызнаваўся амерыканскі пісьменнік [3, 210].

Героі Ф. Аляхновіча і Ю. О’Ніла розныя, аднак у класічным разуменні зусім не трагічныя (пры неразвітанасці жанравай сістэмы размежаванне драмы і трагедыі наогул дастаткова праблематычнае). Персанажы п’ес беларускага аўтара – інтэлігенты, ліхалеццем выкінутыя з жыцця, вымушаныя здрадзіць сваім марам, каб не памерці з голаду: скрыпач Сцяпан з “Ценяў” вымушаны забавляць музыкай п’яных заўсёднакаў у рэстарачы; Сымон са “Страхаў жыцця” вар’ячце ад сваёй нікчэмнасці: “Старасць прыйшла, сьмерць ідзе, а я што? – Нішто, нуль, на дне, безработны спіўшыся інтэлігент!..” [2, 33].

Дзеянне ранніх аднаактных п’ес О’Ніла звычайна разгортваецца на моры, дзе персанажы (матросы альбо пасажыры) трапляюць ў экстрэмальную, “памежную сітуацыю”, непасрэдна сутыкаючыся са смерцю, што дазваляе аўтару даследаваць магчымасць асобы абараніць сваю свабоду быць чалавекам.

Трагічная сітуацыя, у якой апынаюцца героі: штодзённае бязладдзе і голад у Ф. Аляхновіча альбо павольнае чаканне смерці сярод мора ў Ю. О’Ніла – прымушае персанажаў задумацца над праблемай сэнсу жыцця (падобныя калізіі пазней будуць надзвычай папулярныя сярод пісьменнікаў-экзістэнцыялістаў). Выпрабаванне трагічным, на думку амерыканскага аўтара, дапамагае героям у самапазнанні, дазваляе ім рушыць наперад ці павярнуць назад: “Трагічнае складае сэнс жыцця. Самае шляхетнае заўжды было самым трагічным...” [3, 206].

Дзейных асобаў беларускага і амерыканскага аўтараў аднае страх перад адзінотай і смерцю, туга па непражытым (узгадаем Сымона і Сцяпана з твораў Ф. Аляхновіча, Янкі з О’Нілавай п’есы “Курс на ўсход, у Кардыф”).

Персанажы, створаныя драматургамі, вымушаныя змагацца з самімі сабой. Душы герояў Ф. Аляхновіча апанаваныя ірацыянальным: страхам жыцця і смерці (Сымон, Казюк), жарсцю (Сцяпан, Міхась). Адкрыццё бездані ўласнай душы заканчваецца для Сымона і Сцяпана адзінотай і вар’яцтвам, а для іх родных – пагібеллю: смерцю Альжбеты, Юзі, Алеся ў “Страхах жыцця”; Марыі і Міхася ў “Ценях”. На пытанне “быць альбо не быць” героі беларускага аўтара адказваюць выбарам нябыту, які прыносіць доўгачаканы спакой іх знявечаным душам. Жыццё траціць для іх каштоўнасць, яны не вераць ва ўнутраную сілу чалавека перамагчы нядолю, бо чалавек – “паганы брудны гад” [2, 34].

Героі ранніх твораў Ю. О’Ніла патрапілі ў палон да вечнасці – няўмольнай да чалавечых пакутаў марской прасторы. Прысутнасць смерці, непасрэдная пагроза фізічнаму існаванню абуджаюць у іх душах першабытныя інстынкты, што выяўляе кволасць чалавечага ў чалавеку. Дзейныя асобы п’есы “Туман” – Паэт і Бізнесмен – рэпрэзентуюць розныя погляды на жыццё, абмяркоўваючы смерць дзіцяці, сведкамі якой яны сталі ўначы. Паэт – “песіміст”, які яшчэ ўчора планаваў самагубства, ён не верыць у каштоўнасць жыцця, лічычы смерць выбаўленнем ад нядолі. Аднак менавіта гэты персанаж паказвае сваю ўнутраную шляхетнасць і павагу да чужога жыцця, застаючыся ў лодцы з памерлымі, у той час як “аптыміст” Бізнесмен імкнецца выратаваць сябе любой цаной.

Персанажы п’есы “Смага” Джэнтльмен, Танцорка і Матрос паступова вар’ячцеюць на плячце сярод трапічнага мора. Чалавечыя каштоўнасці адступаюць перад прагай наталіць смагу. За глыток вады Танцорка згодная аддаць свае багацці і любоў. Смага і сонца, якое зверху назірае за чалавечай трагедыяй, як бязлітаснае вока Бога, прымушаюць былых пасажыраў першага класа задумаць забойства. Але чалавечае ў душы Джэнтльмена перамагае: у выбары паміж пакутлівай смерцю і канібалізмам ён абірае смерць.

Героі ранніх твораў Ю. О’Ніла яшчэ імкнуцца бараніць сваю чалавечнасць, нават гінучы, не капітуляваць перад лёсам. Смерць прымушае персанажаў амерыканскага аўтара спазнаць каштоўнасць жыцця, вярнуцца да сваіх занядабальных мрояў, як гэта робіць Янкі, які, паміраючы на шляху ў Кардыф, марыць пра ферму і спакойнае сялянскае жыццё з яго простымі радасцямі. Надзея на перамогу светлага ў душы чалавека, уласцівая аднаактным п’есам Ю. О’Ніла, адсутнічае ў творах Ф. Аляхновіча.

Такім чынам, напачатку ХХ ст. беларуская і амерыканская драма не мелі распрацаванай жанравай сістэмы. Творцы нацыянальнага тэатра былі вымушаныя звяртацца да досведу заходнееўрапейскай драматургіі, у якой выпрацоўвалася метафізічная канцэпцыя трагедыі. Драматычны канфлікт і яго развязка, традыцыйныя для высокага жанру, набылі мастацкае ўвасабленне, уласцівае драме. Творы Ф. Аляхновіча і Ю. О’Ніла, хаця і не пазбаўлены мастацкіх хібаў, рэпрэзентуюць пошукі маладой слоўнасці ў галіне стварэння трагедыі. Іх з’яўленне спрыяла пераходу драматургіі на новы ўзровень асэнсавання жыцця, ператварэнню драмы ў самастойны, развіты род літаратуры.

Літаратура

1. Аляхновіч Ф. Беларускі тэатр. Вільня: Выд. Беларускага грамадзянскага сабрання, 1924. 114 с.
2. Аляхновіч Ф. Страхі жыцця. Вільня: Выд. Народнага камісарыяту асветы, 1919. 53 с.
3. О’Ніл Ю. О трагедии // Писатели США о литературе: Сб. статей / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1974. С.206-210.

ЖАНРАВА-СТЫЛЁВАЯ СПЕЦЫФІКА АПОШНІХ ТВОРАЎ ЯНА СКРЫГАНА

Як вядома, Ян Скрыган пачынаў свой літаратурны шлях яшчэ ў сярэдзіне 20-х гадоў мінулага стагоддзя, апынуўшыся ў “бурапеннай” стыхіі маладнякоўскага сцвярджэння прывабна-прыцягальнай камуністычнай ідэі пераўтварэння свету, якая, як здавалася і шчыра верылася, – магчыма-дасягальная. Пачынаў як і многія тагачасныя маладыя літаратары з вершаў, якія, праўда, больш цешылі самалюбства аўтара, чым выяўлялі яго самабытную індывідуальнасць.

Шмат друкуючыся ў перыёдыцы як паэт, паспрабаваў сілы ў прозе. Апавяданне “Таіса”, якое напісалася літаральна за адну ноч, стала прызічным стартапам. Нарэшце з’явіліся і кнігі (“Шугае сонца”, “Недапісаны профіль”, “Затока ў бурях”, “Каця Лапцянкава”, “Сустрэчы”). Сам сабе найвышэйшы крытык, Ян Скрыган зазначыў у 60-х, што “шмат там было бездапаможнага глупства”. Тым не менш з вышыні сучаснай навуковай думкі літаратуразнаўцы (В. Каваленка, В. Жураўлёў, С. Андраюк, М. Мішчанчук, Б. Бур’ян, Г. Шупенька, Л. Савік і інш.) справядліва зазначаюць, што тагачасныя прызічныя мастацкія рэчы пісьменніка поўняцца невыдуманымі рэаліямі жыцця, падкупляюць шчырасцю і чысцінёй пачуццяў.

Многія апавяданні-ўспаміны Яна Скрыгана захавалі для сённяшняга чытача шматлікія праўдзівыя падрабязнасці з культурнага жыцця рэспублікі таго часу, ажывілі настроі, пачуцці і памкненні, якія валодалі рознымі пакаленнямі айчынных творцаў. У іх аўтар здолеў зафіксаваць і ўтрымаць уражанні ад бачанага і перажытага тады, пакінуўшы сапраўдныя ўзоры мастацка-дакументальнай “спавядальнай” прозы. Дарункам лёсу стала асабістае знаёмства з Янкам Купалам, Якубам Коласам, Кузьмой Чорным, у якога “ва ўсім – як ён гаварыў, як слухаў і нават як маўчаў – было нешта патрэбнае, нейкая блізкая табе праўда” [7, 29].

Вострая назіральнасць, чалавечая і мастакоўская праніклівасць, уменне быць дакладным у міні-характарыстыках дазволілі пісьменніку аднавіць аблічча і асаблівасці характараў многіх сваіх знаёмцаў: “нарочанскага чараўніка” [7, 74] Міхася Лынькова; “цалкам захопленнага паэзіяй барацьбы, наступу, услаўлення часу” [7, 129] Петруся Броўкі; Лукаша Калюгі – пісьменніка “культурнага па мысленні і па філасофскай напоўненасці” [7, 56]; Сымона Барана, які з лёгкай рукі Яна Аляксеевіча стаў падпісвацца Сымон Баранавых; “чулага сэрцам, даверлівага” [7, 121] Алеся Пальчэўскага; блізкага сябра Заіра Азгура, з якім доўгі час яны “былі проста спарышы” [7, 60]; Міколы Нікановіча, які “пісаў з пякельнай асалодай” [7, 126]; Змітрака Астапенкі, “фантазіі ў якога былі заўсёды вельмі крылатыя” [7, 89]; лідэра літкамуны Паўлюка Шукайлы, які “ў вершах прызнаваў толькі бунт” [7, 13]; Васіля Кавалюка, у творах якога месцілася “ўся вёска, яе побыт, паэтыка і песенны лад” [7, 72]; нават горкавядомага Лукаша Бэндэ, які ўжо “кружыў над літаратурай, як коршак” [7, 90] і многіх іншых.

Той час быў поўны эмацыянальнага напалу, радаснага трымцення, што жылі ў парываннях выказаць бачанае ў слове – сваім, асобым, свежа-непаўторным. Але надыйшоў скрушны 1936 год, які перакрэсліў працу над задуманым раманам, разлучыў з маладой жонкай, вырваў з “інтэлектуальнага клімату”, актыўнай грамадскай дзейнасці і закінуў у “дзіўную, як пісаў Аляксандр Салжаніцын у сваім “Архіпелагу ГУЛАГ”, краіну, геаграфіяй разадранай у архіпелаг, але псіхалогіяй скаванай у кантынент, – амаль нябачную, амаль неасязальную краіну, якую насяляў народ экзаў”, тых, “хто ехаў сюды паміраць” [6, 7].

Арыштаваны 13 лістапада 1936 года ў доме творчасці пісьменнікаў пад Пухавічамі, Ян Скрыган вымушаны быў васемнаццаць з лішкам гадоў правесці ў тым архіпелагу: у сібірскіх лагерах, на вольным пасяленні ва Узбекістане, Эстоніі, пасля паўторнага арышту зноў у Сібіры; паспеў памяняць там з дзясятка прафесій.

Пасля поўнай рэабілітацыі Ян Скрыган зноў уключыўся ў актыўную працу, плён якой быў адзначаны ганаровымі дзяржаўнымі ўзнагародамі, на кніжных паліцах занялі належнае месца двухтомнік выбраных твораў (1975), выпакутаваныя сэрцам зборнікі “Кругі” (1969), “Некалькі хвілін чужога жыцця” (1979), дзе “адлюстравана цэлая эпоха з яе вялікімі пераломамі, складанымі чалавечымі лёсамі” [4, 149], а думкі ўсё пераносілі ў прасторы і часе, вяртаючы да вусцішніх успамінаў. У заповітнай “Шуфлядзе”, як ахрысціў сваю мастацкую майстэрню пісьменнік, да сёй пары засталіся не надрукаваныя васемнаццаць даверліва-спавядальных апавяданняў, поўных зведанага гаркавага смаку пражытага і перажытага часу, а таксама пранізліва-светлага жыццелюбства. Сабраныя разам, яны, па задуме аўтара, павінны былі ўвайсці ў кнігу пад назвай “Спакою душы не будзе”.

Толькі два з іх вяртаюць ў дзяцінства прызіка (“Чарнуха”, “Шуканне камянёў”), пераважная ж большасць астатніх прысвечана паказу блуканняў па пакутах былога палітвязня.

“Трэба хоць трохкі ўспомніць”, “Эстонія”, “Блуканні” – падобныя да старонак дзённікавага запісу. Першае перадае стан разгубленасці чалавека ад нечаканага арышту і адначасова яго спакой, бо ніякага злачынства ён, вядома, не зрабіў, а яшчэ адчуванне бязвіннай вінаватасці перад першай сям’ёй, якой у яго “больш не будзе” і на якую ён кладзе “не толькі бяду, а – ганьбу” [9]. Лаканізм падзейнай асновы апавядання “Эстонія” таксама падпітваецца псіхалагічнай дакладнасцю перажыванняў аўтара-героя пры паўторным арышце: задавальненне ад працы на пасадзе галоўбуха сланцавахімічнага камбіната ў Ківілі, прыемнасць зносін з падначаленымі, трывога ад няпэўнасці становішча, боязь за

новую сям'ю. А ў фінале без каментару падаюцца жорсткія словы чэкіста: “Вы арыштаваны” ды жончын шэпт-абярог скрозь слёзы: “Памятай, дзе б ты не быў, я да цябе прыеду” [9].

Некалі з скрыганаўскага эмацыянальнага пасылу прагучала і пазней паўтаралася падчас пісьменніцкіх застолляў-вечарын сакавітае, непаўторна выразнае – “Сма-ка-та-а!” Прычым слова гэтае для самога “пасыльнага” магло азначаць не толькі незвычайнасць прысмакаў на стале, але і ўжывацца ў дачыненні да нейкай прыроднай з'явы, прачытанай кнігі, нават да выгляду дзіцяці ці жанчыны.

Дастаеўскаўскае “Прыгажосць выратуе свет” сапраўды аказалася трывалым пастулатам у часе. Бо ўбачыць, адчуць, уразіцца прыгажосцю, калі вакол жорсткае здранцвенне напаўбыцця, відаць, пад сілу толькі Творцу. Пераадолець наканаванасць спаленай нелюдзямі дарогі ў будучыню неверагодна цяжка. Ратавацца можна, хіба, толькі чэрпаючы з уласных духоўных рэсурсаў. І ён чэрпаў – з людской загартоўкі сваёй, з гуманнага разумення законаў свету, з аксіёматычных прынцыпаў народнай маралі. Таму і жанчына, як першапачатак жыцця, як носьбітка непераможнай веры ў лепшае, заўсёды прыцягвала ўвагу, не давала мажлівасці забыцца, што ты чалавек, што ты мужчына. Ганна Ларына, якая стала “падканвойніцай” за тое, што была жонкай Бухарына (“Ганна Ларына”); невядомая толькі аднойчы убачаная прыгажуня, якая нечакана пачала лаяцца на грубым экаўскім слэнгу, але і гэтым не здолела разбурыць ужо створаны пісьменніцкім уяўленнем вобраз (“Узнагарода”); і тая, што праліла незразумелыя слёзы, калі выпадкова даведлася, хто ж у ананімных запісках нясе ёй трывогу і радасць усведамлення сваёй жаночай прыцягальнасці (“Неразгаданыя слёзы”); і загадчыца сталоўкі Муза, якая кінула ў райкаме свой партбілет, прамянушы ўсталяванасць хатняга дабрабыту, знешнюю прыстойнасць сямейных адносін на хісткую магчымасць знайсці “рай у шалашы”, а галоўнае – магчымасць застацца сама сабой (“Муза”), – гэта жанчыны, якія ў пэўнай ступені сталі знакавымі асобамі на жыццёвым шляху пісьменніка, якому тады трэба было выжыць, выстаяць. Хутчэй за ўсё, яны і ўспомніліся напрыканцы жыццёвай дарогі, бо некалі далі вачам, істоце ўсёй нават не фізічным дотыкам, а толькі сваёй прысутнасцю мажлівасць зноў перажыць імгненні вечнасці, мажлівасць зноў адчуць смак сапраўднага жыцця.

Названыя апавяданні, як і многія ранейшыя, напісаны з гранічнай праўдзівасцю, мудрай стрыманасцю, “калі за навелаю – цэлы раман, з празрыстасцю і маляўнічасцю палітры, вострым адчуваннем дыялектыкі чалавечай душы, жывасцю і натуральнасцю дыялога, уменнем шмат сказаць у невялікім эпізодзе” [5, 152].

Калі перагортваеш старонкі апошніх апавяданняў-споведзяў Яна Скрыгана, усведамляеш, што яму вельмі важна было на сконе год выказаць словы ўдзячнасці ўсім добрым людзям, якія сустракаліся ў яго жыццёвым падарожжы, паспее аддаць ім даніну сваёй шчырай павагі.

Памяць аўтара захавала першы, адзначаны свядомасцю выпадак, “калі людзі, з тае строгае пасады, якю яны займаюць, не пазбаўлены чалавечнасці” [9] (“Трэба хоць трохкі ўспомніць”). Згадаліся словы невядомага канваіра, які дазволіў аддаць знясіленаму, апухламу ад голаду лагерніку знойдзены ім качан капусты і пры гэтым назваў чалавекам, а не “зняволеным, не арыштантам, як звычайна, заведзена” [9] (“Качан мерзлай капусты”). Вядома, успомніліся і тыя, хто жылі побач “у душна напакаваных людзямі бараках”, з дня ў дзень разам “дзяўблі мерзлую зямлю”, разам перажывалі “і хваробы, і абмарожванні, і паміранні” [9]. Ім, пакінуўшым сваю зямлю “па волі часу і падзей”, летуценна бачыліся “бясконца дарагія родныя нівы, лугі, кветкі і травы, раніцы і вечары, вузкія сцежкі сярод жытоў і хаты”; ім былі “чутны нашы песні”, ім свяціла “наша сонца – як надзея, як права аставацца людзямі” [8, 460]. “Талкавіты, душэўны” брыгадзір Прахор Тарасаў, прыцягальны “нейкай ціхай, спакойнай душэўнасцю” дзясятнік Зайцаў, “мілы, душэўны” прараб Пятро Крывец з Заходняй Беларусі, былы сакратар Ленінградскага Саюза пісьменнікаў Анатоль Гарэлаў – “здзіўляючай сумленнасці чалавек”, сусед па нарах “спражыкаваны, добры, адукаваны” Арлоў, які некалі, “відаць, сам грашыў вершамі” [9], і многія-многія іншыя — персанажы маргінальныя. Аднак, дзякуючы іх прысутнасці ў творах, больш раскрываецца характар самога аўтара, менавіта ягоная дабрыня і спагада, інтэлігентнасць і глыбокая чалавечнасць.

І толькі адна мініяцюра, што займае няпоўную друкаваную старонку, мае назву “Нелюдзі”. Іх, нелюдзяў, як зазначае Ян Аляксеевіч, у яго жыцці было двое. Першы – былы сусед па кватэры, шчыры, “здавалася, сябр, паэт”. Другі – следчы, “дзяржаўны цынік і правакатар”, які збіваў да крыві, “абліваў халоднай вадой. Саджаў на ножку перакуленага табурэта, на некалькі гадзін саджаў у карцар, такі вузкі, што ў ім нельга было паварушыцца. І калі ты не меў сілы ўжо стаяць, ты вісеў, здушаны яго цеснатою да болу ва ўсім целе” [9].

Жанрава-стыльовую спецыфіку твораў Яна Скрыгана літаратуразнаўцы часта вызначаюць як “мастацкую нарысавасць”. Сапраўды, шматграннасць яго паэтыкавых форм (ад навелістычна сціслых мініяцюраў да аўтабіяграфічных нататкаў) ніяк не ўкладаецца ў традыцыйнае уяўленне пра нарыс. І ўсё ж іменна з нарысам, эсе родніць іх асаблівае стаўленне да матэрыялу, яго “фактычнасць”, дэталізаваная дакладнасць, пры гэтым паэтычна выражаная. Увогуле ж, як пісаў Янка Брыль: “Калі прыняць талстоўскі крытэрыў акрэслівання сапраўднага мастацтва – значнасць зместу, шчырасць аўтара і прыгажосць формы, – найлепшыя апавяданні Скрыгана вытрымліваюць такую праверку” [2, 32]. Апошнім творам празаіка таксама характэрна наяўнасць звычайнай сюжэтнай будовы белетрыстычных жанраў і

разгортванне аповеду ад рэальнай асобы самога аўтара, што надае гэтым сапраўдным дакументам часу эмацыянальны напал і псіхалагічнае напаўненне.

Пры гранічнай канкрэтнасці і нават натуралістычнасці ў падачы фактаў рэчаіснасці Скрыган звычайна абірае толькі ўнутрана значныя з’явы, якія прызначаны асэнсаваць пэўны абагульняючы тэзіс (“Кохія”, “Качан мерзлай капусты”). І тады знешне строга рэалістычны аповед набывае шырокі ўнутраны змест, які выходзіць далёка за рамкі дадзенай фабулы, хаця ён і не паддаецца абстрактнаму адлучэнню ад непасрэднай тканіны твора. Іменна ў гэтым бачыцца блізкасць некаторых апошніх апавяданняў з народнай прыгчай (але без яе дыдактыкі) ці паэтычным міфам (але без яго рэлігійна-містычнай афарбоўкі). Пацверджаннем таму могуць быць апавяданні “Кохія” і “Паўночнае дзіва”.

У кабінце Яна Аляксеевіча, на якой кватэры яго сям’я не ўладкоўвалася б, на сцяне ля пісьмовага стала, так, каб быў перад вачыма, стаяў у вазачцы кусцік кохія. На першы погляд не кідка, не кожным заўважана адразу, з празрыстымі лісцікамі ды драбнюткімі кветачкамі расліна, што звычайна прыжываецца на камяніцах Сярэдняй Азіі, у суровым сібірскаму клімаце ці сцеліцца ў нашых агародах ды на сметніках. Для яго ж яна была знакам, што ў свеце “маўкліва гаспадарыць час і памяць”. “Кохія” – сама назва, відаць, поўніла душу мастака радасным здзіўленнем адкрыцця, прымушала верыць у ласкаваць, спагадліваць свету ды нагадвала пра салагерніка Кузьму Карнеева, які і пазнаёміў з той кветкай, ашчадна і замілавана гадаваў яе там, за калючым дротам, але не ўратаваў. Пры адным з чарговых вобыскаў вырвалі жывую, поўную далікатнага хараства істотку з вазона, бо ўжо “вельмі раскошавацца пачалі паны зняволеныя” [9].

Гэты эпізод з паднявольнага жыцця, які лёг ў аснову апавядання “Кохія”, кранае першапачатковай прастатой кожнага слова, што прымушае скалануцца душу ад немага плачу Кузьмы, ад невыказаных адкрыта, але зразумелых пачуццяў аўтара, ад жахлівай ненатуральнасці навізанага чалавеку існавання.

Калі ўважліва угледзецца ў твар Яна Аляксеевіча на фотаздымку, што застаўся ў яго крмінальнай справе №9049, становіцца відавочна, як наймаверна цяжка было ацалець чалавеку ў тых невыносна жахлівых умовах, у якія ён быў пастаўлены. І усё-такі пакутнік з такімі вачыма, у якіх, як сказаў бы Кузьма Чорны, “месціцца скруха ўсяго свету”, не пераставаў верыць у справядліваць, у праўду, у шчырасць людзей, якія яго акалялі, а яшчэ ў тое, што “час і чалавечая прырода самі па сабе робяць вялікія цуды” [9].

Аднойчы ўбачанае “змаганне колераў” паўночнага ззяння (“Паўночнае дзіва”), дзе не знайшлося месца толькі чорнаму ды беламу, бо “не маглі яны быць прывычнымі ў гэтым трапяткім каляровым пажарышчы неба” [9], прымусіла скамянець ад магутна-дзівоснай красы відовішча, што далёка ад мілай Бацькаўшчыны, у пакутным беспрасвеце гвалтоўна замкнёнай прасторы падаравала хвіліны радасці, адчуванне паўнаты існавання. У кантэксце твора яго прачытваецца як вялікае змагенне і перамога ў ім Святла над Цемрай.

Дзякуючы мастакоўскаму зроку Яна Скрыгана, апісанне непаўторнай прыроднай з’явы поўніцца катарсіснай сілай уздзеяння, дазваляючы прычыніцца душой да перажыванняў бязвінна асуджанага, які і ў інфернальных спусках ГУЛАГа здолеў заставацца, як і яго ўлюбёны Эдвард Грыг, “зачараваным падарожным”.

Сакрэт маўленчага майстэрства праява крыецца ў незвычайнай прастаце і дакладнасці словаўжывання, у максімальнай сцісласці і празрыстасці сінтаксісу, у апоры на жывую размоўную “народную” стыхію, якая для яго не гульня з арнаментальнымі выкрутасамі, а крыніца трапных і яркіх па сваёй выразнасці, засвоеных з дзяцінства выразаў сакавітай случанскай гаворкі. “Лірычна задумены і ўважна наглядальны праявак Ян Скрыган, па словах Заіра Азгура, запрашае да чытання сваіх твораў дакладнасцю карцін, што паўстаюць з-пад яго пяра, і нечаканасцю становішча, у якім мы як бы знянацку застаем персанажаў ягоных навел, апавяданняў, аповесцей. Ці не таму старонкі ягоных твораў гэтак уражаюць, што ён валодае чарадзеяствам рэльефнага слоўнага відарысу!” [1, 195-196].

І сёння, ужо ў XXI стагоддзі, калі спаўняецца 100 гадоў з дня нараджэння Творцы, высокая культура стылю яго прозы падкупляе сваёй гнуткасцю, гранічнай эканомнасцю вобразных сродкаў, максімальнай адэкватнасцю “маўленчага” адлюстравання таму, што адлюстроўваецца. Мастакоўскае слова Яна Скрыгана, які заўсёды “быў паслядоўным змагаром за чысціню нацыянальнай літаратурнай мовы, заклікаў берагчы яе ад канцаларска-бюракратычных скажэнняў” [3, 221], цешыць дзівоснай мілатой гучання, даючы мажлівасць зведаць смак Жыцця.

Літаратура

1. Азгур З. Выказванні пра Яна Скрыгана / Слова пра Яна Скрыгана. Успаміны. Мн.: Бел. кнігазбор, 2005.
2. Брыль Я. Што запісвалася / Слова пра Яна Скрыгана. Успаміны. Мн.: Бел. кнігазбор, 2005.
3. Каваленка В. А. Ян Скрыган / Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. У 4 т. Т. 3 / Нац. акад. навук Беларусі. Ін-т імя Я. Купалы. Мн.: Бел. навука, 2001.
4. Савік Л. Лёс пісьменніка савецкай эпохі / Слова пра Яна Скрыгана. Успаміны. Мн.: Бел. кнігазбор, 2005.

5. Саламевіч Я. Шчодрасць душы. Да 75-годдзя Яна Скрыгана / Слова пра Яна Скрыгана. Успаміны. Мн.: Бел. кнігазбор, 2005.
6. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. М.: Центр “Новый мир”, 1999.
7. Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога шчасця: Апавяданні, успаміны, роздум. Мн.: Маст. літ., 1990.
8. Скрыган Я. Свая аповесць (з аўтабіяграфічнага накіду) / Пяцьдзсят чатыры дарогі. Аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў. Мн.: Дзяржвыд БССР, 1963.
9. Сямейны архіў пісьменніка.

М.П. Кенька

СТЫЛЬ АЎТАРА І СТЫЛЬ ПЕРАКЛАДЧЫКА Ў ПЕРАСТВАРЭННІ МАСТАЦКАЙ ПРОЗЫ

Са шматлікіх азначэнняў стылю ў літаратуразнаўстве і мовазнаўстве для перакладчыка-практыка самым важным з’яўляецца тое, якое дазваляе вызначыць, як найбольш адэкватна перадаць асаблівасці індывідуальнага стылю пісьменніка. Спынімся на вытлумачэнні гэтага тэрміна, зробленым у найноўшым расійскім літаратуразнаўчым энцыклапедычным даведніку “Литературная энциклопедия терминов и понятий”. М.: НПК “Интелвак”, 2001 (аўтар артыкула – А.Б. Есін): “Стыль гэта эстэтычнае адзінства ўсіх бакоў і элементаў мастацкай формы і зместу, якое валодае пэўнай арыгінальнасцю”. Гэтае азначэнне паказвае перакладчыку шлях да поспеху ў перастварэнні арыгіналу. Перадаць найбольш блізка да арыгінала патрабуецца ўсю сістэму стылёвых дамінантаў, усіх якасных характарыстык стылю аўтара, у якіх выяўляецца яго непаўторнасць, арыгінальнасць. Сярод іх – асаблівасці сюжэту і кампазіцыі твора, псіхалагізм, родавыя і жанравыя асаблівасці. У такім усведамленні стылю робіцца зразумелым нават патрабаванне захоўваць эквілібрынасць – аб’ём твора самым непасрэдным чынам адбіваецца на яго стылі. Зразумела, многія стылёвыя прыкметы перакладчык пераўвасабляе, не маючы ніякай магчымасці прыўнесці сваё: яны абавязаны перакладаць у тым жа родзе, жанры, захоўваць кампазіцыю, сюжэт. Вядома, ёсць пэўныя адступленні ад гэтага: у некаторых краінах перакладаюць паэзію прозай, робяцца пераклады-пераказы, скарачаныя пераклады, з-за цэнзурных умоў часта ў савецкія часы ў перакладах прозы рабіліся досыць значныя купюры, прычым часам нават без іх абзначэння.

Але ўсё ж індывідуальны стыль пісьменніка больш за ўсё праяўляецца ў мове. У паэзіі моўныя стылёвыя асаблівасці праяўляюцца больш ярка, бо непаўторнасць творчага аблічча паэта раскрываецца праз арыгінальнасць выкарыстання тропай, варыятыўнасць рытму, асаблівасці рыфмоўкі, штрафны рэпертуар.

Пра асаблівасці перадачы стылю аўтара ў паэзіі напісана многа, што да прозы, то тут становіцца асаблівае. Крылаты выраз В. Жукоўскага, “запушчаны” ў свядомасць чытаючага людства: “Переводчик в прозе есть раб; переводчик в стихах – соперник” надоўга ўсталываў адносіны да перакладу прозы як да рамянства, адыходнага промыслу для літаратараў, нават як да халтуры. У пэўныя часы прозвішчы перакладчыкаў не пазначаліся ў выхадных дадзеных нават значных, класічных твораў прозы. Магчыма, з гэтай самай прычыны не лічылася заганным перакладаць прозу з іншага перакладу, а не з падрадкоўніка, маўляў, у гэтым выпадку значных адхіленняў ад арыгінала не бывае. Між тым, нельга забываць, што мастацкая проза – таксама творчасць, і ў ёй нямала такіх тонкасцей, няўвага да якіх непазбежна паўплывае самым адмоўным чынам на адэкватнасць перакладу. Пэўныя праблемы выклікаюць ужо нават жанравыя асаблівасці праявінага твора, а ёсць жа яшчэ і індывідуальная аўтарская манера, мастацкі псіхалагізм, мастацкая дэталь, сэнсавыя тонкасці, прыхаваныя ў падтэксце, і шэраг іншых. Да таго ж ёсць у мастацкай прозе і пэўныя агульныя асаблівасці з паэзіяй – своеасаблівы рытм, інтанацыя, гукапіс, і нават вобразнасць, якая часам застаецца па-за ўвагай як практыкаў, так і даследчыкаў перакладу прозы. Праўда, гэтых апошніх не так ужо і многа – рэцэнзій на пераклады праявінага твораў практычна не пішучь. Праўда, многа ёсць мовазнаўчых даследаванняў, прысвечаных перакладу лексікі, фразеалогіі, граматычных, сінтаксічных, моўна-стылістычных асаблівасцей, тут назапашаны багаты вопыт, асабліва ў даследаваннях перакладаў з няроднасных моў. Але нямала фактараў, якія ўплываюць на ўспрыняцце перакладной мастацкай творы, звязаны і з родавымі асаблівасцямі гэтага спосабу літаратурнай творчасці.

Што такое літаратурны праявіна твор? Гэта твор, у якім пэўныя падзеі, уражанні, назіранні, гутаркі, унутраныя пержыванні перадаюцца ад імя пэўнага апавядальніка, наратара, або дзеючай асобы, якая не толькі апавядае, але і ўдзельнічае ў пэўных падзеях. Ужо нават гэтае першае раздзяленне пазіцыі аўтара як старонняга назіральніка і як дзеючай асобы робіцца важнай адзнакай, якую нельга не ўлічваць перакладчыку. У залежнасці ад таго, хто выступае наратарам, мяняецца эмацыянальнасць выказвання, асаблівасць маўлення, спосаб падачы інфармацыі ...

Зразумела, што падзеі, апісаныя аўтарам-апавядальнікам, будуць напісаны перш за ўсё літаратурнай мовай, у якой аўтару даецца магчымасць ужываць вобразныя сродкі, трымацца сваёй манеры выказвання, але не дазваляецца пераходзіць цалкам на гутарковую, канцылярска-дзелавую, прафесіянальную, дыялектную мову, хаця адпаведную лексіку аўтар у пэўных межах скарыстоўваць можа, гэтак жа як у адпаведнага тыпу творах яшчэ і гістарызмы, архаізмы, неалагізмы. Іншая справа – апавяданне ад імя пэўнай дзеючай асобы. Яна выказваецца ў залежнасці ад асаблівасцей свайго тыпажа. У

яе можа быць свая лексіка, свая форма самараскрыцця: унутраны маналог, апавяданне ад сябе ў трэцяй асобе, форма дыярыюша (дзённіка), успамінаў (мемуараў), ліставанне, гутаркі, споведзі і г.д. Кожная з гэтых форм павінна паслядоўна вытрымлівацца і ў перакладзе. Між тым, назіраецца такая з’ява, калі перакладчык, а часцей і выдавецкія рэдактары, нацэленыя на ўсярэдненую, нівельваную мову, арыентуюць пераклад твора, пададзенага ад імя персанажа, на нейтральную аўтарскую, хай сабе і літаратурна бездакорную, але штучную ў адносінах да арыгінала. Гэта адразу падрывае давер да апісваемага, выяўляе штучнасць выкарыстаннага прыёму. Але часам бываюць і іншыя нюансы. Напрыклад, імітацыя напісанага выключна для сябе (дзённік) ці для чытання таго, хто ведае пэўныя абставіны, звязаныя з падзеямі і таму не мае патрэбы ў некаторых тлумачэннях (ліст, успаміны, разлічаныя на радню) не павінна ўтрымліваць звестак, якія наратар сам сабе, а не іншай асобе тлумачыць не можа. Чытачу перакладу падобныя звесткі, калі яны патрэбны, можна тлумачыць толькі ў зносах або ў каментарыях.

Акрамя аўтарскага маналагізму ў мастацкай прозе ўжываецца і разнамоў’е – дыялог, палілог, паліфанія ў выкарыстанні моўных сродкаў, калі ў творы можа быць не адзін, а два, нават некалькі апавядальнікаў.

Пераклад выказванняў персанажаў прад’яўляе асаблівыя патрабаванні, бо ў іх аўтар можа выкарыстоўваць самыя разнастайныя лексічныя сродкі. Часм бывае, што адпаведнай моўнай плыні ў мове перакладу можа і не быць. Гэта адносіцца не толькі да так званых младапісьмовых літаратур, у якіх некаторыя лексічныя пласты могуць быць не распрацаваны, але часам і для развітых моў, якія тым не менш не маюць пэўных стыльвых плыняў. Так, у беларускай мове меншае, чым у рускай, значэнне мае так званы “высокі” стыль, які ствараецца з дапамогай стараславянізмаў, не вельмі выразны і канцылярскі стыль, стыль дзелавых папер, бо справаводства ў Беларусі і раней, і цяпер, пры двумоў’і, замацаваным на дзяржаўным узроўні, вядзецца амаль паўсюдна на рускай мове. Практычна адсутнічае ў беларускай мове маладзёжны жаргон, блатная лексіка, не вельмі вялікая колькасць арыгінальных прафесіяналізмаў – усё гэта пры патрэбе калькуецца з рускай мовы.

Абмежаваныя магчымасці ў перакладчыкаў і ў архаізацыі падчас перакладу гістарычных твораў. Пры перакладзе гістарычных раманаў з польскай мовы яшчэ выручаюць паланізмы, засвоенныя ў часы агульнажыцця ў Рэчы Паспалітай, у часы Вялікага княства Літоўскага. Выкарыстанне ж царкоўнаславянскай лексікі можа прыдацца далёка не так шырока, як у перакладах на рускую мову.

Дык ці ўдаецца перакладчыкам перадаць асаблівасці стылю ў прозе? Ці можа ўсё перакладзенае ў прозе зроблена ў нейтральнай манеры, без уліку індывідуальнасці аўтара? Адказаць на гэтае пытанне лягчэй даследчыкам перакладаў на рускую мову, нават самім рускім чытачам. Яны скажуць, што ёсць, да прыкладу, рускі Хемінгуэй, рускі Рэмарк, пад іх нават пісалі ў 60-я гады маладыя рускія празаікі. Пасвойму, са значным адступленнем ад арыгінала, спрабаваў стварыць рускага Дзікенса І. Увядзенскі. Запомніліся рускія перакладцы Экзюперы, Сэлінджара, Джэка Лондана.

Нават у шматтомных зборах твораў Бальзака, Залы, Стэндаля, Марка Твэна, і шэрагу іншых замежных аўтараў, перакладзеных на рускую мову цэлымі калектывамі перакладчыкаў (24 тамы Бальзака перакладалі 40 чалавек!), аўтарскі стыль адчуваецца. Тут бачыцца важная роля рэдкалегіі выдання, якая спрыяла пэўнаму адзінству падыходу да працы, выпрацоўцы адзіных крытэрыяў перакладу.

Што да беларускіх перакладаў прозы, то большасць частка іх не зрабіла ўражання на чытачоў, таму што яны паспявалі прачытаць перакладзеныя рэчы ў арыгінале (рускія пісьменнікі), або ў перакладзе на рускую мову. Хаця выдатных узораў можна назваць многа. Сярод іх пераклад рамана Ч.Айтматава “Буранны паўстанак” (М.Стральцоў), творы Лонга і Апулея (А.Клышка), “Майстар і Маргарыта” (А.Жук), выбраныя творы І.Буніна (Я.Скрыган), “Тарас Бульба” М.Гогаля (В.Рабкевіч), проза А.Пушкіна (К.Чорны) і шэраг іншых, перакладзеных выдатна, але не запатрабаваных, забытых. Нямала выдатных перакладаў прозы было надрукавана ў штогадовіках “Далягляды” і “Братэрства”, але і іх ацанілі не многія.

Прэстыж беларускага перакладу прозы могуць узняць, на нашу думку, толькі пераклады твораў, якія яшчэ не вядомы беларускаму чытачу, ні ў рускіх перакладах, ні самі па сабе. Вялікая праца, распачатая ўжо выдавецтвам “Беларускі кнігазбор”, яшчэ павінна быць прароблена па вяртанню беларусам той літаратуры, якая жыццёвым лёсам аўтара, тэматыкай звязана з Беларуссю. Такія пераклады ўдвайне каштоўныя – і самім сваім зместам, і адраджэннем памяці пра людзей, якія працавалі на карысць нашай роднай літаратуры.

Але вялікае значэнне пры перакладзе прозы мае і асоба перакладчыка. Часцей за ўсё ў практыцы перакладу ім бывае творчая асоба – празаік, або нават і паэт, увогуле кажучы – пісьменнік. І ў тым выпадку, калі ён сам па сабе з’яўляецца асобай з непаўторным творчым почырмак, арыгінальным стылем, то ён можа імкнуцца “растварыцца” ў перакладаемым аўтарам, а можа, гэтак жа як і перакладчык паэзіі, не заўважна для сябе прыўнесці ў пераклад асаблівасці сваёй манеры пісьма, свайго індывідуальнага творчага стылю. Аднак у перакладной прозе, як рускай, так і беларускай, выявілі сябе не так ужо многа значных талентаў, часцей прозаік займаўся перакладчыкі-прафесіяналамі, якія працавалі пераважна ў штаце рэдакцый выдавецтваў. У лепшым выпадку некаторыя з вядомых празаікаў перакладалі апавяданні, радзей – аповесці. Аднак і нешматлікія прыклады паказваюць, што і ў прозе магутны талент падчас перакладу не можа “стрымаць руку”, падпарадкаваць сябе аўтару арыгінала. Возьмем, да прыкладу, апавяданне Гі дэ Мапасана “Le port” (“У порце”), перакладзенае М.Салье для

збору твораў пісьменніка на рускай мове і апавяданне “Франсуаза”, якое ў Зборы твораў Л.Талстога пазначана як свабодны пераклад таго ж твора французскага пісьменніка, зроблены для сямейнага чытання. Параўноўваючы два пераклады, заўважаеш, што Л.Талстой нібы пераказвае арыгінал па-руску, так што ён натуральна і нязмушана цячэ ў гутарковым рэчышчы. У перакладзе М.Салье дзе-нідзе адчуваецца штучнасць, якая ідзе ад прывязанасці да арыгінала: “При отплытии на борту корабля были”... “Когда таможенные и портовые формальности были выполнены, капитан разрешил большей части команды провести вечер на берегу”. У Л.Талстога гэтай залежнасці няма, пераклад увесь у рэчышчы рускай мовы: “Когда вышел корабль из Гавра, на нём были”... ; “Как только капитан разделался с таможенными и портовыми чиновниками, он отпустил половину матросов на всю ночь на берег”. Але, чытаючы далей, пачынаеш бачыць яшчэ і іншае: Л. Талстой неўпрыкмет узмацняе арыгінал, пачынае нагнаць псіхалагічнае напружанне. Калі ў М.Салье матросы “шли парами, точно процессия, раскачиваясь на ходу, знакомилась с местностью и жадно вглядывались в переулки, ведущие к гавани, их томил любовный голод, усилившийся за последние два месяца плавания”, то ў Л.Талстога “...они осматривались, обнюхивая улицы, ближайšie к пристани, как будто чего-то искали. Четыре месяца они не видели женщин, и их мучила похоть”. Як бы і тое самае, але Талстой пачынае больш згушчана, рэльефна маляваць сітуацыю, якая прывядзе да нечаканай развязкі. Да таго ж адразу згадваецца яго “Крэйцарава саната”, дарэчы незадоўга, за год да перакладу напісаная, там якраз гучыць тэма “любоўнага голаду”. І ўрэшце Л.Талстой не вытрымлівае і перарабляе апошнія раздзелы апавядання, узмацніўшы яго, надаўшы яму больш трагізму. З-за таго толькі пераклад яго і нельга лічыць адэкватным. Можна смела сцвярджаць, што ён аказаўся лепшым за арыгінал, бо быў узвышаны рукой генія.

Максім Гарэцкі далучыўся да перакладу прозы ў 30-я гады, у яго быў ужо багаты творчы вопыт, свой стыль. З рускай мовы на беларускую ён пераклаў апавяданні Максіма Горкага “Канавалаў”, “Чалкаш”, “Зброднік”, аповесці М.Лібядзінскага “Камісары” і “Тыдзень”, раман А.Фадзеева “Разгром”, аповесць У.К. Арсеннева “У нетрах Усурыйскага краю”. Шкада, што сярод таго, што яму прапанавалі перакласці, не аказаліся класічныя, высокамастацкія творы, але параўнанне з арыгіналам таго, што ім было зроблена, выяўляе тэндэнцыі, сходныя з тымі, якія праявіліся ў згаданым вышэй перакладзе Льва Талстога.

Пераклад кнігі У.Арсеннева “У нетрах Усурыйскага краю”, зроблены М.Гарэцкім, калі параўнаць яго з больш познім выданнем 1952 года, нанова перакладзеным А.Ржэвцкім, дазваляе яскрава ўбачыць, што Гарэцкі таксама ўвесь час клапаціўся аб тым, каб перакладзенае ім чыталася натуральна, нязмушана, каб нідзе не заўважалася адбітку асаблівасцей лексікі арыгінала. Акрамя таго ён быў у больш складаных умовах: беларуская мова яшчэ толькі складвалася, і досыць многа слоў і выразаў яму даводзілася ствараць самому. Але ён, робячы пераклад па даручэнню выдавецтва, а не для сямейнага чытання, не лічыў магчымым нешта перарабляць у ім, падвышаць, узмацняць. Між тым, свае творы ён неаднаразова перарабляў, відазмяняў і правіў.

Строга прытрымліваўся арыгіналу і Янка Брыль, перакладаючы апавяданне Льва Талстога “Пасля балю”. Гэта свайго роду апавяданне ў апавяданні, у ім аўтарская нарацыя неўзабаве змяняецца ўспамінам аднаго з персанажаў пра сваё юнацкае каханне. Перакладчыку трэба было вытрымаць гутарковую манеру, але не перанасычаючы тэкст словамі з разраду прастамоўнай лексікі, бо апавядальнікам быў усё ж арыстакрат, рускі дваранін. Пачатак яго выглядае так:

– Вось вы кажаце, што чалавек не можа сам па сабе зразумець, што добра, што дрэнна, што ўся справа ў асяроддзі, што асяроддзе заядае. А я думаю, што ўся справа ў выпадку. Я вось пра сябе скажу.

Так пачаў гаварыць усімі паважаны Іван Васільевіч пасля гутаркі, якая ішла між намі, пра тое, што для асабістага ўдасканалення неабходна раней змяніць умовы, у якіх жывуць людзі. Ніхто, уласна кажучы, не гаварыў, што нельга самому зразумець, што добра, што дрэнна, але ў Івана Васільевіча была такая манера адказваць на свае ўласныя думкі, якія ўзніклі падчас гутаркі, і ў сувязі з гэтымі думкамі расказваць эпізоды са свайго жыцця. Часта ён зусім забываўся на прычыну, па якой расказваў, захапляючыся расказам, тым больш, што расказваў ён вельмі шчыра і праўдзіва.

Так ён зрабіў і цяпер.

Параўнаем гэта з незалежна зробленым перакладам аўтара гэтых радкоў:

– Вы мне хочаце давесці, што чалавек не можа сваім розумам дайсці да разумення таго, што добра, а што нядобра, што ўсё заключаецца ў асяроддзі, што асяроддзе цісне. А я думаю, што ўсё вырашае выпадак. Магу вось хіба пра сябе апавядаць...

Так загаварыў усімі намі паважаны Іван Васільевіч пасля размовы, якая завязалася ў нас, аб тым, што для асабістага самаўдасканалення неабходна найперш перамяніць умовы, ў якіх жывуць людзі. Уласна кажучы, ніхто і не сцвярджаў, што нельга сваім розумам дайсці да разумення таго, што добра і што нядобра, але ў Івана Васільевіча была такая звычайка адказваць на свае ўласныя, ўзнятыя падчас размовы думкі і з нагоды гэтых думак апавядаць эпізоды з уласнага жыцця. Іншы раз ён увогуле забываўся аб тым, што навяло яго на размову, захапляючыся гаворкай, тым болей што апавядаў ён вельмі шчыра і праўдзіва.

Гэтак сталася і зараз.

Устаноўка на ўхіленне ад прастамоў’я прывяла ў другім прыкладзе да адваротнага эфекту: з’явіўся налёт кніжнасці, адчулася ненатуральнасць як у словах аўтара, так і ў яго персанажа.

Трэба сказаць, што прачытаўшы пераклад Янкі Брыля поўнасьцю, заўважаеш яшчэ і тое, што ён ад сябе не дадае ні нейкіх значных змен, не робіць адступленьняў, але тон вытрыманы ўзорна, словы падабраны адпаведныя.

Пытанне аб “укладзе” стылю перакладчыка ў апрацаваны ім тэкст па-свойму набывае тэксталагічную цікавасць, калі ўсплывае праблема ўстанаўлення аўтарства перакладу. У даваенныя гады ў Беларусі было зроблена досыць многа перакладаў прозы, аўтары якіх засталіся невядомымі, таму што тады не было строга пастаноўлена пазначаць у выхадных дадзеных прозвішча перакладчыка, у гэтай справе быў разнабой: дзе яно ўказвалася, дзе не. Да таго ж часам прозвішча перакладчыка напачатку магло і быць, але знікала з выхадных дадзеных тады, калі яго рэпрэсавалі. Праблема ўзнікае таму, што па перакладах прозы досыць цяжка ўстанавіць, хто ж быў аўтар перастварэння. Занадта мала, асабліва ў перакладах з блізкароднасных моў, узнікае адхіленьняў, таго, што прыўнесена перакладчыкам з арсеналу ўласных мастацкіх сродкаў. Пазнаць можна пісьменніка са своеасаблівым, непаўторным стылем, асабліва, калі ў яго ёсць характэрныя для яго словы, выразы. Часам у даваенных перакладах па-рознаму перакладаліся словы, якім няма прамых адпаведнікаў у беларускай мове. Але не заўсёды падобнае ўдаецца выявіць, для гэтага трэба добра ведаць творчасць пісьменніка. Так, М.Гарэцкі ў перакладзе пазнаецца, а многія з тых, хто ў гэтыя ж гады працаваў над перакладамі прозы – не. Вось у перакладзе з М.Горкага, пра які дакладна вядома, што яго зрабіў нАркадзь Куляшоў, слова “зыбкий” замяняецца на “дрыгвячы”, “отрешённость” – на “адкінутасць”, “пышная” – на “пыхкая”, але паспрабуй давесці, што гэта ўзята з перакладу А.Куляшова, калі ў яго паэзіі адпаведных слоў не сустракалася.

Прычыны цяжкасцей з вызначэннем аўтара яшчэ і ў тагачаснай тэндэнцыі не адхіляцца значна ад арыгінала, у слаба выяўленых стылёвых асаблівасцях, а яшчэ і ў невысокай часам мастацкай якасці арыгіналаў, у іх нівеліраванай, дыстыляванай мове. Але вось жа не ўдаецца пакуль устанавіць, хто ж пераклаў “Узнятую цаліну” М.Шолахава – твор неардынарны. І пераклад быў добры, яго нават перавыдалі пасля вайны.

Сярод перакладчыкаў прозы ёсць прафесіяналы, у якіх выпрацаваўся асабісты почырк, і іх пераклады пазнаюцца. Гэта можна сказаць пра рускіх перакладчыкаў Н.Галь, Р.Райт-Кавалёву, І.Кашкіна, нашых – В.Сёмуху, Ю.Гаўрука, В.Рабкевіча, А.Жука, В.Рагойшу, І.Чароту, А.Асташонка, Л.Баршчэўскага, У.Сіўчыкава... А па чым яны пазнаюцца? Па багатым слоўніку, па ўменню пераўвасобіцца ў аўтара арыгінала, абраць адпаведную стылёвую манеру.

Т.А. Марозава

ЖАНРАВА-СТЫЛЯВАЯ АДМЕТНАСЦЬ БЕЛАРУСКАГА ФАЛЬКЛОРУ ПЕРЫЯДУ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

Беларускі фальклор перыяду Вялікай Айчыннай вайны ў жанравых адносінах ахоплівае традыцыйныя формы вуснай паэтычнай творчасці, аднак, у адпаведнасці з патрэбамі канкрэтна-гістарычнага часу, традыцыйныя жанры атрымліваюць актуальнае, новае гучанне. Уся вусна-паэтычная творчасць названага перыяду падзяляецца на два асноўныя віды – *франтавы і партызанскі фальклор*.

Першымі збіральнікамі франтавога і партызанскага фальклору былі кіраўнікі палітаддзелаў, камісары, работнікі друку. Яны не толькі перадавалі ў музеі, архівы, Дамы народнай творчасці свае запісы, але і друкавалі народныя песні, прыпеўкі, прымаўкі, гумарэскі, сатырычныя апавяданні ў франтавых выданнях, падпольным друку, у партызанскіх рукапісных і машынапісных зборніках.

Збіранне і вывучэнне беларускага фальклору названага перыяду пачалося адразу пасля вызвалення Беларусі. І.В. Гутараў, М.Я. Грынблат, Л.Р. Бараг, В.І. Зазека, М.С. Меяровіч, Л.С. Мухадзінская, В.Т. Тарасаў і іншыя запісвалі народныя творы і рабілі іх даступнымі для насельніцтва. Як падкрэслівае А.С. Фядосік, даследчык вусна-паэтычнай творчасці беларусаў дадзенага часу, важнейшай каштоўнасцю народнай творчасці з’яўляецца не толькі тое, што фальклор – своеасаблівы летапіс, праўдзівы паэтычны дакумент, які адлюстравваў гераічную барацьбу савецкага народа з фашысцкімі захопнікамі, а галоўным чынам тое, што ў ім раскрываецца ўнутраны свет і маральны дух удзельнікаў барацьбы, выражаюцца пачуцці і мары, якія аб’ядналі ў тыя цяжкія гадзіны мільёны савецкіх людзей у іх імкненні адстаяць сваю Радзіму [4, 16-17].

Найбольш значным і поўным зборам народнай творчасці 1941-1945 гадоў у Беларусі з’яўляецца капітальная праца “Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны” (1961). Тут сабраны творы ўсіх жанраў, якія бытавалі ў тыя часы. Праўда, як паказаў А.С. Фядосік у адным з сваіх даследаванняў, назва дадзенай работы не зусім дакладная: не ўсе тэксты, якія былі ўключаны ў зборнік, з’яўляюцца фальклорнымі. Аўтары многіх вершаў, песень, гумарэсак вядомыя. Да таго ж не ўсе гэтыя творы атрымалі распаўсюджанне ў вусным бытаванні [4, 21]. Тым не менш дадзенае заўвага ніколькі не зніжае вартасці дадзенага выдання, складальнікі якога паспрабавалі быць аб’ектыўнымі, змясціўшы ў адной кнізе найбольш папулярныя ў народзе творы ваеннага часу.

Асноўным напрамкам ідэйнага зместу беларускага фальклору перыяду Вялікай Айчыннай вайны былі патрыятычныя думкі, жаданні, памкненні, настроі і перажыванні савецкага народа. Яны якрава адлюстраваліся ў мабільных жанрах, невялікіх па аб’ёме і ёмкіх па змесце. Вызначыць, якія з жанраў

трымалі абсалютнае лідэрства па папулярнасці, не ўяўляецца магчымым, таму што ў кожны канкрэтны момант вайны актуалізацыю атрымлівалі неабходнага кантэксту творы. Аднак у агульным склад фальклору беларусаў ваеннай пары можна акрэсліць наступныя жанрамі:

- 1) Ліра-эпічныя творы, напісаныя ў вершаванай форме, якія адлюстроўваюць канкрэтныя гістарычныя падзеі ці гераічныя подзвігі пэўных асоб (напрыклад, Канстанціна Заслонава ці Зои Касмадзеў'янскай):

*На мяжы, дзе зломак кукурузы
Перавесіў пер'е цераз тын,
Спіць Герой Савецкага Саюза
Партызан Заслонаў Канстанцін...
...Ой крыніца, ты мая крыніца,
Гэтай песні нам не даспяваць,
Каб не куля недаварна – фрыца,
Жыць бы, жыць табе і ваяваць... [1, 59].*

Да гэтай групы твораў адносяцца і напісаныя ў паэтычнай форме *паэмы-гісторыі* партызанскіх атрадаў, своеасаблівыя партызанскія справаздачы. Як правіла, ствараліся такія паэмы ў выглядзе асобных песень і нават у розных зонах, пасля чаго аб'ядноўваліся ў адзіны твор у адпаведнасці з апісваемымі падзеямі. Адзначым, што назва “паэма” для такіх твораў досыць умоўная.

- 2) Паэтычныя творы гераічнай тэматыкі, а таксама лірычныя песні і вершы, якія закраналі моманты духоўнага жыцця і побыту савецкіх людзей ва ўмовах ваеннага часу. Напрыклад, ў партызанскіх песнях адлюстравана радасць беларусаў-партызан з нагоды магчымаасці слухаць маскоўскія радыёпрадачы, знаходзячыся ў глыбокім тыле ворага:

*У лесе на імшыстай палянцы,
Пад восеньскі шум баравы
Сьшліся мы ў цёмнай зямлянцы,
Каб голас паслухаць Масквы...*

*Вось грывнулі воплескі громам, –
Зямлянка, зямлянка, зваяжай! –
І голас, як сонца знаёмы
Пачуў беларускі наш край... [1, 15].*

Важная жанравая адметнасць песеннай творчасці ваеннага часу – функцыянаванне такіх жанравых разнавіднасцей, як *песні-маршы*, *песні-клятвы*, у змесце якіх адлюстравалася гарачае жаданне адпомсціць ворагу за пакуты і здзекі, за спалення гарады і вёскі, а таксама шчырыя клятвы Радзіме і свайму народу перамагчы. Значную частку лірычных твораў складалі *песні-паланянкi*, носьбітамі якіх з'яўляліся вывезеныя ў Германію на прымусовую працу дзяўчыны. Тэксты названых твораў пранізаны горыччу растання з роднымі, тугой і болем, у сувязі з чым маюць спецыфічную стылістыку: у іх прысутнічаюць рысы плачу-скаргі, характэрныя творах пахавальнай абраднасці беларусаў.

Актыўнае бытаванне лірычных песень тлумачыцца галоўным чынам тымі абставінамі, што іх змест выклікаў асацыяцыі з пэўнымі эпізодамі з жыцця савецкіх людзей, што адпавядала іх перажыванням. Пераасэнсаванне традыцыйных сюжэтаў (як, напрыклад, песень-плачаў з пахавальнай абраднасці) адбывалася пад уплывам новых падзей, настрояў і думак народа.

- 3) Аповедныя жанры няказкавай (легенды, паданні, анекдоты, успаміны), радзей – казкавай (уласна казкі) прозы. Праўда, як указвае беларускі даследчык К.П. Кабашнікаў, жанравая класіфікацыя ваенных запісаў народнай прозы дастаткова прыблізная, што абумоўлена невыразнасцю жанравых межаў твораў таго часу. Тым не менш сутракаюцца прыклады фіксацыі некалькіх новых казак, хаця ў некаторых з іх заўважаецца выразны ўплыў літаратурнай традыцыі. Такія казкі як “Змей Гарыныч”, “Жываглот”, “Варажбітка”, “Пагадаў” абапіраюцца на дасягненні традыцыйных казак і выкарыстоўваюць спецыфічна адметныя матывы, вобразы і мастацкія сродкі.

Некаторыя творы можна аднесці да паданняў, калі пад апошнімі мець на ўвазе апавяданні пра рэальную мясцовасць і сапраўдныя падзеі, што атрымалі паэтычную інтэрпрэтацыю. Сярод іх – паданне “Пра мужыка Івана”, у якім расказваецца пра мужнасць і гераізм беларускага селяніна, які паўтарыў подзвіг Івана Сусаніна. Размова ідзе пра рэальнага селяніна і рэальную падзею, хаця названая сітуацыя – знічтажэнне ворагаў, якіх герой завёў у балота, і смерць самога героя ад рук ворагаў – не аднойчы ўзнікала і ў час Айчынай вайны 1812 года, і ў Вялікую Айчынную вайну і стала досыць устойлівым фальклорным сюжэтам [2, 27-30].

У беларускім ваенным фальклоры прадстаўлены і такі жанр, як легенда. Нягледзячы на тое, што некаторыя легенды звязаны з імёнамі канкрэтных людзей (а гэта пэўным чынам выклікае пярэчанні з боку азначэння легенды як вуснага апавядання, у аснове якога ляжыць фантастычны вобраз), апавяданне тут атрымлівае героіка-фантастычны характар. У вобразе К. Заслонава яскрава прасочваюцца рысы

казачнага волата, якому цудоўны памагаты – старэнькі дзядуля – дае каня, меч і прадказвае бессмяротнасць [2, 30].

Значную колькасць апавядальных жанраў перыяду Вялікай Айчыннай вайны складаюць невялікія па аб'ёме творы сатырычнага ці гумарыстычнага характару – *анекдоты, шуткі, гумарэскі*. Жанравыя межы паміж творамі такога кшталту невыразныя: як правіла, пры фіксацыі на паперу назву твору давалі самі выканаўцы, зыходзячы з традыцыі замацавання дадзенага твора ў салдацкім, партызанскім ці сялянскім асяроддзі. Стыльвая дамінанта названых твораў – кампазіцыйная дасканаласць раскрыцця зместу пры дапамозе фінальнай кропкі апавядання – нечаканасці развязкі сітуацыі.

4) Парэміі. Падчас Вялікай Айчыннай вайны была створана велізарная колькасць менавіта партызанскіх прымавак і прыказакаў. Яны былі распаўсюджаны на акупіраванай тэрыторыі ўсюды і ствараліся не адзінкамі, а сотнямі. Спецыфіка парэмій названага гістарычнага перыяду заключаецца ў тым, што асновай іх стварэння з'яўляліся, з аднаго боку, яскравыя крылатыя выразы і выказванні, кінутыя мімаходам як трапныя характарыстыкі да зместу канкрэтнай размовы ці гутаркі, з другога – назвы партызанскіх газет і лістовак тыпу “*У нас дорога одна - партизанская война*”; “*Берись за топорз: враг пришел*”; “*На пост иди - в оба гляди*”.

Партызанскія парэміі фіксуюць імёны партызан, якія здзейснілі самаадданыя ўчынкi і подзвігі, назаўсёды занатаваўшы памяць пра такіх герояў як Каўпак, Сабураў, Фёдараў, Стральцоў, Заслонаў, а таксама іншых вядомых камандзіраў партызанскіх атрадаў і радавых змагароў: “*Крепко бьет Ковпак фашистских собак*”; “*Будет знать фашистская шкура партизана Сабурова*”; “*Где воюет Стрелец – там врагу конец*”; “*Взорвал Константин Заслонов десятки эшелонов*”, “*Не в землянке сидят партизанки*”; “*Бьет Альбина из карабина*”; “*Где жарко, там и санитарка*”; “*Партизанка Маша – разведчица наша*” [3, 14-15].

Такім чынам, фальклору беларусаў перыяду Вялікай Айчыннай вайны характэрны наступныя рысы:

- 1) творы дадзенага перыяду адлюстроўваюць рэаліі ваеннай рэчаіснасці, якія найбольш хвалявалі савецкіх людзей. У стыльвым плане яны вельмі пафасныя і часам сатырычна завостраныя;
- 2) асаблівасці функцыянавання фальклорных твораў былі абумоўлены перш за ўсё жорсткімі ўмовамі жыцця падчас акупацыі і барацьбой супраць захопнікаў;
- 3) у жанрава-відавых адносінах творы вайны абмежаваны песнямі і парэміямі, анекдотамі і сказамі, легендамі, паданнямі і прыпеўкамі – іншымі словамі, тэкстамі, якія здольныя адразу, імгненна адрэагаваць на ваенны час. Вялікія па аб'ёме творы эпічнага кшталту ў гэты перыяд мала актуалізаваныя (хаця нешматлікія прыклады, якія нагадваюць названыя жанры, усё ж такі прысутнічаюць у запісах тых гадоў), нягледзячы на выключную кансалідацыйную маральную сілу насельніцтва, аб'яднанага адзіным імкненнем – перамагчы агрэсара;
- 4) у адносінах да традыцыйнай вусна-паэтычнай творчасці фальклорная спадчына Вялікай Айчыннай вайны мае значныя адрозненні і ў стылістычных, і ў жанравых, і ў ідэалагічных адносінах, нягледзячы на агульнасць у плане дыфініцыі твораў, якія функцыянавалі ў той час. Гэта тлумачыцца тым, што ваенныя тэксты былі ў сацыяльным і ідэалагічным планах дэтэрмінаваны гістарычным часам, арыентаваны на падтрымку баявога духу і ўмацаванне веры ў перамогу. Тым не менш гэта не быў сацзаказ у прамым значэнні слова. Кожны фальклорны жанр таго часу мадэляваў мастацкі свет па адзінай апазіцыі “мы – чужыя”, таму што толькі гэта было жыццёва важна на дадзены гістарычны момант.

Літаратура

1. Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны / Пад рэд. акад. АН БССР П.Ф. Глебкі, чл.-карэсп. АН БССР І.В. Гутарава, к.ф.н. С.К. Майхровіча. Мн., 1961.
2. Кабашнікаў К.П. Апавядальныя жанры беларускага фальклору Вялікай Айчыннай вайны (пытанні класіфікацыі) // Вялікая Айчынная вайна ў фальклоры і мастацтве Беларусі. Мн., 1985.
3. Фядосік А.С. Народна-паэтычная творчасць перыяду Вялікай Айчыннай вайны і рэчаіснасць // Вялікая Айчынная вайна ў фальклоры і мастацтве Беларусі. Мн., 1985.
4. Фядосік А.С. Народная паэзія барацьбы. Мн., 1981.

I.I. Міхно

ТРАНСФАРМАЦЫЯ ЖАНРУ ЛІСТА Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ ЛІТАРАТУРАХ

Усходнеславянскія літаратуры доўгі час існавалі ў рамках пэўных канонаў: аўтар укладваў змест у звыклія формы і рамкі, прытрымліваючыся ўстойлівага этыкету. Вечнасць і Сусвет – дзве восі, вакол якіх будаваліся тагачасныя творы. Пранікненне смеху – грахоўнага па ступені пачатку – ішло вельмі марудна. Дробнымі частачкамі ўбіваўся ён у гмах традыцыйнай літаратуры. Нязначныя ўкрапленні змяніліся сапраўднымі перламі, народжанымі ў народзе ці створанымі асобнымі, часта невядомымі аўтарамі.

Разбурэнне кананічнасці літаратуры ў многім залежала ад развіцця сатырычнага элементу. Смех для ўсходнеславянскага пісьменніка – гэта “*не сродак пазабаўляць, пажартаваць, а адзін са спосабаў ад*

чаго-небудзь перасцерагчы, чаму-небудзь навучыць, асудзіць тую ці іншую з'яву, учынак чалавека" [Адрианова-Перетц 1977, 111].

Прынцыпова новым з'яўляецца і факт з'яўлення ў літаратуры такіх паняццяў, як асоба і індывідуальны стыль. Гэта азначае, што жанравая сістэма становіцца шырэйшай, шмат новага выкарыстоўваецца з боку мастацкіх сродкаў, літаратура становіцца разнастайнай.

Жанр ліста налічвае многія стагоддзі згодна сваёй форме, але ў кожную эпоху ён набывае сваё новае непаўторнае гучанне. Колькі існуе людзей, столькі злепкаў пальцаў, столькі манер пісьма. Індывідуальнасць гэтай яшчэ больш заўважная, калі мы гаворым пра ліст як жанр літаратуры. Эвалюцыю гэтага жанра цікава прасачыць на прыкладах дзвюх суседніх літаратур: беларускай і рускай. У прыватнасці, гэта "Ліст да Абуховіча", аўтарства якога прыпісваюць Цыпрыяну Камуняку (прыблізна 1650), і "Пасланне Васілю Гразному" Івана Грознага (1574 г.).

Захаваўшы традыцыйную форму лістоў і пераняўшы ад гэтай традыцыі некаторыя спецыфічныя рысы, па зместу і спосабу выкладання лісты належаць да традыцыі новай літаратуры. Здаецца, форма пасланья прадугледжвае сур'ёзнасць тону, лаканічнасць, стрыманасць. Але змест і сродкі мастацкай вобразнасці аспрэчваюць кананічную традыцыю, надаюць жанру ліста "раскаванасць", дынамічнасць, жывасць. Іранічны змест супярэчыць афіцыйнай форме, нагадвае пра амбівалентную прыроду смеху і ўказвае на неадназначнае становішча такіх твораў у літаратуры: яны ўжо не належаць сярэднявечнай традыцыі, але яшчэ і не адносяцца да новай літаратуры – гэта канец і пачатак адначасова.

"Ліст да Абуховіча" і "Пасланне Васілю Гразному" маюць шмат агульных рыс на тыпалагічным узроўні. Яны прадстаўляюць жанр ліста у дынаміцы. Так, "Пасланне" Івана Грознага нагадвае фамілярную прамову на плошчы, уласціваю сярэднявечнай Еўропе. Здаецца, адрасат пасланья побач, і Грозны вось-вось паляпае яго па плячы. "Ліст ад Абуховіча" нечым блізкі да славесна-смежавой формы пародыі. Гэта здзек з Абуховіча і новая спроба выкарыстання жанру ліста. Неабходна таксама ўлічваць спецыфіку асобаў аўтараў: Іван Грозны – каранаваная персана, а Цыпрыян Камуняка меў усё ж значна ніжэйшы статус.

Пасланне Грознага адрасавана менавіта Васілю Гразному. Многія даследчыкі падкрэсліваюць, што іх перапіска нагадвае абмен жартамі падчас трапезы. Розніца толькі ў тым, што на карту пастаўлены лёс Гразнова, а за лістом стаіць прысуд цара – Васіль ўжо не карыстаецца пры двары былой павагай, ён пралічыўся. І іранізуе над яго пралікамі і памылкамі, высмейвае і асуджае Васіля ўласна Іван Грозны.

Аўтар "Ліста да Абуховіча" – гэта суддзя ад імя народа. Яго пяром пішуць многія рукі, яго голас поліфанічны. "Ліст" абагульняе тыя здабыткі народнай творчасці і літаратуры, якія зярняткамі сабіраліся працягла час. Творца спалучае народную традыцыю з архаічнай формай ліста.

Ліст Грознага больш індывідуалізаваны, чым "Ліст да Абуховіча". Гэта здзіўляе, калі ўлічваць, што пасланне створана на стагоддзе раней, калі паняцце індывідуальнага стылю не было развітым.

Абодва аўтары выкарыстоўваюць традыцыйны зварот – этыкетную формулу, якая ўказвае на еднасць жанру і рознасць становішчаў аўтараў.

"Пасланне Васілю Гразному"

"Ліст да Абуховіча"

"От царя и великого князя Ивана Васильевича всея Руси Василию Григорьевичу Грязному-Ильину"

[Послания 1951, 370]

"Милостивы пане Обухович, а мои ласкавы пане!"

[Хрэстаматыя 1959, 362]

Высокі стыль звароту падкрэслівае нікчэмнае і незайздроснае становішча Васіля Гразнова, але адначасова нагадвае аб высокай ступені важнасці справы – піша сам гаспадар, ён дазваляе сабе задаваць настрой і інтанацыі. Атар пасланья то паглядае на свайго служку з вышыні царскага прастола, то апускаецца да звычайнай яшчэ зусім нядаўна застольнай размовы. Іван Грозны – уладар, і пра гэта нельга забыць, нягледзячы на фамілярнае "ты" і падманліва ласкавае "Васюшка".

Стыль зніжаны. Гэта зварот да асобы, якая нядаўна валодала тытулам, ганаровай пасадай і павагай грамадства, ад ніжэйшага па рангу – ці, прынамсі, так падае сітуацыю аўтар. Здаецца, ён іншы раз ліслівіць перад Абуховічам. "Вашмость", "...Не гневайсе, твая Милость», «И я так знаю, што нудно Вашмилости...». Але легкія жарты хутка змяняюцца на жорсткі сарказм і іронію.

Прычыны, якія схілілі аўтараў да напісання лістоў, надзення і хвалюючыя: Васіль Гразноў і Абуховіч абвінавачваюцца, па сутнасці, у нявыкананым перад Радзімай абавязку. Пераацэнка ўласных магчымасцей, пыха і недальнабачнасць - вось што прывяло іх да такой сітуацыі.

"Пасланне Васілю Гразному"

"Ліст да Абуховіча"

"...Или же ты думал, что в Крыму можно так же, как у меня, стоя за кушаньем, шутить?..."

"А колі б дотуль Вашмость пісаром бывь, то б чловеком сльв"

[Послания 1951, 370]

[Хрэстаматыя 1959, 363]

Лісты багатыя на жарты і досціпы, у “Пасланні Васілю Гразному” яныносяць пераважна аўтарскі характар, у “Лісце да Абуховіча” блізняца да народнай традыцыі.

“Пасланне Васілю Гразному”**“Ліст да Абуховіча”**

“Ты думал, што в объезд приехал за зайцами, а крымцы самого тебя в торок и привязали. ...Крымцы так не спят, как вы, да вас, неженок, умеют ловить, они не говорят, дойдя до чужой земли “Пора домой!”

[Послания 1951, 370]

“Лепей было, пане Филипе, сидзець табе у Липе... Увалявся есь в великую славу, як свиня у грась”

[Хрэстаматыя 1959, 362]

“... у Дивея своих таких полно было, как ты, Вася...”

[Послания 1951, 370]

“...у срамоти седзиць, як дзяцел у дупле”

[Хрэстаматыя 1959, 363]

Дынаміка твора развіваецца па падобных схемах. Напачатку аўтар паводзіць сябе стрымана, не дае выйсця эмоцыям, яго жарты толькі казычуць. Затым стрыманасць саступае месца гневу, кпіны жорсткай, выкарыстоўваюцца іранічныя і саркастычныя выпадкі ў бок асмейваемых. Напрыканцы твора складваецца ўражанне падманлівага заспакаення, якое, аднак, не азначае прабачэнне ахвяры. Пасланне, напісанае быццам бы “даўнім сябрам” папярэджвае, што адрасат страціў павагу і міласць да сябе.

Лісты багатыя прастамоўнымі словамі, воклічамі, зваротамі да аўдыторыі слухачоў і чытачоў, абодва аўтары перарываюць сябе пытаннямі. Артыстызм, з’едлівасць, падступства надаюць творам непаўторны каларыт і запамінальнасць.

Жанр ліста эвалюе ў кантэксте смехавой літаратуры. Пасланне Грознага – гэта пачатак смеху і сатыры. Іван Грозны разбурае каноны, трансфармуе традыцыйныя жанры і адкрывае прастору для стварэння твораў новых жанраў літаратуры. “Гульня ў пасланнях – адлюстраванне гульні ў жыцці” [Лихачев 1951, 186]. І палова маскі з усмешкай можа хутка абвярнуцца бокам злосці і суму.

Аўтар “Ліста да Абуховіча” – гэта Мастак. Творчае “я” праступае ў яго творы мацней, чым асбітае “его” у пасланні Грознага. Мастацкія прыемы добра разлічаны, і хоць аўтар яшчэ не поўнаасцю адчувае сябе прыналежным да літаратуры, гэта ўжо не проста імкненне да індывідуальнасці. Прыбліжанаць да народу дае яму магчымасць выкарыстоўваць здабыткі народнай творчасці і спалучаць з традыцыямі развіцця літаратуры.

Жанр ліста надае акрэсленаць смехавой культуры Віленскай і Маскоўскай Русі, ен быццам малое ей твар, закладвае моцную традыцыю, якую шырока скарыстаюць паслядоўнікі таленавітых рытараў.

Літаратура

1. Адрианова-Перетц В.П. Русская демократическая сатира XVII в. М., 1977.
2. Лихачев Д.С. Иван Грозный – писатель // Послания Ивана Грозного/ под ред. Адриановой-Перетц В.П. М.-Л., 1951.
3. Послания Ивана Грозного/ Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.-Л., 1951.
4. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры/ Укладальнік А.Ф. Коршунаў. М., 1959.

А.Э. Сабуць

М.БАГДАНОВІЧ І П.ВЕРЛЕН: ПАЭТЫКА ВЕРША

Калі мы згадаем побач два імёны Максіма Багдановіча і Поля Верлена, гаворка мусіць ісці не столькі пра вядомыя 22 пераклады беларускага паэта з французскага сатворцы, колькі пра “жывасць”, “унутраную рухавасць” [2, 287] беларускай паэзіі як “паэзіі жывой” [2, 286], здольнай на сваім шляху плённа, арганічна пераствараць здабыткі сусветнага мастацтва, захоўваючы пры гэтым сваё мастацка-эстэтычнае аблічча, сваю беларускую асабовасць. Пра гэтую адметнасць беларускага мастацкага шляху пісаў Багдановіч-крытык у артыкуле “Забыты шлях” (1915). А між тым трыма гадамі раней беларускі чытач пачуў “свайго” Верлена. Менавіта пачуў (а не атрымаў у спадчыну, займеў), каб праз гучанне, спеў пlynнай, цякучай верленаўскай ліры дакрануцца да стомленай, адчужанай, спакутаванай душы французскага паэта. Бо адкрываў, услахоўваўся ў французска-Верлена беларускі “паэт-маляр”, “слабы як лірык” [2, 190] і моцны вабным імкненнем адчуць, спасцігнуць свет-душу праз гул, спеў, песню. Бо мастак-сузіральнік, М.Багдановіч сам вучыўся пазнаваць гэты “раздольны, вольны свет” [1, 76], дзе “усё так проста і так неразгадана”: праз “Малюнкi і спевы”, праз характарыстычны першы верш з нізкі “У зачараваным царстве”, які так і распачынаўся: “Чуеш гул?...”

Вельмі слушна наконт багдановічавай мастацкай канцэпцыі лірычнага пачуцця, моцы заявіў у сваёй новай манаграфіі літаратуразнаўца Я.А.Гарадніцкі: “Максім Багдановіч вытокі і першаасновы

паэтычнай творчасці знаходзіць найперш у пачуццёвасці, у адчуваннях, у душы чалавека-творцы. Слова *душа* сустракаецца вельмі часта ў яго вершах, і ўжо таму, што менавіта *адсоль* сыходзіць творчая энергія паэтычнага пачуцця, увасобленага ў словы, для Багдановіча гэта святая святых” [3, 89]. Бо, урэшце, Максім-творца ўмеў спакуваць: “*Пачуйце жа гэта, пачуйце, // Хто ўмее з вас сэрцам чуваць!*” [1, 266] – так звернецца паэт да кожнага з чуйных, да кожнага па-асобку. Бо нашто ж вершы, калі на іх не адклікаецца душа чытача, не абуджае тоесныя пачуцці-настроі? (думка М.Багдановіча)

Насамрэч, паэзія (найперш – імпрэсіяністычная) абодвух творцаў грунтуецца на дапытлівым, шукальным сузіранні. Якраз яно – сузіранне – вымушае паэта адварнуцца ад шэрай жорсткай паўсядзённай рэальнасці, падштурхоўвае знайсці-стварыць іншую рэальнасць, дзе пануе зладжаная гармонія, дзе ў малым, непрыглядным бачыцца велічнае, бясконцае. Падобнасць і адрознасць стылю згаданых аўтараў – ва ўсёй велічы іх паэтычнага таленту і, адначасова, ва ўсёй супярэчлівасці светапогляду. Здаецца, вось так проста – узрушыць свет і знікнуць – дадзена не кожнаму. І ў найўнадаверлівых, “пакалечаных” самотай і стомай радках Верлена, гэтага “вечнага дзіцёнка” (выраз Г.Дубянецкай), і ў мудра-аналітычных радках Максіма-Кніжніка раскашуе надзвычайнае, а менавіта ўчэпістае захапленне жыццём і гэтка кволая неабароненасць перад ім. І колькі разоў не перачытай беларускага і французскага паэтаў, усё ж свядомае імкненне да эстэтызацыі, вытанчаная элегантнасць гукавога складу, унутраная гармонія і дасканаласць формы падкрэсліваюць адметнасць аўтарскіх стыляў, хоць, праўда, у кожнага ён свой, са сваёй “чудинкой” (як сказаў бы шлохаўскі герой). Прынагодна згадаем вартую заўвагу сучаснага расійскага літаратуразнаўцы Ю.І. Мінералава адносна функцыянальнага прызначэння стылю: “Не разумець стыль аўтара значыць неадэкватна ўспрымаць мастацкасць яго твора... Стыль паэта – “ключ” да зместу” [6, 36-37].

Ва ўсіх сур’ёзных літаратуразнаўчых працах сустракаюцца назіранні за паэтыкай верша (найперш – імпрэсіяністычага) згаданых творцаў. Пра музычнасць паэзіі М.Багдановіча вялі гутарку тагачасныя (А.Луцкевіч, А.Узнясенскі) і сённяшнія крытыкі (У.Конан, І.Навуменка, Э.Нікалаева, В.Скарабагатаў і інш.). Сучасная маладая даследчыца Н.Пыско падкрэсліла інтэртэкстуальны характар “дзённых” і “вячэрніх” (“начных”) вершаў М.Багдановіча (шматлікая цытатнасць, як адкрытая, “падпісаная” (эпіграфы з Верлена і Фета), так і схаваная, “зашыфраваная” на розных узроўнях тэксту (“гейнзўская” рыфмоўка, “фетаўскія” памеры, “цютчаўскае” кадансаванне і інш.)) [9, 89]. Усё гэта, зразумела, паглыбляе музычнасць багдановічавага верша. У той час пэўныя паралелі пры аналізе цыкла перакладаў М.Багдановіча з П.Верлена даследавалі Г.Адамовіч, Т.Андрэйчанка, Н.Супей і інш. Усё вышэйзгаданае мае вартасную аналітычна-фактаграфічную абумоўленасць. Аднак ці з дастатковай увагай разглядаем прынагодна матываваны зварот Багдановіча-перакладчыка да свайго сатворцы-музыкі, сатворцы-мастака?. На гэтым якраз і хацелася б акцэнтаваць сваю даследчую зацікаўленасць.

Безумоўна, не без уплыву сусветнай паэзіі прылучаецца беларускі творца да разумення “*музыкі перш за ўсё*” (вядомы выраз “караля французскіх паэтаў”). Бо гэта хутчэй музыка падпарадкавана спявадальным шчырым пачуццям. І таму сама гармонія слова і музыкі праз своеасаблівую празрыстасць і вабную недагаворанасць пачуццяў у паэтыцы абодвух творцаў ёсць сапраўдная мастацкая з’ява. Аднак наўрад ці мэтазгодна шукаць прамыя аналогіі ў светапогляднай эстэтыцы беларуса Багдановіча і французскага Верлена. Як і наўрад ці ставіць сваёй задачай М.Багдановіч напоўніцу пераўвасобіцца ў французскага аўтара. Бо не прэтэндаваў жа на поўнае і адэкватнае перастварэнне арыгіналу, а, хутчэй, ствараў “новую мастацкую рэчаіснасць арыгінала” (гэтае паняцце яшчэ ў 1960-я гады ўвёў тэарэтык перакладу Г.Гачэчыладзе [4, 242]). На думку В.Мандэльштама, паэзія не дапускае пераказу, і змест паэзіі – гэта не толькі сюжэт верша, якога магло і не быць, але і новаствораны вобраз паэта ў кожным вершы, “адносіны аўтара да таго, што ён апісвае” [5, 56].

Думаецца, у большасці выпадкаў Багдановіч-перакладчык, паэт зорак і неба, піша **свой верш па матывах арыгінала** Верлена – паэта “*млоснасці*”, “*асенняй песні*”, а не перакладае гэты арыгінал. Відась, таму што “адчуваў П.Верлена, як ні адзін славянскі паэт” [7, 56]. Відась, таму што дастаткова прыцягненнў-адштурхоўванняў у перакладчыцкім майстэрстве. Таму і ствараў арыгінальнае “выбранае” з Верлена на беларускай мове, стаў яго сумоўцай. Што найбольш вабіла гэтага “вельмі выбіральнага” (І.Навуменка) паэта ў непадробнай мелодыі Верлена, гэтага “шчасцем забытага паэта” (Л.Дранько-Майсюк)?

Па-першае, гэта т.зв. “найвытанчаная наўнасць” (Г.Шынгелі) верленаўскай музы, ягонае “звышнатуральная натуральнасць” (Б.Пастарнак), якая разняволіла верш (хай сабе нават у частым паўторы аднаго слова, выразу). Б.Пастарнак, аналізуючы верленаўскую зманлівую паэтыку, адзначаў: “Как всякий большой художник, он требовал “не слов, а дела” даже и от искусства слова, т.е. хотел, чтобы поэзия содержала действительно пережитое...” [8, 381-382]. Тут у адно зліваецца мара-мроя па светлым (“*Адно ёсць – вершыкі, што ўжо ў агні гараць*” [1, 189]), жаль-журба па згубленым (“*Адно ёсць – пусткі сум, што сэрца уражае*” [1, 189]), цемра беднага Леліяна, бо “*Ўсё зведана! Няма чаго прамовіць боли!*” [1, 189].

Па-другое, гэта лёгкая, неўпарадкаваная эскізнасць імгненых, неакрэсленых пачуццяў, уражанняў (дарэчы, у верленаўскіх вершах падзеі амаль што адсутнічаюць). І ўсё “яно” поўніцца гукамі (“*Ў небе рахманы, срэбраны голас // Звона гудзіць*” [1, 170]), звонамі (“*Птушкі маркотнай з дзерава голас // Сумна звініць*” [1, 170]), шэптам (“*Ціха гайдае ліпа над хатай // Лісцяў узор*” [1, 170]). Тут

кожнае слова ёсць нота, якая гучыць летуценна, мякка-элегічна. Праз наноў знойдзеныя шматгалосыя сугуччы, тэмбр, багаты асацыятыўны рад гучаць меладычныя падгалоскі новых вершаў.

Па-трэцяе, гэта звезданы матыў адзіноты. І калі ў начной заварожанай цішы прыходзіць “яно”, паглыбляецца пачуццё няўцямна-шчырай, натуральна-арганічнай меланхоліі, якая пранізвае асобу да самазабыцця:

*Сон цёмны ўсё мацнее,
Мне дзьме жыцця рушэнне.
Усніце, ўсе надзеі
Усніце, ўсе хацэнні [1, 172]*

Які верш ні вазьмі, гучыць найперш адгалосак смутных, халодных, цёмных танальнасцяў – до мінор:

*Як раньш, пяе
І ў сэрца б’е
Сумны тон.
То, восень, іх,
Бальных тваіх
Скрытак, стогн. [1, 173]*

Прамоўленае-адчутае патанае ў марах-снах, у непрытомнай, часам раз’юшанай споведзі, у збалелым суме па цялеснай і духоўнай прыгажосці гэтага “алкаголіка з лірычным пахмеллем” [10, 201], “кранальна слабога чалавека, які быў цацкай лёсу” [10, 206]:

*Гэты плач – без прычын.
Няма горш бяды
Як рыдаць ні з чаго,
Без надзей і нуды;
У мяне шмат бяды. [1, 174]*

Верленаўская паэзія перадае музыку стомленай, спакутаванай душы ў пэўным рытме, афарбоўцы праз перажыты свет адчуванняў-адлюстраванняў Багдановіча-творцы. Несумненна, праз пераклад-перастварэнне Багдановіч-музыка люструе сваё бачанне і разуменне свету, як несумненна і тое, што светапогляд мастака вызначае ягоны стыль творчасці, паэтыку твора. Пераклады М.Багдановіча з П.Верлена – узор захавання свайго стылю, свайго “песні”, сваіх “зыкаў”.

Літаратура

1. Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т.1. Вершы, паэмы, пераклады, наследаванні, чарнавыя накіды. Мн.: Навука і тэхніка, 1991. 752 с.
2. Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т.2. Маст. проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. 600 с.
3. Гарадніцкі Я.А. Мастацкі свет беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. Мн.: Бел. навука, 2005. 206 с.
4. Гачечиладзе Г. Вопросы теории художественного перевода. Тбилиси, 1965.
5. Мандельштам О.Э. Разговор о Данте. М., 1967.
6. Минералов Ю.И. Теория художественной словесности (поэтика и индивидуальность). М., 1999.
7. Навуменка І.Я. Максім Багдановіч. Мн., 1997
8. Пастернак Б. Воздушные пути: проза разных лет. М.: Сов. писатель, 1982. 493 с.
9. Пыско Н.М. Паэтыка імпрэсіяністычных твораў М.Багдановіча // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2004. №3.
10. Цвейг С. Жизнь Поля Верлена // Нева. 1991. №9.

З.М. Тычына

АСАБЛІВАСЦІ ВЫКАРЫСТАННЯ ЛЕКСЕМЫ “СОН” У МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

У большасці моў існуюць два словы, якія даюць магчымасць размежаваць “надыходзячы пасля няспанна перыядычны функцыянальны псіхічны стан узнаўлення, які характэрызуецца значным тармажэннем і адключнасцю ад слабых сенсорных уздзеянняў знешняга свету” [7, 974] і “нармальны псіхічны працэс ў перыяд сну, які суправаджаецца зрокавымі вобразамі і ўяўленнямі, якія перажываюцца суб’ектыўна” [7, 955]. У рускай мове гэта “сон” і “сновидение”, у нямецкай – das Schlafen (сон, спанне) і der Traum (сон, сненне, мара, мроя), у англійскай – sleep і dream, у французскай sommeil і reve, у польскай – sen і marzenie, senne. Паводле руска-беларускага слоўніка 1982-га года (рэдактар акадэмік АН БССР К.К. Атраховіч) “сновидение” перакладаецца на беларускую мову словам “сон”. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы таксама не ўтрымлівае слоў “снабачанне” альбо “сненне”, якія часам можна сустрэць у друку. Зрэшты, нагоды гараваць з-за гэтага няма, паколькі кантэкст і мастацкага, і навуковага твора дапамагае вызначыць, пра што ідзе гутарка. Напрыклад: “Пан Ротмістар яшчэ спаў, і я, баючыся парушыць яго спакойны сон, ляжаў і разважаў аб прыгодах Драўлянага Дзядка і кабеты Інсекты” [2, 296]. “У цёплай цішыні чулася роўнае, лёгкае дыханне Хведзькі ды стомлены бацькаў сон” [6, 49]. Ці: “Першы лёкай. Мне сніўся дзіўны сон: бачыў старога пана нябожчыка, быццам з ім пераходзіў нейкую пустэльную, дзе шмат было страшных гадзюк” [2, 207-208].”Некалі [Сотнікаў – З.Т.] усё згадаў,

які з яго сноў прадкажа пагібель, і думаў, што гэта павінен быць дужа незвычайны, поўны асаблівага сэнсу сон – такі, што адразу стане зразумела: далей сёння яму не пражыць” [3, 123].

Сон – гэта надзвычай складаная і таямнічая з’ява. Спасцігнуць яго сутнасць спрабавалі яшчэ ў старажытнасці. Паводле меркавання некаторых вучоных (напр. А.Б. Тайлара), так званыя пячорныя людзі не знаходзілі ніякіх адрозненняў паміж рэальнасцю і бачанымі ў сне падзеямі. Падабенства таго, што адбываецца ў сне, і таго, што чалавек перажывае наяве, а дакладней ілюзорнасць, няпэўнасць таго і іншага, паступова перарастае ў філасофскую праблему, скіроўвае на пошукі крытэрыю, доказу, які змог бы давесці, што дадзены момант – ёсць рэальнасць, а вось тое, што мы бачылі мінулай ноччу – сон (Чжуан-цзы (369-286 да н.э.), Рэнэ Дэкарт (1596-1650 гг.), Людвіг Вітгенштэйн (1889-1951 гг.)). Тэма сну як жыцця і жыцця як сну выяўляецца таксама ў мастацкай літаратуры. У назве маральна-філасофскай драмы Кальдэрона стаіць знак роўнасці паміж паняццямі “сон” і “жыццё” (“Жыццё ёсць сон”). Пазней у некаторых творах гэтая думка ўдакладняецца: сон – гэта мінулае жыццё, гэта ўспаміны пра мінулае. Письменнікі выкарыстоўваюць сон у якасці спосабу ўвесці ў твор пэўныя эпізоды з дзяцінства альбо маладосці героя. Такім чынам, лексема “сон” замяняе лексему “жыццё”, альбо “мінулае”, альбо “успамін”: “Прысніўся яму [Сотнікаву – З.Т.] недарэчны блытаны сон. /.../ ... нешта з дзяцінства, і сярод усяго дробязнага і незапамінальнага – нейкая недарэчная сцэна з бацькавым маўзерам” [3, 123]. “Ну а што да сноў, дык тут ён [Напалеон – З.Т.] з ранняе маладосці адчувае сябе амаль роўным Богу. Здольнасць перажываць нават самыя далёкія дні – да драбніцаў выяўна, з усімі падзеямі, з аналізам дзяржаўных спраў, з імёнамі, з пачуццямі, адценнямі пачуццяў, гэтую здольнасць ён здавён лічыць адной з праяваў свае геніяльнасці” [1, 337].

Жыццё – гэта не толькі мінулае, але і сучаснае, і будучыня таксама. Таму сон бярэцца і за прарокую ролю (сон-“видение” ў “Жыцці Еўфрасінні Полацкай”; сон Святаслава ў “Слове пра паход Ігара”; сон галоўнага героя з “Вольфэрт Вебер, ці Залатыя сны” Вашынгтона Ірвінга; мроя-мара пра будучыню з верша “Сон” (“На панцэні пшеницу жала...”) Тараса Шаўчэнкі; сон, які змясціў у сабе ўсю гісторыю чалавецтва, з верша Уладзіміра Караткевіча “І сніў Адам”). І за ролю кантралёра сучаснага (сон апекуна вучэбнай акругі з “Залатога цяля” Іллі Льфа і Яўгена Пятрова).

Жыццё – гэта сон. Але ў мастацкай літаратуры і смерць (супрацьлегласць жыцця, адсутнасць жыцця, знікненне жыцця, яго пераўтварэнне) – таксама сон. У побытавай размове людзі ніколі не кажуць, што чалавек заснуў вечным сном, бо падобныя паведамленні мелі б крыху іранічную канатацыю. Не часта сустранеш параўнанне смерці са сном у навуковай літаратуры (маецца на ўвазе тое, што ніхто не піша пра якую-небудзь значную асобу: “ён назаўсёды адыйшоў у царства сноў”). Аднак, у мастацкіх творах страшная смерць найчасцей прадстае ў покрыве салодкага, спакойнага сну. Самы ярскі прыклад таго, што пад сном можна разумець смерць, – маналог Гамлета:

...Смерць і сон –

Адно і тое ж; і сказаць, што сном

Канчаюцца туга, і боль, і крыўды,

І тысячы пакут, што чалавеку

Дала прырода ў дар, – такі канец

Сустрэў бы з радасцю. Смерць – сон, заснуць,

Заснуць і марыць. Так. Але пытанне:

Якія мары поўняць сон смяротны,

Калі пакінеш гэты шумны свет? –

Вось што трымае нас, вось дзе прычына

Таго, што гора гэтак даўгавечна. [8, 262]

Замена лексемы “смерць” на “сон” альбо на словазлучэнне “смяротны сон” робіцца свядома, паколькі змякчае непрыемнае ўражанне, якое пакідае ў людзей думка пра мёртвага чалавека. Нябожчык, мярцвяк – гэта кепска, непрыемна. Той, хто спіць глыбокім, смяротным сном, выклікае менш негатыўных пачуццяў, відавочна, з той прычыны, што ёсць у такога чалавека магчымасць у далёкай-далёкай будучыні, на вялікім Судзе ці ў Райскай краіне, ці дзе-небудзь яшчэ – ва ўспамінах, у снах жывых – абудзіцца.

Зігмунд Фрэйд сказаў, што нашыя снабачанні прагнуць спраўдзіць нашыя жаданні. Не будзем прыводзіць вялізарную колькасць прыкладаў літаратурных сноў, якія б адлюстроўвалі патаемныя і адкрытыя жаданні герояў, а звернемся да трагедыі “Фаўст” Ёгана Вольфганга Гётэ, у якой словам “сон” ясна замяняецца слова “жаданне”. Фаўст расказвае сваёй партнёршы па скоках:

Дзівосы змучылі мяне:

Угледзеў яблыньку я ў сне –

На ёй два яблычкі гараць,

І я палез, каб іх сарваць” [4, 143].

Гэты ўяўны сон, безумоўна, трэба разумець наступным чынам: “Я маю жаданне (у мяне быў сон). Я хачу песціць цела, грудзі (рваць яблычкі) дзяўчыны (яблынькі)”.

Цікавае значэнне набывае лексема “сон” у вершах Янкі Купалы “Што ты спіш? (“Што ты спіш, што ты спіш, // Беларускі мужык?”) і “Для насценнай газеты БДЗВ” (“Што ты спіш, Госыздат?”).

Нягледзячы на тое, што творы адрозніваюцца сваёй эмацыянай афарбоўкай, настроем (у першым выпадку адчуваецца горыч і сум, а у другім – зырка праступае іронія), ідэяй, іх аб'ядноўвае тое, што у кожным з іх пад сном разумеецца “бяздзейнасць”, з якой і вынікаюць усе беды. Людзі, што “спяць у шапку”, нічога не здабываюць. Ніхто не будзе абараняць правы таго, хто дзеля сваёй волі, дзеля справядлівасці, не паварушыць і пальцам. “Сон” Госыздату, пра які піша Янка Купала, – гэта таксама і дзейнасць пустая, некарысная, гэта марнатраўства: “Замест кніжак для школ // Бланкі шлёпаеш ты, // А пацехі ад іх // Ні табе, ні людзям” [5, 125]. Сон як чаканне руху, як тое, што папярэднічае яму, г.зн. таксама як бяздзейнасць мы назіраем у вершы “Світае”:

Эй, годзе ўжо спаць! Уставайце!

Глядзіце – світаць пачало.

Скарэй жа скарэй паспяшайце:

Нясе сонца свет і цяпло.

Яно сэрца нам разагрэе,

Адчыняцца вочы на свет,

Яно сон наш хутка развее,

Вясёлы шлючы нам прывет. [5, 55]

Аднак, сон у творчасці Янкі Купалы не заўсёды мае негатыўнае адценне. Найчасцей сон – гэта таямніца, мары, успаміны, пачуцці, якія немагчыма выкараніць з душы (“...О так! Я – пралетар!..”, “Сон” (“Заглянь, сыноч, у соннік...”, “Сон” (Не помню дня і той мінуты...”), “Сон на кургане”). Верш “Быў гэта сон...” прадстаўляе чытачу новае значэнне лексемы “сон”. “Сон” тут замяняе словы “самаабман”, “надзеі”, “марныя спадзяванні”: “Быў гэта толькі сумны сон, // Што развяду я з ёй бяду, // Што пад яе напеваў звон // Лягчэй к магіле дабрыду” [5, 9].

Што ж такое сон? Чаму мы спім і снім сны? Што мы снім? Чаму пераказваем тое, што снім, іншым людзям? Як можна ўпэўніцца, гэтыя пытанні па складанасці сваёй могуць стаяць побач з пытаннямі пра пошук ісціны, пра сэнс быцця. Лексічныя значэнні слова “спаць” настолькі разнастайныя, што, каб зразумець, пра што ідзе гутарка, абавязкова патрэбны кантэкст, бо акрамя асноўных, зацверджаных слоўнікамі сэнсаў, кожны чалавек можа надзяліць яго яшчэ якім-небудзь сваім.

Літаратура

1. Арлоў У. Сны імператара: Апавяданні, аповесці, эсэ. Мн.: Маст. літ., 2001. 383 с. (Беларуская проза ХХ стагоддзя).
2. Баршчэўскі Я. Выбраныя творы / Укладанне, прадмова і каментарыі М.Хаўстовіча. Мн.: Беларускі кнігазбор, 1998. 480 с.
3. Быкаў В. Збор твораў. У 6 т. Т.2. Аповесці. Мн.: Маст. літ., 1992. 463.
4. Гётэ Ё.В. Фаўст: Трагедыя / Пер. з ням. і камент. В.Сёмухі; Прадм. А.Міхайлава; Мастак А.Кашкурэвіч. Мн.: Маст. літ., 1991. 406 с.: 8 л. іл. (Скарбы сусветнай літаратуры).
5. Купала Я. Поўны збор твораў. У 9 т. Т. 4. Вершы, пераклады 1915-1929. Мн.: Маст. літ., 1997. 446 с.
6. Мележ І. Збор твораў. У 10-ці т. Т.5. Людзі на балоце: Раман з “Палескай хронікі”. Мн.: Маст. літ., 1981. 415 с.
7. Овчаренко И.И. Сновидения. Сон. // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.
8. Шэкспір У. Санеты. Трагедыі: 3 англ./ Уклад., прадм. і камент. В.Небышынца. Мн.: Маст. літ., 1989. 479 с.

І.І. Шматкова

МАСТАЦКА-ВЫЯЎЛЕНЧЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПЕЙЗАЖНАЙ ЛІРЫКІ Е.ЛОСЬ, Н.МАЦЯШ, Г.КАРЖАНЕЎСКАЙ

Чалавеку ўласціва імкненне да гармоніі, ён жадае бачыць яе ва ўсім. Але незаўсёды знойдзеш гармонію сярод соцыуму. Пераадолець трагізм светаўспрымання, знайсці выхад з бясконцага кола паўсядзённых праблем, адчуць агульную карціну ўсяго існага, глыбокую паяднанасць чалавека з Сусветам дапаможа менавіта жыццё ў суладдзі з акалячым асяроддзем, з прыродай.

Творчасць большасці паэтаў пачынаецца менавіта з захаплення прыгажосцю прыроды. Творца як бы адкрывае свой талент, здолеўшы ўбачыць і перадаць іншым замілаваны малюнак.

Е.Лось назвала свой першы зборнік “Сакавік”(1958), у якім перадала сваё захапленне веснавай прыродай. У сакавіку адраджаецца ад зімняга сну ўсё жывое, у сакавіку нарадзілася сама паэтка, з “Сакавіка” пачаўся яе творчы шлях. І гэты веснавы настрой паэтэса пранесла праз усю сваю творчасць. Дакладна А.І. Бельскі назваў яе “апантанай пясняркай вясны і кветак”. [1, 8] Ад радкоў яе шматлікіх вершаў пра вясну (“Сакавік”, “Дома”, “Успамін, не кранай галінкаю...”, “Сакавіцкая завея”, “Майскі цуд” і інш.) вее свежасцю фарбаў зялёнай лістоты, маладой травіцы, чысцінёй першай навальніцы. Аўтарка па-майстэрску выкарыстоўвае мастацка-выяўленчыя сродкі. Асабліва яе вершы насычаны метафарами (“абуджаюцца зямныя сокі”, “дым туманоў” [2, 15], “вечер б’е”, “звоняць халады” [2, 278]; рэаліям

неживой прыроды паэтэса надае чалавечыя рысы, ужываючы увасабленні (персаніфікацыі): “з радасці хмарка заплакала” [2, 338], “дажджы зашэпчуць уначы” [2, 15]. А як жа можа быць іначай? Паэтычная душа заўсёды адносіцца да кожнай праявы навакольнага асяроддзя як да жывой істоты: будзь то травінка, кветачка, лісцік або сонца. неба, зямля. Е.Лось часта “размаўляе” з прыродай у сваіх вершах: “Ціхая просьба – Першаму грому: “Не пагражай Хлапчуку малому” [2, 71]. Паэтэса адчувае сваю аднасць з прыродай, бачыць у гэтай аднасці энас гармоніі:

Сама адданая прыродзе,
каб з ёй дружылі ўсе – хачу.
З травой і лесам, на выгодзе,
я сына размаўляць вучу. [2; 153]

У вершах Е.Лось шмат параўнанняў. Так чалавек, які не ліча сябе адарваным ад прыроды, заўважае многа падобнага ў сваім лесе з “лесам” дрэва, птушкі, жывёлы. Так, можа часовыя рамкі крыху іншыя, але прысутнічае ўсё тое ж нараджэнне, жыццё, смерць. І так як у прыродзе кожны цыкл пачынаецца занава, так і ў чалавечым жыцці хочацца верыць ў нейкае адраджэнне. Таму невыпадкова, напэўна, цяга паэтаў менавіта да вясновага руху прыроды. У вершы “Сляды” Е.Лось параўноўвае гады з хвалямі вады:

Пралятаюць гады,
Праплываюць стагоддзі,
Нібы хвалі вады
Вясновага разводдзя. [2; 22]

А ў пазнейшым сваім вершы “Мне людзі не даюць маіх гадоў...” (1976) ужо стала паэтэса “удзячная сівой сваёй вясне” [2, 331], хоць і “сівой”, але ўсё ж такі “вясне”. Думаецца, ужыванне гэтага аксюмарана апраўдана.

Так жа як і ў паэзіі Е.Лось, так і ў творчасці Н.Мацяш лірычны герой паяднаны з прыродай, з яе вечнымі законамі. Як зазначае Л.Тарасюк: “У паэзіі Н.Мацяш выдатна перададзена словам ідэя неадольнасці руху, тая прагнасць абнаўлення, якой жыве ўся прырода (верш “Снягі абложныя прадвесне”). [3, 30] І зноў тая ж замілаванасць вясновым пейзажам.

Як і ў Е.Лось, у Н.Мацяш вясна прадвызначыла назву аднаго са зборнікаў – “Прыручэнне вясны” (1979). У паэтэс ёсць нават вершы з аднолькавай назвай “Сакавік”. І ў Е.Лось, і ў Н.Мацяш вершаваны радок энергічны, дынамічны, што дасягаецца частым ужываннем дзеясловаў: “Абуджаюцца, бродзяць, уецца, набіраюць, пабегчы” [2, 15]; “Разветрыла, растае, раскавана, вызваляе” [4, 60]. Трапна паэтэсы перадаюць тую магутную моц прыроды, з якой усё ажывае ў сакавіку, па-майстэрску скарыстоўваючы моўна-вьяўленчыя сродкі. Але верш Н.Мацяш выдзяляецца палескім моўным каларытам: “Калеж аркестрам струнным раскавана Тарочыць гамы весніа свае” [4, 60], таксама яе верш больш кароткі, схематычны, нават графічны. Адзін з даследчыкаў паэзіі А. Ігнацюк параўноўвае верш “Сакавік” Н.Мацяш са знакамітым пейзажам А.Саўрасава “Гракі прыляцелі” [5, 19]. І сапраўды, назіраецца тая ж чорна-белая гама пейзажу: белы снег і чорнае поле, дзякуючы чаму складваецца ўражанне ўмоўнай графічнасці.

Вясновай тэме прысвечана шмат вершаў Н.Мацяш: “Вясновае”, “Была такая буйная вясна!”, “Апошняя завая”, “Адліга”, “Як доўга не вяртаюцца буслы”, “Бярозавы сок”, “Жанчына вясну прыручыла”, “Вясна восемдесят сёмага” і іншыя.

Як падцверджанне нашай думкі аб аднасці жанчыны з прыродай, з яе вечным цыклам адраджэння, што увасабляе вясна, з’яўляецца верш Н.Мацяш “Жанчына вясну прыручыла”. І вясна у Н. Мацяш хатняя, яна ўвасоблена ў вобразе галінкі, якую жанчына паставіла ў глечык, каб яна зазеленела і прынесла свет і шчасце ў хату. Праўда, з аговоркай: “Што ненадоўга – знала...” [4, 98]

Назва зборніка Н. Мацяш “Прыручэнне вясны” – сімвалічная. Чалавеку патрэбна, каб у яго душы заўсёды была вясна, нягледзячы ніякія жыццёвыя цяжкасці. Патрэбна знаходзіць у сабе сілы, моц, каб адрадіцца. Ніне Мацяш лёс наканаваў цяжкія выпрабаванні, але яна змагла прыручыць сваю вясну, адчуць сябе шчаслівай, нават узімку для яе “бэзам ускіпае завіруха”.

Вясна – вось вымярэнне жыцця, яго радасць. І сапраўды, творчасць Н.Мацяш адметна верай у светлае, надзеяй, аптымізмам. Даследчык творчасці Н.Мацяш, яе сябра У. Калеснік нават вызначыў канцэпцыю яе творчасці як “канцэпцыю шчасця” [6, 4].

Вобраз вясны прысутнічае і ў лірыцы Г.Каржанеўскай. Зразумела, не любіць вясну немагчыма. Але ў Г.Каржанеўскай неадназначныя адносіны да гэтай пары. Так, для адраджэння патрэбна вясновае цяпло:

Што трэба траве,
каб яна ажыла,
Зялёнай зрабілася,
цешыла вока?
Патрэбна адліга,
І трошкі цяпла,
І промень, што доўга блукаў
між аблокаў. [7, 4]

Г.Каржанеўская вельмі рацыянальна тлумачыць сваю любоў да вясны і нелюбоў да “злой зімы”: “завяршаецца кругаварот (З-за прыроды мы ўсе фаталісты)”. [7, 49] І хоць паэтэса з нецярплівасцю чакае надыходу вясновага цяпла (“І так бывае холадна душы, Што першых ручаін не дачакацца” [7, 51]), з прыходам вясны ёй не становіцца утульна:

Вясна.
Ды холадна цюльпанам.
Не прасыхае парасон.
Не прабуджэнне і не сон. [7, 54]

Нават чуецца нейкая нотка папроку вясне за няздзейсненыя мары: “Чым я свабоду заслужыла Ад вершаў? Вернасцю вясне?” [7, 32]

Так, для лірыкі Г.Каржанеўскай уласцівы больш настраёвыя замалёўкі, псіхалагізаваныя пейзажы. У параўнанні з вершамі Е.Лось, Н.Мацяш, у Г.Каржанеўскай менш спавядальнасці, лірызму, эмацыянальнасці, пейзаж больш стрыманы. Гэта заўважаецца і на мове пейзажнай лірыкі Г.Каржанеўскай, у ёй назіраецца меншая колькасць паэтычных тропаў: метафар, эпітэтаў, параўнанняў, яны менш вобразныя, чым у Е.Лось і Н.Мацяш.

Але ж ці толькі веснавы вобраз паланіў сэрцы нашых паэтэс? У Н.Мацяш сустракаем верш “Я думала, люблю адну вясну”, у якім аўтарка прызнаецца, што ў разлуцы з родным краем, ва ўяўленні яна прымае ўсе поры года:

І ўсё прымаю, лета і зіму,
Паводку бурную і ліставаю.
Калі зямля, як сонца, душу грэе –
Багаслаўляю лета і зіму! [4, 34]

Так, усё, што звязана з роднымі краявідамі, з любай зямлёй, дорага паэткам.

Такім чынам, любоў да прыроды непарыўна звязана з любоўю да роднай зямлі, Бацькаўшчыны, Радзімы. І багацце пейзажных вобразаў прадвызначаецца, у першую чаргу, нацыянальнай карцінай свету.

У беларускай паэзіі нацыянальная карціна свету прадстаўлена шматлікімі вобразамі. Акрамя вобразаў розных пор года у беларускай літаратуры ХХ стагоддзя прысутнічаюць вядучыя вобразы дрэў, лесу, дарогі, жытнёвага поля. дажджу, снегападу, навальніцы, раніцы і г. д.

У лірыцы беларускіх паэтэс прырода выступае ў самых разнастайных праяўленнях. Гэта можа быць проста фон для развіцця дзеяння і перажывання. Напрыклад, лірычная геранія Е.Лось “Пад шум картлійскага дажджу думала пра Беларусь” [2, 125], а на фоне таямніча-прыгожага берагу Свіцязі адбываецца самагубства дзяўчыны (верш “Свіцязь” Е.Лось). Лірычная геранія верша Г.Каржанеўскай “слухала, як дождж ішоў, як стухаў кроплямі па шыбах” [7, 10], і на фоне гэтага пейзажу ў яе ўзніклі думкі пра бацькоў, пра жыццё, пра час.

Пейзаж у паэтычным творы можа быць звычайным прадметам сузіральнасці і любові. Такія вершы асабліва багаты на моўна-выяўленчыя сродкі і сродкі сінтаксічнай выразнасці.

У вершы “Зазімак” [2, 154] Е.Лось захапляецца малюнкам зімы. Незвычайная прыгажосць перадаецца пры дапамозе аднародных эпітэтаў (“ветрам сціплым, золкім”, “лес маўклівы, амьрцвелы”, “ступой юнацкаю, рашучай”). А на дзедавай зямлі такая прыгажосць, якой няма нідзе (верш “На дзедавай зямлі” Е.Лось [2, 175]). Твор здзіўляе багаццем моўна-выяўленчых сродкаў: звароткі (“сыноч”), эпітэты (“сінія азёры”, “тонкі бярэзнік”, “казачная зямля”, “баравы край”, “бэзавы туман”), параўнанні (“бор, нібы званок”, “зоркі, як зерне”), адухаўленні (“бярэзнік каленямі бялее”), метафары (“бор звоніць”, “зоркі сыпяцца”). Дынамізм пейзажу надаюць шматлікія дзеясловы руху (“бяжыць”, “сыпяцца”, “сеяў”, “хадзілі”).

Н.Мацяш зачароўваецца пейзажам дажджу (увогуле, ачышчальны вобраз вады, дажджу, навальніцы скразным матывам праходзіць праз яе творчасць) у вершы “Дождж” [4, 46]. Да аднаго толькі слова “хмарына” паэтэса падбірае адначасова тры экспрэсіўныя эпітэты: “слівовая, тугая, набрынялая”; “голас бацькі” шчодро адораны адразу двума параўнаннямі: “як сон, як апёк”.

Але ўсё ж часцей за ўсё пейзаж у творы служыць выказвальнікам настрою і псіхалагічна-эмацыянальнага стану чалавека.

Так у адным з вершаў Г.Каржанеўскай “Як рака на лузе завіваецца, так настрой майго каханага мяняецца”. [7, 124] У вершы “Арабіны” Н.Мацяш сумны восеньскі пейзаж перадае адпаведны настрой лірычнай гераніі. У вершы “Агонь у начы”, калі ашалелы вецер у непагадзь, буру, цемру парваў правяды, Н.Мацяш усхвалявана, што хтосьці стомлены можа заблудзіцца, і яна шукае свечку, каб з яе акна выглянуў “скупы агеньчык, добры гном начэй”. [4, 22]

У некаторых вершах пейзаж увогуле выступае як жывая істота, надзеленая ўсімі чалавечымі якасцямі.

Напрыклад, у вершы “Белая ружа” Е.Лось гэта кветка прадстае перад чытачом у выглядзе маладой дзяўчыны-прыгажуні. А ў вершы Н.Мацяш “З якой цяплівасцю...” аўтарка персаніфіцыруе бусліху-маці, размаўляе з ёй, просіць у яе парады. У вершы Г.Каржанеўскай “Маналог паўднёвага дрэва” паэтэса карыстаецца таксама прыёмам увасаблення, укладваючы у “вусны” дрэва палымяныя словы.

Цікаваць да жыцця прыроды не згасе ў чалавечай душы ніколі, і пагэтану наша сувязь з навакольным светам спрадвечна ў сваёй духоўнай аснове. А.І. Бельскі вызначыў беларускую пейзажную

паэзію як “Біблію Прыроды, дзе спавядаюцца высокія ідэалы Красы, Чысціні, Мудрасці”, а мову пейзажнага жывапісу – “як адзін з асноватворных спосабаў паэтычнага мыслення, жывы космас фарбаў, гукаў і пачуццяў” [8, 54].

Так, пейзажная лірыка выконвае прызначэнне ўсёй паэзіі – захаваць Прыроду, Чалавека, Зямлю.

Літаратура

1. Бельскі А.І. “Я жыву за дажджом, за вясёлкаю...”: Жыццё і лірыка Еўдакіі Лось // Роднае слова. 1999. №2. С.5-17.
2. Лось Е. І каласуе даўгалесце. Мн.: Маст. літ., 1998. 367 с.
3. Тарасюк Л. Непадзельнасць // Роднае слова. 1993. №9. С.29-31.
4. Мацяш Н. Паміж усмешкай і слязой. Вершы і паэмы (1962-1992). Мн.: Маст. літ., 1993. 301 с.
5. Ігнацок А. Пытальныя варыяцыі на тэму кахання, вясны і партрэтнага вобраза: [Аб лірыцы Н.Мацяш] // Крыніца. 1996.№4. С.18-21.
6. Колесник В. Концепция счастья // Заря. 1979. 20 сентября. С.4.
7. Каржанеўская Г. Асенні мёд: Вершы розных гадоў. Мн.: Маст. літ., 1993. 301 с.
8. Бельскі А.І. Пейзаж у беларускай паэзіі (эвалюцыя, паэтыка, сістэма вобразаў): Аўтарэферат дыс. ... д-ра філал. навук: 10. 01. 01 / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Мн., 1998. 60 с.

МОВА І ЛІТАРАТУРА Ў ШКОЛЕ І ВНУ

Н.К. Архінава

ФАРМІРАВАННЕ ПАЗНАВАЛЬНАГА ІНТАРЭСУ ДА ЎРОКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў РУСКАМОЎНАЙ ПАЧАТКОВАЙ ШКОЛЕ

На сучасным этапе развіцця нашага грамадства вельмі важнае гучанне набывае праблема беларускай мовы. Назіраецца паступовы адыход людзей ад роднай мовы. Вельмі важна для нашага народа не страціць сваіх вытокаў, сваёй мовы. Паўстае пытанне: чым выкліканы праблемы сучаснасці? Іх карані, на нашу думку, трэба шукаць у школе. На Беларусі становіцца ўсе больш класаў з рускай мовай навучання. У рускамоўных школах сярод сваіх нелюбімых прадметаў 95% вучняў эксперыментальных класаў называюць беларускую мову. З гэтага вынікае, што інтарэс да ўрокаў беларускай мовы ў пачатковых класах зніжаецца. Як жа можна выправіць гэтае становішча? На наш погляд, адзін спосаб вырашэння гэтай праблемы фарміраванне ў малодшых школьнікаў пазнавальнага інтарэсу да ўрокаў беларускай мовы. Менавіта ён пабуджае людзей да пазнавальнай дзейнасці, а гэта значыць і да працэсу набывання ведаў.

Праблема інтарэсу цікавіла як педагогаў мінулага, так і сучаснасці. Напрыклад, Ян Амос Каменскі, які зрабіў рэвалюцыю ў дыдактыцы ў эпоху Адраджэння, лічыў інтарэс адным з галоўных шляхоў стварэння атмасферы навучання.

Навукоўцы распрацоўвалі розныя варыянты павышэння цікавасці да ўрокаў беларускай мовы: праз уключэнне ў канву ўрока займальных заданняў, творчых практыкаванняў, праз нетрадыцыйныя формы арганізацыі самастойнай работы.

Вядомыя псіхологі Л.С. Выгоцкі, А.Н. Лявонцьеў, С.Л. Рубінштэйн зазначаюць, што інтарэс да прадмета залежыць ад усведамлення сутнасці дадзенага прадмета. Асноўным аб'ектам вывучэння беларускай мовы з'яўляецца слова. У адпаведнасці з гэтым, мы мяркуем, што на фарміраванне цікавасці да прадмета беларускай мовы можа зрабіць станоўчы ўплыў семантычны аналіз моўных з'яў.

М.Т. Баранаў лічыць, што пад інтарэсам у метадычным плане трэба разумець “такія эмацыянальныя адносіны вучняў да прадмета, якія выклікаюць у дзяцей жаданне даведацца пра новае. Знешне гэтыя адносіны выражаюцца праз дапытлівасць дзяцей, праз іх увагу і актыўнасць на ўроку” [1, 4].

Назіраючы за дзейнасцю вучняў эксперыментальных класаў на ўроках беларускай мовы, намі было ўстаноўлена, што вучні прадметам не цікавяцца. Падставай для такога вываду паслужыла наступнае: а) дзеці былі не актыўнымі, бо не хацелі аналізаваць адказы сяброў і не задавалі дадатковых пытанняў; б) у паводзінах дзяцей праяўлялася паслухмянасць у выкананні заданняў, а не зацікаўленнасць, бо запісы дзяцей у сшытках і на дошцы былі неахайныя. Актыўнасць дзяцей узрастала, калі настаўнік ставіў пытанне: “Як вы разумееце значэнне гэтага слова?”, калі гучала цікавае дапаўненне наконт ужывання аднаго і таго ж слова ў рускай і беларускай мовах.

Мы мяркуем, што наступныя віды заданняў дапамогуць фарміраваць пазнавальны інтарэс да ўрокаў беларускай мовы ў рускамоўнай школе. Усе заданні можна падзяліць на тры групы. У першую групу мы адносім заданні, якія прыцягваюць увагу дзяцей да значэння слова праз кантэкст і па-за кантэкстам. Напрыклад, дзецям прапануецца растлумачыць значэнне наступных пар слоў: у байцы - байцы, мука – мука, ад страху – на страху, да берагу – берагу. У другую групу – заданні, якія развіваюць граматычнае мысленне. Напрыклад, даказаць ці з'яўляюцца дадзеныя словы аднакарэннымі: а) вада, падводнік, узводзіць, водны, вадзіца; б) лес, лясок, лясны, леска, ляснік; в) звон, званок, звінец, звонку, званіца. У трэцюю – заданні якія павялічваюць інтарэс да вобразнага выкарыстання слова ў пэўнай моўнай сітуацыі. Напрыклад, растлумачыць, у чым незвычайнасць падкрэсленых слоў у наступных сказах: 1. У бабулі ўся работа ў руках кіпіць. 2. Пацямнела неба. Па ім павольна плывуць асвечаныя месяцам аблогі. 3. Ноч кранула вёску. Спяць стомленыя хаты. Нават сабакі не парушаюць сваім брэхам цішыні.

Працэс назірання за вучэбнай дзейнасцю дзяцей выявіў, што работа са словам, яго значэннем развівае лагічнае мысленне, спрыяе ўсвядомленаму тлумачэнню лексічнага і граматычнага значэння слова, а таксама ўзнікненню станоўчых матываў пад час навучання.

Такім чынам, чым больш увагі ў працэсе навучання беларускай мове мы будзем надаваць семантычнаму аспекту моўных з'яў, тым больш цікавым будзе наш прадмет для дзяцей.

Літаратура

1. Баранов М.Т. Пути развития у школьников V-VIII классов интереса к уроку русского языка. В сб.: Воспитание интереса к урокам русского языка. М., 1965.

Е.А. Волосенко

РОЛЕВЫЕ ИГРЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Как известно, большое значение в организации учебного процесса играет мотивация учения. Придание тому или иному виду учебной деятельности нестандартных, оригинальных приемов обеспечивает быстроту запоминания, понимание и усвоение учебного материала. Введение игровых ситуаций в процесс обучения иностранному языку стимулирует познавательную деятельность обучающихся, порождает творческую активность. Игры положительно влияют на формирование познавательных интересов обучающихся, способствуют осознанному освоению иностранного языка. Широкие возможности для активизации учебного процесса дает использование ролевых игр. Ролевая игра – методический прием, относящийся к группе активных способов обучения практическому владению иностранным языком, которая может рассматриваться как упражнение, способствующее формированию собственного мнения или суждения. Эффективность обучения здесь обусловлена в первую очередь взрывом мотивации, повышением интереса к предмету. Ролевая игра представляет собой условное воспроизведение её участниками реальной практической деятельности людей, создает условия реального общения.

Игра может использоваться как на начальном этапе обучения, так и на продвинутом. Практически всё учебное время в ролевой игре отведено на речевую практику, при этом не только говорящий, но и слушающий максимально активен, так как он должен понять и запомнить реплику партнера, соотнести ее с ситуацией, определить, насколько она релевантна ситуации и задаче общения, и правильно отреагировать на реплику. Ролевую игру можно рассматривать как ситуативно-вариативное упражнение, где создается возможность для многократного повторения речевого образца в условиях, максимально приближенных к реальному речевому общению с присутствующими ему признаками – эмоциональностью, спонтанностью, целенаправленностью речевого воздействия.

Ролевая игра мотивирует речевую деятельность, так как обучающиеся оказываются в ситуации, когда актуализируется потребность общения. Причём в организации такого рода учебной деятельности важным является создание условий для такого выполнения игрового задания, в котором достигалось бы не присоединение реплики, а взаимодействие партнеров, поскольку общение есть именно взаимодействие участников. Решение этой задачи связано с изучением закономерностей возникновения общения в совместной осуществляемой деятельности, выявление особенностей речевого взаимодействия партнеров, учетом ограничений, накладываемых иноязычным говорением на форму и содержание речевого общения.

Игровое общение приближается к естественному, если коммуниканты овладевают типичными способами речевого взаимодействия. Ролевая игра учит быть чувствительным к социальному употреблению иностранного языка. Хорошим собеседником является часто не тот, кто лучше пользуется языковыми структурами изучаемого языка, а тот, кто может наиболее четко интерпретировать ситуацию, в которой находятся партнеры, и выбрать те лингвистические средства, которые будут наиболее эффективны для общения. В процессе игры происходит самый настоящий тренинг, необходимый для овладения иностранным языком. При этом игра организуется таким образом, чтобы обучающиеся могли в активном речевом общении с максимальной эффективностью использовать отработываемый языковой материал.

Игра активизирует стремление коммуникантов к контакту друг с другом, создает условия равенства в речевом партнерстве, каждый получает роль и должен быть активным партнером в речевом общении. В обычной дискуссии ученики-лидеры, как правило, захватывают инициативу, а робкие предпочитают отмалчиваться. В этом случае предоставляется возможность робким, неуверенным в себе учащимся говорить и тем самым преодолеть барьер неуверенности. В играх обучающиеся овладевают такими элементами общения, как умение начать беседу, поддержать ее, прервать собеседника, в нужный момент согласиться с его мнением или опровергнуть его, умение целенаправленно слушать собеседника, задавать уточняющие вопросы и т.д. Таким образом, ролевая игра представляет собой упражнение для овладения навыками и умениями диалогической речи в условиях межличностного общения. Игра может рассматриваться как “упражнение, способствующее формированию собственного мнения или суждения”.

Ролевую игру нужно хорошо подготовить с точки зрения как содержания, так и формы, четко организовать. Она непременно проводится в доброжелательной, творческой атмосфере, вызывает у обучающихся чувство удовлетворения, радости. Роли распределяет учитель, их могут выбрать и сами участники общения. Это зависит от особенностей группы, а также от степени владения иностранным языком. Важно, чтобы ролевая игра должна быть принята всей группой, а участники были убеждены в необходимости хорошо исполнить ту или иную роль. Только при этом условии их речь будет естественной и убедительной.

Преподаватель иногда может взять себе какую-нибудь роль, однако не главную, чтобы игра не превратилась в традиционную форму работ под его руководством. Большую значимость приобретает его умение установить контакт в группе. Создание благоприятной, доброжелательной атмосферы на

занятии – очень важный фактор, значение которого трудно переоценить. Описание роли дается в ролевой карточке, при этом информация может быть представлена детально, но не излагаться слишком подробно, чтобы участники игры смогли проявить творчество. Каждый участник ролевой игры совершает речевые действия, обусловленные ситуацией общения, но за каждым из них остается определенная свобода действий, речевых поступков.

Естественность диалогического общения повышается, если один участник игры в соответствии с ролью сообщает что-то, рассуждает, побуждает к действиям, а другой спрашивает, оценивающе реагирует и т.п. В учебных целях важно было разнообразить коммуникативные типы реплик каждого участника игры, которая организуется таким образом, чтобы коммуниканты могли в активном речевом общении с максимальной эффективностью использовать обрабатываемый языковой материал.

Обсуждая проведенную игру, следует проявить такт особенно при оценке результатов первой ролевой игры. Отрицательная оценка деятельности ее участников неизбежно приведет к снижению активности. Желательно начать обсуждение результатов игры с удачных моментов и лишь затем перейти к недостаткам. В ходе игры преподаватель не исправляет ошибки, а лишь незаметно записывает их, чтобы на следующем занятии обсудить наиболее типичные.

Можно также записать ход игры на магнитную ленту, а затем вместе с учащимися прослушать фонограмму либо всей игры, либо отдельных ее фрагментов. При анализе игры можно записать необходимую информацию с магнитофона на доску. Фономатериалы игры дают четкое представление о том, что не получилось в игре, какие языковые формы были использованы не адекватно ситуации, что выпало из поля зрения во время подготовки игры.

Ролевую игру можно отнести к обучающим играм, поскольку она в значительной степени определяет выбор языковых средств, способствует развитию речевых навыков и умений, позволяет моделировать общение учащихся в различных речевых ситуациях.

Важнейшее значение для понимания функции ролевой игры в развитии имеет выяснение ее значения для развития потребностной сферы, для возникновения новых потребностей, которые в игре формируются. Ролевая игра строится на межличностных отношениях, которые реализуются в процессе общения. Являясь моделью межличностного общения, ролевая игра вызывает потребность в общении, стимулирует интерес к участию в общении на иностранном языке.

Л.С. Васюкович

ПЕРСПЕКТИВЫ ЎДАСКАНАЛЕННЯ ШКОЛЬНАГА ПАДРУЧНІКА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Вучэбнае кнігавыданне адыгрывае адметную ролю ў развіцці цывілізаванага грамадства: навуковы і культурны змест тэкстаў падручнікаў адлюстроўвае ўзровень, адэкватны найноўшым дасягненням тэарэтычнай думкі. Падручнік акумулюе не толькі лінгвістычную інфармацыю і спосабы дзейнасці з ёй, але і культурныя каштоўнасці, агульначалавечыя маральныя нормы, уасобленыя ў тэкстах. Рэтраспектыўны аналіз вучэбных выданняў дае падставу сцвярджаць, што падручнікі па мове ўтрымліваюць духоўныя набыткі грамадскай думкі, выступаюць умовай пераёмнасці ў развіцці лінгвістычных і педагогічных поглядаў. Падручнік належыць да тых з’яў культуры, якія патрабуюць пастаяннага ўдасканалення, увагі, аналізу, аб’ектыўных ацэнак. Вучэбная кніга каштоўная як значнасцю навуковага зместу, так і дыдактычнай перапрацоўкай прапанаванай інфармацыі. На думку праф. Н.Б. Мячкоўскай, менавіта матэрыял, адабраны і ўключаны ў падручнік, “набывае значнасць нарматыўна-лінгвістычнага, а таксама ідэалагічнага і мастацка-эстэтычнага канона ў соцыуме” [4, 3].

Ва ўмовах сучаснага грамадства роля вучэбнай кнігі ўзрастае, паколькі яна застаецца эталонам навуковай думкі, выкладзенай лагічна, паслядоўна, сістэмна. Падручніку ў адрозненне ад іншых масавых выданняў неўласцівыя неабгрунтаваныя трансфармацыі зместу з прычыны фарміравання зыходных, канцэптуальных асноў пэўнай дысцыпліны, традыцыйных, базавых спосабаў пазнавальнай дзейнасці. Нават пры арганічных эвалюцыйных зменах падручнік застаецца стабільным у плане дыдактычнай арганізацыі вучэбнага матэрыялу, закліканага вытлумачваць, даказваць, ілюстравач, інтэрпрэтаваць моўныя факты, вучыць рабіць вывады ў працэсе назіранняў і абагульненняў. Падручнік як кампанент педагогічнай сістэмы ствараецца ў канкрэтных гістарычных і культурных умовах. Функцыянаванне яго адбываецца не ў аморфным, бязлікім асяроддзі, а ва ўзаемадзеянні з іншымі элементамі метасістэмы. Рэалізацыя дыдактычных функцый выдання знаходзіцца ў прамой залежнасці ад каардынат, прынятых на адукацыйным зрэзе.

На пэўным этапе свайго функцыянавання падручнік можа перастаць задавальняць патрэбнасці, запыты асобы і лінгвакультурнай супольнасці. Такая сітуацыя развіваецца пры ўмове тэарэтычнага абгрунтавання новых канцэптуальных падыходаў да выкладання мовы. У кантэксце прынятых метадычных парадыгмаў мэтазгодная замена дыдактычнай сістэмы альбо яе сөөчасовая рэканструкцыя з мэтай выпрацаваць кампраміс паміж новымі патрэбнасцямі і рэальнымі магчымасцямі. Падобныя замены азначаюць не толькі перыядычнасць развіцця тэорыі школьнага падручніка па мове, але і стадыяльнасць, ступеньчатасць фарміравання адукацыйнай сістэмы наогул. Маём на ўвазе, што любыя педагогічныя аб’екты праходзяць праз этапы жыццядзейнасці, ва ўмовах якіх нават новы падручнік будзе ўтрымліваць

рысы папярэдніх выданняў. Такія этапы, арганічна ўбіраючы элементы здаровага кансерватызму, забяспечваюць аб'ектыўныя ўмовы для станаўлення наступнай якаснай ступені. Сучасны ўзровень тэорыі школьнага падручніка прадвызначае перспектывы ўдасканалення вучэбнай кнігі па мове.

Зместавыя лініі развіцця падручніка найперш звязаны з яго **новымі функцыямі ў структуры вучэбна-метадычнага комплексу (ВМК)** па беларускай мове. Традыцыйна падручнік служыць асноўным сродкам навучання, цэнтральным кампанентам вучэбнага працэсу, які аб'ядноўвае ўсіх яго ўдзельнікаў – вучняў, настаўніка і аўтара. Падручнік па праву мае статус ядра ВМК, паколькі акрэслівае ўслед за праграмай тактыку, стратэгію і сістэму навучання мове ў цэлым – мэты, змест і прынцыпы лінгвістычнай адукацыі. Апроч гэтага, вучэбная кніга непасрэдна кіруе працэсам пазнання і абумоўлівае характар дзейнасці настаўніка.

Як вядома, **вучэбна-метадычны комплекс** уяўляе сістэму дыдактычных сродкаў па пэўнай дысцыпліне і ствараецца з мэтай найбольш поўнай рэалізацыі адукацыйных і выхаваўчых задач. На сённяшні дзень – магчыма, у сілу таго, што ва ўмовах беларускай адукацыі ідэя ВМК мае першыя набыткі, – вучэбныя выданні рыхтуюцца і ўспрымаюцца як самастойныя элементы, якія расцэньваюцца як дадатак да падручніка. Кампаненты комплексу падаюць матэрыял у розным аб'ёме і паслядоўнасці, даведаны апарат, як правіла, будуецца паводле неаднастайных прынцыпаў, тэрміналогія і нават умоўныя абазначэнні не заўсёды уніфікаваныя, выданні адрозніваюцца паводле свайго паліграфічнага і мастацкага афармлення, не прасочваюцца ўнутрыдысцыплінарныя сувязі.

Традыцыйна для забеспячэння вучэбна-выхаваўчага працэсу падручнікі, метадычныя і наглядныя дапаможнікі распрацоўваліся разрознена, аднаасобна. У выніку гэтага метадыка стварэння кампанентаў ВМК у адрыве ад працэсу канструявання іншых выданняў мела невялікі ўплыў на падрыхтоўку падручнікаў. Адпаведна сродкі навучання мелі функцыянальна-прыкладны характар. Метадычнае забеспячэнне не разглядалася ў рэчывы сістэмнага падыходу, з навукова-метадалагічных пазіцый, рэкамендаваныя дапаможнікі, як правіла, малаэфектыўныя найперш у аспекце самастойнай і індывідуальнай работы. З улікам пераходу адукацыі да антрапацэнтрычнай мадэлі навучання абнаўляюцца мэты і змест ВМК. З улікам дыдактычных функцый пры стварэнні сучаснага ВМК павінны ўлічвацца наступныя патрабаванні:

- падрыхтоўка комплексу пачынаецца з асэнсавання метадалагічных устаноў, на аснове якіх ВМК мысліцца як мабільная сістэма дыдактычных сродкаў, аб'яднаных інтэграванай і каардынуючай, а таксама функцыямі матывацыі і кіравання пазнавальнай дзейнасцю вучняў;
- улік прамых і ўскосных лагічных сувязей паміж вучэбнымі выданнямі, якія, будучы самастойнымі і самадастатковымі, маюць узаемаабумоўлены і сузалежны характар;
- рэалізацыя прынцыпу паслядоўнасці і пераемнасці пры выкладзе вучэбнага матэрыялу;
- забеспячэнне ўнутрыдысцыплінарных сувязей паміж выданнямі комплексу;
- агульная структура выданняў і прынцыпаў фарміравання даведачнага апарата;
- выкарыстанне аўтарамі дапаможнікаў агульнага паняццённага апарата, уніфікацыя тэрміналогіі і абазначэнняў;
- недапушчальнасць неапраўданага дубліравання матэрыялу;
- інтэграцыя традыцыйнай метадыкі навучання з інавацыйнымі тэхналогіямі; захаванне адзінства мастацкага афармлення выданняў ВМК.

Дыдактыка-метадычная структура падручніка ў аптымальным варыянце перадае логіку вучэбных аперацый, паслядоўнасць якіх абумоўлена структурай пазнавальнай дзейнасці. Яе першы этап – дэманстрацыя, успрыманне і аналіз фактаў – патрабуе якаснага, адэкватнага асэнсавання ўзораў вывучаемага матэрыялу. Структура дзейнасці падразумявае этап узнаўлення, што вымагае не толькі імітацыі прапанаваных дзеянняў, але і абавязковага іх вытлумачэння, дэталізацыі. Вучэбная дзейнасць у абавязковым парадку прадугледжвае творчы ўзровень, на якім задзейнічаны не аднастайныя, а варыятыўныя практыкаванні, заданні. Гэта прадугледжвае такія вучэбныя аперацыі, як канструяванне, трансфармацыя, камбінацыя, перакадзіраванне моўнага і маўленчага матэрыялу. Этап надзвычай істотны: як вядома, пераканструяваць, трансфармаваць можна толькі тое, што зразумела і асэнсавана. Апошні этап – прымяненне атрыманых ведаў на практыцы ў розных відах маўленчай дзейнасці.

Сучасная сацыякультурная сітуацыя характарызуецца пераходам ад маналагічнай сістэмы светаўспрымання да дыялагічнай, што стымулюе ўвагу да магчымасцей моўнай асобы, навываў уступачы ў дыялог, падтрымліваць яго. **Ідэя гарманічнай дыялагізацыі вучэбнага працэсу** з'яўляецца ключавой для нашага часу. З улікам гэтага запатрабавана не ўменне фармуляваць гатовыя адказы на пытанні падручніка, настаўніка, а ўменне выяўляць сутнасць праблемы, супярэчнасці, выключэнні пры аналізе моўных фактаў. Адпаведна пашыраецца разуменне дыялога і дыялагічных формаў працы ў вучэбнай кнізе. Ад спрошчанага ўспрымання “размовы паміж дзвюма або некалькімі асобамі” адбываецца падрыхтаваны найперш філосафія (М.М. Бахцін, В.С. Біблер, В.Э. Льеўкаў) пераход да вытлумачэння дыялога як спосабу чалавечага быцця, як механізма творчага мыслення, як спосабу выкладу вучэбнага матэрыялу. Паступова фарміруецца перакананне ў тым, што ісціна (жыццёвая, навуковая) існуе, аднак яна “прынцыпова не месціцца ў межах адной свядомасці” і “нараджаецца ў выніку сутыкнення розных свядомасцей” [1, 12].

У аспекце дыялагічнай культуры недасканалым бачыцца падручнік як склад лінгвістычнай інфармацыі, як канцэнтрацыя маналагізаваных ведаў, зборнік абсалютных ісцін, які адназначна асвятляе праблему, нават не спрабуючы прапанаваць розныя погляды, пазіцыі вучоных-моваведаў. Дыялогавае навучанне як першасна асабовае можа адбывацца толькі на аснове дыялагічнага (не па форме, а па сутнасці) тэксту. Пры гэтым істотна мяняецца пазіцыя настаўніка: з носьбіта маналагічных, адназначных ведаў ён становіцца пасрэднікам паміж падручнікам і вучнем, ператвараецца ў арганізатара дыялога, які пераконвае аднадумцаў у разуменні дыялектычнага быцця слова.

Перспектыўнай лініяй развіцця з'яўляецца арганічнае ўзаемадзеянне электронных і традыцыйных падручнікаў на друкаванай аснове. Мэтазгодна сцвярджаць пра аптымальнае суіснаванне выданняў, а не пра тое, якая форма прадстаўлення інфармацыі будзе дамінаваць. Тым больш, што кожная дысцыпліна мае раздзелы, дзе выкарыстанне мультымедычных сродкаў навучання дарэчнае і пажаданае.

Так, у апошнія гады разгарнулася дыскусія аб магчымай замене традыцыйных формаў камунікацыі электроннымі. Аднак, спасылаючыся на аўтарытэтныя крыніцы (напрыклад, справаздача Расійскай кніжнай палаты), можна гаварыць, што сёння існуе мноства прагнозаў развіцця інфармацыйных працэсаў у грамадстве, але ні адзін з іх не ўтрымлівае сцвярджэнняў, аргументаў адносна адмірання кнігі як шматфункцыянальнага прадукта. Значны рост кніжнай вытворчасці ў другой палове XX ст. прыходзіцца на краіны, у якіх у найбольшай ступені атрымалі развіццё новыя інфармацыйныя тэхналогіі, – Вялікабрытаніі, Германіі, ЗША, Японіі. Так, даследчыкі Брытанскай бібліятэкі, якія распрацавалі прагноз электроннага навуковага кнігавыдання да 2008 года, канстатавалі, што нават у такой сферы грамадскай практыкі, як навука, выпуск традыцыйных друкаваных выданняў будзе расці. У тым, што інфармацыйныя сродкі ёсць далёка не раўнацэнная замена кнігі, прызнаюцца самі распрацоўшчыкі праграмных прадуктаў. Падобныя заявы робяцца і на дзяржаўным узроўні: “Наглядзячы на існаванне электронных СМІ, кніга пакуль што застаецца найвялікшым здабыткам нашай цывілізацыі. Гэта асноўная база для атрымання ведаў, асабліва што датычыцца ведаў спецыяльных, навучальных, энцыклапедычных і даведачных” [3, 3].

На сённяшні дзень прасочваецца выразная тэндэнцыя да аб'яднання кніжных і электронных сродкаў у комплексныя праграмы навучання. Замежны вопыт таксама ацэньвае як перспектыўную практыку прадстаўлення вучэбнай інфармацыі на магнітных і аптычных носьбітах, якія выпускаюцца ў якасці дадатку да падручніка.

Такім чынам, перспектыўным на сённяшні дзень бачыцца падручнік, які:

- утрымлівае не толькі прадметныя, але і метадалагічныя веды – аб прыёмах самастойнага пошуку, адбору, асэнсавання, перапрацоўкі лінгвістычнай інфармацыі вучэбных тэкстаў;
- мае дыялагавы характар навучання, скіраваны на дыялектычнае бачанне прадмета абмеркавання, на выяўленне ўласнай пазіцыі, яе дэманстрацыю і аргументацыю;
- фарміруе абагульненыя інтэлектуальныя спосабы дзейнасці;
- тэксты якога выступаюць лінгва-сэнсавым і рытарычным эталонам для моўнай асобы;
- утрымлівае механізм самакантролю, самакарэкцыі і самаацэнкі індывідуальных вучэбных дасягненняў;
- раскрывае тэхналогію вучэбна-пазнавальнай дзейнасці.

Методыка падрыхтоўкі сучаснага падручніка падразумявае творчае асэнсаванне папярэдняга вопыту па стварэнні вучэбнай кнігі, захаванне класічных, прагрэсіўных набыткаў пройдзенага шляху з выкарыстаннем найноўшых адукацыйных тэхналогій.

Літаратура

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Изд. 2-ое. М.: Искусство, 1986. 444 с.
2. Зуев Д.Д. Школьный учебник. М.: Педагогика, 1983. 240 с.
3. Лапцёнак І. Мы ствараем беларускі нацыянальны падручнік // Настаўніцкая газета. 2002. 3 снежня. С.3.
4. Мечковская Н.Б. Концепция и методы грамматик XVI-XVII веков как элемента книжно-письменной культуры восточного славянства: Автореф. дис... д-ра филологич. наук: 10.02.02 / Бел. гос. ун-т. Мн., 1986. 38 с.

Г.Ф. Герасіменка

ВЫКАРЫСТАННЕ ДЫСКУРСІЙНЫХ ФОРМ НАВУЧАННЯ НА ЗАНЯТКАХ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

Праблема фарміравання творчай асобы спецыяліста, прафесіянала ў межах новай педагогічнай парадэгмы вышэйшай школы сёння надзвычай актуальная. Незалежна ад сутнасці і спецыфікі вучэбнай дысцыпліны на першы план выступае задача навучыць студэнтаў арыентавацца ў інфармацыйнай плыні, узброіць інструментам адбору і крытычнага асэнсавання фактаў, з'яў, бачыць выключэнні з правілаў. У

связи з гэтым функцыя выкладчыка ў некаторай ступені мяняецца. Сёння выкладчык павінен будаваць заняткі такім чынам, каб кожны студэнт стаў непасрэдным удзельнікам практычнай дзейнасці, меў магчымасць выказаць тэарэтычны, навуковы пункт гледжання па тэме, прадставіць свае адказы на пытанні. Стварэнне атмасферы творчага пошуку – галоўная ўмова, якая павінна быць забяспечана ў працэсе падрыхтоўкі, арганізацыі і правядзення заняткаў.

У гэтым выкладчыку павінны дапамагчы такія формы і спосабы арганізацыі навучальна-пазнавальнай дзейнасці, якія арыентаваны на праблемна-дыялогавае, індывідуалізаванае навучанне. Мэтай такога навучання з'яўляецца фарміраванне ў студэнтаў здольнасці да пастаяннай самаадукацыі. Уменні пераапрацоўваць інфармацыю ў свае асабістыя веды, самастойна арганізоўваць пошукавую дзейнасць, аргументавана адстойваць сваю думку могуць забяспечыць поспех у далейшым і ў прафесійнай і ў любой іншай дзейнасці.

Аналізуючы перавагі метадаў актыўнага навучання на занятках па беларускай мове, трэба адзначыць, што яны, паводле І. Ахметавай, дазваляюць перайсці да парадыгмы, пабудаванай на засваенні набору ведаў, да магчымасці асобна афарбаваць атрыманую інфармацыю і лёгка ўключыць яе ў цэласную сістэму ўяўленняў пра мову; забяспечваць актыўную пазіцыю студэнтаў; ствараць умовы для выпрацоўкі шэрагу навываў камунікатыўнага плана; садзейнічаць асобнаму развіццю студэнтаў, развіццю іх інтэлектуальных здольнасцей [1].

У аснове ўсіх актыўных і інтэрактыўных форм навучання ляжыць метада, вядомы яшчэ са Старажытнай Грэцыі, – дыскусія.

Сучасная дыскусія ўяўляе сабой адукацыйную тэхналогію, накіраваную як на навучанне, так і на выконванне, і на развіццё студэнтаў. На занятках па беларускай мове (прафесійная лексіка) гэтая форма выкарыстоўваецца з улікам спецыфікі прадмета. Па сутнасці, гэта можа быць непасрэдна дыскусія ў форме сімпозіума, дыскусія ў стылі тэлевізійнага ток-шоу, “мазгавы штурм”, дэбаты, дыспут, “круглы стол”, тэматычны семінар, семінар-даследаванне.

На што трэбы звярнуць увагу, рыхтуючыся да дыскусіі? Перш за ўсё трэба вызначыцца з выбарам тэмы ці прадмета абмеркавання, бо ад гэтага залежыць, ці будзе дыскусія выклікаць цікавасць у студэнтаў. Тэма павінна быць сфармулявана такім чынам, каб быў відавочны праблемны характар дыскусіі. Неабходнай умовай падрыхтоўкі з'яўляецца наяўнасць двух (ці больш) пунктаў гледжання на праблему, якая будзе абмяркоўвацца студэнтамі. Кожны пункт гледжання павінен мець дастатковую, канкрэтную і зразумелую аргументацыю, падмацаваную пры неабходнасці пэўнымі крыніцамі. Працэс падрыхтоўкі і абмеркавання павінен кантралявацца выкладчыкам. Тэма апавяшчаецца загадзя, вызначаецца рэгламент выказванняў, размяркоўваюцца ролі (вядучы, эксперт, хранаметрыст), абмяркоўваюцца асноўныя пытанні дыскусіі. У працэсе дыскусіі выкладчыку належыць асобная роля: гэтая форма заняткаў патрабуе ад яго імгненнай рэакцыі на настрой аўдыторыі, умення стварыць нестандартную сітуацыю, кіраваць пошукавым працэсам так, каб удзельнікі дыскусіі захоўвалі культуру моўных зносін, не выходзілі за межы праблемы, з павагай ставіліся да сваіх апанентаў і слухачоў. Абавязковым элементам дыскусіі з'яўляецца падвядзенне вынікаў. Дакладна і сцісла сфармуляваны вывад, з якім згаджаецца большасць удзельнікаў, сведчыць пра паспяхова праведзеныя заняткі.

Трэба адзначыць, што дыскусія – даволі складаная форма заняткаў, якая патрабуе пэўнай падрыхтоўкі самога выкладчыка, добрага ведання аўдыторыі, студэнтаў, іх інтэлектуальнага ўзроўню, псіхалагічнага настрою, мікраклімата ў групе. Акрамя таго, улічваючы спецыфіку прадмета, студэнты павінны добра валодаць беларускай мовай, мець належны размоўны ўзровень, інакш зніжаецца ўспрыняцце інфармацыі і запавольваецца тэмп дыскусіі.

Добры эфект пры правядзенні заняткаў па беларускай мове мае дыскусія ў стылі тэлевізійнага ток-шоу. Асаблівасць гэтай формы ў тым, што некалькі студэнтаў (група з 3-5 чалавек) абмяркоўваюць канкрэтную праблему ў прысутнасці аўдыторыі. Астатнія ўдзельнікі ток-шоу – гледачы ўступаюць у абмеркаванне пазней: яны ці выказваюць сваю думку ці задаюць пытанні непасрэдным удзельнікам гутаркі. Гэтая метадыка дае магчымасць дакладна выказаць розныя пункты гледжання па зададзенай тэме. Аднак трэба памятаць, што ўдзельнікі абмеркавання павінны быць дастаткова кампетэнтныя ў праблеме і добра падрыхтаваныя да гутаркі. Ход дыскусіі ў стылі тэлевізійнага ток-шоу можа быць наступным. Вядучы (гэтую ролю выконвае адзін са студэнтаў, які мае добры вопыт публічных выступленняў і кантактаў з аўдыторыяй) вызначае тэму, запрашае ўдзельнікаў, паведамляе ўмовы заняткаў. Аўдыторыя папярэдне афармляецца належным чынам, сталы расстаўляюцца падковаю ці літарай П. Асноўныя ўдзельнікі садзяцца перад гледачамі. Пасля кароткага ўступу пачынаюцца выступленні, якія працягваюцца 20-25 хвілін. Затым вядучы дае слова ўдзельнікам-гледачам. Выступленні павінны быць канкрэтнымі, зразумелымі, дакладнымі. У ходзе іх аўдыторыя падзяляецца на палярныя, супрацьлеглыя групы. Дыскусію накіроўвае вядучы і на пэўным этапе дае слова эксперту. Ім можа быць запрошаны спецыяліст-навуковец, журналіст ці сам выкладчык. І нарэшце адбываецца калектыўнае падвядзенне вынікаў, а таксама аналіз выказванняў асноўных ўдзельнікаў дыскусіі.

У ходзе дыскусіі выкарыстоўваецца музыка, спецыяльныя музычныя сігналы, вершы, песні, запісы тэкстаў. Удзельнікі-гледачы маюць спецыяльныя карткі са знакамі пытальнікаў, клічнікаў, плюсаў, мінусаў, а таксама карткі зялёнага і чырвонага колераў, што могуць быць выкарыстаны для галасавання, калі гэта, на думку вядучага, неабходна.

Так, у ходзе дыскусіі “Адна мова – адзін народ?” студэнты праявілі выключную зацікаўленасць і актыўнасць. Абмяркоўваючы аспекты беларуска-рускага білінгвізму, яны характарызавалі сучасную моўную сітуацыю на Беларусі як даволі складаную. У выніку дыскусіі быў зроблены вывад, што пачуццё адзінства мовы – гэта адзін з асноўных кампанентаў нацыянальнай свядомасці. Студэнты-біёлагі пагадзіліся з тым, што авалоданне нацыянальнай мовай – неабходная ўмова фарміравання самасвядомасці асобы, далейшага ўваходжання ў шматнацыянальны свет, у шматмоўную сістэму міжнароднай камунікацыі, а агульналінгвістычная адукаванасць – грамадская патрэба духоўна-культурнага развіцця асобы.

Дыскусія-сімпозіум па сваёй форме менш складаная. Група з 3-4 студэнтаў-лектараў рыхтуе паведамленні-даклады па пэўнай праблеме (напрыклад, “Біялагічнае, сацыяльнае і індывідуальнае ў мове”) і выступаюць перад аўдыторыяй. Працягласць выступлення – 15-20 хвілін. Затым пачынаецца абмеркаванне. Гэтая форма заняткаў таксама спрыяе развіццю творчага мыслення, пашырае і паглыбляе веды па вывучанай тэме, спрыяе фарміраванню навыкаў навукова-даследчай работы, выхаванню адказнасці і дысцыпліны.

Студэнты з цікавасцю ставяцца да такой формы заняткаў, як абмеркаванне рэфератаў і дакладаў. Напісанне рэферата фарміруе ўменне аналітычнай дзейнасці, садзейнічае выхаванню ўмення працаваць з арыгінальнымі крыніцамі, лагічна будаваць другасны тэкст, выдзяляць галоўнае, істотнае. Акрамя таго, для выкладчыка рэферат цікавы тым, што ён з’яўляецца сродкам праверкі ведаў студэнтаў. Выкладчык кіруе пошукавай працай студэнтаў у ходзе падрыхтоўкі матэрыялу для рэферата, акцэнтуючы ўвагу студэнтаў на тым, што інфармацыя павінна быць дакладная, зразумелая і цікавая для ўсёй аўдыторыі. Пры абмеркаванні рэфератаў фарміруецца ўменне аргументавана адстойваць сваю думку, уважліва слухаць, тактоўна рабіць заўвагі і задаваць слушныя пытанні. З вопыту працы магу адзначыць, што цікавасць у студэнтаў выклікаюць тэмы, звязаныя з персаналіямі: дзеячамі беларускага нацыянальнага адраджэння, а таксама з гістарычнымі этапамі фарміравання і развіцця беларускай мовы.

Такім чынам, можна адзначыць, што метады актыўнага навучання даюць шэраг пераваг, што сёння з’яўляецца вельмі актуальным. Студэнты вучацца здабываць веды асабістымі намаганнямі, ліквідуюць інфармацыйныя прабелы, працуючы з разнастайнымі крыніцамі. У ходзе дыскусіі і абмеркавання ведаў грунтоўна засвойваюцца. Студэнты вучацца дакладна фармуляваць сваю пазіцыю і актыўна адстойваць яе.

Правядзенне такіх заняткаў прымушае звярнуць увагу і на недахопы, якія робяцца відавочнымі: недастатковы ўзровень моўнай культуры студэнтаў, адсутнасці навыкаў публічных выступленняў, жаданне “перамагчы” апанента любымі сродкамі, недастатковае валоданне беларускай мовай.

Выкарыстанне інтэрактыўных метадык навучання дае пэўныя перавагі ў працы і выхаванні. Пераход ад традыцыйнага, рэпрадукцыйнага спосабу выкладання і засваення ведаў да найбольш высокіх узроўняў самастойнай дзейнасці студэнтаў абавязкова будзе спрыяць росту творчай асобы будучага спецыяліста.

Літаратура

1. Ахметова И.Ф. Дискуссионный метод обучения личности // Школа. №2. 2005.
2. Гимпель Л.П. Творческая направленность личности как психолого-педагогическая проблема // Адукацыя і выхаванне. №7. 2005.

Е.Е. Долбик

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ РУССКОЙ РЕЧИ В ШКОЛЬНОМ УЧЕБНИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Общеизвестно, что в практике школьного преподавания русского языка эстетической функции языка уделяется недостаточно внимания. “За унылой чередой разных видов грамматического разбора, списков слов для заучивания, бесконечных рамок в учебниках и напряженных ожиданий результатов очередного контрольного диктанта не видят дети в языке самого главного – его удивительного богатства и красоты” [2, с.3]. Российскими методистами намечен один из путей решения этой проблемы, суть которого состоит в интеграции двух школьных предметов – русского языка и русской литературы, во введении интегрированного курса русской словесности, представлены прекрасные образцы реализации такого курса [2, 7 и др.].

В Республике Беларусь, согласно Концепции обучения русскому языку в 12-летней общеобразовательной школе, одной из задач обучения русскому языку является формирование социокультурной компетенции, предполагающей “осознание учащимися красоты, выразительности и эстетических возможностей русской речи” [1, 3].

В 11-12 классах, призванных обеспечить профилизацию обучения и изучение русского языка на трех уровнях (базовом, повышенном и углубленном), эта задача приобретает особую актуальность. Повышенный и углубленный уровни предполагают “расширение сведений о богатейших ресурсах

русского языка, в том числе его изобразительно-выразительных средствах, и их использование при создании связанных высказываний” [1, 5].

Как отмечено в объяснительной записке к программе по русскому языку, в содержание обучения русскому языку в 11-12 классах в качестве одного из основных компонентов входит “формирование способности анализировать и оценивать с эстетической точки зрения разнообразные языковые явления в текстах разных функциональных стилей литературного языка” [4, 6]. Программа предусматривает изучение звуковых образных средств русского языка, изобразительных возможностей русского словообразования, лексического богатства русского языка, морфологических средств выразительности русской речи, синтаксического богатства русского языка, т.е. анализ экспрессивного потенциала единиц всех уровней языка. Программа включает такие темы, как фонетические средства выразительности (ударение, интонация, звукопись); изобразительные средства лексической системы русского языка (синонимия, антонимия, антонимия, паронимия; метафора и метонимия); словообразовательные средства выразительности; изобразительные средства морфологической системы русского языка: экспрессивное употребление собственных имен существительных, употребление форм единственного числа в значении множественного, употребление имен прилагательных в качестве эпитетов, переносное употребление форм наклонения и времени глагола, роль глагольных форм в создании текстов различных типов речи; изобразительные средства синтаксической системы русского языка (синтаксический параллелизм, инверсия, риторический вопрос, именная тема, парцелляция и др.).

В экспериментальных учебниках по русскому языку для 11-12 классов, созданных в Беларуси [5, 6], предпринята попытка включить средства выразительности речи в содержание обучения русскому языку в старших классах, организовать процесс обучения таким образом, чтобы одновременно решать несколько задач, совершенствовать как учебно-языковые, так и коммуникативные умения и навыки учащихся. Не секрет, что в условиях введения такой формы аттестации выпускников и вступительного экзамена в вузы, как централизованное тестирование, предусматривающего выполнение заданий первого-второго, максимум третьего уровней и исключая проверку умений и навыков по развитию связной речи, задания творческого характера, учитель правомерно сосредоточит свою деятельность и внимание учеников на обобщении и систематизации сведений по грамматике, на отработке прежде всего правописных (орфографических и пунктуационных) и отчасти произносительных, грамматических и речевых норм русского литературного языка. Исключительно важно, чтобы при этом не исчезла, не ушла на второй план работа над коммуникативными качествами речи (точностью, логичностью, последовательностью, богатством, чистотой, уместностью и выразительностью), над умением создавать связанные высказывания различной жанрово-стилевой принадлежности. Кроме того, необходимо помнить, что в современном обществе неизмеримо выросла роль устной речи, особенно публицистической (дискуссия, полемика, дебаты и под.). И в целом “различные сферы деятельности человека (производственная, научная, общественно-политическая, законодательная, художественная, педагогическая и др.) требуют от носителя языка умения точно, логично, последовательно излагать свои мысли; высказывать собственные суждения, приводя систему убеждающих аргументов; возражать оппоненту, вести спор, не нарушая норм речевого поведения; формировать общественное мнение и воздействовать на слушателей и т.д.” [3, 10].

На решение этих задач и направлена система работы в экспериментальных учебниках по русскому языку. Продемонстрируем возможность комплексного совершенствования учебно-языковых и коммуникативных умений и навыков на примере раздела “Синтаксис и пунктуация”.

Тема	Основные грамматические понятия	Работа над нормами русского языка	Работа над выразительностью речи
1. Виды простых предложений по цели высказывания и по интонации	Повествовательные, побудительные, вопросительные предложения; восклицательные и невосклицательные предложения	Знаки препинания в конце предложения	Риторический вопрос, риторическое восклицание
2. Виды простых предложений по строению грамматической основы и по полноте строения	Двусоставные и односоставные предложения, полные и неполные предложения	Тире в неполном предложении	Эллиптические конструкции, именная тема, цепочки назывных предложений
3. Предложения с однородными членами	Признаки однородных членов, обобщающее слово при однородных членах	Знаки препинания в предложениях с однородными членами; правильное употребление	Асиндетон (бессоюзие), полисиндетон (многосоюзие), функционально-

		двухместных союзов при однородных членах (<i>не только, но и; как, так и</i> и под.); нормы управления при однородных членах	семантический конфликт в однородном ряду (зевгма), градация
4. Обособленные члены предложения, выраженные сравнительным оборотом	Признаки обособленных членов; способы выражения сравнения	Знаки препинания в конструкциях со сравнительными союзами	Сравнение как изобразительно-выразительное средство; развернутое сравнение; отрицательное сравнение
5. Обращение	Признаки обращения, способы его выражения	Знаки препинания при обращении	Метафора, олицетворение, риторическое обращение; обращение как средство выражения отношения к адресату, как средство характеристики адресанта
6. Сложноподчиненные предложения с несколькими придаточными	Последовательное, однородное, параллельное подчинение, комбинирование моделей	Запятая на стыке подчинительных союзов; знаки препинания между однородными придаточными; выбор средств связи, правильное расположение придаточных частей	Период
7. Чужая речь	Способы передачи чужой речи: прямая речь, косвенная речь, цитация, конструкции с вводными словами и предложениями	Знаки препинания в предложениях с прямой речью и при диалоге; в предложениях, содержащих косвенный вопрос; пунктуационное оформление цитат, в том числе стихотворных, эпитафия; правила замены прямой речи косвенной	Выразительные возможности несобственно-прямой речи

Комплексный анализ структуры, значения, текстообразующей функции членов предложения и синтаксических конструкций и их экспрессивного потенциала подтверждает мысль о том, что именно синтаксис является организующей частью структуры художественного текста и определяет особенности авторского стиля.

Литература

1. Концепция обучения русскому языку в 12-летней общеобразовательной школе (проект) // Русский язык и литература. 2005. №8.
2. Львова С. И. Уроки словесности. 5-9 классы. М., 2001.
3. Мурина Л.А., Литвинко Ф.М., Долбик Е.Е. Учебник по русскому языку для X-XI классов Республики Беларусь: каким ему быть? // Русский язык и литература. 2002. №4.
4. Программы для учреждений, обеспечивающих получение общего среднего образования. Русский язык. Мн., 2003.
5. Русский язык: экспериментальное учебное пособие для 11 класса учреждений, обеспечивающих получение общего среднего образования, с белорусским и русским языками обучения / Л.А. Мурина и др. Мн., 2004.

6. Русский язык: экспериментальное учебное пособие для 12 класса учреждений, обеспечивающих получение общего среднего образования, с белорусским и русским языками обучения / Л.А. Мурина и др. Мн., 2005.
7. Соколова Г.П. Уроки русского языка и словесности. М., 2003.

Е.И. Ермалинская

РАБОТА НАД ПОЭТИЧЕСКИМ ЯЗЫКОМ Р. БЕРНСА В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В МУЗЫКАЛЬНОМ ВУЗЕ

Культурологический подход предлагает исследования взаимоотношений культуры с сознанием человека, который является представителем данной культуры. Имеется в виду движение от личности к культуре, т.е. предполагается исследования духовной жизни человека, сформированного этой культурой. Национальная художественная картина мира составляет культурологический потенциал художественного (в том числе и поэтического текста). Отбор материала для коммуникативно-ориентированного обучения представляет собой сложный процесс. Знакомство с культурными особенностями страны изучаемого языка происходит при обучении чтению. Работа над поэзией является значимым элементом знакомства с культурой страны.

На сложном и долгом пути развития литературы было создано множество замечательных литературных произведений. Каждое новое поколение находит в них что-то близкое и понятное, открывает неизвестное и интересное. Знакомство с литературными произведениями приближает читателей к богатой культуре человечества, позволяет постичь связь времен, обогащает культурно.

Поэзия всегда играла исключительную роль в развитии мировой и национальной культуры. Поэтические тексты являются специфическим явлением. Маслова В.А. выделяет специфические особенности поэтического текста: “Во-первых, в нем первичен, важен субъект высказывания. Изображение реального мира служит целям самовыражения автора, лирического героя....

Во-вторых, поэтический язык-это язык второго уровня, который отличается особой значимостью единиц языка в нем....

В-третьих, в художественных текстах чрезвычайно велика роль креативного аспекта языка

В-четвертых, поэтический текст-система, организованная эстетически....

В-пятых, особое значение в поэтическом тексте имеет его ритмико-мелодическая оформленность....

В-шестых, поэтический текст-это образное понимание мира....

В-седьмых, поэтический текст как вид искусства обладает еще и своими правилами организации материала....

В-восьмых, поэзия, в сравнении с прозой, обладает повышенной емкостью всех составляющих его элементов....

В-девятых, поэтический текст отличается рифмой....

В-десятых, восприятие художественного текста ... происходит гораздо медленнее, чем других текстов...” [2, 13-17].

Роберт Бернс – национальный поэт Шотландии. Каждый год 25-го января (в день его рождения) по всей Шотландии происходят праздники и фестивали, во время, которого читают стихи, поют песни. Поэзия Бернса любима всеми его соотечественниками. Его уважают за доброту, патриотизм и честность. Он воспевал благородство и гордость шотландского крестьянства. Стихи Бернса имеют ярко выраженную гуманистическую направленность, в них виден глубокий интерес не к отдельному человеку, а к живому, конкретному, с его характером и дурными сторонами, обусловленными средой, в которой он живет. Поэт рассматривал свою литературную работу как патриотический долг. Бернс создал новую поэзию, где прославлял труд и свободу, любовь и дружбу. Поэт писал о красоте и свободе своей Родины. Его называли поэтическим мечтателем и романтическим поэтом.

Жизнь Р. Бернса была трудной и бедной. Первое стихотворение он написал, когда ему было 14 лет. С тех пор он сочинил сотни произведений, которые приносили ему и его соотечественникам. Гете точно определил, в чем сила и величие Бернса: “... Не потому ли он велик, что старые песни его предков жили в устах народа, что ему пели их, так сказать, тогда еще, когда он был в колыбели, что мальчиком он вырос среди них и сроднился с высоким совершенством этих образов что он нашел в них ту живую, основу, опираясь на которую мог пойти дальше..?” [3, 535].

Многие стихи были написаны на английском языке, но лучшие – на родном шотландском диалекте. При чтении следует помнить, что тексты насыщены шотландскими словами, что значительно затрудняет и чтение и понимание.

Многие слова шотландского диалекта совпадают с английскими словами, по форме, но отличаются по значению, напр.: шотл. *famous* – *grand, fine* и др. Кроме того, некоторые шотландские слова имеют дополнительное значение, отсутствующее в английском языке, напр.: *kitchen* – *season* и др.

Шотландская орфография XVII века не систематизирована, поэтому одно и то же слово может встречаться в разном орфографическом оформлении, напр.: *aneuch, eneuch, enough, enow – enoudh; ha'f, haff – half* и др. Целесообразно обратить внимание на черты идиостиля Роберта Бернса при использовании его произведений на занятиях по английскому языку. Стихи поэта демократичны и полны жизнелюбия. Его лирика имеет народно-песенный строй, некоторым произведениям присуща резкость и грубость. Если перевести отдельные выражения на русский язык дословно, они звучали бы даже нецензурно.

Бернс путешествовал по всей Шотландии, собирая и обрабатывая народные мелодии. Его считают создателем шотландской песни. Тексты поэта составляют душу музыки. Поэтому неудивительно, что многие знаменитые композиторы: Бетховен, Шуман, Мендельсон, Шостакович, Свиридов, Кабалевский – использовали его стихи при написании своих великих произведений.

Рассмотрение поэтических произведений Роберта Бернса логично на занятиях по английскому языку в музыкальном вузе. В стихах поэта выражается концепт «музыка». Есть произведения, в которых встречаются музыкальные термины, напр.: *opera – опера; fiddle – скрипка* и др. Встречаются различные части речи, относящиеся к семантическому полю «музыка», напр.: *sing – поем; melodies – песни* и др. Некоторые произведения имеют песенную форму, напр.: “*Scroggam*”; “*O ay my wife she dang me*” и др.

При переводе на русский язык поэты пытаются оставить черты поэзии Р. Бернса. Концепт «музыка» и принадлежащие к этому семантическому полю слова сохраняются. Многие произведения Бернса положены на музыку. Это подчеркивает их музыкальную природу.

В.Г. Белинский причислил Бернса к английским поэтам – романтикам, произведения которых “... составляют богатейшую сокровищницу лирической поэзии” [1, 51].

Произведения Р. Бернса на занятиях по английскому языку в музыкальном вузе можно использовать для достижения различных целей: как источник материала о стране изучаемого языка; тексты для заучивания и совершенствования навыков произношения; для переводов с английского на русский язык. Творческий перевод это очень сложный вид работы. Но тем не менее следует помнить, что, возможно, многие произведения мировой литературы остались бы неизвестными читателю, если бы не их блестящий перевод на русский язык. Но главной целью педагога является ознакомление студентов с творчеством этого замечательного автора и повышение интереса к его поэзии. Возможно, через некоторое время мы сможем услышать новые песни на стихи Роберта Бернса.

Литература

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т.5. М., 1954.
2. Маслова В.А. Филологический анализ поэтического текста. Монография. Мн., 1999.
3. Роберт Бернс. Стихотворения. Сборник. Сост. И.М.Левидова. На англ. и русск. яз. М.: Радуга, 1982.

I.B. Казакова

ВЫКАРЫСТААННЕ ФАЛЬКЛОРНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ У СІСТЭМЕ АДУКАЦЫІ

Вусная паэтычная творчасць кожнага народа мае сваю спецыфіку, якая праяўляецца ў жанравым саставе, сувязі з рэчаіснасцю, тэматыцы, вобразнай сістэме, паэтыцы і інш. Працэс станаўлення і развіцця фальклору быў арганічна звязаны з развіццём грамадства, яго культуры, мовы. На першапачатковым этапе народная культура мела манафальклорны характар, што абумоўлівалася сінкрэтызмам вуснай паэтычнай творчасці, якая ў далейшым дала імпульс для захавання і развіцця мовы мастацтва і літаратуры. Нацыянальную адметнасць прафесійнае мастацтва і культура наогул набывалі галоўным чынам пад уплывам фальклору, які адыграў важнейшую ролю ў этнічных працэсах, у фарміраванні менталітэту беларусаў.

Беларускі фальклор найлепш захаваўся ў параўнанні з фальклорам многіх іншых еўрапейскіх народаў, у якіх амаль зніклі формы яго аўтэнтычнага бытавання яшчэ ў мінулыя эпохі, адраджаліся ж пераважна ў перапрацоўках. Беларускі народ па праву можа ганарыцца багаццем зместу, дасканаласцю мастацкай формы і разнастайнасцю жанраў сваёй вуснай паэзіі. Нават у параўнанні з рускай і ўкраінскай народнай творчасцю беларуская вусная паэтычная творчасць вылучаецца адметнасцю і багаццем высокамастацкіх узораў абрадавай паэзіі, добрай захаванасцю аўтэнтычных форм, актыўнасцю бытавання, цеснай сувяззю з рэчаіснасцю, поліфункцыянальнасцю.

З такога пункту гледжання фальклорны матэрыял павінен падавацца як жывая крыніца мовы, літаратуры, усёй культуры, у плане азнаямлення студэнтаў і школьнікаў з асновамі філалагічнай навукі ў цэлым у яе сувязі з псіхалогіяй, культуралогіяй, а таксама вывучэнне мовы і літаратуры ў шырокім культуралагічным кантэксце.

У навучальных установах Беларусі падручнікі па беларускай мове (асабліва гэта тычыцца школьных падручнікаў) вельмі бедныя на фальклорныя прыклады. Моўнае багацце вуснай народнай творчасці чамусці застаецца амаль па-за ўвагай аўтараў праграмных падручнікаў, дадатковых матэрыялаў для вывучэння мовы і інш. На наш погляд, школьныя настаўнікі павінны надаваць больш увагі вывучэнню вуснай народнай творчасці як першапачатку славеснай культуры беларусаў. Жывыя

прыклады народнага слова безумоўна будуць садзейнічаць фарміраванню любові да Радзімы, выхаванню пачуцця патрыятызму, шановаму стаўленню да культуры свайго народа. І гэта датычыцца не толькі выкладання мовы і літаратуры, а значна больш вялікай колькасці прадметаў. Напрыклад, на ўроках прыродазнаўства можна выкарыстоўваць цікавыя яркія прыклады з народнага календара (прыказкі, прымаўкі, прыметы, павер'і), на ўроках музыкі і спеваў павінна гучаць значна больш народных песень самых розных жанраў. Пры выкладанні прадмета “Чалавек, грамадства, дзяржава” можна абапірацца на маральна-этычны народны кодэкс, які добра зафіксаваны ў фальклоры. Любоў да свайго Радзімы, галоўная функцыя сям'і ў грамадстве, шанаванне бацькоў, выхаванне дзяцей – усе гэтыя важныя для фарміравання маладога чалавека якасці і пачуцці можна выходзіць у нашых студэнтаў і школьнікаў, абапіраючыся менавіта на фальклорны матэрыял.

Напрыклад, калі паспрабаваць скласці пэўны кодэкс норм маралі, паводзін, працы, выхавання і іншых грамадскіх аспектаў жыцця для нашай моладзі, то нават хапіла б адных толькі прыказак і прымавак народных. Прыказкі і прымаўкі служаць не толькі навучальным мэтам, але прыносяць і вялікую эстэтычную асалоду. Знешне простыя, але валодаюць магічнай уласцівасцю выклікаць мноства асацыяцый, адчуванняў, пачуццяў, думак. Нацыянальная адметнасць беларускіх прыказак і прымавак праявілася перш за ўсё ў іх мове. Гэта жывая, гаваркая мова, якая паўстае ў чысціні нацыянальнай формы, у поўнай адпаведнасці са складам розуму і характарам народу. Перажытае, не адзін раз праверанае на вопыце – вось стрыжань, вакол якога адбываецца працэс мастацкага абагульнення ў прыказках: з дапамогай пэўнай сінтаксічнай будовы і ўжывання спецыфічных стылістычных фігур. У народных прыказках вельмі ўдала будуюцца гармонія паміж прамым і пераносным значэннем слова. Для народных прыказак і прымавак характэрны эстэтычна-вобразныя рысы, якія надаюць ім нацыянальную адметнасць і высокую асацыятыўную актыўнасць.

Стагоддзямі прыказкі і прымаўкі не трацяць свайго пазнавальна-выхаваўчай, сацыяльнай, камунікатыўнай і эстэтычнай каштоўнасцей. Звернемся да прыкладаў. Эпіграфам для сучаснага кодэксу норм маралі, паводзін, працы, выхавання і іншых аспектаў жыцця магла б стаць прыказка: *“Адукацыяй не кічысь, а ў народа вучысь”*.

Для тых, хто кіруе і мае ўладу варта памятаць:

“Той патрыёт, хто змагаецца за народ”;

“Добрая вяроўка доўгая, а прамова кароткая”;

“Калі ты мудры – пераможаш мяне докажам”;

“Не таму слава, хто на язык лёгка, а таму, хто ў справе стойкі”;

“Парада патрэбна і мудраму”;

“Той Бацькаўшчыну любіць, хто ёй сумленна служыць”.

Для моладзі:

“Хто аб усім пытае, той многа знае”;

“Ад навукі галава не баліць”;

“Чым больш навукі, тым разумней рукі”;

“Будучыня пачынаецца сёння”;

“Калі праца – асалода, жыццё – характэр”;

“Людзей слухай, ды свой розум май”;

“Шануй людзей, то і цябе пашануюць”.

Праца, мараль, каханне, сяброўства, жыццёвы шлях чалавека, адносіны ў сям'і, выхаванне дзяцей, любоў да роднай зямлі – усё адлюстравалася ў прыказках і прымаўках народных:

“Праца нікога не ганьбіць”;

“Ні на адну хваробу праца – найлепшыя лекі”;

“Рукі набрудзіш і вадою памыееш, а душу набрудзіш – і мылам не адмыееш”;

“Да шасці год пестуй дзіця, як яечка, з сямі – пасі, як авечку, – тады выйдзе чалавечка”;

“Дружна і горы раўняюць”;

“Ненадзейны друг страшней ядавітага ворага”;

“Радзіма – матка, чужына – мачаха”. [1; 2]

На вялікае выхаваўчае значэнне, глыбіню думкі народных выказванняў звяртаў увагу яшчэ Францыск Скарына. Ён падкрэсліваў у сваіх прадмовах, што ў гэтых кароткіх мудрых выказваннях змешчаны зварот не аднаго чалавека да другога, а многіх людзей да многіх. І таму яны важныя і патрэбныя для кожнага. [3]

Любы фальклорны твор: песня, казка, загадка, легенда, паданне, прыказка, прымаўка – гэта каштоўнейшая скарбніца народнага светапогляду, выражаная праз прыгожую жывую народную мову – душу народа. Руплівыя адносіны да багацця вуснай народнай творчасці, моўнай народнай стыхіі, далучэнне да яе сучаснага маладога чалавека – гэта сёння адна з галоўных задач і настаўнікаў, і выкладчыкаў, і ўсіх тых, хто выходзіць будучую інтэлігенцыю нацыі.

Адной з асноўных задач філалагічнай адукацыі студэнтаў і школьнікаў з'яўляецца таксама неабходнасць выпрацоўкі актыўнасці ўспрыняцця фальклорных твораў, якое б садзейнічала фарміраванню не толькі культуры нашага стаўлення да спадчыны народнай, але і абуджала свядомасць, развівала інтэлект, садзейнічала фарміраванню высокіх маральных якасцей асобы.

Літаратура

1. Прыказкі і прымаўкі: У 2-х кн. Мн., 1976.
2. Беларускія прыказкі і прымаўкі / Склаў Ф. Янкоўскі. 3-е выд. Мн., 1992
3. 3 гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі. Мн.: АН БССР, 1962. С. 34

А.А. Кірду

АД МАРФЕМНАГА І СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ СЛОВА ДА САСТАЎЛЕННЯ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ ГНЁЗД

У школьным курсе беларускай мовы словаўтваральны і марфемны разбор слова маюць вельмі важнае значэнне, таму што з'яўляюцца базай для фарміравання самых розных моўных навыкаў і ўменняў вучняў. Так, напрыклад, значную колькасць арфаграм, якія вывучаюцца ў школе, можна растлумачыць толькі праз аналіз марфемнага складу слова або шляхам словаўтваральнага аналізу. Акрамя ўсяго, “марфемны аналіз слова адыгрывае вялікую ролю ў развіцці лінгвістычнага мыслення, паколькі марфемная арганізацыя слова ўяўляе сабой не простае аб'яднанне пэўнай колькасці мінімальнага значных адзінак, а сінтэз з'яў фаналогіі, семантыкі, марфалогіі, марфемікі, дэрывацыі” [1, 193]. Невыпадкова марфемнаму і словаўтваральнаму разбору на ўроках беларускай мовы адводзіцца належнае месца.

Звычайна ў школе пры марфемным разборы, які праводзіцца ў вуснай і пісьмовай форме, вучням прапанована такая схема: 1) вызначыць, да якой часціны мовы адносіцца слова; 2) вызначыць канчатак і аснову; 4) падабраць роднасныя словы, вычлениць карань; 5) выдзеліць суфікс і прыстаўку. Як паказвае практыка, не заўсёды вучні атрымліваюць яшчэ і такія заданні, як: устанавіць лексічныя значэнні асновы і караня; вызначыць, вытворная ці невытворная аснова. Для таго, каб марфемны разбор стаў найбольш успрымальным і асэнсаваным для вучняў, мэтазгодна пачынаць з аналізу слоў, якія маюць невытворную аснову, а потым паступова пераходзіць да вытворных з улікам іх марфемнай ускладненасці.

Мэта марфемнага аналізу – вызначыць колькасць і значэнне марфем, з якіх складаецца слова, а мэта словаўтваральнага аналізу – вызначыць як слова ўтворана і якім спосабам. Высветленне марфемнага складу слова і яго словаўтваральнай структуры – гэта розныя па сваіх задачах характарыстыкі слова, але несумненна ўзаемазвязаныя. Без словаўтваральнага аналізу можна памыліцца ў вызначэнні марфемнага складу. Напрыклад, у слове *знаходка* вучні часта памылкова выдзяляюць канчатак *-а*, карань *-ход-*, прыстаўкі *з-* і *на-*, суфікс *-к-*. Аднак словаўтваральны аналіз пакажа, што *знаходка* ўтворана ад нематываванага дзеяслова *знаходзіць* пры дапамозе суфікса *-к-*, таму карань будзе *-знаход-*.

Усебаковае вывучэнне працэсу ўтварэння слова магчыма толькі на фоне супастаўлення і параўнання аналізуемага слова з аднакарэннымі словамі. Пры гэтым патрэбна ўлічваць сувязі і суадносіны, якія існуюць паміж матываванай і матывавальнай асновамі. І тут найбольш мэтазгодным будзе зварот да такой складанай адзінкі словаўтварэння, як словаўтваральнае гняздо (СГ), якая “ўяўляе сабой сукупнасць усіх аднакарэнных слоў, упарадкаваных адносінамі паслядоўнай словаўтваральнай матывацыі” [2, 14].

Пасля таго, як вучні атрымаюць неабходныя навыкі марфемнага разбору і навучацца супастаўляць прапанаванае для аналізу слова як з аднакарэннымі, так і з няроднаснымі словамі (але якія маюць аднолькавае словаўтваральнае значэнне і агульны словаўтваральны афікс), настаўнік можа арганізаваць працу вучняў па складанню СГ. Такі від работы будзе садзейнічаць развіццю даследчыцкіх навыкаў, умення назіраць, супастаўляць і параўноўваць моўныя факты. Праца па састаўленню СГ дазволіць вучням лепш асэнсаваць той факт, што наша мова – гэта не простая сукупнасць слоў, а пэўным чынам арганізаваная сістэма.

З'яўляючыся двухмернай адзінкай словаўтварэння, СГ “можа быць прадстаўлена ці як сукупнасць словаўтваральных ланцужкоў, ці як сукупнасць словаўтваральных парадыгм, а дакладней, як своеасаблівае перапляценне (камбінацыя) словаўтваральных парадыгм і словаўтваральных ланцужкоў” [2, 14]. Любое вытворнае слова ў складзе канкрэтнага СГ можа разглядацца і як адзінка словаўтваральнай парадыгмы, і як адзінка словаўтваральнага ланцужка.

Прыступаючы да пабудовы СГ, вучні павінны засвоіць тры законы, па якіх словы арганізуюцца ў СГ.

Закон першы. Зыходнае слова ці вяршыня СГ мае невытворную аснову (яна не можа быць ўтворана ад другой асновы), але яна з'яўляецца базай для ўтварэння іншых слоў.

Закон другі. Вытворныя словы, якія ўваходзяць у СГ, павінны мець агульны карань з зыходным словам. Усе словы СГ павінны мець агульны элемент значэння.

Закон трэці. У аснове будовы гнязда ляжыць прынцып паслядоўнага падпарадкавання адзінак. Кожнае папярэдняе слова ў словаўтваральным ланцужку па сваёй марфемнай структуры больш простае, чым наступнае. Значэнне кожнага наступнага слова абавязкова павінна выводзіцца са значэння

папярэдняга. Напрыклад, вытворныя словы *старасць, старэць, старыць* звязаны з першым значэннем зыходнага слова *стары* – 'не малады', а ўтвораныя спосабам складання словы *старадаўні, старамодны, старасвецкі* матывуюцца другім значэннем слова *стары* – 'несучасны, уласцівы мінулым часам'.

З колькаснага пункту погляду СГ могуць быць трох тыпаў: нулявыя, слабаразгорнутыя і моцнаразгорнутыя.

Нулявыя гнёзды складаюцца з аднаго слова, уключаюць толькі вяршыню, пры якой няма ніводнага вытворнага. Напрыклад: *серада, эра*.

Слабаразгорнутыя гнёзды ўяўляюць сабой, па сутнасці, словаўтваральныя пары, у іх састаў уваходзяць вяршыня і адно вытворнае слова. Напрыклад: *семестр* → *семестр-ав(ы)*, *панядзелак* → *панядзелк-ав(ы)*, *пятніца* → *пятніч-н(ы)*, *канікул(ы)* → *канікул-яри(ы)*, *сеанс* → *сеанс-ёр*.

Моцнаразгорнутыя гнёзды – гэта складаныя структурныя ўтварэнні, якія могуць уключаць дзесяткі і нават сотні вытворных. Напрыклад, у СГ з вяршыняй *вечар* 38 вытворных адзінак, а ў СГ з вяршыняй *год* – 190.

Верагодна, што вучні з большым інтарэсам будуць займацца “канструяваннем” словаўтваральных гнёзд менавіта апошняга тыпу. Сам працэс можа адбывацца наступным чынам. Настаўнік прапануе вучням якое-небудзь невытворнае слова і запісвае яго на дошцы зверху і злева. Безумоўна, што значэнне слова вучні павінны добра ведаць. Далей вызначаецца канчатак (калі такі ёсць) і карань. Потым вучні называюць аднакарэнныя словы, а настаўнік запісвае іх у слупок на дошцы з правага боку. Возьмем для прыкладу слова *свята*. Хутчэй за ўсё вучні назавуць такія вытворныя, як *святочны, святочна, па-святочнаму, перадсвяточны, святкаваць, святкаванне* і інш. Спачатку з правага слупка вылучаюцца словы, якія ўтвораны непасрэдна ад зыходнага слова і далучаюцца да яго. Зрабіць гэта дапамогуць прыведзеныя вышэй законы арганізацыі словаўтваральных гнёзд. На дошцы робіцца запіс:

свят(а) → свят-**очн(ы)**

перад-свят-очн(ы)

святк-**ава-ць**

Потым разам з настаўнікам вучні аналізуюць лексічныя значэнні астатніх вытворных, вылучаюць у словах словаўтваральныя марфемы і працягваюць будаваць словаўтваральныя ланцужкі. Гэта праца нечым нагадвае складанне пазлаў у мазаіцы. Магчыма, што ўзнікне неабходнасць звярнуцца да слоўнікаў (дапамогу акажуць пяцітомны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы”, “Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы” А.М.Бардовіча, М.М.Кругалевіча, А.А.Лукашанца, “Марфемны слоўнік беларускай мовы” А.М. Бардовіча, Л.М.Шакуна). У выніку павінна атрымацца такое СГ:

свят(а) → свят- очн(ы) →	святочн- а , прысл святочн- асць па-святочн-аму , прысл.
перад-свят-очн(ы)	
святк- ава-ць → святкавац- ца	
	святкава- нн(е) ад-святкаваць → адсвяткава- н(ы) <i>дзеенрым</i> . да-святкаваць за-святкаваць за-святкавац-ца на-святкавац-ца па-святкаваць пра-святкаваць

Запіс робіцца ў шпыткі. Неабавязкова ставіць мэту сабраць у гняздо поўную колькасць вытворных. Можна будаваць толькі фрагменты СГ:

вечар → вечар-**ок** → вечарк-**ом**, прысл.

вячэр(а) → вьчэр-**а(ць)** → **па-вячэраць**

вечар-э(ць) → з-вечарэ(ць)

па-вечарэ(ць)

у-вечарэ(ць)

Перад настаўнікам можа ўзнікнуць праблема ўключэння ў працу ўсяго класа. Вырашыць яе дапамогуць, па-першае, веданне індывідуальных асаблівасцей вучняў, па-другое, дыферэнцыраваныя заданні, па-трэцяе, стварэнне ў класе атмасферы творчай лабараторыі.

У тым выпадку, калі вучні авалодаюць уменнем выдзяляць значымыя часткі слова, характарызаваць яго з пункту погляду структурна-семантычнага складу, вызначаць, вытворнае слова ці невытворнае, знаходзіць матывавальную базу, спосаб утварэння вытворнага слова, то тым самым яны набываюць і трывалыя навыкі граматычнага пісьма.

Літаратура

1. Бадзевіч З.І. Цяжкія пытанні марфемнай структуры слова // Беларуская мова: Хрэстаматыя: вучэбны дапаможнік / аўт.-склад. З.І. Бадзевіч і інш. Мн.: Изд-во Юнипресс, 2005.
2. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка. Мн.: Права і эканоміка, 2001.

К.П. Любецкая

ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ Ў СІСТЭМЕ СРОДКАЎ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Арганізаванае выкладанне беларускай мовы замежным навучэнцам вымагае перадусім распрацоўку шматаспектнага і разгалінаванага комплексу метадычнай і вучэбнай літаратуры, што прадугледжвае і лексікаграфічнае забеспячэнне (Пад лексікаграфічным забеспячэннем навучальнага працэса варта разумець, па-першае, стварэнне неабходных твораў вучэбнай лексікаграфіі (найперш вучэбных слоўнікаў, але таксама і лексічных і фразеалагічных мінімумаў, даведнікаў слоўнікавага тыпу і г.д.); па-другое, усю сукупнасць лексікаграфічных твораў, якія адказваюць патрабаванням вучэбнага працэса і могуць выкарыстоўвацца ў якасці асобных сродкаў навучання” [2, 106]). Сучаны стан практычнага вучэбнага лексікаграфавання для замежных навучэнцаў, што вывучаюць беларускую мову, нельга назваць здавальняючым. Лексікаграфічны комплекс прадстаўлены адным слоўнікам, што выйшаў асобным выданнем: *Басава Г.І., Дзювэль С. Беларуска-нямецкі слоўнік. – Йена, 2000. – 100 с., беларуска-нямецкім размоўнікам: Knauf Н. Weißrussisch (Belarus). Wort für Wort. – Bielefeld, 2001. – 176 с. і слоўнікавымі матэрыяламі – дадаткамі да падручнікаў і граматык па беларускай мове: беларуска-нямецкі *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў // Hurtig К. Kurze belarusische Grammatik in Tabellenn für deutschsprachige Studenten. – Мн., 2001) і беларуска-нямецкі Terminologisches Wörterbuch // Hurtig К., Ramsa Т. Belarussische Grammatik in Tabellenn und Übungen. – München, 2003). Відавочна, што стрымліваючым фактарам для распрацоўкі лексікаграфічных даведнікаў выступае найперш агульная нераспрацаванасць тэарэтычных пытанняў метадыкі выкладання беларускай мовы замежнікам і адсутнасць агульнапрынятых крытэрыяў складання слоўнікавых матэрыялаў, непасрэдна арыентаваных на замежных навучэнцаў. Паколькі сёння існуе запатрабаванасць у вывучэнні беларускай мовы, наспела пільная патрэба ў падрыхтоўцы разнастайных твораў лексікаграфічнага жанру.**

Не выклікае сумненняў, што ўсе наяўныя беларускамоўныя слоўнікі можна ў пэўным сэнсе лічыць і вучэбнымі, паколькі “любы нарматыўны слоўнік-даведнік, што характарызуецца прадпісанай скіраванасцю, валодае рысамі вучэбнага лексікаграфічнага твора” [2, 94]. Аднак шматлікія матэрыялы лексікаграфічнага жанру (тлумачальныя, перакладныя, арталагічныя, сінонімаў і інш.) залучаюцца на занятках па “Практыцы беларускага маўлення” пераважна як дадатковая літаратура на прасунутым этапе вывучэння беларускай мовы. Слоўнікавыя крыніцы, прызначаныя для вывучэння мовы як замежнай, вылучаюцца пэўнымі адметнасцямі ў знешнім і ўнутраным афармленні. Як вядома, мэты вучэбнай лексікаграфіі, якая вызначаецца ў параўнанні з акадэмічнай як “лексікаграфія меншых форм і большай навучальнай скіраванасці” [1, 15], – спрыяць засваенню іншамоўнага матэрыялу. Асноўнымі прыметамі вучэбных слоўнікаў выступаюць прынцыпы падачы матэрыялу, спосабы апісання рэстравых слоў, структура слоўнікаў і г.д., арыентаваныя найперш на вывучэнне і запамінанне беларускіх моўных адзінак. Вучэбныя даведнікі метадычнай скіраванасці адлюстроўваюць, як правіла, сінхронны зрэз лексікі, вылучаюцца спецыфічным адборам лексічнага матэрыялу (найбольш ужывальныя словы і словазлучэнні, актуальныя для навучальных мэт) і характарам яго тлумачэння: звычайна адзін або некалькі пашыраных у моўным асяроддзі эквівалентаў да беларускага слова.

Навучальны працэс павінен быць забяспечаны ўсімі аб’ектыўна патрэбнымі вучэбнымі слоўнікамі, у якіх утрымлівалася б неабходная і дастатковая для адэкватнага засваення слова інфармацыя. Лінгвістычная інфармацыя пры гэтым размяжоўваецца па разнастайных слоўніках, а самі слоўнікі павінны ўяўляць упарадкаваную і звязаную логікай сукупнасць. Улічваючы рэальныя патрэбнасці навучання беларускай мове, уяўляецца мэтазгодным разглядаць у якасці першачарговых задач практычнага вучэбнага лексікаграфавання стварэнне даведнікаў а) арыентаваных на пэўны профіль навучання (слоўнікі для замежных студэнтаў-філолагаў адрозніваюцца ад слоўнікаў, прызначаных для нефілолагаў); б) арыентаваных на пэўныя этапы навучання (напрамак вучэбнага лексікаграфавання, арыентаваны на пэўныя этапы навучання, натуральна, даўно наспеў і чакае свайго вырашэння, аднак у самой сістэме падзелу на этапы шмат нявырашанага ў тэарэтычным плане; в) частотныя слоўнікі, лексічныя і фразеалагічныя мінімумы розных тыпаў. Варта засяродзіць увагу не толькі на распрацоўцы асобных, нават новых па тыпу слоўнікаў, аднак ствараць слоўнікавыя серыі і сістэмы – т.зв. даведнікі нарасталнай складанасці, у якіх будуць улічаны этапы навучання, а таму паступова ад слоўніка да слоўніка пашыраны аб’ём і ўскладнены характар лінгвістычнай інфармацыі, формы яе падачы.

Вылучаны ў сістэме лексікаграфічнага забеспячэння *слоўнік* з’яўляецца, як вядома, асноўным лексікаграфічным сродкам навучання, адным з эфектыўных спосабаў арганізацыі лексікі ў мэтах выкладання і навучання. Аднак відавочным выступае факт, што ўкладанне даведніка ўніверсальнага

характару – амаль невырашальная задача, складанне высакаякасных твораў з улікам вышэйпамянёных характарыстык патрабуе перадусім забеспячэнне курса беларускай мовы як замежнай тэарэтычнай базай, распацоўка якой пачалася адносна нядаўна – ў канцы ХХ ст.

Для задавальнення пільных патрэб выкладання беларускай мовы як замежнай уяўляецца мэтазгодным падрыхтоўка *лексічных даведнікаў слоўнікавага тыпу*. Такія матэрыялы аб'ядноўваюць у сваім складзе слоўнікавы і лексіка-метадычны раздзелы. Слоўнікавая частка даведніка ўключае лексічныя адзінкі, што з'яўляюцца аб'ектам непасрэднага засваення. Адбор лексікі для даведнікаў адбываецца на падставе агульнапрынятага крытэрыю (кампрэсія слоўнікавага матэрыялу) з агульных слоўнікаў (пераважна аўтарытэтных акадэмічных выданняў), падручнікаў па спецыяльнасці. Калі ў слоўніку прадстаўлена вялікая колькасць лексічнага матэрыялу ў лексікаграфічнай апрацоўцы, то ў лексічных даведніках слоўнікавага тыпу матэрыял прэзентуецца ў шматбаковай метадычнай інтэрпрэтацыі з мэтай увядзення яго ў слоўнікавы запас. Лексіка-метадычная (практычная) частка забяспечвае практычнае засваенне лексічнага матэрыялу, таму складаецца з практыкаванняў і заданняў, скіраваных на вывучэнне і адэкватнае ўспрыняцце слоўнікавага мінімуму. Такім чынам, лексічны даведнік слоўнікавага тыпу выступае своеасаблівым прамежковым этапам паміж слоўнікам і навучальным працэсам.

Лексікаграфічнае забеспячэнне прадугледжвае таксама ўкладанне *лексічных мінімумаў*, што вызначаюць межы лексічнага матэрыялу, які неабходна засвоіць на розных этапах навучання. Варта адзначыць, што і сёння праблема стварэння лексічнага мінімуму з'яўляецца нераспрацаванай, паколькі чакае свайго вырашэння пытанне аб асноўных крытэрыях адбору лексікі. У мовазнаўчай літаратуры сярод асноўных называюцца: тэматычная каштоўнасць, апісальнасць, спалучальнасць, словаўтваральная каштоўнасць, шматзначнасць, выключэнне сінонімаў. У якасці крыніц апорных слоў для мінімумаў уяўляецца мэтазгодным выкарыстоўваць аўтарытэтных слоўнікі. Пры гэтым атрыманы спіс можна лічыць ядром, які пашыраецца падчас практычных заняткаў за кошт спалучальнай магчымасці моўных адзінак.

Варта адзначыць, што падрыхтоўка лексікаграфічных твораў для студэнтаў-нефілолагаў мае таксама свае адметнасці. Па-першае, неабходнасць укладання твораў слоўнікавага тыпу для нефілалагічных спецыяльнасцей узнікае на прасунутым этапе, паколькі на пачатковым навучэнцы засвойваюць нетэрміналагічную лексіку. Па-другое, слоўнікі філалагічнага тыпу: тлумачальныя, фразеалагічныя, амонімаў, паронімаў, сінонімаў і г.д. пры засваенні спецыяльнасці выконваюць другую ролю. Студэнты-нефілолагі зацікаўлены найперш у выкарыстанні галіновых слоўнікаў, матэрыял якіх у навучальных мэтах павінен мінімізавацца.

Такім чынам, разглядаючы праблемы арганізацыі лексікаграфічнага забеспячэння курса “Беларуская мова як замежная”, можна зрабіць выснову, што даведнікі і слоўнікавыя матэрыялы рознага характару могуць служыць значным дапаўненнем да тэарэтычна-практычнага курса, задача іх распацоўкі выступае актуальнай, і яе вырашэнне можа значна ўплываць наогул на адметнасці апісання лексікі ў навучальных мэтах.

Літаратура

1. Бархударов С.Г., Новиков Л.А. Каким должен быть учебный словарь? // Рус. яз. за рубежом. 1971. №3. С.5-14.
2. Морковкин В.В. О базовом лексикографическом значении // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. М., 1986. С.102-117.

Т.В. Мальцэвіч

ЖАНРАВА-КАМУНІКАТЫЎНЫ АСПЕКТ Вывучэння Публіцыстычнага Стылю НА УРОКАХ РОДНАЙ МОВЫ

Функцыянальны стыль існуе як сукупнасць жанраў – тэкстаў, пабудаваных у адпаведнасці з пэўнай структура-семантычнай мадэллю. Таму адметныя рысы публіцыстычнага стылю вынікаюць з сукупнасці індыўідуальных асаблівасцяў жанраў публіцыстыкі ў іх тыпалагічнай скіраванасці. На фарміраванне жанрава-тыпалагічных рысаў уплывае суадноснасць стылістычных катэгорый, у тым ліку аб'ектыўнага і суб'ектыўнага, вобразнасці і выразнасці, рацыянальнага і эмацыянальнага, ступені і характара ўмоўнасці. Моўныя і структура-семантычныя асаблівасці жанраў публіцыстыкі істотна адрозніваюцца, сведчаннем таму з'яўляецца падзяленне іх на групы: аналітычную, інфармацыйную і мастацка-публіцыстычную. Але гэта не супярэчыць ідэі адзінства стылю, бо па-за тэкстамі пэўных жанраў публіцыстычны стыль існуе толькі як абстракцыя, як агульнае ўяўленне аб моўным і маўленчым абрысе літаратурнай мовы.

Спынімся на жанрах аналітычнай групы, якія з'яўляюцца дамінуючымі літаратурнымі формамі публіцыстыкі. Галоўнае іх прызначэнне і метады – аналіз фактаў, з'яў і сітуацый рэчаіснасці. Калі ў аснове інфармацыйных жанраў, мэты якіх – паведамляць пра факты, ляжаць такія спосабы адлюстравання рэчаіснасці, як фіксацыя, канстатацыя, дэталізацыя канкрэтных фактаў, то для аналітычных жанраў, мэты якіх – даць тлумачэнне факту, характэрна наяўнасць аналітычнай структуры – аргументацыі. У працэсе

разработкі тэмы аўтар складае сістэму фактаў і абавіраецца на яе ў сваіх меркаваннях, высновах, гіпотэзах, дапушчэннях такім чынам, каб зацвердзіць і распаўсюдзіць сваю пазіцыю, зрабіць чытачоў аднадумцамі. Эфектыўнасць аналітычных тэкстаў тоесна складаемым публіцыстычнага адлюстравання рэчаіснасці: фактычнай аснове, глыбока распрацаванай актуальнай тэме і эмацыянальнасці аўтарскага маналага.

Размеркаванне жанраў публіцыстыкі ўяўляецца важным таму, што дзякуючы выяўленню структуры жанра, яго тыпалагічных асаблівасцяў у працэсе аналізу тэкстаў можна зрабіць высновы аб прынцыпах будовы твораў пэўнага жанра і даць метадычныя рэкамендацыі.

Тэкст разглядаецца намі як сацыяльна-маўленчая з'ява, дыскурс. Таму недастаткова апісваць яго ў межах граматыкі, без уліку экстралінгвістычных фактараў. Комплексны аналіз дазваляе разгледзець тэкст як складаную арганізацыю сэнсавых, структурных і маўленчых элементаў, прасачыць стылістычную афарбаванасць моўных сродкаў у разгортванні зместавай структуры паведамлення. Вылучэнне кампазіцыйных элементаў дазваляе дзяліць тэкст з мінімальнымі парушэннямі яго семантыкі і разглядаць вылучаемыя адзінкі тэкста ў напрамку іх функцыянальнасці. Галоўнае – вылучэнне спецыфічных структурна-семантычных адзінак і вызначэнне іх кампазіцыйных тыпаў для адпаведнага жанра.

Даследаванне мноства тэкстаў жанра праблемнага артыкула паказала, што жанрастваральнымі элементамі з'яўляюцца пастаноўка праблемы, разгляд аспектаў праблемы, указанне прычыны ўзнікнення праблемы, вызначэнне напрамкаў нейтралізацыі праблемы. Так, *пастаноўка праблемы* з'яўляецца ініцыяльнай часткай тэкста і змяшчаецца ў загалюўку, лідзе і ў абзацы-пралогу. Функцыя загалюўка – прыцягнуць увагу, абазначыць праблему альбо толькі даць намёк на яе і такім чынам заінтрыгаваць чытача. Загалюўка ўласцівы вобразныя выразы, фразеалагізмы, афарызмы, кантрастныя спалучэнні слоў. Пасля загалюўка звычайна змешчаны лід – абзац, у якім засяроджаны ключавыя элементы зместу (усе альбо некалькі): хто, што, дзе, калі, як, чаму. Лід акумуляіруе цэнтральную праблему. Абзац-пралог раскрывае прычыны ўзнікнення праблемы або канкрэтызуе праблему. Звычайна пастаноўка праблемы як структурны кампанент тэкста змяшчае галоўны тэзіс.

Распрацоўка праблемы з'яўляецца самай аб'ёмнай і значнай часткай тэкста, у якой вылучаюцца асобныя аспекты праблемы. Функцыя гэтага структурнага кампанента тэкста – паказаць значнасць і актуальнасць узнятага пытання, зацвердзіць аўтарскую пазіцыю (погляд аўтара на праблему), абвергнуць антытэзіс, абаснаваць вывады. Тут змяшчаецца разгорнутая сістэма аргументацыі – доказ галоўнага тэзіса.

Заключная частка тэкста (вызначэнне напрамкаў нейтралізацыі праблемы) – гэта высновы, вывад на аснове распрацаванай сістэмы аргументаў. У межах цэлага тэксту кожны семантычна значны адрэзак становіцца аргументам у паслядоўным ланцугу разважання і непасрэдна альбо апасродкавана звязаны з пастаўленай у артыкуле праблемай. Паколькі аргументацыя складае ўсе поле праблемнага артыкула, любы ўрываў тэкста альбо умазняе яе, альбо ослабляе. Аргументацыя не з'яўляецца адасобленай структурай у тэксце, наадварот, уся маўленчая структура ўдзельнічае ў яе стварэнні. Аднак, аргументацыя ў публіцыстычным тэксце не тоесна аргументацыі ў фармальнай логіцы і мае свае адметныя рысы, што і прасочваецца на прыкладзе праблемнага артыкула. Аргументацыя будуюцца з выкарыстаннем такіх спосабаў, як тлумачэнне, дэдуктыўная і індуктыўная формы вываду, спалучэнне лінейнага і сілагістычнага размяшчэння довадаў, а таксама кульмінацыйнае і антыкульмінацыйнае іх чаргаванне.

Аргументацыя з'яўляецца дамінантнай структурай аналітыка-публіцыстычнага тэксту; яна перадумоўлівае логіка-кампазіцыйную структуру тэкста, а таксама і выбар лінгвастылістычных сродкаў. Таму пры вывучэнні публіцыстычнага тэкста першаснай павінна быць жанравая структура, запраграмаваная экстралінгвістычнымі фактарамі і скіраваная мэтай і задачамі аўтара.

Навучанне пэўнай форме маўленчага выказвання (жанру) абавіраецца на агульную будову маўленчай дзейнасці, структура якой як у вуснай, так і ў пісьмовай форме складаецца з 4-х фаз – арыентацыі, планавання, рэалізацыі праграмы і кантролю. Усведамленне навучэнцамі названых этапаў маўленчай дзейнасці забяспечвае поспех напісання тэксту любога жанра. Перш за ўсе вучні павінны ўсвядоміць асаблівасці камунікатыўнай сітуацыі, якая перадумоўлівае тыповыя спосабы маўленчых дзеянняў і выкарыстанне характэрных для абранага жанра структурных элементаў. Зыходзячы з таго, што ў тыповых маўленчых сітуацыях маўленчая дзейнасць рэалізуецца тыповымі спосабамі, якія фарміруюць звязны тэкст, лічым мэтазгодным вывучаць аналітычную публіцыстыку на аснове паняцця аргументацыі. Дарэчы, аргументацыя з'яўляецца асновай выказвання ў спрэчцы, дыскусіі, асновай любога жанра, у якім дамінуе тып мовы разважання.

Фарміраванне камунікатыўных уменняў – працэс, які патрабуе дасканалай тэарэтычнай падрыхтоўкі вучняў. Першаснае замацаванне атрыманых ведаў аб жанры выказвання ў цэлым і аналітычных жанрах публіцыстыкі ў прыватнасці, аб паняцці аргументацыі і яе элементах магчыма ажыццявіць з дапамогай практыкаванняў рэцэптыўнага характару. Напрыклад, суаднесці форму аналізуемага тэксту з мэтавай устаноўкай аўтара, вылучыць структурныя элементы тэкста, устанавіць адрозненні паміж тэкстамі розных жанраў, вызначыць элементы аргументацыі тэкста і інш. Замацаванне тэарэтычных паняццяў адбываецца напачатку ў ходзе работы вучняў з тэкстам-узорам, затым у паэтапнай дзейнасці па стварэнні ўласных тэкстаў зададзенага жанру. Вывучэнне магчымасцяў мовы і маўлення і засваенне вучнямі спосабаў стварэння тэксту магчыма ажыццявіць з дапамогай сістэмы практыкаванняў, якія класіфікуюцца паводле відаў дзейнасці навучэнцаў – аналітычнай, рэпрадуктыўнай, аналітыка-сінтэтычнай і прадуктыўнай дзейнасці.

Аналітычная дзейнасць вучняў арганізуецца такімі відамі работ, як камунікатыўны аналіз сказа, складанага сінтаксічнага цэлага, частковы і поўны аналіз тэкста і рэалізуецца ў наступных кірунках:

а) камунікатыўным: выяўленне мэты і задач аўтара, вызначэнне формы арганізацыі матэрыяла;

б) кампазіцыйна-зместавым: адказы на пытанні па зместу тэкста, фармулёўка асноўнай думкі тэкста, галоўнай праблемы і яе аспектаў; сціслая перадача зместу тэкста (у некалькіх сказах); тлумачэнне загалова, вызначэнне структурных элементаў жанра і складанне кампазіцыйных схем, састаўленне п'яна тэкста, вылучэнне элементаў аргументацыі (тэзіс, аргументы, вывад) і ўстанаўленне характару адносінаў паміж імі (спосаб аргументацыі па форме вываду, размяшчэнню аргументаў і інш.);

в) моўным і маўленчым: вызначэнне стылістычнай афарбоўкі моўных сродкаў тэкста, дамінанты тыпа мовы, тлумачэнне асобных моўных адзінак.

Рэпрадуктыўная дзейнасць вучняў можа быць арганізавана з дапамогай свабодных дыктантаў, дыктантаў з творчым заданнем і пераказаў.

Матэрыялам для аналітыка-сінтэтычнай дзейнасці навучэнцаў могуць быць практыкаванні, арыентаваныя на пераход ад працы з тэкстам-узорам да стварэння ўласнага тэкста. Напрыклад, трансфармацыя сказаў, складанага сінтаксічнага цэлага або тэкста ў адпаведнасці з заданнем: сфармуляваць праблемнае пытанне, даказаць тэзіс на падставе прыведзенай інфармацыі, абвергнуць тэзіс, пераўтварыць дэдуктыўны ход разважання ў індуктыўны і наадварот і г.д.

Прадуктыўны характар дзейнасці рэалізуецца на творчым этапе, калі вучні пішуць тэкст у межах дадзенага жанра на аснове набытых ведаў і сфарміраваных камунікатыўных уменняў. Настаўнік вызначае агульны падыход або асноўныя кірункі творчай дзейнасці: а) ідэя тэкста; б) збор матэрыялу, у тым ліку фактычнага; в) аналіз матэрыяла і складанне плана; г) праца над чарнавіком; д) рэдагаванне тэкста. Работа вучняў (самастойная або сумесная з настаўнікам) скіравана, па-першае, на аналіз маўленчай сітуацыі, усведамленне ў гэтым кантэксце функцый і задач жанра. Па-другое, на дадзеным этапе прадугледжваецца планавае цэлага тэкста ў межах жанравай абумоўленасці, г. зн. адбор канструктыўных прыёмаў, моўных сродкаў і агульнай танальнасці выказвання. Па-трэцяе, работа скіравана на рэалізацыю праграмы ў моўным кодзе і на ўдасканаленне напісанага, што абумоўлівае розныя формы арфаграфічнай, сінтаксічнай, лексіка-стылістычнай і пунктуацыйнай работы (рассяроджанай у асноўным).

Прапанаваная метадыка вывучэння публіцыстычнага стылю ўлічвае жанрава-стылёвыя асаблівасці тэкстаў і абапіраецца на тэорыю паэтапазнавага фарміравання разумовых дзеянняў П.Я. Гальперына – Н.Ф. Талызінай. Як падкрэслівае Н.Ф. Талызіна, замест дзвюх праблем – перадача ведаў і сфарміраваць уменні і навыкі іх прымянення – перад навучаннем зараз стаіць адна: сфарміраваць такія віды дзейнасці, якія з самага пачатку ўключаюць ведаў і забяспечваюць іх прымяненне ў загадзя прадугледжаных межах [1, 43].

Літаратура

1. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний: Психологическая основа. М., 1984. 344 с.

С.С. Мароз, М.С. Ржавуцкая

АРЫГІНАЛ І ПЕРАКЛАД ЯК АБ'ЕКТ ВЫВУЧЭННЯ НА ЗАНЯТКАХ ПА СПЕЦКУРСЕ

Асноўная задача, якая стаіць перад выкладчыкамі ВНУ – падрыхтаваць высокакваліфікаваных спецыялістаў. Таму выкладанне разнастайных спецыяльных дысцыплін застаецца неабходным і надзвычай актуальным, паколькі паглыбляе і ўдасканальвае ведаў, уменні і навыкі, набытыя на асноўных курсах. Важнае месца ў сістэме падрыхтоўкі студэнтаў-філолагаў як навукоўцаў, даследчыкаў адводзіцца спецкурсам. Агульнавядома, працэс навучання ў вышэйшай школе на сучасным этапе яе развіцця ўсё ў большай ступені абапіраецца на самастойную працу студэнтаў, набывае навукова-даследчы характар. Спецкурс дае магчымасць выпрацоўваць у студэнтаў-філолагаў навыкі самастойнай даследчай працы, стымулюе пазнавальную дзейнасць, садзейнічае праяўленню ініцыятывы, спрыяе актывізацыі працэсу навучання. На спецкурсе выкладчык знаёміць студэнтаў не толькі з агульнапрынятымі, але і з дыскусійнымі пытаннямі, што садзейнічае замацаванню ўмення выказаць уласныя думкі, выпрацоўвае навыкі іх належнага абгрунтавання.

Навучанне ва ўмовах білінгвізму ставіць неабходнасць распрацоўкі спецкурсаў, звязаных з пытаннямі ўзаемадзеяння беларускай і рускай моў у сферы мастацкай творчасці.

Спецкурс “Асновы тэорыі і практыкі мастацкага перакладу з блізкароднасных моў” мае на мэце не толькі даць студэнтам трывалыя ведаў па разнастайных аспектах перакладазнаўства, але і замацаваць звесткі аб спецыфічных асаблівасцях лексічнай і граматычнай сістэм беларускай і рускай моў.

Такім чынам, цікавае да тэорыі і практыкі мастацкага перакладу – з'ява невыпадковая. Мабільнасць і дзейнасць мастацкага перакладу як сродку эфектыўнага ўзбагачэння культуры відавочныя. Таму пераклад – неабходнасць, якая заслужоўвае такой жа ўвагі, такога ж даследавання, у тым ліку і ў працэсе навучання, як і арыгінальная літаратурная творчасць. Пераклад з'яўляецца шматгранным аб'ектам для вывучэння. Пытанні перакладу могуць разглядацца з розных бакоў – гісторыка-

культурнага, літаратуразнаўчага, мовазнаўчага, псіхалагічнага, але пры ўсёй узаемасувязі разнастайных аспектаў вывучэння, абумоўленай адзінствам самога аб'екта – перакладу, пастаянна ўзнікае неабходнасць звяртаць увагу на пэўны аспект даследавання. Як адзначаў А.В. Фёдараў, “поскольку перевод всегда имеет дело с языком, всегда означает работу над языком, постольку перевод непременно требует лингвистического изучения...” [1, 16]. Такім чынам, паколькі ў сваёй аснове тэорыя перакладу з'яўляецца лінгвістычнай, а ў цэнтры яе ўвагі – факты моўных пераўтварэнняў, то лагічным з'яўляецца вылучэнне арыгінала і перакладу як самастойнага аб'екта для вывучэння на занятках.

Лінгвістычная абумоўленасць перакладнасці дазваляе прадугледжваць сувязь спецкурса з іншымі дысцыплінамі, у прыватнасці з параўнальнай лінгвістыкай. У сувязі з гэтым выбар параўнальнага метаду для даследавання арыгінала і перакладу не з'яўляецца выпадковым. Аднак параўнанне арыгінала і перакладу мае шэраг спецыфічных асаблівасцей, што трэба ўлічваць пры распрацоўцы курса.

Выкарыстанне названага метаду дазваляе не толькі параўнаць канкрэтныя моўныя сістэмы, вызначыць іх агульныя ці адметныя асаблівасці, але і выявіць кантэкстуальныя рэалізацыі сістэмных адрозненняў, высветліць сам механізм перакладу як працэсу, акрэсліць сукупнасць унутрымоўных і экстралінгвістычных фактараў, якія рэгулююць перакладчыцкі выбар.

Параўнальны метаду аналізу ў кантэксце перакладу вызначаецца спецыфікай і пры адборы фактаў. Пры перакладзе асабліва важную ролю адыгрываюць тыя факты, якія ўплываюць на вырашэнне пытання адпаведнасці адных адзінак другім, таму ў суадносіны могуць уступаць факты розных моўных узроўняў, а адносіны могуць быць міжузроўневымі.

Пры параўнанні фактаў з арыгінала і перакладу ў цэнтры ўвагі – функцыянаванне адзінак. Вывучаюцца не толькі адносіны паміж адзінкамі, але і адносіны паміж інфармацыямі, якія створаны гэтымі адзінкамі. Адносіны паміж інфармацыямі надзвычай складаныя, таму што ахоплваюць правілы спалучальнасці адзінак, уплываюць на вырашэнне праблемы іх мнагазначнасці.

Пры выкарыстанні параўнання як метаду даследавання арыгінала і перакладу ў сферу аналізу абавязкова ўключаюцца ўсе наяўныя суб'ектыўныя элементы. “Теория перевода... не может полностью абстрагироваться от тех субъективных моментов, которые приносят в процесс перевода участники двуязычного коммуникативного акта – автор исходного текста, переводчик и читатель перевода” [2, 15]. Часам менавіта суб'ектыўныя моманты і ўплываюць на выбар моўных адпаведнікаў.

Пераклад з блізкароднасных моў мае сваю спецыфіку. Роднаснасць моў, з аднаго боку, аблягчае работу перакладчыка, але не здымае праблемы пошуку раўназначных адпаведнікаў. Натуральнае для мовы арыгінала не можа ўспрымацца як звычайнае і для мовы перакладу. У сувязі з гэтым даследаванні параўнальнай лінгвістыкі для тэорыі перакладу з блізкароднасных моў маюць выключна важнае значэнне.

Тэматыка лекцый спецкурса можа быць наступнай:

1. *Пераклад як аб'ект даследавання.* Сутнасць паняцця (пераклад як працэс, пераклад як вынік працэсу). Мэта і задачы перакладу. Віды перакладу (вольны, даслоўны, мастацкі; 1) з адной мовы на іншую (няроднасную, роднасную, блізкароднасную), 2) з літаратурнай мовы на дыялект, з дыялекта на літаратурную мову, 3) з мовы старажытнага перыяду на мову ў сучасным стане). Значэнне і важнасць адэкватнага перакладу. 3 гісторыі перакладчыцкага эксперыменту.

2. *Перакладнасць як навуковая дысцыпліна.* 3 гісторыі пытання. Сувязь перакладнасці з іншымі філалагічнымі дысцыплінамі. Суадносіны перакладнасці і кантрасціўнай лінгвістыкі (агульнае і адметнае; спецыфіка параўнальнага метаду пры перакладзе).

Асноўныя пастулаты тэорыі перакладу:

а) пераклад – мастацкае, творчае адлюстраванне арыгінала;

б) пераклад – паўнапраўная з'ява роднай літаратуры;

в) любы тэкст можа мець адэкватны пераклад;

г) пераклад патрабуе не толькі ведання мовы арыгінала, але і таго жыцця, якое ў ім адлюстравана;

д) пры перакладзе шырока выкарыстоўваецца прыныцп функцыянальнай адпаведнасці.

3. *Беларускае перакладнасць.* Даследаванні па праблематыцы мастацкага перакладу ў беларускай філалогіі (працы па тэарэтычных пытаннях перакладнасці: цывілізацыя і пераклад, тэорыя еўрапейскай перакладчыцкай традыцыі, метады перакладу, сутнасць лексічнай інтэрферэнцыі; даследаванні літаратуразнаўчага напрамку: спецыфіка паэтычнага перакладу, перакладчыцкая творчасць вядомых пісьменнікаў, аўтарскі пераклад; лінгвістычныя даследаванні: пераклад вобразных сродкаў, пераклад класічных беларускіх твораў, перакладчыцкія трансфармацыі, пераклад дзеяслоўных словазлучэнняў, пераклад атрыбутыўных адзінак і інш.).

4. *Заканамерныя адпаведнікі пры перакладзе з блізкароднасных моў.* Сутнасць паняцця адпаведнік. Класіфікацыя заканамерных адпаведнікаў: з гісторыі пытання (класіфікацыя Я.І. Рэцкера, класіфікацыя В.Н. Камісарава, класіфікацыя В.С. Вінаградава: агульныя тэндэнцыі).

5. *Пастаянныя адпаведнікі.* Тыпы пастаянных адпаведнікаў пры перакладзе з блізкароднасных моў. *Варыянтныя адпаведнікі* (семантычныя варыянты, стылістычныя варыянты, семантыка-стылістычныя варыянты, спалучальныя варыянты). *Трансфармаваныя адпаведнікі* (перакладчыцкія аказіяналізмы, перакладчыцкія запазычаныя, трансфармаваныя адзінкі).

6. *Трансфармацыя як найважнейшае паняцце тэорыі мастацкага перакладу.* Паняцце трансфармацыі. Тыпалогія перакладчыцкіх трансфармацый (лексічныя, граматычныя, лексіка-граматычныя трансфармацыі; перастаноўкі, замены, дабаўленні, пропускі, комплексныя трансфармацыі). Лексічныя замены (канкрэтызацыя, генералізацыя, антанімічны пераклад, кампенсацыя, дыферэнцыяцыя значэнняў, сэнсавае развіццё, цэласнае пераўтварэнне).

7. *Перастаноўкі як тып перакладчыцкіх трансфармацый.* Прычыны перастановак (граматычныя, лексічныя). Віды перастановак (перастаноўкі членаў сказа, частак сказа і інш.).

8. *Замены як тып перакладчыцкіх трансфармацый.* Матывацыя ўжывання замен пры перакладзе. Віды граматычных замен (замены ў простым сказе, замены ў складаным сказе, замены простага сказа на складаны, замены складанага сказа на прасты і інш.).

9. *Дабаўленні як тып перакладчыцкіх трансфармацый.* Граматычныя і лексічныя прычыны пропуску пры перакладзе. Віды дабаўленняў.

10. *Пропускі як тып перакладчыцкіх трансфармацый.* Граматычныя і лексічныя прычыны пропуску пры перакладзе. Віды пропуску.

Мэта курса “Асновы тэорыі і практыкі мастацкага перакладу з блізкароднасных моў” будзе дасягнута пры ўмове рацыянальнага спалучэння тэарэтычных выкладак з цікавым ілюстрацыйным матэрыялам, выбраным з найлепшых перакладаў беларускай мастацкай паэзіі і прозы.

Літаратура

1. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода: Лингвистические проблемы. М: Высш. школа, 1983. 303 с.
2. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика: О газетно-информационном и военно-публицистическом переводе. М: Воениздат, 1973. 280 с.

С.В. Мартынкевіч

ПАНЯЦЦЕ КАМУНІКАТЫЎНАЙ КАМПЕТЭНЦЫІ Ў КАНТЭКСЦЕ КАМУНІКАТЫЎНА-ДЗЕЙНАСНАГА ПАДЫХОДУ ДА НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ Ў СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЕ

Камунікатыўна-дзейнасны падыход як адзін з прыярытэтных накірункаў у методыцы навучання беларускай мове арыентуецца на фарміраванне моўнай асобы вучня, яго разумовых, моўных, маўленча-камунікатыўных здольнасцей. Сутнасць такога падыходу заключаецца ў навучанні мове як сродку зносін у адпаведнасці з камунікатыўна-дзейнаснымі патрэбамі дзіцяці – вучэбнымі, працоўнымі, грамадскімі, школьнымі, гульнёвымі і інш.

На думку доктара педагагічных навук М.Г. Яленскага, “...рэканструкцыя зместу навучання мове набывае асобна арыентаваны характар, дзе існуюць не дзве паралельныя лініі моўнага і маўленчага развіцця дзяцей, а адна – маўленча-камунікатыўна-дзейнасная” [1, 85].

Тэорыя маўленчай дзейнасці сцвярджае, што маўленне як асобы від псіхічнай, інтэлектуальнай дзейнасці, непарыўна звязана з мысленнем і з’яўляецца сродкам фарміравання і фармулёўкі думкі пры дапамозе мовы. Гэта азначае, што ў працэсе маўленчай дзейнасці развіваюцца маўленчаразумовыя здольнасці дзіцяці. Маўленне існуе не дзеля маўлення, а дзеля таго, каб вырашаць пэўныя камунікатыўныя задачы (паведамлення, уздзеяння, выражэння згоды / нязгоды і інш.). Маўленчая дзейнасць з’яўляецца часткай агульнай дзейнасці чалавека.

Навучаць маўленню – значыць, перш за ўсё, вучыць моўным зносінам, якія ў якасці “канчатковай мэты навучання прадугледжваюць фарміраванне камунікатыўнай кампетэнцыі” [2, 140]. Таму, калі гаворка ідзе пра навучанне мове як сродку зносін, улічваючы, што маўленне актыўна звязана з мысленнем, развіццём асобы вучня і яго камунікатыўнай дзейнасцю, у лінгваметодыцы ўсё часцей выкарыстоўваецца тэрмін “камунікатыўная кампетэнцыя”. Аб’ём і структура гэтага паняцця ў мовазнаўстве і методыцы адназначна не акрэслены. Аналіз метадычных даследаванняў сведчыць пра разнастайныя падыходы да вытлумачэння яго сутнасці.

На думку праф. М.Р. Львова, камунікатыўная кампетэнцыя – гэта “веданне мовы, яе фанетыкі, лексікі, граматыкі, стылістыкі, культуры маўлення, валоданне гэтымі сродкамі мовы і механізмамі маўлення – гаварэння, чытання, аўдзіравання, пісьма – у межах сацыяльных, прафесійных, культурных патрэб чалавека” [3, 92]. Яна набываецца як у выніку маўленчай дзейнасці на роднай мове, так і ў працэсе спецыяльнага навучання і з’яўляецца важнейшай характарыстыкай моўнай асобы.

Даследчыца А.А. Яўграфавы называе камунікатыўную кампетэнцыю “якасцю маўленчай асобы”, якая складаецца з моўнай, прадметнай, лінгвістычнай і прагматычнай кампетэнцый. Моўная кампетэнцыя – гэта веданне адзінак мовы і правіл іх спалучэння, якія з’яўляюцца базай для ажыццяўлення суразмоўніцтва. Моўная кампетэнцыя носіць двухбаковы характар: яна аб’ядноўвае мову і маўленне і характарызуе асобу як чалавека, які ведае мову і ўмее карыстацца мовай на аснове граматычных правіл. Прадметная кампетэнцыя – неад’емная частка камунікатыўнай кампетэнцыі. Яна фарміруе ў свядомасці чалавека карціну свету, адлюстроўваючы ў словах прадметы і адносіны паміж імі,

і складаецца на падставе актыўнага валодання моўнымі адзінкамі. Прагматычная кампетэнцыя – гэта магчымаць ажыццяўлення маўленчай дзейнасці, абумоўленай камунікатыўнымі мэтамі. Яна прадвызначае адбор моўных сродкаў, уменне карыстацца варыятыўнымі формамі, здольнасць да суразмоўніцтва ў адпаведнасці з умовамі, у якіх адбываецца маўленне, статусам адрасата, суб'ектам абмеркавання, а таксама выбар патрэбных формаў, выбар тыпу, стылю маўлення. Прагматычная кампетэнцыя разглядаецца ў складзе базіса камунікатыўнай кампетэнцыі. Лінгвістычная кампетэнцыя, на думку даследчыцы, мае дачыненне да асоб, якія спецыяльна займаюцца мовазнаўствам [4, 82].

Паводле даследаванняў Т.С. Кудраўцавай, камунікатыўная кампетэнцыя ў самым агульным сэнсе – гэта “здольнасць індывіда вырашаць моўнымі сродкамі тэя ці іншыя камунікатыўныя задачы ў розных сферах і сітуацыях суразмоўніцтва”. З гэтага вынікае, што камунікатыўная кампетэнцыя складаецца з двух кампанентаў – лінгвістычнага і сацыяльнага, што азначае сувязь пэўнага аб'ёму лінгвістычных і сацыяльных ведаў з уменнямі і навыкамі суразмоўніцтва. Канкрэтызуючы паняцце камунікатыўнаў здольнасці, адзначаецца веданне мовы і тэрэтычных звестак пра мову; уменне суадносіць моўныя сродкі з задачамі, мэтамі і сітуацыяй маўлення; уменне арганізаваць суразмоўніцтва з улікам сацыяльных нормаў паводзін; валоданне нацыянальнай спецыфікай ужывання моўных сродкаў. Такім чынам, адметнымі рысамі камунікатыўнай кампетэнцыі будуць адэкватнасць (адпаведнасць) і прыймальнасць выказвання (тэксту) ва ўмовах рэальнай камунікацыі [2, 141].

Даследчыца А.А.Быстрова разглядае камунікатыўную кампетэнцыю як веды, уменні і навыкі, неабходныя для разумення чужых і стварэння ўласных праграм маўленчых паводзін у адпаведнасці з мэтай, сферай і сітуацыяй маўлення. Камунікатыўная кампетэнцыя ўключае веданне асноўных паняццяў лінгвістыкі маўлення, уменні і навыкі аналізу тэксту і ўласна камунікатыўныя ўменні і навыкі суразмоўніцтва ў адпаведнасці са сферамі і сітуацыямі маўлення, з улікам адрасата, стылю [5, 5].

Фактычна паняцце “камунікатыўная кампетэнцыя” ва ўсіх прапанаваных варыянтах мае ў якасці агульнага тое, што абазначае адзінства маўленчай дзейнасці і маўленчых паводзін. Ажыццяўленне маўленчай дзейнасці не магчыма без ведання сістэмы мовы: разумення значэнняў слоў і фразеалагізмаў, іх спалучальных магчымасцей, сферы ўжывання, умення суадносіць іх з рэаліямі ці паняццямі. Узбагачэнне актыўнага слоўнікавага запасу будзе спрыяць больш дакладнай камунікацыі: чым больш слоў ведае чалавек, тым больш дакладна ён можа выказаць сваю думку. Слова нясе разнастайную семантычную інфармацыю – паняціўную, эматыўную, функцыянальна-стылістычную, граматычную – і займае пэўную пазіцыю камунікатыўных адзінках, забяспечваючы акты маўлення людзей. Усведамленне адценняў лексічных і граматычных значэнняў будзе дапамагаць выбару з ліку моўных сродкаў, што ўтрымлівае маўленчая памяць, менавіта тых, якія неабходны ў пэўнай сітуацыі. Маўленчыя паводзіны патрабуюць валодання правіламі карыстання мовай, якія вызначаюцца наступнымі камунікатыўнымі фактарамі: сферай маўлення, тэмай, камунікатыўнай задачай, сітуацыяй, удзельнікамі (камунікантамі). Вынікам маўленчай дзейнасці будзе з'яўляцца думка і тэкст, вынікам маўленчых паводзін – адносіны паміж людзьмі і эмоцыі. Гэта значыць, што ў працэсе вывучэння беларускай мовы фарміраванне сацыяльна актыўнай асобы дзіцяці павінна арыентавацца не толькі на веданне сістэмы мовы і валоданне лінгвістычным матэрыялам, але і на сацыяльныя моўныя нормы і правілы маўленчых паводзін, што і прадвызначае, іншымі словамі, фарміраванне камунікатыўнай кампетэнцыі вучня.

Такім чынам, сутнасць паняцця “камунікатыўная кампетэнцыя” будзем разумець як сістэму ведаў і практычных уменняў, якія забяспечваюць свабоднае маўленне і ўключаюць тры кампаненты: лексіка-граматычную кампетэнцыю, сацыякультурную кампетэнцыю і кампетэнцыю выказвання.

Фарміраванне лексіка-граматычнай кампетэнцыі патрабуе развіцця лексічных уменняў: дарэчнага ўжывання слова ў тэксце, умення ацэньваць тэкст з лексічных пазіцый (дакладнасці, разнастайнасці лексічных адзінак) і пазіцыі камунікатыўнай мэтазгоднасці; марфалагічных уменняў: правільнага ўжывання граматычных з'яў у маўленні на марфалагічным узроўні, камунікатыўна мэтазгодны выбар марфалагічных сродкаў мовы; сінтаксічных уменняў: умення ствараць тэксты рознай ступені сінтаксічнай складанасці, выбіраць сінтаксічныя сродкі ў адпаведнасці з камунікатыўнай мэтазгоднасцю выказвання. Такім чынам, лексіка-граматычная кампетэнцыя – гэта ўменні і навыкі адэкватнага выбару моўных адзінак і граматычных формаў, іх спалучэнне і правільнае ўжыванне ў маўленні ў адпаведнасці з сітуацыяй камунікацыі.

Улічваючы, што камунікацыя заўсёды адбываецца ў сацыякультурным і этнакультурным кантэксце, яна патрабуе здольнасці валодаць моўнымі нормамі, маўленча-этычнымі правіламі карыстання мовай у залежнасці ад сітуацыі суразмоўніцтва, ведання нацыянальнай спецыфікі ўжывання моўных сродкаў, іншымі словамі – фарміравання сацыякультурнай кампетэнцыі.

Кампетэнцыя выказвання – гэта веданне асноўных паняццяў лінгвістыкі маўлення – стыляў, тыпаў маўлення, спосабаў сувязі сказаў у тэксце, а таксама здольнасць успрымаць і прадудыраваць тэкст, планаваць, кантраляваць камунікатыўны акт.

Калі суаднесці кампаненты камунікатыўнай кампетэнцыі з моўнымі здольнасцямі, якія адпавядаюць узроўням моўнай асобы, можна ўбачыць, што лексікон і тэзаурус утрымліваюць элементы камунікатыўнай кампетэнцыі, прагматыкон забяспечваецца камунікатыўнай кампетэнцыяй асобы. Гэта значыць, у працэсе фарміравання камунікатыўнай кампетэнцыі будуць узбагачацца ўзроўні моўнай асобы, што з'яўляецца галоўнай мэтай навучання беларускай мове ў сучаснай школе.

Такім чынам, улічваючы тое, што праблема камунікатыўнай накіраванасці навучання застаецца актуальнай, варта звярнуць увагу на сістэму работы, формы і метады, якія забяспечвалі б фарміраванне камунікатыўнай кам-петэнцыі пры вывучэнні беларускай мовы як вучэбнага прадмета.

Літаратура

1. Яленскі М.Г. Лінгвадыдактычная парадыгма асобна арыентаванага навучання мове ў сучаснай школе. Мн.: НІА, 2002. 212 с.
2. Что значит знать язык и владеть им / Под ред. Н.М. Шанского. Л.: Просвещение, 1989. 192 с.
3. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка. М.: Высшая школа, 1999. 272 с.
4. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник од ред. Т.А. Ладыженской и А.К. Михальской. М.: Флинта, Наука, 1998. 312 с.
5. Быстрова Е.А. Коммуникативная методика в преподавании родного языка // Русский язык в школе. 1996. №1.

Н.Б. Раиэтнікава

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ ТВОРЧАСЦІ Ф.БАГУШЭВІЧА Ў СТАРЭЙШЫХ КЛАСАХ

Творчасць выдатнага беларускага паэта XIX ст. Францішака Багушэвіча займае цэнтральнае месца ў школьнай праграме X класа.

Нягледзячы на тое, што вучні ўжо знаёміліся з творамі паэта ў базавай школе, новы этап засваення патрабуе ад іх глыбока асэнсавання творчай індывідуальнасці Ф. Багушэвіча. Менавіта таму мы супастаўляем, параўноўваем, разглядаем творы мастака слова ў кантэксце айчынай літаратуры і блізкароднасных літаратур. Актualізуючы веды па біяграфіі Ф. Багушэвіча, паступова, пажадана акцэнтаваць увагу школьнікаў на асобе паэта-праўдашукальніка, “мужыцкага” адваката, пра якога яшчэ пры жыцці хадзілі легенды. Для Багушэвіча вышэй за ўсё была вера ў чалавека, няшчаснага, пакрыўджанага.

Менавіта таму, што больш за ўсё будучы мастак слова любіў Айчыну, ён узяў удзел у паўстанні 1863-1864 гг., а пасля паўстання выехаў на Украіну, дзе скончыў Нежынскі юрыдычны ліцэй, а потым працаваў на розных пасадах на Украіне і ў Расіі, пакуль не пайшоў у адстаўку ў 1884 г.

На ўроку можна з поспехам выкарыстаць партрэты і фотаздымкі Ф. Багушэвіча, напісаныя і зробленыя рознымі мастакамі. Заслугоўвае ўвагі партрэт Ф. Багушэвіча, які стварыў у 1930 г. Язэп Драздовіч. Фотаздымкі таксама з’яўляюцца фактамі матэрыяльнай культуры эпохі, якая дала беларускай літаратуры плеяду выдатных мастакоў слова.

У кнізе “Ад Чачота да Багушэвіча” Г. Кісялёў прыводзіць высокую ацэнку, якую дала польская пісьменніца Эліза Ажэшка беларускаму пісьменніку: “Памяць памёршага Францішка Багушэвіча ўшаноўваю глыбока і вестку пра яго смерць прыняла з сардэчнай смугою. Быў ён адным з высакароднейшых людзей, якія служылі нашай зямлі, а для мяне асабіста адным з вельмі нешматлікіх сяброў. Успаміны пра яго для мяне дарагія і самотныя” [1, 258].

Э. Ажэшку і Ф. Багушэвіча ядналі не толькі сяброўства, а найперш дэмакратычныя пазіцыі і гуманізм, якімі прасякнуты мастацкія творы.

Лічым неабходным звярнуць увагу настаўніка беларускай літаратуры на той факт, што станаўленні кожнай нацыянальнай еўрапейскай літаратуры тыпалагічна падобныя. Так, у вучэбным дапаможніку для X класа (павышаны і паглыблены ўзроўні) Л.К. Тарасюк прыводзіць цікавыя падрабязнасці. Аналізуючы прадмову да паэтычнага зборніка “Дудка беларуская” даследчыца звяртае ўвагу на пэўныя аналогіі публіцыстыкі аўтара з літаратурным маніфестам французскага паэта XVI ст. Жаажэна дзю Бэле “Абарона і ўслаўленне французскай мовы”. Французскі паэт абурэцца суайчыннікамі, якія не карыстаюцца роднай мовай і ўпэўнены, што іх мужыцкая мова няздольная да прыгожага пісьменства і інтэлектуальных трактатаў [2, 449]. Важна звярнуць увагу старшакласнікаў пры разглядзе прадмовы да “Дудкі беларускай” Ф. Багушэвіча на агульначалавечы кантэкст адраджэнскага руху. Беларускі паэт згадвае вопыт станаўлення і развіцця розных славянскіх літаратур: балгараў, чэха, харватаў, украінцаў. Кожны са славянскіх народаў звездаў нацыянальны прыгнёт, але здолеў захаваць сваю культуру і мову.

На думку Ф. Багушэвіча, шлях, якім прайшлі іншыя народы “пабратымцы нашы”, павінен стаць стымулам для адраджэння беларускім народам сваёй культуры.

Лічым неабходным зрабіць акцэнт на асветніцтве Ф. Багушэвіча, які сваім прыкладам самаахвярнага служэння народу развівае традыцыі Еўфрасінні Полацкай, Францыска Скарыны, В. Дуніна-Марцінкевіча. Асветніцтва Багушэвіча мы бачым у абуджэнні гістарычнай памяці народа,

нацыянальнай годнасці, самапавагі і разумення таго, што захаваць нацыянальную самаіндывідуальнасць можна толькі шляхам развіцця мовы і культуры.

У працэсе вывучэння паэзіі Ф. Багушэвіча лічым неабходным падкрэсліць наступныя аспекты: беларускі паэт змог глыбока прааналізаваць псіхалогію беларускага селяніна, паказаць не толькі сацыяльны ўціск, але і духўны воблік народа. Упершыню (калі не лічыць некаторых персанажаў В. Дуніна-Марцінкевіча і інш.) сапраўдным мастацкім героем твора стаў селянін. Пасля Ф. Багушэвіч пра беларускую літаратуру загаварылі як пра літаратуру мужыцкую.

Герой паэзіі Ф. Багушэвіча пакуль толькі задае пытанні. У вершы “Дурны мужык, як варона” ён не можа зразумець:

Глядзі! Горы паразрыты,
А чыгункай свет абвіты:
Усё з мужыцкай цяжкай працы,
Усе едуць у палацы;
Ў мужыка ж няма білета!
Ці ж не дурань мужык гэта?
[3, 19]

Горка і абразліва гучыць рэфрэн у вершы:

Дык крычыце ж, біце ў звона:
Дурны мужык, як варона.

Спецыфічнай асаблівасцю паэзіі Ф. Багушэвіча (у адрозненні, напрыклад, ад твораў В. Дуніна-Марцінкевіча) з’яўляецца аўтарскі погляд на свет і чалавека ў ім. Паэт глядзіць на свет вачыма селяніна і такім чынам распачынае традыцыю, якая будзе развівацца Янкам Купалам, Якубам Коласам і інш.

У селяніна, героя твора Ф. Багушэвіча нават няма імені. Яркі прыклад – Аліндарка з паэмы “Кепска будзе!” Праўда, прыканцы твора герой усё ж набывае страчанае імя і такім чынам у чытача аўтар пакідае пачуццё надзеі на справядлівасць. Праўда, за справядлівасць трэба змагацца:

А ён торбу ўзяў на плечы,
Па начальству просьбы жара.
Трэйчы Вільню, сем раз Ліду
Ён адведаў. Трэба ж ведаць, -
Прысягнуў, покі я выйду,
Навет дома не абедаць!
Раздабыў усе паперы,
Запісаў мяне у сказку...
[3, 74-75]

Як айчым з паэмы “Кепска будзе!” неабходна, на думку аўтара дабівацца справядлівасці, тады можа быць і вызваленне.

Аднак большасць герояў твораў Ф. Багушэвіча толькі скардзяцца на жыццё і мараць, што нехта апаможа ім вырвацца са спрадвечнага кола прыніжанасці. Напрыклад, як селянін з верша “Не цурайся”:

І падаў бы руку мне, сляпому,
І давёў бы мяне да дарогі:
Не блудзіў бы і я сярод лому
І калючак, што раныць мне ногі!
[3, 118].

Раім настаўніку беларускай літаратуры даць заданне школьнікам перад вывучэннем паэзіі Ф. Багушэвіча выпісаць у літаратурных сшытках усе магчымыя пытанні, якія ўзніклі ў іх пасля папярэдняга азнакалення з творамі пісьменніка. Такі працэс дапаможа ператварыць вывучэнне творчасці Ф. Багушэвіча ў працэс асэнсаванага чытання і ўсведамлення аўтарскай пазіцыі мастака слова.

Літаратура

1. Кісялёў Г.В. Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст. Мн., 2003.
2. Беларуская літаратура. Вучэбны дапаможнік для 10 класа. Мн., 2001.
3. Багушэвіч Ф. Вершы. Мн., 1976.

І.М. Саніковіч

ПРАБЛЕМА СТВАРЭННЯ ІНТЭГРАВАНАЙ СІСТЭМЫ НАВУЧАННЯ ШКОЛЬНІКАЎ (VIII-X КЛАСЫ) НАПІСАННЮ САЧЫНЕННЯЎ-РАЗВАЖАННЯЎ

Развіццё мовы і маўлення вучняў з’яўляецца асноўнай ідэяй курса роднай мовы ў школе. У адносінах да метадыкі навучання роднай мовы пад паняццем “развіццё мовы” разумеецца такая арганізацыя “аналітыка-сінтэтычнай моўнай і практычнай маўленчай дзейнасці, якая з дапамогай

дыдактычных сродкаў садзейнічае мэтанакіраванаму развіццю інтэлектуальных маўленчых механізмаў дзяцей і падлегкаў і выпрацоўцы нормаў літаратурнага вымаўлення і правапісу, стымулюе ўзбагачэнне слоўніка і граматычнага ладу мовы вучня, фарміруе ўменне ўспрымаць і **ствараць звязныя тэксты**, разнастайныя па стылістычнай і жанравай прыналежнасці, структурна-моўнай арганізацыі, мэтанакіраванасці, паўнаце і дакладнасці выражэння думкі” [2, 84]. Паколькі сачыненне з’яўляецца практыкаваннем па выпрацоўцы і развіццю навыкаў звязнага пісьмовага маўлення, праблема навучання школьнікаў іх стварэнню працягвае заставацца актуальнай і на сучасным этапе развіцця метадыкі выкладання мовы.

Найбольшыя **цяжкасці ў вучняў узнікаюць пад час напісання сачыненняў-разважанняў**. Гэта, на наш погляд, тлумачыцца **наступнымі прычынамі**:

- недастатковасцю тэарэтычнага матэрыялу, які б даваў больш глыбокае ўяўленне аб кампазіцыі тэкста-разважання, яго састаўных элементах, відах доказу;
- няўменнем выкарыстоўваць атрыманыя веды на практыцы, што тлумачыцца недастаткова фарміраваным навыкам ствараць тэксты-разважання і адсутнасцю сістэматычнасці ў яго фарміраванні.

Для стварэння тэарэтычных асноў сачынення-разважання неабходна, на наш погляд, **улічваць у гэтым пытанні дасягненні такіх навуковых дысцыплін, як рыторыка і логіка**. Гэта тлумачыцца **наступнымі прычынамі**.

Па-першае, рыторыка сярод іншых раздзелаў уключае ў сябе:

- знаходжанне (вызначэнне зместу будучага тэкста, падбор доказаў, фактаў, цытат і г. д.);
- размяшчэнне (сістэматызацыя фактычнага матэрыялу, распрацоўка пытанняў кампазіцыі);
- слоўнае выражэнне (выкарыстанне моўных сродкаў – тропы і стылістычных фігур у адпаведнасці са зместам тэксту).

Менавіта ў гэтых раздзелах можна знайсці адказы на пытанні: *што? у якой паслядоўнасці? як пісаць?*, якія з’яўляюцца актуальнымі пад час стварэння тэкста любога тыпу, жанру і стылю, у тым ліку і пісьмовага разважання на пэўную тэму.

Па-другое, сама гісторыя ўзнікнення і развіцця метадыкі навучання напісанню сачыненняў-разважанняў сведчыць, што найбольш поўна тэарэтычныя асновы будавання тэкстаў дадзенага тыпу былі распрацаваны ў рэчышчы такіх дысцыплін, як логіка і рыторыка (гл. “Краткое руководство к красноречию” М.В. Ламаносава (1748 г.), “Краткая логика и риторика для учащихся в Российских духовных училищах” (1803 г.), “Общая риторика” Н.Ф. Кашанскага, “Теория сочинения с хрестоматией” П. Жыццэцкага (1895 г.) і інш.).

Менавіта таму пры распрацоўцы тэарэтычных асноў разважання неабходна улічваць дадзеныя логікі і рыторыкі. Для таго, **каб стварыць у вучняў найбольш цэласнае ўражанне пра структурныя асаблівасці тэкстаў-разважанняў**, мэтазгодна, на наш погляд, **пазнаеміць іх з**:

- разнавіднасцямі тэзіса (генеральны (асноўная думка сачынення) і другарадныя), патрабаваннямі да яго фармулёўкі (акрэсленасць і нязменнасць) і памылкамі, узнікненне якіх тлумачыцца парушэннем пералічаных вышэй патрабаванняў (неакрэсленнасць тэзіса, падмена тэзіса);
- відамі аргументаў (факты, аўтарытэтныя выказванні, ранней даказаныя палажэнні, законы, маральныя нормы), правіламі іх выкарыстання (праўдзівасць, дастатковасць, адсутнасць супярэчнасцей і лішняй колькасці), і недахопамі, што ўзнікаюць з-за парушэння пералічаных правіл (памылка ў аснове (г. зн. фактычным матэрыяле), памылка “не вынікае”, супярэчнасць аргументаў і “хто шмат даказвае, той нічога не даказвае”);
- дэманстрацый (спосабам лагічнай сувязі паміж тэзісам і аргументамі), прад’яўляемымі да гэтага элемента патрабаваннямі (захаванне характэрных для кожнага віда доказу лагічных сувязей, паўната, г. зн. наяўнасць усіх неабходных элементаў) і такім найбольш распаўсюджаным недахопам, як непаўната доказу;
- відамі доказу (індуктыўны, дэдуктыўны, ад процілеглага, абвяржэнне, раздзяляльны доказ).

Важнае месца ў рыторыцы адводзіцца **пытанню сэнсавага напаўнення уступнай і заключнай часткі** прамовы. Вельмі важна знайсці удалае зместавае рашэнне гэтых структурных кампанентаў, паколькі значэнне ўступа і заключэння вызначаецца “законам першага і апошняга месца”, ці “фактарам краю” [1, 48]. Яго сутнасць заключаецца ў тым, што лепш за ўсё запамінаецца і робіць уражанне тое, што знаходзіцца ў пачатку і канцы прамовы. На нашу думку, гэтая заканамернасць, можа і не так катэгарычна, але таксама тычыцца ўступа і заключэння сачынення. Таму мэтазгодна **пазнаеміць школьнікаў з некаторымі “удалымі варыянтамі” ўступа і заключэння да сачынення-разважання**.

Уступленне: раскрыццё сутнасці вобраза, тэмы, праблемы; кароткая гісторыя распрацоўкі тэмы; характарыстыка эпохі і вызначэнне актуальнасці тэмы, праблемы, вобраза; водгукі аўтарытэтных асоб (дзеячы навукі, культуры ці вядомыя крытыкі); адно ці некалькі пытанняў; цытата з твора ці пераказ яскравага факта; іранічная, юмарыстычная, сатырычная заўвага; афарызм, прыказка, прымаўка; раскрыццё сутнасці пэўнага паняцця.

Заклучэнне: падвядзенне вынікаў; паўтарэнне галоўных тэзісаў работы; рытарычнае пытанне; цытата з твора; юмарыстычнае абагульненне; параўнанне, алегорыя; афарызм, прыказка, прымаўка.

Для **вырашэння другой праблемы** (фарміраванне ўменняў і навыкаў ствараць тэксты-разважанні) трэба перш за ўсё **увесці ў падручнікі па мове спецыяльны раздзел, у якім бы змяшчаліся неабходныя тэарэтычныя звесткі і сістэма практыкаванняў**, выкананне якіх садзейнічала б фарміраванню адпаведных уменняў і навыкаў. Зараз падобны матэрыял разгрупаваны па розных раздзелах, адпаведныя практыкаванні носяць дадатковы характар, таму ў настаўнікаў не заўсёды хапае часу на іх выкананне.

Аднак з-за аб'ектыўных прычын аб'ём такога раздзела не можа быць вельмі вялікім, таму выпрацоўка неабходных ўменняў і навыкаў можа весціся пад час вывучэння матэрыяла іншых параграфіў. Для гэтага дастаткова так **сфармуляваць заданні для практыкаванняў, каб у іх вучням было прапанавана даказаць нейкія палажэнні**, напрыклад: “*дакажыце, што тэкст належыць да публіцыстычнага стылю*”, “*вызначце разнавіднасці складаных сказаў, абгрунтуйце свой пункт гледжання*” і інш.

Работу па выпрацоўцы неабходных уменняў і навыкаў можна працягваць і на ўроках літаратуры. Для гэтага неабходна ўвесці ў практыку бягучага кантроля такую форму, як пісьмовыя адказы-разважанні на прапанаваныя настаўнікам пытанні. Прычым форма гэтага разважання (дэдуктыўнае, індуктыўнае, раздзяляльнае, ад процілеглага можа выбірацца вучнем па асабістаму жаданню ці прапаноўвацца настаўнікам адразу). Прытрымлівацца схемы разважання неабходна і пад час вусных адказаў, тым больш што спецыфіка вывучаемых у старэйшых класах літаратурных твораў спрыяе такому спосабу разгортвання думкі.

Менавіта такім чынам, на наш погляд, можа быць вырашана праблема стварэння інтэграванай сістэмы навучання школьнікаў напісанню сачыненняў-разважанняў. Для фарміравання тэарэтычных асноў разважання трэба прыцягваць асобныя палажэнні логікі і рыторыкі, выпрацоўка неабходных уменняў і навыкаў павінна весціся разгрупавана як на ўроках мовы, так і літаратуры.

Літаратура

1. Кохтев Н.Н. Риторика. Учеб. пособие для 8-11-х кл. учеб. заведений с углубл. изуч. гуманитар. предметов, а также для лицеев и гимназий. М., 1994.
2. Протчанка В. У. Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове. Мн., 2001.

Т.М. Смольская

АСАБЛІВАСЦІ ПРАЦЫ З ТЭКСТАМ ПА СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ НА ЗАНЯТКАХ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ СА СТУДЭНТАМІ-ХІМІКАМІ

Па праграме, зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь, выкладанне курса беларускай мовы звязана, па-першае, да мізэрнай колькасці гадзін (34 гадзіны), па-другое, зарыентавана на засваенне тэрміналагічнай лексікі. Відавочна, што “напрацоўваць” матэрыял у гэтым накірунку дапамагае такі трывалы метадычны прыём як праца з тэкстам па спецыяльнасці.

Пераклад як метады навучання, як правіла, дапамагае студэнтам вызначыць, акрэсліць і прадэманстраваць адну з галоўных праблем: не такім простым аказваецца працэс перакладання, як гэта здаецца на першы погляд.

Пры працы над тэкстам высвятляецца, што, па-першае, у навучэнцаў, як паказала практыка, вельмі абмежаваны запас беларускай лексікі, па-другое, значныя праблемы назіраюцца па многіх тэмах, трывалае засваенне якіх прадугледжвалася ў школе, па-трэцяе, агульнаінтэлектуальны ўзровень сённяшніх навучэнцаў часам не вытрымлівае ніякай крытыкі. У сувязі з названымі вышэй прычынамі напрашваецца вывад: самае простае, на першы погляд, перакладанне для многіх становіцца невырашальнай задачай. З вопыту працы можна канстатаваць, што не дапамагаюць студэнтам паспяхова справіцца з пастаўленай мэтай наступныя акалічнасці: недакладнае веданне або поўнае няведанне значэння таго ці іншага слова, інакш кажучы, большасці навучэнцаў бракуе лексічнага беларускамоўнага запасу, часам вялікія складанасці ўзнікаюць пры падборы слоў-сінонімаў у межах беларускай мовы, дрэнна арыентуюцца студэнты ў правільным выбары пастаноўкі націску, блытаніна назіраецца ў напісанні па-беларуску слоў запазычаных, не могуць навучэнцы ў большасці выпадкаў правільна і пісьменна ўтварыць пэўныя граматычныя формы ці даць іх дакладны пераклад з рускай мовы. Усе пералічаныя “хібы” ні ў якой ступені не спрыяюць таму, што студэнт добра справіцца з пастаўленай задачай.

Як бачым, прыступаючы да працы над тэкстам па спецыяльнасці, выкладчык павінен улічваць і тыя нюансы, пра якія было ўзгадана вышэй. Тым не менш, план моўнай падрыхтоўкі будучых хімікаў прадугледжвае ў якасці абавязковай працу над перакладам тэкстаў па спецыяльнасці.

Пры перакладанні спецыяльных тэкстаў на беларускую мову неабходна браць пад належаўню ўвагу пэўныя асаблівасці:

1. У беларускай і рускай мовах назіраюцца пэўныя разыходжанні ў родавай прыналежнасці назоўнікаў (*накіп – накінь, давленіе – ціск, акісь- вокіс і г.д.*)
2. Трывалае засваенне правілаў напісання канчаткаў у назоўніках мужчынскага роду 2-га скланення, што ў родным склоне маюць канчаткі -а (-я) і -у (-ю). Для хімікаў гэта, бадай, адзін з галоўных момантаў, таму што у спецыяльных тэкстах па хіміі даволі многа сустракаецца назоўнікаў-тэрмінаў такога кшталту (*газойль, бромэтан, бутадыён, кокс, крэкінг, карбід і г.д.*).
3. У беларускай мове вельмі рэдка ўжываюцца кароткія формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў. Пры перакладзе ў спецыяльных тэкстах па хіміі сустракаюцца выразы тыпу *распространен в земной коре, кремний открыт в 1811 году, хорошо растворима в воде, мышьяк впервые получен* і да т.п., якія не могуць быць перакладзены на беларускую мову з захаваннем кароткіх формаў дзеепрыметнікаў.
4. Немагчымасць размежавання ў беларускай мове графічна аднолькавых форм дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў патрабуе перакладу сказаў са словазлучэннямі тыпу *реакции, приводящие к образованию полимеров; гидроксил, появившийся в циклической форме у атома углерода; горючее, используемое в двигателях внутреннего сгорания; группа веществ, избирательно действующих на центральную нервную систему* формай складаных сказаў: *рэакцыі, што прыводзяць да ўтварэння палімераў; гідраксіл, які з'явіўся ў цыклічнай форме ў атаме вугляроду; гарючае, што выкарыстоўваецца ў рухавіках унутранага згарання; група рэчываў, якія выбарачна ўздзейнічаюць на цэнтральную нервовую сістэму.*
5. У граматыцы беларускай мовы не маюць сферы выкарыстання зваротныя дзеепрыметнікі. Словазлучэнні *растворяющиеся в воде, воспламеняющиеся при трении, сообщающиеся между собой, останавливающиеся в росте, распадающиеся на отдельные элементы* – паслоўнага перакладу на беларускую мову не маюць, найлепшы варыянт – перакласці складаным сказам з азначальнай даданай часткай.

Такім чынам, пераклад спецыяльных тэкстаў як адна з форм практычных і лабараторных заняткаў у студэнцкай аўдыторыі дазваляе вырашыць адразу некалькі задач:

- пашырыць лексічны (беларуска- і рускамоўны!) запас навучэнцаў (на узроўні агульнаўжывальных слоў і прафесіяналізмаў);
- прымусіць студэнтаў набыць вопыт і добра арыентавацца ў падборы сінонімаў, антонімаў, паронімаў, амонімаў;
- замацаваць у свядомасці навучэнцаў добрае веданне граматычных норм беларускай мовы;
- адпрацаваць на канкрэтных прыкладах пэўныя правілы культуры маўлення і стылістыкі;
- павысіць узровень прафесійнай адукаванасці і падрыхтаванасці;
- узяць, несумленна, агульнаінтэлектуальны ўзровень асобы, якая ў хуткім часе атрымае дыплом аб заканчэнні ВНУ.

Л.У. Хрышчановіч

АНТРАПОНІМЫ Ў ПАЭТЫЧНАЙ ТВОРЧАСЦІ В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА (з вопыту выкладання курса “Беларуская мова. Прафесійная лексіка”)

Выкладанне курса “Беларуская мова. Прафесійная лексіка” патрабуе творчага падыходу выкладчыка да разгляду праграмных тэм. Так, для будучых географаў побач з тэмамі раздзела “Лексікалогія” акрамя тапанімікі прапануецца знаёмства з беларускай антрапанімікай. Антрапаніміка як адна са складаных частак анамастыкі – навукі аб уласных імёнах – набывае ў апошнія дзесяцігоддзі асаблівую цікавасць як у асяроддзі філолагаў-прафесіяналаў, так і ўсіх тых, хто цікавіцца ўзнікненнем, развіццём, сучасным станам беларускай нацыянальнай культуры. Імя, апроч прамога прызначэння – называць і ідэнтыфікаваць асобу чалавека, – уяўляе пэўную культурна-гістарычную каштоўнасць. Яно з’яўляецца знакам пэўнай культуры, гэта па сутнасці “скарочаны дыяхранальны культурны тэкст, які валодае шырокім культурным фонам. Менталітэт народа, спецыфіка яго духоўнай культуры, гістарычны лёс знаходзяць непасрэдна адбітак у нацыянальнай антрапаніміцы. Знаёмства з беларускай антрапанімікай з’яўляецца адным з эфектыўных сродкаў да абуджэння нацыянальнага самапазнання, да ўсведамлення свайго этнічнага “я” у агульнай супольнасці людзей. Знаёмства студэнтаў-географаў з беларускай антрапанімікай уключае ў сябе разгляд такіх пытанняў, як:

1. З гісторыі беларускай антрапанімікі; 2. Асноўныя заканамернасці паходжання і развіцця уласных імёнаў; 3. Тыпы дахрысціянскіх імёнаў і іх функцый у жыцці старажытнага чалавека; 4. Персаніфікацыя асобы ў XIV – XVIII стст.; 5. Імянік беларусаў у XIX – пач. XX стст.; 6. Характэрныя рысы беларускага іменаслова на сучасным этапе.

У кантэксце разглядаемых пытанняў звяртаем увагу на творчасць аднаго з першых класікаў новай беларускай літаратуры В. Дуніна-Марцінкевіча. Якія ж імёны бытавалі ў XIX ст.? Якую інфармацыю яны нам нясуць? Якія іх формы былі найбольш распаўсюджанымі? Якія імёны мы згубілі, а якія паспяхова дажылі да нашых дзён? На гэтыя і многія іншыя пытанні нам дапаможа адказаць знаёмства з паэтычнай творчасцю В. Дуніна-Марцінкевіча. Відавочна, што імянік яго паэтычных твораў складаюць імёны, якія выкарыстоўваліся ў штодзённым жыцці, у побыце беларусаў. У пераважнай большасці гэта імёны простых людзей працы, сялян, батракоў. Да прыкладу: Ананя, Даніла, Саўка, Тацяна, Хвядор, Мірон, Кацярына, Акуліна, Усціння, Зміцер і інш. (“Гапон”), Антон, Аўгіння, Прахор, Грыгор, Луцэя, Арына, Сямён і інш. (“Вечарніцы”), Базыль, Тодар, Халімон (“Халімон на караняцы”). Антрапонімы, якія мы сустракаем у паэтычных творах В. Дуніна-Марцінкевіча з’яўляюцца непасрэднай ілюстрацыяй таго, што наша нацыянальная сістэма склалася пад непасрэдным уплывам суіснавання з даўніх часоў двух адгалінаванняў хрысціянства – праваслаўнага, або грэка-візантыйскага, каталіцкага, або рымска-каталіцкага. У паэтычных творах В. Дуніна-Марцінкевіча лёгка ўжываюцца розныя формы (як праваслаўныя, так і каталіцкія) нават аднаго і таго ж імені: Кацярына і Кася, Іван і Янка, Васіль і Базыль.

Іменаслоўная сістэма фарміравалася на базе дахрысціянскіх і хрысціянскіх традыцый. Пацверджанне гэтага мы знаходзім у паэтычных творах В. Дуніна-Марцінкевіча, дзе побач з хрысціянскімі узгадваюцца такія язычніцкія імёны, як: Лада, Віт, Грамабой і інш. Часам каталіцкія і праваслаўныя імёны не супадаюць ў фанетычным афармленні. І гэта зразумела: хрысціянства візантыйскага напрамку прынесла іх з грэчаскай мовы альбо праз яе, а каталіцкія імёны прыйшлі з лацінскай мовы альбо праз яе: Васіль (Васілій) – Базыль.

У паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча зафіксавана характэрная для беларускай антрапанімікі асаблівасць, калі на аснове афіцыйных, каляндарных імёнаў узнікла мноства імёнаў з эмацыянальна-эстэтычным ацэначным адценнем, што ў сваю чаргу давала мажлівасць выяўленню пачуццёвых адносін да той альбо іншай асобы. Сярод словаўтваральных сродкаў, якія выкарыстоўваліся, асабліва пашыраны суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі (памяншальна-ласкавыя альбо прыніжальныя). Да прыкладу: Кацярына і Кацярынка, Пятро і Пятрок, Васіль і Васілька, Зміцер і Змітрок, Гапон і Гапончык, Гапонка, Агрыпіна і Гапка, Тодар і Тодарка, Халімон і Халімонка і інш. Кіруючыся бездакорным моўным пачуццём, В. Дунін-Марцінкевіч не мог не ўлічыць у сваёй паэтычнай творчасці эўфанічных асаблівасцей імені, закладзеных ў гукавой прыродзе мовы. Агульнавядома, што гукавы склад любой нацыянальнай мовы надае ёй своеасаблівы непаўторны характар. Гукі ўтвараюць пэўнае экспрэсіўнае поле, якое абумоўлівае шырокі спектр самых розных пачуццяў. Нездарма ў сваіх “Вечарніцах” В. Дунін-Марцінкевіч дае цэлыя россыпы імёнаў, якія цудоўна рыфмуюцца і сваёй сугучнасцю, мяккасцю і меладычнасцю і разам з тым дзейснай экспрэсіяй ствараюць пэўны настрой, садзейнічаюць паэтычнаму светаўспрыманню:

*Тут Сямён і Гапон,
І Даніла, І Антон,
Кацярына, і Усціння,
І Малання, і Аўгіння,
І Прахор, і Грыгор,
І Кузьма, і Хвядор,
Палагея, і Арына,
І Луцэя, і Куліна.*

Разгляд антрапонімаў у паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча можа суправаджацца правядзеннем канкрэтных практычных заданняў (вусна і пісьмова), што дае мажлівасць вызначыць узровень ведаў студэнтаў. Да прыкладу:

1. Якія дахрысціянскія імёны Вы ведаеце, якую функцыю яны выконвалі? Якія з іх зафіксаваны ў паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча?
2. Запішыце ўсе мажлівыя варыянты наступных імёнаў: Пятро, Іван, Кастусь, Гаўрыла.
3. Назавіце жаночыя імёны, якія сустракаюцца ў паэтычных творах В. Дуніна-Марцінкевіча?
4. Падбрыце пару з рымска-каталіцкага іменаслова да наступных візантыйска-грэчаскіх імёнаў: Васіль, Іван, Фёдар, Алена, Сцяпан.
5. Прывядзіце спецыфічныя беларускія адпаведнікі да імёнаў: Аляксандр, Павел, Васіль, Юрый, Міхаіл, Канстанцін, Іосіф. Якія з іх сустракаюцца ў паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча?

6. Утварыце жаночыя варыянты наступных мужчынскіх імёнаў: Васіль, Алесь, Лявон, Сцяпан, Стась, Усцін, Ян, Тодар, Браніслаў, Уладзімір, Серафім, Павел, Яўген, Юстын, Юльян. Якія з іх сустракаюцца у “Вечарніцах” і “Гапоне” В. Дуніна-Марцінкевіча?

7. Якія формы сучаснага імя Дзмітрый зафіксаваны ў паэзіі В. Дуніна-Марцінкевіча?

8. Якія формы жаночага імя Кацярына сустракаюцца ў “Вечарніцах”?

9. Назавіце імёны, якія падвергліся архаізацыі. Як Вы думаеце чаму?

Акрамя імёнаў у паэзіі В. Дуніна-Марцінкевіча сустракаюцца цэлы шэраг прозвішчаў. Прозвішча, як вядома, – адзін з найбольш позніх кампанентаў іменавання асобы, які прайшоў складаны шлях свайго станаўлення і аформіўся прыкладна ў 17-18 стст. Відавочна, што пры абмежаваным наборы хрысціянскіх імёнаў, якія часта паўтараліся, узнікала неабходнасць больш дакладнай персаніфікацыі асобы. Такім удакладняючым сродкам і стала дахрысціянскае імя-мянушка, якое з цягам часу становілася спадчынным прозвішчам у сучасным значэнні. Знаёмячы студэнтаў са структурай беларускага прозвішча (простыя, вытворчыя, складаныя, двойныя) і спосабамі іх утварэння, засяроджваем увагу на прозвішчах, зафіксаваных на паэтычных старонках мастацкіх твораў В. Дуніна-Марцінкевіча. Пры гэтым студэнтам прапануецца адказаць на пытанні і выканаць рад заданняў накіраваных наступных:

1. Прозвішчы якога тыпу (агульнаславянскага, усходнеславянскага, унутрымоўнага) зафіксаваны ў паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча?

2. Растлумачце паходжанне наступных прозвішчаў: Кабылеўскі, Грынеўскі, Рольнік, Злотнік, Кот, Гайдук, Запруднік, Шкляр, Лісоўскі, Штукар, Дудар, Кашляр, Шышкоўскі, Кухта. Якія з іх сустракаюцца ў паэтычных творах В. Дуніна-Марцінкевіча.

3. Вызначце семантыку прозвішчаў, якія сустракаюцца ў “Гапоне” і “Вечарніцах” В. Дуніна-Марцінкевіча.

4. У чым праяўлялася ў мінулым адметнасць прозвішчаў на *-скі, -цкі, -овіч, -евіч* у беларусаў, украінцаў і палякаў? Якія прозвішчы такога тыпу выкарыстаны В. Дуніным-Марцінкевічам у паэтычных творах.

5. Назавіце мадэлі прозвішчаў, якія з’яўляюцца тыповымі для вашага рэгіёна.

Вывучэнне антрапонімаў у паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча бяспрэчна выклікае ў моладзі цікавасць да духоўнай культуры свайго народа, нясе ў сабе вялікі выхаваўчы патэнцыял, які не павінен застацца па-за ўвагай пры выкладанні курса “Беларуская мова. Прафесійная лексіка”.

З М Е С Т

Прыгодзіч М.Р. І масцітыя, і пачынаючыя.....	3
---	---

ПЛЕНАРНЫЯ ДАКЛАДЫ

Андреев А.Н. Гносеология одной шутки, или Нешуточная гносеология	5
Вендина Т.И. Добрый человек в добре проживет век (концепт “добро” в истории языка русской культуры)	7
Данільчык З.П. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове: тыпы, семантыка, структура	13
Машчэнская Л.Р. Тыпалагічная характарыстыка двух прарокаў (верш А.С. Пушкіна “Прарок” і паэма Я. Коласа “Сымон-музыка”)	16
Русак В.П. Мастацкі тэкст і марфаналагічная прадуктыўнасць у беларускай літаратурнай мове	18
Шамякіна Т.І. Міфалагема як характэрная рыса стылю ранніх паэм Янкі Купалы	20

СТЫЛЬ І МОВА МАСТАЦКАГА ТВОРА

Барысенка Н.А. , Казачэнка Т.М. Устарэлыя сацыяльна-эканамічныя намінацыі ў сучаснай беларускай гістарычнай прозе	23
Белакурская Ж.Я. Аксіялагічная спецыфіка анхістоніма пры ацэнцы мастацкага тэксту	24
Головня А.И. Специфика лексики поэтического стиля А.С. Пушкина	27
Желуднович Е.А. Семантическая природа компаративов в “Письмах русского путешественника”	31
Зуева І.М. Жанраўтваральная роля антрапонімаў у творах гістарычнай прозы	33
Карпов В.А. Особенности стиля как системы	35
Купрэва Т.І. Семантычныя і стылістычныя функцыі складанасастаўных прыназоўнікавых зваротаў у мастацкім тэксце	40
Кухарэнка Т.С. Асаблівасці ўжывання антрапонімаў у розных відах фальклорных тэкстаў	42
Мельникова Л.А. Особенности функционирования сложных прилагательных в художественном тексте	45
Навасельцава І.І. Колер як элемент эстэтычнай канцэпцыі Ніла Гілевіча	47
Русак В.У. Канструкцыі з сінтаксічным паўторам у мове мастацкага твора: структура і стылістычнае выкарыстанне	49
Солахаў А.В. Параўнанне як унутраная форма некаторых індывідуальна-аўтарскіх слоў	52
Філімонава Н.В. Аб устойлівых і змененых фразеалагічных адзінках у мастацкім творы	55
Чаеўская М.К. Метафара ў праявітых творах беларускіх пісьменнікаў 20-х гг. XX ст.	57
Шандроха Н.Э. Сінтаксічная экспрэсія ў афарыстычнай мове беларускіх мастакоў слова	58
Яраш І.М. Спосабы ўтварэння аказіянальных назоўнікаў (на прыкладзе вершаў Рыгора Барадуліна)	60

ПІСЬМЕННІК І МОВА

Асіпчук А.М. Антонімы-назоўнікі як адзін са сродкаў выразнасці ў творах Ніла Гілевіча	63
Бадзевіч З.І. Варыянтныя формы інфінітыва ў мове твораў Якуба Коласа	64
Жаўняровіч П.П. Дэйктычныя сродкі маркіроўкі суб’екта дыскурсу ў публіцыстыцы Уладзіміра Караткевіча	66
Зразікава В.А. Да азначэння маўленчых новаўтварэнняў	69
Лаўрова Ю.Д. Функцыянальная разнастайнасць лексічнага паўтору ў паэтычных творах Якуба Коласа	70
Лазовская А.И. Концептосфера рассказа Дины Рубиной “Терновник”	73
Леванцэвіч А.В. Белае і чорнае ў паэтычным кантэксце Ніны Мацяш	75
Михайлова Е.В. Концептуализация общения в поэзии А.Блока	77
Назаранка Ю.В. Лексема як аснова паняцця прэцэдэнтнасці (на матэрыяле выслоўяў Я.Коласа)	79
Нуждзіна Т.С. Слова-вобраз у сістэме эстэтычна-творчых арыентацый Яўгеніі Янішчыц	81
Смірнова В.І. Дыялектныя асаблівасці словаўтварэння дзеяслова ў творах Лукаша Калюгі	84
Струкаў В.В. Спосабы ўвядзення прозвішчаў літаратурных персанажаў у мастацкі тэкст (на матэрыяле мовы раманаў Івана Мележа “Палеская хроніка”)	86
Трайкоўская В.П. Устойлівыя выразы з антрапонімамі ў творчасці Якуба Коласа	89
Шабовіч М.В. Некаторыя выпадкі множнай матывацыі аказіянальных лексем у беларускіх мастацкіх тэкстах 20-30-х гг. XX ст.	90

Шабовіч М.В. Аказіянальныя прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дзеясловы ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-30-х гг. XX ст.	91
Юнаш М.У. Стылістычныя функцыі узуальных саматычных фразеалагізмаў (на матэрыяле беларускай драматургіі)	93

ТРАДЫЦЫ І НАВАТАРСТВА Ў МОВЕ

Аляхновіч М.М. Устойлівая адзінка мовы і асоба: энсавое поле ацэнкі	96
Губкіна А.В. Суфікс <i>-ец</i> (<i>-ац</i> , <i>-эц</i>) пры ўтварэнні назваў асоб паводле дзейнасці ў гісторыі беларускай мовы	97
Губкіна А.В. Пытанне аб прычынах і спосабах семантычных змен у лінгвістычнай літаратуры ..	98
Доўгаль А.В. Структура эматыўных выказванняў	99
Кавалёнак С.В. Комплексны падыход да вызначэння спосабаў дзеяслоўнага дзеяння	101
Кузьменка Г.У. Словаўтваральныя асаблівасці складаных айконімаў Гомельшчыны	103
Ляшкеніч В.М. Адаптацыйныя змены ў сістэме жаночых асабовых імён	106
Ляшук В.М. Фальклорная норма як фактар моўнай нармалізацыі	108
Мацюшка М.В. Функцыянаванне неалагізмаў у мове газеты	111
Міхайлаў П.А. Націск невытворных прыметнікаў у беларускай дыялектнай мове: акцэнтны тып А	112
Мэта І.В. Праблема фаналагічных адносін [e] і [o] пры вывучэнні з’явы пераходу [e>o]	115
Нядзілка Н.У. Суфіксальная сістэма катэгорыі <i>nomina loci</i> ў сучаснай беларускай мове	117
Савіцкая І.І. Змены ў сінанімічных радах беларускай лексікі (паводле слоўнікаў М. Гарэцкага)	119
Свістунова М.І. Марфалагічная варыянтнасць у навуковых тэкстах (паводле матэрыялаў П канферэнцыі “Пісьменнік – мова – стыль”)	120

БЕЛАРУСКАЕ ПІСЬМЕНСТВА Ў ПРАСТОРЫ І ЧАСЕ

Будзько І.У. Граматычны фактар як стылеўтваральны элемент у кананічных творах старабеларускай пісьменнасці	123
Вайтовіч В.В. Асваенне запазычанняў канцылярскай лексікі ў старабеларускай мове	126
Гапоненка І.А. Актualityныя пытанні нармалізацыі пісьмовай перадачы сучасных беларускіх прозвішчаў	128
Кулеш Г.І. Дапаможнікі па справаходстве 1920-х гадоў як крыніца гісторыі афіцыйна-дзелавога стылю.....	130
Макарэвіч А.В. , Самуйлік Я.Р. Устарэлая лексіка ў беларускай мове (на матэрыяле “Слоўніка іншамоўных слоў” А.М. Булькі)	133
Міхальчук Г.М. Радаслоўныя назвы (з гісторыі мікратапонімаў в. Навасёлкі Кобрынскага раёна)	136
Міціловіч Н.С. Тэматычная дыферэнцыяцыя беларускай сельскагаспадарчай лексікі на пачатку XX стагоддзя	137
Муравіцкая А.М. Састаўныя фізічныя тэрміны ў сучаснай беларускай мове	139
Некрашэвіч-Кароткая Ж.В. Беларуская мова ў пасланых пратэстантаў-падарожнікаў канца XVI стагоддзя	140
Перавалава Н.Ю. Змяненні ў лексічным значэнні слоў, звязаныя са зменамі ў грамадскім ладзе	143
Раднянкова А.В. Прызаячная страфа ў публіцыстычных тэкстах к. IX-п. XX стст.	144
Сакун Т.М. Семантычнае асваенне іншамоўнай лексікі ў беларускай публіцыстыцы 20-30-ых гг. XX ст.	145
Свістунова М.І. Стыльвая адметнасць твораў рэлігійнай палемікі. Прэлюдыя	148
Служэнка В.А. З назіранняў над лексіка-сіntaxічным словаўтварэннем мікратапонімаў дзвюх вёсак Хойніцкага раёна	150
Харошка Н.А. Афіксальнае словаўтварэнне мікратапонімаў в. Купячы Пінскага раёна	151
Ціванова Г.К. “Лексікон” Памвы Бярынды як пачатак беларускай лексікалогіі	152
Шлыкаў Дз.В. Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў 1941-1944 гг.	154

МОВА Ў КАНТАКТАХ І СУПАСТАЎЛЕННЯХ

Аўдзей З.А. Адлюстраванне творчасці Э.Т.А. Гофмана ў аповесці Марыі Шамякінай “Вязень пясочнага гадзінніка”	157
Аляхновіч Ю.М. Лінгвакультуралагічны аналіз лексікі ў фразеалагічным кантэксце	159
Андрыевіч В.П. Беларускія айконімы, суадносныя з польскімі формамі ўласных імёнаў	161
Бажкова М.І. Аб некаторых асаблівасцях інтэрнацыянальнага і нацыянальнага ў сучаснай беларускай эканамічнай тэрміналогіі	163

Волосенко Е.А. Неологизмы как наименования инновационных артефактов	165
Галай В.М. Храналагічная класіфікацыя нямецкіх запазычанняў	165
Гродзь Л.Т. Глагол “любить” в русском, белорусском, польском языках в аспекте лингвокультурологии (на материале художественных текстов)	166
Жукава Ю.А. Лексема <i>joy (радасць)</i> і яе дэрываты	168
Зур Г.І. Інтэр’ектыўныя выказванні ў беларускай і нямецкай мовах: да пастаноўкі праблемы	171
Клюева М.Л. Графіка-арфаграфічнае асваенне англіцызмаў у сучаснай беларускай публіцыстыцы	173
Любецкая К.П. Беларуская гаспадарча-эканамічная лексіка як аб’ект перакладной лексікаграфіі	175
Прыгодзіч М.Р. Лексема <i>манастыр</i> ва ўсходнеславянскім пісьменстве	177
Супрун-Белевич Л.Р. Стилистические и языковые проблемы перевода белорусского прозаического текста на болгарский язык (на примере рассказа В.Короткевича “Краіна Цыганія”)	178
Татур О.Л. Сопоставительное изучение морфонологических явлений русского и белорусского языков в условиях билингвизма	181

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА: АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА НАШЫХ ДЗЁН

Бацолёва Ю.Р. Прывячэнне і прадмова да “Катэхізіса” 1562 г. Сымона Буднага ў перакладах на сучасную беларускую мову	184
Гуліцкая Т.П. “Synod Brzeski”: да праблемы аўтарства	187
Дзегцярэнка В.У. Літаратурныя і фальклорныя традыцыі ў творчасці Караля Жэры і Юзафа Бакі	189
Драбеня Ф.В. Асэнсаванне гісторыі народа ў сучаснай беларускай драматургіі	192
Дубовік А.А. Палеміка вакол асобы К. Каліноўскага ў канцы XX стагоддзя	195
Казакова Т.П. Сінэргетычная парадыгма ў творчасці Кірылы Тураўскага і Грыгорыя Цамблака	197
Кароткі У.Г. Пісьменнік і мецэнат: праблема выбару мовы ў беларускай літаратуры XVII стагоддзя	199
Кулеш В.В. Творчасць Васіля Быкава ў асэнсаванні балгарскіх даследчыкаў	201
Мартысевіч М.А. Сучасная ітэрпрэтацыя беларускай санетнай традыцыі	203
Навасельцава Г.В. Канцэпцыя шляху ў мастацкім асэнсаванні Вацлава Ластоўскага, Максіма Гарэцкага, Уладзіміра Караткевіча	206
Навумовіч У.А. Эвалюцыя беларускай аповесці XX стагоддзя: праблема жанра	208
Рак А.А. Асаблівасці кампазіцыі “Дыялога літоўскага шляхціца” Г.Пельгрымоўскага	211

ПАЭТЫКА МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Бурло В.В. Стыль як інфармацыйны код: назіранні над стылем празаічных твораў Міхася Стральцова	215
Бутырчык Г.М. Жанрава-стылявая асаблівасці аповесці Ю. Каляды “Invicta, альбо Галоўная памылка Афанасія”	216
Вострыкава А.У. Адметнасць стылю чэшскага пісьменніка Іржы Кратахвіла	218
Горбачев А.Ю. Чередование временных планов как черта стиля повести В.Распутина “Деньги для Марии”	221
Казлоўская М.М. Жанр трагедыі ў творчасці Ф. Аляхновіча і Ю. О’Ніла	223
Карпава Л.У. Жанрава-стыльвая спецыфіка апошніх твораў Яна Скрыгана	225
Кенька М.П. Стыль аўтара і стыль перакладчыка ў перастварэнні мастацкай прозы	228
Марозава Т.А. Жанрава-стылявая адметнасць беларускага фальклору перыяду Вялікай Айчыннай вайны	231
Міхно І.І. Трансфармацыя жанру ліста ў беларускай і рускай літаратурах	234
Сабуць А.Э. М.Багдановіч і П.Верлен: паэтыка верша	236
Тычына З.М. Асаблівасці выкарыстання лексемы “сон” у мастацкай літаратуры	238
Шматкова І.І. Мастацка-выяўленчыя асаблівасці пейзажнай лірыкі Е.Лось, Н.Мацяш, Г.Каржанеўскай	240

МОВА І ЛІТАРАТУРА Ў ШКОЛЕ І ВНУ

Архіпава Н.К. Фарміраванне пазнавальнага інтарэсу да ўрокаў беларускай мовы ў рускамоўнай пачатковай школе	243
Волосенко Е.А. Рольевыя ігры в процессе обучения иностранному языку	244
Васюковіч Л.С. Перспектывы ўдасканалення школьнага падручніка па беларускай мове	245

Герасіменка Г.Ф. Выкарыстанне дыскурсіўных форм навучання на занятках па беларускай мове (прафесійная лексіка)	247
Долбик Е.Е. Синтаксические средства выразительности русской речи в школьном учебнике русского языка	249
Ермалинская Е.И. Работа над поэтическим языком Р.Бернса в процессе изучения английского языка в музыкальном вузе	252
Казаква І.В. Выкарыстанне фальклорных матэрыялаў у сістэме адукацыі	253
Кірлун А.А. Ад марфемнага і словаўтваральнага аналізу слова да састаўлення словаўтваральных гнезд	255
Любецкая К.П. Лексікаграфічнае забеспячэнне ў сістэме сродкаў навучання беларускай мове як замежнай	257
Мальцэвіч Т.В. Жанрава-камунікатыўны аспект вывучэння публіцыстычнага стылю на уроках роднай мовы	258
Мароз С.С., Ржавуцкая М.С. Арыгінал і пераклад як аб’ект вывучэння на занятках па спецкурсе	260
Мартынкевіч С.В. Паняцце камунікатыўнай кампетэнцыі ў кантэксце камунікатыўна-дзеяснага падыходу да навучання беларускай мове ў сярэдняй школе	262
Рапштніківа Н.Б. Некаторыя аспекты вывучэння творчасці Ф.Багушэвіча ў старэйшых класах	264
Саніковіч І.М. Праблема стварэння інтэграванай сістэмы навучання школьнікаў (VIII-X класы) напісанню сачыненняў-разважанняў	265
Смольская Т.М. Асаблівасці працы з тэкстам па спецыяльнасці на занятках па беларускай мове са студэнтамі-хімікамі	267
Хрышчановіч Л.У. Антрапонімы ў паэтычнай творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча (з вопыту выкладання курса “Беларуская мова. Прафесійная лексіка”)	268